

**С. А. Скорий, В. П. Білозор,
О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова**

**СЕЛИЩА
СКІФСЬКОГО ЧАСУ
В СИСТЕМІ ВЕЛИКОГО УКРІПЛЕННЯ
БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО
«ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «БІЛЬСЬК»
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

**С. А. Скорий, В. П. Білозор,
О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова**

СЕЛИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ В СИСТЕМІ ВЕЛИКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Київ
ТОВ «Майдан»
2019

*Друкується за рішенням Вченої ради Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського, протокол № 7 від 11.12.2019 р.*

Рецензенти:

С. С. Бессонова, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Інститут археології НАН України).

Д. С. Гречко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Інститут археології НАН України).

І. Ф. Ковальова, доктор історичних наук, професор
(Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара).

В. Ю. Мурзін, доктор історичних наук, професор
(Мелітопольський інститут державного та муніципального управління
«Класичного приватного університету»).

Скорий С. А, Білозор В. П., Супруненко О. Б., Кулатова І. М.

Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища:
С 44 колективна монографія / НАН України, Ін-т археол.; ДКіТ Полтав. ОДА; ЦОДПА;
ПКМ ім. В. Кричевського; ІКЗ «Більськ» Полтав. обл. ради; [відп. ред. І. І. Корост].
– Київ : ТОВ «Майдан», 2019. – 372 с., XII кол. вкл.

ISBN

Монографічне дослідження присвячене введенню до наукового обігу результатів багаторічного вивчення структури поселень у межах Великого укріплення широко відомого Більського городища скіфської доби у басейні р. Ворскли. Детально аналізуються матеріали стаціонарних розкопок кількох селищ на вказаній території – в урочищах Царина, Лісовий Кут, Поле 2-ої бригади, наводяться дані про відкриті в ході розвідок понад два десятки поселень, котрі поки-що в основному не піддавались планомірним дослідженням.

Розглядаються питання топографії селищ, різноманітні категорії об'єктів на їх території (житлово-господарські, виробничі, культові) та їх планування.

Значна увага приділена широкому і різноманітному речовому комплексу, відкритому на згаданих селищах, питанням хронології.

На основі узагальнюючого аналізу джерел пропонуються версії історичного розвитку внутрішньої структури Великого укріплення Більського городища.

Текст роботи супроводжується додатками, що включають результати вивчення матеріалів з палеоантропології, палеозоології, палеоетноботаніки, які істотно розширюють джерельну базу дослідження.

Для археологів, істориків, музейних співробітників, викладачів і студентів історичних факультетів вишів, а також усіх, хто цікавиться далеким минулим України та Сходу Європи.

УДК 902/903.4(477.53)"-09/-03" Більське городище

© Скорий С. А, Білозор В. П., Супруненко О. Б., Кулатова І. М., 2019.

© Інститут археології НАН України, 2019.

© ІКЗ «Більськ», 2019.

© ЦОДПА, 2019.

© ПКМ ім. Василя Кричевського, 2019.

© Додатки: Артем'єв А. В., Бондаренко В. Л., Горбаненко С. А.,
Журавльов О. П., Козак О. Д., Пашкевич Г. О., Шульц М., 2019.

© ТОВ «Майдан», 2019.

ЗМІСТ

Вступ	4
<i>Розділ 1. Царина (Царина-Сад)</i>	10
<i>Розділ 2. Лісовий Кут</i>	128
<i>Розділ 3. Поле 2-ї бригади</i>	174
<i>Розділ 4. Поселення скіфської доби у межах Великого укріплення Більського городища (за матеріалами розвідок)</i>	230
<i>Розділ 5. Велике укріплення Більського городища: до питання про причини і час спорудження</i>	266
Висновки	276
Додаток № 1. <i>Козак О. Д., Шульц М.</i> Людські жертвоприношення на зольниках в урочищі Царина	280
Додаток № 2. <i>Журавльов О. П.</i> Osteологічні матеріали із зольників в урочищі Царина у с. Більск	295
Додаток № 3. <i>Бондаренко В. Л.</i> Результати дослідження osteологічних матеріалів з розкопок на Більському городищі	297
Додаток № 4. <i>Артем'єв А. В.</i> Одонтологічний аналіз кісток черепа з ями № 2 селища в урочищі Лісовий Кут	303
Додаток № 5. <i>Артем'єв А. В.</i> Аналіз антропологічних матеріалів із селища в урочищі Поле 2-ої бригади	305
Додаток № 6. <i>Журавльов О. П.</i> Osteологічні матеріали з поселення в урочищі Поле 2-ої бригади	307
Додаток № 7. <i>Пашкевич Г. О., Горбаненко С. А.</i> Палеоетноботанічні дослідження ..	320
Література та джерела	328
Список скорочень	346
Резюме	347
Summary	355
Резюме	363

ВСТУП

Більське городище, розташоване у басейні р. Ворскли в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, що співвідноситься більшістю дослідників із містом Гелоном, про яке повідомляє Геродот (*Herod. IV, 108*)¹, є, безсумнівно, унікальною археологічною пам'яткою раннього залізного віку євразійського масштабу.

Значимість Більського феномену визначається співвідношенням, як мінімум, трьох ознак, що, безсумнівно, відрізняють його від багатьох городищ епохи раннього заліза.

По-перше, це розміри пам'ятки. За даними досліджень і замірів останніх десятиліть², вона займає територію 5013 га (*Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 26–27*). Як відомо, домінуюча частина Більського городища (понад 3/4 його площі) знаходиться в межах сучасної Полтавської області (Котелевський та Зіньківський райони) і лише відносно невелика, північна ділянка (приблизно 1/4 території) заходить до Сумської області (Охтирський район). Городища таких розмірів, що відносяться до раннього залізного віку, ніде більше не відомі³ (рис. 1, кол. вкл. I).

По-друге, масштабність і складність системи оборони. Розміри фортифікаційних споруд, представлених валами, з дерев'яними конструкціями всередині і ровами, вражають уяву і дотепер (хоча, зрозуміло, варто пам'ятати, що ці споруди – не створені одночасно, а є плодами поетапної тривалої роботи). Висота валів, що збереглися, на окремих ділянках досягає 8,0 м, ширина їх основи – 32 м, глибина ровів – близько 7,0 м, при ширині у верхній частині до 2,4 м. Особливо вражає своєю масштабністю Велике укріплення Більського городища (*Шрамко 1987, с. 28–33; Моруженко 1975, с. 142*). Розглядаючи складність фортифікаційних споруд Більського городища, ми маємо на увазі, наприклад, наявність двох ліній оборони на значних ділянках Східного і Західного укріплень, додаткових оборонних споруд поблизу деяких в'їздів, котрі відігравали роль винесених уперед бастіонів, спеціальних пасток для ворогів на кшталт лабіринтів, тупикових ходів, влаштованих у південно-західній ділянці Західного укріплення та ін. (*Грицюк 2004, с. 88–90, 96–97, мал. 5–6; Грицюк, Ефимова 2006, с. 124–125*).

¹ Утім, є й інша думка — щодо неможливості локалізувати Гелон на Більському городищі (наприклад: *Ильинская 1973; Медведев 2002*).

² Обміри довжини валів Великого укріплення Більського городища були здійснені у 1995–1997 рр. Є. В. Черненко і Р. Ролле. У 2016 р. співробітники Історико-культурного заповідника «Більськ» (далі – ІКЗ «Більськ») здійснили чергове ретельне дослідження оборонної системи Більського городища (у межах Полтавської області). В результаті виявлено 158 пошкоджень валу і рову, в основному пов'язаних із антропогенними чинниками, що складає майже четверту частину протяжності оборонної системи або 8300 м (*Шапорда 2017, с. 227–232*). Паралельно було здійснено обстеження ділянки Великого укріплення, що знаходиться у Сумській області (*Коротя, Гречко 2017, с. 266–270*).

³ Як відомо, доволі велику територію має Велике Ходосівське городище поблизу Києва (понад 2 000 га) (*Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1987, с. 16, 21, 140, рис. 2: 4*). З приводу часу побудови великої оборонної системи в районі с. Малий Каратувль поблизу Переяслава-Хмельницького (понад 6 000 га) поки-що не існує єдиної думки. Одні дослідники відносять його до скіфської доби (*Шрамко 1967, с. 200–201*). Інші автори вказують, що вали біля с. Малий Каратувль не утворюють собою замкнутої системи (що характерно для городищ), й, очевидно, є частиною ешелонованої системи оборони давньоруського Переяслава, котра перекривала підступи до Києва з боку Степу (*Роздобудько, Тетеря 1996, с. 233–234*).

По-третє, комплексний характер пам'ятки. Як відомо, на території Більського городища розташовано три укріплення скіфського часу – Західне (95 га), Східне (85 га) і Куземинське (до 15 га), що відрізняються за площею, і, на думку більшості дослідників, часом функціонування. Найбільш раннє за часом виникнення – Західне укріплення, більш пізнє, у порівнянні з ним, Східне та Куземинське укріплення.

Однак на території, охопленій Великим укріпленням, поряд зі згаданими трьома укріпленнями, відомі й *інші пам'ятки скіфського періоду*. Мова йде про дві курганні групи («А» – 3 кургани; «Б» – 17 курганів)¹, а також, меншою мірою, понад два десятки неукріплених поселень скіфського часу – селища (рис. 1–2), відкриті у різні роки археологічними розвідками дослідників Більського городища (див. Розділ 4)².

Якщо до наведеного додати численні курганні могильники, розташовані поблизу, в основному – західніше – південно-західніше Більського городища (в урочищах Скоробір, Осняги, Перещепине, Марченки, Перемирки та ін.), стає очевидним грандіозність Більського комплексу – цілого вузла пам'яток.

У цьому зв'язку постає абсолютно не випадковою думка Б. А. Шрамка – видатного дослідника старожитностей ранньої залізної доби і «патріарха» Більської археології щодо цієї пам'ятки, як про окреме місто-державу (*Шрамко 1987, с. 162*). Втім, дослідники, чия доля в тій чи іншій мірі була пов'язана з Більським городищем, не скупились на епітети щодо цієї видатної археологічної пам'ятки.

Ще з часів В. М. Щербаковського склалася традиція співвідносити Більське городище з містом Гелоном (*Щербаківський 2017*) і, відповідно, бачити в ньому міський центр ранньої залізної доби.

Ступінь *польового дослідження* старожитностей, що складають Більський археологічний комплекс, різний. Завдяки багаторічним розкопкам експедиції Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка, який провів з 1958 по 1994 рр. включно масштабні розкопки на городищі і в його околицях, найбільш ґрунтовно дослідженим виявилось Східне укріплення. Тут була вивчена практично вся доступна для розкопок територія (*Шрамко 1973; 1987, с. 25–28*). Згодом публікувались й окремі артефакти, випадково знайдені на зораній поверхні Східного укріплення (*Кулатова, Супруненко 1995*). У 2013–2016 рр. невеликі рятівні роботи тут були здійснені експедицією Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна (*Шрамко, Задников 2014; 2014 а, с. 7–29; Задников 2015; 2016; 2016а; 2017*).

За останні десятиліття (починаючи з 1988 р.) серйозна увага приділяється Західному укріпленню, основними археологічними об'єктами якого є так звані зольники (їх зафіксовано понад 50), під насипами яких зустрічаються досить часто об'єкти різноманітного функціонального призначення. На думку Б. А. Шрамка, зольники, швидше за все, маркірують розташування окремих садіб (*Шрамко 2006, с. 6*). Основні роботи тут проводяться експедицією під керівництвом харківських археологів І. Б. Шрамка та С. А. Заднікова. За період, що минув, цією експедицією в тій чи іншій мірі розкопано 6 зольників, що надало цінні матеріали для ранньої історії Західного укріплення (наприклад: *Шрамко 1994; 1995; 1995а; 1997; 1999; 2000; 2004; 2006;*

¹ За даними останнього обстеження О. М. Шапорди, некрополь «Б» нараховує нині 27 курганів чи їх решток (*Шапорда 2017, с. 202, мал. 4, с. 221*).

² На сьогодні проводиться ретельна перевірка даних з метою точного визначення кількості раніше відомих поселень скіфської епохи, в ході якої частина пам'яток (в силу відсутності належних матеріалів) видаляється із Каталога поселенських об'єктів у межах Великого укріплення Більського городища. Разом із тим, в ході дослідження території виявляються нові, раніше невідомі пам'ятки.

2009; 2012; 2012a; 2012b; 2014; 2015; 2015a; Шрамко, Задніков 2006; 2006a; 2007; 2009; 2009a; 2010; 2011; 2013; 2014; 2017). Один із зольників за кілька польових сезонів повністю досліджений полтавським археологом П. Я. Гавришем (*Гавриш 2006; 2016*). І. Б. Шрамко на основі вивчення матеріалів Західного укріплення запропонована версія освоєння території Більського городища у скіфську епоху (*Шрамко 2004; 2006; 2010; 2012; 2012a*).

Певно, найменш вивченим укріпленням Більського городища є Куземинське, що виконувало, на думку Б. А. Шрамка, роль передмістя і призначалося для обслуговування потреб річкового порту на Ворсклі. В останні роки одним із дослідників Більського городища П. Я. Гавришем була навіть озвучена думка, що в дійсності це укріплення ніколи не існувало, а природні підвищення були помилково сприйняті у свій час багатьма дослідниками, починаючи від В. О. Городцова, за фортифікаційні споруди (*Гавриш 2003*). Подібна думка викликала різку критику (*Шрамко 2006*). Подальше за цим ретельне дослідження території, здійснене у 2007 р. експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом В. В. Приймака із застосуванням систем супутникової навігації, не залишило сумнівів щодо існування Куземинського укріплення. При цьому був знятий новий, уточнений план пам'ятки (*Скорий, Супруненко, Приймак, Коротя 2008*). Між іншим, проведені роботи – наскільки б дивним це не здавалося – не послабили «ревізійністських» тенденцій П. Я. Гавриша (*Гавриш, Копыл 2010, с. 123–124*), що мали перманентні сплески (*Гавриш 2016, с. 89–120*). У 2014 р. ділянки валу і рову Куземинського городища були досліджені експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Д. С. Гречка. Розкопки ділянки фортифікації Куземинського укріплення переконливо свідчать на користь його спорудження за скіфської епохи, хоча автор досліджень не бачить у ньому окремого укріплення, припускаючи, що це – додатковий елемент підсилення загальної системи оборони (*Гречко 2015, с. 46*).

За період вивчення Більського комплексу, завдяки дослідженням В. О. Городцова (1906), Б. А. Шрамка (1965, 1972, 1975), багаторічним роботам Українсько-Німецької експедиції Інституту археології НАН України і Німецького науково-дослідного товариства (DFG) (1993–2006 рр., керівники: з українського боку В. Ю. Мурзін, Є. В. Черненко та С. В. Махортих, з німецького – Р. Ролле), Центру охорони і досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівники О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова), експедиції Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, а також експедицій Інституту археології НАН України розкопано близько 100 курганів вищезгаданих могильників, розташованих неподалік Більського городища (див. детальніше: *Кулатова, Супруненко 2010; Махортых 2006; 2009; 2010; 2010a, 2013; 2016; Махортых, Джонс, Тэйлор 2016; Махортых, Ролле 2011; Шрамко, Задніков 2014, с. 34–41; 2014a; 2015, с. 56–67; 2017; Могиллов, Скорий, Панченко 2016*).

Разом із тим, варто підкреслити, що недавні, доволі широкі археологічні розвідки, здійснені експедицією ІКЗ «Більськ», із залученням археологів Полтави, Києва, Сум, Лубен (В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко, В. В. Шерстюк, О. В. Кравченко, М. І. Овчаренко, Л. А. Цьомкало, О. М. Шапорда, А. І. Штанько, Р. О. Шевченко, О. В. Гопкало, С. А. Скорий), зокрема, у найближчих околицях Більського городища (в тому числі, на території Сумської області, прилеглої до пам'ятки з півночі) наочно свідчать (як це не дивно!), що, не дивлячись на більш ніж 110-річну історію вивчення Більського городища та його околиць й ак-

тивні роботи останніх десятиліть, цей район ще має *чимало білих плям*, навіть хоча б з точки зору відомостей про *загальну кількість* пам'яток, котрі знаходяться тут, та їх *просторову* структуру (Коротя, Осадчий 2008; Коротя, Осадчий, Приймак 2010; Коротя, Кравченко, Овчаренко і др. 2014; Коротя, Приймак, Охрименко і др. 2010; Приймак, Коротя 2010; Приймак, Коротя, Овчаренко і др. 2014; Корост, Шапорда, Коротя 2016; Супруненко, Корост, Шапорда 2016; 2016а; Задніков, Приймак, Гонкало 2016; Задніков, Корост, Приймак, Гонкало 2016; Шапорда, Коротя 2016).

Так, у ході досліджень вказаної території були здійснені спроби виявлення двох раніше невідомих городищ: одного – навпроти Куземинського укріплення, за Ворсклюю (Коротя, Осадчий 2003, с. 116–118), іншого – в урочищі Барвінкова Гора, південно-східніше Східного укріплення, поблизу із відомим Більським джерелом (Коротя, Осадчий 2008, с. 30–32, рис. 1: 3; Приймак, Коротя, Овчаренко і др. 2014; Приймак, Овчаренко, Цьомкало, Шапорда, Штанько 2015, с. 96–98), які, проте, не мали відношення до поселенських об'єктів раннього залізного віку. На північ від городища, в межах Сумської області, обстежено також, меншою мірою, 5 груп курганів. Деякі з них збереглися висотою в 3–4 м, при діаметрі 35–40 м (Охрименко, Приймак В. В., Приймак В. М. 2006, с. 123, 124, мал. 1) і споруджені, напевно, за скіфських часів. Очевидно, останні складають коло могильників північної периферії Більського городища. Варто відмітити й дослідження раніше відомих (селище у с. Довжик, за 4,5 км на захід від Великого укріплення) (Гавриш 2016) або нещодавно відкритих (в урочищі Перемірки поблизу Західного укріплення) (Корост, Шапорда 2016; Супруненко, Корост, Шапорда 2016; 2016а) селищ у найближчих околицях Більського городища.

Пам'ятки скіфської доби в *межах самого Великого укріплення* поки-що вивчені недостатньо. Виняток становлять курганні групи «А» і «Б», де було розкопано 8 курганів V–IV ст. до н. е.: 1 курган у першій групі досліджений Б. А. Шрамком 1981 р. (Шрамко 1987, с. 154), решта – у другій групі, силами Українсько-Німецької експедиції і Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації в 1994–1998 рр. (Другий рік 1996, с. 4–6, 10; Кулатова, Супруненко 1995, с. 51–53; Мурзін, Ролле, Скорий 1995; Супруненко 1995, с. 229–230; Супруненко 1996; Супруненко 2006). У 2018 р. розкопки ще 6 курганів у складі некрополю «Б» проведені Д. С. Гречком.

У 1990-х рр. було продовжено вивчення поселення в *урочищі Царина-Сад* (VII–IV ст. до н. е.), роботи на якому розпочаті ще В. О. Городцовим на початку ХХ ст. (Городцов 1911). У 1996 р. тут невеликі розкопки провів П. Я. Гавриш (Гавриш 2011; 2012; 2015). У 1997–2005 рр. багаторічні дослідження здійснювалися В. П. Білозором у складі спільної Українсько-Німецької експедиції. Була розкрита значна площа поселення й отримані різноманітні багатющі матеріали (Белозор 2012; 2014; Белозор, Мурзін, Ролле 1999; Мурзін, Ролле, Херц і др. 1998, с. 13–22, рис. 18–37; 1999, с. 35–45; 2000, с. 4–11; 2001, с. 31–54; 2002, с. 28–56; Ролле, Герц, Махортых, Белозор 2003, с. 15–60; Черненко, Ролле, Скорий і др. 2004, с. 6–63; Черненко, Ролле-Герц, Скорий і др. 2005, с. 30–52; Махортых, Ролле-Герц, Скорий і др. 2006, с. 50–81).

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. певні роботи були проведені на селищі в *урочищі Лісовий Кут* С. А. Скорим (у складі спільної Українсько-Німецької експедиції) (Скорий 2008). На цьому ж поселенні у 2001 р. невеликі рятівні розкопки здійснила І. М. Кулатова (Гейко 2001; Кулатова 2008; Шерстюк 2014).

У 2008 – на початку 2009 рр. археологічні розкопки, що мали рятівний характер, провели спеціалісти Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології та Полтавської експедиції ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України ще на одному селищі скіфської доби в межах Великого укріплення Більського городища – в *урочищі Поле 2-ої бригади* (під керівництвом О. Б. Супруненка) (*Супруненко, Скорий, Пуголовок 2009; Супруненко 2014*).

До наведеного варто додати, що останнім часом на території Великого укріплення Більського городища спільними зусиллями київських, полтавських археологів і співробітників ІКЗ «Більськ» здійснюються системні розвідувальні роботи з метою уточнення меж давніх поселень, як правило, із застосуванням шурфування з метою уточнення наявності культурних нашарувань та їх потужності (*Супруненко, Скорий, Гавриленко, Корост 2015, с. 71–72; Скорий, Супруненко, Корост 2015, с. 173; Скорий, Приймак, Шапорда 2016, с. 206–207; Корост 2016, с. 129; Могилов 2016; Могилов, Панченко 2016, с. 189; 2016а; Могилов, Скорий, Панченко 2016, с. 67–81; Задніков, Корост, Приймак, Гопкало 2016; Задніков, Шрамко 2017; Шапорда 2017*). Нерідко в ході подібних робіт відкриваються нові пам'ятки (наприклад, селище в урочищі Перше поле, на схід – північний схід від Західного укріплення городища (*Могилов, Скорий, Панченко 2016*), 3 селища поблизу Куземинських ставків у північній частині Великого укріплення (*Скорий, Приймак, Шапорда 2016; Коротя, Гречко 2017, с. 270–274*), поселення на північ від Східного укріплення (*Ромашко 2016, с. 10–11; 2017*)).

Матеріали до загального Реєстру селищ скіфського часу в межах Великого укріплення Більського городища нещодавно попередньо узагальнені одним із авторів цієї роботи (*Скорий 2017*).

Варто також підкреслити, що для вивчення часу виникнення оборонної лінії Великого укріплення Більського городища надзвичайно важливе значення має відкриття експедицією Інституту археології НАН України на одній з його ділянок, в районі поселення в урочищах Царина-Сад залишків житла скіфської доби, що перекривалося новозведеною фортифікацією (*Гречко, Крютченко 2017*). Вельми актуальним і нагальним стало також повне обстеження всієї оборонної лінії Великого укріплення, як на територіях Полтавської (*Шапорда 2017, с. 227–232*), так і Сумської областей, із нанесенням всіх деструкцій валу та рову, здійснене у 2016 – на початку 2017 рр. співробітниками ІКЗ «Більськ», їх колегами з Сум і Києва (*Коротя, Гречко 2017, с. 266–270*).

Важливе значення мало й проведене влітку 2018 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Д. С. Гречка дослідження ділянки Південного валу, розташованої на південь від Холодівського Яру, та відомої ще за розвідками В. О. Городцова (1906 р.) (*Городцов 1911*) і наступним обстеженням О. Б. Супруненка (*Супруненко 2001, с. 72–74*). Вал і рів з напільного південного боку були перетнуті двома траншеями. Рів мав глибину близько 2,7 м від рівня сучасної денної поверхні. За ровом з боку Східного укріплення простежені шари чорнозему з великою кількістю селітри, потужністю близько 0,75 м, що виявилися залишками насипу валу із залягаючими під ним та перерізними ровом культурними нашаруваннями V ст. до н. е. В заповненні рову серед знахідок трапився уламок денця фасоської амфори 2-ої половини V ст. до н. е. і матеріали скіфського часу V–IV ст. до н. е. Форма рову є характерною для аналогічних споруд цього хронологічного періоду (*Гречко, Крютченко, Ржевська 2018*).

Однак, як би там не було, на сьогодні ми в основному володіємо матеріалами з трьох в тій чи іншій мірі вивчених під час *стаціонарних розкопок* поселень скіфської доби на території Великого укріплення Більського городища. При цьому, більша частина з них (за винятком матеріалів селища в урочищі Лісовий Кут) відома лише за попередніми публікаціями чи за даними наукових звітів. Матеріали інших поселень представлені в основному знахідками зі здійснених розвідок і проведених шурфувань.

Всебічне осмислення і введення до наукового обігу отриманих результатів досліджень та здобутих артефактів має надзвичайно велике значення, адже це – нове, достатньо інформативне джерело для вивчення і розуміння небуденного історичного явища і феномену, яким є Більське городище скіфської епохи. Саме цій меті має слугувати представлена до уваги читача монографічна публікація.

Актуальність цієї праці полягає в тому, що питання призначення величезного Більського комплексу, як і раніше, залишається доволі дискусійним в археології ранньої залізної доби та скіфській історії зокрема, про що свідчить чимало робіт, котрі публікуються з приголомшливою стабільністю, і, щоправда, лише в певній мірі спираються на конкретні археологічні джерела, а більше – на загальноісторичні міркування (Мурзін, Ролле 1996; Мурзін, Ролле 1998; Мурзін 2011; Мурзін 2012; 2013; 2015; Ольговский 2015; 2016; Приймак 2016). Відрадным фактом є те, що останнім часом на основі розлогих археологічних матеріалів, отриманих у ході розкопок, розпочато серйозне вивчення різноманітних аспектів життєдіяльності населення Більського городища, зокрема, його економічних зв'язків з еллінським світом на прикладі дослідження античних керамічних матеріалів (Задников 2014), фізичного вигляду і стану здоров'я мешканців городища (Артемов 2003; 2012) та ін.

Ця монографія у певній мірі є плодом співпраці київських і полтавських археологів, які досліджують Більський археологічний комплекс пам'яток протягом останньої чверті століття.

Авторська участь в ній наступна: Вступ, Висновки, розділ 5 написані С. А. Скорим; розділ 1 – В. П. Білозоров і С. А. Скорим, розділ 2 – С. А. Скорим та І. М. Кулатовою, розділ 3 – О. Б. Супруненко; розділ 4 – С. А. Скорим, за участі О. Б. Супруненка.

Зауважимо, що рукопис роботи завершений на початку 2018 р., і лише незначні доповнення внесені до нього навесні 2019 р.

Невеликі розміри окремих фотознімків чи рисунків обумовлені якістю збережених оригіналів або станом відтворення ілюстрацій звітної документації.

Розділ 1.
ЦАРИНА (ЦАРИНА-САД)

Західна частина селища Царина-Сад
і Західне укріплення, 2018.

1.1. Географічне положення, історія дослідження

Селище в урочищі Царина розташоване у межах Великого укріплення Більського городища, на відстані 1 км на північний захід від с. Більськ (рис. 1: 10). Урочище являє собою рівнинну, в окремих місцях злегка хвилюподібну місцевість, що простягнулась приблизно на 0,3 км уздовж берегового плато правого корінного берега р. Суха Грунь, піднесеного на 35–40 м над річковою долиною (рис. 2).

За даними П. Я. Гавриша, який здійснював топографічну зйомку селища, воно в плані має вигляд умовно неправильного прямокутника, з приблизними розмірами 550 × 250 м, орієнтованого довгою віссю з північного заходу на південний схід. Поселення прилягає до валу Великого укріплення. При цьому північно-західний край селища досягає майже Західного укріплення Більського городища, північний – обмежений польовою дорогою, східний – громадським садом. З північного заходу, в урочищі Маяк, селище впритул прилягає до валу Великого укріплення. На північ воно має низину в урочищі Привороття. Окремі ділянки культурних насаджень розташовані і на південний схід, у межах саду. Територія селища у північній частині має досить рівну поверхню, але плавно знижується в бік Сухої Груні та урочища Маяк, приблизно на 7–10 м. Упродовж кількох десятиліть площа селища розорюється з метою вирощування сільськогосподарських культур, що, зрозуміло, призвело до пошкодження культурних насаджень пам'ятки. Ще більш згубним для неї стало прокладання лінії газопроводу, що перетнула селище по вісі південь – північ (траншея шириною 1,40 і глибиною 1,50 м, котра вщент знищила смугу насаджень).

За даними П. Я. Гавриша, селище охоплює площу приблизно 14 га. Проте, в ході обстеження пам'ятки в 2014 р. з'ясувалось, що її реальна площа майже у 3 рази більша – близько 37 га (*Супруненко, Скорий, Гавриленко, Корост 2015, с. 81*).

Географічні координати крайніх меж селища безпосередньо в урочищі Царина такі (крайні точки вимірювань): із заходу – N 50°05'12,2" північної широти та E 34°35'53,0" східної довготи; з півночі по центру, відповідно, N 50°05'18,1" та E 34°36'18,5"; крайня з півночі – N 50°05'16,5" і E 34°36'32,5"; з південного заходу – N 50°05'05,1" та E 34°36'31,7"; з півдня – N 50°04'49,5" і E 34°37'07,1".

Нині на свіжезораній поверхні можна зафіксувати 8, в тій чи іншій мірі виражених так званих зольників. Одні з них проглядаються досить виразно, маючи висоту 0,40–0,50 м, інші фіксуються лише за плямами попелу на чорноземній поверхні. П'ять зольників, два з яких досить значного діаметру, утворюють скупчення приблизно у центрі поселення. На захід від них, на невеликій відстані, знаходяться ще 2 зольники, а на південно-східній периферії – найбільший насип, який ще в 1906 р. дослідив В. О. Городцов, давши йому назву «Царина Могила». Він позначив цей зольник під № 9 (*Городцов 1911, с. 120–127*). Розкопки цього насипу здійснювали дев'ятьма траншеями. Пізніше, проаналізувавши відомості В. О. Городцова, Б. А. Шрамко дійшов до

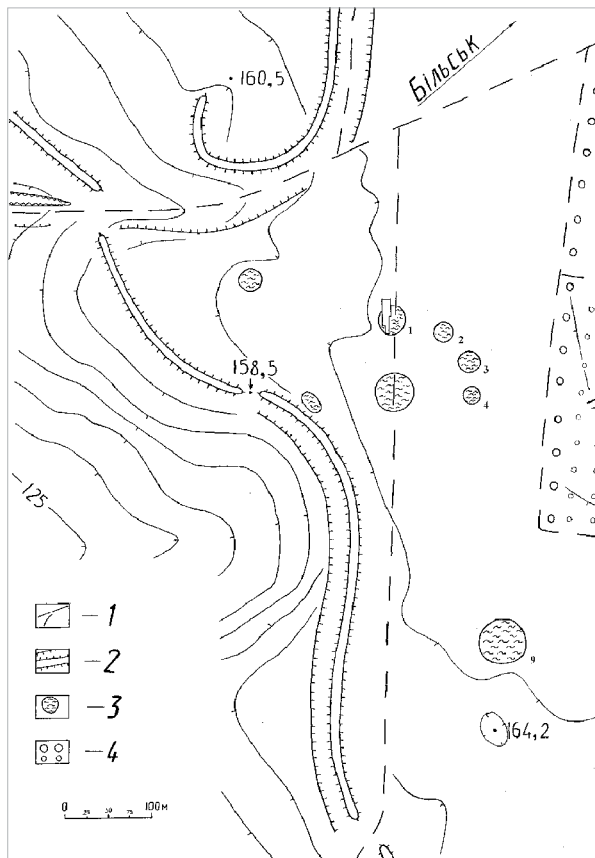

Рис. 2. Зольники селища в урочищі Царина; № 1 – розкопки П. Я. Гавриша (1996 р.); В. П. Білозора (1997–1998, 2003–2004 рр.); 2-4 – розкопки В. П. Білозора (1999–2003; 2005 рр.); № 9 – розкопки В. О. Городцова (1906 р.).

1 – польові дороги; 2 – вали і рови; 3 – зольники; 4 – садові насадження.

було знайдено кілька досить важливих артефактів, виготовлених із заліза (наконечник списа, серп, проколки і шила), бронзи (серія наконечників стріл, у числі яких – архаїчний екземпляр, фрагментовані дротяні браслети, ручка бронзового казана), кістки (тридірчастий псалій, оформлений у звіриному стилі) (рис. 3; 4).

У цей же час розвідкові роботи на прилеглому поселенні в урочищі Сад проводилися й експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної адміністрації. Їх метою було обстеження решток розораних культурних нашарувань поселення першої половини I тис. н. е. з матеріалами пізньозарубинецької та київської культур, виявленого посеред домінуючого скупчення матеріалів скіфської епохи. Тоді ж там виявлена велика кварцитова зернотерка видовжено-овальної форми з двома піднятими догори краями завдовжки 40,0 см, шириною 22,0 см і висотою 11,3 см, характерна для старожитностей скіфської доби (Левченко, Супруненко 2000, с. 127, рис. 2).

Під час розкопок кургану в урочищі Марченки експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації

висновку, що той дослідив 437 м² площі зольника № 9. Наші ж підрахунки свідчать про 363 м² розкритої площі. Отримані знахідки В. О. Городцов передав до зібрання Державного історичного музею в Москві. Пізніше вони були вивчені й опубліковані Б. А. Шрамком (Шрамко 1996, с. 30, 39, табл. XVI–XIX).

У 1958 р. селище в урочищі Царина обстежувала Г. Т. Ковпаненко. Нею поряд із зольниками були зібрані фрагменти ліпного посуду – горщиків, мисок, корчаг, фрагменти амфор і мальованого посуду VI–V ст. до н. е. (Ковпаненко 1967, с. 71–72, рис. 35).

У 1969 р. огляд пам'ятки здійснив Б. А. Шрамко. Він зібрав колекцію знахідок, у тому числі ліпну кераміку і фрагменти амфор VI–IV ст. до н. е., а також наконечники стріл (Шрамко 1975, с. 97). Тоді дослідником було зафіксовано 7 зольників на території селища (Шрамко 1975, с. 97; 1987, с. 34, 118, 119, рис. 55: 11; 56: 23–30).

З 1993 р. селище в урочищі Царина потрапило в орбіту досліджень Українсько-Німецької археологічної експедиції.

Спочатку тут були здійснені розвідки зі збором підйомних матеріалів (Мурзин, Ролле 1995, с. 51, 54, мал. 3; Ролле, Герц, 1997). Крім фрагментів ліпних посудин, амфор, глиняних пряслиць, на селищі

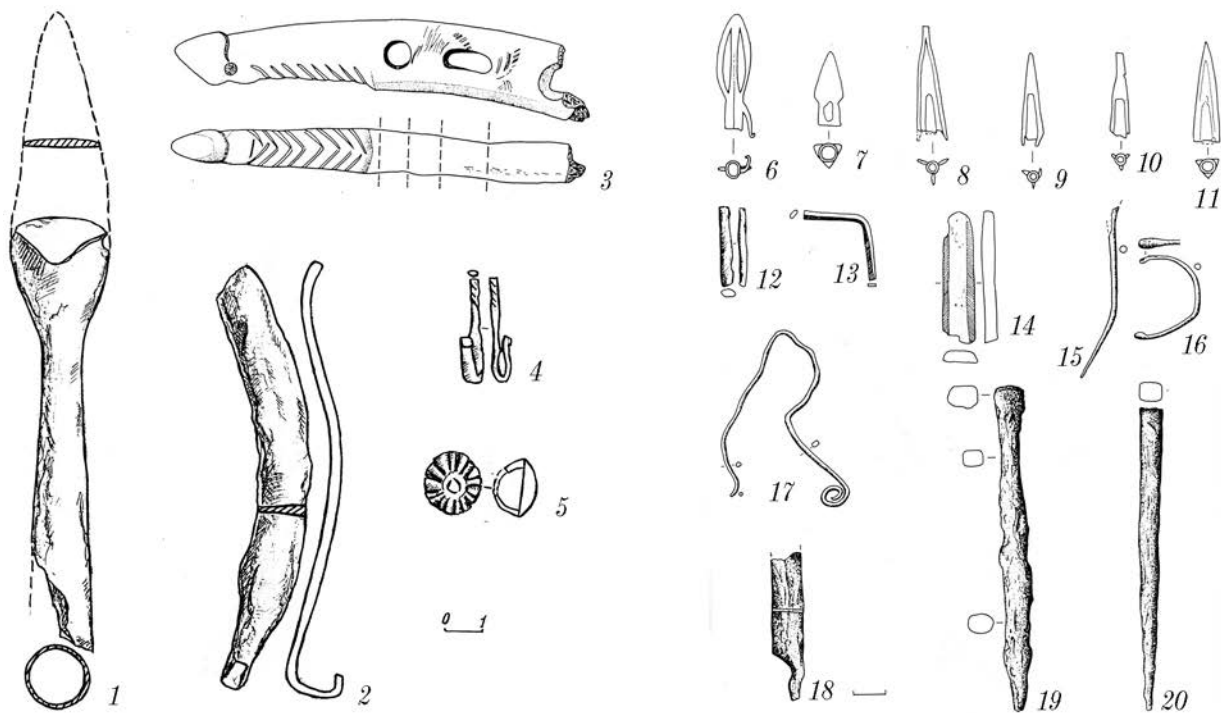

Рис. 3. Царина, ур. Підйомні матеріали з поверхні селища. Збори В. Херца, 1993–1995. Залізо, бронза, кістка.

ції влітку 1995 р. здійснювалися принагідні збори матеріалів в районі зольника № 9, де був виявлений уламок великої реберчастої намистини з широкими дольками із прозорого скла темно-синього кольору, широким каналом отвору діаметром 0,7 см, типологічно подібної до 146 типу прикрас з одноколірного скла, за К. М. Алексєєвою (Алексєєва 1978, с. 71). Її висота складала 3,5 см, діаметр 3,3 см (Кулатова, Супруненко 2001, с. 104, рис. 12). Тоді ж була зібрана представницька добірка підйомних матеріалів з території зольників №№ 1–3 та 9, котра доповнювалася зборами 1999 р. З-поміж них – кілька уламків бронзових шпильок, фрагмент стінки мідного казана, бронзові наконечники стріл V–IV ст. до н. е., чимало уламків ліпного та імпортного давньогрецького (в тому числі чорнолакового аттичного) посуду тощо (Супруненко, Гейко, Коваленко та ін. 1999).

У 1996 р., за погодженням із Українсько-Німецькою експедицією, археологічним загonom Полтавського державного педагогічного інституту під керівництвом П. Я. Гавриша були проведені роботи на одному із зольників (№ 1) селища Царина, в ході яких розкрита площа 290 м² (Гавриш 2011; 2015).

З 1997 р. впродовж дев'яти сезонів поводилися стаціонарні розкопки цієї пам'ятки загonom Українсько-Німецької експедиції під керівництвом В. П. Білозора (Белозор

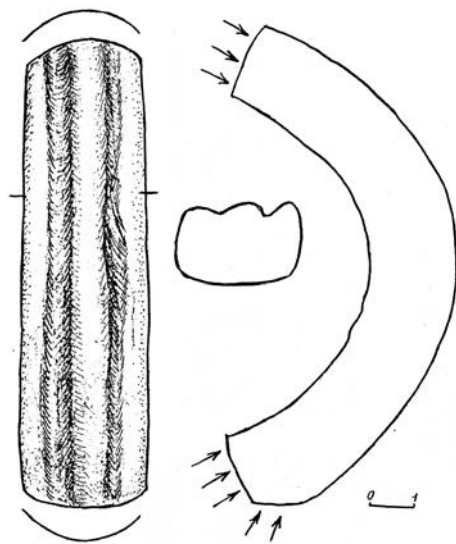

Рис. 4. Царина, ур. Ручка казана. Бронза.

2014; Мурзин, Ролле, Херц и др., 1998, с. 13–22, рис. 18–37; 1999, с. 35–45; 2000, с. 4–11; 2001, с. 31–54; 2002, с. 28–56; Ролле, Герц, Махортых, Белозор 2003, с. 15–60; Черненко, Ролле, Скорый и др. 2004, с. 6–63; Черненко, Ролле-Герц, Скорый и др. 2005, с. 30–52; Махортых, Ролле-Герц, Скорый и др. 2006, с. 50–81).

У процесі розкопок В. П. Білозора були проведені роботи на 4-х зольниках селища (№№ 1–4), вивчено близько 2000 м² площі, відкрито значну кількість різноманітних об'єктів, отриманий величезний речовий матеріал. На жаль, результати цих досліджень представлені лише попередньою інформацією у звітних брошурах, виданих Українсько-Німецькою експедицією. Узагальнюючі роботи, що стосуються цього селища, за об'єктивними причинами, автором розкопок видані не були¹.

У цілому ж, за роки досліджень на селищі Царина відкрита площа склала більше 2363 м².

У липні-серпні 2015 р. в ході робіт Більської археологічної експедиції Інституту археології НАН України на селищі була проведена археологічна розвідка (Могилев, Панченко 2016).

Починаючи з 1990-х рр., деякі дослідники стали схилитися до думки, що селище в урочищі Царина і розміщене на південний схід від нього обширне поселення Сад, очевидно, складають єдиний поселенський комплекс загальною площею більше 100 га (Наукова-концепція... 1996, с. 44; Супруненко, Скорий, Гавриленко, Корост 2015, с. 80).

Розвідками і шурфуваннями, здійсненими восени 2016 р., це припущення було цілком підтверджене (див. Розділ 4).

Таким чином, всі роботи, проведені на селищі Царина, слід розглядати лише як дослідження західної та північно-західної частин величезного поселення, яке цілком справедливо можна назвати Царина-Сад.

Характеристика розкопів і об'єктів

1.2. Зольник № 9 (Царина могила, розкопки В. О. Городцова)²

Зольник Царина Могила³ знаходиться за півверсти (533 м – авт.) на південь від Західного городища (укріплення – авт.), поблизу валу Великого городища, біля урочища Приворотня. Це – добре сформований і різко виражений пагорб, з усіх боків оточений природними улоговинами, особливо глибокими біля південно-західного боку. Поверхня пагорба всяяна уламками посуду і [кістками] тварин. Ґрунт сірий, складається ніби з одного лише попелу (рис. 5).

Траншея I

Розміри: 33 × 3 × 2 аршина (23,4 × 2,13 × 1,4 м – авт.); нумерація ділянки ведена із заходу на схід; кожна ділянка (тобто – квадрат – авт.) займала 1 квадратний сажень площі траншеї (2,14 м² – авт.).

¹ Ці матеріали узагальнені С. А. Скорим на основі відомостей, представлених в опублікованих звітах передчасно спочилого колеги В. П. Білозора (1952–2014).

² Повністю наводиться уривок тексту зі статті В. О. Городцова із збереженням пунктуації (Городцов 1911, с. 120–127).

³ В. О. Городцов використав це найменування лише для зольника № 9. Згодом воно поширилось у середовищі фахівців на все поселення.

1-ий шар

Знайдені: глиняні гудзики на діл. 2, 3, 5, 7, 8, 10, 11; уламки грецького чорнолакового посуду – на діл. 5 і 7; два кістяних предмети й одна намисти-на – на діл. 6.

На діл. 8 з'явилися шматки випаленої глини. Грунт надзвичайно попелястий, легкий і м'який, як найтонший піл.

2-ий шар

Знайдені: уламки бронзового кільця, шматок чорнолакового грецького посуду – на діл. 5; мушля Unio – на діл. 3.

3-ій шар

Знайдені: глиняні гудзики на діл. 4 і 5; уламки грецького чорнолакового посуду – на діл. 5, 6, 8 і 11; кістяна ручка залізного ножа і шматочки вапна – на діл. 2.

На діл. 5 дуже яскраво визначилась яма, квадратної форми, 2 аршини у ширину і довжину, і 5 вершків у глибину (1,4 × 1,4 × 0,22 м – авт.). Яма наповнена прошарками чистої золи і деревного вугілля, що розпалося на дрібні часточки.

На діл. 1, 2, 3 і 9 прорізані прошарки шматків обпаленої глини. Кожний шматок прекрасно загладжений і навіть, ніби, зашліфований з одного боку і шерехатий – з іншого.

На діл. 9 уламок чорнолакового посуду знайдений на глибині 1 3/4 аршини (1,28 м – авт.), а на діл. 4 – на глибині 2 арш. (1,4 м – авт.) на дні зольника.

На останньому рівні, на діл. 8, виявлені 2 бронзові тригранні стріли.

Складене креслення повздожнього профілю траншеї. Нашарування, загалом, дуже спокійне; шари вигнуті правильно (рис. 5, профіль № 1).

Уламки глиняного посуду і кістки тварин зустрінуті у великій кількості. Перші цілком схожі з тими, які властиві зольникам Західного городища, хоча серед них зустрічається багато уламків грецьких амфор та інших форм посудин; так, одних амфорних денець (ніжок – авт.) зібрано 9.

Із кісток тварин визначені:

	Щелепи	Довгі кістки	Астрагали	Фаланги	Копитні
Корови	11	29	34	70	4 і 2 роги
Вівці	28	4	9	7	1 ріг
Кози					
Свині	25	16	4		
Коні	5	1	13	12	2
Собаки	10		2 цілих черепи		

Гризуни двох видів: ховрах та ін.

Тетерука три грудних кістки і кілька інших.

Мушлі: Unio, один прим. й одна морська черепашка.

Кістки тетерука знайдені на різних глибинах траншеї і навіть на її дні.

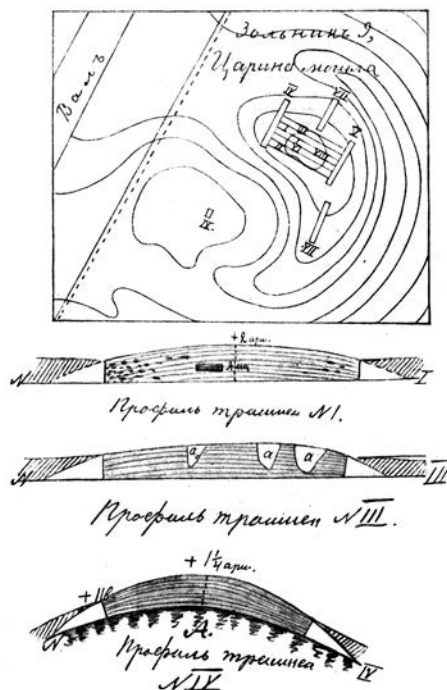

Рис. 5. Зольник № 9.
План і профілі перетину
(за В. О. Городцовим).

Траншея II

Розміри: 33 × 3 × 2 арш. (23,4 × 2,13 × 1,4 м – авт.).

1-ий шар

Знайдені: кістяне шило – на діл. 1; бронз. стріли – на діл. 6 і 8; скляна намистина пірамідальної форми та уламки грецького чорнолакового посуду – на діл. 2; шматок мідної руди – на діл. 4.

2-ий шар і наст.

Знайдені: глиняні гудзики на діл. 2 (два) і 9; уламки грецького чорнолакового посуду – на діл. 7, на глибині 12 в. (53,3 см – авт.); на діл. 2, на глибині 1 арш. 6 ст. (0,96 м – авт.) і на ін.; бронзові стріли – на діл. 9, на глибині 12 вершків (0,53 м – авт.), та в різних пунктах, всього 5 стріл, мідний шлак – на діл. 8; уламок грецької «лампочки» – на діл. 7; уламок кістяного виробу – на діл. 2.

Кількість фрагментів грецького посуду настільки значна, що, мабуть, вони конкурували з місцевим. Чорний глясுவатий посуд – рідкісний. Грубий місцевий посуд утримує свої звичайні якості і форми. Амфорних денець (ніжок – авт.) знайдено 2.

Із кісток тварин визначені:

	Щелепи	Довгі кістки	Астрагали	Фаланги	Копитні
Корови	6	16	8	48	3 і півчерепа з рогом
Вівці	10	6	2		1 ріг
Кози					
Свині	7	9			
Собаки	2	2 цілих черепи			
Бобра	1				

Ховраха та інших двох видів дрібних гризунів.

Нашарування траншеї спокійне, з чітко вираженою шаруватістю. На діл. 10 виявлена невелика яма скарбощукачів.

Траншея III

Розміри 30 × 3 × 2 арш. (21,3 × 2,13 × 1,4 м – авт.).

1, 2, 3 шари

Знайдені: глиняні гудзики – на діл. 1 (два), 3, 4, 6 і 10; перший шийний хребець людини – на діл. 8, на глибині 3 вершків (13,3 см – авт.); уламок бронзової стріли – на діл. 1; ул. чорнолакового грецького посуду – на діл. 8; кістяне руків'я ножа – на діл. 6; три уламки залізних речей – на діл. 1; уламок другого точильного бруска – на діл. 8.

4-ий шар і наступні

Знайдені: два шматки чорнолакового грецького посуду і кістки птиці (тетерука) – на діл. 6; бронзова стріла – на діл. 10; шматок мідної руди і скляна намистина – на діл. 1.

На діл. 7 прорізаний невеликий шар паленої глини.

З кісток тварин визначені:

	Щелепи	Довгі кістки	Астрагали	Фаланги	Копитні
Корови	10	9	21	14	3 і півчерепа з рогом
Вівці	18	11			2 роги
Кози					
Свині	11	9			
Лося					1 виріб з рогу
Собаки	1				
Бобра	1				

Гризунів кістки зустрічались часто.

Птиці, ймовірно, тетерука кілька кісток.

Мушля морська, спірально-конічна, у вигляді підвіски.

Людини перший шийний хребець – атлант.

4-ий (5-ий? – авт.) шар і наст.

Знайдені: бронзові стріли на діл. 1, 3 (дві); бронзова бляшка, що окислилась до невпізнання її початкової форми, із залишками прикипілої до неї досить тонкої тканини – на діл. 5; глиняні гудзики на діл. 8; залізне шило – на діл. 5; кістяне шило – на діл. 8; скляна намистина на – діл. 8; морська спірально-конічна мушля, у вигляді підвіски – на діл. 5; шматок чорнолакового грецького посуду і фрагмент обробленого рога лося – на діл. 3; денце (ніжка – авт.) грецької амфори, оброблене в чашечку – на діл. 5.

На останній ділянці, на глибині 1 1/4 арш. (88, 7 см – авт.), прорізаний шматок обпаленого прошарку глини, з вигладженою з одного боку та шорсткою – з іншого поверхнею.

Складене креслення поздовжнього профілю траншеї (рис. 5, проф. III). Нашарування дуже спокійні. Розріз майже виглядає стрічково-забарвленим у кольори: чорно-вуглисті, сіро-золисті і більш-менш темно-попелясті. Всього підраховано більше 25 прошарків. Вони тонкі, яскраві, з тенденцією виклинюватися і знову з'являтися. У трьох пунктах (а а а) існували порушення шарів зольника. Це – або випадкові ями, або, ще правдоподібніше, ями пізніших шукачів скарбів. У шарах, що заповнили ці ями, ніяких знахідок не виявлено.

Траншея IV

Розміри: 30 × 3 × 2 арш. (21,3 × 2,13 × 1,4 м – авт.).

Знайдені: бронзові стріли – на діл. 1, 4, 5; уламки чорнолакового посуду – на діл. 2, 5; глиняна голівка вухатого птаха – на діл. 9; мушля у вигляді підвіски – на діл. 8; нижня щелепа людини, на глибині 3 вершків (13, 2 см – авт.), на діл. 4.

Траншея закінчена по ґрунтовому лесу, на глибині 2 арш. (1,42 м – авт.). Лес пухкий, нерідко відділяється від материкового чорнозему, що лежить на ньому.

Амфорних денець (ніжок – авт.), у траншеях III і IV, знайдено 5.

З кісток тварин визначені:

	Щелепи	Довгі кістки	Астрагали	Фаланги	Копитні
Корови	11	17	18	81	7, 1 ріг
Вівці	26	8	3	1	2 роги
Кози					
Свині	10	6			
Коні	9	9	9	17	3
Лося					1 ріг
Собаки	2	1 череп поламаний			
Тетерука	1	1 череп			

Людини – 1.

Мушлі: *Helix Fruticum*, морська мушля у вигляді підвіски, 2 прим.

Складено креслення поздовжнього профілю траншеї IV (рис. 5). Нашарування дуже спокійне. В основі зольника, очевидно, лежить природне узвишся А, на якому і відклалася вся маса культурного матеріалу.

Траншея V

Розміри: $27 \times 3 \times 1 \frac{1}{4}$ арш ($19,1 \times 2,13 \times 0,89$ см – *авт.*).

Знайдені: глиняні гудзики – на діл. 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9; бронзові стріли – на діл. 1 (три); морська мушля, у вигляді підвіски – на діл. 2; кістяна ручка ножа – на діл. 5; залишки бронзової, дуже окисленої бляшки – на діл. 3.

На ділянці 2 помічено багато дрібок крейди або вапна, прорізаних прошарків зі шматків обпаленої глини, з них деякі мають одну сторону заглажену, а іншу – шорстку.

Судячи з уламків із дірочками, глиняні посудини, не виключаючи і грецьких, мабуть, часто зшивалися за допомогою дірок, просвердлених на краях зламів.

Амфорних донець (ніжок – *авт.*) знайдено 5; форми їх то конічні, то з розтрубом і завжди з поглибленням для стрижня гончарного круга, на якому посудини виготовлені.

З кісток тварин визначені:

	Щелепи	Довгі кістки	Астрагали	Фаланги	Копитні
Корови	18	24	19	90	8, 1 піг
Вівці	20	2	4	5	1 піг
Кози					
Свині	13	13			
Коні	8	8	17	34	2
Собаки	6	4 цілих черепи			

Гризунів кілька, черепашок та ін. кісток.

Риби – 1 невеликий хребець.

Мушлі морські у вигляді підвіски.

Кістки нерідко обвуглені.

Траншея закінчена на глибині $1 \frac{1}{4}$ арш. ($0,89$ см – *авт.*) по ґрунтовому чорнозему. На кінцях траншеї культурний шар тоншає, досягаючи тільки вершків 11 ($4,8$ см – *авт.*) товщини.

Шаруватість зольника чітко виражена лише на самому пагорбі, до схилів ця шаруватість стає мало помітною; причиною такого явища слугує зменшення вуглистих чорних прошарків, що нагадують залишки вогнищ, які, на більш високій середній частині зольника, виражені дуже яскраво. При наявності залишків багать, незрозумілим стає присутність у шарах зольника шматків обпаленої глини, що слугувала обмазкою якихось споруд. Для великої будівлі, у вигляді, напр., будинку, глиняних шматків, що збереглися в ґрунті, мало; призначення ж їх для печей нібито суперечить відкритим багаттям.

Траншея VI

Розміри: $33 \times 3 \times 1 \frac{1}{4}$ аршина ($23,4 \times 2,13 \times 0,89$ – *авт.*).

1 і 2 шари

Знайдені: глиняні гудзики – на діл. 1 (два), 3, 8 і 10; бронзові стріли – на діл. 1 (дві), 10; скляні намистини – на діл. 1 і 10; бронзове кільце – на діл. 5; шматок товстого скла на діл. 4, на глибині 10 вершків ($44,4$ см – *авт.*); шматок міді з $\frac{1}{4}$ фунта вагою (10 г – *авт.*) на діл. 2, денце (ніжка – *авт.*) – на діл. 6.

3 шар та ін.

Знайдені: кістяна ручка із залишками залізного ножа – на діл. 6; денце (ніжка – *авт.*) амфори, оброблене в формі чашечки – на діл. 5.

З кісток тварин визначені:

	Щелепи	Довгі кістки	Астрагали	Фаланги	Копитні
Корови	2	3	3	4	1 ріг
Вівці	4	4	1	5	1 ріг
Кози					
Свині	4	1			
Коні	4	2	6	2	1
Оленя				3	
Собаки	1				

Дрібних м'ясоїдних – 2 щелепи, мабуть, одного звірка, найімовірніше, тхора.

Траншея VII

Розміри: 30 × 3 × 1 арш. (21,3 × 2,13 × 0,71 м – *авт.*). Траншея складалася з двох відрізків, розташованих частиною на північному, частиною на південному схилі. Ділянки нумеровані з півночі на південь.

Знайдені: глиняні гудзики – на діл. 1, 3 (два), 4 і 9; бронзові стріли – на діл. 1, 2 (дві), 3 і 8; морська мушля, підвіска – на діл. 3.

Із кісток тварин визначені:

	Щелепи	Довгі кістки	Астрагали	Фаланги	Копитні
Корови	6	6	6	13	
Вівці	8				
Свині	4	1			
Коні	5	3	10	10	1
Оленя			3		
Собаки	1				

Морська мушля.

Траншея VIII

Розміри: 24 × 3 × 2 арш. (17 × 2,13 × 1,4 м – *авт.*).

Знайдені: глиняних гудзиків 5; бронзових стріл – 19; намистин – 3; уламків залізних предметів – 3, шматків бронзи, мабуть, призначених для переливки – 3; амфорних денець (ніжок – *авт.*) – 1.

З кісток тварин визначені:

	Щелепи	Довгі кістки	Астрагали	Фаланги	Копитні
Корови	6	20	16	16	4
Вівці	22	4	8	4	
Свині	8	1	4		
Коні	4	2	8	10	1
Оленя			3		
Собаки	6				

Гризунів – кілька черепів та окремих щелеп.

Риби – 2 хребця.

Траншея IX

Розміри: 3 × 3 × 3 арш. (2,1 × 2,1 × 2,1 м – *авт.*). Траншея закладена на найнижчому місці улоговини, що прилягає до південно-західної підосви зольника. З проведенням валу Великого городища на дні цієї улоговини мала, безумовно, застоюватися вода. Для з'ясування питання, чи не було в цій улоговині постійної води, у вигляді ставка, і були здійснені розкопки описаної траншеї.

Траншея закінчена по шару материкового лесу, на глибині 3-х аршин (2,1 м – *авт.*). Вище лесу залягав шар чорного в'язкого чернозему. Позитивною ознакою присутності в улоговині постійної води, на зразок, наприклад, залишків мушель, торфу та інших водних відкладень, не виявилось, хоча, безсумнівно, вода в улоговині затримувалася.

На чорноземі улоговини майже з найвищого шару почали траплятися уламки глиняного посуду, хоча і не часто.

На глибині 1 арш. 14 вершків (1,32 м – *авт.*), у вогкуватому, злегка глинистому чорноземі, знайдені три шматки випаленої глини, з одною стороною гладкою і другою – зі слідами примазування глини до стінок, які складаються із прутів.

На глибині 3 арш. (2,1 м – *авт.*), в самій основі чорнозему, виявлені два невеликих, дуже потертих і окатаних уламків глиняного посуду. Такий глибокий горизонт залягання їх дає право цим предметам претендувати на приналежність останніх до неолітичної епохи, але, очевидно, вони більш пізнього часу і потрапили так глибоко в ґрунт «випадково».

Примітно, що на розкопаній площі зольника (понад 360 м²), в 9-ти траншеях, В. О. Городцову не вдалося зафіксувати жодного об'єкта скіфського часу. Це при тому, що дослідник досить детально описував стратиграфію зольника, пізні перекопи (сліди пізньої грабіжницької діяльності). Тим часом, дослідження інших зольних пагорбів на поселенні в урочищі Царина, – про що мова піде далі, – показали наявність практично під насипом кожного із зольників якихось споруд скіфської пори. Це при тому, що зольник № 9, за описом В. О. Городцова, мав вигляд добре вираженого пагорба, що відрізнявся розмірами (висота не менше 1 1/4 арш., тобто, близько 1,0 м – *авт.*). Правда, В. О. Городцов, відзначаючи наявність у ряді траншей шматків обгорілої глиняної печини, правомірно вважав її обмазкою стін якихось споруд (*Городцов 1911, с. 125*).

Речовий комплекс

На жаль, у статті В. О. Городцова відсутні ілюстрації знахідок із зольника, хоча про деякі з них він пише цілком конкретно. Предмети колекції знахідок із цього об'єкта, що зберігаються в ДІМ у Москві, опубліковані Б. А. Шрамком, на жаль, часто не збігаються з відомостями про них, що наводилися В. О. Городцовим. Особливо це стосується кількісних даних про деякі артефакти. І все ж, ті матеріали, що збереглися, і опис знахідок В. О. Городцова в загальних рисах надають уявлення щодо речового комплексу зольника № 9.

Ліпна кераміка

Посуд

Автор розкопок, на жаль, узагалі не наводив ні опису ліпного посуду, ні кількісних даних про нього, обмежуючись лише фразою про те, що «обломки глиняної посуду... зустрічені в большому количестве» (*Городцов 1911, с. 121*). Це стосується, в першу чергу, траншей I–V. При цьому, дослідник, однак, помічав, що «чёрная глянцевидная (лискована – *авт.*) посуда – редка» (*Городцов 1911, с. 122*). У колі ж речей із зольника № 9, що зберігаються в ДІМ, ліпний посуд представлений украй нечисленно: невеликою, глибокою чашкою і двома уламками черпаків. Чашечка має прямий обрізаний край, напівкруглий тулуб на вузькому денці без виступу. Діаметр посудини: верху 8,5, висота 3,8, діаметр денця 2,8 см (рис. 6: 17). Чашечки цього типу відомі на Більському городищі, в тому числі – на Східному укріпленні (*Шрамко 1987, с. 111, рис. 51: 10–11*). Один з уламків черпака – це петельчаста ручка, схоже, від посудини грушоподібної або кухлеподібної форми (рис. 6: 18), другий – маленький фрагмент також ручки черпака з виступом у вигляді «хвоста ластівки», що властиво архаїчним

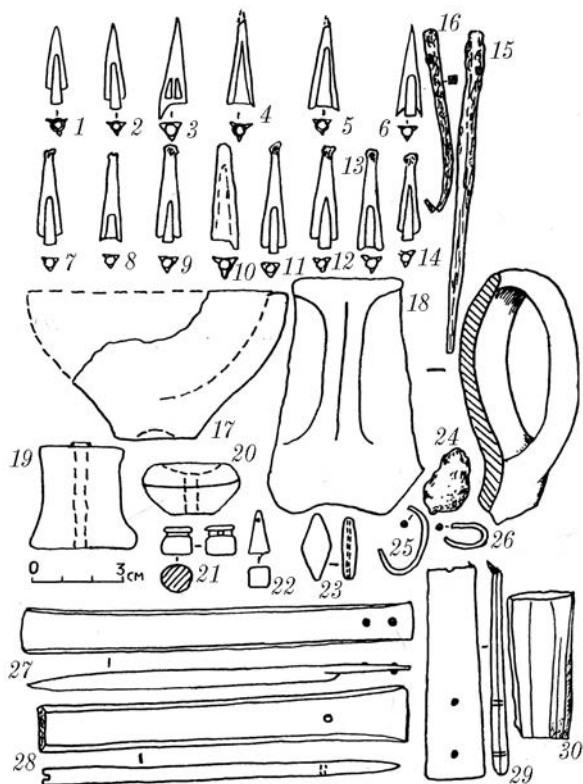

Рис. 6. Знахідки із зольника № 9
(за Б. А. Шрамком).
1–15 – бронза; 15, 24–26 – залізо; 17–20 – кера-
міка; 21, 27, 29–30 – кістка; 22 – 23 – скло.

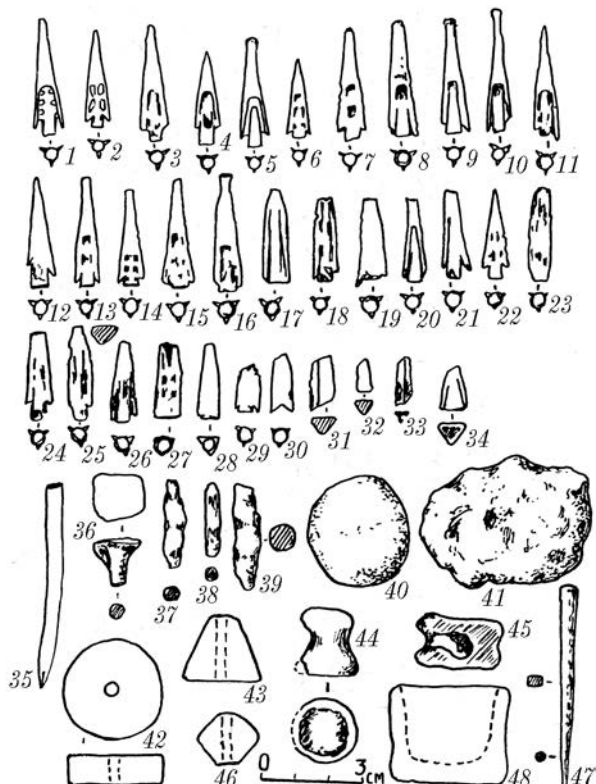

Рис. 7. Знахідки із зольника № 9
(за Б. А. Шрамком).
1–36, 47 – бронза; 37–39, 41 – залізо;
40–48 – кераміка.

формам посуду (рис. 8: 17). Є кілька мініатюрних посудин. Складається враження, що В. О. Городцов просто не взяв до колекції фрагменти ліпного посуду.

Мініатюрні посудини – дві банкоподібні форми. Точне місце знахідок невідоме. Одна з них, з майже прямими стінками, має висоту 3,0 см; діаметр вінець 4,0 см, діаметр денця 3,8 см (рис. 7: 48). У другій посудинки верхній край злегка розширюється. Висота його також 3,0 см; діаметр вінець 4,2 см; діаметр денця 3,5 см (рис. 8: 16).

Такі мініатюрні посудинки визначають як дитячі іграшки або предмети культу. Вони добре представлені на поселеннях скіфської епохи в Лісостепу (Шрамко 1998, с. 56, рис. 35: 3–6, Бессонова, Скорий 2001, рис. 30: 15–16; Пеляшенко 2016), в тому числі і на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 138, рис. 65: 2, 20; Пеляшенко 2016).

Технічна кераміка

Коло її знахідок невелике, але різноманітне.

Пряслиця в опублікованій Б. А. Шрамком колекції, становлять лише 5 прим.: конічне (рис. 7: 43), біконічне, усічено-біконічне (рис. 7: 46), циліндричне зі злегка розширеною нижньою основою (рис. 6: 19) і дископодібне (рис. 7: 42). Вони відрізняються розмірами, неорнаментовані. Подібні пряслиця широко представлені у старожитностях раннього залізного віку. Добре вони відомі й на Більському городищі.

Так звана *катушка* (рис. 7: 44) відноситься до числа предметів, точне призначення яких незрозуміле (швидше за все, вони не слугували для намотування ниток). Ці знахідки представлені на лісостепових поселеннях (Шрамко 2001, с. 72, рис. 44: 6;

Рис. 8. Знахідки із зольника № 9 (за Б. А. Шрамком).

1–11 – кістка; 12–13 – залізо; 11, 14–15 – камінь; 16–17 – кераміка.

Бессонова, Скорий 2001, рис. 57: 1–9), у тому числі на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 41, 46, рис. 11: 26, 14: 19–21) достатньо добре. Очевидно, «котушки», так само, як і мініатюрні посудинки, слугували аксесуарами якихось культових операцій.

Від світильника збереглася приблизно половина предмета, довжиною 8,0 і шириною 3,2 см. Він мав округлий, низький тулуб з бортиком і злегка витягнутий, звужений носик, через який, імовірно, наливалася олія, необхідна для горіння (рис. 9: 8).

Примітно, що в статті В. О. Городцова повідомляється про знахідки в траншеях, щонайменше, 4-х десятків «глиняних гудзиків», ймовірно, кружечків, виконаних зі стінок ліпних, а, можливо, і гончарних посудин. Однак, серед речей, що зберігаються в ДІМ і видані Б.А. Шрамком, ці знахідки відсутні.

Гончарна кераміка

Нагадаємо, що В. О. Городцов, подаючи характеристику знахідок із дослідженого зольника, вказував на велику кількість чорнолакового античного посуду, особливо у траншеях I–IV, відзначаючи буквально наступне: «количество обломков греческой посуды настолько значительно, что, видимо, она конкурировала с местною» (Городцов 1911, с. 122).

Амфори

Дослідник зольника № 9 повідомляв про уламки амфор, знайдені в процесі розкопок, мало того, згадував близько 20 ніжок від посудин. На жаль, у переліку речей, що зберігаються в ДІМ і опубліковані Б. А. Шрамком, амфорний матеріал практично не фігурує. Виняток становлять лише лоцило, виготовлене з круглої у перетині амфорної ручки, з робочою частиною, зрізаною навкоси (рис. 8: 1), і обточена зверху «чаркоподібна» ніжка (рис. 9: 6) з глибоким заглибленням усередині, котра нагадує ніжки хіоських амфор другої половини V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 132, табл. 43: 1). Таким чином, у нас, по суті, немає підстав для міркувань про характер амфорної тари, знайденої в цьому зольнику.

Столовий посуд

Як уже згадувалося вище, В. О. Городцов писав про велику кількість фрагментів чорнолакового посуду із зольника, особливо у траншеях I–IV. Однак у колекції, що зберігається в ДІМ, є лише кілька фрагментів античного столового посуду. Це – уламок великого блюда – лутерія зі зливом (рис. 9: 5), який Б. А. Шрамко відніс до V ст. до н. е. (1996, с. 39), а також верхні частини з вінцями двох чорнолакових аттичних посудин – канфара (рис. 9: 4), що має аналогії серед кераміки Афіїнської Агори близько 410 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, cat. 617), і чаши (рис. 9: 8), котра відноситься, за матеріалами Афіїнської Агори, до 430 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, cat. 588). Є також стінка чорнолакової посудини з отвором для скріплення (рис. 9: 3).

Металеві вироби

На дослідженій площі зольника, судячи з інформації В. О. Городцова і за відомостями, що наводяться у статті Б. А. Шрамка, було знайдено близько 60 металевих предметів. При цьому, більшу частину з них складають вироби з бронзи, в першу чергу – наконечники стріл.

Бронзові предмети

Наконечники стріл представлені (як для об'єктів подібного призначення, тобто, зольників) досить значною кількістю – 48 екз. Примітно, що в 4-х інших розкопаних зольниках у цілому було знайдено 26 наконечників. Дев'ять екземплярів мали сліди невиданих литників, тобто були напівфабрикатами, що свідчать про місцеве виготовлення цих наконечників (рис. 6: 7, 9, 11–14; 7: 5, 9–10, 16). Шістнадцять примірників у тій чи іншій мірі фрагментовані (рис. 6: 4–5; 7: 17–21, 23–34).

Наконечники представляють 2 різновиди цього виду озброєння: трилопатеві (30 екз.) і тригранні (18 екз.).

Трилопатеві наконечники складають 2 основні типи, відмінності між якими не істотні. Обидва мають головки трикутної форми. В одного з типів ложок проточений майже до половини голівки і злегка виступає втулка (рис. 6: 1–2, 6–7, 11–12, 14; 7: 1–15, 22, 24). В іншого типу (таких наконечників усього 4 екз.) ложок проточений або до половини голівки, або майже до її кінця, а втулка прихована (рис. 6: 4–5, 8, 13). На лопатях деяких наконечників – фігурні отвори, спеціально передбачені при литті (рис. 7: 1–2, 6, 13–15, 24). Висота наконечників варіює у межах 2,8–3,5 см, діаметр втулки – 0,3–0,4 см

Тригранні наконечники мають також трикутну голівку і найчастіше злегка виступаючу втулку. У випадках, коли у наконечників є прихована втулка, одна із граней може переходити в шип (рис. 6: 3). На гранях більшості екземплярів є фігурні отвори: 2 або, що частіше, 4, спеціально передбачені при литті (рис. 6: 3). Втім, у деяких екземплярів вони відсутні. Розміри наконечників аналогічні.

Всі описані наконечники характерні для сагайдачних наборів другої половини V – IV ст. до н. е., тобто, визначення їх хронологічних позицій не викликає будь-яких ускладнень. Вони досить широко представлені на Більському городищі.

Дві кільцеподібні *сережки* зі слідами облому країв. Виготовлені з круглого в перетині дроту і спочатку мали овальну форму. Відрізняються за розмірами. Одна з них – 2,5 × 1,5 см, інша – 1,5 × 1,0 см (рис. 6: 25–26). Такі сережки надзвичайно прості у виконанні. Досить відомі за скіфської епохи, в тому числі і в матеріалах Більського городища (Шрамко 1987, с. 44, 48, 76, рис. 12: 3; 14: 9–10; 29: 2). За класифікацією В. Г. Петренко, подібні сережки можна віднести до типів 27 – 31 (дротові сережки у вигляді кільця). Ці прикраси притаманні для старожитностей IV–III ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 37, 113, табл. 26: 1–6).

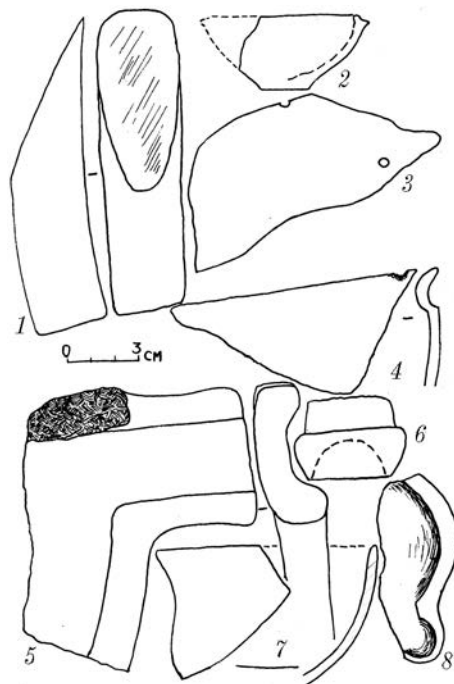

Рис. 9. Керамічні вироби із зольника № 9 (за Б. А. Шрамком).

За повідомленням В. О. Городцова, ним були виявлені у траншеї III дві *бляшки*, однак окислені до невпізнання, які до сьогодні не збереглися, і шматки бронзи, ймовірно, призначені для переплавки на лом.

Вироби із заліза

Їх знайдено всього кілька. Це – нижня частина *шила*, круглого в перетині, з досить гострим закінченням (рис. 8: 13); *пробійник*, довжиною 6,0 см, плавно звужений до вістря. У верхній частині він прямокутний у перетині, внизу, біля вістря, круглий (рис. 7: 47). Крім зазначених знарядь праці, можна згадати ще 6 фрагментів залізних предметів, 3 з яких відтворені в публікації Б. А. Шрамка і, мабуть, також є уламками шил, круглих у перетині (рис. 6: 15; 7: 35). Що ж стосується інших трьох фрагментів з траншеї III, про які пише В. О. Городцов, їх атрибуція неможлива через відсутність в колекції ДІМ.

Предмети із кістки

Загальна кількість цих виробів – 16. Найбільшою кількістю представлені *ручки від залізних ножів* (7 екз.). У трьох випадках вони представляють собою 2 половинки-колодки, що накладаються на металевий держак ножа і кріпляться до нього за допомогою заклепок. Дві ручки збереглися цілком, одна обламана в нижній частині. Верхній кінець таких ручок злегка розширений. Розміри збережених – 12,5 × 1,2–1,5 × 0,5 см; 12,0 × 1,2–2,0 × 0,5 см.

В однієї ручки обидва боки платівок зрізані під тупим кутом (рис. 8: 7). У чотирьох випадках ручки були цілісні, в основі яких закріплювався вузький держак ножа. Лише одна з цих ручок збереглася практично повністю, інші – фрагментовані. Розміри збереженої: 11,0 × 1,5 × 0,8 см (рис. 6: 27). Дві ручки мали однакову ширину за всією довжиною (рис. 8: 5–6), у двох верхній край злегка розширювався (рис. 6: 28–29). Очевидно, один з кістяних предметів був заготовкою для ручки майбутнього ножа (рис. 6: 30). Залізні ножі з подібними ручками широко використовувалися за скіфської епохи. Добре представлені вони й серед знахідок у Лісостепу, в тому числі на Більському городищі (*Шрамко 1987, с. 92, рис. 39: 4, 6*).

Шила або *проколки* репрезентовані чотирма знахідками. Виготовлені з маленьких кісток тварин і розрізняються за розмірами. У двох примірників зверху – подоба ручки, злегка сточене природне розширення кістки. У всіх шил гостро заточене вістря (рис. 8: 1–4). Подібні знаряддя праці звичайні на поселеннях раннього залізного віку, в тому числі – пам'ятках скіфської епохи Лісостепу. На Більському городищі їх знаходили неодноразово.

Ворворка має витягнуту, усічено-конічну форму. Виготовлена з рогу тварини. Розміри: 5,8 × 1,2–2,0 см, діаметр отвору – 1,1 см (рис. 8: 9). Кістяні ворворки досить рідко зустрічаються у складі знахідок на пам'ятках скіфської доби в Лісостепу.

Верхня частина *кістяної шпильки* з цвяхоподібною, злегка пошкодженою голівкою (рис. 7: 36). Мабуть, це наслідування металевих шпильок аналогічного типу, відомих у старожитностях раннього залізного віку Лісостепу. Аналогії подібної знахідки нам достовірно не відомі.

Астрагал зі зрізаною спинкою, очевидно, гральна кістка-фішка (рис. 7: 45), відноситься до категорії знахідок, широко відомих на поселеннях скіфської епохи (*Бессонова, Скорый 2001, рис. 72: 14, 16*).

Кнопка від горита чи сагайдака у вигляді невеликого стовпчика, що має круглі нижню і верхню основи, оснащена у верхній частині перехватом. Висота виробу –

1,0 см, діаметр знизу – 1,0 см, зверху – 0,8 см (рис. 6: 21). Такі кнопки є деталями кріплення архаїчних горитів або сагайдаків і відносяться до VII – VI ст. до н. е. (Дубовська 1990). Вони зустрічаються частіше у поховальних пам'ятках ранньоскіфського часу (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 45, рис. 14: 11, 21), але іноді наявні й на поселеннях, у тому числі на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 118, рис. 55: 11–12).

Вироби зі скла

Представлені лише 7 намистинами, з яких у колекції ДІМ збереглося тільки 2. Одна з них пірамідальної форми, висотою 1,4 см, основа – $0,5 \times 0,5$ см, зверху пірамідки – отвори для нанизування (рис. 6: 22), друга намистина – ромбоподібної форми, висотою $2,2 \times 1,0$ см (рис. 6: 23). Колір скла незрозумілий. Пірамідальні намиста добре відомі в матеріалах розкопок Більського городища (Шрамко 1987, с. 123, рис. 59: 14, 21).

Предмети з каменю

Серед знахідок – украй нечисленні. До них відносяться 2 екземпляри точильних каменів – брусків, один з яких обламаний унизу, другий – зверху. Обидва знайдені у траншеї III. У меншого з них є зверху отвори для кріплення на поясі. Це – прямокутні в плані абразиви (у точильця з отвором верхній край округлий), прямокутні в перетині. Конкретна порода каменю не вказана. Менший брусок із отвором для підвищення має розміри $5,2 \times 2,0 \times 1,0$ см (рис. 8: 14). Розміри більшого – $7,0 \times 2,0$ – $2,5 \times 1,0$ см (рис. 8: 15). Подібні точильні камені-абразиви звичайні для археологічних пам'яток багатьох епох і скіфської пори, зокрема. Вони широко відомі в Лісостепу, зокрема на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 101, рис. 43: 1–6, 8, 10). До числа кам'яних знарядь праці відноситься і так званий сфероїд, правильної круглої форми, діаметром 3,2 см (рис. 7: 40). Такі шароподібні вироби могли мати найрізноманітніше призначення, наприклад, бути працюючим камінням, служити для підігріву води в посудинах, будучи розпеченими на вогні; використовуватися в культових операціях та ін. Це звичайні знахідки для старожитностей скіфської епохи, в тому числі – на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 101, рис. 43: 16–24).

З-поміж знахідок із зольника № 9 автор розкопок згадує і «морські мушлі у вигляді підвісок» з траншей III – V, VII (Городцов 1911, с. 123–124, 126). Проте, в колекції ДІМ ці предмети відсутні.

Питання хронології

У свій час, враховуючи, що при розкопках зольника № 9 В. О. Городцовим були знайдені уламки амфор IV – III ст. до н. е., цей об'єкт віднесли до зазначеного часу (Онайко 1962, с. 68). У складі колекції, що зберігається в ДІМ та опублікованій Б. А. Шрамком, наявні кілька більш ранніх речей, а саме – уламок античного лутерія V ст. до н. е. і кістяна кнопка від архаїчного сагайдака або горита VII–VI ст. до н. е., про що вже йшлося вище.

Ранні знахідки – поодинокі і, на наш погляд, зовсім не впливають на визначення дати зольника № 9. Нагадаємо інформацію В. О. Городцова, що в траншеях знайдено мінімальну кількість лискованого посуду. З іншого боку, в комплексі знахідок присутня, більше ніж вражаючи, колекція бронзових наконечників стріл, впевнено датованих другою половиною V – IV ст. до н. е. Дата двох античних посудин знаходиться у межах 430–410 рр. до н. е. Очевидно, правильніше буде обмежити час існування зольника № 9 другою половиною V – IV ст. до н. е.

1.3. Зольник № 1

Розташований за 12 м на захід від польової дороги на західній околиці с. Більськ і за 200 м на південь від валу Західного укріплення Більського городища (рис. 3: 1). Є другим за розмірами зольником у скупченні зі згаданих 5 підвищень у центральній частині селища. Мав майже круглу форму, висотою близько 0,40 м і діаметр до 60 м¹. Поверхня розорювалась протягом багатьох років. Тут зустрічалися численні фрагменти ліпної кераміки, амфорного бою, шматки печини, шлаки. На дорозі, що у східній частині перетинала самий край зольника, знайдені 2 бронзові тригранні наконечники IV ст. до н. е. Крім того, по всій площі зольника зустрічалися безліч уламків снарядів і гільз від набоїв часу Другої світової війни.

Слід зазначити, що в ході робіт на зольнику № 1 була досліджена не тільки основна частина площ, котра перебувала під ним, а й ділянка поселення, розташована приблизно за 40 м у західному напрямку від попелястого пагорба.

У цілому за 6 років робіт (1996, 1997–1998, 2003–2005 рр.) на зольнику № 1 розкрита площа понад 500 м² (з них 290 м² – П. Я. Гавришем) безпосередньо під зольним насипом, і 234 м² на захід від зольника. Таким чином, загальна досліджена площа на місці і поряд із зольником № 1 склала понад 750 м².

Методика розкопок при вивченні зольника була наступною. Дослідження здійснювалося вручну, пошарово, до рівня стародавнього горизонту (далі – СГ), з наступним виявленням на ньому стародавніх об'єктів. При цьому, П. Я. Гавришем була використана сітка ділянок 5 × 5 м, у межах якої були виділені квадратні метри (рис. 9: 1). В. П. Білотор застосував за основу сітки розкопу площу в 1 м², ввівши позначення літерами російського алфавіту зі сходу на захід, і порядковими числами із заходу на південь. Згодом, із розширенням розкопу було використано і позначення за допомогою латинського алфавіту.

Стратиграфічна ситуація

Верхній шар (0,30 м) був розораним ґрунтом у вигляді гумусу зі значними включеннями попелу, вугілля, насиченим різними перевідкладеними матеріалами – уламками ліпної кераміки, амфорним боєм, печиною, шлаками. Зустрічалися також матеріали, що відносилися до періоду Другої світової війни: гільзи, уламки снарядів і мін. Збережений культурний шар мав потужність 0,30–0,40 м. Він також був насичений попелястими включеннями. До центру зольника культурні нашарування потовщувалися, досягаючи на окремих ділянках потужності в 0,60 м. У нижній частині, при переході до суглинку (0,70–0,80 м), кількість знахідок різко зменшувалася (рис. 11; 12).

У східній частині зольник по всій довжині (з півночі на південь) був перетнутий широкою (до 2,0 м) траншеєю газопроводу. Зі сходу і заходу від неї залягав спланований бульдозером викид. За 5,0 м на захід від цієї траншеї, паралельно до неї, прокладена траншея телефонного кабелю шириною 0,50 м і глибиною близько 1,0 м. У південно-східній частині підзольного простору знаходилась велика яма (4 × 4 × 0,7 м) будівельного призначення, заповнена різноманітним сміттям, серед якого містилася скляна пляшка 1970-х рр. (рис. 13: ліва нижня частина). Непотривоженою тут виявилася лише ділянка площі, досліджена П. Я. Гавришем. Не виключено, що деякі

¹ За свідченням П. Я. Гавриша, діаметр зольника № 1 дорівнював 25–30 м (Гавриш 2011, с. 65; 2012, с. 3).

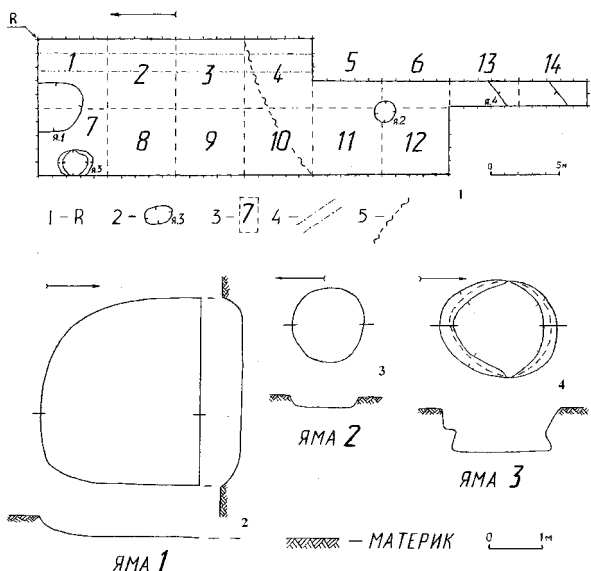

Рис. 10. План розкопу П. Я. Гавриша на зольнику № 1 в урочищі Царина (1996 р.) і відкриті об'єкти. 1 – репер; 2 – ями; 3 – нумерація сітки квадратів; 4 – траншея газопроводу; 5 – проміюна.

нього із заходу, відкрито 28 різноманітних об'єктів, що зовсім не відносяться до єдиного хронологічного горизонту.

Наведемо їх опис і датування (у тих випадках, коли це можливо) у напрямку зі сходу на захід, тобто, починаючи з об'єктів, досліджених у 1996 р. П. Я. Гавришем (рис. 10: 1).

Об'єкт № 1/1996 (приміщення господарського призначення). Знаходилося у північній частині розкопу. Пляма його заповнення зафіксована на рівні материкового суглинку, на глибині 1,10–1,15 м від поверхні розкопу. У плані яма була еліпсоподіб-

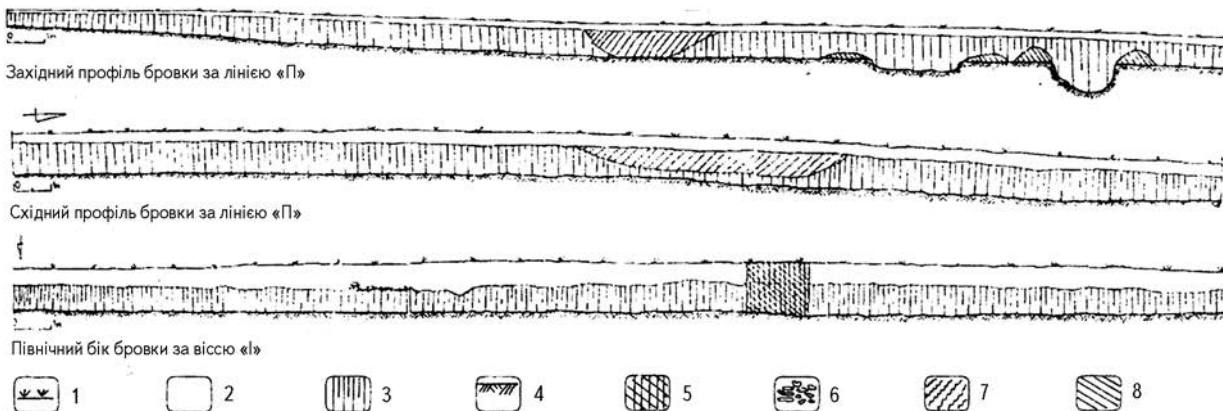

Рис. 12. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Найближча сукупність об'єктів на захід – північний захід від зольника. Профілі. Розкопки В. П. Білозора. Умовні позначення: 1 – сучасний горизонт; 2 – орний шар; 3 – культурний шар; 4 – материкова глина; 5 – сучасний перекоп; 6 – печина; 7 – сліди затьоків води; 8 – глиняний викид з житла.

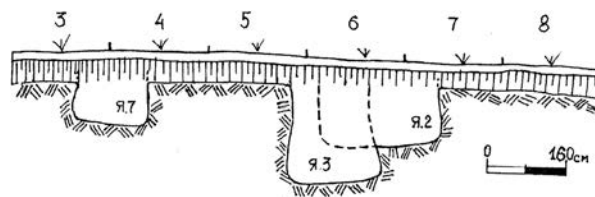

Рис. 11. Урочище Царина. Профілі господарських ям (№№ 2–3, 7) на захід від зольника № 1. Розкопки 2004 р.

об'єкти скіфського часу були зруйновані траншеєю та будівельної ямою. Однак, судячи з укр. невеликої їх кількості на площі, вивченій П. Я. Гавришем, навряд чи можна припускати будь-яку концентрацію об'єктів. Основна їх кількість знаходиться у західній частині зольника, виходячи поза його межі приблизно на 20 м у західному напрямку.

Характеристика об'єктів

У цілому під попелястим насипом і на площі, що безпосередньо прилягала до

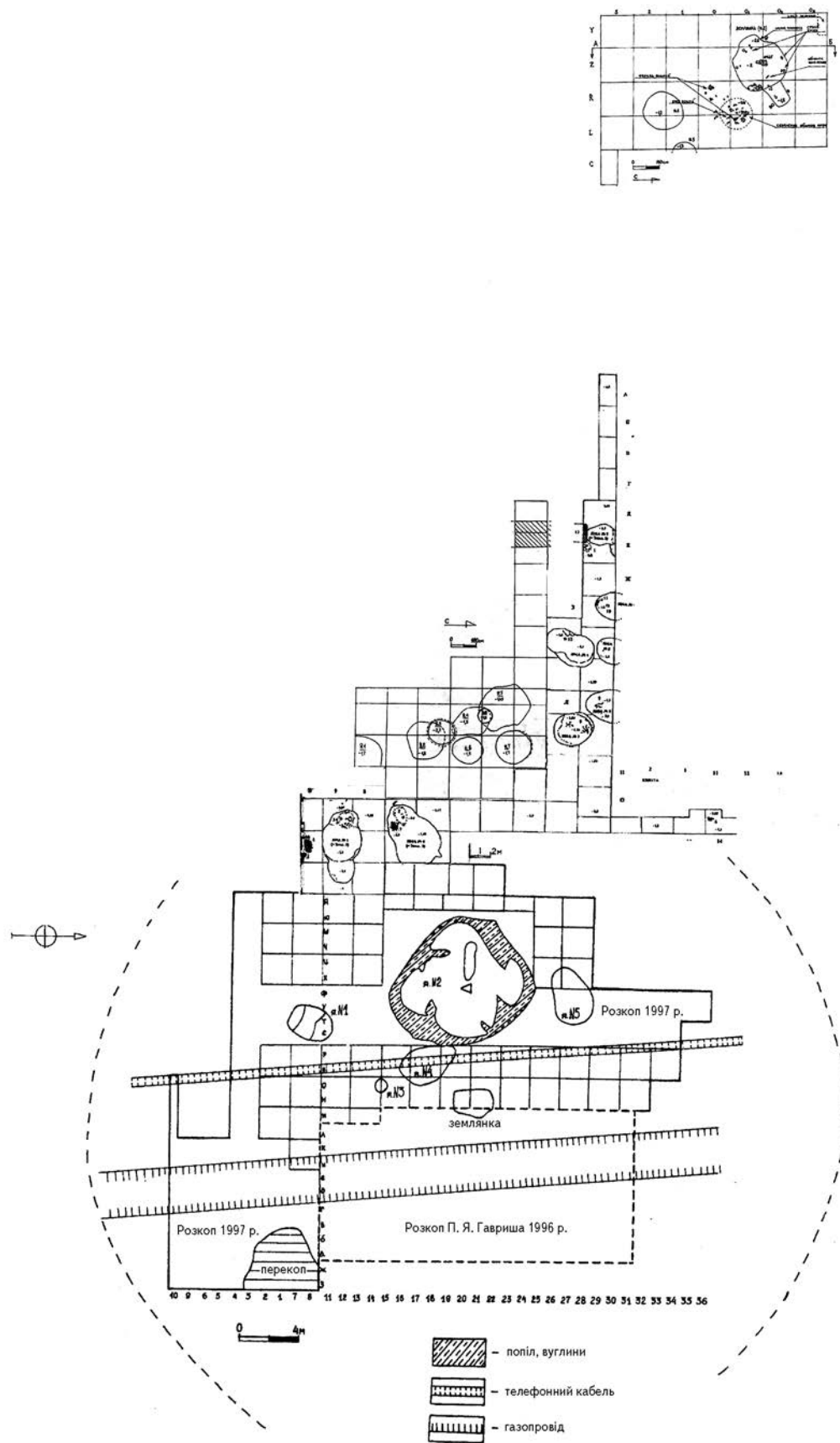

Рис. 13. Зольник № 1 в урочищі Царина. Раскопки В. П. Білозора (1997–1998 рр.).

ної форми. У межах розкопу вона відкрита не в повному обсязі, але, очевидно, її більша частина. Ширина ями 3,60, відкрита довжина – 3,00 м. Заглиблена до материка на 0,40 м (рис. 10: я. 2). Верхня половина ями була заповнена твердим, проте сипучим сірим ґрунтом. Усього в заповненні виявлено 472 різноманітні знахідки. Ліпна кераміка представлена фрагментами горщиків (9 вінець, 2 денця) тюльпаноподібного і джкоподібного профілювання, прикрашених біля вінець наліпним, розчленованим пальцевими вдавленнями валиком і додатково проколами (рис. 14: 1), уламками чорнолискованих мисок, у тому числі конічного профілю (2 вінця) (рис. 14: 3-4), фрагментами двох дрібних черпаків зі сферичною чашечкою (рис. 14: 6), ручкою черпака з виступом (рис. 14: 7) і невиразними стінками посудин (усього 177 прим). У заповненні були лише 3 амфорні стінки. Інші знахідки: конуси глиняні – цілі і фрагментовані (5 екз.) (рис. 15: 15-16), фрагмент ліпної фігурки коня (рис. 15: 2), точильні камені (1 цілий, 3 обламани) (рис. 16: 4-6), шматки необпаленої глини і печини, 214 кісток тварин, серед них кістки кози, свині, коня, бика. На думку П. Я. Гавриша, цю яму можна кваліфікувати як господарську споруду та хронологічно співвіднести з матеріалами з навколишнього культурного шару кінця VII – 1-ої половини VI ст. до н. е. До їх числа відносяться архаїчні типи ліпного посуду, бронзовий дволопате-вий наконечник стріли (рис. 17: 19), цвяхоподібні шпильки або так звані «булавки» (рис. 17: 14, 16) (Гавриш 2011, с. 70; 2015, с. 40).

Яма № 2 / 1996 (з дерев'яним перекриттям). Розташована за 23 м на південь від ями № 1. Фіксувалася у м'якому з попелом ґрунті, насиченому знахідками вже з глибини 0,75–0,85 м від рівня поверхні, але чітко контури проявилися на глибині 0,90 м, на рівні передматерикового суглинку. У плані мала майже круглу форму, розмірами 1,40 × 1,35 м Глибина 0,30 м, при цьому дно заглиблене на 0,20 м до материка (рис. 10: 2). Знахідки з ями нечисленні – 57 од. У верхній частині заповнення були наявні кістки домашніх тварин (39), в окремих випадках в анатомічній послідовності (свині, вівці–кози, коня, собаки). Тут же знайдені фрагменти обгорілих дерев'яних жердин, що дозволило припустити існування над ямою невеликого конусоподібного перекриття з дерева. Інші знахідки: вінця ліпного горщика з наліпним валиком, пальцевими защипами і проколами над ними, 12 невиразних фрагментів ліпного посуду, кілька шматків глиняної обмазки. Судячи з вінець горщика, ця яма також відносилася до згаданого відрізка часу.

Яма № 3 / 1996 (погрібець із дерев'яним перекриттям). Знаходилася за 2,0 м на захід від ями № 1/1996 (або господарського приміщення). Яма виявлена на рівні материкового суглинку. В плані еліпсоподібної форми, розмірами 2,25 × 1,80 м. З півдня до ями вела (на глибині 0,40 м від рівня материка) сходинка завширшки 0,20 м. Вона півколом охоплювала всю південну половину ями. Глибина ями від рівня материка 0,85 м (рис. 9: 3).

Заповнення об'єкта відрізнялося на різних глибинах. Верхній шар (до 0,20 м) був м'яким сірим ґрунтом. Нижче, до 0,40 м, заповнення було більш твердим. Нарешті, біля самого дна, воно також відрізнялося твердістю і містило значну кількість деревного вугілля. На всіх рівнях заповнення були наявні знахідки (85 од.). В їх числі – фрагменти ліпного посуду (42 фр.): 2 вінця горщиків з виділеною шийкою, прикрашені защипами по краю, денце, 3 вінця сферичних мисок темного лискування, уламок великої посудини типу корчаги. Гончарний посуд представлений 9 невиразними стінками амфор. Крім цього, в заповненні знайдені 2 невеликих шматочки бронзи, шматок обмазки і 31 кістка тварин. Виразні морфологічно частини горщиків (у пер-

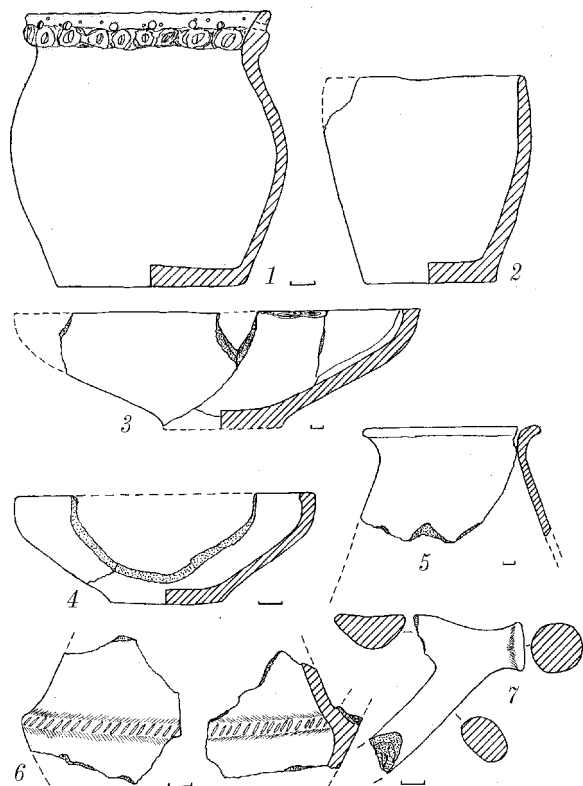

Рис. 14. Ліпний посуд із розкопу П. Я. Гавриша на зольнику № 1 (1996 р.).

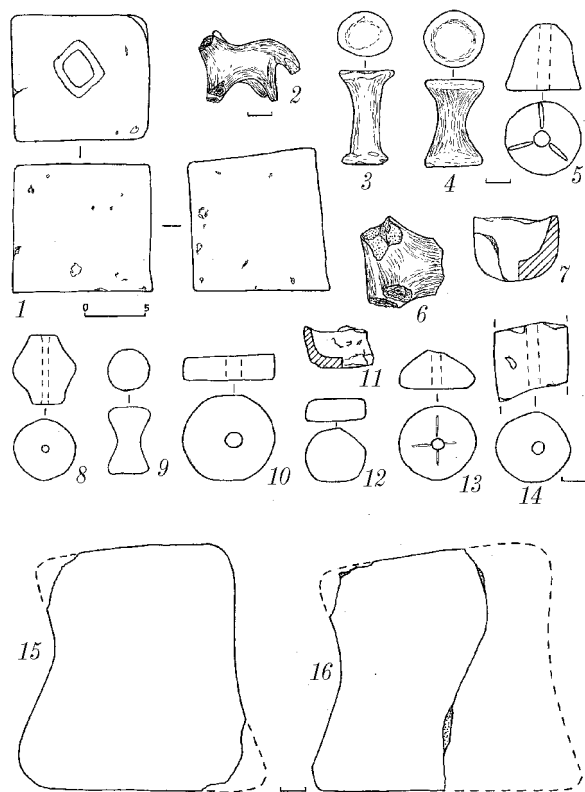

Рис. 15. Керамічні вироби з розкопу П. Я. Гавриша на зольнику № 1 (1996 р.).

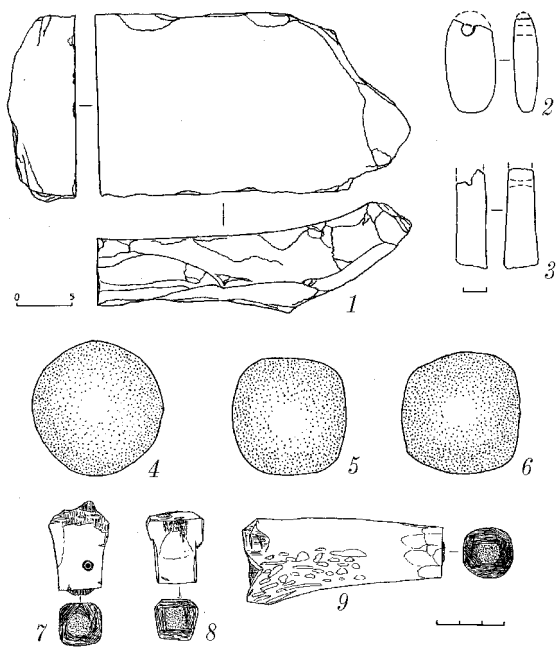

Рис. 16. Вироби з каменю (1–6) та кістки (7–9) з розкопу П. Я. Гавриша на зольнику № 1 (1996 р.).

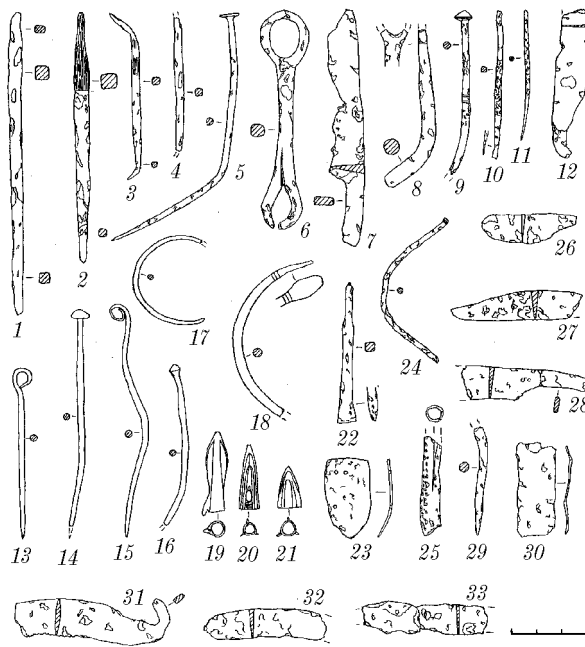

Рис. 17. Металеві предмети з розкопу П. Я. Гавриша на зольнику № 1 (1996 р.).

шу чергу – вінця), що знайдені як у верхній частині заповнення, так і на дні ями, дозволяють віднести її до кінця VI – початку V ст. до н. е. (*Гавриш 2011, с. 73*).

Об'єкт № 4 (наземна споруда). Його розвал у вигляді скупчення обпаленої печини, попелу, вугілля і дрібного горілого дерева став помітний з глибини 0,25 м. На деяких шматках печини містилися відбитки хмизу, тесаних дошок, стовпчиків. Ширина споруди становила близько 3,50 м, довгою віссю вона була зорієнтована за віссю північний схід – південний захід, виходячи поза межі розкопу. У верхньому шарі, товщиною 0,20 м, зафіксовані уламки ліпного посуду, лобова частина черепа людини й обгорілий кістяк собаки, що лежав на боці, головою на південний схід. Все дно приміщення було вкрите втоптаним брудом. На ньому лежали потужні завали печини. Більшість знахідок розташовувалась зверху на згаданому шарі печини. Серед них – фрагменти ліпного посуду: 7 вінець горщиків, з яких більше половини прикрашені по краю пальцевими защипами, а нижче проколами (в інших випадках – під вінцями наліпні валики, розчленовані пальцевими вдавленнями), уламок краю сферичної миски. Амфорний бій представлений фрагментами горла, ручки, ніжки, стінки та 7 ін. невиразними уламками.

З-поміж інших знахідок – керамічні пряслице та намистина, 2 глиняних «валька». Серед масових знахідок – 174 невиразні стінки ліпних посудин, 1532 шматки обмазки, 199 кісток тварин, в їх числі залишки собаки, коня, великої рогатої худоби. Всього 1920 масових знахідок.

Призначення цього об'єкта через часткове його дослідження незрозуміле. З огляду на знахідку поблизу зі стіною споруди бронзового дволопатевого наконечника стріли келермеського типу кінця VII – початку VI ст. до н. е., П. Я. Гавриш відніс цю наземну споруду до вказаного часу (*Гавриш 2011, с. 76*). Але, по-перше, наконечник виявлений не в самій споруді, тим більше – не на її дні. По-друге, на дні об'єкта, під завалом, якщо виходити з публікації П. Я. Гавриша, датованих матеріалів не знайдено. Ліпна ж кераміка, виявлена вище в шарі, над завалом приміщення, зокрема, вінця горщиків, прикрашені зверху пальцевими защипами, а нижче проколами, характерні для більш пізнього періоду, а саме – кінця VI – V ст. до н. е.

Крім об'єктів, ті чи інші матеріали були виявлені П. Я. Гавришем у культурному шарі. Серед них ліпні «коржики», фрагменти двох зооморфних статуєток.

Під час досліджень зазначеної площі П. Я. Гавришем виділено 5 послідовних горизонтів залягання культурних нашарувань і виявлено кілька тисяч знахідок, в колі яких основну кількість становили уламки ліпної кераміки. У цілому ж, на його думку, отримані матеріали дозволяють датувати не тільки зольник, але і все поселення в рамках 2-ої половини VII – початку V ст. до н. е. (*Гавриш 2011, с. 76; 2012, с. 46; 2015, с. 40*).

Розкопки В. П. Білозора

Землянка № 1 / 1998. Розташована в центрі підзольного простору, на схід від розкопу П. Я. Гавриша (рис. 13). У плані мала підпрямокутну форму з довгою віссю по лінії північ – південь. Східна стінка – неправильних обрисів, з розширенням у північно-східній частині (вхід-?). Приблизні розміри землянки – 2,5 × 1,6 м. Абсолютно рівне дно знаходилося на глибині 1,4 м від поверхні, ледь заглиблюючись в материк. Воно було ретельно *вимазане* шаром світло-зеленої глини завтовшки близько 1,0 см. На невеликих ділянках, що збереглися біля дна стінок, були помітні сліди *побілки*.

Заповнення землянки складалося з шарів попелястого ґрунту і глинистих затьоків, що перемешувалися. Знахідок у заповненні виявилось небагато. Це – уламки ліпних посудин, кістки тварин, шлаки, які випадково потрапили сюди. Найбільш значущі предмети опинилися на підлозі будівлі. Біля західної стіни – непотривожений розвал чорнолискованого черпака з неглибокою чашечкою, прикрашеною різьбленим геометричним орнаментом, заповненим білою пастою, і вм'ятиною-заглибиною на денці (рис. 18: 3). У південно-західному куті знайдений бронзовий дволопатевий наконечник стріли з ромбоподібною голівкою, досить високою втулкою, що мав у нижній частині шип, т. з. жаботинського типу (рис. 19: 9). Ближче до центру лежали фрагменти сірої гончарної кераміки фракійського (?) типу.

Судячи з цих знахідок, час функціонування землянки обмежувався VII ст. до н. е. Очевидно, до цього ж часу відносився і найраніший, нижній шар зольника, що підтверджується виразними уламками ліпної кераміки, зокрема, черпаків, прикрашених ритованим геометричним орнаментом, заповненим білою пастою (рис. 18: 1–2, 4).

Яма № 3 / 1998 розташована приблизно за 4,0 м на південний захід від згаданої землянки (рис. 13). Простежена з рівня 0,6 м від поверхні. У плані округлої форми, діаметром 0,9 м і глибиною 0,7 м від фіксованого рівня. У перетині мала конусоподібну форму. Яма була заповнена пухким попелястим ґрунтом, з великим вмістом залізних шлаків, уламків залізоплавильного горна, нечисленних фрагментів ліпної кераміки. У заповненні, в приденній частині, виявлений моток бронзового дроту довжиною понад 0,5 м, шириною 2,0 мм і товщиною 1,0 мм (рис. 19: 12).

Яма № 4 / 1998. Виявлена приблизно за 2,0 м на північний захід від ями № 3 і 2,5 м на захід – північний захід від землянки № 1 / 1998 (рис. 13). Простежена на рівні суглинку (0,8 м від поверхні). У плані яма була неправильним овалом, витягнутим довгою віссю по лінії південний схід – північний захід. Максимальна довжина 4,0, ширина 2,5 м.

Яма мала нерівне дно, в південно-західній частині на глибині 0,4 м, а в північно-східній – 0,7 м від зафіксованого рівня. Як і в ямі № 3, її заповнення складалося із попелястого ґрунту зі включеннями грудок перепаленої глини, залізного шлаку, печини, уламків ліпних посудин та ін. Крім цього, в ямі виявлені глиняний «гудзик» (рис. 20: 4), бронзове шило, заготовки знарядь чи виробів з рогу оленя (рис. 20: 9–11), уламки чорнолискованої посудини з різьбленим геометричним орнаментом та інкрустацією білою пастою (рис. 21: 2; 22: 1, 6–10; 23: 1–2), фрагмент леза залізного ножа. Особливо примітною знахідкою є частина глиняного сопла із мундштуком для подавання повітря у металоплавильний горн (рис. 24).

Ця яма за часом, судячи зі знахідок, синхронна землянці № 1 / 1998, тобто, відноситься до VII ст. до н. е. Між ямами №№ 3–4 зафіксовано величезну кількість залізних шлаків. При зважуванні виявилось, що їх маса перевищувала 50 кг.

Яма № 1 / 1997. Розташована за 5,0 м на південний захід від ями № 4 / 1998. Була помічена з глибини 0,3 м. Мала овальну форму і зорієнтована за віссю північний схід – південний захід. Її розміри – 2,4 × 1,8, глибина – 1,45 м (рис. 13). Заповнена попелястим ґрунтом, що містив уламки кераміки, кістки тварин, печину і шлаки. На глибині 0,7 м у заповненні виявлені залізний тридірчастий псалій довжиною 10 см, ромбічний у перетині, із зооморфним оформленням у верхній частині та «копытцем» – в нижній (рис. 25: 9), залізна булавка з пласкою голівкою і потовщенням стрижня у верхній третині (рис. 25: 1), а також уламок амфори з орнаментом у вигляді широкої

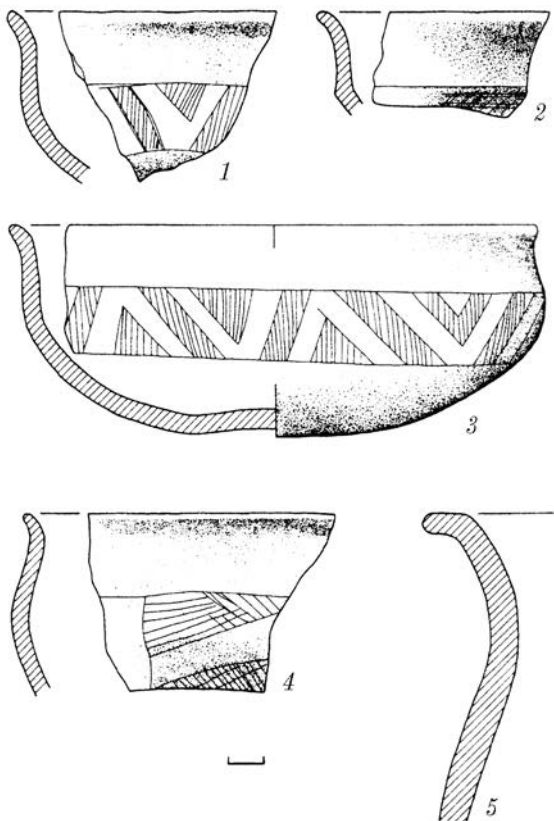

Рис. 18. Зольник № 1. Фрагменти ліпного столового орнаментованого посуду.

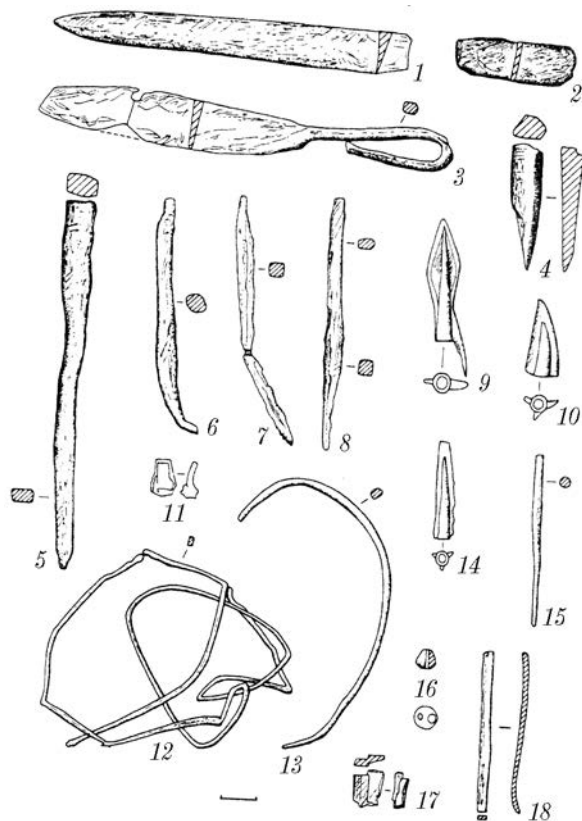

Рис. 19. Зольник № 1 в урочищі Царина. Предмети із заліза (1–8) та бронзи (9–18).

смуги. Судячи зі знахідок, функціонування ями має відноситися до кінця VII – 1-ї половини VI ст. до н. е.

Очевидно, зазначену землянку, а також ями №№ 4 та 1, враховуючи їх синхронність і розташування відносно одна одної, можна трактувати як єдиний житлово-господарський комплекс VII ст. до н. е., мешканець або мешканці якого тісно були пов'язані із залізоробним виробництвом.

Яма № 5 / 1998. Знаходилася за 7,0 м на північний захід від ями № 4 / 1998. У плані вона мала овальну форму, була витягнута довгою віссю по лінії схід – захід. Краї її визначалися з рівня суглинку (0,8 м від рівня поверхні). Розміри ями 3,5 × 3,0 м, глибина 0,8 м від рівня зафіксованого краю. Дно нерівне. У заповненні знаходився маслянистий гумусний ґрунт зі значними включеннями сажі і вугілля. Знахідок небагато: кілька уламків ліпних посудин, фрагмент горловини амфори і бронзовий базисний трилопатевий наконечник стріли з прихованою втулкою (рис. 19: 10). Остання знахідка дозволяє визначати час існування ями в межах кінця VI – V ст. до н. е.

Культова споруда-жертвник № 1 (яма № 2 / 1997). Злегка зміщена до західної половини підзольного простору. Розташована між ямами №№ 1, 5 з півдня і півночі та ямою № 4 – зі сходу (рис. 13). Об'єкт був заглиблений в материковий суглинок і мав складну конфігурацію в плані. Він нагадував вигляд сегнерового колеса, складеного з окремих урізок в материковий ґрунт. Розміри всього зображення 8,0 × 8,0 м по лініях згинів «дзьобів». «Дзьоби» орієнтовані за сторонами світу, причому північний і західний із них трохи більше заглиблені до материкового ґрунту, ніж східний і пів-

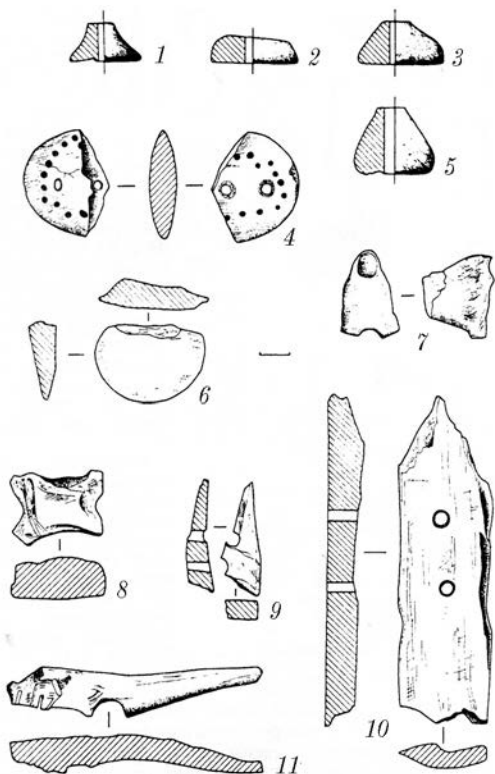

Рис. 20. Зольник № 1 в урочищі Царина. Керамічні вироби (1–7) та предмети з кістки (8–11).

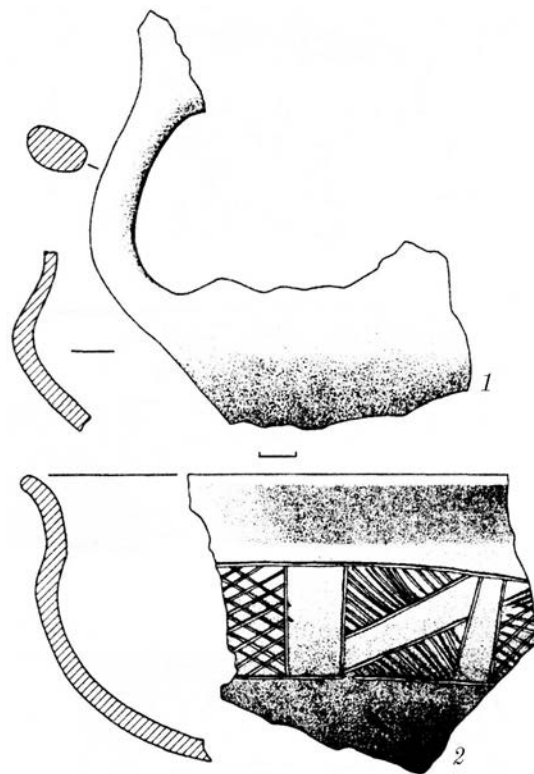

Рис. 21. Зольник № 1. Фрагментовані черпаки.

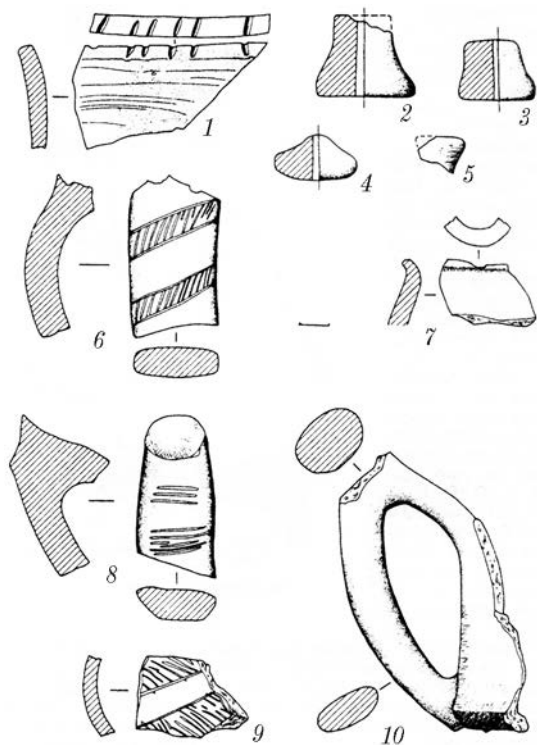

Рис. 22. Зольник № 1. Фрагменти ліпного посуду (1, 6–10) та керамічні вироби (2–5).

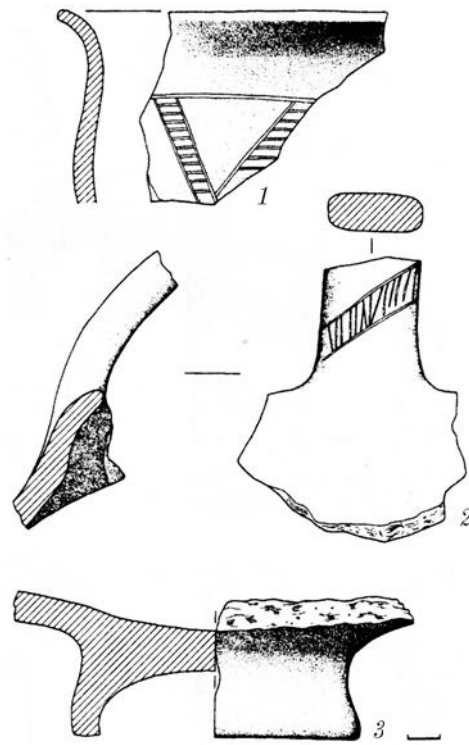

Рис. 23. Зольник № 1 в урочищі Царина. Фрагменти ліпного столового посуду.

денний. Загальна глибина фігури 1,5 м, глибина його північного «дзьоба» 1,75 м, а західного – 1,6 м. У самому центрі знаходилося регулярне трикутне заглиблення (1,95 м), зі сторонами довжиною 0,6 м (рис. 26). Воно було заповнене пухким попелястим ґрунтом. На стінках явно простежувалися сліди знарядь із лезом шириною 2,5–3,0 см, якими воно вибиралося.

Заглибина практично не містила матеріальних залишків, якщо не брати до уваги дрібного уламка чорнолискованої посудини, крихітного фрагмента дуже обгорілих вінець кухонного горщика з прямим краєм і незначних скупчень деревного тліну. Трикутна яма зорієнтована одним своїм кутом точно на південь. На захід від трикутної заглибини знаходилося материкове довгасте підвищення над рівнем основної фігури. Глибина його залягання складала 1,2 м. Розміри підвищення – 1,7 × 0,7 м.

Заглибина у вигляді сегнерового колеса була впущена в материк з глибини 1,2 м. Навколо всього цього «зображення» знаходився майданчик, також трохи заглиблений до материка, що утворив навколо нього «пояс» шириною близько 1,0 м. Майданчик був вкритий щільним шаром сажі завтовшки 1,0–1,5 см, де простежувалися окремі вуглинки. На довгастому майданчику, в західній частині «сегнерового колеса», були складені різноманітні предмети кістяного виробництва. Втім, навряд чи варто стверджувати, що всі вони абсолютно одночасні, так як деякі з них перебували за рівнем знаходження вище за інші. У цілому, скупчення залягало з глибини 0,8 до 1,2 м. У комплекс входило 26 предметів, у тому числі череп оленя з обрізаними рогами (рис. 27), різноманітні заготовки з рогу оленя, лося, бика, окремі роги кози і оленя зі спилами по краю (рис. 28-30), а також напівфабрикат у вигляді рогового тридирчастого псалію з протомою голо-

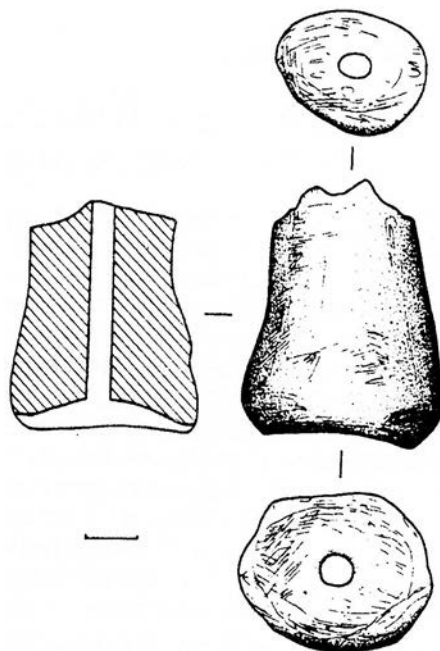

Рис. 24. Зольник № 1. Глиняне сопло.

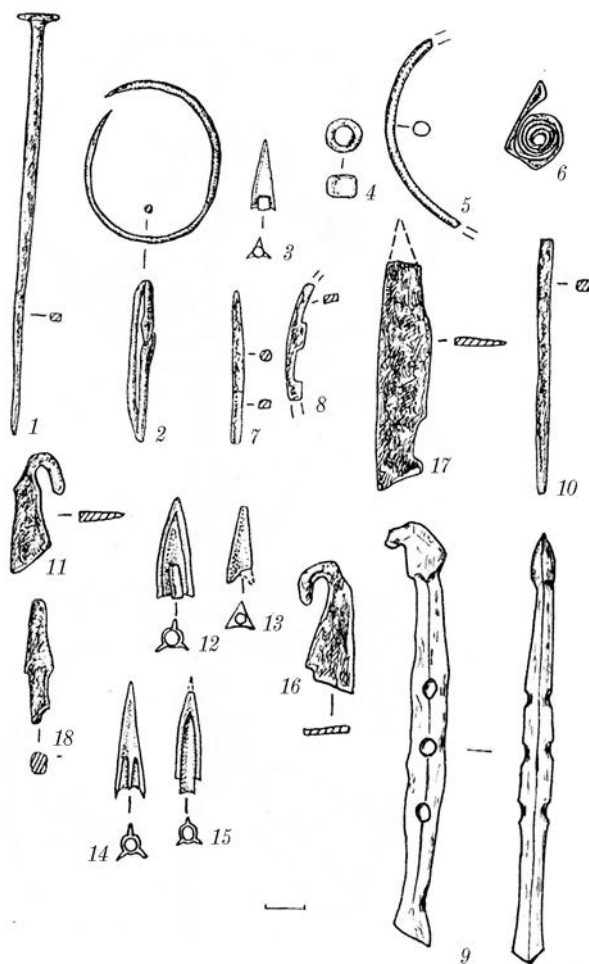

Рис. 25. Зольник № 1. Металеві предмети.

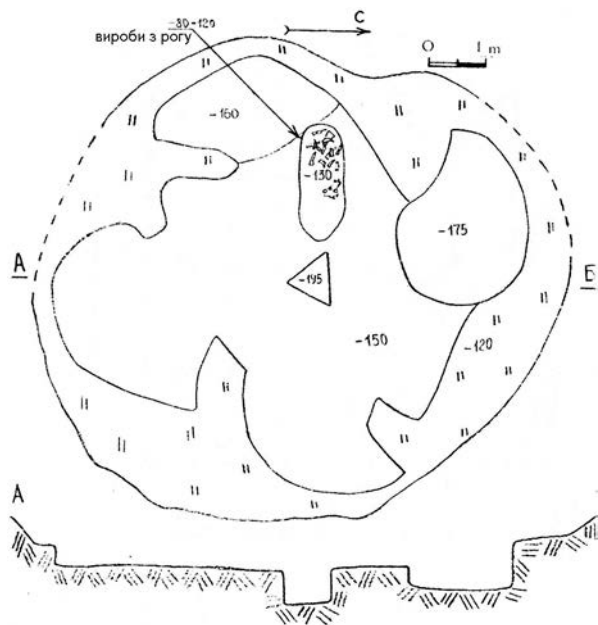

Рис. 26. Зольник № 1. Жертовник у вигляді «сегнерового колеса».

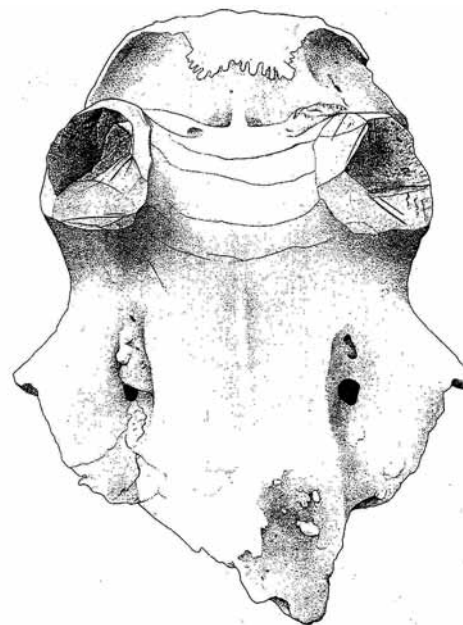

Рис. 27. Зольник № 1. Жертовник у вигляді «сегнерового колеса». Череп оленя з обпиляними рогами.

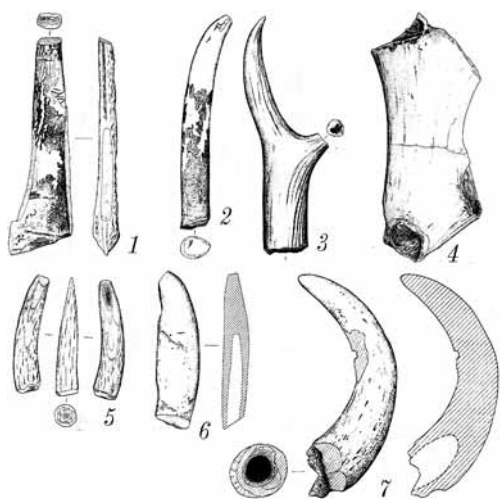

Рис. 28. Зольник № 1 в урочищі Царина. Жертовник у вигляді «сегнерового колеса». Заготовки із рогу.

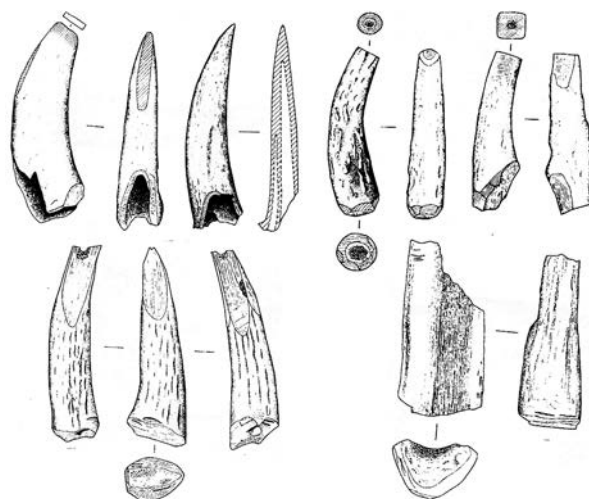

Рис. 29. Зольник № 1 в урочищі Царина. Жертовник у вигляді «сегнерового колеса». Рогові заготовки.

ви грифа, барана або коня (рис. 31). До речі, наявність цього напівфабрикату, схоже, свідчить на користь раннього характеру цього жертовника, що був споруджений не пізніше VI ст. до н. е.

Матеріали у вигляді уламків кераміки і кісток досить інтенсивно залягали по всій площі фігурного заглиблення з оточуючим його «поясом», переважно на глибині 0,6–1,0 м. Ближче до дна кількість матеріалів різко зменшувалася, а на самому дні зустрічалися лише поодинокі знахідки.

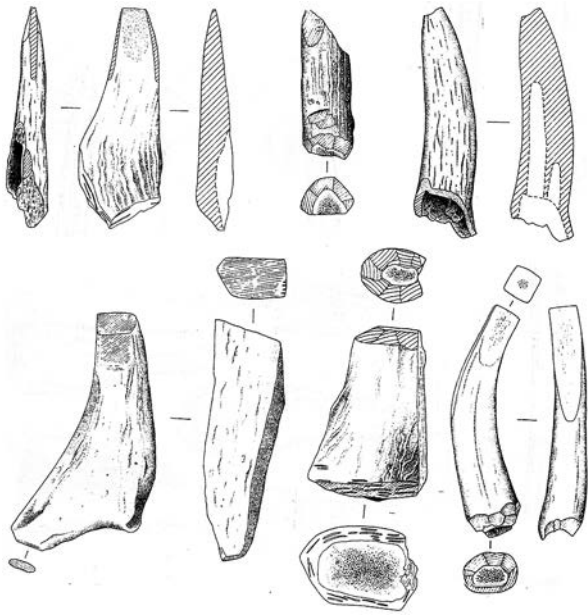

Рис. 30. Зольник № 1 в урочищі Царина. Жертовник у вигляді «сегнерового колеса». Обпиляні рогові заготовки виробів.

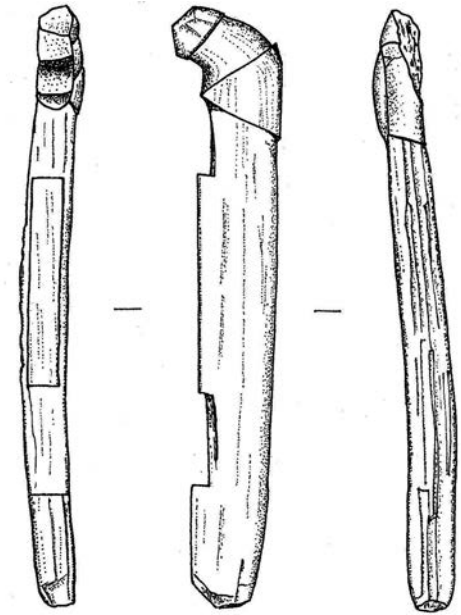

Рис. 31. Зольник № 1. Жертовник у вигляді «сегнерового колеса». Заготовки кістяного псалія.

Досить цікаві результати стратиграфічних спостережень на місці і поряд із цим культовим об'єктом. Орний шар завтовшки 0,25–0,30 м складався з чорноземного ґрунту зі включеннями золи і попелу. Культурний шар, нестратифікований у своїй товщі, мав потужність 0,40–0,50 м на краях зольника і понад 1,0 м – ближче до краю фігурного заглиблення, тобто в центральній частині зольника. Причому його потужність посилювалася до центру не тільки за рахунок наростання шару зверху, а й у результаті своєрідної підрізки материкового суглинку, внаслідок чого навколо «поясу» утворилося мископодібна заглибина в материк, заповнена культурним шаром.

З огляду на форму вирізаного із глини вітваря-жертовника у вигляді сегнерового колеса, не можна виключати, що він був пов'язаний, у першу чергу, з солярним культом, оскільки ця схема символізує сонце.

Землянка № 1 / 2003. Знаходилася у східній частині підзольного простору, за 6,0 м на північний схід від жертовника у вигляді сегнерового колеса. Землянка мала витягнуту зі сходу на захід форму і розміри 3,5 × 2,5 м. Включала в себе житлове приміщення підквадратної форми із закругленими кутами (2,55 × 2,50 м) і звужений вхід зі східного боку (1,5 × 1,5 м) (рис. 13).

Пляма заповнення у вигляді темного пухкого ґрунту простежувалася з глибини 1,0 м від поверхні. Навколо основного приміщення на поверхні материкового ґрунту залягав глинистий викид, що утворився під час її будівництва і свідчив про спорудження житла на площі, вільній від стародавнього чорнозему.

Заповненням землянки був попелястий гумус, насичений залишками життєдіяльності – уламками ліпної кераміки, амфорного бою, в тому числі, фрагментами фасосської амфори, кістками тварин і т. п. Серед знахідок слід виділити 2 глиняних пряслиця (рис. 32: 2–3), рогову заготовку, точильний камінь.

Землянка № 3 / 2003. Розташовувалася за 2,0 м на північ від землянки № 1. Мала форму витягнутого овалу по вісі північний схід – південний захід. Розміри 4,5 ×

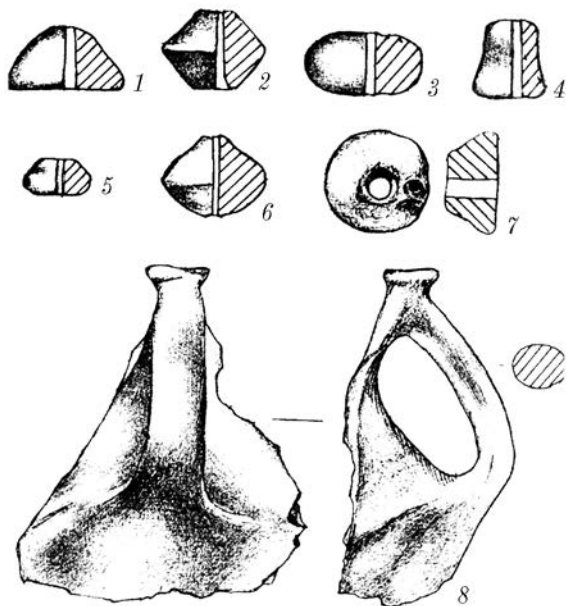

Рис. 32. Зольник № 1 в урочищі Царина. Керамічні пряслиця (1–7) і фрагментований черпак (8).

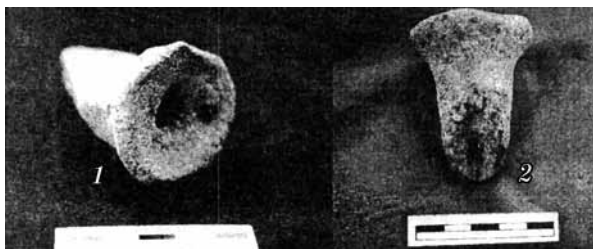

Рис. 33. Зольник № 1 в урочищі Царина. Землянка № 3/2003. Глиняне сопло.

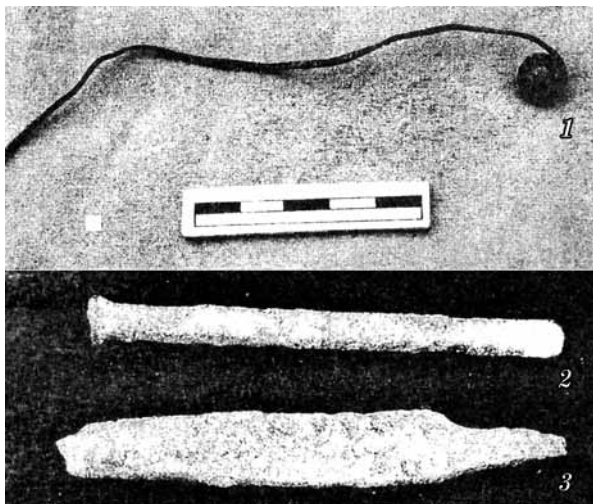

Рис. 34. Зольник № 1 в урочищі Царина. Землянка № 3/2003. Бронзовий дріт (1) і вироби із заліза (2–3).

3,0 м. Складалася з двох приміщень. Перше, менше з них, розмірами 2,25 × 2,00 м, було, ймовірно, житловим, а з північного сходу до нього прилягав широкий «коридор» (3,0 × 2,0 м). Глибина основного приміщення 2,17 м від сучасної поверхні, входу – 1,42 м (рис. 13).

Пляма землянки стала помітною з рівня материкового ґрунту, але ще до цього (з глибини 0,9 м), у південному куті основного приміщення було відкрито розвал металургійного *горна* з великих ошлакованих зажужжених шматків стінок, що безладно залягали аж до дна землянки. Тут же виявлено уламок муфти трубки для подачі повітря в горн, подібний знайденому на цьому ж зольнику в 1998 р. на схід від жертівника у вигляді «сегнерового колеса» (рис. 33: 1–2). З північної і південної сторін, біля основного приміщення, знаходився суглинковий викид з нього або ж глиняне обвалування підвалин стін.

Заповнення ями попелясте, насичене керамічними уламками, кістками тварин, великими шматками глиняної обмазки від стін зі слідами прутів. Зі знахідок звертають на себе увагу моток мідного дроту (рис. 34: 1), шматок залізної руди, залізні ніж і пробійник (рис. 34: 2–3), заготовки з рогу оленя, фрагменти ручок і вінець пухлогорлих хіоських амфор.

Призначення землянки № 1/2003 незрозуміле. Що ж стосується землянки № 3/2003, то вона, судячи зі знахідки зруйнованого горна, була пов'язана з металургійним виробництвом.

Обидві землянки, розташовані поблизу одна від одної, відносяться до 2-ої половини V ст. до н. е.

Описані 12 об'єктів розташовувалися під зольним насипом, що розплився від оранки. Можливо, насправді число збережених об'єктів було більшим і частина з них знищена під час прокладання згаданих пізніших комунікацій.

На захід – північний захід від двох зазначених землянок (№№ 1, 3/ 2003) знаходилася група з 16 об'єктів, імовірно, пов'язаних своїм функціонуванням із сукупністю об'єктів, що потрапили під зольний насип. При цьому слід зазначити, що в цій групі наявні випадки прямої стратиграфії, тобто, коли один об'єкт «перерізав» інший, яскраво демонструючи відносну хронологію.

Яма № 1 / 2004. Розкрита частково. Потрапила до розкопу лише своєю північно-західною частиною. Про форму ями судити складно, але розкопана частина вказувала на значні розміри (діаметр 3,0–3,5 м) (рис. 35). Глибина 2,1 м від рівня сучасної поверхні. Дно рівне. Яма зафіксована з рівня материка.

Заповнення її містило гумусований ґрунт із великою кількістю вуглинок, попелу, подрібненої печини. У всій товщі заповнення майже рівномірно зустрічалися кістки тварин і незначні фрагменти посудин, звичайних для архаїчного часу типів: горщики з валиками під вінцями, з пальцевими вдавленнями і проколами, миски із загнутими всередину краями і т. п. Виявлені також дрібні уламки амфор, у тому числі – хіоських пухлогорлих, фрагмент глиняної «котушки», шматки обмазки зі слідами прутчастого каркасу тощо. Яма, судячи зі значної кількості уламків архаїчних посудин, відносилася до VII – VI ст. до н. е.

Яма № 6 / 2004. Знаходилася за 4,5 м на північ від ями № 1 / 2004. Мала округлу форму, з дещо подовженою віссю по лінії північ – південь. Її розміри 2,0 × 1,6 м, глибина 2,0 м від сучасної поверхні (рис. 35). Стінки, як і дно, рівні. Яма виявлена з рівня залягання материка.

Заповнення гумусне, зі включеннями попелу та вуглинок. У ньому, особливо біля дна, виявлено значну кількість кісток тварин (понад 50), а також – уламків ліпних посудин, серед яких переважали горщики архаїчних форм, тобто, ті, що відносяться до VII – VI ст. до н. е.

Яма № 7 / 2004. Розташовувалася за 1,00–1,20 м на північ від описаної вище. Мала круглу в плані форму, діаметр 2,2 м, глибину – близько 1,7 м від рівня сучасної поверхні (рис. 11; 35). Яма помічена з глибини 0,6 м від похованого горизонту, у вигляді величезного скупчення кісток тварин, переважно великих розмірів, і великих фрагментів обмазки від стінок жител.

Заповнення її складалося із суміші попелястого ґрунту вперемішку із золою та попелом, рівномірно насиченого залишками матеріальної культури – уламками ліпних посудин, амфорним боєм, а також кістками тварин. Фрагмент горловини хіоської пухлогорлої амфори, виявлений біля дна ями, вказував на час цієї споруди – V ст. до н. е.

Яма № 2 / 2004. Знаходилася за 1,0 м на північ від ями № 1/ 2004. Мала неправильну округлу форму, діаметр близько 2,4 м. Стінки її майже вертикальні. Дно, що лежало на глибині 1,9 м від рівня сучасної поверхні, рівне (рис. 11; 35-36). У заповненні, що складалося із суміші гумусу, глини, вкраплень золи і вуглинок, виявлені різноманітні матеріали: уламки ліпних посудин, амфор, кістяні вироби і т. п. Звертали на себе увагу 3 заготовки з рогу оленя і кістяна обойма.

Яма № 3 / 2004. Прорізала ями №№ 2 / 2004 та 4 / 2004. Це найглибша з ям, розкопаних у 2004 р. – 3,0 м від рівня сучасної поверхні. У плані вона була круглою, діаметром 1,6 м. До низу розширювалася, маючи діаметр у передденні 1,8 м (рис. 11; 35-36). За цими особливостями господарська споруда може бути віднесена до так званих *зернових* ям.

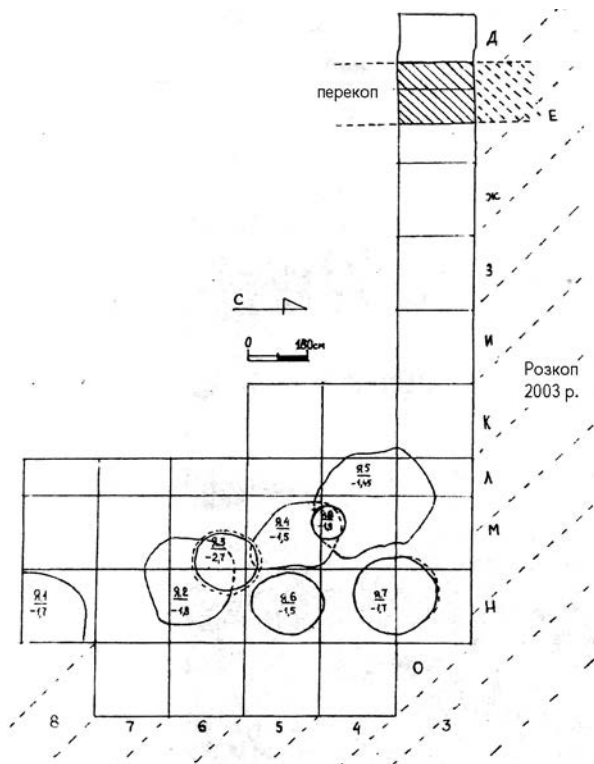

Рис. 35. Урочище Царина. Сукупність об'єктів на захід від зольника № 1. Розкопки 2004 р.

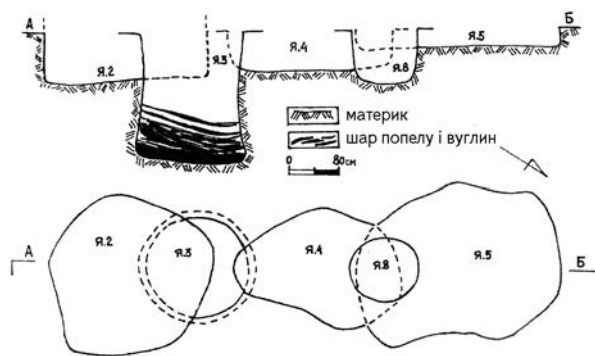

Рис. 36. Урочище Царина. Господарські ями (№№ 2-5) на захід від зольника № 1. Розкопки 2004 р.

№ 5/2004 – з півночі. При цьому, в площі ями № 8 ці дві останні ями перетиналися. Яма № 8 у плані кругла, діаметром 1,0 і глибиною 2,0 м від рівня сучасної поверхні (рис. 35-36).

Заповнення в ній гумусне, зі включеннями попелу. Знахідки, в загальній кількості можна вважати мізерними. Уламок горловини хіоської пухлогорлої амфори дозволяє датувати її V ст. до н. е., можливо, 2-ою половиною століття. Судячи зі всього, яма № 8 є найбільш пізньою в описаній групі господарських споруд, на що, зокрема, вка-

Заповнення складалося з гумусованого ґрунту, максимально насиченого попелом та вугіллям. З глибини 1,8 м від рівня сучасної поверхні відносно однорідне заповнення перемежовувалося щільними шарами сажі і вугілля, що утворювали на дні товстий (близько 0,10–0,15 м) суцільний шар. Знахідок в ямі виявлено небагато. Це звичайні для архаїчного часу фрагменти горщиків із відігнутих усередину краєм, шматки обмазки стін і т. ін. Біля дна ями знайдені у значній мірі *обгорілі людські кістки*: невеликі фрагменти трубчастих кісток і ліва частина нижньої щелепи з двома отворами, схожими на сліди поранення стрілою.

Про відносно пізню хронологічну позицію цієї ями з-поміж інших споруд свідчить той факт, що вона перерізає більш ранні ями №№ 2 і 4 / 2004. Уламки вінець горщиків із заціпами по краю і нижче – проколами вказують на користь датування об'єкта кінцем VI – V ст. до н. е.

Яма № 4 / 2004. Як було вже зазначено, прорізана ямою № 3/2004 у південній частині, і, крім того, ямою № 8/2004 у північній. Мала неправильну, витягнуту по вісі північ – південь, форму. Її розміри за довгою віссю 2,5 м, за поперечною – 1,6 м. Глибина 1,8 м від рівня сучасної поверхні (рис. 35-36).

Заповнення гумусне, із великим вмістом попелу та вугілля. Матеріалів небагато. Звичайні типи ліпних посудин, амфорний бій, пряслице, кістки тварин. Дата ями, судячи зі всього, V ст. до н. е.

Яма № 8 / 2004. Прорізала відразу дві ями: описану яму № 4 з півдня і яму

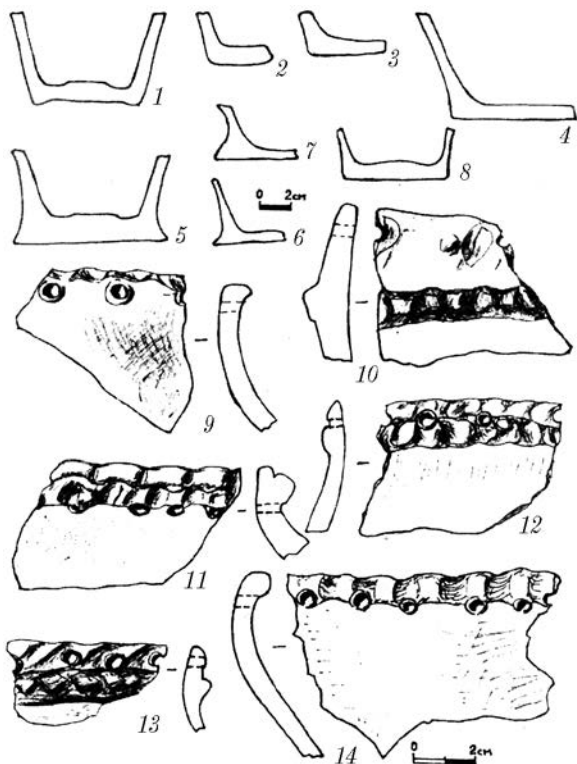

Рис. 37. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Фрагменти ліпної кераміки, виявлені на захід від зольника № 1.

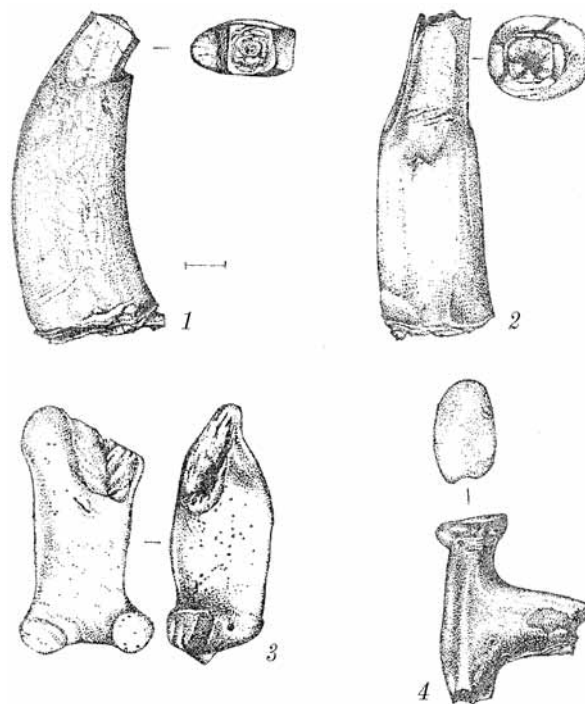

Рис. 38. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Знахідки, виявлені на захід від зольника № 1. Розкопки 2004 р. 1-2 – кістка, 3 – глина, 4 – фрагмент черпака, кераміка.

зують і форми донець горщиків з різко виділеною закраїною (рис. 37: 5-7), які, як показали багаторічні дослідження, з'являються тут у найпізніших шарах та спорудах.

Яма № 5 / 2004. Крайня північна у сукупності об'єктів, що взаємно перетиналися. У південно-східній частині вона перетиналася з ямою № 4 / 2004. У цьому ж місці яма була прорізана ямою № 8/2004. Об'єкт мав форму неправильного овалу, витягнутого за віссю південний схід – північний захід. Розміри за довгою віссю 3,2 м, за короткою – 2,4 м. Глибина від рівня сучасної поверхні становила 1,5 м (рис. 35-36). Дно рівне.

Заповнення гумусне, із домішками попелу та вугілля.

Судячи зі знахідок, ця яма є найбільш ранньою з числа об'єктів, розкопаних у 2004 р. Про це свідчать, наприклад, такі артефакти з неї, як уламок ручки черпака із зображенням «мальтійського хреста», прикрашеної виступом-відростком (рис. 38: 4). Очевидно, її дату варто обмежити VII ст. до н. е.

На північ і північний захід від цієї сукупності ям знаходилася ще одна група об'єктів, по суті, приєднана до неї і яка, можливо, складала з останньою певний єдиний комплекс. Досліджені вони були в 2003 р., деякі розкопані лише частково.

Яма № 2 / 2003 знаходилася приблизно за 2,0 м на північ від ями № 7/2004 (рис. 13). Вона мала округлу форму і діаметр 1,0 м. Фіксувалася у вигляді темної плями на жовтому тлі материкової суглинку, з глибини 1,2 м від рівня сучасної поверхні. Загальна глибина від цієї ж позначки становить 1,97 м. З південного і північного боків від дна ями були помітні уступи шириною 0,30-0,40 м (рис. 39: 2).

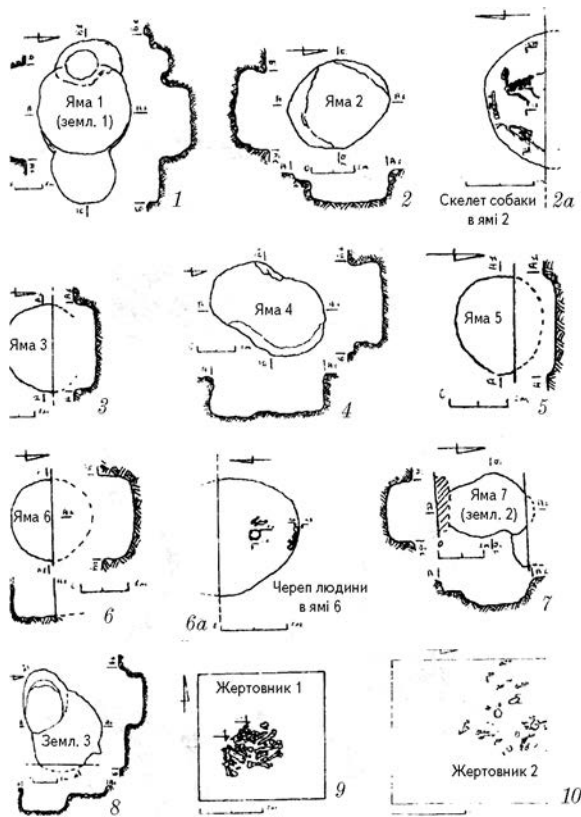

Рис. 39. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Найближча сукупність об'єктів на захід – північний захід від зольника. Господарські та культові об'єкти. Плани і перетини.

Заповнення гумусоване, зі включеннями сажі, вугілля, попелу, подрібненої печини. У ньому, на різних рівнях, зустрічалося безліч фрагментів ліпних посудин, амфорного бою, кісток тварин. На вінцях горщиків в основному орнамент у вигляді заціпів по краю і проколів нижче. Подібні посудини властиві, перш за все, для старожитностей V ст. до н. е. На дні ями виявлені також 2 кістяка собак доброго стану збереження (рис. 39: 2а; 40: 1). В одному з хребців першої собаки застряг бронзовий трилопатевий наконечник стріли з широкою втулкою (рис. 40: 2; 300, кол. вкл. IV), що, очевидно, і стало причиною її смерті. Такі наконечники характерні для кінця VI – V ст. до н. е. На двох хребцях іншої собаки був помічений зеленкуватий наліт (окис), що, очевидно, є залишками також бронзового наконечника стріли. Біля північної стіни ями знайдено кілька кісток великої тварини (кона-?), а також кістку з глибокими поперечними насічками. Можна припустити, що в цій ямі було скоєне ритуальне вбивство собак або їх жертвоприношення.

Яма № 3 / 2003. Перебувала у безпосередній близькості від ями № 2, межуючи з неї із північного заходу. Північним боком потрапляла до північної частини розкопу. Досліджена частина мала форму витягнутого овалу за довгою віссю північ – південь.

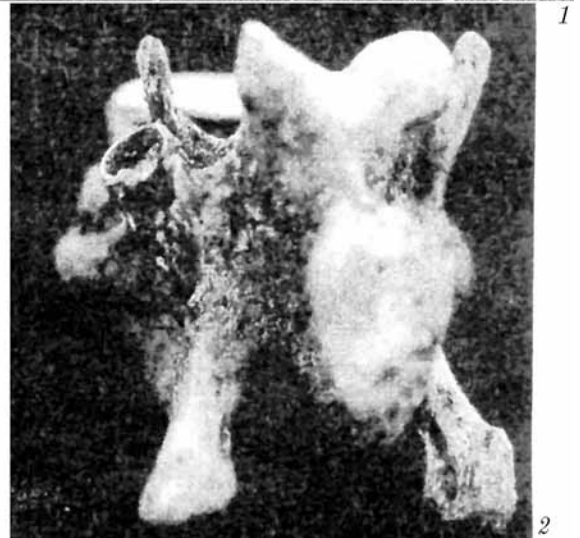
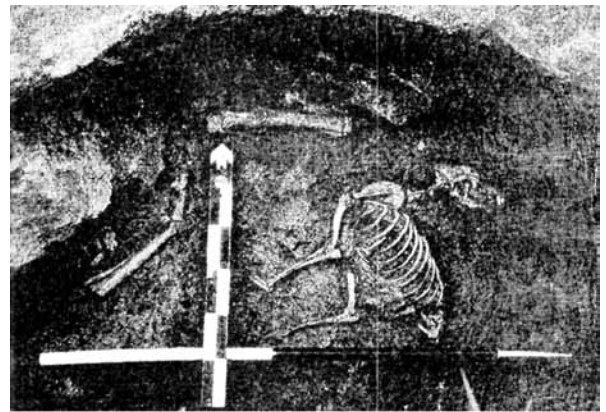
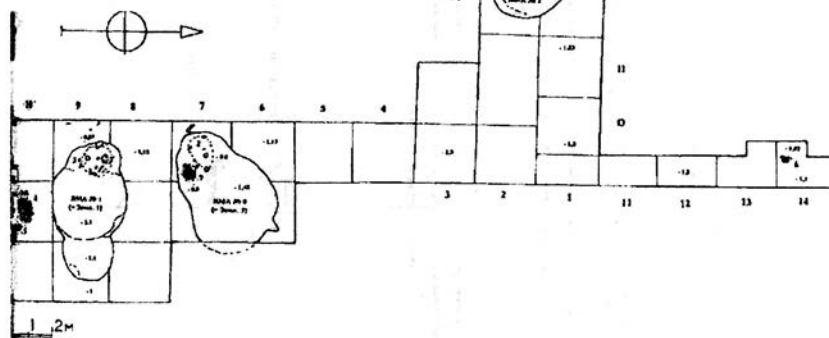

Рис. 40. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Найближча сукупність об'єктів на захід – північний захід від зольника. Яма № 2/2003: 1 – кістяки жертвних собак; 2 – бронзовий наконечник стріли у хребці однієї з собак.

Рис. 41. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Найближча сукупність об'єктів на захід – північний захід від зольника. План.

Умовні позначення:

- 1 – скупчення заготовок виробів із рогу;
- 2 – скупчення артефактів;
- 3 – жертовник № 1;
- 4 – жертовник № 2;
- 5 – фрагмент золотої заготовки;
- 6 – уламок амфори;
- 7 – металургійне горно;
- 8 – скелети собак;
- 9 – скупчення кісток тварин (1);
- 10 – уламок черепа людини;
- 11 – скупчення кісток тварин (2);
- 12 – сучасний перекоп;
- 13 – фрагмент ліпної посудини.

Розміри дослідженої частини – 2,0 × 1,55 м (рис. 41).

Темна пляма заповнення ями на тлі материка жовтого кольору почала фіксуватися з глибини 1,1 м від сучасної поверхні. Загальна її глибина становила 1,6 м від зазначеного горизонту (рис. 39: 3). Очевидно, яма була впушена з більш високого горизонту, бо в площі квадрата, де вона знаходилася, виявлено велику кількість археологічних матеріалів. Утім, можливо, що над краєм ями, викопаної лише з рівня суглинку, утворився пагорб із залишками життєдіяльності поселенців. Крім великої кількості звичайного ліпного посуду, тут знайдені уламки краю миски з відігнутими назовні вінцями і

косими насічками на них (рис. 42: 3), ручки черпаків архаїчних типів (рис. 43: 4), 2 глиняних пряслиця (рис. 32: 5-6), фрагмент залізного виробу, кістяний тридірчастий предмет (рис. 44: 5), і, нарешті, уламок кістяного псалія з чудовим за художнім рівнем виконання зображенням голівки барана (рис. 45: 3; 46; 301, кол. вкл. IV).

Дата для цієї ями – VII – 1-а половина VI ст. до н. е.

Яма № 4 / 2003. Розташовувалася за 2,0 м на захід – південний захід від ями № 3 / 2003 (рис. 38). Мала в плані видовжену овальну форму, із довгою віссю в напрямку північний схід – південний захід. Розміри ями 3,0 × 2,0 м. Південно-західний бік дещо звужений. Імовірно, тут одночасно були викопані відразу дві ями, що перерізували одна одну. У східній частині ями містився широкий дугоподібний виступ (0,40–0,50 м), що відстояв від дна на 0,75 м. Загальна глибина ями від рівня сучасної поверхні 2,23 м (рис. 39: 4). Яма чітко була помітною лише з рівня материкового ґрунту (близько 1,0 м).

Заповнення гумусне, із великим вмістом вугілля, сажі та попелу. Матеріали в цілому не досить численні, як в інших ямах: фрагменти ліпної кераміки, уламки амфор, кістки тварин. Але тут був виявлений великий розвал тюльпаноподібної посудини, котру вдалося відновити (рис. 47: 1), що й дозволяє датувати яму часом не пізніше VII – VI ст. до н. е.

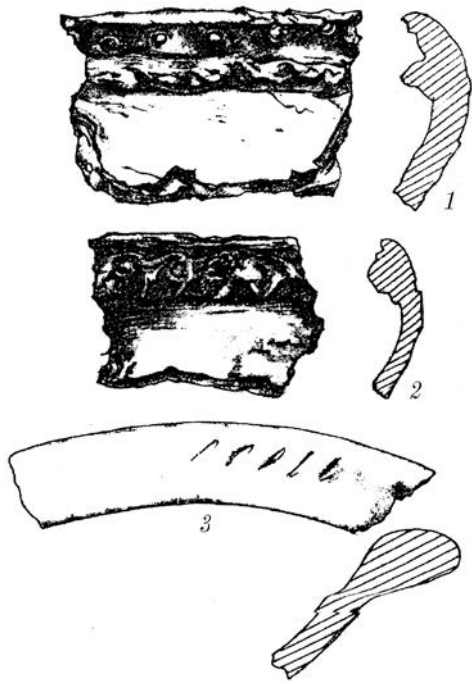

Рис. 42. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Найближча сукупність об'єктів на захід – північний захід від зольника. Яма № 3/2003. Фрагменти ліпного посуду.

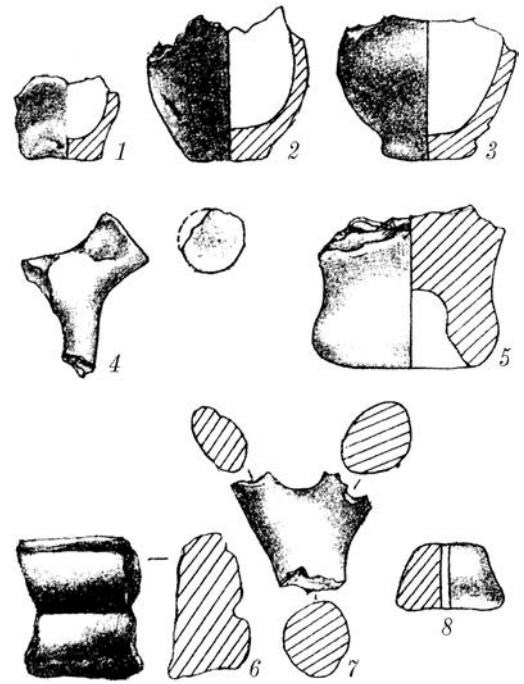

Рис. 43. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Фрагменти ліпного посуду (1-4, 6-7), ніжка амфори (5), пряслице (8).

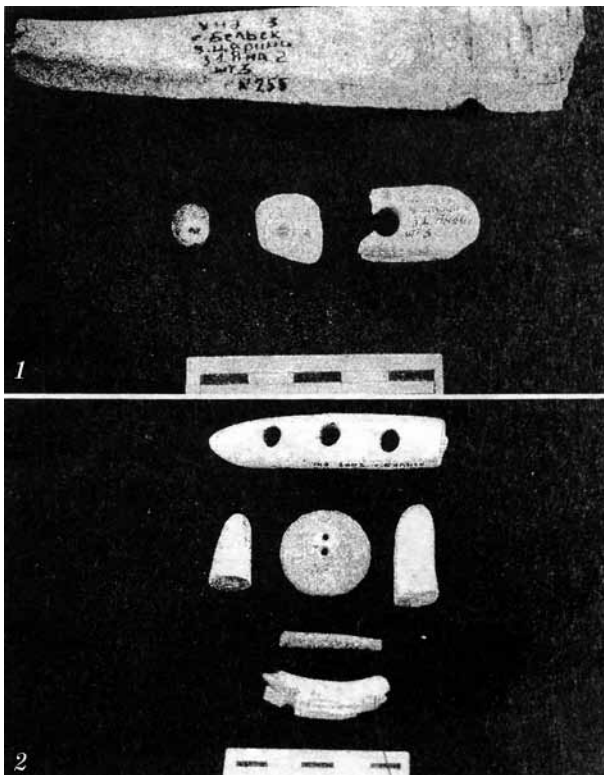

Рис. 44. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Вироби з кістки.

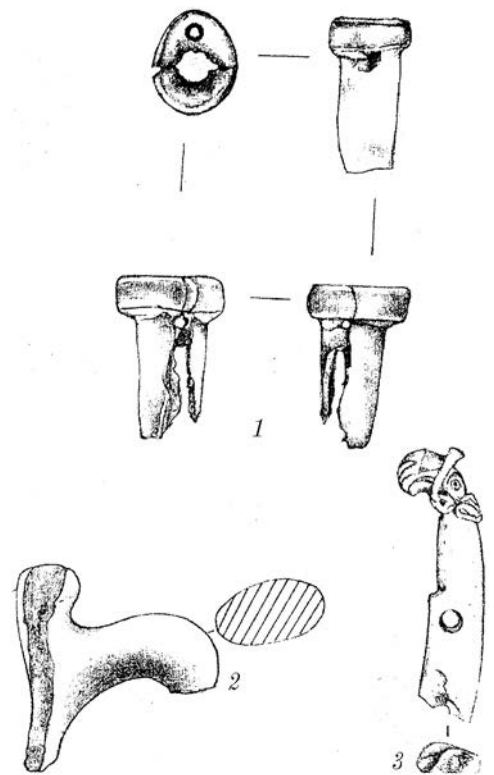

Рис. 45. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Знахідки.

Яма № 5 / 2003. Знаходилася на північ від ями № 4, майже прилягаючи до неї. Північною частиною вона входила у північний борт розкопу (рис. 41). Судячи зі всього, за формою вона була округлою. Розміри дослідженої частини – 1,15 × 1,00 м. Виявлена з рівня материка. Глибина від рівня сучасної поверхні 1,25 м (рис. 39: 5).

Заповнення попелясте зі значними домішками подрібненої печини. З матеріалів, виявлених у цій ямі, можна виділити лише точильний камінь, виготовлений з каменю виразно абразивної породи.

Яма № 6 / 2003. Розташована за 1,0 м на захід від ями № 5/2003 (рис. 41). Північна частина ями залишилася у північному борту розкопу (рис. 12). В плані яма округла, діаметром приблизно 4,0 м. Помічена з рівня суглинку. Загальна глибина від рівня сучасної поверхні 1,75 м (рис. 39: 6; 48).

Заповнення попелясте з великою кількістю кісток тварин і дрібних фрагментів ліпної кераміки. У центрі, на рівні 0,20 м від її дна, виявлений *череп людини без нижньої щелепи* (рис. 39: 6а) доброго стану збереження. З матеріалів, виявлених тут, слід виділити уламок кістяного предмета з просвердленою діркою (псальй-?) (рис. 44: 1), 2 пастові намистини з вічками (рис. 44: 1). Дата споруди – 2-га половина VII – VI ст. до н. е.

Землянка № 2 (яма № 7) / 2003. Розміщувалася на крайній західній периферії скупчення об'єктів, відкритих на захід від зольника (рис. 41). Пляма заповнення землянки зафіксована з рівня 1,0 м від сучасної поверхні, на тлі жовтого материкового суглинку. Приміщення було зорієнтоване довгою віссю по лінії північ – південь, південна його частина порушена новішим перекопом, а північно-східна, що належала, ймовірно, входу, залишилася в північній стінці розкопу, в зв'язку з чим остаточно розміри житла не встановлені. Швидше за все, площа його ста-

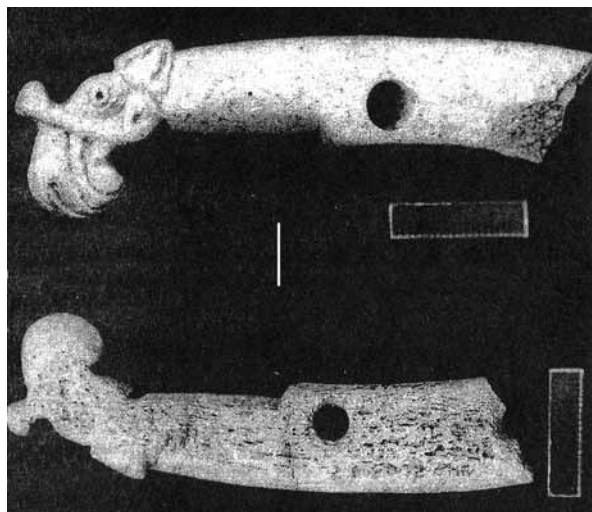

Рис. 46. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Найближча сукупність об'єктів на захід – північний захід від зольника. Яма № 3/2003. Фрагмент рогового псалья, оформленого у традиціях звіриного стилю.

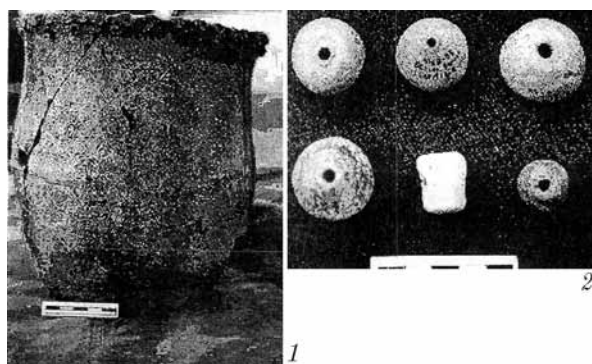

Рис. 47. Зольник № 1 в урочищі Царина. Ліпний горщик (1) та керамичні пряслиця (2).

Рис. 48. Зольник № 1 в урочищі Царина. Яма № 6 / 2003 р.

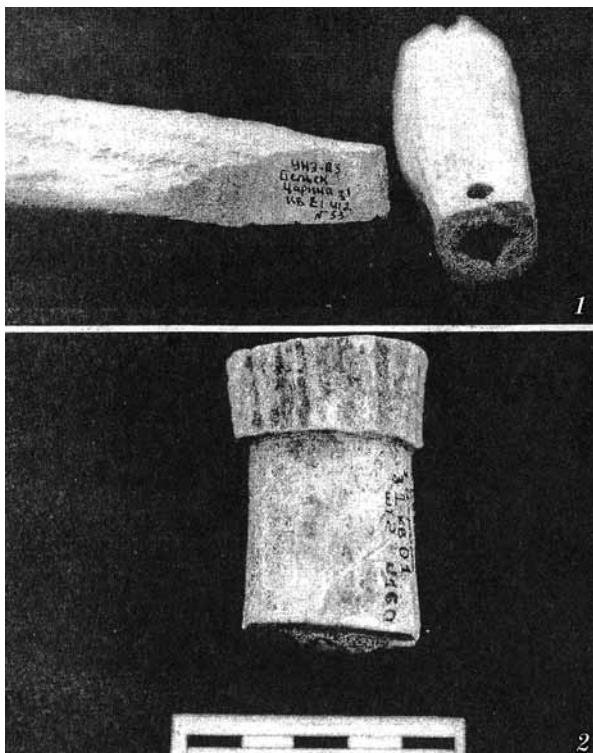

Рис. 49. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Найближча сукупність об'єктів на захід – північний захід від зольника. Землянка № 2/2003 (косторізна майстерня). Заготовки з кістки.

новила $2,50 \times 1,25$ м. Глибина основного приміщення 1,7 м від рівня сучасної поверхні (рис. 39: 7). Вхід поглиблювався двома уступами, знаходячись в цілому вище на 0,5 м від рівня дна землянки.

Землянка, ймовірно, була *косторізною майстернею*, так як безпосередньо біля її східної стінки, на глибині 0,8–0,9 м, виявлено скупчення заготовок виробів з рогу оленя: обріз основи рогу, гілки з круглою і квадратною заточкою на кінці, гілка зі зломом на чотирихірчастому квадратному закінченні, заготовка якогось предмета, чотирикутного в перетині з 4-ма просвердленими отворами з боків (рис. 49: 1).

Дата приміщення залишилася незрозумілою.

Жертовник № 1 / 2003. Розташовувався у верхньому шарі заповнення західної частини землянки № 1 (рис. 39: 9; 41). Тут, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, виявлені *2 черепи людей*, за півметра один від одного. Обидва перевернуті тім'яною частиною донизу (рис. 50: 1). На цьому ж рівні знайдені дещо ліпної посудини, кілька інших уламків ліпної кераміки, в тому числі – вотивної, окремі кістки тварин. Хоча знахідки на зольнику № 1 людських черепів і не є такою переконливою картиною ритуалу жертвоприношення, як на зольнику № 3 (про що мова піде нижче), та все ж, з огляду на наявність саме двох черепів, можна припустити, що і тут ми маємо прояв цього екзотичного звичаю.

Рис. 50. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Найближча сукупність об'єктів на захід – північний захід від зольника. Жертовник № 1 / 2003 р. Фрагмент. Жертвоприношення № 2/2003.

Жертовник був влаштований після того, як землянка № 1 перестала функціонувати, і була закидана ґрунтом і побутовим сміттям.

Жертовник № 2 / 2003. Виявлений за 2,0 м на південний схід від жертовника № 1, дещо глибше від нього – близько 0,60 м від рівня сучасної поверхні (рис. 39: 10; 41). Він був акуратно укладеним скупченням кісток тварин діаметром 0,8 м, серед яких можна розрізнити кістки ніг коня, черепа свиней і лошат, лопатки великих тварин та ін. (рис. 50: 2). Будь-яких предметів, що звертали б на себе увагу, тут не виявлено. Навколо кісткових залишків простежені сліди розпалювання вогню, попіл, обвуглений ґрунт.

Речовий комплекс

Під час дослідження зольника № 1 і прилеглого до нього простору було отримано величезну кількість археологічних матеріалів¹.

Значну кількість його, крім численних кісток тварин, становила кераміка, перш за все – фрагменти місцевого ліпного посуду і, в меншій мірі, імпортного давньогрецького.

Ліпна кераміка

Це наймасовіші матеріали на зольнику. Представлені, в першу чергу, уламками різноманітного ліпного посуду, хоча певне місце займає і так звана технічна кераміка.

Посуд

Хоча у нас немає точних відомостей про повну кількість фрагментів ліпного посуду, знайденого під час досліджень зольника № 1, без сумніву, можна стверджувати, що їх число було надзвичайно великим. Може йтися про десятки тисяч фрагментів кераміки. Досить сказати, що лише на ділянці зольника, дослідженого П. Я. Гавришем, площею 290 м², виявлено 8901 фрагмент кераміки та кілька археологічно цілих посудин (*Гавриш 2015, с. 40, 42, рис. 2*). Домінують уламки кухонних горщиків, менше зустрічається столовий посуд – миски, ще менше представлені черпаки тощо.

Горщики мають найчастіше діжкоподібну форму, з плавно відігнутих тюльпано-подібним профілем. Для ранніх посудин властивий орнамент по краю у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими відтисками, вище або нижче нього – проколи (рис. 14: 1). Денце таких горщиків частіше за все не має закраїни. Пізніші горщики прикрашені по краю заціпами та іноді також нижче проколами (рис. 51: 1). На денці у них добре сформована закраїна (утор), що виступає назовні (рис. 37: 5–7). Тісто посудин досить грубе, з домішками піску. Колір посудин – від жовтого до бурого, з переважанням світло-коричневих тонів. Зрідка зустрічаються горщики з відкритим, більш прямим корпусом. Розміри горщиків різні: від дуже великих (рис. 47: 1) до мініатюрних посудин (рис. 43: 1-3), що були або аксесуарами культів, або дитячими іграшками.

Цікава посудина банкоподібної форми (розкопки П. Я. Гавриша) без орнаменту (рис. 14: 2). Безсумнівний інтерес має оригінальний глиняний посуд, що зберігся в цілих формах, у вигляді вазочки, з поверхнею, суцільно орнаментованою трикутними наколами. Плавно загнутий край посудини розчленований насічками (рис. 52).

¹ На жаль, у попередніх інформаціях В. П. Білозора, виданих у звітних брошурах Українсько-Німецької експедиції, не надано повного опису матеріалів і його ілюстрацій. Для цього зольника відсутня повна статистика, перш за все, масових знахідок кераміки. Іншими словами, ми не маємо відомостей про точну кількість знахідок, зокрема, фрагментів ліпного посуду.

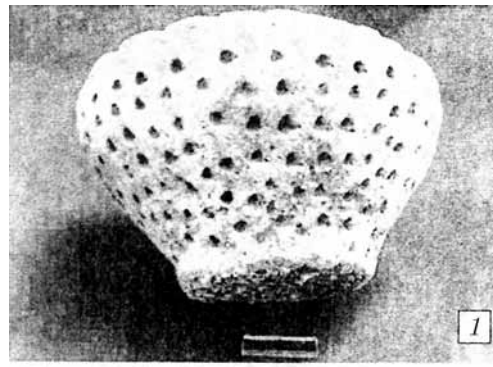
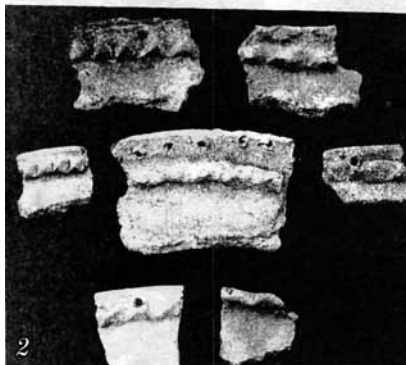

Рис. 51. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Найближча сукупність об'єктів на захід – північний захід від зольника. Фрагменти ліпного посуду.

Рис. 52. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Посудинка з бондарихинськими традиціями декору.

Орнаментация посудини, безсумнівно, вказує на традиції бондарихинської культури Дніпровського Лівобережжя (Ковпаненко 1967, с. 18–19, рис. 4–5).

Столовий посуд відомий за значно меншою кількістю фрагментів мисок, корчаг, черпаків, кубків.

Миски представлені в цілому невеликою кількістю уламків. Наприклад, на розкопі П. Я. Гавриша знайдено лише 14 фрагментів вінець. Миски напівсферичні або з конусоподібним корпусом. Форма їх краю варіює: прямий, загнутий всередину або відігнутий назовні (рис. 14: 3–4). Вони завжди підлисковані і найчастіше темного, аж до коричневого, кольорів. Миски іноді прикрашені орнаментом у вигляді проколів по краю, але частіше за все – неорнаментовані. Збереглися розвали двох посудин. Одна з них, миска конусоподібної форми, з діаметром по краю 35 см, висотою 10 см.

Достовірно відомі лише 12 фрагментів великих корчаг з лискованою поверхнею, в тому числі горловини посудин (на ділянці зольника, дослідженого П. Я. Гавришем в 1996 р.). П'ять з них мали циліндричне горло з горизонтально витягнутими назад вінцями, з діаметром горла 10–24 см. Шість інших посудин, судячи зі всього, відрізнялися конічним горлом, при цьому в однієї на місці переходу в тулуб були валикоподібні наліпи, розподілені косою насічкою (рис. 14: 5). Нарешті, ще одна посудина була з дугоподібно витягнутою горловиною. Діаметр корпусу однієї з найбільш великих корчаг досягав 35 см. Деякі посудини мали добре лисковану темного кольору поверхню.

Черпаки становили хоча і невелику, проте дуже виразну і важливу, з точки зору датування, групу ліпної кераміки. На початковому етапі вивчення зольника № 1

(П. Я. Гавриш, 1996 р.) були знайдені лише фрагменти кількох дрібних черпаків зі сферичною чашечкою і двох глибших черпаків грушоподібної форми (рис. 14: 6-7). На деяких із них містився геометричний різьблений орнамент. Найбільш виразна група фрагментів черпаків (від 11 різною мірою фрагментованих посудин) знайдена в 1997 р. та особливо 1998 р. у процесі досліджень В. П. Білозора. Всі вони якісного, частіше темного або навіть чорного лискування, з високими ручками, прикрашеними виступами-відростками. Чашечки напівсферичної форми, в одному випадку – біконічної, різної глибини, нерідко зі вм'ятинами-заглибинами в центрі денця. Середня частина таких черпаків (а іноді й ручки) прикрашені різьбленим геометричним орнаментом, заповненим білою пастою (рис. 18: 1-3; 21: 2). В одного із черпаків, з досить глибокою чашечкою, наявний орнамент у середній частині тулуба у вигляді лінії косих насічок (рис. 18: 4). Два уламки ручок архаїчних черпаків з виступами-відростками виявлені на зольнику в 2003 р. (рис. 21: 1; 32: 8). Подібні посудини відносяться до кола кераміки жаботинського типу і побутували в основному в VII ст. до н. е.

Фрагменти кубків були виявлені лише на ділянці зольника, дослідженого П. Я. Гавришем, і представлені вкрай невеликою кількістю – 11 фрагментів. Один з них, стінка тулуба посудини, був прикрашений геометричним орнаментом: дві вертикальні лінії, між якими зверху навскіс знаходилося ще кілька ліній (Гавриш 2015, с. 43).

Цікавий великий фрагмент ліпної *покришки* діаметром 22 см, що знайдений у розкопі П. Я. Гавриша 1996 р.

Мініатюрні посудини складають у цілому невелику групу ліпного посуду (близько 40 од., знахідки 1996, але в основному – 2003 р.), виявленої під час дослідження зольника. Майже усі вони в тій або іншій мірі фрагментовані. Збереглися на висоту від 1,5 до 2,7 см. Форми посудинок є дуже зменшеними копіями, передусім, горщиків з опуклим тулубом, високих мисок, посудин банкоподібної форми (рис. 43: 1-3). Призначення цієї кераміки незрозуміле: традиційно в них бачать культові посудини або дитячі іграшки. Найчастіше мініатюрні посудини розглядаються як вотивний посуд (Пеляшенко 2016).

Подібні знахідки широко представлені у населення різних культур раннього залізного віку євразійського ареалу і не можуть слугувати надійними хроноіндикаторами. У Лівобережному Лісостепу вони відомі, наприклад, на Більському, Люботинському городищах (Шрамко 1987, с. 46, 54, рис. 14: 14, 26, 20: 13; 1998, с. 56, рис. 35: 1-15), на Правобережжі – на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорий 1991, рис. 39: 8, 11-16) і на цілому ряді інших поселень.

Технічна кераміка

Асортимент її в цілому невеликий, але цікавий: пряслиця, світильник (2004 р.), так звані конуси, «котушки», «гудзики», «коржики», намиста, фрагментовані антропо- і зооморфні статуетки, глиняні сопла, уламки горна.

Пряслиця, що використовувались як тягарці-важки на веретенах, представлені на зольнику більше ніж 5-ма десятками знахідок. Вони різноманітні за формою та розміром, виготовлені з добре відмученої глини, більшість екземплярів мають підлисковану поверхню і відрізняються якісним випалом.

Ураховуючи форму виробів, можна виділити наступні типи пряслиць: напівкулясті, кулясті, дископодібні, конічні, усічено-конічні, біконічні, усічено-біконічні (рис. 5: 8, 10-13; 20: 1-3, 5; 22: 2-4; 32: 1-7; 43: 8; 47: 2). Пряслиця подібних типів

надзвичайно широко представлені на поселеннях скіфського часу, у тому числі – в українському Лісостепу.

У колекції з досліджень Цариної переважають неорнаментовані екземпляри. Лише на чотирьох виробах відзначений орнамент. В одному випадку (1997 р.) на асиметрично-біконічному пряслиці він поданий у вигляді променів, що розходяться, займаючи весь тулуб. У іншому – в нижній частині пряслиця знаходиться точковий орнамент, що заповнює всю поверхню (рис. 53: 1); ще в двох випадках, на конічних пряслицях у нижній частині розміщений солярний орнамент у вигляді хреста (рис. 15: 13).

Від *світильника* (2004 р.) зберігся лише невеликий фрагмент. Судячи з нього, виріб мав вигляд невеликої низької круглої чашечки з носиком, куди, очевидно, заливалася олія для горіння (рис. 54: 4). Посудини подібного призначення, правда, дещо іншої форми, відомі в Лісостепу, передусім на Лівобережжі, у тому числі – на Більському і Люботинському городищах (*Шрамко 1987, с. 52, рис. 18, 19, 21; 1998, с. 72, рис. 44: 7*) та ін.

Так звані *конуси* представлені серією знахідок – більше 10 од. Серед них, як цілі, так і фрагментовані предмети. Всі вони мають значні розміри: висоту 15–20 см, діаметри нижніх частин близько 10–15 см. Випал у конусів слабкий, тісто грубе, з домішками шамоту та піску. Отвори відсутні. Подібні «конуси» різних розмірів, форм і оформлення, досить добре відомі на поселенських пам'ятках Лісостепу, наприклад, на тих же Більському і Люботинському городищах (*Шрамко 1987, с. 81, рис. 33: 1–5, 9; 1998, с. 61, рис. 38: 7–8*). Про призначення цих предметів судити складно, але, враховуючи їхню масу, форму і відсутність ретельності у виготовленні, можна припустити, що подібні предмети були, вірогідно, якимись підставками, можливо, біля вогнищ.

Так звані *котушки* також входять до серії знахідок. Вони в основному відрізняються досить великими розмірами, маючи висоту 7–8 см, а ширину в нижній і верхній частинах – близько 10,5–11,0 см, хоча виявлені і маленькі екземпляри (рис. 15: 3–4, 15–16). Ці вироби виготовлені з такого ж матеріалу, що і «конуси», але відрізняються досить слабким випалом.

Вироби у вигляді «котушок» відомі на території українського Лісостепу вже з часу білогрудівської культури. Широко представлені на лісостепових поселеннях скіфського часу, як Правобережжя, так і Лівобережжя Дніпра. Вони відрізняються за розмірами: від дуже невеликих до виробів досить крупних розмірів, типу знайдених на зольнику № 1. У якості прикладів, для Дніпровського лісостепового Лівобережжя можна привести знахідки на Більському і Люботинському городищах (*Шрамко 1987, с. 41, рис. 11: 22, 30; 1998, с. 72, рис. 44: 5*). На Правобережжі велика серія «котушок» походить з Мотронинського городища у басейні Тясмина (*Бессонова, Скорий 2001, рис. 57: 10–19*). Правда, згадані «котушки» відрізняються невеликими розмірами.

Так звані «гудзики» в ході розкопок зольника № 1 виявлені лише двічі (1998, 2003 рр.). Вони круглої форми, з двома отворами в центрі, тобто зовні дійсно дуже схожі зі звичайними гудзиками. Один із них зберігся в цілому вигляді. Має діаметр близько 3,0 см (рис. 44: 2). Другий – фрагментований наполовину. Реконструйований діаметр 2,5–2,6 см. Діаметр центральних отворів 0,3 см, відстань між ними 0,6 см. По краю «гудзик» прикрашений точковим орнаментом (рис. 20: 4).

Такі «гудзики», як і вище описані «котушки», досить часті знахідки на поселеннях скіфської доби Лісостепу. Вони добре представлені на тому ж таки Більському (*Шрамко 1987, с. 41, 46, рис. 11: 26, 14: 19–21*) і Люботинському городищах (*Шрамко*

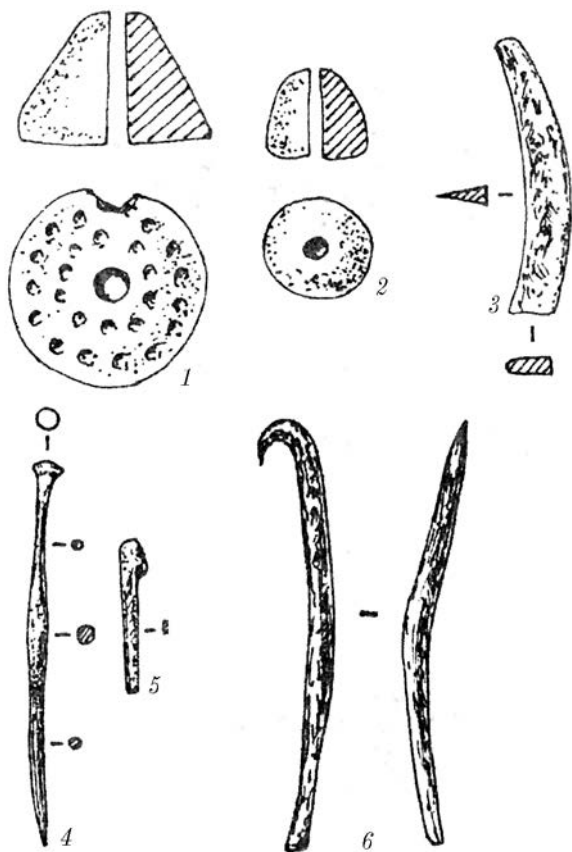

Рис. 53. Район зольника № 1 в урочищі Царина: пряслиця (1–2), уламок залізного ножа (3), залізні шпильки (4–5) та гачок (6).

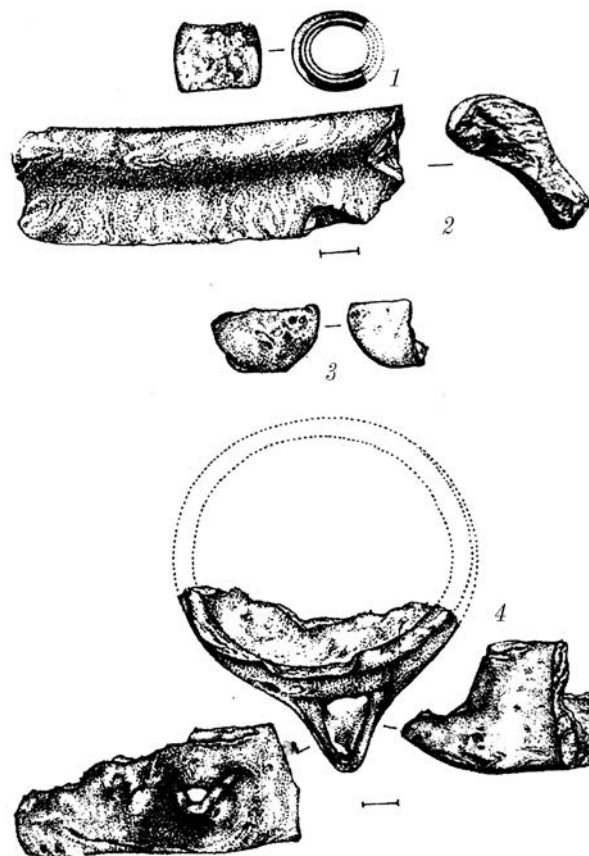

Рис. 54. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Керамічні вироби.

2001, с. 72, рис. 44: 6). На Правобережжі подібні вироби відомі на Мотронинському городищі та ін. пам'ятках (Бессонова, Скорый 2001, рис. 57: 1–9).

У межах зольника № 1 знайдений лише один так званий «коржик» круглої форми, діаметром 5,0 × 5,5 см і завтовшки 2,1 см. Зверху поверхня у нього опукла, знизу – плоска. На ній відбитки зернівок проса і слабкі вдавнення паличкою. На жаль, ми не маємо в розпорядженні зображення предмета, маючи про цю знахідку лише інформацію з роботи П. Я. Гавриша (Гавриш 2015, с. 50).

На думку ряду дослідників, глиняні вироби у вигляді «котушок» і «гудзиків» не мали утилітарного призначення, оскільки на них немає ніяких слідів використання, а тому, вони, швидше за все, служили певними вотивами, що використовуються як культові аксесуари. Сказане відноситься і до «коржиків», досить широко відомих на поселеннях передскіфського та скіфського часу. Нерідко вони («котушки», «гудзики», «коржики») зустрічаються саме в зольниках. Час побутування цих виробів на поселенських пам'ятках Лісостепу укладається в VII – 1-шу половину VI ст. до н. е. (див. детальніше: Бессонова, Скорый 2001, с. 85–86).

Викликають інтерес і два глиняні ліпні блоки дзвоноподібної форми (цілий і фрагментований), заввишки 9,5 і діаметром в основі 11,0 см, знайдені на ділянці зольника в 1996 р. (Гавриш 2015, с. 44, рис. 3: 15–16).

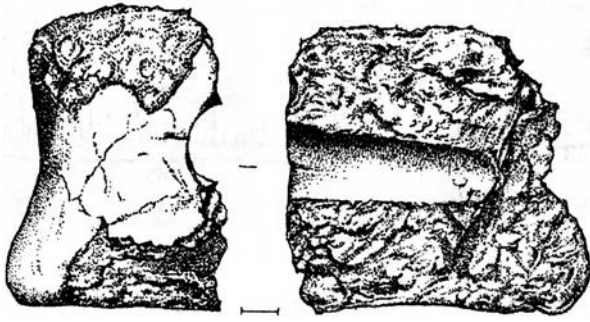

Рис. 55. Зольник № 1 в урочищі Царина. Фрагмент залізоплавильного горну.

одному з боків. Фігурка виліплена з добре відмученої «масткої» глини без помітних домішок. На гриві коника збереглися відбитки пальців майстра. Поверхня фігурки вкрита кіптявою. Розміри: довжина 5,1 см, ширина 2,5 см, висота 2,1 см (рис. 15: 2). Від ще двох фігурок збереглися вкрай невеликі фрагменти. Одна була невеликою фігуркою бичка (?) з відбитою головою, від іншої збереглися лише ніжки і хвостик.

Невелика *антропоморфна статуетка* з відбитою головою і кінцівками. Збереглася у висоту на 4,5 см. Поверхня вкрита наколюваннями двох видів – круглими і трикутними, такими, що викликають асоціації з атрибутами магічного, тобто «шкідливого» ритуалу (рис. 38: 3).

Зооморфні та антропоморфні статуетки добре відомі на пам'ятках раннього залізного віку (як, втім, і попереднього часу) євразійської зони. Вони є нерідкими знахідками і на поселеннях скіфського часу Лісостепу, у тому числі, особливо на Більському городищі (*Шрамко 1987, с. 31, 41, 46, 57, 61, 63, 76, 130, 133, 136, рис. 14: 12; 21: 9, 11, 15; 23: 5; 24: 7–13, 15; 28: 5–6; 62; 63; 64*).

Поза сумнівом, статуетки були пов'язані з різними культами і магічними діями мешканців городища (*Шрамко 1967, с. 128–137*), що підтверджують задимлення та старі злами і сколи.

Керамічні знахідки, пов'язані з металообробкою, нечисленні, проте дуже важливі.

Обидва виявлені *сопла* для подавання повітря до металоплавильного горну фрагментовані. Мають вигляд глиняних трубок з отвором у центральній частині. Від одного збереглася верхня (?), розширена донизу частина, завдовжки 4,2 см, з діаметрами внизу 4,0 см, вверху 3,0 см. Діаметр отвору – 0,5 см (рис. 24). Друге сопло мало різко розширену верхню частину з відтягнутою муфтою. Збережена довжина 6,0 см, діаметр за муфтою 4,5 см (рис. 33).

Подібні сопла – не такі поодинокі знахідки на поселеннях скіфського часу Лісостепу. Як аналогію можна привести також фрагментоване сопло, знайдене на Лівобережжі, на Люботинському городищі, що в басейні Сіверського Дінця (*Шрамко 1998, с. 40, рис. 19: 2*).

Заслугує на увагу і фрагмент залізоплавильного *горна* шириною близько 11,0 см, заввишки 6,0 см, із наскрізним отвором, спрямованим навскіс, діаметром 1,5 см (рис. 55).

Керамічна намистина була знайдена на зольнику на початковому етапі робіт (1996 р.) і мала горщикоподібну форму, висоту 2,9 см, при найбільшому діаметрі 2,4 см. У принципі, подібні намистини зустрічаються на лісостепових городищах скіфської епохи, хоча й досить нечасто.

Фрагментовані *зооморфні статуетки* поодинокі. Фігурка коня з відбитою головою, ногами і кінцем хвоста (знахідка 1996 р., яма № 1). У фігурки добре виділена грива, на спині було наліплене сідло з попругою, від якого залишилися сліди на

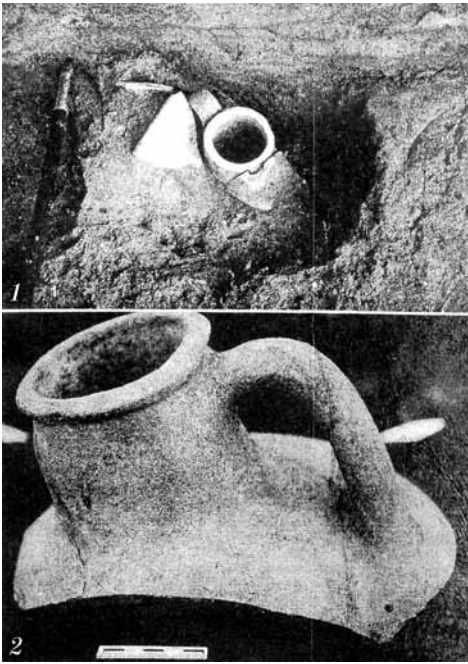

Рис. 56. Зольник № 1 в урочищі Царина.
Горловина античної амфори.

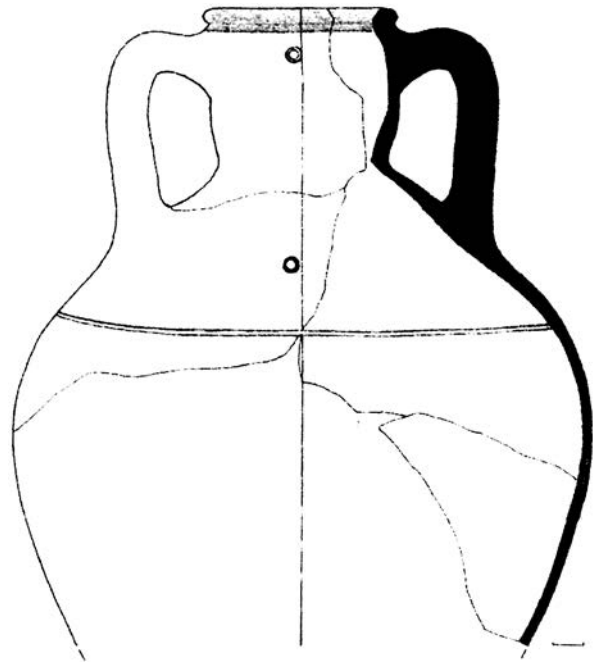

Рис. 57. Зольник № 1.
Хіоська пухлогорла амфора.

Гончарна кераміка

У колі гончарного імпортного посуду, поза сумнівом, домінує амфорна кераміка, що є цілком звичайним явищем на поселеннях скіфської епохи не лише в Лісостепу, а й у степовій зоні Східної Європи.

Амфори

У цілому співвідношення амфорного бою і місцевого ліпного посуду в матеріалах зольника варіює на різних ділянках від 15–20% до 80–85%.

Амфорний бій представлений фрагментами горла, вінцями, ручками, ніжками, стінками, зрідка майже цілими формами посудин (рис. 56; 57). Викликає безперечний інтерес стінка амфори з широкою смугою лаку з ями № 1 / 1997 (рис. 58: 2; 303, кол. вкл. IV). Можливо, вона відноситься до ранніх хіоських (VII–VI ст. до н. е.) (Монахов 2003, с. 13, 231, табл. 1) чи фасоських посудин (Монахов 1999, с. 55, табл. 9: 1), але стверджувати це важко.

Морфологічні частини амфор загальною кількістю 31 прим. розподіляються таким чином: 12 вінець, 11 ручок і 8 ніжок (табл. 1). Амфори належать різним центрам. У кількісному відношенні домінують посудини Хіоса (9) і Фасосса (8), значно меншою кількістю представлені Самос (2), Лесбос (2) і Менда (1). Хронологічно діапазон амфорного матеріалу охоплює проміжок часу від кінця VI по 3-тю чверть V ст. до н. е.¹

Столовий посуд

Представлений украй нечисленними знахідками. Упевнено можна стверджувати лише про кілька фрагментів чорнолискованих киликів (2003 р.) (рис. 58: 1; 304, кол. вкл. IV), тонкостінну розписну посудину досить архаїчного вигляду, два фрагменти

¹ Визначення амфорних матеріалів тут і далі, на всіх зольниках, здійснене к. і. н. С. А. Задніковим (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна), якому ми складаємо щиру вдячність.

Визначення античної кераміки, знайденої на зольнику № 1

Зольник № 1						
№	Польовий номер (рік досліджень)	Месце знахідки	Глибина	Назва знахідки	Центр	Датування
1.	196 (1998)			Уламок вінець амфори	Самос, про-тофасосс	Кінець VI – перша чверть V ст. до н. е.
2.	8 (2003)	О-1	Штик 2	Уламок ніжки	?	?
3.	9 (2003)	В-1	Штик 2	Уламок ніжки	Хіос, пухлогорлий	Кінець VI – перша чверть V ст. до н. е.
4.	38 (2003)	Б-1	Штик 2	Вінця амфори	Фасосс	Початок V ст. до н. е.
5.	40 (2003)	П-9	Штик 2	Вінця амфори	Хіос, пухлогорлий	Кінець VI – початок V ст. до н. е.
6.	41 (2003)	З-1	Штик 3	Уламок ручки амфори	?	?
7.	42 (2003)	П-12	Штик 2	Фрагмент ручки амфори	Лесбос к/г	Кінець VI – перша половина V ст. до н. е.
8.	43 (2003)	П-4	Штик 3	Уламок ніжки	Хіос	Кінець VI – перша чверть V ст. до н. е.
9.	51 (2003)	П-9	Штик 2	Уламок ніжки	Фасосс	Друга – третя чверть V ст. до н. е.
10.	69 (2003)	А-1	Штик 3	Фрагмент вінець амфори	Лесбос к/г	Початок V ст. до н. е.
11.	70 (2003)	А-1	Штик 4	Фрагмент вінець амфори	Хіос, пухлогорлий	Кінець VI – початок V ст. до н. е.
12.	71 (2003)	П-1	Штик 2	Фрагмент вінець амфори	Фасосс	Перша половина V ст. до н. е.
13.	75 (2003)	П-3	Штик 4	Фрагмент ручки амфори	?	?
14.	140 (2003)	Т-4	Штик 2	Ніжка античної амфори	Хіос, пухлогорлий	Кінець VI – перша чверть V ст. до н. е.
15.	148 (2003)	М-1	Штик 2	Ручка амфори	Хіос?	?
16.	182 (2003)	Р-6	Штик 2	Уламок ніжки амфори	Фасосс	Третя чверть V ст. до н. е.
17.	196 (2003)	Р-9	Штик 2	Уламок вінець амфори	Фасосс	Перша половина V ст. до н. е.
18.	197 (2003)	Р-7	Штик 3	Фрагмент вінець амфори	Самос	
19.	198 (2003)	П-13	Штик 1	Фрагмент ручки амфори	Хіос, пухлогорлий	Кінець VI – перша чверть V ст. до н. е.
20.	199 (2003)	П-7	Штик 4	Фрагмент ручки амфори	?	?
21.	199 (2003)	Е-1	Штик 5	Фрагмент вінець амфори	Менда	Третя чверть V ст. до н. е.
22.	201 (2003)	П-7	Штик 4	Уламок ручки амфори	?	?
23.	202 (2003)	О-2	Штик 2-3	Ручка амфори	?	?
24.	243 (2003)	Н-2	Штик 5	Уламок ніжки амфори	Хіос, пухлогорлий	Кінець VI – перша чверть V ст. до н. е.
25.	252 (2003)	Яма 2	Штик 2	Ручка амфори	?	?
26.	253 (2003)	Яма 2	Штик 3	Фрагмент ручки амфори	?	?
27.	254 (2003)	П-13-14	Штик 3	Обломок горла амфори	Фасосс	Перша половина V ст. до н. е.
28.	257 (2003)	Яма 2	Штик 3	Фрагмент вінець амфори	Хіос, пухлогорлий	Кінець VI – початок V ст. до н. е.
29.	273 (2003)	Яма 1	Штик 1	Уламок ніжки амфори	Фасосс	Третя чверть V ст. до н. е.
30.	279 (2003)	П-13-14	Штик 4	Фрагмент ручки амфори	?	?
31.	289 (2003)	Н-9-н-10	Бровка	Уламок вінець амфори	Фасосс	Кінець VI – початок V ст. до н. е.

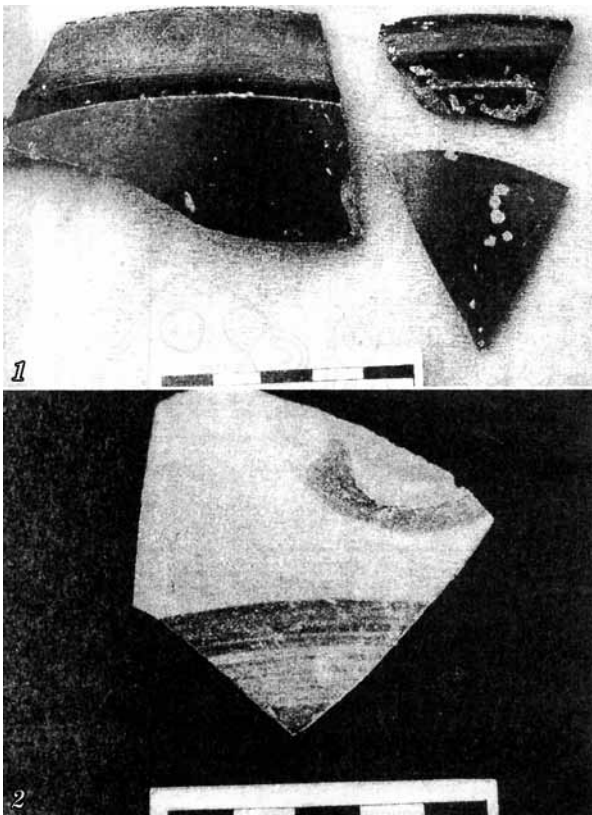

Рис. 58. Зольник № 1 в урочищі Царина. Фрагменти чорнолакового посуду (1) та амфори з розписом (2).

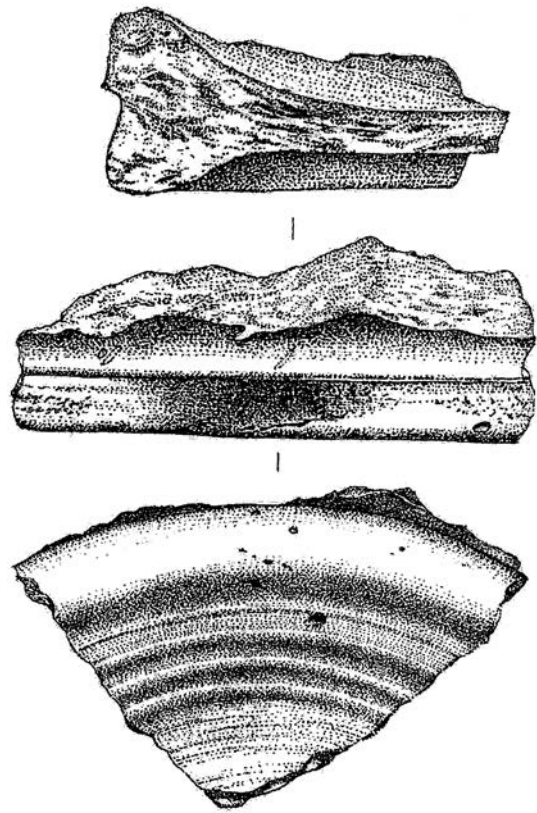

Рис. 59. Зольник № 1 в урочищі Царина. Приденна частина лутерія.

лутеріїв: приденну частину одного з концентричним орнаментом (рис. 59) і масивні вінця другого (рис. 54: 2). Останній може бути датований 2-ою половиною VI ст. до н. е.¹ На початковому етапі вивчення зольника (1996 р.) був знайдений фрагмент вінця миски (діаметр 24 см), внутрішня поверхня якого була вкрита бурою фарбою, а також дно сіроглиняної миски (Гавриш 2015, с. 47). На жаль, зображень їх ми не маємо.

Предмети із металів

Вироби з металів, знайдені у шарах під зольним насипом у тих або інших об'єктах, складають досить представницьку групу – 71 знахідка, тобто після керамічних знахідок, вони займають за кількістю друге місце. При цьому, 43 предмети виготовлені із заліза і 28 з бронзи.

Вироби із заліза

Асортимент виробів із заліза включає різні категорії предметів. У їхньому числі знаряддя праці: ножі, цілі екземпляри і фрагментовані (13 екз.), зубило, пробійники (2 екз.), долота (2 екз.), стамеска, знаряддя незрозумілого призначення (2 екз.), серпи (6 екз.), шила (2 екз.), голки (2 екз.); деталі кінської збруї у вигляді псаліїв (2 екз.) і кільця вудил; предмети озброєння: втулка дротика і панцирна платівка; прикраси: шпильки (7 екз.) та браслет.

¹ Датування здійснене к. і. н. С. А. Задніковим.

З 13 од. *ножів* половина, на жаль, представлена фрагментами. Це наступні типи: колодочкові з горбатою спинкою (рис. 17: 7, 26–28); з прямим лезом і ручкою, на яку кріпилися кістяні (чи дерев'яні) накладки (рис. 19: 1–2); суцільнозалізні із прямим лезом і ручкою-штирем, зігнутим у вигляді петлі (рис. 19: 3), та ніж великих розмірів із прямою ручкою, що має кругле закінчення (рис. 60). Звичайна ширина лез ножів 1,0–1,6 см. Точну довжину предметів вказати складно, оскільки леза більшості ножів обламані. Суцільнозалізний екземпляр мав довжину не менше 16 см. У цілому, такі ножі досить звичайні для пам'яток скіфського часу Лісостепу (*Шрамко 1983, с. 79–80; 1998, с. 53, 57, рис. 31: 1–13; 36: 13–25*), у тому числі для Більського городища (наприклад: *Шрамко 1987, с. 44, рис. 12: 21–26*). Примітно, що ніж із ручкою – зігнутим у петлю штирем, відомий, наприклад, серед знахідок на Західному укріпленні Більського городища (*Шрамко 1987, с. 44, рис. 12: 26*). Подібні ножі існували впродовж усієї скіфської епохи, і не є чітким хронологічним індикатором.

Зубило завдовжки 9,3 см, прямокутне в перетині, із загостреним робочим кінцем. Верхня ударна частина розплющена (рис. 19: 5). Долота, (прямокутне і квадратне) в перетині зі завуженою робочою частиною, відрізняються розмірами: 7,2 і 10,5 см (рис. 17: 1). *Пробійники* або *шила* (округлий і квадратний в перетині) приблизно однакової довжини (7,0 см і більше) мають звужений для насадної ручки живець і завужене до краю вістря. В обох екземплярів робочий край зігнутий (рис. 17: 3–4). Про *стамеску* є, на жаль, лише згадка в описі результатів робіт на зольнику 1996 р., а сам предмет не опублікований. Усе ж подібні знахідки звичайні на Більському городищі (*Шрамко 1987, с. 105, рис. 45: 1–6, 11–12, 14, 16*), як, утім, і на інших поселеннях скіфської доби в Лісостепу.

Про знахідки *шил* (цілого із слідами дерев'яної ручки і фрагментованого) згадує П. Я. Гавриш, інформуючи про роботи на зольнику в 1996 р. (рис. 17: 2). Голки збереглися у фрагментованому стані. Довжина однієї з них 4,9 см, діаметр 0,1–0,2 см (рис. 17: 11).

Призначення двох предметів, що, очевидно, є знаряддями праці, незрозуміле. Один із них завдовжки 7,5 см, має вигляд плаского стрижня із різко загнутим гачкоподібним кінцем (рис. 53: 6). Інший зберігся у вигляді невеликого брускоподібного фрагмента з потовщеним кінцем (рис. 53: 5).

Із шести *серпів*, знайдених в різні роки на зольнику, 4 представлені фрагментами. Три з них виявлені в 1996 р., при цьому один – цілий екземпляр, і про нього більше нічого не відомо, від другого зберігся невеликий фрагмент, а третій, маленький, мав бічну гачкоподібну ручку (рис. 17: 12). Ілюстрації цих знахідок відсутні. Два фрагменти таких же маленьких серпів з ручкою-гачком наявні в матеріалах 1997 р. (рис. 25: 11, 16). Нарешті, нижня частина леза ще одного серпа походить з розкопок 2004 р. Воно плавно зігнуте. Збереглося на довжину 5,0 см. Максимальна ширина 0,8 см. У перетині лезо має вигляд досить витягнутого трикутника (рис. 53: 3). Серпи з гачкоподібною ручкою звичайні на поселеннях Лісостепу скіфського періоду і добре відомі на Більському городищі (*Шрамко 1987, с. 87, рис. 35: 1–4*).

Ланка простих однокільчастих *вудил* має довжину 9,0 см, при товщині прута 0,7 см. Діаметри кілець зовнішні – 1,8 і 2,0 см (рис. 17: 6). Про уламок псалія (матеріали 1996 р.) є лише згадка у П. Я. Гавриша. Тридірчастий псалій (матеріали 1997 р.) мав вигляд злегка зігнутого стрижня завдовжки 10 см і максимальною шириною до 1,0 см, ромбічного в перетині, з отворами, розташованими у центральній частині. Вони знаходяться на відстані 1,5 см. Верхня частина псалія прикрашена голівкою хижо-

го птаха (?), нижня оформлена у вигляді копитця (рис. 25: 9). Цікаво, але нам не вдалося відшукати прямої аналогії цьому псалію. В цілому, складається враження, що ми маємо справу з копіюванням кістяних виробів-псаліїв, типу знайдених в кургані № 2 біля с. Аксютинці на р. Сулі (Могиллов 2008, с. 267, рис. 52: 10–11). Кістяні оригінали датуються періодом скіфської архаїки, а саме VII–VI ст. до н. е. (Могиллов 2008, с. 28).

Предмети озброєння із заліза – *втулка дротика* і *платівка панцирного набору*. Перший предмет має довжину 4,0 см, діаметр 0,9 см (рис. 17: 25). Платівка – підпрямокутної форми із заокругленим нижнім закінченням, розмірами 3,5 × 2,0 см (рис. 17: 23).

На початковому етапі дослідження зольника (1996 р.) був виявлений фрагмент дротяного витого *браслету*, завдовжки 7,8 см (рис. 17: 24). Аналогічні прикраси широко відомі у скіфський час, у тому числі на пам'ятках Лісостепу та на Більському городищі.

Шпильки – прикраси жіночої зачіски чи костюма – мають цвяхоподібну форму з грибоподібним або пласким капелюшком-голівкою. У верхній частині деяких із них є потовщення. Більшість їх фрагментована. Цілими збереглися 2 екземпляри. Один, завдовжки 11,5 см (1997 р.), має пласку голівку діаметром 1,5 см. У верхній частині – легке потовщення (рис. 25: 1). Ще один екземпляр – завдовжки 7,5 см (2003 р.), з добре виділеним потовщенням у верхній частині стрижня і невеликою пласкою голівкою (рис. 61). Залізні шпильки описаного виду і дротяні браслети – широко відомі знахідки на городищах скіфської епохи Лісостепу, як на Лівобережжі, так і на Правобережжі Дніпра. Як приклади, можна навести вироби, виявлені на Більському та Люботинському городищах Лівобережжя (Шрамко 1987, с. 44, 46, рис. 12: 9–10; 14, 4–5; 1998, с. 57, рис. 36: 26), Мотронинському – на Правобережжі (Бессонова, Скорий 2001, рис. 68, 10–11; 69: 9).

Вироби з бронзи

Представлені дещо меншим числом та асортиментом, аніж вироби із заліза. Серед них домінують *наконечники стріл* (12 прим.).

Відносяться до наступних типів:

1) дволопатекий наконечник з високою втулкою, з гострим шипом, ромбоподібною голівкою, так званого жаботинського типу. Висота екземпляра 4,8 см (рис. 19: 9). Такі наконечники характерні для VII ст. до н. е.;

2) дволопатекий наконечник з високою втулкою і лавролистою голівкою, шипом у нижній частині втулки так званого келермеського типу кінця VII – VI ст. до н. е. Знайдений у 1996 р. П. Я. Гавришем (рис. 17: 19);

3) трилопатекий наконечник з масивною баштоподібною голівкою і прихованою втулкою, так звані базисні (3 прим.). Висота їх 2,0–2,3 см (рис. 17: 21; 25: 12). Датуються VI – V ст. до н. е.;

Рис. 60. Зольник № 1. Суцільнозалізний ніж.

Рис. 61. Зольник № 1. Залізна шпилька.

4) трилопатевий наконечник з масивною трикутною голівкою і виступаючою втулкою. Знайдений у хребці собаки (рис. 40: 2; 300, кол. вкл. IV). Такі наконечники характерні для кінця VI – V ст. до н. е.;

5) трилопатеві наконечники з вузькою баштоподібною голівкою та втулкою (3 прим.), дещо виступаючою або прихованою. Висота 2,8–3,0 см. Датуються зазвичай 2-ою половиною – кінцем V ст. до н. е. (рис. 17: 20; 19: 14; 25: 15);

6) трилопатевий наконечник з трикутною голівкою, з проточеним на третину висоти ложком. Висота наконечника 2,7 см (рис. 25: 14). Ці наконечники відносяться до IV ст. до н. е.;

7) тригранні невеликі наконечники з прихованою втулкою, в одному випадку на грані проточений п-подібний ложок (2 екз.). Висота наконечників 1,5–1,7 см (рис. 25: 3, 13). Це найбільш пізній тип наконечників, що відноситься зазвичай до IV – початку III ст. до н. е.

Шпильки – 3 цвяхоподібні (рис. 17: 13–14; 25: 10), 2 – посохоподібні (рис. 17: 15–16). Чотири з них були знайдені в ході розкопок зольника в 1996 р., одна цвяхоподібна, в 1997 р. Остання цвяхоподібна шпилька має довжину 10 см, максимальний діаметр 0,4 см, діаметр голівки 1,0 см (рис. 17: 10).

У цих же матеріалах є й кільцеподібна *сережка*, що виконана з круглого дроту і збереглася приблизно наполовину. Її діаметр – близько 3,0 см (рис. 17: 17).

Під час досліджень зольника знайдені 4 бронзові *браслети*: 2 цілі з дроту перетином 0,4 см, з краями, що розходяться у вигляді голівок змії, один в матеріалах 1996 р. (рис. 17: 18), другий, такий же, діаметром 4,0 × 3,3 см в матеріалах 1997 р. (рис. 25: 2); фрагмент такого ж браслета завдовжки 1,0 см, перетином 2,0 мм та уламок (майже половина) браслета завдовжки до 7 см (рис. 25: 5).

Подібні шпильки, браслети, сережки широко відомі на пам'ятках скіфського часу Лісостепу, у тому числі і на поселеннях, зокрема, на тому ж Більському (*Шрамко 1987, с. 41, 44, рис. 11: 5, 7, 12: 3*) та Люботинському (*Шрамко 1998, с. 29, 57, рис. 14: 25, 36: 26*) городищах, на Правобережжі Дніпра, наприклад, на Мотронинському городищі (*Бессонова, Скорий 2001, рис. 68: 13, 69: 3–4, 6–7*).

Інструменти представлені *голкою* з обламаним кінцем (знахідка 1997 р.) (рис. 25: 7) і фрагментованим брускоподібним знаряддям, що збереглося на довжину 7,0 см (рис. 25: 10).

Нарешті, варто згадати і бронзову тонку *платівку* видовженої прямокутної форми (розміри 3,5 × 0,3–0,7 см) незрозумілого призначення (рис. 17: 30).

Крім того, на зольнику виявлені 3 невеликі мотки дроту, можливо, заготовки для браслетів (рис. 19: 12–13; 34: 1).

Вироби з кістки

Складають досить представницьку групу знахідок – близько 60 екз. Вони виявлені як у культурному шарі зольника, так і мали певну концентрацію в межах окремих об'єктів. До таких, передусім, відноситься майданчик на культовому об'єкті у вигляді «сегнерового колеса», де купчасто знаходилося 26 прим. обробленої кістки (очевидно, певне жертвоприношення) і землянка № 2/2003 (можливо, косторізна майстерня), де знайдені кілька кістяних заготовок, 2 з яких найцікавіші – у вигляді основи рогу квадратного перетину з чотирма отворами по краю, та округла частина рогу з яскраво вираженою по краю рубчастою муфтою – «навершям» (рис. 49: 1–2; 302, кол. вкл. IV).

Більша частина знахідок – різного роду заготовки у вигляді обпиляних або обрізаних з одного або двох боків, а часто і оброблених по бічних поверхнях рогів оленя, лося, бика, кози. Вони мають у перетині форму: округлу, підквадратну, трапецієподібну (рис. 16: 7–9). Іноді один з країв зрізаний навскіс. Точне призначення цих заготовок не зрозуміле. Можливо, велика частина з них йшла на ручки для деяких інструментів, наприклад, ножів, шил та ін.

Привертає увагу верхня частина черепа оленя зі спиляними рогами (рис. 27). Заслуговує на увагу напівфабрикат рогового псалія (1997 р.). Довжина близько 8,0, максимальна ширина – 1,5 см. Верхній бік мав бути оформлений у вигляді голови якоїсь тварини. У середній частині заготовки – прямокутний виступ для влаштування отворів. У нижній частині псалія передбачалося копитце (рис. 28).

Подібні напівфабрикати псаліїв відомі на Більському городищі, зокрема, в колі знахідок із Західного укріплення (*Шрамко 1987, с. 45, рис. 13: 12*).

Повністю виготовлених виробів небагато. В їх числі – в тій чи іншій мірі фрагментовані псалії. Один із них, простого виконання, зберігся зі злегка обламаним одним із кінців. Псалій має довгасту форму, із дещо звуженим кінцем. У центрі розташовані 3 круглі однакові отвори. Збережена довжина 8,0 см, максимальна ширина близько 2,0 см (рис. 44: 2). Два інші уламки – у вигляді нижньої частини простих кістяних виробів, де збереглося по одному з трьох отворів (рис. 44: 1). Особливий інтерес представляє половинка тридірчастого псалія, ретельно заполірованого з одного із боків. Виріб прикрашений зверху високохудожнім зображенням голови барана. Вуха тварини – трикутної форми із прокресленням усередині двох ліній. Маленьке око показане кільцем з отвором усередині. Ріг, що має на кінці потовщення, розміщений від вуха, згинаючись біля ока до центральної частини голови. Ніздрі широкі, виділені (рис. 45: 5; 46; 301, кол. вкл. IV). Це зображення відноситься до виразних зразків скіфського архаїчного звіриноного стилю. Псалії цього типу добре відомі в Лісостепу і, в першу чергу, на Лівобережжі. Вони датуються серединою VII – VI ст. до н. е. (*Могиллов 2008, с. 25, 255-256, рис. 40: 5-18; 41*).

Цілком визначаються і фрагментовані накладки до *ручок ножів* з отворами (рис. 20: 11). А круглий кістяний гудзик з двома отворами в центрі подібний до глиняних аналогів (рис. 44: 2). Трубочкою шийки *бурдюка* або *соплом* для нагнітання повітря до горну є кістяна трубка з рогу з широкою муфтою по краю. Вона частково фрагментована (злам унизу і розколена збоку). Збереглася на довжину 5,5 см. Муфта в плані овальної форми, розмірами 3,8 × 2,5 см. Зверху на ній – круглий отвір (рис. 45: 1; 49; 302, кол. вкл. IV).

Єдиним примірником репрезентований *наконечник* стріли, круглий у перетині, з дуже гострим вістрям. Висота його 2,1 см, діаметр втулки 0,8 см.

Можливо, знаряддям для розпушування ґрунту, примітивною мотикою, є основа рогу величезного оленя, з гострим бічним відходячим відростком. Завужений кінець його має виразні сліди спрацьованості (рис. 28: 3).

Нарешті, слід згадати про довгасту кістку (кінцівки тварини), суцільно вкриту трикутними насічками. Такі кістки не раз зустрічалися при розкопках зольників в урочищі Царина (про це нижче). Призначення їх досить загадкове. Іноді їх інтерпретують як *рашнілі*. Але в нашому випадку звертає на себе увагу певна регулярність нанесення отворів (рис. 28: 1). Можливо, подібні «коваделки» застосовувалися при тисненні шкіри.

Вироби з каменю

Представлені незначною кількістю виробів (17 екз.). На всій дослідженій площі знайдені всього 8 точильних плитоподібних каменів (один із них фрагментований), виготовлених з пісковика бурого або темно-жовтого кольорів. Цікаві *брусок* у вигляді широкого витягнутого овалу з отвором у верхній частині (рис. 16: 2) і прямокутний *розтиральник* досить великих розмірів (рис. 16: 3). Безумовно, на увагу заслуговує велика *зернотерка* із кварциту (довжина 27 см, ширина 16,5 см, товщина 6,3 см), знайдена в 1996 р. (рис. 16: 1). Варто також згадати знахідки трьох *каменів-сфероїдів* (діаметром 5–7 см), що іноді трактуються як пращеві камені (рис. 16: 4–6).

Як випливає зі всього вище викладеного, в ході робіт, здійснених на зольнику № 1, досліджена практично вся вкрита його насипом площа і частина території на захід – північний захід від нього, котра містила об'єкти, пов'язані планографічно з виявленими під зольним насипом (розкоп площею 750 м²). Відкриті 28 різноманітних об'єктів ділянки селища в урочищі Царина з житловим, господарським і культовим призначенням. Зрозуміло, їхня кількість на площі, перекритій зольним насипом, могла бути дещо більшою, враховуючи прокладені через зольник у пізніший час траншеї, котрі могли зруйнувати який-небудь давній об'єкт. Проте, навіть при цьому припущенні, навряд чи число таких було значним.

Питання хронології

У цілому, час функціонування всієї дослідженої ділянки (зважаючи на характер виразних речей, що добре датуються – місцевого ліпного, кухонного і столового посуду, імпортного амфорного матеріалу, бронзових наконечників стріл і виробів з кістки) укладається в рамки VII – IV (?) ст. до н. е. Проте, це зовсім не означає, що всі згадані об'єкти функціонували одночасно і головне – упродовж такого тривалого часу, як декілька століть. І хоча в деяких із об'єктів були відсутні речі, що надійно датувалися, ми, проте, можемо виділити кілька, щонайменше, 4 хронологічні горизонти існування дослідженої ділянки поселення.

Горизонт 1. Дата – VII ст. до н. е., ймовірно, 2-га його половина. До цього горизонту відноситься всього 3 об'єкти: землянка № 1/1998; ями № 3/1998, № 4/1998, розташовані скупчено, в центральній частині підзольного простору, а ще один об'єкт – яма № 5/2004, знаходиться на значній віддалі від згаданих об'єктів – за 21 м на захід від землянки, і не має з першими безпосереднього зв'язку. Можливо, до цього ж відрізка часу відноситься і яма № 3/1998, але матеріали для датування в ній відсутні. Землянка, хоча і мала невеликі розміри, швидше за все, була житлом. На користь цього свідчать рівна підлога, вимазана світлою глиною, та сліди побілки стін. Опалювальною спорудою в житлі могла слугувати жаровня типу тих, що неодноразово зустрічалися на Більському городищі. Яма № 3, діаметром 0,9 м, глибиною 0,7 м, що має конусоподібну форму, мабуть, була, в усякому разі, спочатку зерною. Призначення ями № 4, великої за площею, овальної в плані, незрозуміле. Примітно, що і в першій, і в другій ямі, разом з кістками тварин, уламками посуду та ін., котрі є звичайними для сміттевого заповнення так званих господарських ям, виявлена велика кількість металевих шлаків, а в ямі № 4, до того ж, і глиняні сопла для подачі повітря до металургійного горну. Ще більша кількість шлаків (50 кг) знайдена між цими двома ямами. Можна обережно допустити, що вже в такий ранній період на цій ділянці здійснювалася (у рамках домашнього виробництва) *виплавка заліза*. Можливо, в цьому випадку ми маємо справу з невеликим подвір'ям майстра-металурга. Що ж до

четвертого об'єкту цього раннього хронологічного горизонту, то про його призначення висувати обґрунтовані припущення немає підстав.

Горизонт 2. Дата – 2-га половина – кінець VII – 1-га половина VI ст. до н. е. Кількість об'єктів цього часу на площі, вкритій насипом зольника та поблизу від неї, в 2 рази більше, в порівнянні з попереднім горизонтом: 8 об'єктів. При цьому лише 3 з них розташовані під власне зольним насипом: приміщення господарського призначення (об'єкт № 1/1996), яма № 1/1997 і вражаючих розмірів жертovníк або вівтар у вигляді «сегнерового колеса». Останні два об'єкти знаходяться у центральній частині підзольної площі, а згадане господарське приміщення – в східній половині. Первинне призначення ями і «господарського приміщення», на жаль, незрозуміле. Дату жертovníка у вигляді «сегнерового колеса» слід визначати обережно, оскільки матеріалів для цього небагато. Проте, враховуючи, що серед знахідок кістяних заготовок, покладених на майданчику вівтаря, був напівфабрикат тридірчастого псалія, з верхньою частиною, оформлення якої мало бути виконане в традиціях звірино стилю, можна цілком стверджуюче вважати, що вівтар почав функціонувати не пізніше VI ст. до н. е.

Наступні 2 групи об'єктів відкриті, як вже відзначалося, поза межами насипу. Три з них (ями №№ 1, 2, 6 /2004) знаходилися приблизно за 14 м на захід – північний захід від ями № 1/1997, розташовуючись поруч один з одним, по суті, на прямій меридіональній лінії. Ями №№ 2, 6, судячи за формою (круглі), розмірами, рівно виконаними стінами і дну, були спочатку зерновими. Призначення ями № 1 незрозуміле. У ямі № 2 виявлені вироби косторізного виробництва: кілька заготовок і цілі вироби.

Наступна група з двох ям (№№ 3, 4 /2003) розміщена ще далі від зольного насипу, за 7–8 м на північний захід від ями № 6/2004. Відстань між ними не більше 2,0 м. На жаль, призначення цих об'єктів, як це часто буває з так званими господарськими ямами, незрозуміле.

Безумовно, важливою рисою цього періоду є *косторізне виробництво*, що виразно фіксується, підтверджуючись як значною кількістю знайдених заготовок з рогу оленя, лося, кози, бика, так і цілими різьбленими виробами з кістки.

Хронологічні горизонти 1 – 2 зольника № 1 цілком відповідають 2-му періоду життєдіяльності на Більському городищі в цілому, і синхронізуються з рядом об'єктів – зольників на Західному укріпленні Більська: №№ 5, 7, 10-13, 19, 28, 40 (*Шрамко І. Б. 2010, с. 38; 2012*).

Горизонт 3. Дата – кінець VI – V ст. до н. е. До цього горизонту належать, щонайменше, 7 об'єктів.

Три з них досліджені на площі, перекритій згодом насипом зольника. Усі вони не складають певної групи, а знаходяться на віддалі один від одного. Два з них, наземна частково досліджена споруда (об'єкт № 4/1996) і зернова кругла яма – погрібець (№ 3/1996), розташувалися у східній частині підзольного простору, третій – яма великих розмірів, овальна в плані і неглибока (№ 5/1998), незрозумілого призначення, відкрита майже в центральній частині площі, за 1,0 м на захід від жертovníка-вівтаря у вигляді «сегнерового колеса». Цікавим фактом є наявність у верхньому шарі наземної споруди лобової частини черепа людини і обгорілого кістяка собаки, що лежить на боці, головою на південний схід.

Ще 3 об'єкти (ями № 3, 4, 7 /2004) розміщувались поруч, приблизно по лінії північ – південь, за 14–16 м на захід – південний захід від ями № 5 на підзольному просторі. При цьому яма № 4 була більш ранньою, оскільки вона прорізалася ямою № 3.

Ями № 3 і 7, ретельно виконані і круглі в плані, були зерносковищами. Особливо від-
різнялася незвичайною глибиною яма № 3 – більше 3,0 м від рівня сучасної поверхні.
Призначення ями № 4, неправильної овальної форми, незрозуміле. Примітно, що в
ямі № 3 біля дна були знайдені *значно обгорілі людські кістки*.

До цього ж горизонту належить і надзвичайно цікава яма № 2/2003, що знахо-
дилася за 2,0 м на захід від ями № 7/2004. Ймовірно, спочатку вона була зерною,
враховуючи її розміри та форму (кругла, діаметром і глибиною близько 2 м). Яма була
заповнена звичайним сміттєвим вмістом, а на дні розміщувались *скелети двох собак*,
убитих стрілами з бронзовими наконечниками кінця VI – V ст. до н. е. Абсолютно
не виключено, що обгорілі кістки людини (у двох випадках) і кістяки 4-х собак, 2 з
яких навмисно вбиті, відбивають деякі, екстатичні культи, що існували в місцевому
суспільстві у цей час, пов'язані з жертвопринесеннями не лише тварин, але й людей.

Горизонт 4. Дата – 2-га половина – кінець V ст. до н. е. Це найбільш пізній го-
ризонт об'єктів, в яких наявні датуючі матеріали. Всі 4 об'єкти цього горизонту знахо-
дяться на крайній західній периферії підзольної площі, за 6–8 м на захід – південний
захід від великого вітваря-жертovníка у вигляді «сегнерового колеса». Представлені
вони двома землянками 2-ої половини – 3-ої чверті V ст. до н. е., що розташовувалися
поруч і, можливо, спочатку були житлами (у землянці № 3 знайдена глиняна трубка
для подачі повітря до горну), і двома іншими об'єктами, пізнішими за часом, один з
яких був впущений у верхній шар заповнення землянки. Це був *жертovníк з двома
людськими черепами*, і розміщеними поруч фрагментами вотивних ліпних посудин,
що знаходилися на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні.

Другий жертovníк у вигляді акуратно складених кісток тварин, розташовувався
поруч, за 2 м на південь від першого, і, судячи з глибини залягання (0,6 м від рівня
сучасної поверхні), ймовірно, вони були одночасними. Відсутність хроноіндикаторів
для цих жертovníків утруднює їх датування. Проте, враховуючи, що жертovníк № 1
був упущений до землянки № 1 (2-га половина – 3-я чверть V ст. до н. е.) вже після
того, коли та перестала функціонувати як житловий об'єкт, і виявилася засипаною
сміттям, а після цього пройшов ще певний час, упродовж якого ґрунт більш–менш
злежався, зовсім не можна виключати, що ці жертovníки відносяться вже до **IV ст. до
н. е.**, тобто, найбільш пізнього періоду функціонування селища в урочищі Царина.
Це цілком імовірно, враховуючи, що матеріали такого часу наявні, зокрема, *наконеч-
ники стріл*, знайдені в зольнику № 1.

Навряд чи буде помилковим вважати, що вказані жертovníки із залишками кіс-
ток тварин, а також з людськими кістками, у тому числі – черепами, відносяться до
кола тих самих ритуалів, про які згадка містилася вище.

Варто нагадати, що на Більському городищі, як, утім, і на інших поселеннях скіф-
ської епохи Східноєвропейського Лісостепу, неодноразово зустрічалися жертвопри-
несення тварин, як у вигляді окремих м'ясних частин, так і цілих тушок. Це повною
мірою відноситься і до жертвопринесень собак. На Більському городищі відомий ряд
випадків жертвопринесень собак в ямах, зазвичай убитих шляхом скручування шиї
(*Задніков, Шрамко 2007, с. 9, 10, рис. 3; Шрамко 2006, с. 37–38; Shramko 2015*). З
іншого боку, до розкопок на селищі в урочищі Царина тут не фіксувалися випадки
вбивства жертovníх собак за допомогою лука і стріл.

Особливим є питання про людські жертвопринесення, в тому числі про облашту-
вання жертovníків з використанням людських голів-черепів.

На жаль, 5 з 28 об'єктів, відкритих під насипом зольника, й у безпосередній близькості один від одного, через відсутність у них датуючих матеріалів, не можуть бути конкретно віднесені до якого-небудь зі згаданих хронологічних горизонтів, хоча за життєвих реалій, звичайно, вони до таких відносилися.

1.4. Житлово-господарський комплекс на захід – північний захід від зольника № 1

Враховуючи, що за 24–25 м на захід – північний захід від зольника, на природньому підвищенні між балками, на розораній поверхні були зібрані різноманітні археологічні матеріали у вигляді фрагментів ліпної кераміки, амфорного бою, кісток тварин і печини, між зольником № 1 і вказаним місцем вирішено було закласити контрольну пошукову траншею, розширивши її до необхідних розмірів на місці концентрації артефактів (рис. 13). Оскільки ніяких об'єктів у траншеї не трапилося, на згаданому підвищенні був закладений розкоп $8,0 \times 14$ м, тобто, площею **112 м²** (рис. 62–63). У стратиграфічному відношенні картина тут відрізнялася від зафіксованої на зольнику. Так, у розкопі відзначена стародавня денна поверхня, причому культурний шар у південній частині був помітно бідніший за матеріалами і меншої потужності, ніж на ділянці, прилеглій до підвищення (рис. 64). Тут його товщина досягала 0,7 м і більше, тоді як в південному напрямку складала лише 0,2–0,3 м. Ґрунт нашарувань складався із чорнозему зі значними включеннями попелу, вуглинок, подрібненої печини.

У межах розкопу відкрито 3 об'єкти – складових житлово-господарського комплексу: житло у вигляді землянки і 2 ями господарського призначення.

Землянка. Її пляма, спочатку не особливо виразна, стала фіксуватися ще з рівня денної поверхні. Із заглибленням вона набула чіткіших контурів і на рівні материка контури проявилися остаточно.

Житло було підквадратною в плані камерою із заокругленими кутами, зорієнтованою за віссю північний схід – південний захід. З північно-східного боку знаходився похилий вхід. У південно-західному кутку камери містилося звуження у вигляді ніші в стіні. Розміри камери – $3,2 \times 3,2$ м. Ніша в південно-західній стінці була заглиблена відносно загальної контуру на 0,6 м і мала ширину 1,2 м. Довжина входу становила 1,3 м, ширина – 1,0 м. Він плавно знижувався до розташованої на 0,5 м глибше камери. Глибина камери складала 2,0 м від рівня сучасної поверхні і 1,6 м від рівня давнього горизонту (далі – ДГ). З лівого боку від входу, в південно-східному кутку, була розташована овальна заглибина розмірами $1,0 \times 0,5$ м і глибиною 0,3 м відносно рівня дна-«підлоги». Навколо неї розташовані 12 ямок від стовпчиків невеликого діаметру.

У центрі камери містилася велика пляма вогнища завдовжки близько 1,0 м і шириною 0,3–0,4 м (рис. 65–66). Це був шар попелу та дрібного вугілля. Ґрунт під ним виявився значно прожареним.

Покрівлю землянки спочатку підтримували стовпові конструкції, від яких збереглися ямки глибиною близько 0,40 м. Вони симетрично розміщувалися по сторонах входу, в центрі камери і біля південно-західної стіни.

Площа житла (близько 10 м²) цілком допускала проживання в ній сім'ї з кількох осіб.

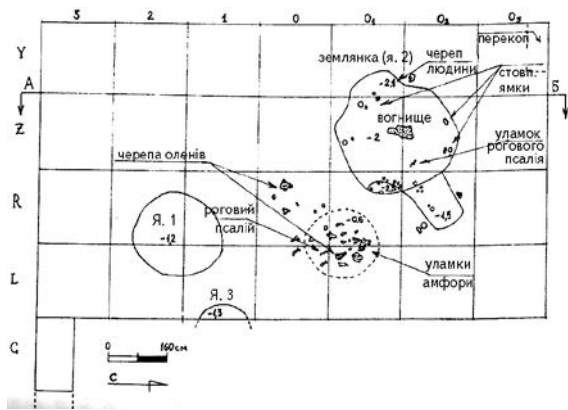

Рис. 62. Урочище Царина. План житлово-господарського комплексу із західного – північно-західного боку від зольника № 1.

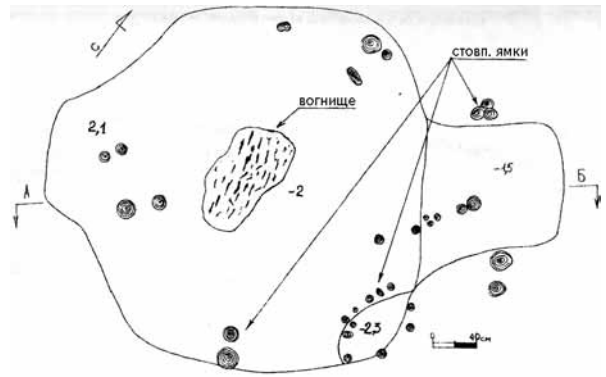

Рис. 64. Урочище Царина. Житлово-господарський комплекс із західного – північно-західного боку від зольника № 1. Землянка (яма № 2). План.

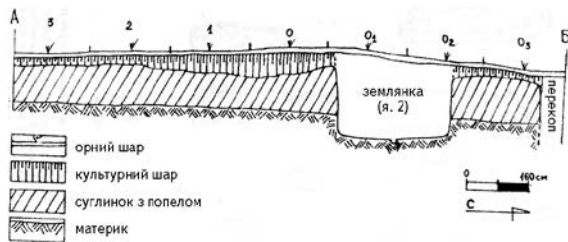

Рис. 63. Урочище Царина. Житлово-господарський комплекс із західного – північно-західного боку від зольника № 1. Стратиграфія.

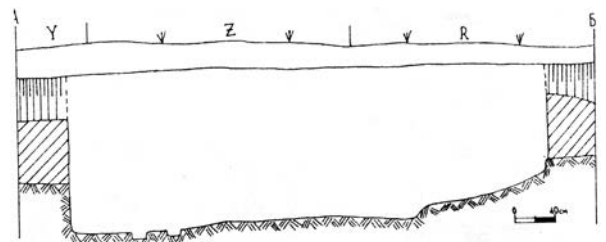

Рис. 65. Урочище Царина. Житлово-господарський комплекс із західного – північно-західного боку від зольника № 1. Землянка (яма № 2). Перетин.

У заповненні землянки, до глибини 1,5 м від рівня сучасної поверхні, археологічні матеріали зустрічалися так часто, як і в оточуючому культурному шарі. Це – уламки ліпних посудин різних типів, фрагменти стінок амфор, шматки глиняної обмазки та ін. На самому ж дні знахідок виявилось вкрай мало: дрібні фрагменти ліпних посудин і окремі кістки тварин. Зі знахідок на дні, що вказували на приблизний час використання житла, можна відмітити лише кілька уламків ліпних горщиків із різко опущеним краєм наліпного валика під вінцями і мініатюрну намистину з кістки (бісер). Різко опущені кінці валиків на посуді указували на архаїчну традицію, що брала початок ще у передскіфський час. Ранньою ознакою був і кістяний чи пастовий бісер – звичайна знахідка в похованнях VII–VI ст. до н. е.

Слід зазначити, що і в шарі заповнення вище дна також зустрічалася велика кількість уламків таких же ліпних посудин з опущеними кінцями наліпних валиків. Це ж значною мірою спостерігалось і в культурних нашаруваннях, котрі оточували землянку. Останнє свідчило про те, що після руйнування, житло було швидко заповнене сміттям ще за архаїчної епохи.

Зліва від входу до землянки, тобто з південно-східного її боку, на глибині 0,6 м, виявлено велике скупчення битого посуду, в тому числі амфор (рис. 66–67). Усе це скупчення, діаметром приблизно 2,0 м, залягало безпосередньо на стародавній денній поверхні та, ймовірно, свого часу було викинуте з житла. Серед знахідок особли-

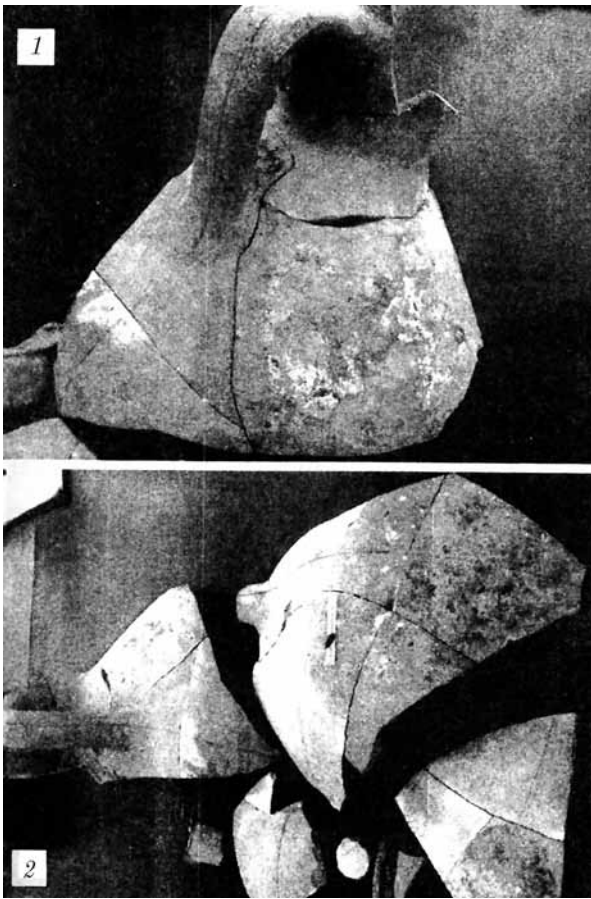

Рис. 66. Зольник № 1 в урочищі Царина. Горло (1) та уламки (2) античних амфор.

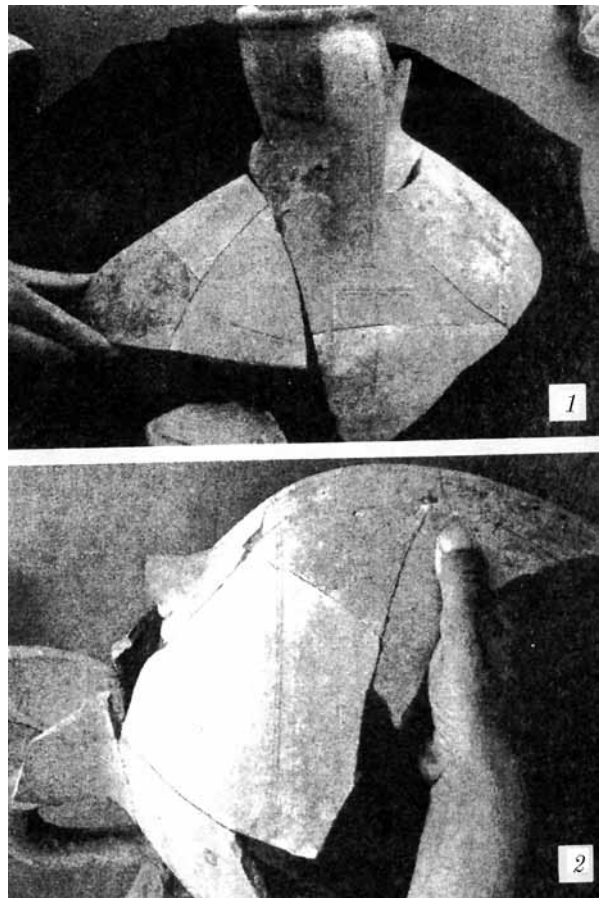

Рис. 67. Зольник № 1 в урочищі Царина. Великі фрагменти античних амфор.

во виділяються наступні: ручка амфори з клеймом у формі літери «Е» (рис. 68: 2), верхня частина амфори з бордовими смугами фарби, що чергуються, на горловині, ручках і тулубі (рис. 57), уламки стінок амфори з бордовими овалами, кістяний різьблений тридірчастий псалій архаїчного типу із зображенням голівки грифона у верхній і копитця – в нижніх частинах. На «черевці» псалія також зображено три копита (рис. 69: 1). Тут же знайдений уламок кістяної накладки на руків'я кинджалу або меча з симетрично розташованим на наверші концентричним орнаментом. По ребру накладка декорована рубчастими валиками (рис. 71: 4). Поруч, у цьому ж шарі, виявлено 4 глиняних біконічних пряслиця (рис. 72: 2–3). З остеологічних матеріалів, що знаходилися *in situ*, слід відзначити 2 черепи оленя з обрізами рогів, велике лоцило з лопатки тварини, уламки трубчастих кісток людини.

Якщо припущення про те, що предмети біля входу в землянку походять саме з неї (що, швидше за все, так і є) вірне, то необхідно зробити висновок, що тут ми маємо добротний археологічний комплекс, котрий із достатньою впевненістю можна віднести до 2-ої половини VII – VI ст. до н. е.

Яма № 1. Розташовувалася за 4,0 м на південь – південний схід від житла. Пляма зафіксована на рівні суглинку (рис. 62). Яма правильної круглої форми, діаметром 2,0 м, мала прямі, вертикальні стіни. Глибина від рівня сучасної денної поверхні 1,2 м. Судячи із форми та розмірів, могла спочатку слугувати зерною ямою. Зна-

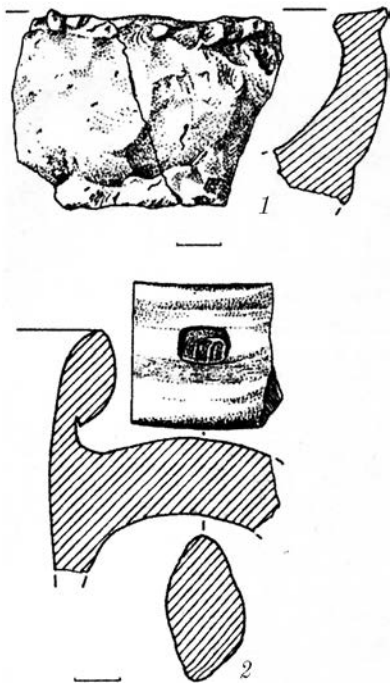

Рис. 68. Урочище Царина. Житлово-господарський комплекс із західного – північно-західного боку від зольника № 1. Землянка (яма № 2). Знахідки поряд із приміщенням.

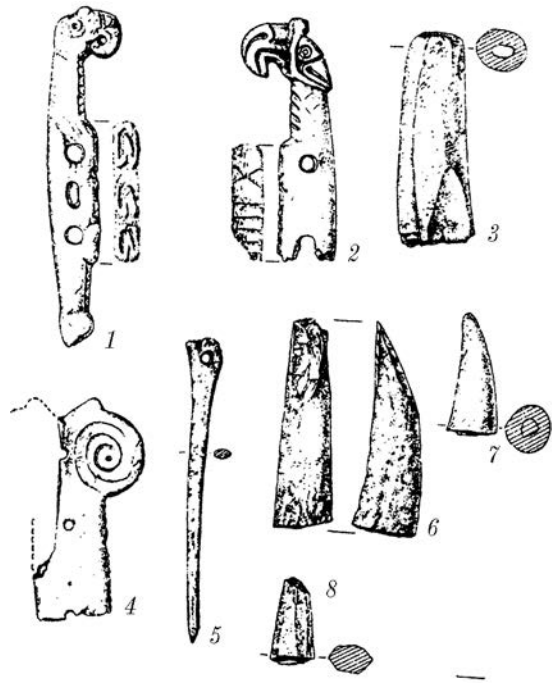

Рис. 69. Урочище Царина. Житлово-господарський комплекс із західного – північно-західного боку від зольника № 1. Вироби з рогу і кістки.

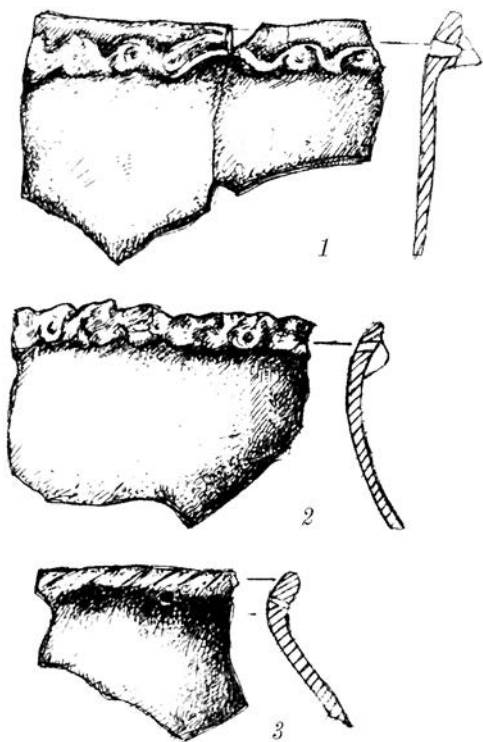

Рис. 70. Урочище Царина. Житлово-господарський комплекс із західного – північно-західного боку від зольника № 1. Фрагменти ліпної кераміки.

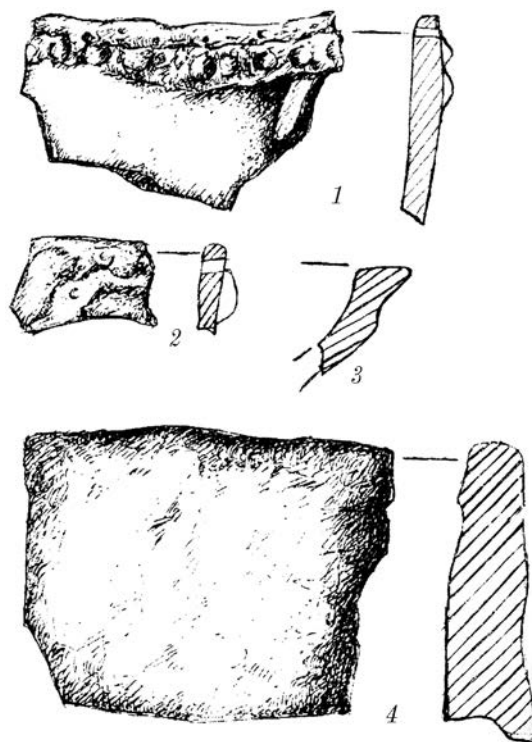

Рис. 71. Урочище Царина. Житлово-господарський комплекс із західного – північно-західного боку від зольника № 1. Ліпна кераміка.

хідок дуже мало: уламок чорнолискованої корчаги, декілька дрібних уламків кухонного посуду, точильний камінь, шматочки шлаків і кілька дрібних кісток тварин. Тут же знайдене кістяне знаряддя, що нагадує стамеску, а також обрізок рогу оленя.

Яма № 3. Увійшла до площі розкопу лише частково західною частиною (рис. 62). За розкритою частиною, мала круглу в плані форму, діаметр близько 1,0 м і глибину від сучасної поверхні 1,3 м. Ніяких знахідок в ній не виявлено.

Немає сумніву у тому, що ці три об'єкти складала єдиний комплекс і, відповідно, відносилися до одного і того ж хронологічного відрізка часу. Наявність готових виробів із кістки і заготовок дає змогу припустити, що мешканці цього подвір'я, крім усього іншого, займалися косторізною справою.

У культурному шарі розкопу, на всій його площі, й особливо прилеглий до житла, виявлено чимало археологічних матеріалів. Можна припустити, що їх було ще більше, коли б не вікове розорювання, що торкнулося верхньої частини нашарувань. Проте, на дослідженій ділянці знайдено 4800 фрагментів посудин. Із них 800 – є уламками амфор та інших типів грецької гончарної кераміки, що складало близько 16% від загальної кількості виявленого посуду.

Переважна більшість ліпних посудин була однотипними горщиками, близькими до тюльпаноподібних форм, прикрашеними під вінцями наліпним валиком з пальцевими вдавленнями і проколами (рис. 70; 71: 1–2). Як і раніше, відзначена закономірність, відповідно до якої денця горщиків з більш ранніх (нижніх) шарів мають плавні контури без виступу-утору.

Уламки великих посудин типу *корчаг* зустрічалися зрідка. Переважали *миски* звичайних типів, із загнутим всередину краєм. Як завжди, виявлена значна кількість *пряслиць*, представлених двома типами – біконічними і конічними (рис. 72: 1, 4–6). Знайдено багато цілих форм і уламків так званих *котушок*, що часто мали отвір.

Окрім вже вказаних предметів з рогу і кістки, виділявся уламок тридірчастого кістяного різьбленого псалія, що відрізнявся винятковою художньою обробкою, з прикрасою у вигляді голівки грифо-барана (рис. 69: 2). На перший погляд, він був подібний до уламка псалія, знайденого на зольнику в 2003 р. (рис. 45: 5; 46). Проте існували відмінності. У псалія (знахідка 2005 р.) на голівці абсолютно чітко оформлений пташиний дзьоб, на відміну від псалія 2003 р., де широка, хоча і зігнута нижня частина голівки, передавала баранячі риси. У першого зі згаданих псаліїв більш рельєфно показане вухо, притиснуте до шиї. На «черевці» цього псалія, у верхній частині, нанесений гравійований орнамент у вигляді косої насічки, а нижче, на розширеній частині, – геометричний декор у вигляді літери «X» і паралельних ліній. Зближує обидва псалії однаково представлений баранячий зігнутий ріг, що оконтурює око і звернений за вухо. Середній отвір, як і в цілому псалія, знайденого біля житла, мав овальну форму (рис. 69: 2). Цікавою є і тонка проколка з отвором у верхній частині (рис. 69: 5). Слід згадати також і муфтоподібний предмет (руків'я-?) з рогу оленя (рис. 69: 3). У цілому, виявлено понад десяток різноманітних заготовок з рогу оленів і багато десятків обрізаних козячих рогів (рис. 69: 6–8). Останні, як уявляєть-

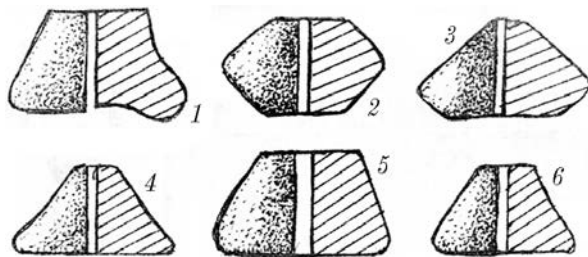

Рис. 72. Район зольника № 1 в урочищі Царина. Глиняні пряслиця.

ся, не слугували сировиною для косторізів, а, швидше, були відходами від приготування їжі.

Біля південно-західної стінки житла, на глибині 0,5 м, тобто, на рівні стародавньої поверхні, знайдений *череп людини* з двома отворами в лівій скроневій долі, можливо, штучного походження.

Металевих предметів, фактично, виявлено не було, якщо не рахувати невеликий уламок леза залізного ножа. Разом із тим, майже всюди, на площі розкопу, на рівні давньої денної поверхні, знайдено багато великих уламків залізоплавильних горнів.

Матеріали, отримані під час дослідження цього житлово-господарського комплексу (ліпний посуд архаїчного вигляду, уламки амфор ранніх типів з коричневими смугами, кістяний псалій, оформлений у традиціях ранньоскіфського звіриноного стилю, пастовий бісер), дозволяють віднести його до 2-ої половини VII – VI ст. до н. е., що в цілому синхронізується з горизонтом 2 зольника № 1 в урочищі Царина і 2-м хронологічним періодом життєдіяльності на Більському городищі в цілому, а, в першу чергу, – на Західному його укріпленні (*Шрамко 2010, с. 38; 2012*).

Знахідки дозволяють припускати «ремісничу» спрямованість господарських занять мешканців цього подвір'я – косторізну справу і, можливо, виробництво заліза.

1.5. Зольник № 2

Зольник № 2 був розташований за 30 м на південний схід від зольника № 1 і за 50 м на схід від дороги, що веде вздовж валу Великого укріплення Більського городища¹ (рис. 3: 2). Був округлим узвишсям діаметром близько 50 м. Південно-західна і західна його поли знаходились на самому краї підвищення плато, через що він зі вказаного боку виглядав набагато крутішим, аніж із північного сходу та сходу. Зі східного боку його висота не перевищувала 0,5 м від рівня сучасного денного горизонту. На тлі темної навколишньої поверхні зольник виділявся світлою, попелястого кольору, плямою. На поверхні зольника і поблизу нього виявлена велика кількість уламків ліпних посудин скіфського часу, амфор, шматків печини і шлаків.

Зольник досліджувався вручну, пошарово, до рівня материка. Розкопки здійснені лише у центральній частині пам'ятки. Спочатку був розбитий розкоп завдовжки 18 і шириною 4 м (тобто, 72 м²), зорієнтований за сторонами світу, з квадратами 2 × 2 м. Надалі зі східного боку розкопу до нього була здійснена прирізка площею 16 м², внаслідок чого загальна площа розкопу склала 88 м². Квадрати позначені на плані літерами алфавіту в напрямку зі сходу на захід і цифрами за меридіональною віссю (рис. 73).

Стратиграфічна ситуація

Поверхня зольника понижувалась до південного заходу внаслідок його розташування на краю плато і похило переходила в долину р. Суха Грунь. Орний шар завтовшки 0,30–0,40 м був чорноземним ґрунтом, зі значними включеннями попелу, перемішаного з глиною, шлаками і т. п. Нижче залягав культурний шар, утворений із гумусованого ґрунту і насичений золою, попелом, дрібними вуглинками. Його потужність відмінна на різних ділянках зольника: в центрі вона досягала 1,0 м і більше,

¹ У звітній публікації В. П. Білозора ці відстані вказані невірно (*Мурзин, Ролле, Херц и др. 2000, с. 4*).

тоді як по краях, особливо північному, не перевищувала 0,50–0,60 м. Ще нижче залягав материковий ґрунт, що плавно переходив із суглинку у світлу глину (рис. 73). Таким чином, у центрі зольника глибина залягання материка дорівнювала приблизно 1,3–1,4 м.

Характеристика об'єктів

У процесі розкопок виявлені два об'єкти – землянка і поховання.

Землянка. Пляма була простежена з глибини 1,0 м. Глибше (1,10 м) вона набула чітких контурів. Землянка зорієнтована довгими сторонами зі сходу на захід. Її розміри – 4,0 × 2,5 м (рис. 73: 2). Дно ледве заглиблене в материковий ґрунт. Глибина будівлі від рівня сучасної поверхні 1,2 м. Зі східного боку землянки був влаштований овальний вхід, що круто спускався (довжина 1,0 м і ширина 1,2 м). У центральній частині землянки містилася стовпова яма підквадратної форми розмірами 0,3 × 0,3 м і глибиною 0,4 м. В її заповненні виявлені дрібні уламки деревини. Поза сумнівом, це залишки центрального опорного стовпа житла. Яких-небудь конструкцій від стін простежено не було.

На дні археологічні матеріали практично були відсутніми, за винятком кількох кісток тварин і невеликої кількості невиразних уламків ліпного посуду. Але вище за рівень дна, в заповненні, матеріали залягали доволі густо (глибина 0,4–0,6 м). Ймовірно, це пов'язано зі змивом знахідок до заглибини, що утворилася після руйнування житла.

Поховання. Знаходилося у безпосередній близькості від північно-західного кута землянки (рис. 73: 1). Контури ями не простежувалися, але на її обриси вказували плями глини, що добре виділялися на тлі навколишнього темного ґрунту. Розміщення кісток підлітка-? вказувало на скорчене положення, головою на південь. Кістки скелету збереглися вкрай погано: фрагменти гомілкових, стегнова, верхня частина черепа, уламки ребер і кілька дрібних кісток. Біля ніг похованого була встановлена ліпна посудина кубкоподібної форми заввишки 15 см.

Тулуб посудини біконічної форми, горловина звужена, вінця злегка відігнуті назовні. На дні є характерна ямочка-заглибина. Посудина злегка підлискована, колір – чорно-сірий (рис. 74). Поблизу поховання, але дещо вище за рівнем залягання (0,4–0,5 м), виявлені фрагменти кісток людини. Чи мають вони відношення до поховання, стверджувати важко.

Знахідки у шарі, прилеглому безпосередньо до житла, відрізнялися великою кількістю (глибина 0,50–0,70 м). При віддаленні від житла кількість матеріальних залишків різко зменшувалася.

Із матеріалів, виявлених у цьому шарі навколо землянки, найбільшою кількістю були представлені фрагменти ліпної кераміки, переважно уламки кухонних посудин різноманітних банкових форм – всього 568 фрагментів. В основному – це *горщики* середніх розмірів, заввишки 20–30 см, зі слабо вираженим, близьким до тюльпано-подібного, профілем, як про те можна судити за майже цілою посудиною (рис. 75: 1). Денця цих горщиків найчастіше мали добре виділену закраїну, а іноді і піддон, він-

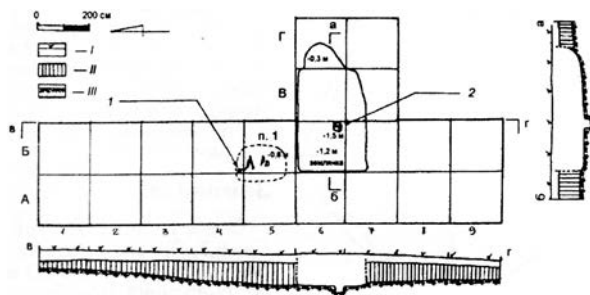

Рис. 73. Зольник № 2 в урочищі Царина.
I – орний шар; II – культурний шар;
III – материк.

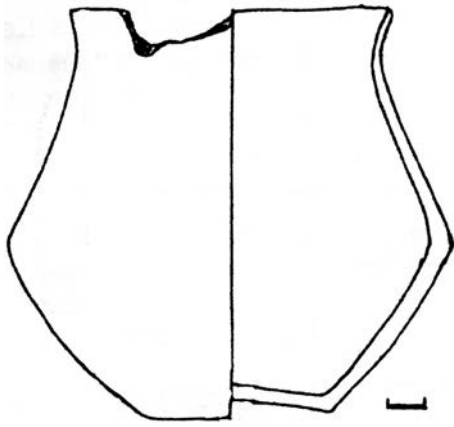

Рис. 74. Ліпний кубок з поховання в зольнику № 2.

ця злегка відігнуті назовні та прикрашені, як правило, наліпним валиком на 2–3 см нижче краю. Валик завжди розчленований пальцевими вдавненнями і має проколи, зрідка наколювання у вигляді «перлин». Випалення середньої якості, іноді в товщі черепка помітні вочевидь недопалені шари. У тісті особливих домішок не виявлено. Колір поверхні посудин різноманітний, переважно бурокоричневих тонів, часто зустрічалися і фрагменти сірувато-чорного кольору.

Майже відсутні уламки великих *корчаг*: всього кілька фрагментів.

Частіше траплялися уламки *мисок*, представлених типовою формою з круто загнутими всередину вінцями (рис. 75: 3). Фрагменти іншого столового посуду нечисленні. Це переважно ручки чорнолискованих *черпаків* (рис. 75: 4), піддон *вази* (рис. 75: 5).

Вражає кількість античного імпорту, виявлена на такій незначній площі. Це – 153 фрагменти *амфор* (більше 21% від усього керамічного матеріалу), з яких тільки уламків ручок було більше 30 (табл. 2). Заслужовує на увагу масивний фрагмент краю лутерія, що має, зважаючи на все, діаметр краю 50–60 см (рис. 76: 1). Такі посудини з'являються вже в 2-ій половині VI ст. до н. е., але більш характерні для елліністичного часу.

Виявлені кілька уламків чорнолакового посуду. Найцікавішими є фрагменти «сірої фракійської кераміки», виготовленої на гончарному крузі. На відміну від звичайних форм, ті, що виявлені, мають канелюри, наче б то, не відомі раніше. Уламки цих посудин дуже тонкі – всього 2–3 мм у перетині, тісто високої якості і прекрасно випалене. Про форму посудин робити висновки важко, адже представлені вони лише невеликими фрагментами (рис. 75: 6). Крім цих нетрадиційних форм, є й уламки стінок посудин «фракійського типу», що зустрічалися і раніше при розкопках зольника № 1.

Серед інших керамічних матеріалів треба виділити знахідки таких традиційних предметів, як пряслиця – конічні, усічено-конічні, біконічні, усічено-біконічні (рис. 76: 2), «конуси», «цеглу» (рис. 76: 3), уламки печини тощо.

У культурному шарі, що оточував землянку, виявлені також й інші матеріали. Кам'яні вироби представлені, передусім, сфероїдами кулястої форми діаметром 3–4 см, частіше за все, з дрібнозернистого пісковика. Знайдено кілька заготовок із рогу оленя, призначення яких визначити важко. Виявлені також вироби із заліза: інструменти у вигляді пробійників, доліт тощо (рис. 76: 4).

Навколо землянки та в її заповненні трапилася велика кількість кісток тварин, з-поміж яких переважали залишки великої рогатої худоби. Серед них виділялася кістка з регулярними насічками, подібна знайденій на зольнику № 1.

Характер поховання та інвентар (скорчене, положення скелета на боці, посудина з характерним вдавненням на денці), начебто вказує на його доскіфський вік.

Характер поховання та інвентар (скорчене, положення скелета на боці, посудина з характерним вдавненням на денці), начебто вказує на його доскіфський вік.

Характер поховання та інвентар (скорчене, положення скелета на боці, посудина з характерним вдавненням на денці), начебто вказує на його доскіфський вік.

Характер поховання та інвентар (скорчене, положення скелета на боці, посудина з характерним вдавненням на денці), начебто вказує на його доскіфський вік.

Характер поховання та інвентар (скорчене, положення скелета на боці, посудина з характерним вдавненням на денці), начебто вказує на його доскіфський вік.

Питання хронології

Характер поховання та інвентар (скорчене, положення скелета на боці, посудина з характерним вдавненням на денці), начебто вказує на його доскіфський вік.

Визначення античної кераміки, знайденої на зольнику № 2

Польовий номер	Місце знахідки	Назва знахідки	Центр	Дата
1 (1999)		Фрагмент стінки амфори	?	?
3 (1999)		Уламок вінець амфори	Протофасосс	Друга половина VI – перша чверть V ст. до н.е.
4 (1999)		Фрагмент вінець амфори	Клазомены	Друга половина VI – перша чверть V ст. до н.е.
18 (1999)	5А-3-4	Фрагмент вінець амфори	Фасосс	Друга чверть V ст. до н.е.
18 (1999)		Фрагмент вінець амфори	Фасосс	
20 (1999)		Денце глечика		
32 (1999)		Фрагмент вінець світлоглиняної чаші, одна посудина з №№ 39, 205, 206		
39 (1999)		Фрагмент вінець світлоглиняної чаші, одна посудина з № № 32, 205, 206		
205 (1999)		Фрагмент вінець світлоглиняної чаші, одна посудина з №№ 32, 39, 206		
206 (1999)		Фрагмент вінець світлоглиняної чаші, одна посудина з №№ 32, 39, 205		
206 (1999)		Фрагмент вінець світлоглиняної чаші, одна посудина з №№ 32, 39, 205		
40 (1999)		Фрагмент ручки амфори	?	?
41 (1999)		Уламок світлоглиняного глечика		
42 (1999)		Фрагмент ручки амфори	?	?
43 (1999)		Фрагмент ручки амфори	Фасосс?	?
60 (1999)		Уламок світлоглиняного глечика		
61 (1999)		Фрагмент ручки амфори	Фасосс?	?
92 (1999 р)	В- 6/3	Уламок вінець лутерію		Друга половина VI ст. до н.е.
93 (1999 р)		Уламок вінець лутерію (одна і та ж посудина, що і № 92)		
96 (1999)		Фрагмент ручки амфори	Фасосс?	?
104 (1999)		Уламок вінець амфори	Псевдо-фасосс	Третя чверть V ст. до н.е.
127 (1999)		Фрагмент вінець амфори	?	?
195 (1999)	Земля13	Уламок вінець амфори	Фасосс	Друга чверть V ст. до н.е.

Проте, варто зазначити, що на користь скіфського часу свідчить радіовуглецеве датування поховання: 515 ± 32 рр. ВР (*Ковалюх, Скрипкін 2000, с. 60, № 16*).

Досі неможливо було з'ясувати, чи в ході розкопок виявлене поодиноке поховання, чи зольник скіфської доби був споруджений на місці невеликого ґрунтового могильника більш раннього часу.

З огляду на наявні матеріали (уламок родосько-іонійської посудини, велику кількість фрагментів кераміки «фракійського типу», характерні форми ліпного посуду скіфського типу), знахідки із заповнення землянки і виявлені навколо неї можуть бути попередньо датовані VII–VI ст. до н. е. Проте, окремі матеріальні залишки із верхнього шару можуть відноситись до більш пізнього часу. Про це, зокрема, свідчить знахідка бронзового вістря на стрілу, виготовленого не раніше V ст. до н. е., котре тра-

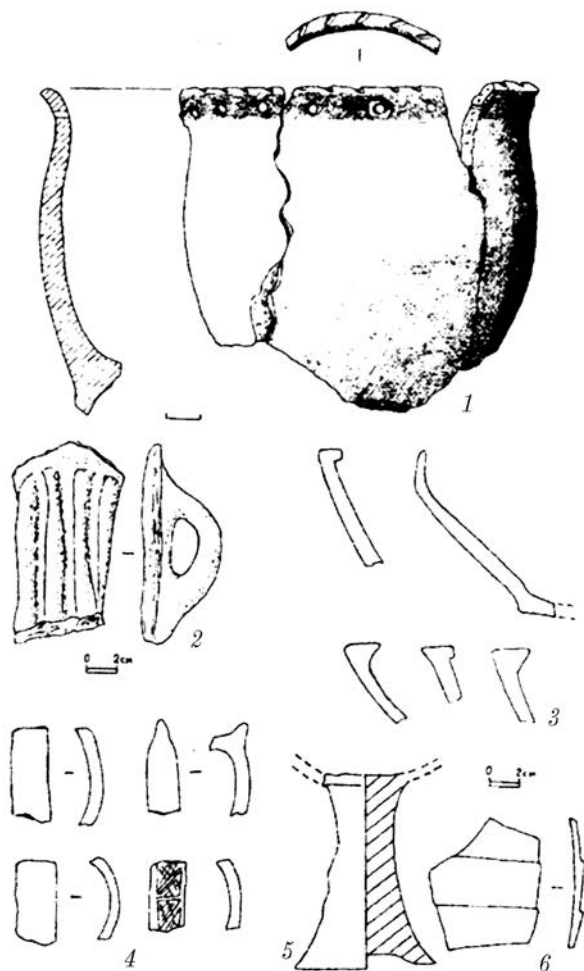

Рис. 75. Зольник № 2 в урочищі Царина. Фрагменти ліпного (1–5) та гончарного (6) посуду.

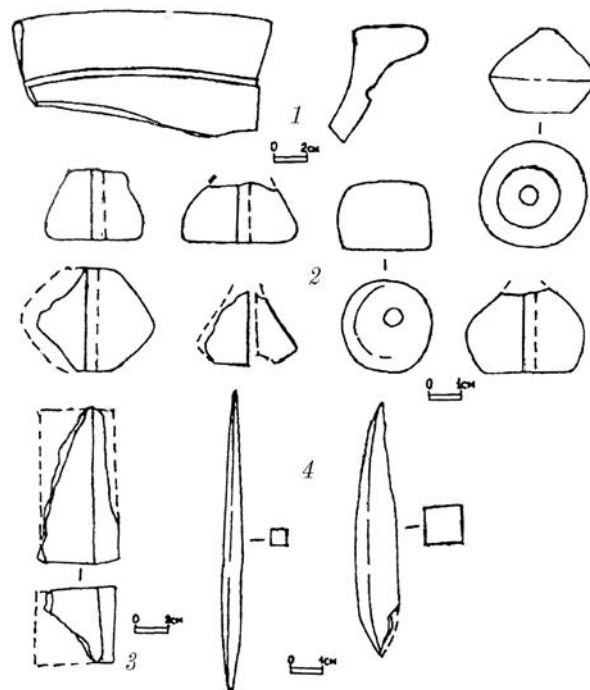

Рис. 76. Зольник № 2 в урочищі Царина. Керамічні (1–3) та металеві (4) вироби.

пилося у верхньому шарі зольника. Ранні матеріали цієї ділянки, схоже, складають один хронологічний пласт із горизонтом 2 зольника № 1 в урочищі Царина і, відповідно, з ранніми об'єктами Західного укріплення Більського городища.

Загалом, слід уважати, що в результаті розкопок виявлене житлове приміщення, котре належить до епохи скіфської архаїки, що припинило своє існування в той час, коли поблизу ще продовжували активно функціонувати інші поселенські об'єкти. На користь цього свідчить майже стерильний прошарок завтовшки 15–20 см на дні землянки і надзвичайно насичений різноманітними матеріалами шар вище цього рівня.

1.6. Зольник № 3

Розташований за 75 м на південний схід від зольника № 1 (рис. 2: 3). Для дослідження простору між цими зольниками була закладена траншея «А», шириною 1,0 м, розбита двометровими квадратами і пронумерована арабськими цифрами (рис. 77). У підсумку з'ясувалося, що з давніх часів обидва зольника розподіляв неглибокий вибалок, по дну якого стікали талі і дощові води з оточуючого його плато. Зараз ця заглибина майже повністю знівельована оранкою. Археологічні матеріали в перевідкладеному гумусному шарі яру, а також з його південного боку представлені мізерною кількістю знахідок: кілька уламків ліпної кераміки скіфського часу, невеликі

сколи стінок амфор, шматки печини, уламки сталі від снарядів часу Другої світової війни тощо.

Стратиграфічна ситуація

Прокладання траншеї дозволило з'ясувати загальну стратиграфію зольника № 3. Верхній орний шар тут мав товщину 0,3 м. Нижче залягав культурний шар скіфського часу, потужність якого коливалася від 0,50 по краях зольника до 1,0 м в його центрі (рис. 78). Починаючи з квадрату 12 і аж до квадрату 33, гумусний шар був знятий у давнину на всій площі зольника (див. таку ж ситуацію на зольнику в урочищі Лісовий Кут).

Таким чином, давня поверхня найдавнішого пласта представляла собою сплюснений глиняний майданчик. Надалі, в міру функціонування зольника, культурні на шарування наростали, і протягом двох століть навіть перевищили рівень навколишньої поверхні. Якщо приймати площу зольника № 3 за відносно правильне коло, то його діаметр становив 46 м.

Загалом за чотири польові сезони (2000–2001, 2003, 2005 рр.) на зольнику № 3 розкрита площа близько 500 м².

Характеристика об'єктів

На дослідженій площі відкрито 31 об'єкт різного призначення: так звані господарські ями, споруди культового призначення, виробничі комплекси. Об'єкти концентрувалися в межах площі у вигляді смуги шириною 6–8 м, що простягнулася по осі схід – захід, практично через весь зольник. Найбільша їх концентрація спостерігалася у східній частині згаданої «смуги».

Опишемо об'єкти саме в цьому напрямку – зі сходу на захід.

Яма № 10/2000. Знаходилася на крайній східній периферії дослідженої підзольної площі (рис. 77). Розкопана приблизно наполовину. Увійшла північною частиною в борт розкопу. Судячи із розкритої площі, мала круглу в плані форму і незначні розміри – діаметр 0,8 м і глибину від рівня залягання суглинку 0,5 м (рис. 80: 6). У заповненні виявлено лише кілька фрагментів ліпної кераміки. Призначення і дата об'єкту – невідомі.

Яма № 8/2000. Розташовувалася за 2 м на захід – південний захід від ями № 10 (рис. 77). У плані вона була круглої форми, з діаметром 1,8 м і глибиною 1,0 м від рівня суглинку. Дно ями трохи ширше верхньої частини – близько 2,0 м (рис. 79: 2). Можливо, спочатку, виходячи з форми і розмірів, яма призначалася для зерна. У заповненні виявлено багато фрагментів ліпної кераміки різноманітних типів (рис. 81: 1–6). Перш за все, горщиків із прямим або злегка відігнутим профілем, прикрашених по краю наліпним валиком, із пальцевими вдавленнями, а вище – проколами (рис. 81: 1–3); неорнаментованих горщиків із плавно або дуже вигнутим профілем (рис. 81: 5–6). Серед них виділяється оригінальної форми кухоль із дуже низько посадженою ручкою (рис. 81: 4). У заповненні виявлена і заготовка для кістяного тридірчастого псалія, прикрашеного внизу копитцем, а вгорі, швидше за все, повинна була бути голова реальної або міфічної істоти (рис. 82: 1). Загалом знайдені матеріали мали архаїчний вигляд. Вони можуть бути віднесені до VII–VI ст. до н. е.

Яма № 7/2000. Злегка прорізала яму № 8 зі східного боку (рис. 77). Зафіксована лише з рівня суглинку, але, мабуть, була введена з більш високого горизонту. У плані – округлої форми, діаметром 1,7 м, глибиною 0,75 м (рис. 79: 2). Реальна глибина

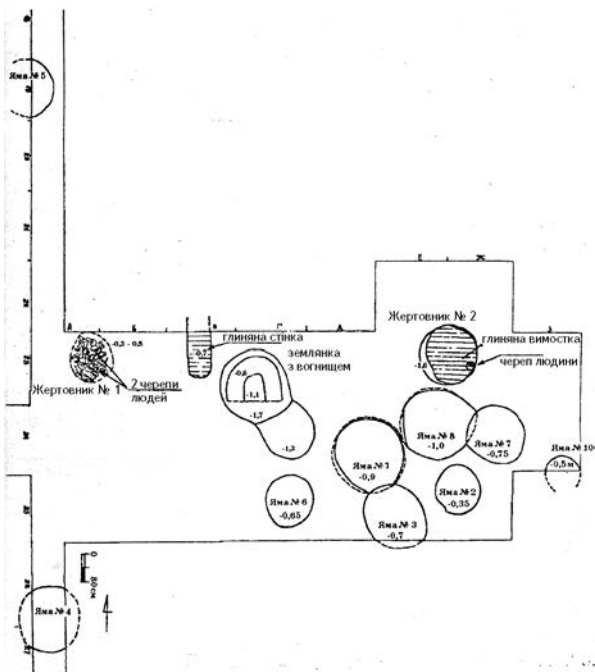

Рис. 77. Зольник № 3 в урочищі Царина. Початковий етап робіт (2000 р.).

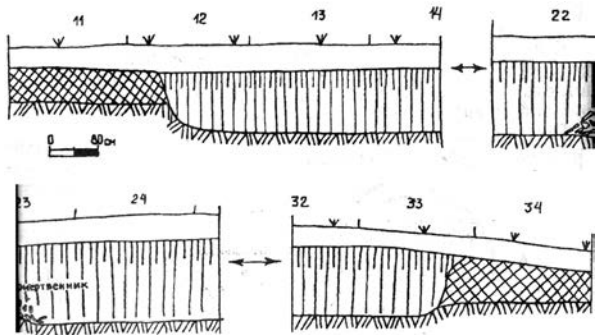

Рис. 78. Зольник № 3 в урочищі Царина. Стратиграфія ділянки.

ями була більшою. Можливо, вона також була зерною. Заповнення складалося із попелястого ґрунту і було практично позбавлене знахідок, за винятком кількох уламків донець ліпних горщиків із добре вираженою закраїною (рис. 83: 5–8). Зазвичай такі посудини притаманні для кінця VI–V ст. до н. е.

Яма № 2/2000. Розташована на південь від ями № 8, поблизу неї (рис. 77). Вона кругла у плані, діаметром 1,5 м, глибиною від рівня суглинку 0,35 м

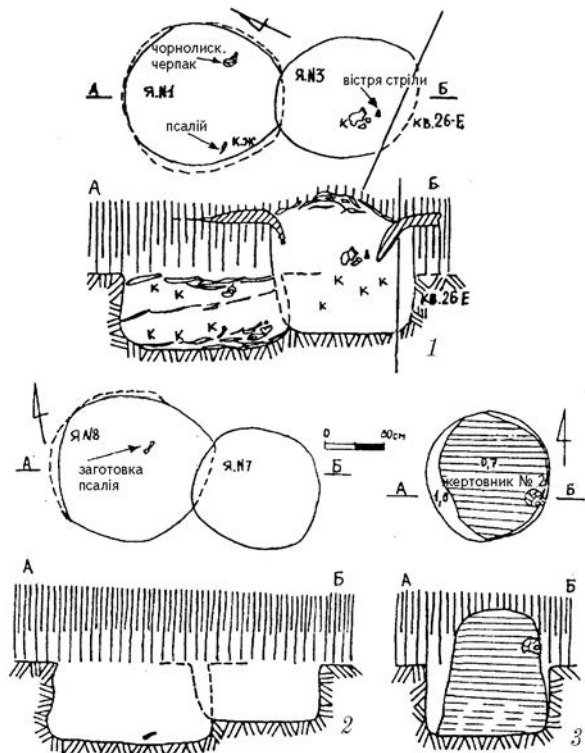

Рис. 79. Зольник № 3 в урочищі Царина. Господарські ями №№ 1, 3, 8; жертовник № 2. Плани і перетини.

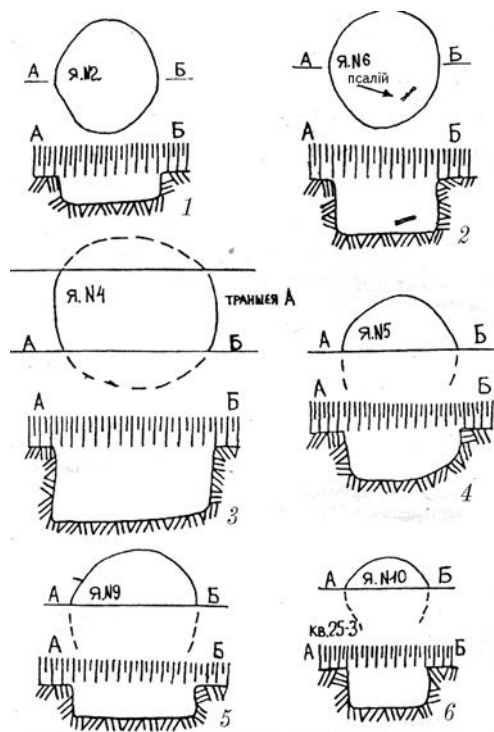

Рис. 80. Зольник № 3 в урочищі Царина. Господарські ями №№ 2, 4–5, 6, 9–10. Плани і перетини.

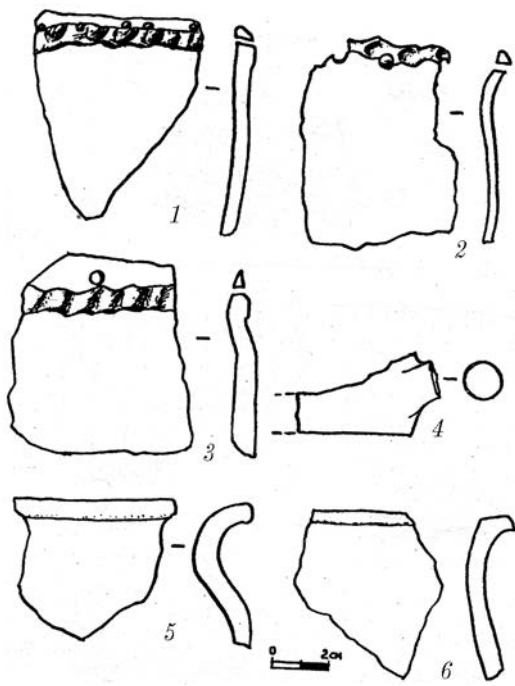

Рис. 81. Зольник № 3 в урочищі Царина. Яма № 8/2000. Ліпна кераміка.

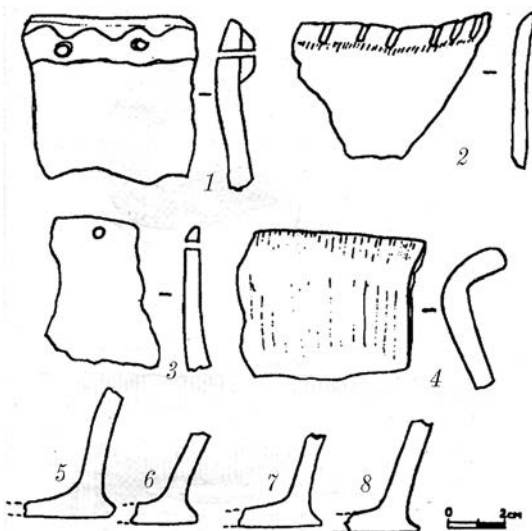

Рис. 83. Зольник № 3 в урочищі Царина. Фрагменти ліпного посуду.

верхня її частина, очевидно, знаходилася трохи вище (рис. 79: 3). Сама яма була заповнена глинистим замісом, в товщі якого виявилися відсутніми будь-які археологічні матеріали, за винятком кількох дрібних уламків ліпних посудин. Заміс піднімався вище рівня фіксованого краю ями майже на 0,8 м. У верхній частині він мав щільну, більш жовту (відповідно, більш глинисту) консистенцію. У східній частині цього глиняного стовпа, на висоті 0,2 м від рівня суглинку, був «вмонтований» (рис. 84) череп людини без нижньої щелепи (жінка, 20–25 років).

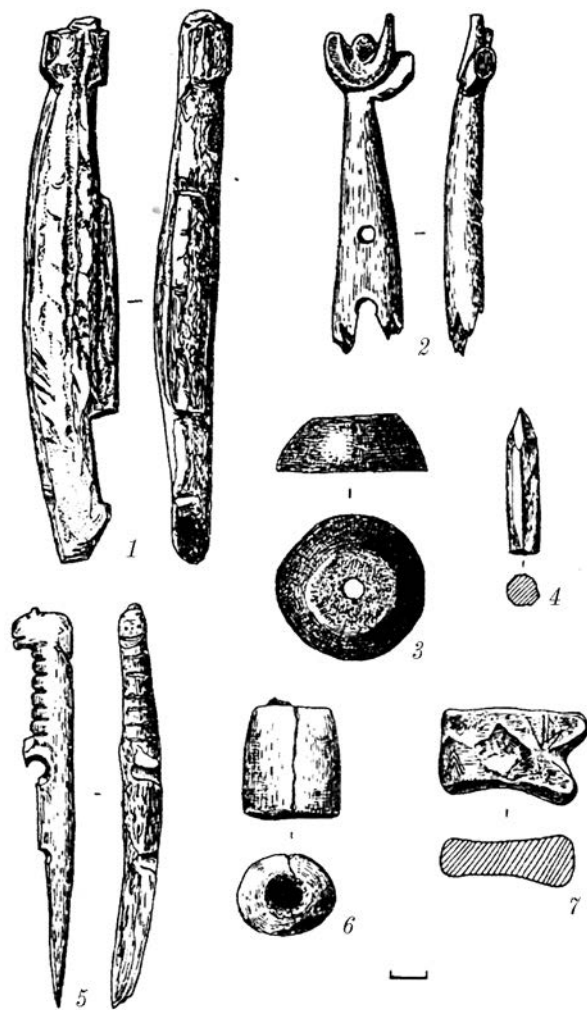

Рис. 82. Зольник № 3 в урочищі Царина. Вироби з кістки.

(рис. 80: 2). Стінки прями, дно рівне. У заповненні знахідок було небагато: кілька фрагментів кісток тварин і дрібні стінки ліпних посудин. Призначення і датування ями залишилися не встановленими.

Жертовник № 2/2000. Прилягав з півночі до ями № 8 (рис. 77). Мав вигляд круглої ямки діаметром 0,5 м, що чітко була помітна лише з рівня суглинку, але

Рис. 84. Зольник № 3 в урочищі Царина.
Жертовник № 2/2000.
Череп людини.

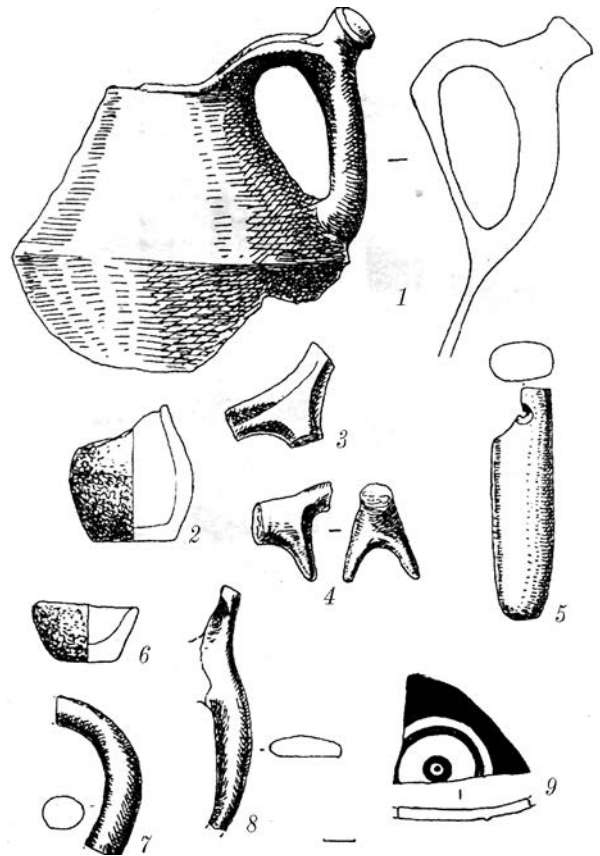

Рис. 85. Зольник № 3 в урочищі Царина.
Керамічні вироби (1–4, 6–9) та кам'яний
точильний брусок-оселок (5).

Поруч із черепом, у глині, знаходилася мініатюрна посудина діжкоподібного типу заввишки 6 см і з максимальним діаметром 4 см (рис. 85: 2). Тут же виявлено фрагмент зооморфної глиняної скульптурки, від якої збереглися передні ноги і шия (рис. 85: 4).

Датування жертовника залишилося не встановленим.

Яма № 16/2001. Розташовувалася за 4 м на північ від жертовника № 2 (рис. 86). Виявлена з рівня залягання суглинку. У плані мала овальну форму, розмірами за довгою віссю 1,2 м і 0,8 м уперек. Західна її частина була глибшою ніж східна на 0,10 м. Загальна глибина 1,2 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 88: 2). Матеріали із заповнення представлені здебільшого кістками тварин.

Яма № 1/2000. Прилягала практично впритул до ями № 8 (рис. 77). Простежувалася з рівня суглинку. У плані правильної круглої форми, діаметром 1,6 м, глибиною 0,9 від рівня суглинку, тобто, її реальна глибина була значно більшою (рис. 79: 1). Ймовірно, це – зернова яма. У заповненні простежувалися три попелясті пласти товщиною 15–20 см. У верхньому шарі – велика кількість кісток тварин та уламків ліпної кераміки. Особливий інтерес викликає великий фрагмент чорнолискованого черпака з ручкою, прикрашеною виступом (рис. 85: 1). Такі черпаки грушеподібної форми характерні для керамічного комплексу кінця VI–V ст. до н. е. Наступний попелястий шар майже не містив знахідок. У третьому придонному шарі виявлені 2 черепи тварин, скупчення кісток із ребрами та кістяний тридірчастий псалій зі стилізованою

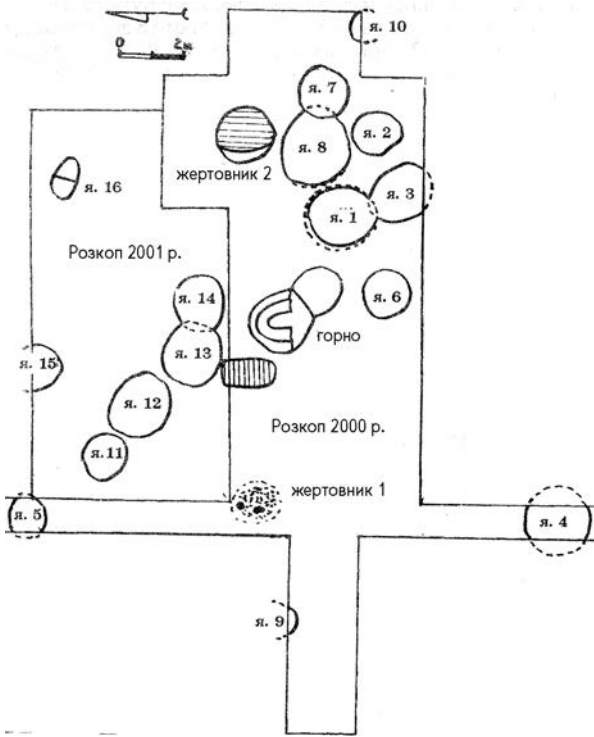

Рис. 86. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2000 та 2001 рр.

голівкою барана, зламаний у середній частині (рис. 82: 2). Тут же знайдено загострений, округлий в перетині кістяний стрижень (рис. 82: 4) та бронзову кручену скроневу підвіску (рис. 89: 2). Серед уламків кераміки переважали вінця горщиків із наліпним валиком, вкритим пальцевими вдавленнями і проколами по краю. Знайдено також денце чорнолискованої миски, фрагменти чорнолискованих мисок із круто загнутими всередину краями. Склад речового комплексу в нижньому шарі заповнення ями – досить ранній, що не виходить за межі VII–VI ст. до н. е.

Яма № 3/2000. Злегка прорізала описану вище яму зі сходу – південного сходу (рис. 77). У плані округлої форми, діаметром 1,7 м. Зафіксована з глибини 0,7 м від рівня поверхні по великому скупченню попелу, сажі, вуглинок, перепаленої глини і глинистих викидів (рис. 79: 1). У середній частині заповнення виявлено бронзове трилопатеве вістря стріли з

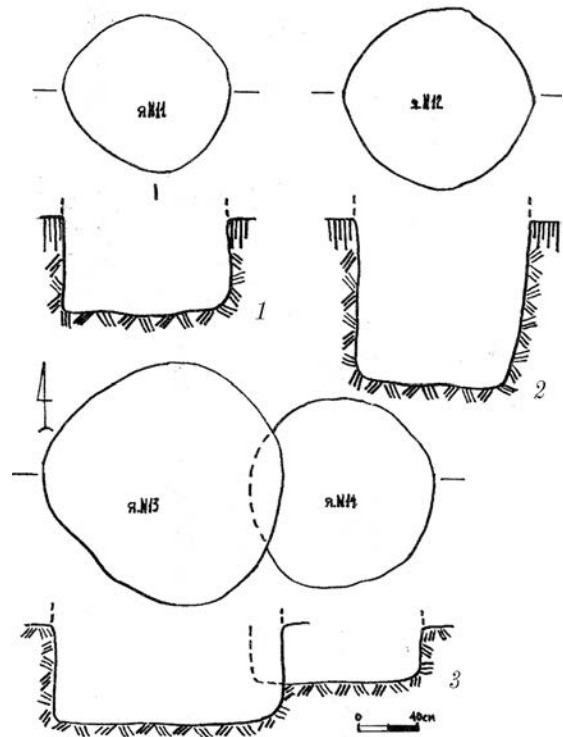

Рис. 87. Зольник № 3 в урочищі Царина. Господарські ями №№ 11–14. Плани та перетини.

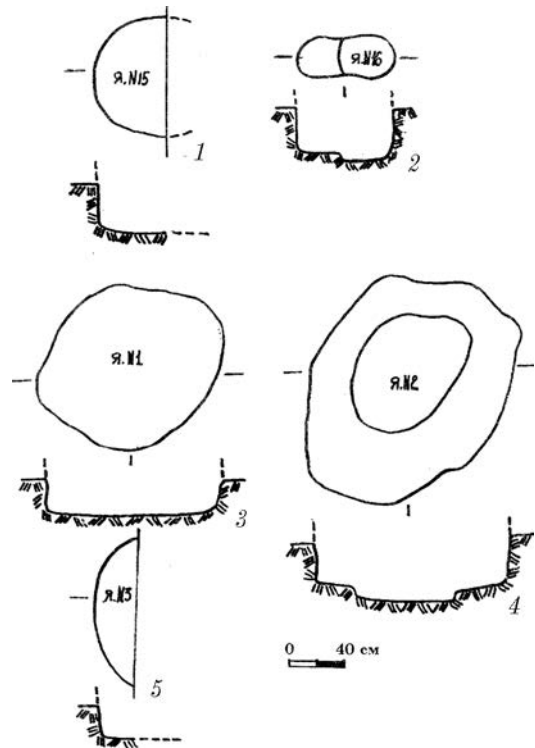

Рис. 88. Зольник № 3 в урочищі Царина. Господарські ями №№ 1–3, 15–16. Плани і перетини.

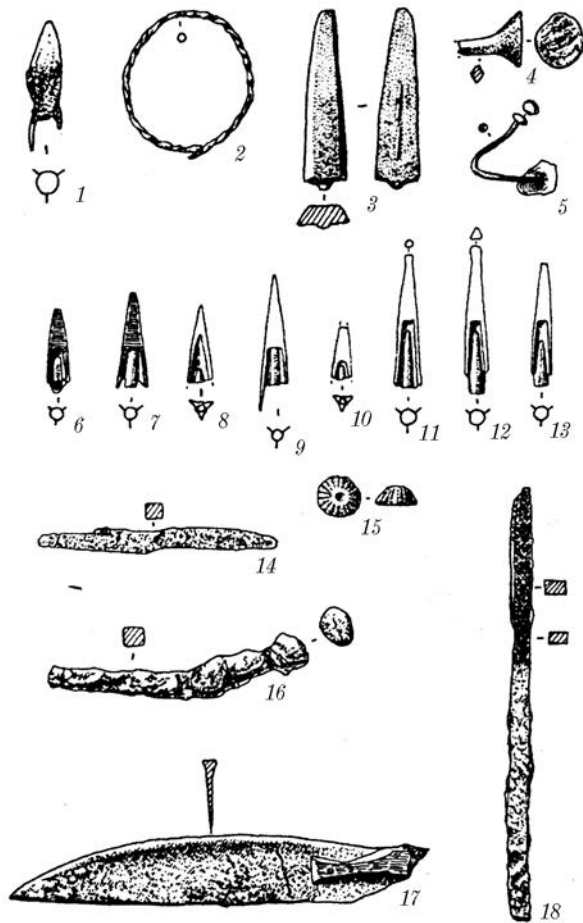

Рис. 89. Зольник № 3 в урочищі Царина.
Вироби з металу.

невеликою втулкою і шипом (рис. 89: 1), кам'яний виріб у вигляді потовщеної трапеції (розтиральник) (рис. 89: 3), основа рогу оленя зі слідами спилувань (рис. 90: 1). З керамічних матеріалів потрібно виділити цілий горщик великих розмірів, із заціпами і проколами по краю (рис. 91: 1), а також майже цілу посудину унікальної форми з трьома ручками (рис. 91: 3), ручку чорнолискованого черпака біко-нічної форми з «кнопкою» на кінці (рис. 92: 7), чимало уламків посудин інших форм: горщиків з наліпними валиками і проколами, чорнолискованих мисок, корчаг тощо (рис. 92: 1–6, 8–11). Речовий комплекс, схоже, відноситься до більш пізнього періоду – VI, а, можливо, початку V ст. до н. е.

Горно для виготовлення заліза. Знаходилося за 2 м на схід – північний схід від ями № 1. Це двокамерна споруда, краї якої виявлені з глибини 0,6 м від поверхні. У плані виглядала як вісімкоподібне приміщення загальною довжиною 2,8 м, орієнтоване довгою віссю з північного заходу на південний схід. «Камера», в якій розташовувалося горно, мала діаметр близько 2,0 м і глибину дна близько 1,27 м від поверхні. Друга «камера» у вигляді широкої округлої приступки діаметром 1,5 м з південно-східного

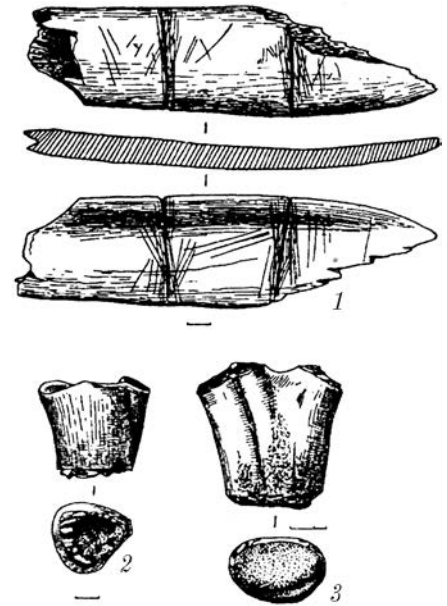

Рис. 90. Зольник № 3 в урочищі Царина.
Кістяні платівка (1) та заготовки (2–3).

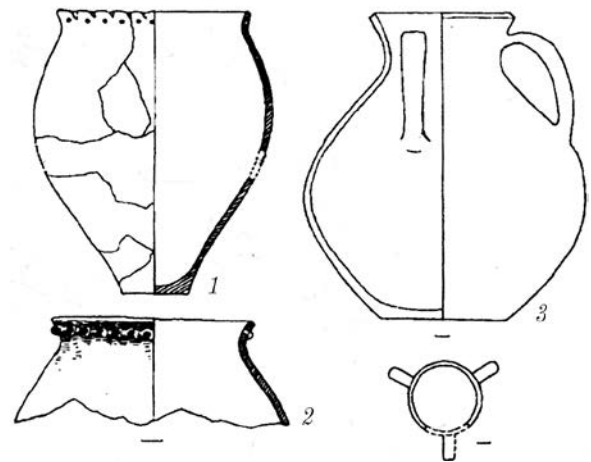

Рис. 91. Зольник № 3 в урочищі Царина.
Ліпний посуд.

боку від горна мала глибину 1,3 м. Глиняний заміс в ямі служив своєрідним фундаментом для корпусу горна, округлого в плані (діаметр 1,4 м), з товстими (0,6 м) глиняними стінами. Камера для плавлення представляла собою овал розмірами 0,6 × 0,8 м. Її дно залягало на глибині 1,1 м від поверхні, так, що стінки горну до моменту розкопок височіли над ним на 0,5 м (рис. 93). Стінки добре збереглися, за винятком південного сектору. Вони пропечені до стану щільної цегли світло-червоного кольору. В середині плавильної камери зберігся товстий (0,10–0,15 м) шар шлаку. У порожнині плавильної камери були помітні кілька шарів нагару у вигляді вугілля, золи, переплавленого шлаку тощо. Навколо горну знаходилося кілька глиняних «цеглин» і «котушок» (рис. 94), зв'язок яких із залізобудівним виробництвом незрозумілий, фрагменти глиняних ліпних посудин (рис. 83: 1–4), частина з яких дуже обпалена і навіть підпалена. Знайдені також ніжка й уламок ручки хіоської пухлогорлої амфори V ст. до н. е. (рис. 125: 2, 5). Поруч із горном виявлено два великих шматки залізної руди (магнітний залізняк), що свідчать про доволі високий технологічний рівень процесу виробництва, із використанням сировини шахтного походження.

Потрібно відзначити, що згодом Б. А. Шрамко кваліфікував цей об'єкт як «ковальське горно» (*Більське городище 2016, с. 577, 580, 585, рис. 5: 2-3; 8*).

Яма № 6/2000. Розташована за 1,0 м на південь від горна (рис. 77). Виявлена з рівня залягання суглинку. У плані круглої форми, діаметром 1,5 м, глибиною 0,65 м від зазначеного рівня. Стінки і дно – рівні (рис. 80: 2). Звичайно, яма, зі врахуванням шару стародавнього чорнозему, була глибшою. Розміри і форма дозволяють припустити, що яма функціонувала як зернова. Її заповнення складалося з попелястого ґрунту із домішками вугілля. Знахідок в ній небагато: дрібні уламки стінок ліпних посудин, кілька фрагментів вінець із наліпним валиком і проколами тощо. Серед артефактів виявлено уламок кістяного псалія оригінальної форми (рис. 82: 5). Він має виступаючі петлі, прикрашений голівкою звіра, проробленою у деталях у фас і профіль (хижак-?), шия звіра декорована поперечними смужками. Датування ями, судячи зі знахідок кераміки і псалія, – не пізніше середини VII – середини VI ст. до н. е.

Глиняна стінка. Перебувала за 0,5 м на захід від горна, на глибині 0,7 м від поверхні. Мала вигляд витягнутого овалу, розмірами 2,0 × 1,0 м, орієнтованого по лінії північ – південь (рис. 77). Її призначення незрозуміле.

Яма № 14/2001. Знаходилась за 1,0 м на північ від камери горна (рис. 86). Фіксувалася лише з рівня суглинку. У плані – округлої форми, діаметром 1,8 м, глибина

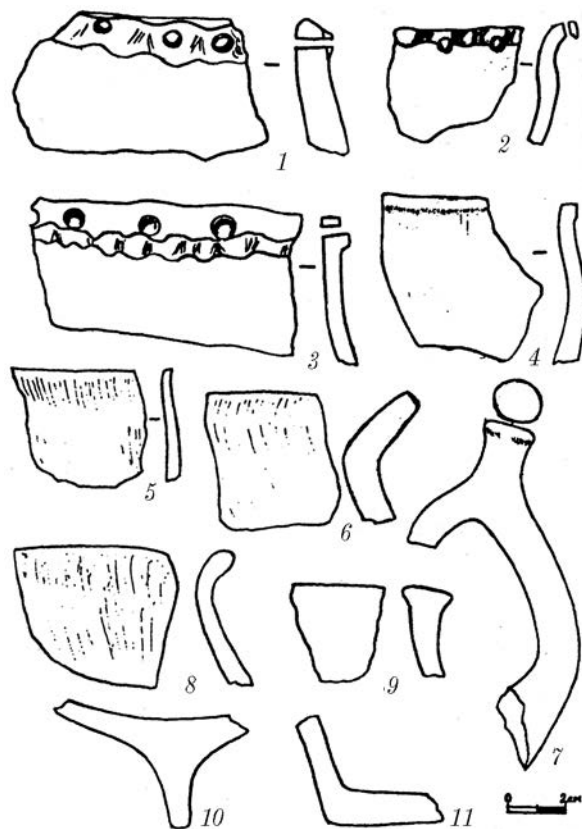

Рис. 92. Зольник № 3 в урочищі Царина. Фрагменти ліпного посуду.

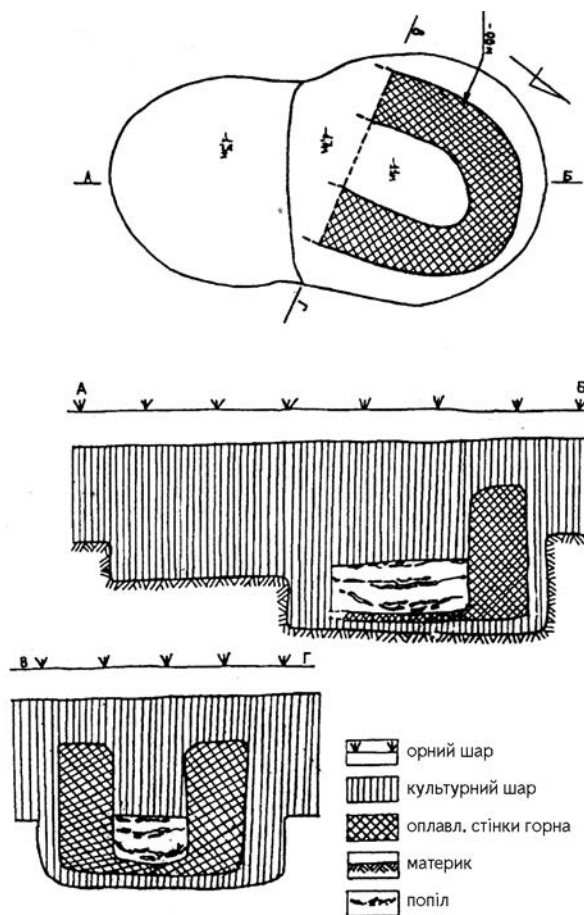

Рис. 93. Зольник № 3 в урочищі Царина.
Залізоробний горн.

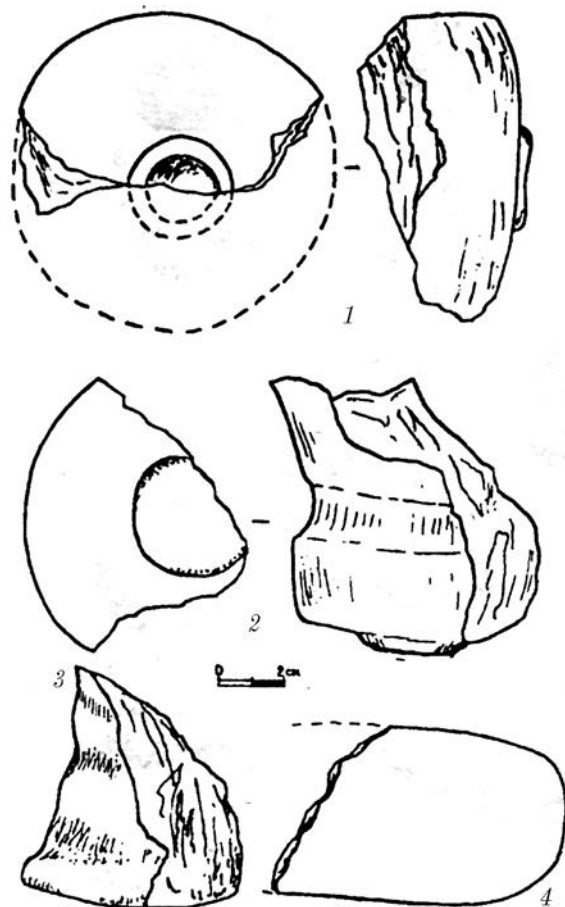

Рис. 94. Зольник № 3 в урочищі Царина.
Керамічні вироби.

від рівня сучасної поверхні 1,4 м (рис. 87: 3). Можливо, була зерновою ямою. У попелястому заповненні ями виявлені нечисленні знахідки: кілька фрагментів ліпного посуду, печини, кістки тварин, шлаки тощо.

Яма № 13/2001. Приєднувалася з півночі до глиняної «стілки» і прорізала своїм західним бортом яму № 14 (рис. 86). Фіксувалася з рівня суглинку – 0,8 м від сучасної поверхні. У плані яма – округла, діаметром 3,0 м, з прямими стінками. Глибина від рівня сучасної поверхні 2,0 м (рис. 87: 3). З огляду на впорядкування та розміри, можна припустити, що цей об'єкт використовувався як зерносховище.

Заповнення ями попелясте. На її дні знайдена велика кам'яна зернотерка, що складалася з двох притертих одна до одної частин – нижньої і верхньої, значна кількість фрагментів ліпної кераміки, великі фрагменти амфор, ніжок і горловин, уламок залізного ножа з горбатою спинкою, залізні шлаки, печина тощо.

Яма № 12/2001. Розташована за 0,5 м на північний схід від ями № 13 (рис. 86). Краї її були помітні з глибини 0,5 м. У плані яма кругла, з вертикальними стінками. Діаметр 2,4 м, дно розташовувалося на глибині 1,7 м від поверхні (рис. 87: 2). Ймовірно, це – зернова яма. Заповнення представляло собою гумус, густо насичений попелом і золою. Кількість знахідок у заповненні, особливо в приденній частині, вкрай невелика: фрагменти ліпних посудин, дрібні уламки амфор, печини тощо.

Яма № 11/2001. Практично приєднується з північного заходу до ями № 12 (рис. 86). Впущена з верхнього горизонту (0,4 м). У плані округлої форми, діаметром близько 2,0 м. Глибина від поверхні – 1,45 м (рис. 87: 1). Мабуть, була зерною ямою.

Знахідки у заповненні нечисленні: кілька стінок ліпних посудин, уламок чорнолискованої миски, кістки тварин і бронзовий наконечник з не видаленим литником V ст. до н. е. (рис. 95: 11).

Яма № 15/2001. Знаходилася за 2 м на північний схід від ями № 12 (рис. 86). Досліджена частково – лише південна половина об'єкта. У плані яма кругла, діаметром, імовірно, близько 1,5 м. Дно її знаходилося на глибині 1,3 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 88: 1). Об'єкт практично не містив археологічних матеріалів, за винятком кількох кісток тварин і дрібних шматків печини.

Яма № 5/2000. Виявлена за 3 м на захід від ями № 15 і за 2 м на північний захід від ями № 11 (рис. 86). Розкопана лише східна половина об'єкта. У плані – округлої форми, діаметром 1,4 м. Зафіксована з рівня суглинку. Глибина – 0,6 м. Ніяких знахідок у попелястому шарі виявлено не було.

Жертовник № 1/2000. Розташовувався за 8,0 м на захід від жертовника № 2, безпосередньо в центрі підзольної площі (рис. 77). Це було велике скупчення кісток тварин і двох людських черепів, розміщене на дещо піднятому материковому майданчику діаметром 1,3 м і висотою близько 0,2 м, у порівнянні із навколишньою площею (рис. 78). Купа кісток височіла на 0,5 м, і вся ця жертовна споруда була промазана шаром скріплюючої глини, тому трималася досить міцно. Серед кісток тварин переважали черепи лошат, було також багато лопаток і дещо менше трубчастих кісток. Людські черепи знаходилися в нижній частині, але, здається, зміщеними зі свого первісного місця (рис. 97).

Поруч із жертовником, у кількох сантиметрах від його основи, знайдені пряслиця з хрестоподібними солярними знаками (рис. 98: 8), кістяна фішка з прокресленими знаками (рис. 82: 7) і верхня частина великого ліпного горщика з наліпним валиком і двома рядами проколів під вінцями (рис. 91: 2).

Можливо, жертовник, споруджений на глиняному подіумі, був першою спорудою, яка ініціювала своєю сакральною дією подальшу господарсько-побутову діяльність на цій ділянці Більського городища. Досить давніми є і ями №№ 1, 8. Загалом, можна

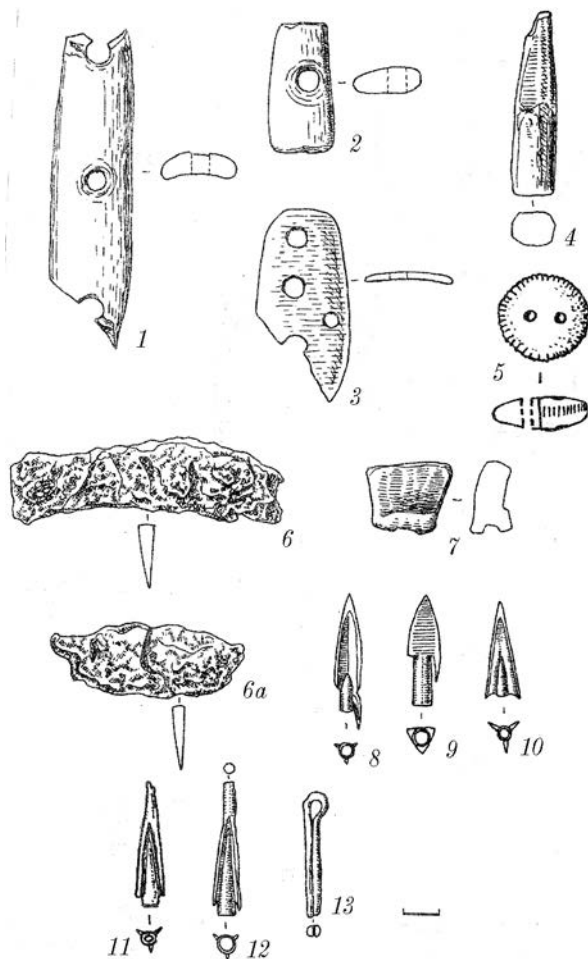

Рис. 95. Зольник № 3 в урочищі Царина. Вироби з кістки (1–5), заліза (6–7), бронзи (8–13).

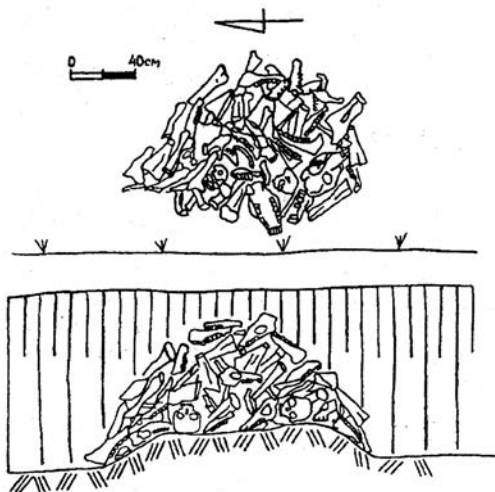

Рис. 96. Зольник № 3 в урочищі Царина. Жертовник № 1/2000.

Рис. 97. Зольник № 3 в урочищі Царина. Жертовник № 1/2000. Черепи та кістки людей і тварин.

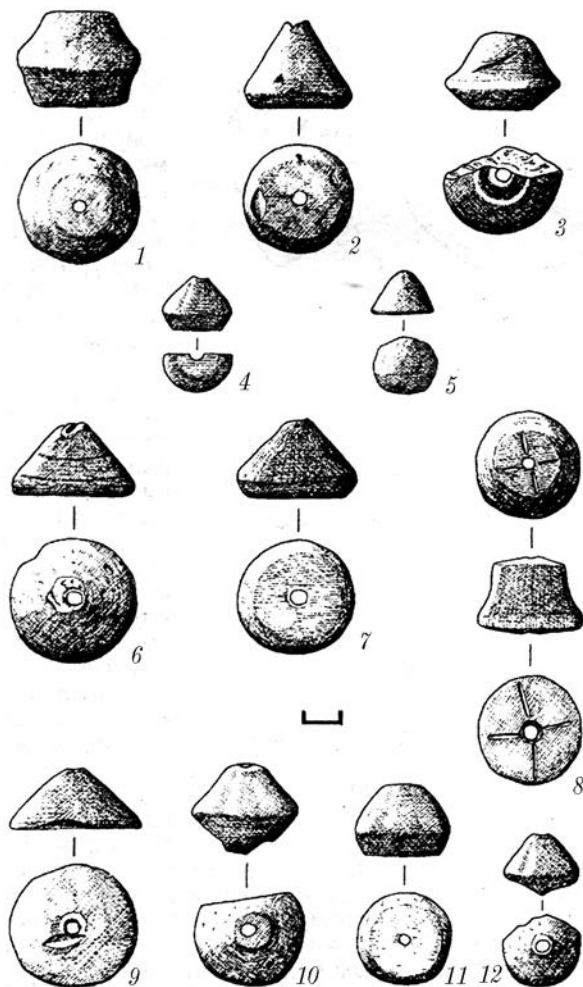

Рис. 98. Зольник № 3 в урочищі Царина. Керамічні пряслиця.

датовати горизонт зі знятим гумусом і, відповідно, впущені з його рівня ями у межах VII–VI ст. до н. е.

Яма № 4/2000. Знаходилася за 7 м на південь від жертовника № 1/2000 (рис. 77). Її розміри не зовсім зрозумілі, тому що вона своєю площею потрапляла до траншеї лише частково. Діаметр ями – близько 1,7 м, глибина від фіксованого на суглинку краю – 0,9 м (рис. 80: 3). У попелястому заповненні ями виявлено, крім уламків ліпних посудин, бронзовий тригранний наконечник стріли (рис. 89: 6) і залізний ніж із горбатою спинкою й уламком кістяного руків'я (рис. 89: 17).

Жертовник № 3/2003. Розташований приблизно за 3 м на захід від жертовника № 1 (рис. 99). Об'єкт впритул прилягав до глиняного підвищення, яке, немов відгороджувало його з півночі і північного заходу (рис. 100). Верхня частина жертовника була зафіксована по виявленому людському черепу, що знаходився на глибині 0,80 м від сучасної поверхні лицьовим боком униз. Нижче, на рівнях 0,98–1,15 м, у великій кількості, скупчено, утворюючи, наче, коло, розташовувалися численні кістки тварин (780), переважно від великої рогатої худоби і коня, а також вівці, серед яких були черепи коней та овець (рис. 101–102).

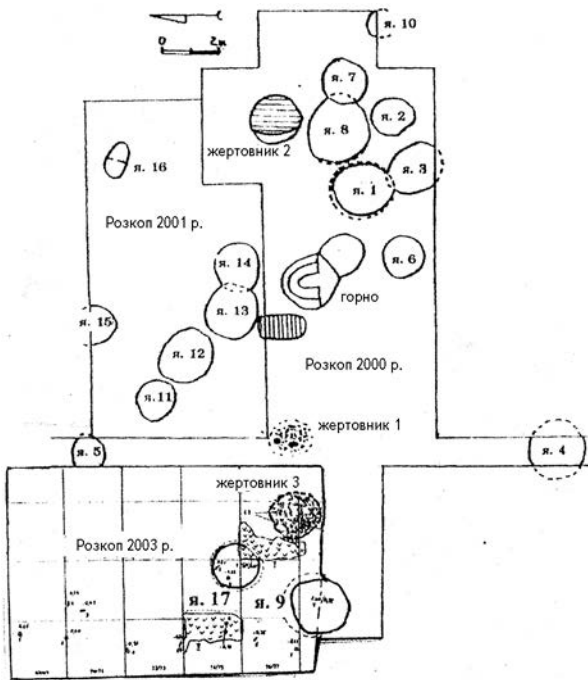

Рис. 99. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкопи 2000–2001, 2003 рр.

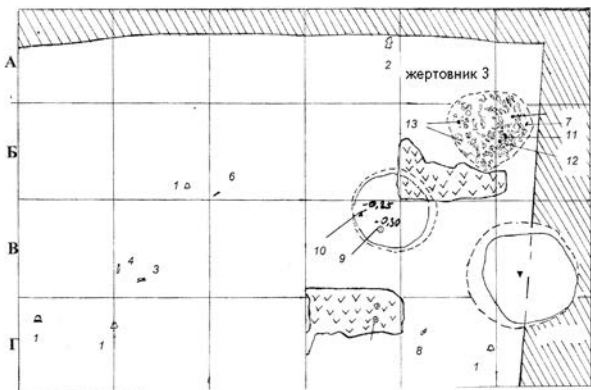

Рис. 100. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2003 р.

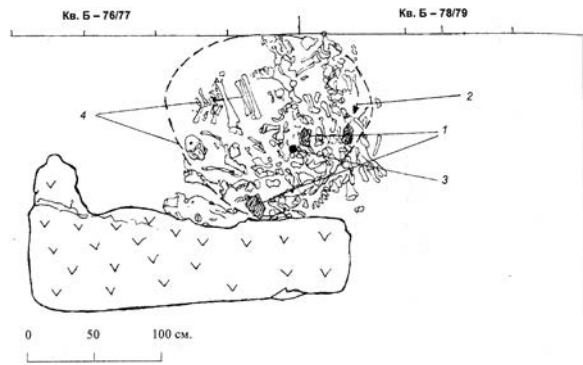

Рис. 101. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2003 р. Жертвник № 3.

Рис. 102. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2003 р. Жертвник № 3. Фото.

У південній половині жертвового місця, серед кісток тварин, лежало кілька фрагментів від двох ліпних корчаг (виділяється верхня частина з вінцем від однієї і нижня частина денця від іншої), уламки великого горщика, горла з вінцями, округлої форми «фішка» зі стінки ліпної посудини, бронзовий трилопатовий наконечник стріли (на глибині 1,10 м від рівня сучасної поверхні) (рис. 103: 4).

У північній половині жертвового місця, на схід від згаданого людського черепа, на глибині 1,05–1,15 м, скупчено залягали кістки верхніх і нижніх кінцівок людини, кілька ребер і хребців. Нижче людських кісток знаходився шар попелу. Череп та інші людські кістки належали двом індивідам: жінці 25–35 років і підлітку (стать невідома) 10–12 років (рис. 102).

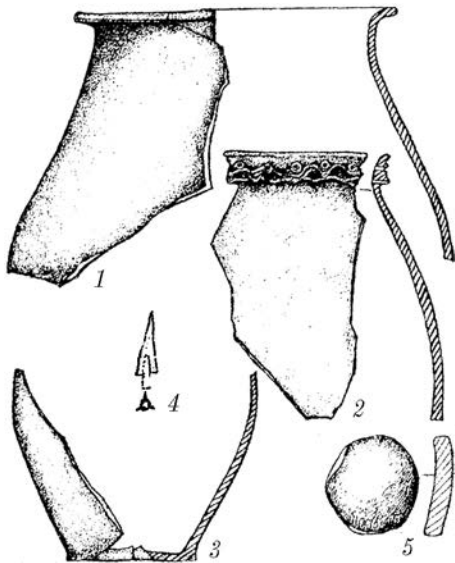

Рис. 103. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2003 р. Жертовник № 3. Знахідки.

Південніше людських кісток, прямо по центру жертовного місця, лежали два досить великі камені (світло-сірий кварцит) зі слідами сколів, що нагадували нуклеуси (розміри більшого $13 \times 15 \times 7$ см, меншого – $12 \times 10 \times 9$ см).

Описане скупчення кісток тварин та інших знахідок заповнювало і частково перекривало, особливо зі сходу, невелику округлу яму діаметром $1,4 \times 1,22$ м, заглиблену в материк на $0,18-0,30$ м, що й була основою жертовника № 3. Зі врахуванням глибини цієї ями, потужність шару знахідок на жертовнику становила $0,38-0,46$ м.

Одна з *корчаг* (від якої збереглася верхня частина) була більшою, ніж та, що представлена лише нижньою частиною. Посудина мала досить вузьке горло, з плавно відігнутими назовні заокругленими вінцями (реконструйований діаметр не менше 23 см) і дуже розширений в центрі тулуб (рис. 103: 1). Зовнішня поверхня обох корчаг підлискована. Колір варіював від сірого до оранжевого.

Горщик, судячи зі збереженої верхньої частини, відрізнявся дуже великими розмірами (реконструйований діаметр горла не менше 27 см), банковий профіль, вінця, злегка відігнуті назовні. Під вінцями – орнамент у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими вдавленнями і вище проколами. Поверхня посудини сіро-оранжевого кольору, помітні сліди затирання травою (рис. 103: 2-3). Горщики, орнаментовані подібним чином, є звичайними для більського масового ліпного посуду VII–VI ст. до н. е. На початку V ст. до н. е. така орнаментация зникає.

Бронзовий трилопатекий наконечник стріли відноситься до зразків озброєння, що використовувалися протягом V ст. до н. е.

Таким чином, жертовник можна орієнтовно датувати початком V ст. до н. е.

Додатково, треба зазначити дві обставини. По-перше, в цьому жертовнику, як і в інших двох, відкритих у зольнику № 3, виявлені сліди людських жертвоприношень (?) у вигляді черепів і часто інших кісток. По-друге, всі три жертовники цього зольника розташовувалися суворо по вісі схід – захід, що навряд чи є випадковим збігом. Відстань між жертовниками №№ 1–2 близько 10 м, між жертовниками №№ 1, 3 – близько 3 м. Імовірно, всі три жертовники входили до однієї культової ділянки, із різними за часом функціонування об'єктами.

Як уже зазначалося, не виключено, що залишки глиняного підвищення, що прилягали зі заходу до жертовника № 3, становили з ним одне конструктивне ціле. Це підвищення було зорієнтоване по осі північ – південь. Воно височіло над рівнем підлоги на $0,20$ м. Ширина його становила $0,50-0,70$ м, а рештки збереглися у довжину на $2,20$ м (рис. 101).

Друге глиняне підвищення розташовувалося паралельно першому, трохи північно-західніше від нього, на відстані $2,0$ м. Розміри: ширина $0,93$ м, збережена довжина $1,87$ м. Воно піднімалося над рівнем материкового дна розкопу на $0,15$ м (захід) – $0,28$ (схід) м. Зверху на цьому підвищенні, в південно-західній частині, знайдені

2 керамічні «фішки», виготовлені зі стінок ліпних посудин, одна з них із одного боку в кіптяві.

Яма № 17/2003. Виявлена за 1,2 м на північний захід від жертovníка № 3/2003 (рис. 99). Її вдалося зафіксувати за скупченням знахідок приблизно з глибини 0,20 м. Однак у попелясто-чорноземному шарі стінки ями в плані практично не помічалися. Їх контур вдалося простежити стратиграфічно в трьох профілях розкопу. Контур ями у перетині читався з глибини 0,49–0,50 м.

На рівні материкової глини (приблизна глибина від рівня сучасної поверхні 0,65 м) пляма мала овальну форму, але в процесі вивчення стало зрозуміло, що яма кругла. Стінки її плавно розширювалися до дна.

Діаметр ями по верху (на рівні материка) – 1,6 × 1,5 м, по низу – 1,7 × 1,75 м. Дно мало слабкий нахил на схід. Яма заглиблена в материк на 0,65 м. Її реконструйована глибина – близько 1,25 м, діаметр горловини – 1,15 м (рис. 104).

Мабуть, спочатку яма використовувалася для зберігання зерна. За стратиграфічними спостереженнями, була впущена до шару так званого зольника і прорізала своїм південно-східним краєм північно-західний кут згаданої глиняної конструкції, котра нібито обмежувала жертovníк № 3 і входила до його складу. Іншими словами, ми маємо випадок прямої стратиграфії, коли більш пізній об'єкт прорізає більш ранній.

Заповнення ями – попелястий ґрунт світлого кольору, насичений дрібними вугликами. У північно-західній частині було помітно досить багато глини від порушеного кута згаданої глиняної конструкції. Частина її «сповзла» в яму. У верхньому шарі заповнення, на глибині 0,20–0,25 м, знайдена фрагментована керамічна фішка зі стінки ліпної посудини і бронзовий трилопатовий наконечник стріли зі слідами перебування у вогні. Нижче, приблизно на глибині 0,25–0,50 м, в заповненні знаходилося скупчення кісток вівці. На різній глибині знайдено досить багато знахідок, звичайних для кухонних залишків. Найбільшу кількість зі знахідок склали фрагменти ліпного посуду, з переважанням з-поміж них горщиків. Всього 128 фрагментів ліпного посуду: 102 стінки, здебільшого від горщиків, 13 вінець, 11 денець із закраїнами. Десять вінець горщиків прикрашені заціпами по краю, нижче – проколами, один – заціпами і нижче «перлинами»; одне вінце мало орнаментацию у вигляді вузького наліпного валика, розчленованого пальцевими заціпами, з проколами нижче. Орнамент виконаний надзвичайно ретельно (рис. 105: 4). Ще одні вінця декоровані трьома видами орнаменту: насічкою по краю, нижче проколами і по шийці – нігтьовими вдавненнями (рис. 105: 2). Поверхня всіх горщиків темно-сірого кольору, досить груба.

Миски представлені 13 фрагментами, з них – 3 вінця, всі з плавно відігнутих, горизонтально обрізаним краєм (рис. 105: 5). Поверхня всіх посудин темного кольору, підлискована.

Фрагментів гончарного посуду – 16. З них – 10 уламків амфор (9 стінок і ручка), 3 стінки сіроглиняних посудин з підлисковою поверхнею, можливо, ольвійського виробництва, і 3 фрагменти чорнолакового столового посуду. У всіх лак гарної якості. Один із фрагментів вкрай малий для визначення виду посуду, другий є вінцями

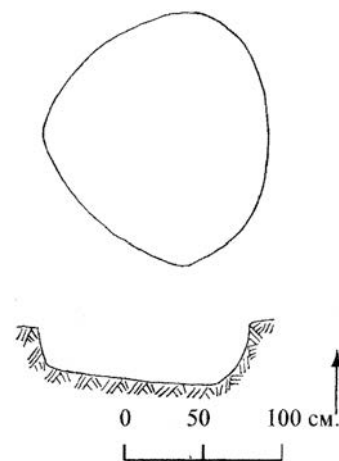

Рис. 104. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2003 р. Яма № 17/2003. План і перетин.

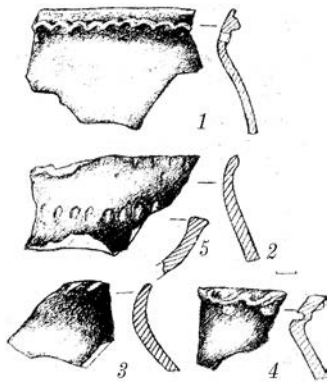

Рис. 105. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2003 р. Ями №№ 9 і 17/2003. Фрагменти ліпного посуду.

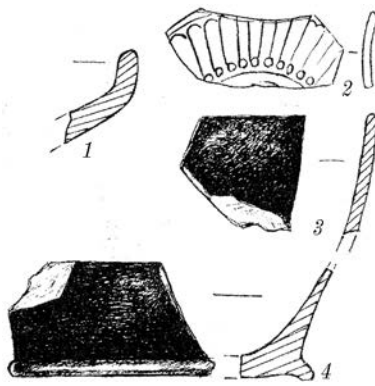

Рис. 106. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2003 р. Яма № 17/2003. Фрагменти античного столового посуду.

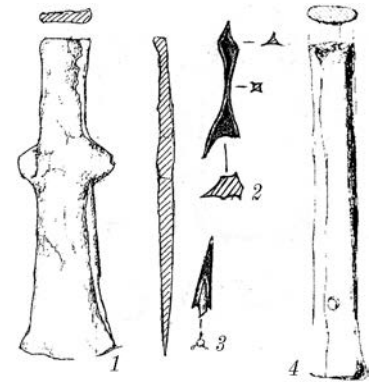

Рис. 107. Зольник № 3 в урочищі Царина. Предмети з металу (1–3, 5) та кістки (4).

скіфосу V ст. до н. е. (рис. 106: 3), третій – фрагментом дна кіліка зі штампованим орнаментом (рис. 106: 2).

Решта знахідок: 5 каменів зі слідами обробки, серед них фрагментований розтиральник із граніту, уламок глиняного виробу, 14 шматків обпаленої глини-печини і 127 кісток тварин (серед них переважали кістки бика домашнього, а також кози і свині).

Наконечник стріли – трилопатевий з голівкою у вигляді витягнутого трикутника, зі злегка виступаючою втулкою і ложком, проточеним до середини лопаті. Кінець вістря і нижня частина втулки зламані (рис. 107: 3). Подібні наконечники добре відомі серед знахідок на Більському городищі, наприклад, на Східному укріпленні, на селищі в урочищі Лісовий Кут (про що мова піде далі), а також у похованнях V ст. до н. е. курганних могильників в урочищах Перещепине і Скоробір.

Яма № 9/2003. Була розташована за 1,5 м на південний захід від жертовника № 3/2003 і за 1 м на південь від ями № 17/2003 (рис. 99). Пляма ями виявлена на рівні материкової глини (на глибині 1,08 м від рівня сучасної поверхні). Глибина ями від цього рівня 2,0 м. Об'єкт заглиблений до материка на 0,92 м. У плані яма мала округлу форму. Діаметр по верху 1,7 × 1,75 м, по низу 2,1 × 2,5 м (рис. 100). Стінки ями плавно розширювалися до дна. Її реконструйована глибина – близько 2,0 м (рис. 108). Верхні шари заповнення ями – сірий попелястий ґрунт, нижче – перемішані шари: золистий ґрунт уперемішку з материковою глиною завалених стінок і горловини. Зважаючи на форму (дзвоноподібну) та розміри, описана яма функціонувала певний час як зернова. Прийшовши у непридатність після обвалу верхньої частини стінок та горловини, вона стала використовуватися для скидання кухонного сміття.

Знахідки зустрічалися на всіх рівнях заповнення. Серед них переважали уламки ліпного посуду (47): 39 стінок, 3 денця (всі без виділеної закраїни), 4 вінця горщика з проколами біля краю та вінця чорнолискованої миски з плавно загнутим, злегка звуженим краєм (рис. 109: 4). Гончарний посуд представлений стінкою червоноглиняної амфори та вінцями сіроглиняної посудини, прикрашеної по краю наскісним орнаментом (рис. 105: 3). Крім того, знайдена фрагментована округла «фішка» зі стінки ліпної посудини, кістка тварини зі слідами обробки, 17 шматків печини і 50 кіс-

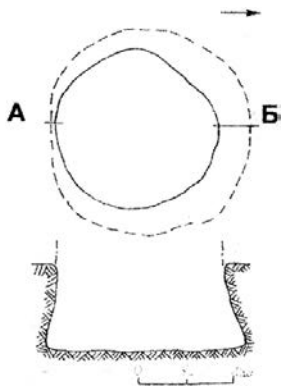

Рис. 108. Зольник № 3 в урочищі Царина. Яма № 9/2003. План і перетин.

ток тварин (бик, кінь, вівця, свиня, коза). Зважаючи на характер ліпного посуду, в першу чергу – горщиків, яма відноситься до архаїчного часу, ймовірно, VII–VI ст. до н. е.

Жертовник № 4/2005. Знаходився за 9 м на північний захід від жертовника № 3/2003 і за 8 м на північ – північний захід від ями № 9/2003 (рис. 110). Це було жертвоприношення 3-х бичачих голів. При цьому цікаво, що одна особина виявилася безрогою. Крім черепів, тут були присутні і кістки кінцівок тварин. Поруч із черепами перебували розвали ліпних посудин, серед яких

містилися уламки великої корчаги та горщиків, прикрашених по краю вінець заціпами. Тут же знайдена і нижня щелепа людини (рис. 111–112).

Матеріали жертовника, зокрема, тип і особливо орнаментування горщиків, дозволяють обмежити датування цього об'єкта V ст. до н. е.

Яма № 3/2005. Досліджувалася за 3,8 м на північний захід від ями № 9 і за 3,0 м на північ від жертовника № 4 (рис. 110). Виявлена лише на рівні материкового суглинку.

Кругла в плані, діаметром 2,0 м. Дно – нерівне з перепадами від 1,75 до 2,44 м. Заповнення майже цілком складалося з попелу, змішаного із глинястим ґрунтом. У ньому траплялася велика кількість уламків ліпного посуду, амфорних фрагментів, печини, кісток тварин. На глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні виявлена верхня частина людського черепа.

Яма № 1/2005. Розташовувалася за 0,5 м на південний захід від ями № 3/2005 (рис. 110). Зафіксована з рівня материкового суглинку. Круглої в плані форми, з діаметром по верху 1,4 м, по низу – 1,7 м. Глибина від рівня сучасної поверхні 1,8 м.

Заповнення гумусне, зі включеннями попелу, вугілля і подрібненої печини. У ньому виявлені уламки ліпного посуду з наліпними валиками під вінцями і заціпами по краю, фрагменти стінок амфор, шматки печини, кістки тварин.

Яма № 2/2005. Прилягала до ями № 1/2005 із заходу (рис. 110). Виявлена з рівня материкового суглинку. Мала неправильну геометричну форму, з умовним діаметром 1,6 м і глибиною 1,3 м.

Заповнення гумусне, зі включеннями попелу, вугілля і подрібненої печини. Археологічні матеріали практично відсутні, за винятком кількох великих уламків обпаленої глиняної обмазки з відбитками прутів.

Яма № 7/2005. Розташована за 3,5 м на північний захід від ями № 2/2005 (рис. 110). Досліджувалася з рівня материкового суглинку. Округла в плані, діаметром 2,1 м. Глибина ями від рівня сучасної поверхні 1,5 м.

Заповнення гумусне, зі включеннями попелу, вугілля, шлаків. У ньому виявлено невелику кількість уламків ліпних посудин, кістки тварин, а також пастова пірамідальна намистина (рис. 113: 7).

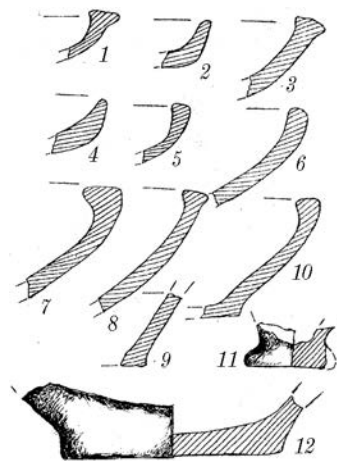

Рис. 109. Зольник № 3 в урочищі Царина. Фрагменти ліпних мисок.

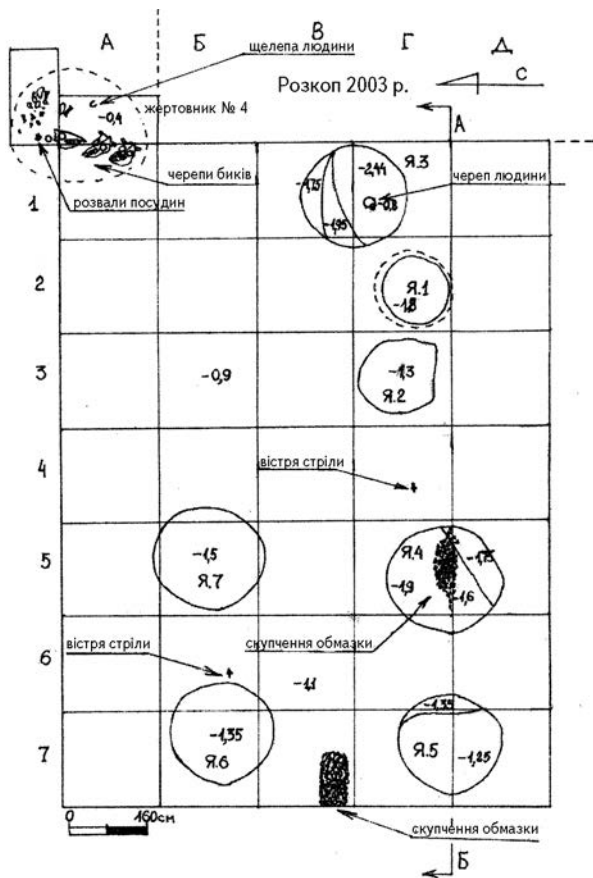

Рис. 110. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р.

Яма № 4 / 2005. Знаходилася за 2,5 м на південь від описаної вище ями № 7/2005 (рис. 110). Виявлена з рівня материкового суглинку. У плані мала округлу форму і діаметр 2,4 м. Дно ями – нерівне, з уступом в південно-східній частині. Тут її глибина становила 1,75 м, з іншого боку – 1,9 м. На дні ями, в її центрі, виявлений великий завал обмазки з відбитками прутів (рис. 114). Крім цього, в ямі знайдені уламки ліпних посудин, фрагменти амфор, залізні шлаки, кістки тварин. Тут же виявлений залізний предмет у вигляді стрижня з розширенням на кінці (рис. 113: 8).

Яма № 6 / 2005. Розташована за 1,3 м на захід від ями № 7/2005 і за 3,2 м на північний захід від ями № 1/2005 (рис. 110). Зафіксована з рівня материкового суглинку. У плані – округлої форми, діаметром 2,0 м. Глибина ями від рівня сучасної поверхні 1,35 м.

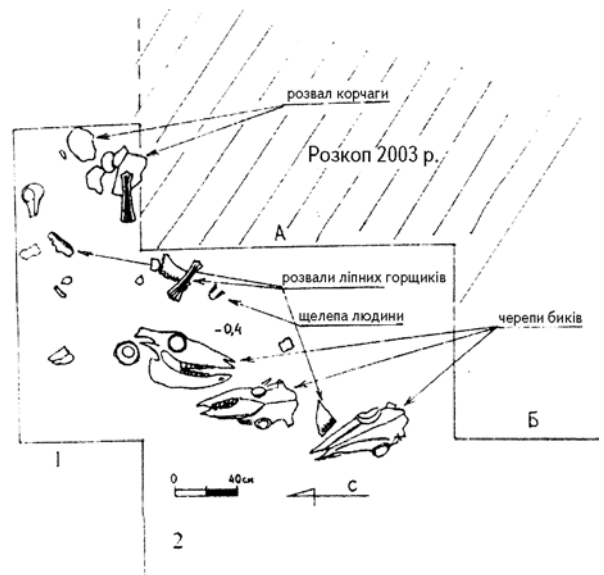

Рис. 111. Зольник № 3 в урочищі Царина. Черепа жертвних тварин.

Рис. 112. Зольник № 3 в урочищі Царина. Черепа жертвних тварин. Фото.

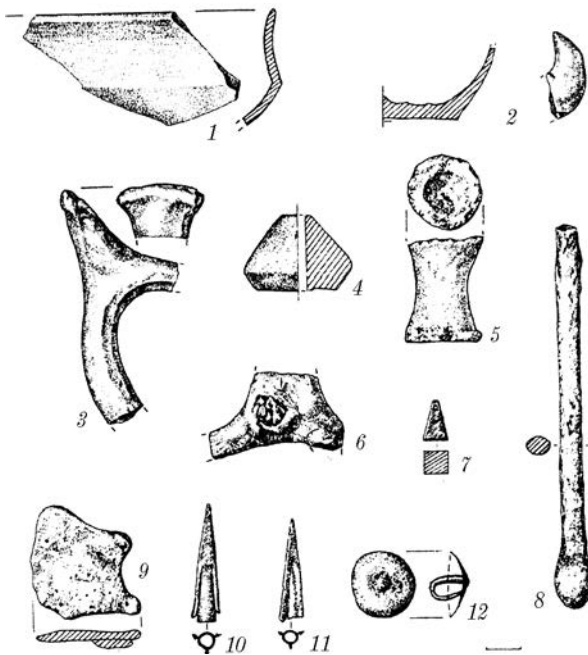

Рис. 113. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Кераміка (1–6), скляна намистина (7), вироби з металу (8–12).

вими, а потім деякі з них стали непридатними і використовувалися традиційно для скидання сміття. Варто уваги й те, що 4 об'єкти (ями №№ 4–7) були розташовані у плані прямокутником.

Речові знахідки з ям №№ 1–7, особливо фрагменти ліпних горщиків з орнаментом у вигляді зачіпів по краю, свідчать на користь досить пізнього датування цієї сукупності об'єктів, а саме V ст. до н. е.

Речовий комплекс

Він включає різні категорії знахідок. Але цілком домінує у його складі ліпний посуд.

Ліпна кераміка

Посуд

Усього на зольнику за весь час розкопок знайдено більше 5500 фрагментів ліпного посуду. В його сукупності цілком домінують кухонні *горщики*.

Переважна кількість посудин має тюльпаноподібний профіль. Орнаментовані вони різноманітно. Незначна кількість прикрашена лише наскрізними проколами біля краю (рис. 115: 1, 3; 116: 1–2); більш поширеним був орнамент у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими вдавленнями, іноді в поєднанні з проколами по валику, вище або нижче нього (рис. 81: 1–3; 83: 1; 105: 1, 4; 117: 1–5; 118: 1; 119: 1–3; 120). Зрідка у верхньому шарі зустрічалися горщики, в яких валик був не наліпний, а відтягнутий від загального корпусу – так званий «псевдовалик» (див. про це в матеріалах Лісового Кута). Певною мірою набуло поширення декорування посудин пальцевими зачіпами по краю. Горщики, орнаментовані тільки проколами, відносяться до числа найбільш ранніх, що побутували в основному в рамках VII ст.

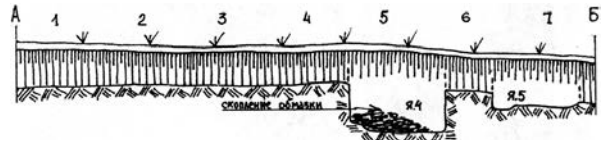

Рис. 114. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р., перетин за віссю А–Б.

Заповнення гумусне, з великою кількістю попелу, вугілля, шлаків. Знахідки виявилися відсутніми.

Яма № 5 / 2005. Знаходилася за 2,5 м на південь від ями № 6/2005 і за 1,0 м від ями № 4/2005 (рис. 110; 114). Досліджувалася з рівня материкового суглинку. У плані округла, діаметром 1,8 м. Дно нерівне, із заглибиною в східній частині. Тут її глибина становила 1,35 м, з іншого боку – 1,25 м.

Заповнення гумусне зі включеннями глини. Знахідки відсутні.

Швидше за все, ці ями, виходячи з їх форми та розмірів, свого часу були зерно-

до н. е. Посудини з наліпним розчленованим валиком під вінцями мали більш широкий хронологічний діапазон – VII–VI ст. до н. е., в рідкісних випадках – до початку V ст. до н. е. Орнамент у вигляді «псевдовалика» і зашипів по краю був характерний переважно для горщиків кінця VI–V ст. до н. е.

Розміри горщиків коливаються від великих (до 0,4 м) до порівняно невеликих (0,1–0,2 м). Випал майже для всіх якісний і рівний, в тісті відсутні значні домішки. Колір найрізноманітніший: від світло-жовтого до темно-бурого з домінуванням коричневих тонів.

Щодо технології виготовлення денця горщиків вдалося з'ясувати чітку закономірність зміни горщиків з плавним профільованим денцем, що відносяться до архаїчного часу, посудинами з різко вираженими закраїнами-уторами на денці, що переважають у шарах V ст. до н. е.

Знайдені фрагменти або досить великі шматки великих тарних посудин – *корчаг*, приблизно від 10 посудин. Судячи із фрагментів, діаметр горловини таких посудин досягав 0,25–0,30 м. Тісто у них добре відмучене, поверхня злегка підлискована. Колір варіює від сірого до оранжевого і чорного. Найбільш виразні знахідки двох посудин з жертovníка № 3. Одна з *корчаг* (представлена верхньою частиною посудини) була більшою, ніж та, від якої збереглася нижня частина. Посудина мала досить вузьке горло, з плавно відігнутими назовні, заокругленими вінцями (реконструйований діаметр не менше 23 см) і значно розширений в центрі тулуб (рис. 103: 1). Виявлено також кілька вінець від великих *корчаг* з круто відігнутим назовні краєм (рис. 83: 4; 116: 4). Слід згадати також вінця від 5 посудин дуже великих розмірів. У однієї такої посудини – край майже прямий, однакової товщини по всій довжині (рис. 116: 6). Є вінця від тонкостінної *корчаги*. Вони плавно відігнуті назовні, горизонтально обрізані зі звуженим краєм (рис. 116: 7). Ще одні вінця однакові по всій ширині, з плавно відігнутих, злегка витягнутих, звужених краєм (рис. 116: 5). Нарешті, вкажемо на вінця від тонкостінної *корчаги* великих розмірів, відігнуті назовні і злегка звужені до краю. Зовнішня поверхня чорнолискована (рис. 116: 4). Схоже, що ця *корчага* відносилася до більш раннього періоду.

До рідкісних форм ліпної кераміки відноситься глечик з різко профільованим, майже біконічним тулубом, вузьким горлом і трьома ручками (яма № 3/2000) (рис. 91: 3). Зважаючи на супроводжуючі матеріали, він відноситься до V ст. до н. е. Заслугує на увагу фрагмент ручки (нижнє ліплення) від посудини, вірогідно, *глечика* дуже великих розмірів. Поверхня ручки реберчаста, з глибокими доріжками (рис. 118: 4).

Столовий посуд представлений мисками і черпаками.

Виявлено близько 50 фрагментів *мисок*. Можна виділити посудини кількох типів. Більшість *мисок* мали напівкулястий профіль і плавно загнутий, горизонтально обрізаний край (дзьобоподібний).

Поверхня підлискована, сірого або темно-сірого кольорів (рис. 109: 7, 10). У трьох *мисок* горизонтально обрізаний край був злегка відтягнутий назовні. Поверхня сірого і оранжевого кольорів (рис. 109: 1, 3; 115: 2). Дві *миски* зі злегка розширеним, горизонтально обрізаним краєм, мали досить якісне темно-сіре, майже чорне лискування. Серед *мисок* наявні й зразки з майже прямим, слабко відігнутих, звужених краєм і ребром на тулубі, а також фрагменти кількох *мисок-ваз* на високому піддоні (рис. 109: 11; 121; 123: 9).

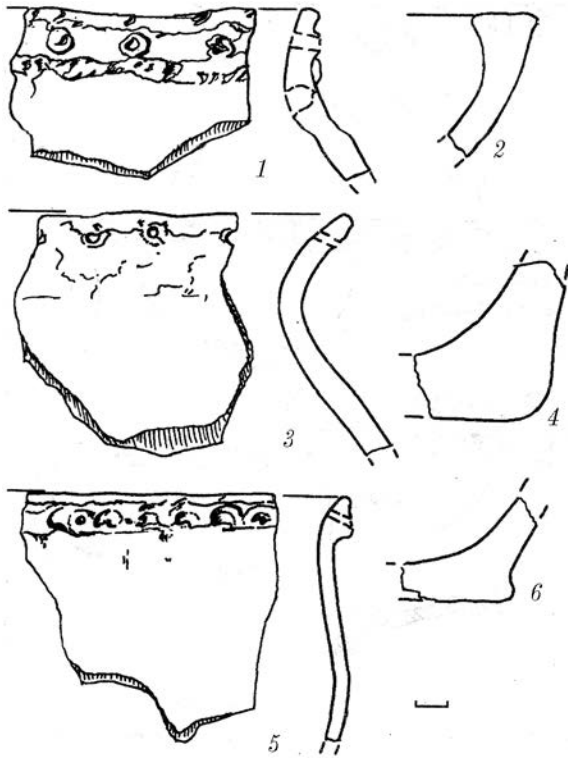

Рис. 115. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Фрагменти ліпних горщиків (1, 3–6) та миски (2).

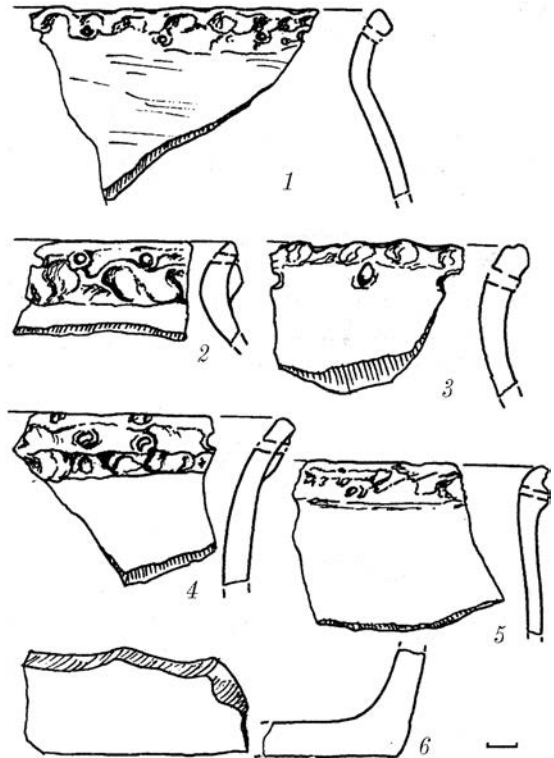

Рис. 117. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Ліпна кераміка.

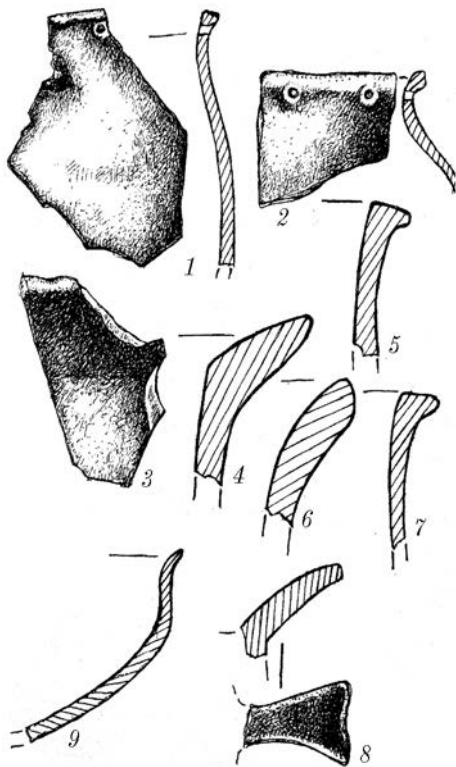

Рис. 116. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Ліпна кераміка.

Рис. 118. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Ліпна кераміка.

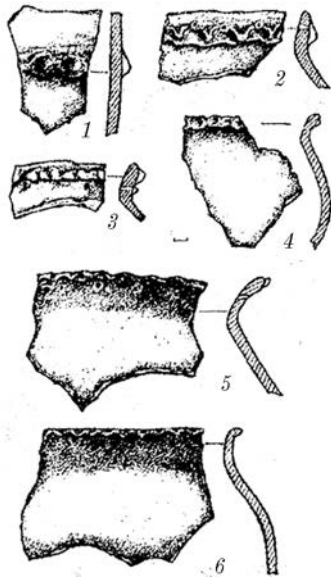

Рис. 119. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Ліпна кераміка.

У мисок або пласке денце без виступу по краю (збереглося 3 великих фрагменти) (рис. 109: 10; 121: 7), або високі піддони, характерні для згаданих мисок-ваз. Знайдено 4 фрагменти таких денець різної форми і розмірів.

Черпаки, виявлені на зольнику № 3, в більшості своїй, поширеного типу – з біконічним тулубом і високою ручкою, прикрашеною кнопкою або виступом (рис. 85: 1; 92: 7; 122: 6; 123: 13). Зазвичай такі посудини датуються у межах VII–VI ст. до н. е. Нині запропоновано називати такі посудини кухлеподібними черпаками (Пеляшенко 2014). Менше представлені посудини інших типів – з дрібною («мілкою») чашечкою, ручкою, відросток якої оформлений у вигляді хвоста ластівки (рис. 113: 3), або із загостреним краєм (рис. 121: 5). Ці посудини відносяться до більш раннього часу, переважно до VII ст. до н. е. (Ковпаненко 1981, с. 81, рис. 50: 11).

Технічна кераміка

Представлена різними категоріями глиняних виробів, серед яких найбільшу групу складають пряслиця.

Загалом на зольнику знайдено кілька десятків пряслиць.

З точки зору типології, за формою, вони поділяються на: конічні, усічено-конічні, біконічні, циліндрично-конічні (рис. 98; 113: 4; 124: 1–7). Розміри зазвичай стабільні, переважають екземпляри діаметром 2,5–3,0 см. Усі пряслиця мають підлисковану поверхню, переважно сірого або світло-сірого кольору. Деякі пряслиця, здебільшого біконічної форми, відрізняються чорнолискованою поверхнею. У нижній частині окремих екземплярів (усічено-конічних і циліндрично-конічних) є орнамент у вигляді хреста (рис. 98: 8).

До рідкісних знахідок відносяться так звані *конуси*. Один з них виявлено на зольнику в розкопі 2003 р. Він мав висоту близько 6 см. Отвір в центральній частині відсутній (рис. 124: 13). Призначення предмета незрозуміле.

Так звані котушки зустрічалися в значно більшій кількості. Всі вони відрізняються великими розмірами, вигадливою формою і грубим тістом з домішками шамоту (рис. 113: 5).

Іноді на зольнику траплялися виліплені з глини предмети, що нагадують за формою «цеглини». Вони мають вигляд прямокутних або овальних брикетів, розмірами приблизно 15 × 5 × 5 см, з ретельно згладженою поверхнею граней. Призначення їх досі невідоме.

До керамічних виробів належать також 5 кружків «фішок», виточених із стінок ліпного посуду (рис. 124: 8–12).

Цікавий також шматок обпаленої глини, що має очевидні сліди впливу людських рук. Можливо, це якась заготовка гончара.

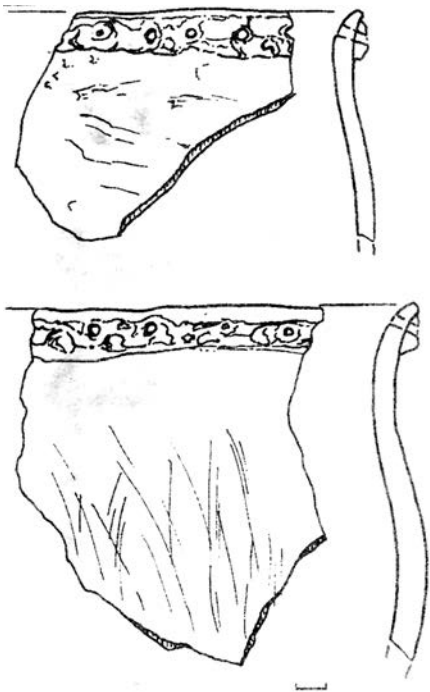

Рис. 120. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Фрагменти ліпних горщиків.

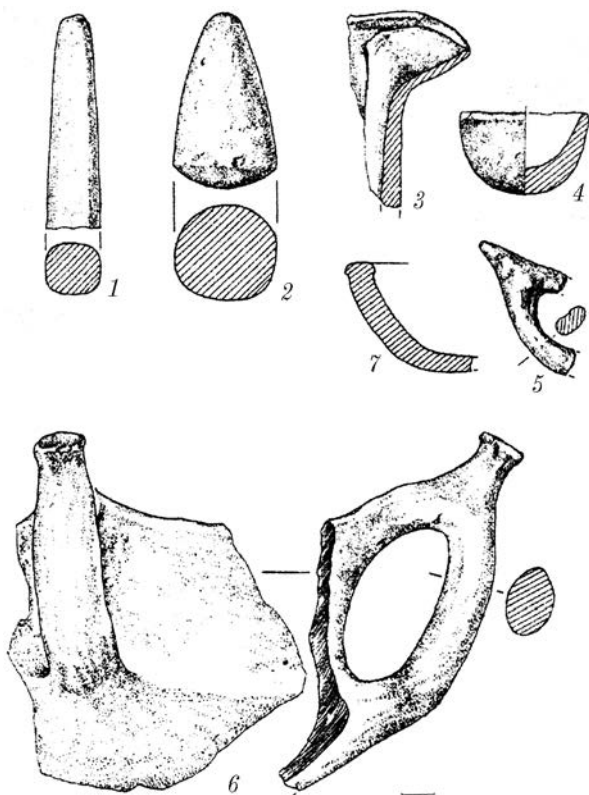

Рис. 122. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Вироби з каменю (1-2) і ліпна кераміка (3-6).

Рис. 121. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Денце ліпної миски-вази.

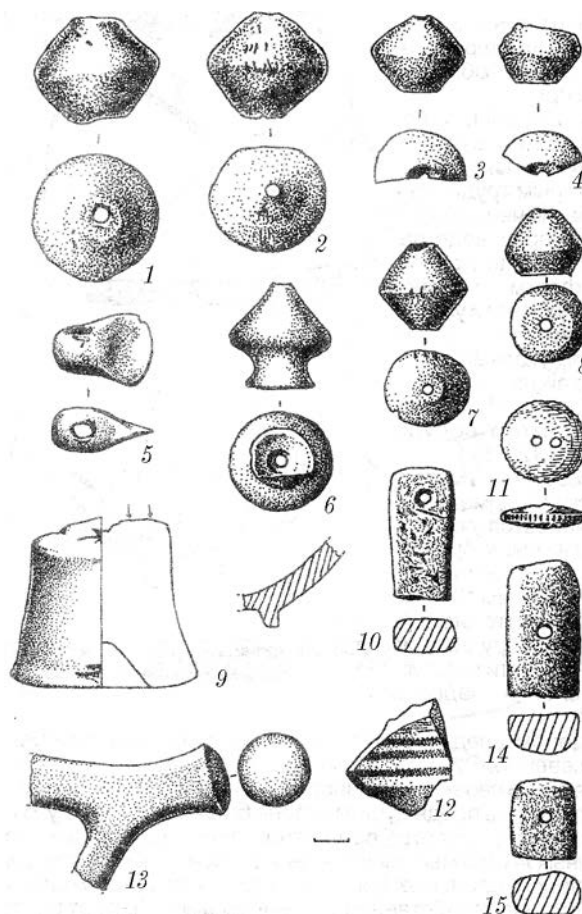

Рис. 123. Рис. 122. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Предмети з глини (1-9, 11-13) і каменю (10, 14-15).

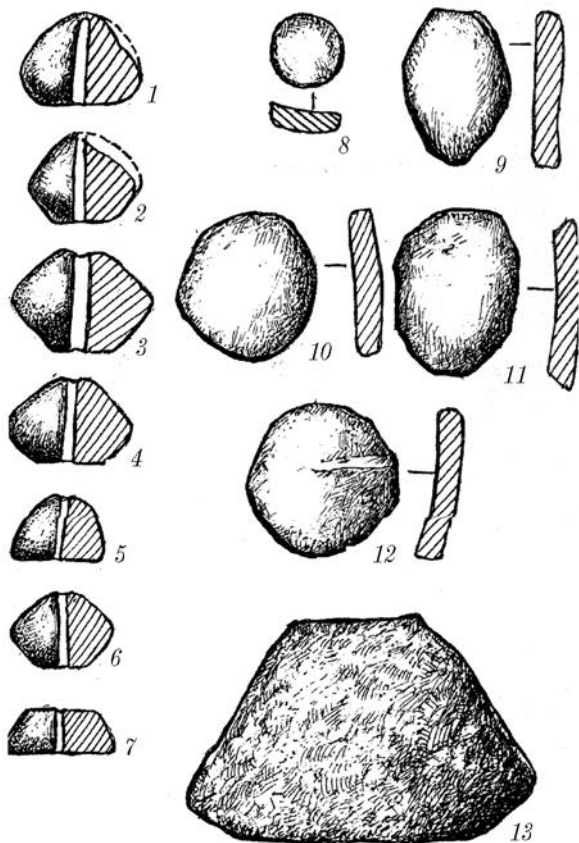

Рис. 124. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Керамічні пряслиця (1–7), «фішки»-кременяхи (8–12), «конус» (13).

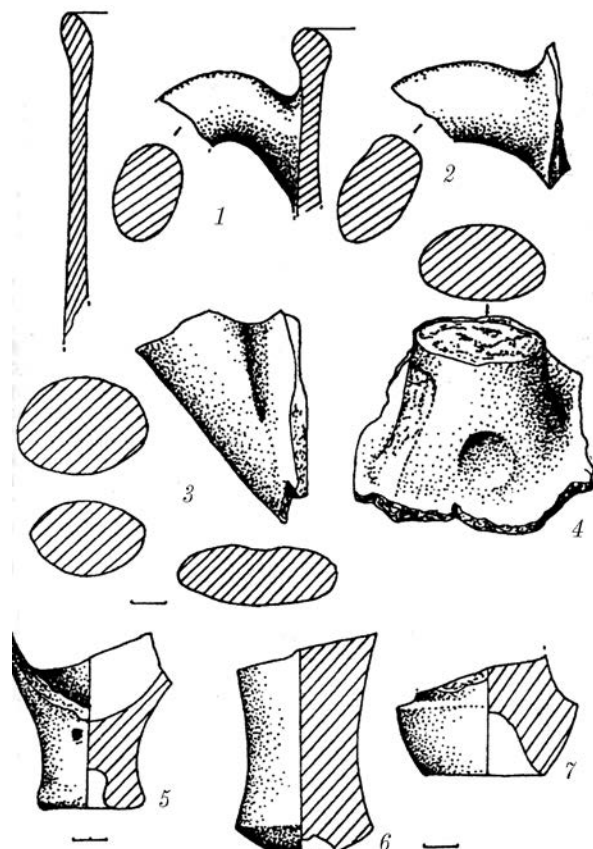

Рис. 125. Зольник № 3 в урочищі Царина. Фрагменти античних амфор.

Гончарна кераміка

Амфори

У масиві гончарної кераміки цілком домінують фрагменти амфор. Загалом на дослідженій ділянці зольника вони складають приблизно 10% від усієї кількості керамічних матеріалів. Можна назвати приблизну кількість – 600 фрагментів амфор. Найбільше амфорного бою було виявлено під час досліджень зольника у 2000 і 2003 рр. (рис. 125: 1-2; 126).

У кількісному відношенні домінують посудини, у будь-якому випадку, їх профільні частини Хіуса (7), Фасосса (7), Протофасосса (5) та Самоса (5). Значно меншим числом представлені амфори Лесбосу (3) і Менди (1). Значну кількість (16 од.) складають посудини невизначених центрів. У 7 випадках їх датування визначене V ст. до н. е. (табл. 3). Хронологічно діапазон амфорних матеріалів охоплює проміжок часу від 2-ї половини VI до кінця V ст. до н. е.

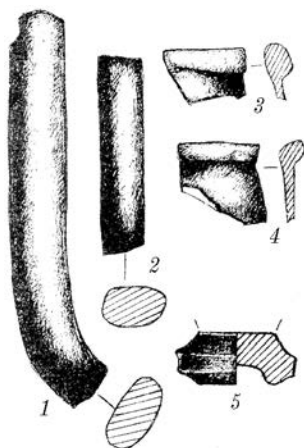

Рис. 126. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Фрагменти античних амфор.

Визначення античної кераміки, виявленої на зольнику № 3

Польовий номер	Місце знахідки	Глибина	Назва знахідки	Центр	Дата
20 (2000)			Фрагмент ручки амфори	?	V ст. до н.е.
26 (2000)	Кв. А-10,	Штик 2	Уламок ніжки амфори	Хіос (з прямим горлом типу IV-A)	Третя чверть V ст. до н.е.
51 (2000)			Фрагмент ніжки амфори	?	?
55 (2000)			Фрагмент вінець амфори з частиною ручки	Самос-?	?
67 (2000)	А-23,	Штик 2	Уламок вінець	Фасосс-?	?
68 (2000)			Фрагмент ручки амфори	?	V ст. до н.е.
75 (2000)	Землянка		Уламок ніжки	Хіос	Перша половина V ст. до н.е.
87 (2000)			Фрагмент вінець амфори	Фасосс	Початок V ст. до н.е.
87 (2000)			Фрагмент нижньої частини амфори	?	?
99 (2000)			Фрагмент ручки амфори	?	V ст. до н.е.
111 (2000)			Фрагмент ручки амфори	?	?
119 (2000)			Фрагмент ручки амфори	?	V ст. до н.е.
149 (2000)			Фрагмент вінець амфори	Протофасосс	Кінець VI – початок V ст. до н.е.
271 (2000)			Фрагмент ручки амфори	?	V ст. до н.е.
285 (2000)			Фрагмент нижньої частини амфори	?	?
290 (2000)			Фрагмент ручки амфори	?	V ст. до н.е.
320 (2000)			Фрагмент ручки амфори	Хіос	V ст. до н.е.
382 (2000)			Фрагмент горла амфори	Самос-?	V ст. до н.е.
448 (2000)	Яма 4		Фрагмент ніжки амфори	Фасосс	Друга чверть V ст. до н.е.
451(2000)			Фрагмент стінки амфори	Лесбос к/г	Друга половина VI – перша половина V ст. до н.е.
59 (2004)		Яма	Фрагмент вінець амфори	Фасосс	Друга – третя чверть V ст до н.е.
62 (2004)			Фрагмент вінець амфори	?	?
65 (2004)			Фрагмент ручки амфори	?	?
71 (2004)			Фрагмент вінець амфори	Фасосс	Друга чверть V ст. до н.е.
72 (2004)			Фрагмент ручки амфори	?	?
72 (2004)			Фрагмент ручки амфори	Фасосс	?
129 (2001)	Землянка 1		Уламок ніжки амфори	Фасосс, тип П-А-1	Друга чверть V ст. до н.е.
156 (2001)			Фрагмент ніжки амфори		V ст. до н.е.
295 (2001)	Яма 6		Фрагмент ніжки амфори	(червона глина) Фасосс	V ст. до н.е.
14 (2003)	Б-74-75		Уламок ручки амфори	Протофасосс	Кінець VI – початок V ст. до н.е.
33 (2003)	Б-76-77	Штик 2	Уламок ручки амфори	Самос-?	?
35 (2003)	Б-76-77	Штик 2	Уламок ручки амфори	Протофасосс	Кінець VI – початок V ст. до н.е.
37 (2003)	Б-70-71	Штик 2	Уламок ніжки амфори	Хіос	Остання чверть V ст. до н.е.
65 (2003)			Фрагмент вінець чаші	Атика	V ст до н.е.
66 (2003)			Уламок аттичного кіліка	Атика	Кінець VI – початок V ст. до н.е.
94 (2003)	А-76-77	Штик 2	Уламок піксиди	Атика	Друга половина V ст. до н.е.
96 (2003)	А-76-77	Штик 2	Уламок вінець амфори	Коло Самоса	V ст. до н.е.

120 (2003)	Б-76-77	Штик 3	Уламок вінець амфори. Склеєний з № 120	Лесбос к/г	Кінець VI – початок V ст. до н.е.
28 (2003)	Б-76-77	Штик 3	Уламок вінець амфори, склеєний з № 120	Лесбос к/г	Кінець VI – початок V ст. до н.е.
123 (2005)	Яма 4		Уламок ручки амфори	Хіос	Друга половина VI ст. до н.е.
136 (2003)	В-70-71	Штик 2	Уламок ніжки амфори	Протофасосе	Кінець VI – початок V ст. до н.е.
138 (2003)	Б-76-77	Штик 1	Уламок вінець амфори	?	?
139 (2003)	Г-68-69	Штик 2	Уламок ручки амфори	?	Друга половина VI ст. до н.е.
142 (2005)	Б-5	Штик 3	Фрагмент вінець амфори	?	?
162 (2003)			Уламок ручки амфори з вінцями	Хіос, пухло-горлий	Кінець VI – початок V ст. до н.е.
240 (2005)	Яма 7		Уламок ніжки амфори	Хіос	Друга чверть V ст. до н.е.
241 (2005)			Нижня частина амфори	Менда	Перша третина V ст. до н.е.

Столовий посуд

Представлений невеликою кількістю фрагментів. Серед них уламки двох аттичних кіліків, один з яких відноситься до кінця VI – початку V ст. до н.е. (табл. 3), інший з денцем зі штампованим орнаментом (рис. 106: 2) належить до групи посудин, так званого Delicate-Class, які за матеріалами Афіньської Агори датуються останньою чвертю V ст. до н. е., тобто 425–400 рр. до н. е. (*Sparkes, Talcott 1970, pp. 104–105, №№ 487, 493*). Варто згадати також про вінця *скіфосу* V ст до н. е. (рис. 106: 3), аттичну чашу V ст. до н. е. (рис. 106: 1) і фрагмент *ніксиди* 2-ї половини зазначеного століття (табл. 3). До цієї категорії кераміки належить й уламок тонкостінної чорнолакової посудини з орнаментом у вигляді концентричних кіл (рис. 85: 9).

Мабуть, до столового посуду треба віднести і нечисленні фрагменти сіроглиняного посуду зі злегка підлискованою поверхнею, можливо, ольвійського походження, серед яких вінця посудини, прикрашені по краю скошеним орнаментом (рис. 105: 3).

Металеві предмети

Вироби з металу, знайдені в шарах під зольним насипом або в тих чи інших об'єктах становлять загалом не дуже велику групу – всього 27 знахідок, при цьому лише 7 із них виготовлені із заліза, решта – з бронзи. У кількісному відношенні і в співвідношенні між собою ці артефакти дуже відмінні від знайдених у зольнику № 1. Там була виявлена 71 знахідка, тобто після кераміки, вироби з металу займали друге місце. При цьому, 43 предмети були виготовлені із заліза і 28 із бронзи.

Залізо

Предмети, виготовлені з цього металу, загалом нечисленні (7 од.). Серед них – ножі з горбатою спинкою, досить широким лезом (рис. 195: 6–6а). Також є екземпляри зі зламаною ручкою, на якій спочатку кріпилися кістяні (?) накладки (рис. 89: 17), і ручка від ножа з кістяними накладками-колодками (рис. 107: 4), Решта виробів – 4 *долотоподібні знаряддя праці*, квадратні або прямокутні у перетині (рис. 89: 14, 16, 18), шило, що збереглося частково (нижня частина зламана) довжиною 4,5 см. Верхня частина предмета злегка розкована.

Особливу увагу привертає *тесло* – звичайної для раннього залізного віку форми зі звуженою прямокутною верхньою частиною-обушком, нижче якого в обидва боки

розташовані виступи-упори, і плавно розширеною нижньої робочою частиною. Робочий край плавно округлений, розкований та досить гострий. Розміри: загальна довжина 11,6 см, ширина у верхній частині 1,4–1,5 см, максимальна ширина в нижній частині – 3,2 см, маса виробу 70 г (рис. 107: 1; 306. кол. вкл. IV). Подібні тесла добре відомі в лісостепових старожитностях скіфської доби. Зустрічалися вони раніше і на Більському городищі, зокрема на Східному та Західному укріпленнях (*Шрамко 1983, с. 55, 81, табл. 7: 1–6; Кулатова 1999*). Період їх побутування VII–VI ст. до н. е.

Дані металографічного аналізу тесла і шила свідчать, що обидва вироби виготовлені з однакового металу – чистого кричного заліза, без слідів будь-якої зміцнюючої обробки. Можливо, тесло використовувалося під час роботи з м'якими породами дерева.

До групи виробів із заліза належить і стрижень довжиною близько 12 см з округлим потовщенням на одному з кінців (до 1,2 см), округлий у перетині, діаметром 0,8 см (рис. 113: 8). Призначення його невідоме.

Бронза

Серед бронзових виробів (20 екз.) домінують наконечники стріл (14 од.). Велика частина з них (12 од.) – трилопатеві різних типів. Два наконечники – тригранні:

1) трилопатевий з лавролистною голівкою, невисокою втулкою, з шипом так званого келермеського типу. Висота наконечника 2,3 см, діаметр втулки 3,5 мм (рис. 89: 1). Такі наконечники були розповсюджені в курганних старожитностях Лісостепу старшої Журівської групи. Зазвичай їх датування визначають кінцем VII – початком VI ст. до н. е. (*Полін 1987, с. 17, рис. 5*);

2) чотири трилопатеві екземпляри з трикутною витягнутою голівкою, прихованою або злегка виступаючою втулкою, п-подібним ложком, проточеним наполовину голівки наконечника. У двох примірників на кінці вістря невидалені литники, що свідчать про місцеве виготовлення наконечників цього типу. Висота наконечників 2,2–2,6 см (рис. 89: 7, 11–13). Такі екземпляри характерні для V ст. до н. е. (*Полін 1987*);

3) три однотипних трилопатевих наконечники з трикутною голівкою і прихованою втулкою, п-подібним ложком. У одного з них одна із лопатей утворює шип. Довжина наконечників 1,8–2,5 см (рис. 89: 6, 9; 113: 10). Подібні наконечники також побутували у V ст. до н. е.;

4) два трилопатевих наконечники з трикутною голівкою, злегка виступаючою втулкою і ложком, проточеним на довжину голівки. Висота наконечників близько 2,0 см (рис. 107: 3);

5) два трилопатевих з трикутними голівками, прихованими втулками і ложками, проточеними майже на всю довжину голівки, а також невидаленими литниками. Висота наконечників – 3,0 см (?) (рис. 113: 11).

Такі наконечники типові для V ст. до н. е. і були широко розповсюджені в окрузі Більського городища, відомі на Східному укріпленні, селищі в урочищі Лісовий Кут, ряді підкурганних поховань в урочищах Перещепине, Скоробір тощо;

6) наконечник тригранний з трикутною голівкою, прихованою втулкою і високо проточеним трикутним ложком. Висота наконечника 1,5 см (рис. 89: 8);

7) наконечник тригранний з прихованою втулкою і ложком, проточеним лише в першій третині довжини. Вістря зламане. Збережена висота – 1,2 см (рис. 89: 10).

Тригранні наконечники названих типів характерні для сагайдачних наборів Скіфії V–IV, найвірогідніше, IV ст. до н. е.

Сережки представлені двома виробами.

Одна з них, лита, архаїчного часу, з грибоподібною великою голівкою, зігнутою дужкою, що закінчується маленькою цвяхоподібною голівкою. Велика голівка злегка зламана (рис. 89: 5). Такі сережки відносяться до числа типових жіночих прикрас населення Лісостепу скіфського часу. За класифікацією В. Г. Петренко, це «сережки або скроневі підвіски з округлим щитком, що нагадує за формою голівку цвяха або гриба і S-подібною або петлеподібною зігнутою дужкою, що має на кінці також схожий капелюшок, але меншого діаметру (тип 1, варіант 1). Датуються ці сережки не пізніше VI ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 21, 104, табл. 16: 1–13).

Друга сережка – кільцеподібної форми, виготовлена з перевитого дроту. Діаметр сережки 2,5 см (рис. 89: 2). За класифікацією В. Г. Петренко, це тип 27, варіант п'ятий (Петренко 1978, с. 36, 111, табл. 23: 9, 14–15). Такі сережки характерні для IV ст. до н. е. Подібні неодноразово виявляли раніше на Більському городищі, зокрема, на Східному укріпленні (Шрамко 1987, с. 67, рис. 25: 5).

Від цвяхоподібної литої шпильки (або «булавки») збереглася лише верхня частина довжиною 1,2 см. Діаметр голівки 0,9 см (рис. 89: 4). Такі прикраси, як і сережки-підвіски з цвяхоподібною або грибоподібною голівками, належать до типових жіночих прикрас лісостепових племен скіфського часу. Цей екземпляр, за класифікацією В. Г. Петренко, відноситься до шпильок з пласкою голівкою, конічною шийкою та круглим в перетині стрижнем (Петренко 1978, с. 8). На жаль, прикраса зламана у верхній частині і тому незрозуміло, чи мала шпилька розширення у верхній частині стрижня, прикрашене концентричними нарізками. У будь-якому випадку, цей предмет відноситься до шпильок, час використання яких визначається здебільшого в межах VII–VI ст. до н. е. Аналогічні шпильки широко представлені на поселеннях скіфського часу українського Лісостепу, є вони і на Більському городищі, зокрема, на Західному укріпленні (Шрамко 1987, с. 41, рис. 11: 1–2).

Маленька зрізано-конічна *ворворка* з рифленою поверхнею, діаметром 0,7 см, високою 0,4 см (рис. 89: 15), відноситься до предметів поліфункціонального призначення, і мала широке розповсюдження у V–IV ст. до н. е. (Могиллов 2008, с. 77, 364, рис. 144: 37–38).

Округла, злегка опукла *бляшка*, діаметром 1,2 см, з петелькою на зворотному боці (рис. 113: 12). Достеменно призначення предмету невідоме.

Подібні знахідки, але більших розмірів, використовувалися в кінській упряжі скіфського часу. Їх датують зазвичай у межах 2-ї половини V ст. до н. е. (Могиллов 2008, с. 42, 308, рис. 90: 1–9).

Також, потрібно згадати трикутної форми *брусок* – *відливок* довжиною 3,2 см, максимальною шириною 0,8 см, товщиною 0,5 см з чітким слідом від ливарної форми (рис. 89: 3).

Вироби з кістки

Представлені всього 18 знахідками. З предметів, призначення яких цілком визначене, можна охарактеризувати такі.

Псалії тридірчасті, чотири екземпляри, один із яких є напівфабрикатом. Верхній край його планували прикрасити голівкою хижака (?), нижній – стилізованим копитом. Довжина 14 см, максимальна ширина 2,5 см, товщина 1,8 см (рис. 82: 1). Подібні заготовки представлені на поселеннях скіфської доби Лісостепу, зокрема, і на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 41, 45, рис. 11: 13; 13: 11; 1996, с. 32, табл. II:

15). Другий псалій (рис. 95: 1) – це досить широкий тридірчастий виріб, зламаний з двох боків. Зберігся в довжину на 7–8 см, ширина виробу – близько 1,5 см. Два інші екземпляри презентують завершені псалії, що стали під час експлуатації непридатними. Один із них (яма № 1/2000) прикрашений дуже стилізованою голівкою бара на з великими місяцеподібними рогами. Псалій розширювався від краю до центру. Зламаний посередині. Зберігся на довжину на 9,0 см, максимальна ширина 2,0 см, товщина 0,5 см. Отвори розташовані по центру. Їх діаметр 0,3 см (рис. 82: 2). Подібні псалії характерні для пам'яток, що належать до середини VII–VI ст. до н. е. (Могиллов 2008, с. 25, 255–257, рис. 40–42). Ще один псалій (яма № 6/2000) мав приблизно однакову ширину по всій довжині, петлі, що виступають, орнаментований стилізованою голівкою котячого (?) хижака, проробленою в деталях у фас і профіль. При цьому шия тварини декорована горизонтальними насічками. Зберігся на довжину в 10 см, максимальна ширина (по голівці хижака) – 1,8 см, товщина – 0,5 см. Розколотий у центральній частині навкоси, вертикально (рис. 82: 5). Псалії, подібного типу, зрідка, але зустрічаються в лісостепових старожитностях архаїчного часу, як на лівому, так і на правому берегах Дніпра, відносячись до середини VII – середини VI ст. до н. е. (Могиллов 2008, с. 27, 266, рис. 51: 2, 6–10).

Ворворка усічено-конічної форми. Діаметр верхньої частини 2,5 см, нижньої 4,0 см, висота 1,8 см, діаметр отвору 0,5 см (рис. 82: 3). Кістяні ворворки, хоча і не так часто, як металеві, але все ж відомі в скіфських пам'ятках Східноєвропейського Лісостепу і побутовали впродовж всієї скіфської епохи (Могиллов 2008, с. 79–80).

Ручка від залізного ножа – чудово оброблена, у вигляді довгої кістки, яка злегка звужується до леза і розширюється до закінчення. У перетині ручка овальної форми. Недалеко від закінчення – отвір, ймовірно, для підвішування (рис. 107: 4). Ножі з подібними ручками також добре відомі в пам'ятках скіфської епохи Лісостепу. Не рідкість вони і на Більському городищі. Наприклад, пара таких ножів походить з розкопок В. О. Городцова 1906 р. на описаному зольнику № 9, до того ж у ручці одного із них, недалеко від закінчення, так як і у цього ножа, був наскрізний отвір (Шрамко 1996, с. 47, 50, табл. XVI: 27–28, XVIII: 5–6).

Гудзик круглої форми, прикрашений вздовж обідка вертикальною заглибиною. Діаметр предмета – 2,5 см, товщина – 0,5 см. Діаметр двох отворів – близько 2 мм (рис. 95: 5).

Обойма циліндричної форми, в плані овальна. Висота 3,0 см, діаметр 2,1 × 2,8 см, діаметр отвору 0,8 см (рис. 82: 6). Можливо, це ручка невеликого шильця.

Астрагал-фішка зі зрізаною спинкою та накресленими на ній знаками. Розміри предмета: 4,0 × 2,5 × 1,8 см (рис. 82: 7).

Лоцила (2 од.) з трубчастих кісток великої рогатої худоби, з добре зализкованою з одного боку робочою поверхнею.

Ніж для міздріння шкіри із бичачого ребра.

Знаряддя для розминання шкіри з гострою робочою поверхнею (рис. 127). Абсолютно аналогічні знаряддя зустрічалися й раніше на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 47, рис. 15: 1). Відомі вони й на інших поселеннях скіфської доби Лісостепу (Бессонова, Скорый 2001, рис. 72: 11).

Дві заготовки наконечників стріл, що мають округлу в перетині форму, у верхній частині – гостру. Висота заготовок – 4,0 і 4,5 см, діаметр внизу 0,8 та 1,0 см (рис. 82: 4; 95: 4).

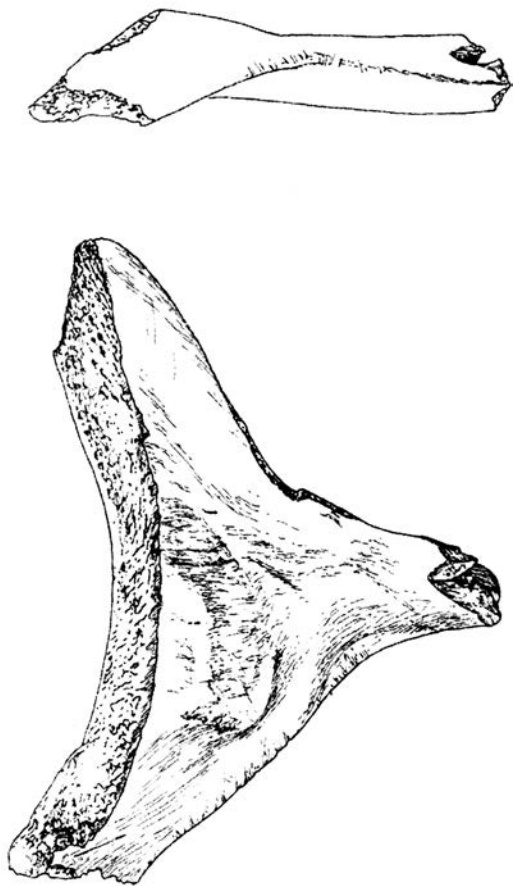

Рис. 127. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Знаряддя з кістки для мездріння шкіри.

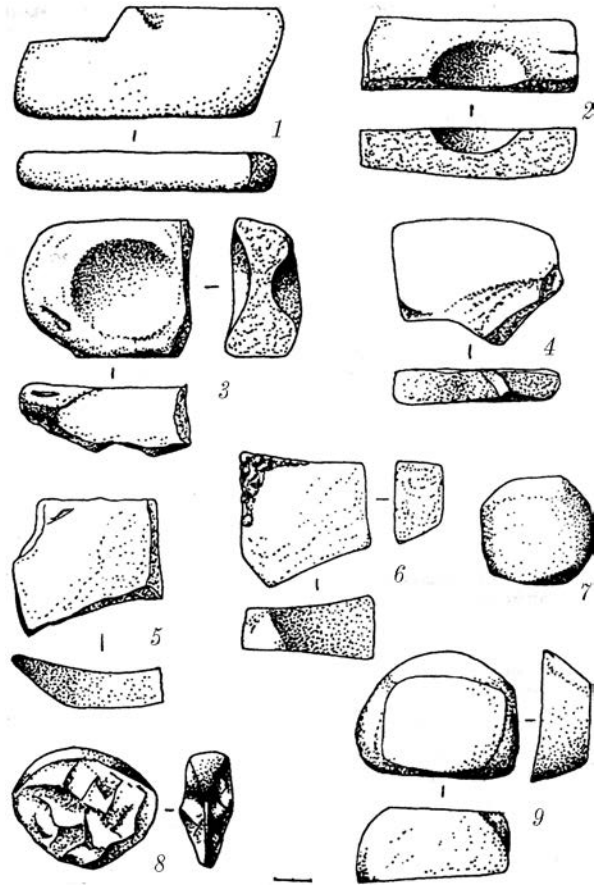

Рис. 128. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Вироби з каменю.

Пластинка тонка овальної форми, зламана з одного боку. На збереженій частини предмета – 3 отвори діаметром 0,3 і 0,5 см. Збережені розміри виробу – 5,0 × 2,8 см (рис. 95: 3). Призначення цього предмета невідоме.

Заготовки (4 од.) з рогу оленя для виготовлення предметів незрозумілого призначення, а також обпиляний ріг кози.

Вироби з каменю

Представлені 24 знахідками, з яких найбільше – різноманітні абразиви.

Розтиральники мають різну форму і розміри (12 од.). Велика частина з них виготовлена з пісковика, і лише один – із діабазу. В одного з розтиральників, округлої форми, оброблені не тільки широкі робочі поверхні, але і бічні грані (рис. 128: 9).

До абразивів належать і 6 точильних каменів – брусків. Один з них, із добре зашліфованою поверхнею, подовженої форми, овальний у перетині, з отвором у верхній частині для підвішування. Довжина предмета 7,0 см, ширина 2,0 см, товщина 1,4 см (рис. 85: 5). Другий, довжиною 6,8 см, звужується до кінця, має також у верхній частині отвір для підвішування до поясу. Одна із робочих поверхонь цього бруска добре сточена (рис. 129: 6). Третій представлений полірованим уламком. Зберігся на довжину 6 см. Злегка звужувався до кінця. Верхня частина, де, вочевидь, був отвір для підвішування, зламана. У перетині брусок – підквадратної форми (рис. 122: 1). Також, ще

З примірники є фрагментами верхніх частин брусків з отворами для підвішування. Вони підпрямокутної форми, овальні в перетині (рис. 123: 10, 14–15). Подібні точильні поясні камені (вочевидь, для виправлення ножів) широко розповсюджені в пам'ятках скіфської епохи Євразії і на території Східноєвропейського Лісостепу. У чималій кількості бруски знайдені і на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 101, рис. 43: 1–6, 8–11).

Заслужують уваги й шліфувальні плитки-абразиви (3 прим.) (рис. 129: 1, 4). Одна – прямокутної форми, друга – підтрикутної, із аспідного сланцю. Розміри більшої плитки – 10,0 × 6,0 × 1,2 см (рис. 129: 1). Відомі їм аналогії на лісостепових поселеннях скіфської епохи (Бессонова, Скорый 2001, рис. 76: 4, 7).

Один із абразивів з озалізованого пісковика, сплющеної видовженої форми, має дві робочі поверхні, на одній із яких помітні сліди заточування, можливо, від ножів (рис. 129: 5).

Велика зернотерка, що складається з двох притертих одна до одної частин – нижньої і верхньої (яма № 13/2004) – відноситься до порівняно рідкісних знахідок на поселеннях скіфського часу, чим, наприклад, розтиральники або бруски. Проте, на Більському городищі подібні артефакти відомі (Шрамко 1987, с. 87, рис. 36: 1–2).

Заслужують на увагу також два знаряддя праці, що мають майже правильну прямокутну форму, при цьому в одного з них (розміри 5,0 × 4,0 × 2,0 см) в центрі – майже правильний напівсферичний отвір діаметром до 3,0 см (рис. 128: 3), у другого (розміри: 6,0 × 2,0 × 1,8 см) – половина цього отвору (рис. 128: 2). Призначення цих знарядь праці незрозуміле, хоча не виключено, що вони пов'язані з ливарною справою.

Перелік кам'яних виробів доповнює і так званий *сфероїд* з карбонатизованого пісковика (рис. 129: 3). Подібні предмети, досить відомі в старожитностях скіфської епохи, могли мати різне призначення.

Вироби зі скла

Репрезентовані єдиною пірамідальною намистиною, знайденою в ямі № 7/2005. Вона має висоту 1,5 см, нижня частина – квадратного перетину 0,8 × 0,8 см (рис. 113: 7). Аналогічні намистини зустрічаються зрідка на Більському городищі, зокрема, знайдені на його Східному укріпленні (Шрамко 1987, с. 49, рис. 16: 30). Відомі вони і серед знахідок на зольнику № 9 (розкопки В. О. Городцова) поселення в урочищі Царина (Городцов 1911, с. 122; Шрамко 1996, с. 47, табл. XVI: 22). Відносяться до досить пізнього часу – кінця V – IV ст. до н. е.

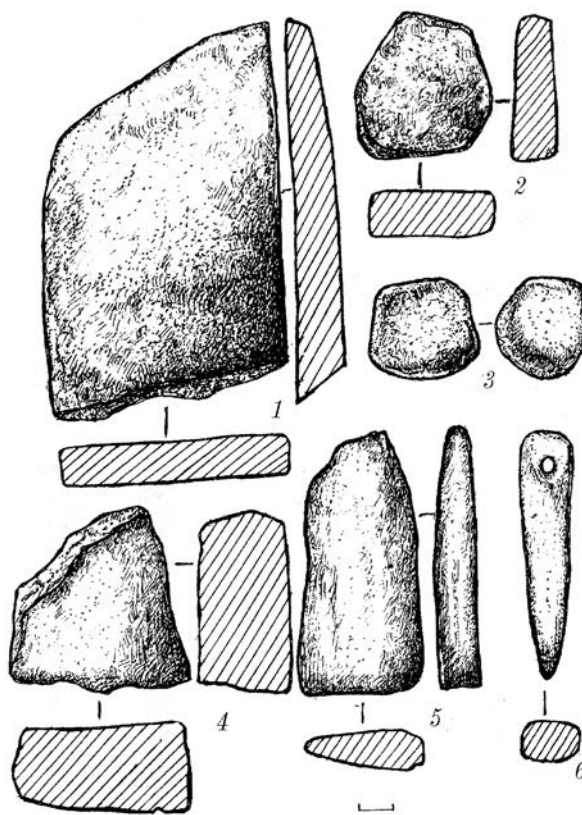

Рис. 129. Зольник № 3 в урочищі Царина. Розкоп 2005 р. Вироби з каменю.

Питання хронології

Період функціонування всієї дослідженої ділянки зольника № 3 (враховуючи характер виразних речей, що добре датуються, – місцевого ліпного, кухонного та столового посуду, імпортованих амфорних матеріалів, бронзових наконечників стріл і виробів з кістки) може бути визначено серединою VII–V ст. до н. е. Щоправда, хронологічні позиції 8 об'єктів (жертovníк № 2 і ями №№ 10/2000, 2/2000, 16/2001, 14/2001, 13/2001, 12/2001, 5/2000), розташованих у східній частині підзольного простору – невизначені, але, з огляду на характер знайдених тут артефактів, вони існували в цій частині комплексу, не виходили за зазначені хронологічні межі.

Зрозуміло, загальна хронологія зольника № 3 (VII–V ст. до н. е.) зовсім не означає, що всі згадані об'єкти функціонували одночасно і головне – протягом такого тривалого часу, в межах кількох століть. Можна орієнтовно стверджувати, щонайменше, про 3 хронологічні горизонти існування дослідженої ділянки поселення.

Горизонт 1. Дата: друга половина VII–VI ст до н. е. До цього горизонту належить лише кілька об'єктів. Потрібно нагадати, що в центральній частині підзольного простору стародавній чорнозем був знятий до материкової глини, і на ній споруджені найбільш давні об'єкти. Це, в першу чергу, жертovníк № 1 (можливо, перший зі створених тут), а також група ям, що концентрувалися здебільшого на схід від жертovníка (ями №№ 6/2000, 1/2000, 8/2000, 9/2000). Лише одна яма (№ 9/2003) розташована на захід від цього жертovníка. Функціонально дві з ям можуть бути визначені, як зернові. Будь-яких інших господарських чи житлових об'єктів цього часу більше не виявлено.

Цей горизонт зольника № 3 цілком синхронізується з подібним горизонтом зольника № 1 і, відповідно, ранніми об'єктами та знахідками на Більському городищі, і, в першу чергу, – на Західному укріпленні (*Шрамко 2010, с. 38*).

Горизонт 2. Дата: VI–V ст. до н. е. Репрезентований лише трьома об'єктами – ямами, дві з яких (№№ 3 і 7) знаходяться поруч із ямами першого хронологічного горизонту, більше того, злегка прорізають їх борти (ями №№ 1, 8). До цього ж періоду відноситься і невелика яма № 4/2000, розташована на південь від жертovníка № 1. Таким чином, практично всі об'єкти цього періоду перебували на схід від жертovníка № 1/2000, виняток становить лише яма № 9/2003, розташована на захід від нього.

Датування зазначених об'єктів, безперечно, дозволяє вважати, що вони демонструють продовження життєдіяльності мешканців на цій ділянці, згодом підзольній поверхні, початок життєдіяльності на якій було покладено ще в VII ст. до н. е.

Горизонт 3. Дата: V ст. до н. е. Об'єкти цього періоду концентруються в основному в західній частині підзольного простору (виняток – горно для виготовлення заліза), вказуючи на розвиток цього комплексу забудови на захід від центру. До нього входять жертovníки № 3/2003 (початку V ст. до н. е.) і № 4/2005, група так званих господарських ям (№№ 11/2001, 9/2003, 17/2004, 3/2005, 1/2005, 2/2005, 7/2005, 4/2005, 6/2005, 5/2000). Варто зазначити, що серед об'єктів цього горизонту є випадок прямої стратиграфії: яма № 17 перерізає огорожу жертovníка № 3. У жертovníку знайдені матеріали V ст. до н. е., в заповненні господарської ями № 17/2003 зустрічаються уламки античного столового посуду останньої чверті V ст. до н. е. Цей факт свідчить про зміну характеру життєдіяльності на цій ділянці в межах того ж V ст. до н. е., що заслуговує на увагу.

1.7. Зольник № 4

Знаходився за 5–7 м на південь від зольника № 3 (рис. 2: 4). До початку робіт, вже був досить розораний, мав висоту 0,15–0,20 м з діаметром приблизно 40 м (рис. 130). Південна частина зольника закінчувалася в яру, що спускався з плато в напрямку з південного сходу на північний захід, аж до валу Великого укріплення городища.

Стратиграфічна ситуація

Стратиграфія розрізу траншеї, прокладеної через зольник з півдня на північ довжиною 66 м, показала, що тут, на відміну від зольників №№ 1 і 3, стародавній гумусний чорнозем не знімався. Безпосередньо під орним шаром (0,3 м) у давньому гумусі, що поступово переходив з глибини приблизно 0,6–0,8 м у жовтуватий суглинковий ґрунт, залягали численні культурні залишки (рис. 131; 307, кол. вкл. IV). Найбільша їх кількість спостерігалася на глибині 0,4–0,6 м. Культурний шар був насичений попелом, вуглинками, великою кількістю подрібненої глиняної обмазки стін, керамічними матеріалами тощо. На північній периферії зольника потужність шару досягала 1,0 м і до 0,5 м – на південній.

Характеристика об'єктів

У процесі дослідження зольника відкриті і вивчені залишки 31 об'єкта: 2 напівземлянки, 2 наземні споруди і 21 так звана господарська яма.

Землянка № 1/2001. Її пляма чітко була помітна лише з рівня суглинку (0,7–0,8 м від рівня сучасної поверхні) (рис. 130). Заглибина приміщення мала трапецієподібну форму, з довгою віссю по лінії схід – захід. Розміри основного приміщення землянки 3,5 × 3,0 м, до того ж східна, поперечна стінка була значно довшою від західної – близько 3,5 м. Зі східного боку розташовувався вхід, який представляв собою овальний коридор розмірами 1,8 × 1,5 м, що плавно спускався в заглиблене основне приміщення з рівня 0,7 м від сучасної поверхні. Дно основного приміщення розташовувалося на глибині 1,28 м від того ж рівня. У центрі землянки знаходилося глинобитне вогнище розмірами 0,8 × 0,6 м, облаштоване на невисокій глиняній основі (0,15 м), що було оточене невисокою глинобитною стінкою завтовшки 0,10–0,15 м. Устя топки розташовувалося від сходу, тобто, з боку входу. Робоча частина печі мала розміри приблизно 0,6 × 0,6 м. Із західного боку до вогнища прилягала прямокутна яма, влаштована у підлозі землянки, розмірами 0,60 × 0,35 м, глибиною 0,20 м, що призначалася для скидання вугілля і попелу, котрі і були в ній виявлені (рис. 132: 1).

Біля західної стінки, на дні («підлозі»), стояла у вертикальному положенні напівзруйнована амфора, до того ж *in situ* збереглася лише нижня її половина (рис. 133). Центр виробництва цієї тарної посудини – Фасосс, V ст. до н. е.

У приденній частині заповнення землянки виявлено понад 200 фрагментів ліпного посуду, переважно уламків ліпних горщиків, 3 фрагменти чорнолискованих мисок, кілька точильних каменів і велика (близько 300 од.) кількість кісток тварин.

Таким чином, узявши до уваги дату вміщеної в підлогу житла амфори, хронологію існування житла можна визначити V ст. до н. е.

Яма № 1/2001. Розташована за 3,1 м на північ від землянки № 1 (рис. 130). Яма мала в плані неправильну округлу форму і розміри 2,5 × 2,0 м (рис. 134: 3). Досліджувалася з рівня суглинку (0,8 м від сучасної поверхні). Глибина залягання дна – 1,25 м від рівня сучасної поверхні. Серед інших матеріалів, виявлених у заповнен-

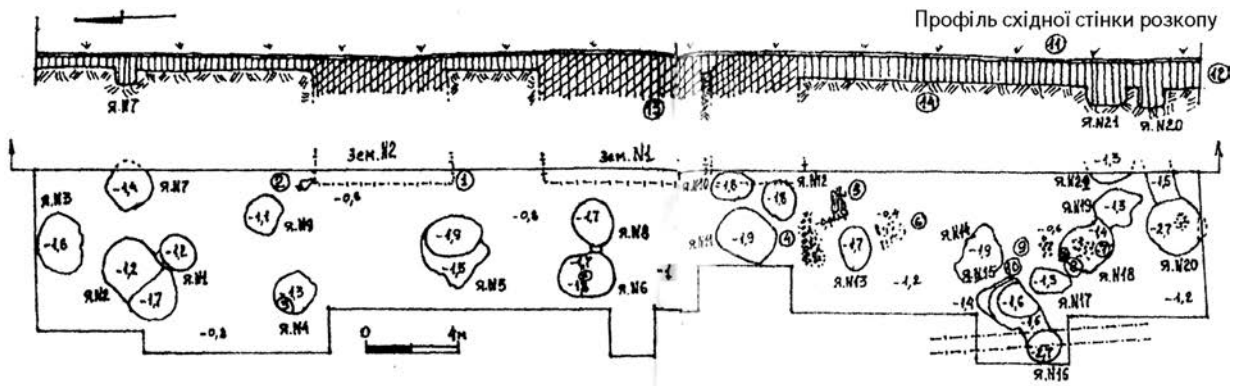

Рис. 130. Зольник № 4 в урочищі Царина. План і профіль.

Умовні позначення: 1 – межі розкопу 2001 р.; 2 – амфора; 3 – розвали кількох посудин; 4 – кам'яна вимостка; 5 – глиняна «підлога» споруди 1; 6 – скупчення кісток тварин; 7 – кам'яна вимостка 2; 8 – глиняна «долівка» споруди 2; 9 – завал обмазки; 10 – горловина амфори; 11 – орний шир; 12 – культурний шар; 13 – розкоп 2001 р.; 14 – материк.

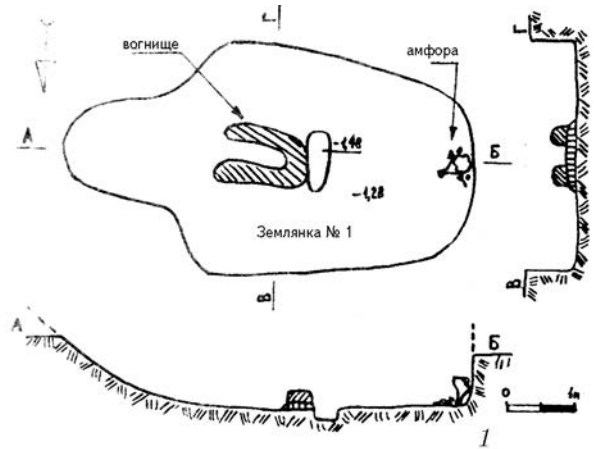

Рис. 131. Зольник № 4 в урочищі Царина. Південна частина розкопу. Дослідження 2001 р.

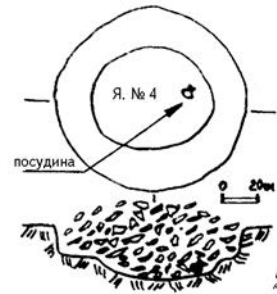

Рис. 132. Зольник № 4 в урочищі Царина. Землянка № 1/2001 та яма № 4. План і перетин.

Рис. 133. Зольник № 4 в урочищі Царина. Землянка № 1/2001. Половина фасоської амфори, вкопана у дно житла.

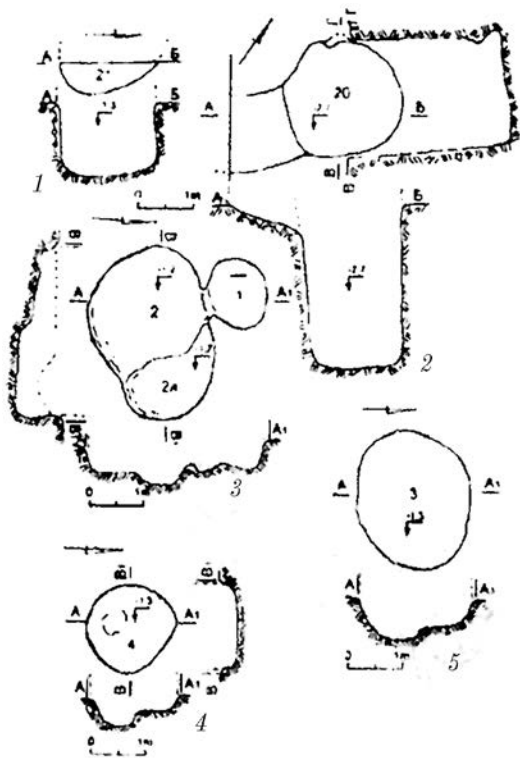

Рис. 134. Зольник № 4 в урочищі Царина. Землянка № 1/2001. Господарські ями. Плани і перетини.

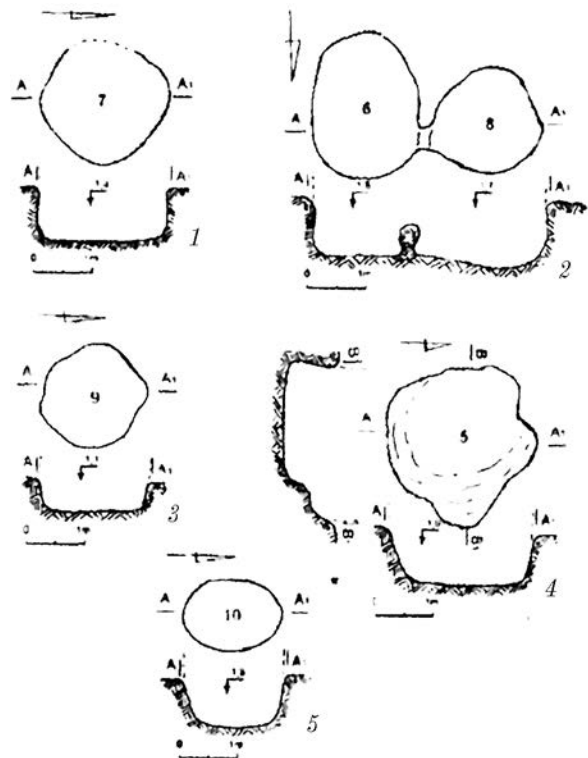

Рис. 135. Зольник № 4 в урочищі Царина. Землянка № 1/2001. Господарські ями. Плани і перетини.

ні, слід виділити уламок тридірчастого кістяного псалія. Можливо, спочатку цей об'єкт слугував зерною ямою. Взявши до уваги особливості псалія, яма відноситься до періоду не пізніше VI ст. до н. е.

Яма № 2/2001. Знаходилась за 0,5 м на захід від ями № 1, майже прилягаючи до неї (рис. 130). У плані мала овальну форму, з розмірами 2,5 × 2,1 м (рис. 133: 3). Виявлена з рівня залягання суглинку (0,8 м від сучасної поверхні). По всьому колу мала виступ шириною близько 0,4 м. Глибина залягання виступу – 1,40 м, а власне дна ями – 1,56 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні містилася велика кількість кісток тварин, уламки ліпних посудин, кістяна пряжка з кількома отворами (рис. 136: 4), заготовка виробу з рогу оленя.

Яма № 8/2002. Розташовувалася приблизно за 1,0 м на схід від землянки № 1 (рис. 130). Округлої форми, діаметром

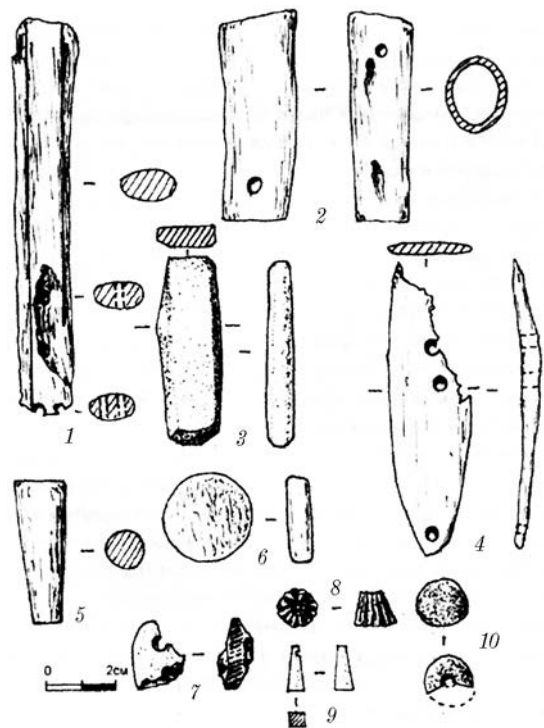

Рис. 136. Зольник № 4 в урочищі Царина. Знахідки: кістка (1–2, 4–6), камінь (3), скло (8–10).

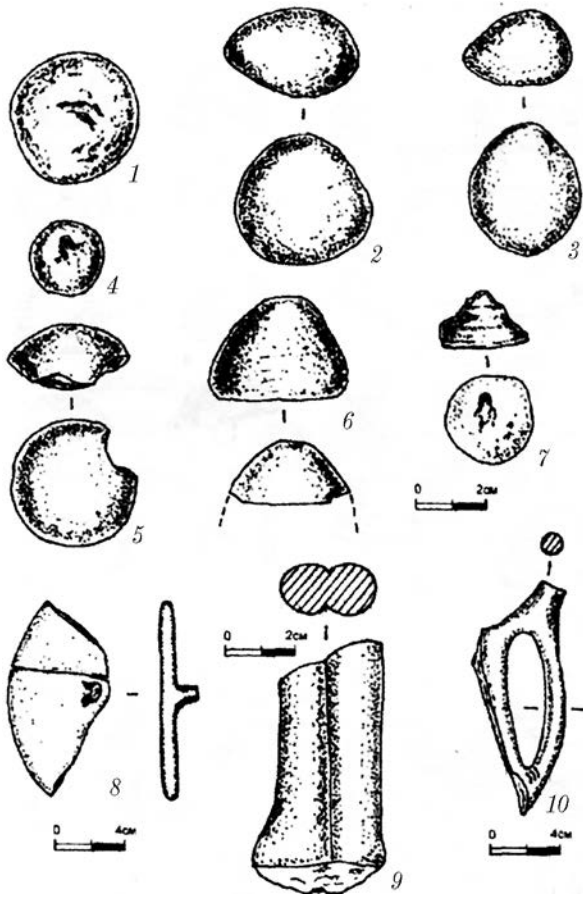

Рис. 137. Зольник № 4 в урочищі Царина. Знахідки: глиняні «коржики» (1–7), фрагментована покривка посудини (8), уламки ручок ліпного посуду (9–10).

(рис. 130), за 1,5 м на схід від землянки № 2, про яку йтиметься пізніше. Зафіксована з рівня залягання суглинку. Розміри ями – 2,5 × 2,5 м. Максимальна глибина 1,9 м від рівня сучасної денної поверхні. Яма поглиблювалася уступами зі сходу на захід (рис. 135: 4). Заповнення пухке, попелясте. Матеріали у заповненні незначні: дрібні уламки кераміки (всього 124 од.: 98 стінок, 15 вінець, 11 донець), невиразний амфорний бій (7 фрагментів), кістки тварин (65) і дрібні шматки печини (28), камені (8 знахідок). Вирізнялася дводільна ручка великої ліпної посудини (рис. 137: 9), вірогідно, корчаги.

Яма № 10/2002. Виявлена за 2 м на північний схід від землянки № 1/2001 і за 4 м на північ від ями № 8/2002 (рис. 130). Досліджувалася з рівня залягання суглинку. У плані – овальної форми, розмірами за довгою віссю (північ – південь) 1,5 м і 1,2 м – за коротшою. Глибина ями 1,8 м (рис. 135: 5). Була помітно зруйнована в результаті засипання розкопу 2001 р. Будь-яких істотних матеріалів, крім кількох кісток тварин та уламків кераміки, виявити не вдалося. Всього знайдено: 44 фрагменти ліпного посуду (36 стінок, 4 вінець, 4 денця), 33 кістки тварин, 11 фрагментів обмазки і 5 каменів.

Яма № 11/2002. Майже прилягала до ями № 10 зі сходу (рис. 130). Досліджувалася з рівня суглинку. У плані мала неправильну геометричну форму. Розміри за дов-

1,5 м, глибиною – 1,7 м (рис. 135: 2). У заповненні – невиразні уламки ліпних посудин, обгоріла обмазка, кістки тварин. Всього: 107 фрагментів ліпної кераміки (92 стінки, 6 вінець, 9 донець), 4 фрагменти амфор, 32 шматки обмазки, 100 кісток тварин і 13 каменів.

Яма № 6/2002. Знаходилася дещо східніше від ями № 8 (рис. 130). Між ними існувала перемичка завширшки 0,4 м. Яма помічена з глибини 0,4 м від рівня поверхні. Округлої форми, з розмірами 2,25 × 1,75 м за довгою віссю по лінії північ – південь. Глибина ями 1,8 м (рис. 135: 2). У нижній частині ями існуюча перемичка із сусідньою ямою № 8 була майже знищена норами гризунів, так, що біля дна заповнення обох ям були взаємно перемішані, тому визначити їх хронологічний взаємозв'язок виявилось неможливим. Проте, відзначимо, що у заповненні виявлено 121 фрагмент ліпного посуду (103 стінки, 11 вінець, 7 донець), 21 фрагмент амфор, в тому числі виробництва Хіуса, 114 кісток тварин, 42 шматки обмазки і 8 каменів різних розмірів. Фрагменти хіоської амфори відносяться до 3-ї чверті V ст. до н. е.

Яма № 5/2002. Знаходилася за 4 м на південь від ями № 8 і за 3,0 м від ями № 6

гою віссю – 2,25 м, за короткою – 2,0 м. Глибина 1,9 м від рівня сучасної поверхні (рис. 138: 1). Матеріали з гумусного заповнення не відрізнялися великою кількістю та оригінальністю: фрагменти звичайних ліпних посудин, кістки тварин, печина, шлаки.

Яма № 12/2002. Розташовувалася приблизно за 0,5 м на схід від ям №№ 10–11 (рис. 130). Вивчалася з рівня залягання суглинку. У плані яма мала округлу форму, діаметр 1,2 м і глибину 1,8 м (рис. 138: 2). Призначення ями невідоме. Заповнення – гумус зі вкрапленнями глини, попелу та вугілля. Матеріали бідні і невиразні: фрагменти звичайних ліпних посудин, дрібні кістки тварин, печина, шлаки тощо.

Споруда № 1/2002. Її залишки знаходилися ближче до північної периферії зольника (рис. 130). Виявлена безпосередньо під орним шаром. Представляла собою кам'яну «вимостку» з дрібного битого кругляка, дуже перепаленого у вогні. «Вимощення» розмірами 2,0 × 1,0 м було витягнуте довгою віссю по лінії схід – захід. Його південний бік мав вигляд правильної обрізаної лінії. За 1,0 м на північ від «вимощення» зафіксовані залишки ділянки глиняної підлоги з ретельно заглаженою поверхнею зеленкуватого відтінку. Товщина шару підлоги 3–4 см, нижня частина його дуже прокалена. За 2,0 м на північ від цих двох ділянок «вимощень» знаходилося скупчення кісток тварин (переважно трубчастих), діаметром близько 1,0 м. У розрізі, через незначну глибину, що збігалася з орним шаром, сліди матеріалів із заповнення «приміщення» споруди не простежувалися.

Яма № 13/2002. Знаходилась приблизно за 4 м на північ від ями № 11/2002, у площі приміщення № 1 (рис. 130). Деякі матеріали, що відносилися до цього приміщення, очевидно, перекривали яму, так, що до його функціонування вона не мала відношення, адже була більш раннім об'єктом. У плані яма мала овальну форму, розміри за довгою віссю 1,6 м і 1,1 м – за короткою. Глибина її від рівня сучасної поверхні становила 1,7 м (рис. 138: 3). Заповнення складалося з гумусу, насиченого попелом і вугіллям. Керамічні матеріали з цього вмісту були перепаленими. Привертає увагу значна кількість амфорного бою – більше 20 фрагментів.

Загалом, землянка № 1/2001 і ями №№ 1-2/2001, №№ 6, 8, 10-13/2002, а, можливо, і яма № 5/2002, склали *єдиний житлово-господарський комплекс (№ 1)* або окреме *подвір'я*.

Землянка № 2/2001. Розташовувалася приблизно за 7 м на південь від землянки № 1/2002 (рис. 130) і представляла собою вкрай складну за конструкцією будівлю

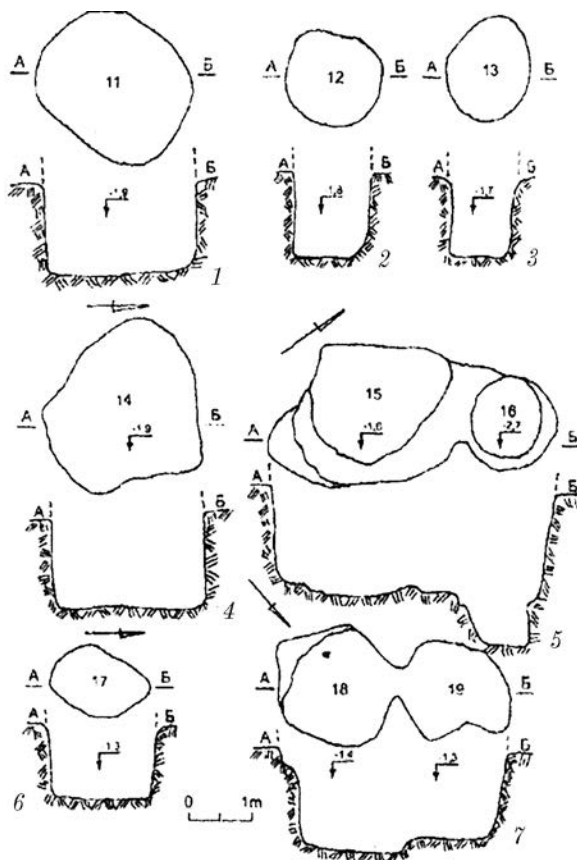

Рис. 138. Зольник № 4 в урочищі Царина. Землянка № 1/2001. Господарські ями. Плани і перетини.

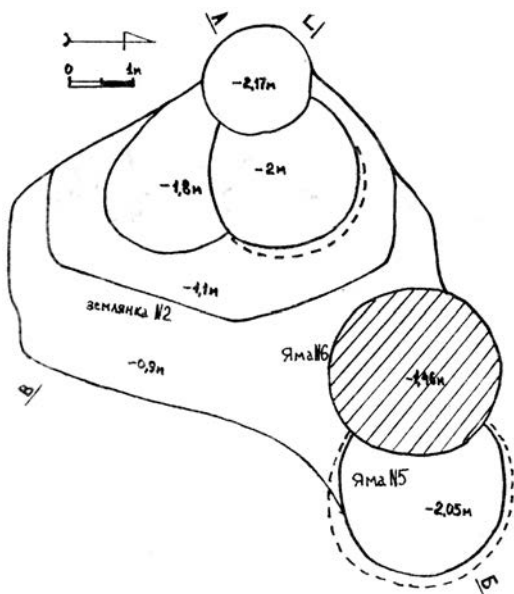

Рис. 139. Зольник № 4 в урочищі Царина. Землянка № 2/2001 та ями №№ 5–6/ 2001. План.

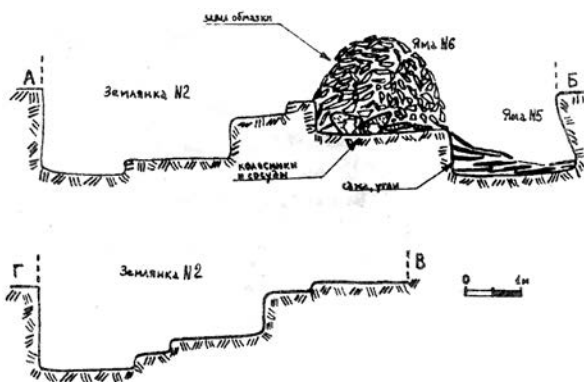

Рис. 140. Зольник № 4 в урочищі Царина. Землянка № 2/2001 та ями №№ 5–6/ 2001. Перетини.

прямого відношення (рис. 139). Ще з рівня орного шару, по лінії траншеї (кв. 121–122), виявилось надзвичайно велике скупчення крупних уламків обмазки стін зі слідами прутів каркасу. При подальших розкопках з'ясувалося, що воно мало куполоподібну форму, а його основа залягала в ямі на глибині 1,46 м від поверхні. Діаметр цього скупчення прожареної глиняної обмазки становив 1,2 м. При цьому окремі шматки обмазки лежали так щільно один за одним, що між ними взагалі були відсутні щілини й інший сторонній ґрунт. Цілком зрозуміло, що всі ці фрагменти були скинуті (а, можливо, укладені?) одночасно (рис. 141–142).

В основі цього накиду була виявлена глиняна обпалена плита, частково фрагментована, що залягала практично на одному рівні і представляла собою товсту (3–4 см) гратчасту «дошку», загальними розмірами приблизно 0,5 × 0,3 м (рис. 143). Вона

(рис. 139). З глибини 0,9 м від рівня сучасної поверхні фіксувалася прямокутна пляма, зорієнтована з північного сходу на південний захід, розмірами приблизно 5,0 × 3,0 м (рис. 140). На цьому рівні у східній частині виявлений бронзовий трилопатовий наконечник стріли з шипом на втулці, що, судячи за типом, відноситься до епохи скіфської архаїки (кінець VII–VI ст. до н. е.) (рис. 95: 8). Далі, на захід знаходився неширокий виступ (0,3–0,4 м) глибиною 0,15–0,20 м по відношенню до рівня, з якого фіксувалася пляма землянки. Ще далі, на захід, містився каскад заглиблень у вигляді округлих приміщень розмірами від 2,0 до 1,5 м у діаметрі, до того ж третє крайнє із західного боку, мало найбільшу глибину – 2,17 м від рівня сучасної поверхні (рис. 140). Не зовсім зрозуміло, що являв цей комплекс: землянку з підвальними приміщеннями, житло з ямами, котрі значно пізніше його прорізали чи щось інше? Знахідки із землянки, хоча і численні, але, крім зазначеного наконечника стріли, невиразні, з точки зору хронології (понад 250 уламків ліпної кухонної кераміки і близько 20 фрагментів стінок амфор), вказують лише на час – від періоду скіфської архаїки до V ст. до н. е. включно, не сепаруючи в тимчасовому відношенні комплекси предметів із окремих приміщень.

Це ж повною мірою відноситься і до вкрай цікавого об'єкту (*яма № 6/2001*), розташованого впритул до площі землянки № 2, але, здається, не маючого до неї

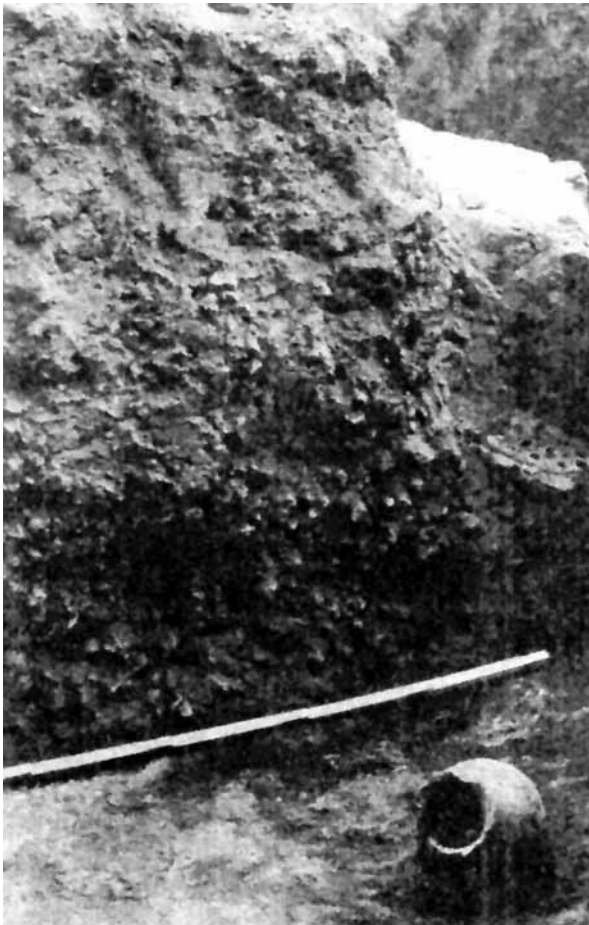

Рис. 141. Зольник № 4 в урочищі Царина. Яма № 6/2001. Скупчення фрагментів глиняної обмазки з відбитками прутів.

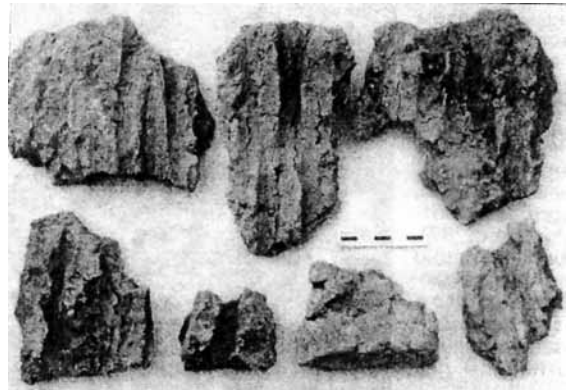

Рис. 142. Зольник № 4 в урочищі Царина. Яма №.№ 6/2001. Фрагменти глиняної обмазки.

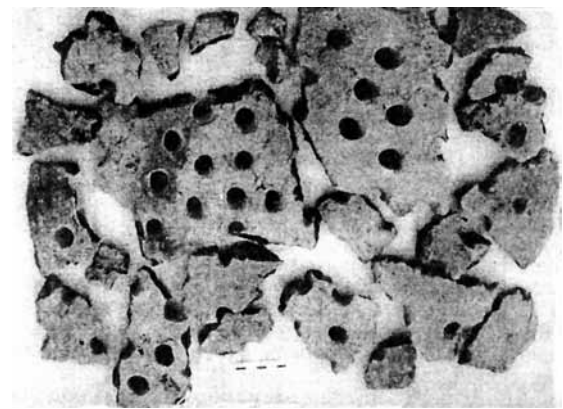

Рис. 143. Зольник № 4 в урочищі Царина. Яма № 6/2001. Уламки глиняної «решітки».

вся була покрита густою сіткою регулярних круглих отворів діаметром близько 1 см і представляла собою ніщо інше, як колосники, про що свідчить великий ступінь прожарення, аж до обвуглювання, нижньої частини, а також самих отворів. Безпосередньо під плитою знаходився щільний шар попелу і вугілля, що залягав на ущільненому дні ями. На ньому також виявлені і 2 цілих посудини (рис. 144). Одна з них – кружкоподібна посудина або кухоль зі слабо відігнутими вінцями, що мав тюльпаноподібний профіль, присадкуватий тулуб на денці без виступу. Ручка кухля відламана. Розміри посудини: висота 10 см, діаметр вінець 11 см, діаметр денця 6 см. Поверхня посудини шерехата, сірого кольору (рис. 145: 1). Друга посудина – тюльпаноподібний горщик з різко відігнутими вінцями та орнаментом у вигляді проколів по краю. Його розміри: висота 16 см, діаметр вінець 9 см, діаметр денця 6 см. Поверхня злегка підлискована, бурого кольору. Горщик має явно архаїчний вигляд і може бути віднесений до VII–VI ст. до н. е. У глинистому заповненні горщика виявлений фрагмент бронзового затискача.

До ями № 6/2001 з її «спорудою» із обмазки безпосередньо прилягала *яма № 5/2001*, утворюючи немовби приступку до першої. Вона округла в плані, діаметром 1,5 м (рис. 139). Її дно, що знаходиться на глибині 2,05 м від рівня сучасної денної поверхні, дещо розширене, досягало діаметру 1,7 м. Можливо, це була зернова яма. На

Рис. 144. Зольник № 4 в урочищі Царина. Ями № 6 і 4/2001. Ліпний посуд (фото).

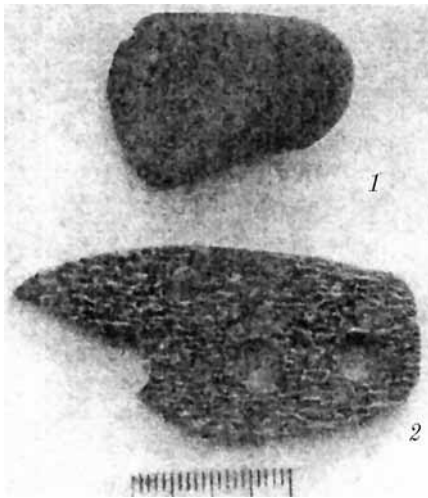

Рис. 146. Зольник № 4 в урочищі Царина. Глиняна модель сокири (1) та пряжка з кістки із отворами (2).

глиняну модель сокири з проухом і широким округлим лезом (рис. 146: 1), кістяну пряжку з отворами (рис. 146: 2).

Щодо призначення дивної «споруди» в ямі № 6/2001 можна висловити різні припущення. Найбільш імовірним є те, що скупчення обмазки – є місцем скидання розвалу стін під час розчищення якогось завалу. Правда, при такому поясненні незрозумілий регулярний характер залягання в основі цієї «споруди» глиняного колосника і присутності тут двох цілих посудин. В якості припущення можна вказати на технологічний прийом при випалюванні кераміки, що використовується і зараз, коли для підтримання високої і стабільної температури випалу застосовують завал випаленої продукції битої кераміки і взагалі будь-який керамічний брукт. На думку В. П. Білозора, в «такому випадку яму № 5/2001 було б можливим інтерпретувати як робочий майданчик перед гирлом гончарної печі. Про це побічно свідчать і знахідки в ямі великих коржів (близько 1 кг) гончарної глини, а також кількох «котушок», які при бажанні можна розглядати як первинну заготовку для ліплення горщиків. Втім, ще раз підкреслимо, що це лише припущення, й об'єкт, загалом, не піддається прямій і безумовній інтерпретації». Зважаючи на матеріали в ямі № 6/2001 (ліпні горщики

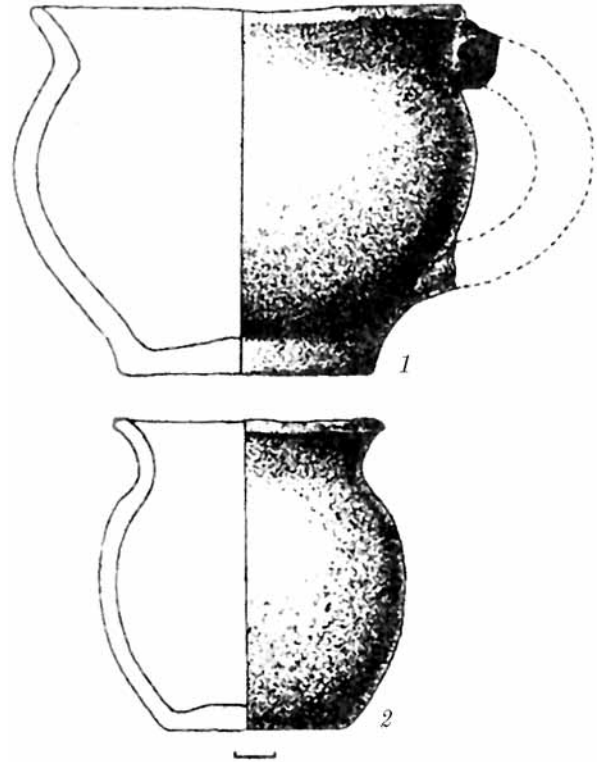

Рис. 145. Зольник № 4 в урочищі Царина. Ями № 6 та 4/2001. Ліпні посудини (прорисовка).

дні виявлений великий (до 0,10–0,15 м) шар попелу, сажі та вугілля. Серед предметів, знайдених в ямі № 5/2001, потрібно виділити бронзовий трилопатевий наконечник стріли з прихованою втулкою, що відноситься до V ст. до н. е. (рис. 95: 10),

архаїчного вигляду) та ямі № 5/2001 (наконечник стріли V ст. до н. е.), ці об'єкти відносяться до різних хронологічних горизонтів.

Яма № 4/2001. Знаходилася за 3 м на південь від землянки № 2/2002 (рис. 147). Виявлена вже з рівня 0,5 м. У плані яма – кругла, діаметром 2,1 м. По всьому колу вона мала виступ завглибшки 0,6 м від поверхні, дно основної частини – на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні. В ямі виявлена величезна кількість значних за розмірами шматків обмазки, внаслідок чого це дещо нагадує ситуацію з ямою № 5/2001. Крім того, і тут під завалом виявлено цілу посудину (рис. 132: 2) архаїчного часу (висота – 8 см; діаметр горла – 7 см; діаметр денця – 5 см). Горщик має плавно відігнуті гладкі вінця і тюльпаноподібний профіль (рис. 144: 2; 145: 2). Посудина дуже перепалена у вогні, тому має яскраво рожевий колір і вкрита тонкими тріщинами. Потрібно зазначити, що на відміну від ями № 5, тут обмазка стін не залягала настільки щільними шарами, і серед її шматків зустрічалися іноді й інші знахідки: уламки ліпного посуду та амфор, кістки тварин і каміння. Зокрема, знайдено 19 фрагментів ліпного посуду (15 стінок, 1 вінець, 3 денця), 2 уламки стінок амфор, 5 кісток тварин, 2 камені.

Неподалік від ями № 4/2002, за 1 м на південь від неї, виявлений бронзовий наконечник стріли архаїчного типу: тригранний, з трикутною голівкою, високою втулкою та однією з граней, опущеною у вигляді шипа (рис. 95: 9). Такі наконечники побутували в кінці VII – на початку VI ст. до н. е.

Яма № 9/2002. Розташована за 2 м на південний схід від землянки № 2/2001 (рис. 130). Досліджувалася з рівня залягання суглинку. У плані вона округла, діаметром 1,5 м, глибиною 1,1 м (рис. 135: 3). Заповнення до краю насичене попелом. Знахідки численні: різноманітні уламки ліпної кераміки (всього 31 фрагмент: 22 стінки, 6 вінця, 3 денця). Особливо треба виокремити дно античної посудини (ойнохоя-?) і ручку у вигляді виступу, що ймовірно до неї відноситься, а також мініатюрну біконічну корчажку (рис. 148: 13). Крім того, знайдено 14 кісток тварин, камінь і шлак.

Між ямою № 9/2002 і землянкою № 2/2001, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, знайдена археологічно ціла амфора, в якій була відсутня лише ніжка (рис. 149). Амфора відноситься до хіоських посудин (з прямим горлом, тип IV-Б, варіант ботрос) і може бути датована 20-10-ми рр. V ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 20, 239, табл. 9: 2).

Яма № 7/2002. Розташована за 4 м на південь від ями № 2/2002 (рис. 130). Досліджувалася з рівня залягання суглинку. У плані округла, діаметром 2,0 м, глибиною 1,4 м (рис. 135: 1). Заповнення – гумус, попіл, вуглики тощо. Матеріали з ями невиразні: 25 фрагментів ліпного посуду (9 – стінок, 7 – вінець, 9 – денця), 18 шматків глиняної обмазки стін, 9 кісток, камінь.

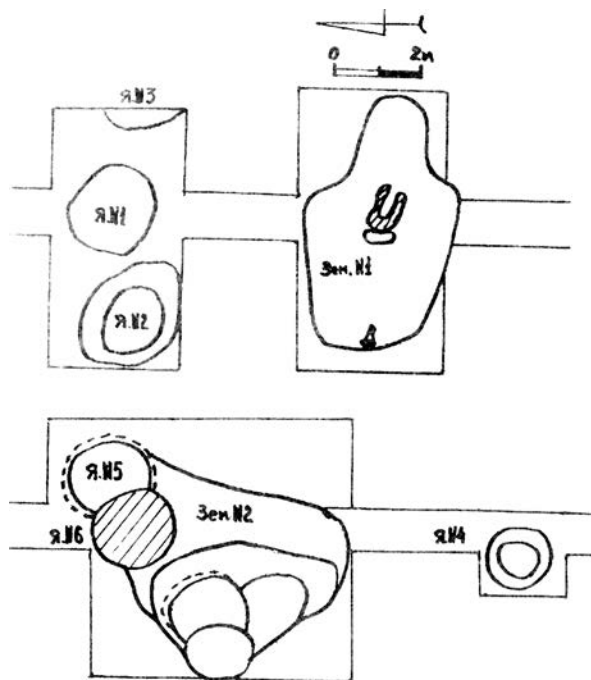

Рис. 147. Зольник № 4 в урочищі Царина. Землянки №№ 1–2/2001.

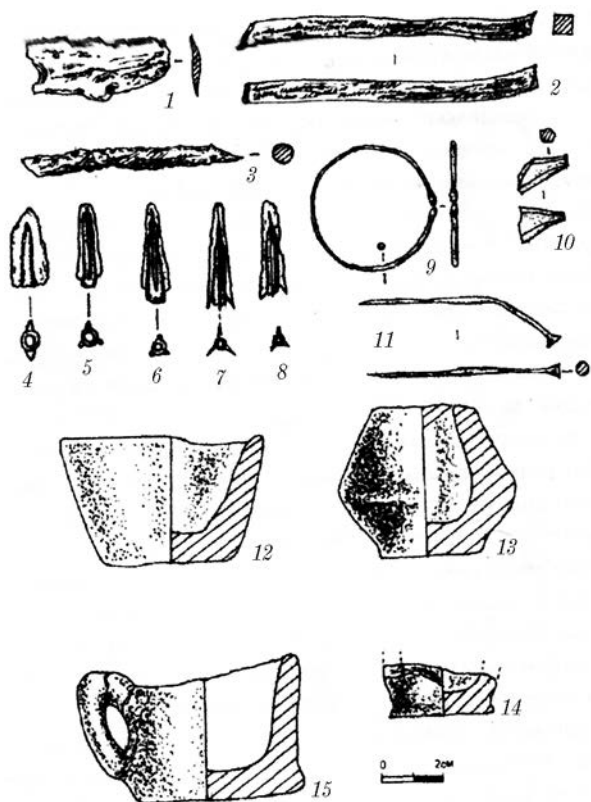

Рис. 148. Зольник № 4 в урочищі Царина. Знахідки: вироби з бронзи (1–11) та мініатюрні ліпні посудинки (12–14).

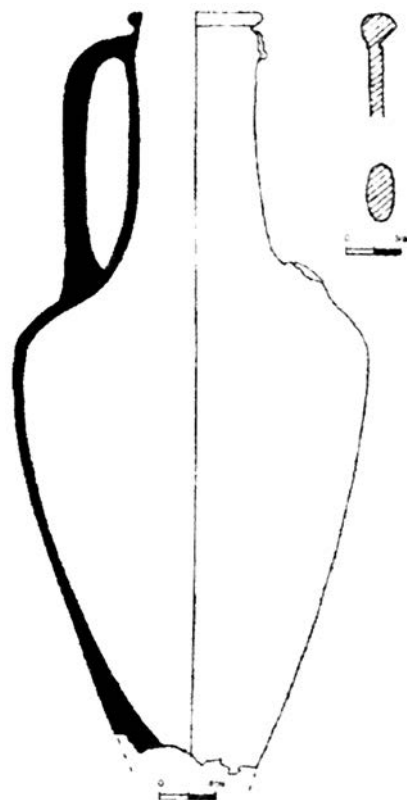

Рис. 149. Зольник № 4 в урочищі Царина. Хіоська амфора з прямим горлом.

Яма № 3/2002. Знаходилась за 2 м на південний схід від ями № 7/2002 (рис. 130). Краї ями зафіксовані з глибини 0,75 м. Вона овальної форми, розмірами 2,5 × 2,0 м. Довга вісь – по лінії схід – захід. Глибина ями 1,6 м від рівня сучасної поверхні (рис. 134: 5). Заповнення її однорідне, попелясто-сірого кольору. У ньому виявлена кілька великих фрагментів ліпного посуду з валиками і проколами по краю, уламок залізного ножа, бронзова цвяхоподібна шпилька. Всього знайдено 145 фрагментів ліпного посуду (121 стінка, 11 вінець, 13 денець), 3 уламки амфор, 46 кісток тварин, 55 шматків обмазки і шлаки.

Яма № 2/2002. Розташована за 1 м на північний схід від ями № 3/2002 (рис. 130). Мала дві окремі камери (2 і 2а), краї яких виявилися дуже зруйнованими. Тому простежити, чи не є ці камери окремими ямами, не вдалося. Між іншим, не можна виключати, що це рештки господарської двокамерної споруди типу льоху. Розміри цієї ями 3,0 × 2,2 м, її довга вісь витягнута по лінії північний схід – південний захід. Глибина від рівня сучасної поверхні 1,7 м (рис. 134: 3). Крім того, в заповненні цього об'єкта знайдено досить багато знахідок. З них – 362 фрагмента ліпного посуду (в тому числі: 280 стінок, 40 вінець, 42 денця), 32 фрагменти амфор, 211 кісток тварин, 195 шматків печини, 8 каменів. Цікавою знахідкою є ручка чорнолакового кіліка, за якою зрозуміло, що яма навряд чи має датуватися раніше V ст. до н. е.

Яма № 1/2002 впритул прилягала з півночі – північного заходу до ями № 2 (рис. 130). Вона була круглою в плані, діаметром 1,0 м. Дно розташовувалося на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні, було нерівним, опуклим у центрі (рис. 134: 3). В ямі

виявлені нечисленні знахідки: 25 фрагментів ліпного посуду (21 стінка, вінця і 4 денця), 4 фрагменти амфор, 35 кісток тварин, 7 шматочків печини.

Яма № 4/2002. Розташовувалася за 2 м на схід від ями № 9/2002 і за 4 м на південь від ями № 2/2002 (рис. 130). Досліджувалася з рівня залягання суглинку. Округла в плані, діаметром 2,5 м, максимальна глибина від рівня сучасної поверхні 1,9 м (рис. 134: 4). Яма поглиблювалася уступами зі сходу на захід. Заповнення пухке, попелясте. Серед знахідок – 19 фрагментів ліпного посуду (15 стінок, вінця, 3 денця), 2 фрагменти амфор, 5 кісток тварин, 28 шматків обмазки і 2 каменя. До числа найбільш важливих знахідок відноситься археологічно цілий ліпний горщик із заціпами по краю (рис. 150). Подібний посуд характерний загалом для V ст. до н. е.

Мабуть, землянка № 2/2001 і зазначені 8 господарських ям (№№ 5/2001; 9/2002; 7/2002; 3/2002; 2/2002; 1/2002; 4/2002; 5/2002, а також яма № 5/2002) могли складати *другий житлово-господарський комплекс* або *подвір'я*. На користь цього свідчать як матеріали із заповнення, так і дані планіграфії ділянки, коли жоден із об'єктів не «перерізувався» іншим.

Яма № 20/2002. Знаходилася на північній периферії зольника № 4 (рис. 130). Простежувалася з рівня залягання суглинкового підґрунтя. У плані круглої форми, діаметром 2,0 м. Глибина 2,7 м від рівня сучасної денної поверхні. Дно рівне. У північній частині, біля дна – невеликий підбій, розміром 0,5 м у ширину, що заходив у стінку на 0,3 м (рис. 134: 2; 151: 2). Він був заповнений товстим шаром золи і попелу. У заповненні, особливо біля дна, виявлено велику кількість фрагментів ліпного посуду, уламки горщиків з наліпними валиками і проколами по краю, фрагменти амфор, кістки тварин, шлаки, печину тощо. Особливо необхідно виділити знахідку круглого бронзового браслета, орнаментованого на кінцях голівками змії (рис. 148: 9). На захід від ями, на глибині 0,3 м від її зафіксованого краю, починався пологий підйом шириною 1,7 м. Цей підйом заглиблювався у західну стіну розкопу.

Ліпна кераміка, особливо фрагменти ліпних горщиків із наліпним валиком та проколами по краю, дозволяють припустити, що датування цієї ями лежить у межах VI–V ст. до н. е.

Яма № 21/2002. Розташовувалася за 2 м на захід – південний захід від ями № 20/2002 (рис. 130). Досліджувалася з рівня суглинкового ґрунту. Швидше за все, вона була круглою в плані, діаметром 2,0 м. Глибина ями в дослідженій частині 1,3 м від рівня сучасної поверхні (рис. 134: 1; 151: 1). Заповнення гумусне, зі значними включеннями сажі та попелу. Незважаючи на невелику досліджену частину ями, тут знайдені

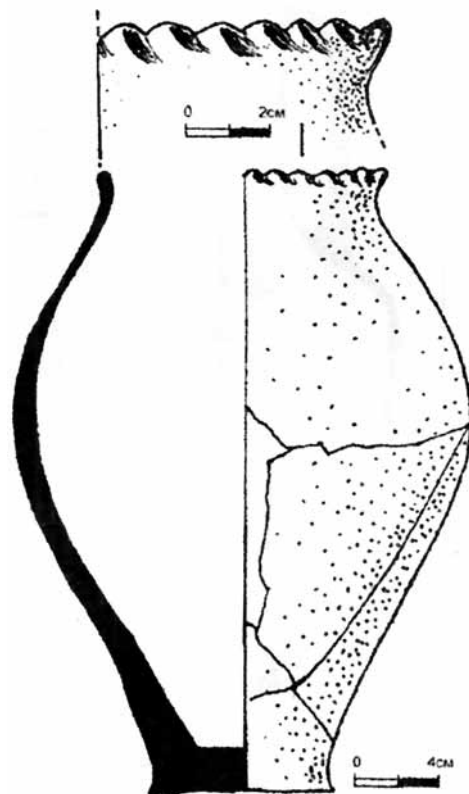

Рис. 150. Зольник № 4 в урочищі Царина. Ліпний горщик з ями № 4/2002.

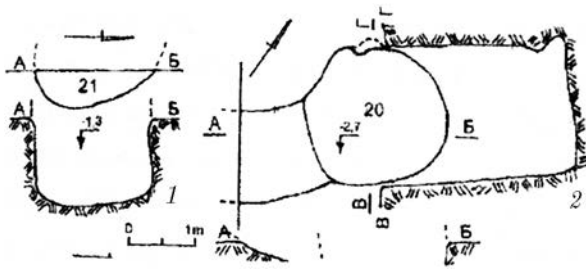

Рис. 151. Зольник № 4 в урочищі Царина. Землянка № 1/2001. Господарські ями. Плани та перетини.

цікаві матеріали. Крім великої кількості різноманітних фрагментованих форм ліпних посудин та амфорного бою, біля дна ями виявлені 3 великих уламки черепа людини, котрі, здається, що належали різним особам. Два фрагменти черепа піддавалися дії вогню.

Ями №№ 18–19. Взаємно перекривали одна одну. Пряма стратиграфія не спостерігалася. Зорієнтовані за віссю північний захід – південний схід. Яма № 19 розташовувалася між ямами №№ 20/2002 і 21/2002 (рис. 130). Обидві ями простежені з рівня залягання суглинку. Встановити їх хронологічне взаємовідношення за стратиграфією було неможливим.

Яма № 18 мала в плані неправильну геометричну форму. Її розміри – $1,7 \times 1,6$ м на глибині 1,4 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 138: 7). У гумусованому, насиченому домішками попелу та вугілля, заповненні виявлено велику кількість знахідок: уламки ліпних посудин, фрагменти амфор, кістки тварин, печина, шлаки тощо.

Яма № 19 також мала в плані неправильну форму. Її розміри – $1,75 \times 1,50$ м на глибині 1,3 м від рівня сучасної поверхні (рис. 138: 7). Як заповнення (гумус із попелястими включеннями), так і археологічні матеріали (фрагменти ліпних посудин, амфор, кістки тварин, печина, шлак тощо) подібні виявленим в ямі № 18.

Яма № 17/2002. Впритул прилягала з південного сходу до ями № 18/2002 (рис. 130). Вивчалася з рівня залягання суглинку. У плані мала овальну форму з розмірами за довгою віссю 1,5 м і 1,0 м – за короткою. Глибина 1,3 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 138: 6). У глинистому заповненні ями виявлено: 27 фрагментів ліпного посуду (22 стінки, 3 вінця і 2 денця), 3 фрагменти амфор, 10 кісток тварин, 5 уламків печини і 8 каменів.

Яма № 14/2002. Знаходилася за 2 м на південь від ями № 18/2002 (рис. 130). Досліджувалася з рівня залягання суглинку. У плані мала неправильну форму. Розміри ями – $2,5 \times 2,5$ м на глибині 1,9 м від рівня сучасної поверхні (рис. 138: 4). Біля східного краю виявлена горловина амфори дуже великого розміру, що за типом нагадувала коринфську (рис. 152: 3). Крім цього, в попелястому заповненні знайдено багато фрагментів ліпних посудин (32: 21 стінка, 4 вінця, 7 денця), уламки амфор (2),

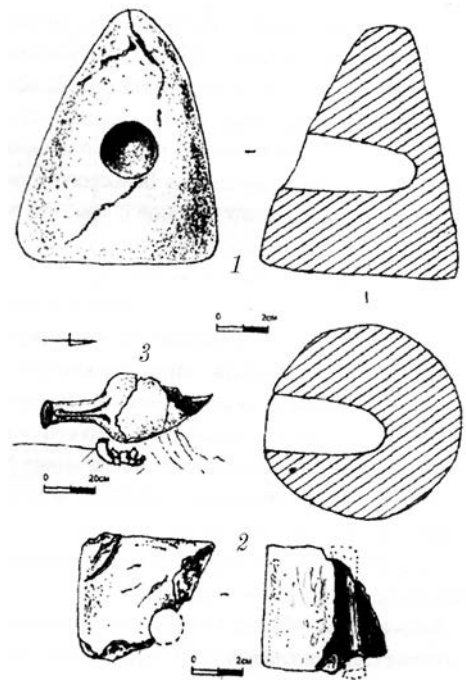

Рис. 152. Зольник № 4 в урочищі Царина. Глиняні конус (1), «цеглини» (2), схема розташування хіоської амфори під час її виявлення (3).

шматки обмазки з чіткими відбитками прутів, кам'яні розтиральники, кістки тварин, печина, шлаки тощо.

Ями №№ 15–16. Розташовувалися на північний схід від ями № 14/2002, у безпосередній близькості (рис. 130). Вони перекривали одна одну. При цьому здається, що яма № 15 передувала за часом спорудження ями № 16, тому що в першій чітко простежувалися сліди обрізу шарів заповнення на межі двох ям. Як перша, так і друга ями простежувалися з рівня залягання суглинкового ґрунту.

Яма № 15 мала в плані неправильну форму. Її розміри – 2,7 × 2,1 м. Дно нерівне, з максимальною глибиною 1,6 м від рівня сучасної поверхні (рис. 138: 5). Заповнення гумусне, зі значною кількістю попелу, сажі, вугілля. Воно містило чимало знахідок: уламки ліпних посудин (23: 21 стінка і 2 денця), 24 кістки тварин, 10 шматків обмазки.

Яма № 16 – кругла в плані, діаметром 1,5 м. Глибина 2,7 м від рівня сучасної поверхні (рис. 138: 5). Можливо, це зернова яма. Об'єкт перерізала траншея телефонного кабелю, через що заповнення в ній і супутні археологічні матеріали були дуже перемішані. Проте, виявлені великі уламки горщиків з наліпним валиком і проколами по краю (всього 104: 48 стінок, 30 вінець, 26 денців), 2 фрагменти амфор, 103 кістки тварин, шлак (5), камені (7), глиняна обмазка (35).

Можливо, що ця група об'єктів належить до ще не дослідженого *третього житлово-господарського комплексу*, існування якого імовірно в межах площі зольника № 4.

Речовий комплекс

Він включає різні категорії знахідок. Але цілком домінує посуд, представлений в основному фрагментами, при цьому співвідношення ліпної і гончарної кераміки дорівнює приблизно 70% до 30%.

Ліпна кераміка

Посуд

Вона становить наймасовішу категорію знахідок, як, втім, і на інших зольниках. Але, поряд з численними фрагментами, знайдено 7 цілих посудин (2 з яких представлені малими формами).

За неповними даними (на жаль, більш точна статистика за знахідками кераміки велася лише на другому, 2002 році досліджень зольника № 4), при розкопках виявлено понад 1500 фрагментів ліпних посудин і кілька цілих форм, серед яких домінували фрагменти кухонних горщиків. Лише кількома десятками представлені фрагменти мисок, поодинокі знахідки уламків інших видів посуду – черпаків, кухлів.

Горщики, крім кількох цілих форм, представлені великою кількістю фрагментів стінок, 135 вінцями, 135 денцями посудин різноманітних типів, серед яких переважали горщики тюльпаноподібного профілю середніх розмірів (висотою 15–20 см). Значна частина з них була прикрашена по краю наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями, найбільш ранні посудини – проколами під вінцями. Також, потрібно відзначити, що серед горщиків велику кількість становили посудини зі заціпами по краю. У найбільш ранніх основа денця плавно переходила в стінку. Пізніші, починаючи з V ст. до н. е., мали закраїну на денці.

Розглянемо кілька збережених горщиків.

Посудина з ями № 6/2001 тюльпаноподібного профілю, з різко відігнутих вінцем, прикрашеним проколами по краю. Денце без закраїни. Висота 16 см, діаметр вінця

9 см, діаметр денця 6 см. Поверхня посудини злегка підлискована, бурого кольору. Відноситься до ранньої категорії горщиків, датування яких – не пізніше VI ст. до н. е.

Горщик із ями № 4/2001 – невеликого розміру (висота 8 см, діаметр горла 7 см, діаметр денця 5 см). Посудина тюльпаноподібного профілю, з плавно відігнутих вінцем, округлим тулубом, що переходить вниз у денце, без будь-якої закраїни. Неорнаментований (рис. 144: 2; 145: 2). Посудина – вочевидь раннього часу, що побічно підтверджується знахідкою поруч з ямою бронзового наконечника стріли келермеського типу, кінця VII – початку VI ст. до н. е.

Горщик з ями № 4/2002 – середніх розмірів (висота 18 см, діаметр вінця 10,5 см; діаметр денця 8,0 см), тюльпаноподібного профілю, з різко відігнутих вінцем, прикрашеним по краю пальцевими зачіпами, широким тулубом, що різко звужується до вузького денця з виступаючою закраїною (рис. 150). Відноситься до посудин більш пізніх за часом, не раніше кінця VI–V ст. до н. е.

Рідкісною знахідкою є *покривка* (фрагментована) з невеликою вертикальною ручкою (рис. 137: 8).

Фрагменти *мисок* досить нечисленні. Серед них виділяються уламки трьох чорнолискованих посудин.

Поодинокими невиразними уламками представлені і *черпаки*. Від одного з них збереглася петельчаста ручка з невеликим виступом. Зважаючи на неї, черпак мав грушеподібну форму (рис. 137: 10).

Безсумнівний інтерес представляє кружкоподібна посудина зі зламанною ручкою (яма № 6/2001). Вона має вигляд приземкуватого горщика зі слабо відігнутих вінцем і денцем без виділеної закраїни. Розміри посудини: висота 10 см, діаметр вінець 11 см; діаметр денця 6 см. Поверхня шерехата, сірого кольору (рис. 144: 1; 145: 1).

До речі, вкрай малим числом уламків столового посуду зольник № 4 відрізняється від інших, досліджених в урочищі Царина (№№ 1–3).

З окремих форм ліпного посуду викликає інтерес «дводільна» ручка великої посудини з ями № 5 (рис. 137: 9). Вигляд самої посудини незрозумілий, хоча це може бути й корчага.

Невелику, але виразну групу ліпного посуду становлять мініатюрні посудини – вотивні або дитячі іграшки. Одні з них мають вигляд банки з розширеними стінками, другі – кухля, треті – мініатюрної корчажки (рис. 148: 12–15).

Технічна кераміка

Представлена різноманітними виробами: пряслицями, так званими конусами або «цеглинами», глиняною моделькою сокири, «гудзиками», глиняними виробами невідомого призначення.

Безсумнівно, домінуючою групою знахідок є різноманітні пряслиця (33 прим.). Діапазон їх форм широкий – пласкі, колесоподібні, конічні, усічено-конічні, біконічні, усічено-біконічні (рис. 153-154; 308, кол. вкл. IV). Вирізняється дископодібне пряслице незвично великого розміру (діаметром 8 см) (рис. 154: 1). Практично всі пряслиця не мали орнаменту. Лише в одного, усічено-біконічного екземпляра, нижня частина густо вкрита наколами (рис. 154: 12).

Оригінальну і, багато в чому, загадкову серію керамічних виробів складають, як і при колишніх розкопках в урочищі Царина, таз звані *конуси* і *цегла*. «Конуси» мають добре заглажену поверхню. Розміри цілого: висота 9,0 см; діаметр основи 7,5 см. При цьому, приблизно в центральній частині, він має горизонтальний не наскрізний

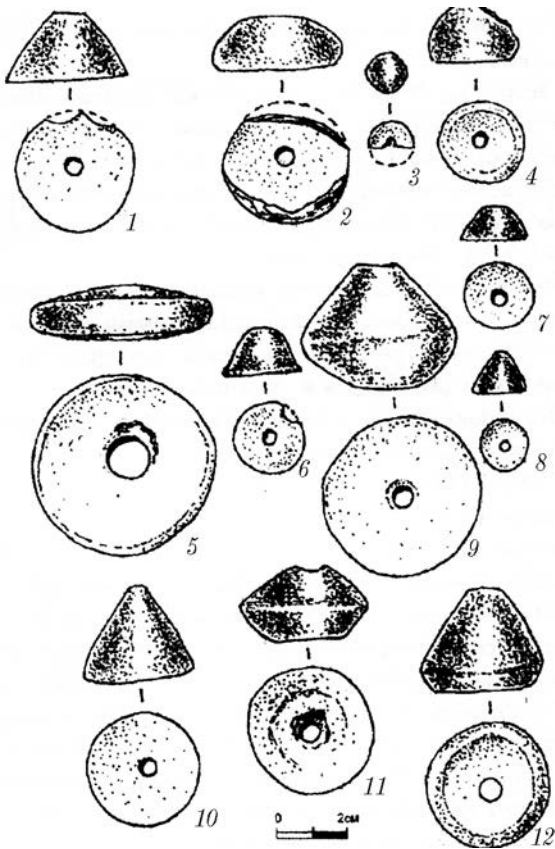

Рис. 153. Зольник № 4 в урочищі Царина. Глиняні пряслиця.

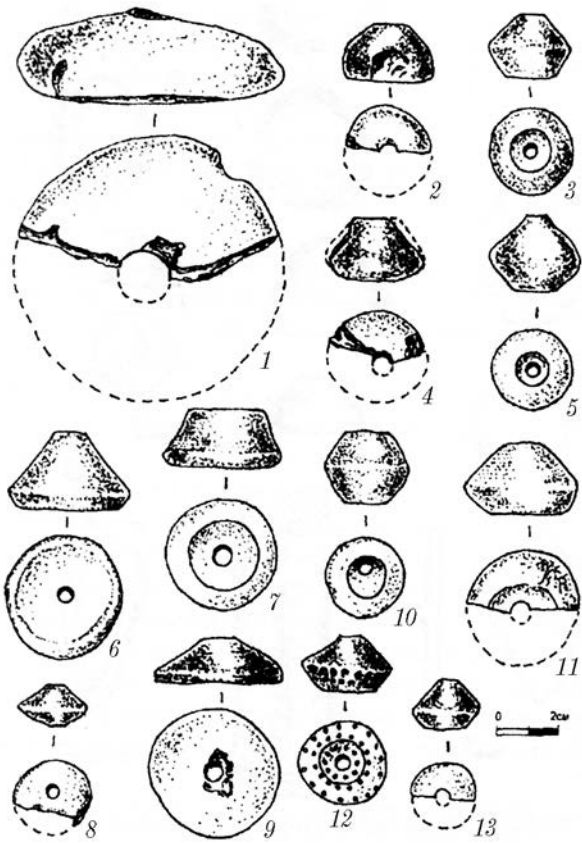

Рис. 154. Зольник № 4 в урочищі Царина. Глиняні пряслиця.

отвір глибиною 5,0 см, діаметром 2,0 см (рис. 152: 1). «Цегла» мала прямокутну форму. Збереглися лише фрагменти від таких виробів, тому початкові розміри невідомі. При цьому в центральній частині наявний круглий наскрізний отвір (рис. 152: 2). Призначення і перших, і других виробів невідоме.

Привертають увагу глиняні «гудзики» з двома отворами і рубчастим орнаментом по ребру. Один із них зберігся повністю (рис. 95: 5), інший представлений фрагментом.

Такі предмети – не рідкість на лісостепових поселеннях, в тому числі на Більському городищі та селищі Царина зокрема. Однак їх призначення остаточно не встановлено.

До розряду «технічної кераміки» відносяться і різноманітні глиняні вироби, функції яких точно невідомі. Можливо, це заготовки все тих же пряслиць.

Гончарна кераміка

Імпортної грецької кераміки на зольнику знайдено небагато – всього 128 фрагментів і майже ціла амфора. Цілком переважають фрагменти амфор.

Амфори

Виявлено 122 фрагменти (з них 12 ручок, 7 ніжок, 6 вінець або частин горловини, 97 стінок). Найбільш добре представлені морфологічні частини амфор виробництва Хіосу (6 прим.: 1 екз. – 2-га половина VI–V ст. до н. е.; 3 – кінець VI – 1-а чверть V

Визначення античної кераміки, що походить із зольника № 4

Польовий номер (рік знахідки)	Місце знахідки (квадрат)	Глибина	Назва знахідки	Центр	Дата
128 (2001 р)	Землянка 1		Уламок ніжки	Фасосс	V ст. до н.е.
1 (2002 р)	А-9	Штик 4	Розвал амфори, ніжка відламана	Фасосс	Перша половина V ст. до н.е.
178 (2002)	А-24	Штик 1-2	Фрагмент горла амфори	?	?
190 (2002)	Б	Штик 2	Уламок ніжки амфори	?	?
232 (2002)	Б-16	Штик 2	Фрагмент ручки амфори	?	?
232 (2002)	Б-16	Штик 2	Фрагмент ручки амфори	?	?
243 (2002)			Фрагмент ручки амфори	Лесбос (світло-коричнева глина)	
245 (2002)	Б-16	Штик 3	Уламок ніжки амфори	Протофасосс	Кінець VI – перша чверть V ст. до н.е.
254 (2002)	Б-17	Штик 2	Фрагмент горла амфори	?	V ст. до н.е.
259 (2002)	Б-17	Штик 4	Фрагмент вінець амфори	Хіос, пухлогорлий	Кінець VI – перша чверть V ст. до н.е.
265 (2002 г)	Б-20	Штик 3-4	Фрагмент вінець амфори	Хіос пухлогорлий	Кінець VI – перша чверть V ст. до н.е.
291 (2002)	Б-24	Штик 2	Фрагмент вінець і ручки амфори	Фасосс	?
302 (2002)	В-3	Штик 4	Фрагмент ручки амфори	?	?
316 (2002)	В-6	Штик 3	Фрагмент вінець амфори	Хіос	Кінець VI – перша чверть V ст. до н.е.
316	В-9	Штик 3	Уламок ніжки амфори	Фасосс	Третя чверть V ст. до н.е.
337	В-26	Штик 3	Фрагмент ручки амфори	?	?
342			Уламок ручки амфори	Коло Лесбоса	
428 (2002)			Уламок ніжки амфори	Фасосс	Перша половина V ст. до н.е.
428 (2002)		Яма 6	Уламок ніжки амфори	Хіос-?	Третя чверть V ст. до н.е.
429 (2002)			Фрагмент стінки амфори з частиною ручки	?	?
441 (2002)			Фрагмент ручки	Лесбос к/г	Друга половина VI – перша половина V ст. до н.е.
441 (2002)			Фрагмент горла амфори	?	?
456 (2002)			Уламок стінки амфори	Хіос	Друга половина VI – V ст. до н.е.
477 (2002)			Фрагмент ручки амфори	?	?
590 (2002)	Б-16-17	Штик 4	Уламок ручки амфори	?	VI – V ст. до н.е.
591 (2002)	В-19	Штик 4	Уламок ніжки амфори	Хіос	Третя чверть V ст. до н.е.
941 (2002)			Фрагмент ручки амфори	?	?

ст. до н. е.; 2 – 3-тя чверть V ст. до н. е.), Фасосса (археологічно ціла посудина 1-ої половини V ст. до н. е. і 5 фрагментів: 1 – 1 половина V ст. до н. е.; 1 – V ст. до н. е., 1 – 3-тя чверть V ст. до н. е.). До другої групи слід віднести фрагмент амфори, яку умовно визначають як протофасосс – кінець VI – 1-а чверть V ст. до н. е. У меншій кількості зафіксовані фрагменти амфор Лесбосу або кола Лесбосу (3 прим.) – 2-га половина VI – 1 половина V ст. до н. е.

Столовий імпортований посуд представлений лише кількома фрагментами: денцем і ручкою ойнохої (?) та ручкою чорнолакового кіліка.

Металеві предмети

Знахідки з металу (бронза, залізо) на зольнику № 4 вкрай нечисленні, загалом трохи більше десятка предметів.

Вироби з бронзи

Вони складають основну кількість металевих предметів – 12 прим. Серед них зразки озброєння, прикраси, металеві заготовки.

Домінують *наконечники стріл* (8 прим.). Лише один із них дволопатевий, один тригранний, інші – трилопатеві екземпляри.

1. Наконечник дволопатевий з трикутною голівкою і прихованою втулкою. Висота близько 2,5 см. Відноситься до ранньої групи, час побутування якої – не пізніше VI ст. до н. е. (рис. 148: 4).

2. Наконечник тригранний з трикутною голівкою, високою втулкою та однією з граней, опущеною вниз у вигляді шипа. Висота 3,4 см (рис. 95: 9). Подібні наконечники датуються кінцем VII – початком VI ст. до н. е.

3. Наконечник трилопатевий з витягнутою трикутною голівкою, виступаючою втулкою, оснащений гострим шипом. Висота наконечника 3,3 см (рис. 95: 8). Час побутування таких наконечників VI – V ст. до н. е.

4–8. Наконечники трилопатеві з трикутною голівкою, злегка виступаючою або прихованою втулкою. Висота 2,5–3,0 см (рис. 148: 5–8). Наконечники характерні для V ст. до н. е.

До прикрас відносяться шпилька і браслет. *Шпилька* цвяхоподібної форми з невеликою конічної форми голівкою, прикрашена в середній частині групою насічок. Довжина її 6,0 см (рис. 148: 11). За класифікацією В. Г. Петренко, відноситься до шпильок з пласкою, зазвичай невеликою голівкою, дугоподібною зігнутою шийкою і стрижнем, прикрашеним групою кільцеподібних нарізок (тип 43, варіант 5). Найчастіше такі булавки відносяться до VI ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 11, 90, табл. 2: 11, 20). Цвяхоподібні булавки – характерні жіночі прикраси у племен Лісостепу скіфського періоду. Вони добре відомі на поселеннях, в тому числі на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 41, рис. 11: 1–3), та й на самому селищі в урочищі Царина.

Браслет дротяний, із незамкненими кінцями, прикрашеними стилізованими голівками змії. Відрізняється невеликими розмірами (діаметр всього 4,0 см), можливо, дитячий (рис. 148: 9). За класифікацією В. Г. Петренко, наш екземпляр відноситься до стрижневих браслетів зі зміїними голівками на кінцях (тип 2). У VI (а, можливо, і VII) ст. до н. е. подібні прикраси були поширені в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі, а на Лівобережжі – у Ворсклинській і Посульській групах (Петренко 1978, с. 52, 121, табл. 39).

Обрубок бронзового бруска, квадратного в перетині (товщина 1,0 см, довжина понад 9,0 см), ймовірно, був *технічною заготовкою* (рис. 148: 2). Такою ж технічною заготовкою слугував, мабуть, і конічний предмет невеликих розмірів (рис. 148: 10).

Вироби із заліза

Вони представлені поодинокими знахідками. Це фрагментоване лезо ножа, визначити розміри і конструкцію якого складно (рис. 148: 1), і держак ножа з кістяною ручкою у вигляді двох накладок, закріплених на ньому за допомогою двох заклепок (рис. 136: 1).

Предмети з кістки

Таких виявлено небагато – всього 9 знахідок.

Крім згаданої ручки від ножа, що складається з двох накладок, до них належать такі предмети.

1. Фрагментований *тридірчастий псалій*, зламаний з двох кінців, у зв'язку з чим не зрозуміло, чи мав він закінчення, оформлені у звіриному стилі. Зберігся на довжину 8,5 см, ширина 2,3 см. Діаметр центрального отвору 0,5 см (рис. 95: 1).

2–3. Дві фрагментовані *пряжки*, виконані з тонкої кістки (ймовірно, частина трубчастої). Одна, швидше за все, мала форму, близьку до овальної. Збереглася на довжину в 5,5 см, максимальна ширина 2,8 см. По центру – вертикальна лінія з трьох отворів, кожен з яких діаметром 0,5 см (рис. 146: 2). Друга пряжка – витягнуто-овальної форми і великих розмірів. Збереглася в довжину на 8,0 см, максимальна ширина 2,0 см. На звуженому краю – отвір діаметром 0,4 см, ще два подібних отвори знаходяться поруч, в центральній частині пряжки (рис. 136: 4).

4. *Муфта* з рогу тварини із двома отворами по краях – насадка або ручка якогось знаряддя праці. Довжина 6,0 см, діаметр 2,0 × 1,8 см (рис. 136: 2).

5. Предмет у вигляді диска (діаметр 2,9 см, товщина 0,6 см). Призначення його невідоме (рис. 136: 6).

6–9. Чотири заготовки з рогів тварин. Один з кінців у кожній звужений. У перетині – округлі або овальні. Збереглися на довжину в 4,0–5,0 см (рис. 136: 5).

Таким чином, знахідки, пов'язані з косткорізним ремеслом, на зольнику № 4 були поодинокими, до прикладу, в порівнянні із предметами з кістки та заготовками, відкритими на зольниках №№ 1 і 3.

Вироби з каменю

Зустрічалися хоча і широко, але не відрізнялися різноманітністю. Це різні розтиральники, «пращеві» камені. Виділяється лише брусок з ями № 3/2002, прямокутної витягнутої форми, з ретельно відполірованою поверхнею. Отвір, характерний для таких предметів, на ньому відсутній. Довжина – 5,5 см, ширина – 1,8 см, товщина – 0,8 см (рис. 136: 3). Такі бруски притаманні загалом для пам'яток раннього залізного віку. У великій кількості вони відомі на Більському городищі (*Шрамко 1987, с. 101, рис. 43: 1–11*). Добре представлені і в матеріалах селища в урочищі Царина.

Скляні вироби

Виявлені всього в трьох екземплярах і є прикрасами. Це – пастові, блідо-блакитного кольору рубчаста намистина (рис. 136: 8), намистина у вигляді усіченої піраміди з якісного непрозорого скла фіолетового відтінку (рис. 136: 9), а також пастова велика намистина кулястої форми, жовтуватого відтінку (рис. 136: 10). Подібні намиста доб-

ре відомі в матеріалах Більського городища (*Шрамко 1987, с. 123, рис. 59: 14, 21, 25*), пірамідальна намистина знайдена також на зольнику № 3.

Питання хронології

Існування ділянки селища, перекритого зольником № 4, може бути визначене зі врахуванням різноманітних хроноіндикаторів (антична імпортна кераміка, виразний ліпний місцевий посуд, наконечники стріл, деякі види прикрас) орієнтовно в межах кінця VII–V ст. до н. е., проте при цьому потрібно підкреслити, що об'єктів епохи архаїки на цій ділянці, за винятком двох ям (№№ 4 і 6/2001), практично не існувало. Правда, потрібно врахувати, що аж ніяк не всі відкриті об'єкти (втім, як і на попередніх зольниках) можуть бути надійно датовані. В даному випадку лише їх третина містить надійні хроноіндикатори. Разом із тим, знахідки поблизу об'єктів, час яких визначено, сприяють загальному розумінню хронологічної ситуації в тому чи іншому місці підзольного простору.

Ситуація на зольнику № 4 різко відрізняється від ситуації на зольнику № 1, де більше половини відкритих об'єктів відносяться до епохи архаїки; зольнику № 2 (дослідженому невеликою площею), але де також в шарі наявні архаїчні знахідки, поряд з більш пізніми; зольнику № 3, де відкрито ряд архаїчних об'єктів (6), але число більш пізніх переважає майже в 2,5 рази. Наявна тенденція історичного розвитку ділянки великого селища, відкритого під насипами зольників, або освоєння території з півночі на південь (*Белозор 2012, с. 19*).

Зрозуміло, що не всі досліджені об'єкти функціонували одночасно. Можна стверджувати про існування кількох хронологічних горизонтів у межах підзольного простору зольника № 4.

Горизонт 1. Кінець VII–VI ст. до н. е. Достовірно представлений лише двома об'єктами – ямами №№ 4 і 6/2001. Остання з них, вірогідно, була пов'язана з керамічним виробництвом. Що ж стосується ями № 4/2001, то її первісне призначення визначити складно. Хотілося б ці ями пов'язати зі спорудами (землянкою-?), поблизу якої вони розташовувалися, і трактувати все у вигляді єдиного житлово-господарського комплексу. Однак, складність стратиграфії, незрозуміла ситуація із трактуванням самої споруди і розташованих у ній або поблизу з нею ям, а також знахідки, що охоплюють хронологічно час від VII до V ст. до н. е., не дозволяють це зробити.

Цей горизонт синхронізується з 2-м горизонтом зольників №№ 1–2 в урочищі Царина, а також об'єктами та артефактами 2-го періоду існування Більського городища, перш за все, розташованих поруч зольників Західного укріплення (*Шрамко 2010, с. 38*).

З певною частиною умовності можна виділити ще 2 хронологічні горизонти.

Горизонт 2. VI–V ст. до н. е. З огляду на планографію, тобто взаєморозташування об'єктів на місцевості, при надійному датуванні частини з них, відсутності перерізання одних об'єктів іншими, можна припустити, що їх сукупність становить якісь житлово-господарські комплекси або подвір'я.

До першого з них, мабуть, відносяться: землянка № 1/2001 і ями №№ 1–2/2001, №№ 6, 8, 10–13/2002, а, можливо, і яма № 5/2002. Опорними, датованими об'єктами в цьому комплексі є землянка № 1/2001 (V ст. до н. е.), яма № 1/2001 (VI ст. до н. е.) та яма № 6/2002 (3-тя чверть V ст. до н. е.)

До другого комплексу або подвір'я, розташованого на північ від першого, відносяться яма № 20/2002 (VI–V ст. до н. е.) і група ям, що знаходилася у скупченні по-

близу (№№ 14–19, 21/2002), в яких відсутні надійно датовані знахідки, але, з огляду на планіграфію, їх усі разом можна вважати синхронними.

Горизонт 3. V ст. до н. е. Вважаємо, що він представлений також житлово-господарським комплексом (№ 3) або подвір'ям, розташованим на південь від комплексу № 2.

Включає в себе землянку № 2/2001 і 8 господарських ям (№№ 5/2001; 9/2002; 7/2002; 3/2002; 2/2002; 1/2002; 4/2002; 5/2002, а також яму № 5/2002). На користь цього свідчать як матеріали із заповнення об'єктів, так і дані планіграфії ділянки, коли жоден із об'єктів не «прорізається» іншим. Опорними для хронології комплексу об'єктами є: землянка № 2/2002 (V ст. до н. е.), ями №№ 2, 5/2001 (V ст. до н. е.), яма № 9/2002 (кінець V ст. до н. е.).

Варто підкреслити, що в цьому горизонті наявні матеріали, а саме – фрагменти імпортного тарного посуду, що надійно датуються 20–10-ми рр. V ст. до н. е.

1.8. Соціальна структура, господарські заняття мешканців селища та деякі інші питання

Як вже зазначалося раніше, за роки розкопок селища в урочищі Царина – Сад (10 польових сезонів) відрита, на перший погляд, чимала площа, що складала **2363 м²**. При цьому, дослідженнями в тій чи і іншій мірі були охоплені ділянки 5-ти (з 8-ми зафіксованих) зольників і частина прилеглого до зольника № 1 простору. Однак, якщо врахувати, що за останніми обмірами площа селища становить не менше 37 га (а зараз до нього можна відносити і поселення Сад, що примикає до нього з півдня – південного сходу) (див. Розділ 4), стає зрозумілим, що розкопана площа поселення Царина все ж недостатня для узагальнюючих висновків по всій цій пам'ятці. Таким чином, *запропоновані нижче спостереження і міркування потрібно розглядати в основному стосовно вивченої розкопками ділянки поселення.*

Отже, на дослідженій частині селища, в основному – під зольниками, відкрито 95 різноманітних об'єктів скіфського часу. З точки зору топографії, вони займали схили двох паралельних вибалків, що починаються на вершині плато і розширюються своїми гирлами на захід, вниз по схилу та до валу городища. У деяких випадках ці об'єкти були розташовані досить скупчено, вочевидь складаючи житлово-господарські, ремісничі або культові комплекси.

Переважна частина зі згаданих об'єктів (75) – *господарські ями*, різної форми та розмірів. Деякі, через зазначені особливості точно були ємкостями для зберігання зерна або *зерновими* ямами. Зрідка це, вірогідно, – невеликі *погреби*. Такі ями і погрібки іноді мали сліди дерев'яних перекриттів. У тих випадках, коли ями заповнені побутовими відходами, цілком виразно в них можна побачити місця для скидання сміття. Втім, це абсолютно не виключає того, що початкове призначення таких ям було іншим.

Досить впевнено можна визначити 7 житлових приміщень, які є цілком стандартизованим типом житла, а саме – *землянками*. Вони підтрапецієподібних або майже правильних прямокутних обрисів, заглиблені в ґрунт на 1,5–2,0 м і мають площу від 4 до 15 м². Характерною особливістю окремих жител є звужений, похилий вхід шириною близько 1,0 м і довжиною 1,0–1,5 м, що завжди знаходився зі східного боку. Дно таких будівель – рівне, по-під стінами і, особливо в кутах, зберігається глиняна

зеленувата підмазка зі слідами побілки. У тих випадках, коли збереглося вогнище (в 2-х оселях), воно знаходилося в центрі будівлі і представляло собою підпрямокутне скупчення вугілля, відокремлене від підлоги бордюром заввишки близько 15 см. Устя пічки направлене на схід, до входу. В одному випадку зафіксована передпічна яма, призначена для вилучення золи. Там, де були відсутні вогнища, обігрів і опалення приміщення, ймовірно, здійснювалися за допомогою спеціальних глиняних жаровен, залишки яких добре відомі на Більському городищі та інших поселеннях скіфської епохи в Лісостепу.

Лише у двох випадках у землянках зафіксовані сліди опорних стовпів для підтримки даху, крім незначних огорож зі всунутих до підлоги прутів діаметром 1,5–2,0 см.

Мабуть, у скіфський час за допомогою входу, розгорнутого до сходу, намагалися максимально швидко позбутися вогкості, що накопичувалася в землянках за ніч.

Одна із землянок (№ 2/2001) на зольнику № 4 була досить складною спорудою, що включала кілька приміщень, які по спіралі спускалися на глибину близько 3,0 м. Можливо, тут ми маємо справу з ускладненим варіантом будинків з підпідлогою, виділених Б. А. Шрамко (*Белозор 2014, с. 25*).

Розміри житлових землянок недвозначно вказують на те, що вони були місцем проживання *малої сім'ї*.

До об'єктів, пов'язаних із ремеслом, можна віднести 2 землянки (№ 3/2003; яма № 7/2003): перша, що містить залишки зруйнованого горна з металургійним виробництвом, друга – із заготовками з кістки та рогу – косткорізна майстерня. До подібних об'єктів відноситься і робочий майданчик для випалювання кераміки (ями № 5-5а/2001).

Цікаву групу складають об'єкти культового призначення: великих розмірів (8 × 8 м) вівар у вигляді «сегнерового колеса», вирізаний в материковій глині, і, мабуть, пов'язаний із солярним культом, і 6 жертovníків, найчастіше у вигляді підвищень. У 5-ти випадках в них були виявлені людські останки, в тому числі, в 3-х випадках – черепи, при цьому один раз людський череп був навмисно вмонтований у підвищення. Іноді, разом із людськими кістками, траплялися кістки тварин, кераміка. Викликає інтерес і жертovníк з трьома бичачими головами. Жертovníки, що містять тільки кістки тварин, безсумнівно, пов'язані з тваринницьким культом. Мабуть, в якості ритуального об'єкта подібного роду можна розглядати й одну із ям (№ 2/2003, зольник № 1) зі скелетами двох убитих стрілами собак. Жертovníки з останками собак виявлені, наприклад, і на розташованому поблизу Західному укріпленні Більського городища. Однак там тварин убивали іншим способом, зазвичай звертанням голови, до чого вже свого часу приверталася увага дослідників.

Що ж стосується жертovníків із людськими черепами, то, ця культова особливість на Більському городищі відома достовірно тільки за матеріалами селища Царина-Сад (*Белозор 2004, с. 9*), і пов'язана, безсумнівно, з якимось екстатичним ритуалом. У будь-якому випадку очевидно одне: мешканці поселення в урочищі Царина здійснювали криваві жертвоприношення не тільки тварин, а й людей. Не виключено, що в цьому випадку ми бачимо прояв культу черепів, що має місце у багатьох стародавніх народів. Абсолютно не можна виключати зв'язок цих ритуалів з культами родючості, тобто бачити в них прояв якихось універсальних обрядів. На ряді кісткових останків, в тому числі черепів, є сліди різних маніпуляцій, в тому числі – посмертних (див. з цього приводу Додаток 1, підготовлений О. Д. Козак і М. Шульцем). Треба також

зазначити, що більше на Більському городищі подібні жертovníки, а відповідно і культи, поки ніде не зафіксовані, що, безумовно, додає своєрідності цій заселеній ділянці у межах всього комплексу. Можна обережно припустити, що така своєрідність культової практики, властива для мешканців цього селища, відображає певну етнічну індивідуальність. У зв'язку із цим є досить перспективною версія Г. В. Вертієнко про можливий зв'язок більських вівтарів з людськими черепами із *давньоіранськими віруваннями* про надприродну силу людських голів (черепів), а також здійснення обряду жертвоприношень за відомим принципом *pars pro toto* (Вертієнко 2017, с. 13).

Не виключено, що проявом культової практики мешканців поселення в урочищі Царина є й виявлення в ряді випадків окремих людських кісток (іноді обгорілих), зокрема, черепів та їх частин в культурному шарі або в господарських ямах. Можливо, це пов'язано із культом предків (Гречко 2012, с. 123), що притаманно багатьом народам давнини і знаходить підтвердження в етнографії деяких сучасних народів. Утім, не можна виключати, що ми маємо справу з канібалізмом не тільки в ритуальному, а й у побутовому його прояві (Белозор 2004, с. 10).

За матеріалами зольника № 3 була виявлена певна закономірність в розташуванні жертovníків. Всі три такі об'єкти розташовувалися по осі схід – захід і, мабуть, були частиною культової ділянки, з об'єктами, які функціонували, однак, аж ніяк не одночасно.

У ряді випадків спостерігалася концентрація синхронних за часом об'єктів, що дозволяє визначити якісь житлово-господарські комплекси або подвір'я, котрі функціонували найчастіше у різний час. У межах розкопаної площі до таких належить, щонайменше, 4 комплекси або подвір'я (насправді їх, зрозуміло, було більше, але, на жаль, це не завжди вдавалося простежити за археологічними матеріалами). На зольнику № 1 це – землянка № 1/1998 і, як мінімум, 2 господарські ями, що відносяться до VII ст. до н. е. Велика кількість виявлених тут залізних шлаків дозволяє вважати, що мешканці подвір'я, безсумнівно, були пов'язані із залізобудівним виробництвом. На ділянці на захід – північний захід від зазначеного зольника також відкрита землянка і дві ями 2-ї половини VII–VI ст. до н. е., які, з урахуванням виявлених кістяних виробів та їх заготовок кістки і рогу, можна трактувати як подвір'я, пов'язане з костко-різним виробництвом. Ще два подвір'я, що відносилися до V ст. до н. е., відкриті під зольником № 4 і включали в себе по землянці і 8 господарських ям.

Освоєння простору в цій частині поселення, безумовно, відбувалося у напрямку від оборонної системи Західного укріплення, з півночі на південь, що добре підтверджується археологічними матеріалами. Так, спочатку, в VII ст. до н. е. була освоєна ділянка, перекрита згодом зольниками №№ 1–3. При цьому, якщо ділянка поселення під зольником № 2 функціонувала в VII–VI ст. до н. е., під зольником № 2 – в 2-й половині VII–V ст. до н. е., то ділянку під зольником № 1, судячи з об'єктів та деяких артефактів, активно використовували протягом досить тривалого часу – у VII–IV ст. до н. е. Поряд та на території зольників №№ 4 і 9 життєдіяльність спостерігалася лише з V ст. до н. е. (зольник № 4 – V ст. до н. е.; зольник № 9 – V–IV ст. до н. е.).

Ряд найбільш ранніх об'єктів і матеріалів, виявлених у процесі дослідження зольників західної частини величезного селища Царина-Сад, свідчать про синхронність їх із цілою низкою об'єктів (хоча і не найбільш ранніх) на Західному укріпленні Більського городища, наприклад, із зольниками №№ 5, 7, 10–13, 19, 28, 40 (Шрамко 2010, с. 38), складаючи з ними єдиний хронологічний пласт у Більському комплексі. Пізніші об'єкти зазначеного селища (VI–V ст. до н. е.) вже цілком синхронізуються не

тільки з об'єктами Західного, а й Східного укріплень, а також із рядом селищ в межах Великого укріплення Більська.

Для характеристики господарських занять мешканців (у всякому разі, дослідженої частини) селища в урочищі Царина у нас є чимало матеріалів. І цілком очевидно: це господарство було комплексним, хоча і зі своїми безперечними особливостями.

Навряд чи буде помилкою вважати, що основу його складали землеробство і тваринництво, хоча яка з цих галузей була домінуючою, стверджувати складно. З одного боку, виявлені десятки господарських ям, багато з яких грушеподібної або дзвоноподібної форм, з вузькими шийками-горловинами, що були місцем зберігання обмолочених зернових; знахідки знарядь праці для збору (серпи) і переробки злакових (зернотерки, різні кам'яні розтиральники), котрі прямо свідчать про заняття землеробством. Воно, безсумнівно, було орним, з використанням биків як тяглової сили. Коло оброблюваних агрокультур в межах Більського городища і його околиць було приблизно однаковим і добре характеризується матеріалами з поселення Лісовий Кут (див. наступний розділ).

З іншого боку, на невеликій дослідженій площі селища виявлено чималу кількість кісток тварин, що обчислюються тисячами одиниць. Так, під зольниками і поблизу отримано і вивчено близько 8 000 кісток тварин (див. Додатки 2 і 3, укладені В. Л. Бондаренком та О. П. Журавльовим).

У підсумку можна розглядати склад і стан стада сільськогосподарських тварин, визначаючи тваринництво як стабільну та розвинуту галузь господарства у місцевого населення скіфського часу.

Відсутність ознак хронічних хвороб на кістках, а також значний відсоток забою молодих тварин дає підстави вважати успішним ведення місцевого тваринництва м'ясо-молочного напрямку.

З огляду на видовий склад свійських сільськогосподарських тварин, території, прилеглі до городища скіфського часу, безсумнівно, мали досить великі пасовищні угіддя для випасу худоби та заготівлі кормів на зиму. Тваринництво, вірогідніше за все, мало прибудинковий характер. У той же час поблизу знаходилися великі лісові масиви, що дозволяли місцевому населенню займатися хутовим промислом і полюванням на велику лісову дичину. Загалом полювали на оленя, лося, косулю, лисицю, ведмедя, бобра. Цікаві знахідки надзвичайно потужної для звичайного благородного оленя основи рогів, що залишилися після обрізки під заготовки для кустарного виробництва. Великий розмір у перетині і по колу біля основи рога не можна порівнювати із сучасними формами європейського благородного оленя, що вимагає більш докладного вивчення всіх знайдених кісткових матеріалів, пов'язаних з цим видом тварини. З птахів об'єктом полювання була качка. Полювання, однак, не було життєво важливим промислом для добування їжі, тому що продукти домашнього м'ясо-молочного тваринництва задовольняли основні потреби місцевого населення.

Рибальство, незважаючи на розташування поблизу річки, через повну відсутність рибних кісток в кухонних залишках, як промисел, імовірно, значення майже не мало.

Пріоритетним напрямком м'ясовиробництва можна вважати розведення великої рогатої худоби (34,5%). Співвідношення кісток коня (в середньому 24,1%), так само вживаного в їжу, вказує на досить розвинене табунне господарство із застосуванням селективного відбору за породними ознаками, різними морфологічно і за цільовим призначенням. Свинарство, враховуючи малий відсоток зрілих особин, носило сезонний характер напіввільного випасу з осіннім забоєм. Проте, свинарству приділяло-

ся достатньо уваги, середній відсоток кісток свині в кухонних залишках становить 24,2%. Не складаючи конкуренцію на пасовищних просторах, в якості додаткового джерела живлення, використовувалося розведення малої рогатої худоби (в середньому 18,7%), шкури і шерсть яких доповнював кінцевий м'ясопродукт.

На загальному тлі успішного ведення тваринництва незначне харчове значення мав так само мисливський промисел на лісову дичину, що становив в середньому по всьому комплексу 2,8%.

Звичайно, перебування поблизу лісових масивів стимулювало жителів займатися збиранням у навколишніх лісах, хоча подібні заняття, безперечно, не грали якоїсь суттєвої ролі в господарстві місцевого населення.

Зрозуміло, як і на багатьох поселеннях Лісостепу, у мешканців селища в урочищі Царина були розвинені різноманітні *домашні промисли*. Це, в першу чергу, стосувалося виготовлення ліпної кераміки, найбільше – посуду, а також технічної і культової кераміки. Прямим підтвердженням цього є не тільки величезна кількість уламків ліпної кераміки, а й виявлений робочий майданчик перед гирлом гончарної печі (ями №№ 5-6/2001 на зольнику № 4), шматок обпаленої глини зі слідами ліплення руками людини, швидше за все, заготовка гончара (зольник № 3).

Важливу роль в господарстві відігравала *косторізна справа*. На вивченій ділянці поселення знайдено близько 50 пов'язаних із нею знахідок. Це різноманітні заготовки, перш за все, з рогу бика, оленя, кози, незавершені вироби-напівфабрикати типу псаліїв, накладних колодок ручок ножів, і, звичайно, численні та різноманітні за призначенням готові вироби з кістки і рогу. В окремих випадках можна конкретно визначити приміщення, пов'язані з косторізною справою. Мабуть, косторізною майстернею була землянка № 3 (яма № 7/2003) під зольником № 1, де містилося скупчення заготовок і закінчених виробів.

Вироби з кістки та рогу виступали і в ролі певних підношень при здійсненні культових операцій, що добре засвідчено матеріалами масштабного вівтаря у вигляді «сегнерового колеса», де знайдено скупчення 26 кістяних заготовок і виробів.

До промислів відносилися *виготовлення виробів з каменю*, що підтверджується понад півсотнею різних кам'яних предметів, *обробка шкір і шорніцтво* (знахідки різноманітних шил і проколок), *прядіння* (численні пряслиця), *ткацтво* тощо.

Але, зрозуміло, характеризуючи господарські заняття мешканців селища в урочищі Царина-Сад, у всякому разі, що колись проживали на стаціонарно вивченій його території, ми повинні звернути найпильнішу увагу на переконливо засвідчені залишки металургійного виробництва, яке цілком можна розглядати як ремісниче.

Мова йде про *бронзолivarне виробництво*, але ще більше про *виробництво заліза*. На дослідженій ділянці селища знайдено понад 100 різноманітних виробів з бронзи, здебільшого, прикрас і предметів озброєння у вигляді наконечників стріл. Більше десятка подібних наконечників мають невидалені литники, що прямо вказує на їх місцеве виготовлення. Крім цього, вони не оброблені (заточені) на абразивах. Згадані наконечники стріл (зольник № 9) відносяться до V–IV ст. до н. е., але ймовірність бронзолivarного виробництва і в більш ранній час досить вірогідна.

Ще краще представлені залишки металургії заліза, хоча самих залізних предметів на дослідженій ділянці зустрілося менше, ніж бронзових виробів – 66 знахідок. Однак залишки залізних шлаків зафіксовані майже повсюдно. Крім того, під зольником № 1 знайдено зруйноване горно, глиняні сопла з мундштуками для дуття в металоплавильні горни (поряд із землянкою № 3/2003). В окремих місцях спостері-

галася велика концентрація залізних шлаків. Наприклад, між господарськими ямами №№ 3-4/1998 (зольник № 1) виявлені шлаки, загальна вага яких перевищувала 50 кг. На жаль, ці залишки металургійного виробництва не були піддані спеціальному вивченню, на відміну від матеріалів селища в урочищі Лісовий Кут (див. наступний розділ).

Можна припустити, що значна кількість шлаків свідчить на користь того, що вироблена продукція призначалася не тільки для мешканців селища, але й могла служити предметами продажу та обміну.

Потрібно підкреслити, що один з авторів цієї роботи, В. П. Білозор, який здійснював багаторічні розкопки на селищі в урочищі Царина, в попередніх звітних повідомленнях і тезах розглядав досліджену ділянку цього селища, як якесь ремісниче містечко, що функціонувало протягом досить тривалого часу, де приблизно з V ст. до н. е. з'явилося високотехнологічне виробництво заліза, що використовувало для виплавки привізну гірську руду, з виключно високим вмістом магнітного заліза (*Мурзин, Ролле, Херц, Скорый, Махортых, Белозор 2002, с. 55; Махортых, Ролле-Герц, Скорый, Герц, Белозор 2006, с. 58; Белозор 2012, с. 21*). Шкода, як вже зазначалося раніше, що залишки залізобного виробництва, виявлені в урочищі Царина, не були піддані необхідному вивченню, а тому такі висновки потрібно розглядати як хоча і важливу, але гіпотезу.

У будь-якому випадку нові відкриття залишків металургії і металообробки в межах Більського городища ще більше переконують в тому, що останнє, поза сумнівом, було одним із великих ремісничих центрів скіфського часу (*Ольговский 2014, с. 181*).

На наш погляд, саме залишки досить масштабного виробництва заліза і бронзи на цьому селищі є ключем до розгадки самого факту його появи. Географічне розташування селища в урочищі Царина-Сад поблизу Західного укріплення Більського городища, матеріальний вигляд його культури і хронологія нібито свідчать на користь того, що це селище засноване вихідцями із Західного укріплення. Причиною його появи могло б бути бажання жителів Західного укріплення винести поза межі житлових кварталів досить вогнебезпечне виробництво, яким була, в першу чергу, металургія заліза, плавка міді і бронзи. Прагнення обмежити вогнебезпечні виробництва певними територіями, віддаленими від житлових кварталів, було властиве багатьом історичним періодам. Щоправда, дивує величезна площа селища зі врахуванням території поселення в урочищі Сад – понад 100 га, що перевищує площу самого Західного укріплення. Але ще більше бентежить наявність на цьому селищі культурної практики (людські жертвоприношення, черепи), поки що не засвідченої на Західному укріпленні. У зв'язку із цим заснування цього величезного селища вихідцями із Західного укріплення може розглядатися тільки у вигляді гіпотези і не більше.

Про зовнішні зв'язки мешканців поселення в урочищі Царина-Сад з навколишнім світом, зокрема – еллінським, свідчить чимала кількість керамічного імпорту (в першу чергу амфор, хоча зустрічається і різноманітний столовий посуд), що складає 15–20% від загальної кількості знайденої кераміки, а також окремі імпортні вироби, зокрема, прикраси.

Розділ 2.
ЛІСОВИЙ КУТ

Поселення в урочищах Лісовий Кут і Кут.
Вигляд із квадрокоптера, 2018.

2.1. Географічне положення, історія дослідження

Поселення в урочищі Лісовий Кут розташоване поблизу північно-західного кута Великого укріплення Більського городища, на мисоподібній похилій височині правого корінного берега Більського струмка – правої притоки р. Суха Грунь. Урочище безпосередньо примикає до валу Великого укріплення, зі сходу обмежене слабко обводненою балкою з долиною Більського струмка, з північного сходу – ярмом, який впадає в цю ж балку. З північного боку знаходиться невеликий листяний ліс, що вкриває верхів'я згаданого яру. Південна частина мису досить похила і спускається до Більського озера. Абсолютна висота в районі розташування поселення – 150,5–164,7 м над рівнем моря (рис. 1: 5; 155-156; 298: 5; 299: 5). Територія інтенсивно і протягом тривалого часу розорюється, крім того, через неї пролягає кілька ліній газових комунікацій. В окремих місцях селища слабко проглядаються підвищення так званих зольників. Орієнтовна площа поселення, за уточненими даними 2006 р., становить не менше 13,5 га. Однак нові обстеження пам'ятки, здійснені в 2014 р., дозволили дещо більше прояснити ситуацію з реальною площею селища, яка насправді виявилася, по суті, в два рази більшою, ніж вважалося раніше, і становить **26,8 га** (Супруненко, Скорий, Гавриленко, Корост 2015, с. 71).

Географічні координати крайніх меж селища, встановлені за допомогою GPS, такі: з південного заходу (північна широта та східна довгота) – N 50°06'15,7" і E 34°35'26,3"; з південного сходу – N 50°06'17,3" та E 34°35'37,4"; з північного заходу – N 50°06'47,3" і E 34°35'06,7"; з північного сходу – N 50°06'47,2" та E 34°35'27,7".

Із західного боку поселення, за валом, навпроти урочища, на невеликій відстані знаходиться Перещепинський курганий могильник. На південь від пам'ятки, на відстані приблизно в 1 км, розміщується Західне укріплення Більського городища.

Поселення було відкрито в 1978–1979 рр. П. Я. Гавришем, пізніше, 1996 р., обстежувалося співробітником спільної Українсько-Німецької експедиції В. Херцем, який дав йому назву «Лісовий Кут», з огляду на географічне розташування, місцевий мікротопонім та наявність поблизу лісу. На розораній поверхні, в різних місцях, ним були зібрані підйомні матеріали скіфської епохи, які свідчили про заселеність цієї території у зазначений період (Гавриш 1987; Мурзин, Ролле, Херц, Махортых, Черненко 1997, с. 10–11, рис. 9–11). Так, на південно-західній периферії поселення, на злегка помітному підвищенні (як згодом було з'ясовано, зольнику), були знайдені фрагменти ліпної кераміки, бронзові наконечники стріл, різні металеві інструменти та ін. Восени того ж року збори матеріалів на поселенні здійснювалися науковими співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації (під керівництвом О. Б. Супруненка), з яких у сучасних фондах ІКЗ «Більськ» відкладалася масивна кварцитова зернотерка (рис. 176). Тоді ж був укладений перший окомірно-промірочний план селища, від-

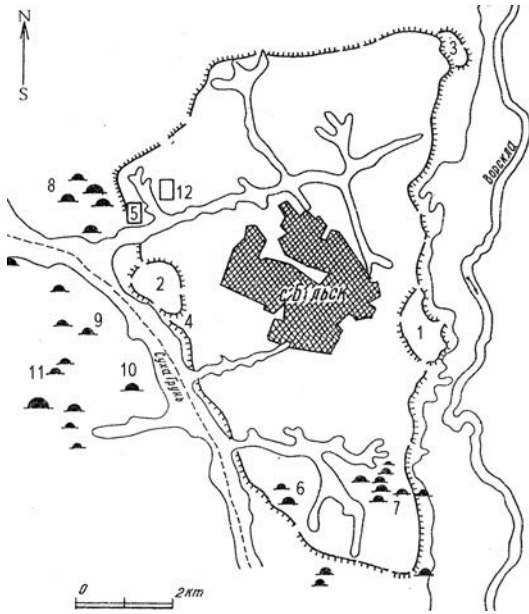

Рис. 155. План Більського городища та курганних могильників:

1 – Східне укріплення; 2 – Західне укріплення; 3 – Куземинське укріплення; 4 – селище в урочищі Царина; 5 – селище в урочищі Лісовий Кут; 6 – Більський курганний некрополь «А»; 7 – Більський курганний могильник «Б»; 8 – Перещепинський могильник; 9 – могильник в урочищі Марченки; 10 – могильник в урочищі Осняги; 11 – могильник в урочищі Скоробір; 12 – поселення в урочищі «Поле 2-ї бригади».

коригований у наступні роки (Кулатова 2008, рис. 1). Пізніше, в 1998 р., В. Херцем на східному схилі урочища в досить великій кількості були виявлені уламки ліпного посуду скіфського часу, античних амфор, кістки тварин, а також шлаки зі слідами бронзи.

Беручи до уваги цю інформацію, на ділянці селища в 1999–2001, 2004 рр., С. А. Скорим, начальником загону спільної Українсько-Німецької експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства (DFG), були здійснені стаціонарні дослідження (розкоп I, площа 443 м²), в ході яких відкриті різноманітні об'єкти скіфського часу й отримано достатньо представницькі речові матеріали, попередня публікація яких здійснювалася досить оперативно¹ (Мурзин, Ролле, Херц, Скорий, Махортых, Белозор 2000, с. 11–37; 2001, с. 13–30; 2002, с. 4–27; Черненко, Ролле-Герц, Скорий, Махортых, Герц, Белозор 2005, с. 5–29). У 1999 р, паралельно із С. А. Скорим, на південний захід від розкопу I, В. П. Белозором були проведені невеликі розкопки на згаданому вже підвищенні – зольнику (розкоп II), коротка інформація про які також відображена у наукових виданнях. Площа розкопу II – 100 м² (Мурзин, Ролле, Херц, Скорий, Махортых, Белозор 2000, с. 37–41).

¹ У роботах брали участь аспірант Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України О. Д. Могилов, а також робітники-землекопи, жителі с. Більськ і смт Котельва.

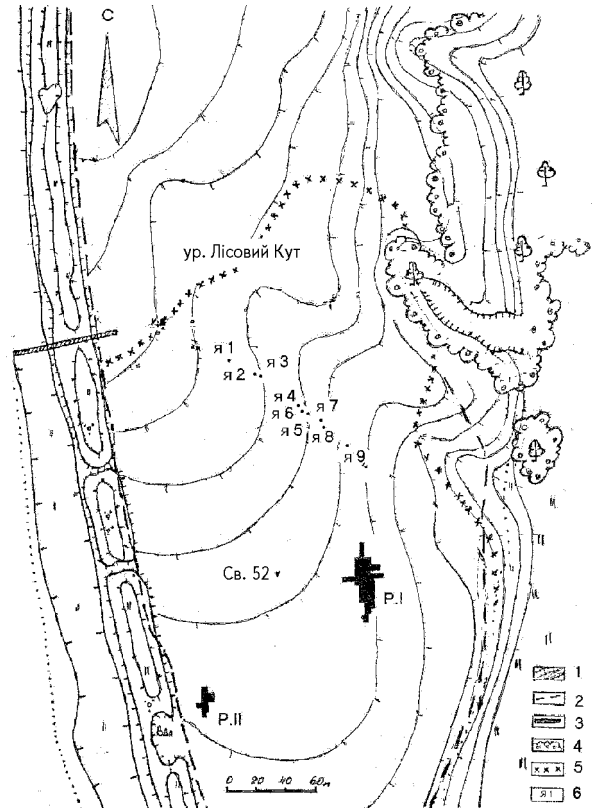

Рис. 156. План селища скіфського часу в урочищі Лісовий Кут:

1 – вал і рів Великого укріплення Більського городища; 2 – польові дороги; 3 – перетин валу 1999 р.; 4 – лісонасадження; 5 – північна межа селища; 6 – досліджені рятувальними роботами господарські ями.

Таким чином, стаціонарно досліджена площа на поселенні становить 543 м².

Крім цих робіт, весною 2001 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації (під керівництвом І. М. Кулатової) здійснив рятувальні роботи на північно-східній і північній периферії поселення, там, де була прокладена *траншея газоконденсатопроводу*. Вона мала довжину близько 300 м, ширину 1,1–1,2 м, при глибині 1,0–1,2 м і не тільки повністю знищила культурний шар на значній ділянці поселення, а й порушила частину об'єктів, зокрема 9 так званих господарських ям. При їх дослідженні були отримані вельми цікаві результати (*Гейко 2002; Кулатова 2008, с. 137–147; Шерстюк 2014*).

Нарешті, в 2004 р. співробітниками Інституту геофізики НАН України і компанії «Східний Атлас» (Берлін) була здійснена геомагнітна зйомка північної периферії селища, на північ від згаданої вище траншеї газоконденсатопроводу. Отримана магнітограма, що ніби вказує на відсутність тут аномалій, котрі можна було б пов'язати з археологічними об'єктами (*Ролле, Орлюк, Роменец, Ульрих, Цольнер 2006, с. 23, рис. 9*). Проте, обстеження 2007 і 2015 рр., здійснені О. Б. Супруненьком та О. В. Сидоренком, засвідчили наявність понад яром з північно-східного боку помітної кількості підйомних матеріалів у вигляді подрібнених уламків ліпного посуду, обмазки та фрагментів кварциту.

У липні-серпні 2015 р. селище обстежили співробітники Більської археологічної експедиції Інституту археології НАН України, зібравши підйомні матеріали і заклавши шурф з метою вивчення культурного шару (*Могиллов, Панченко 2016*).

Цим, власне кажучи, й обмежується історія польового вивчення селища в урочищі Лісовий Кут.

Нещодавно матеріали робіт С. А. Скорого на поселенні Лісовий Кут були опубліковані російською мовою в Молдові (*Скорий 2008*). Ця робота найбільш повно відображує результати археологічних досліджень на зазначеному поселенні.

2.2. Розвідки на поселенні (1996 р.)

Поширення знахідок зафіксоване на площі приблизно 500–550 × 180–230 м. Вони концентрувалися в 13 пунктах (скупченнях). Чотири з них, на думку автора розвідок В. Херца, були зольниками. Їх діаметр становив від 15 до 25–30 м.

У складі підйомних матеріалів, зібраних на поселенні, значну частину складали амфорні фрагменти. У їх числі було 57 вінець, 30 цілих амфорних ніжок або 81 уламок денних частин, 81 ручка або їх фрагменти.

На деяких уламках амфор збереглися сліди знаків, нанесених червоною фарбою. Так, на одній із ручок світло-жовтого кольору була виявлена на всю її довжину темно-червона смуга¹.

У ході розвідки виявлені шлаки, пов'язані із залізобудівним і бронзоліварним виробництвами, що дозволило припустити існування залишків відповідних майстерень.

Серед знахідок – глиняні пряслиця (19 цілих і 19 фрагментів). Вони відносяться до наступних типів: конічні, усічено-конічні, усічено-біконічні (рис. 157). У двох пряслиць (усічено-біконічного та конічного) в нижній частині – прокреслений орна-

¹ Матеріали не опубліковані (*Мурзин, Ролле, Херц и др. 1997, с. 10*). Місцезнаходження артефактів на сьогодні невідоме.

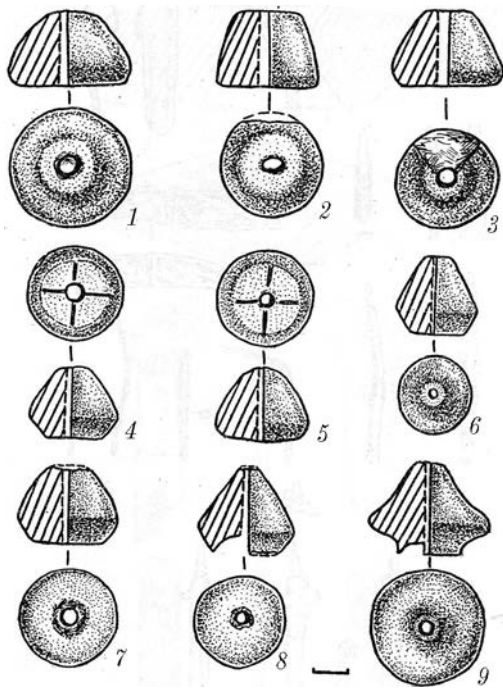

Рис. 157. Селище в урочищі Лісовий Кут.
Керамічні пряслиця, виявлені під час роз-
відок 1996 р.

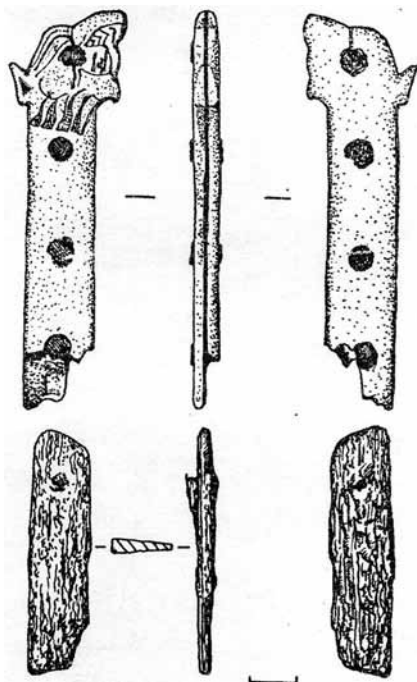

Рис. 159. Селище в урочищі Лісовий Кут.
Залізний ніж з кістяними накладками
з розвідок 1996 р.

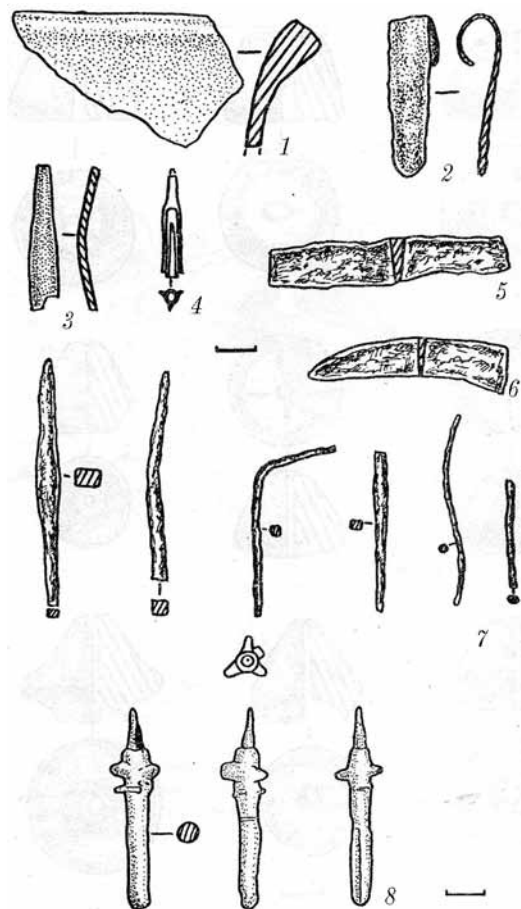

Рис. 158. Селище в урочищі Лісовий Кут.
Знахідки з розвідок 1996 р.
1-4, 8 - бронза; 5-7 - залізо.

мент у вигляді хреста, на центр якого припадав отвір (рис. 157: 4-5). Вироби з каменю представлені розтиральниками (5 цілих і 3 фрагменти), точильними брусками (4 прим.)¹. Крім того, знайдені різні намистини². До виробів із заліза відносяться уламки двох ножів з горбатою спинкою, залізні проколи і шила (6 прим.) (рис. 158: 5-6). Безумовний інтерес має знахідка бронзового наконечника з голівкою баштоподібної форми, зі збереженим литником V ст. до н. е., тобто напівфабрикату (рис. 158: 4) і, що ще важливіше, - бронзовий стрижень від форми для відливки наконечників стріл (рис.

¹ Артефакти не опубліковані, про місце їх збереження відомостей немає.

² Не опубліковані, про місце збереження відомостей немає.

158: 8). Привертає увагу знахідка залізного ножа з прямим лезом і ручкою з кістяними накладками. Ніж зберігся в двох фрагментах – ручка та частина леза.

Останнє – довжиною до 5 см, шириною 1,4 см. У перетині має вигляд вузького трикутника. Ручка збереглася на довжину 8 см. Ширина накладок 1,6 см. Кріпилися на основу черешка за допомогою чотирьох залізних заклепок, розташованих по центру ручки на рівній відстані одна від одної – 1,8 см. Верхній край ручки розширений і мав зооморфне закінчення, яке детально опрацьоване лише з одного боку. Це зображення голівки котячого хижака, можливо, пантери. Вуха хижача гостре, стирчить вперед, паща широко відкрита і в ній видно кілька іклів. Роль ока звіра виконує заклепка, що органічно вписується в зображення. За вилицею хижача стилізовано показана шерсть – у вигляді паралельних гравійованих ліній (рис. 159).

Подібні ножі, котрі відносять до різновиду бойових або мисливських, в силу їх досить великих розмірів, із закінченням ручки, прикрашеним у звіриному стилі, добре представлені в лісостепових старожитностях скіфської доби. Наведене стосується і зображення котячого хижача, імовірно, пантери (*Галанина 1977, с. 30, табл. 12: 8*). Подібні екземпляри відомі і на Більському городищі (*Шрамко 1987, с. 92, рис. 39: 1*) та в його окрузі (*Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, с. 15, рис. 6: 1*). Час побутування таких ножів, в основному, обмежується V ст. до н. е.

2.3. Характеристика розкопів і об'єктів

Розкоп I

Розкоп був розташований на східному схилі урочища Лісовий Кут, за 47 м на схід від наземної газової колонки СВ № 52 («Більське родовище ПДПУ 0778») (західний край розкопу) і за 59 м на захід від польової дороги, що перетинає урочище з півдня на північ – північний захід (східний край). Поверхня в районі розкопу значно знижувалася із заходу на схід. За даними нівелювання, перепад висот між крайніми західною і східною точками становив 2,3 м. Загальна досліджена площа дорівнювала 443 м² (рис. 160: 1).

Стратиграфічна ситуація в цілому схожа на площі всього розкопу і не відрізняється помітною складністю. Зверху залягає чорнозем, в середньому розораний до глибини 20–22 см, що містить знахідки зі зруйнованої частини культурного шару¹. Нижче – недоторкані нашарування потужністю від 20 до 50 см, різного ступеню збереженості, насичені знахідками скіфської доби. Далі – жовтий материковий суглинок.

У ході досліджень в межах розкопу відкрито 14 різноманітних об'єктів скіфського часу, що досить скупчено концентрувалися по вісі північ – південь на відстані близько 40 м, а також пізня, порівняно неглибока яма невеликих розмірів (рис. 160: 1).

Сукупність і характер об'єктів скіфської епохи дозволяє вбачати в них залишки окремого домогосподарства або подвір'я, тобто, одну з імовірних одиниць забудови поселення. Не виключено, що реальна територія подвір'я була більша за площу, досліджену розкопками (тобто, 443 м²). Зі врахуванням можливої огорожі, що охоплювала вільну від забудови площу, вона могла бути не менше 500 м².

¹ При цьому, на невеликій глибині в деяких місцях зустрічалися окремі знахідки більш пізнього часу, наприклад, фрагментована бронзова ранньочерняхівська фібула.

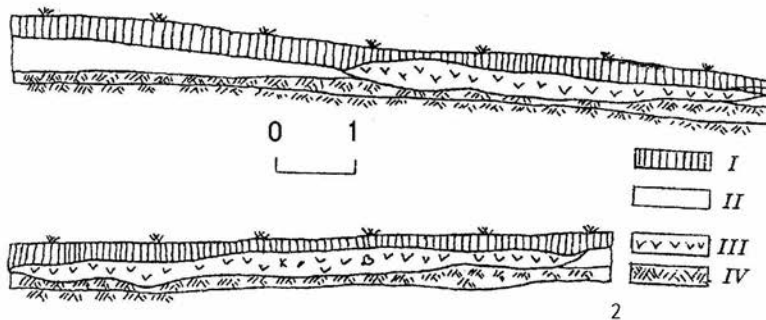
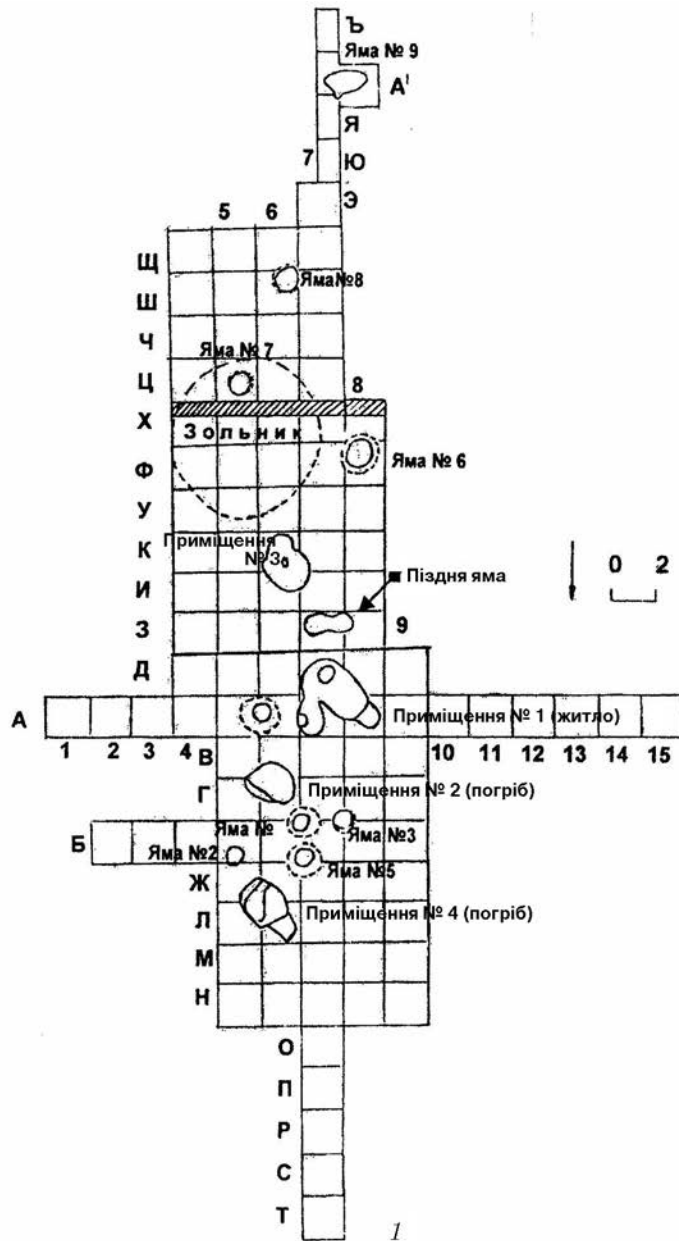

Рис. 160. Селище в урочищі Лісовий Кут. План дослідженої садиби (розкоп I) (1), профілі зольника (2).

I – орний чорноземний шар; II – чорноземний шар зі знахідками скіфського часу; III – попелястий шар, насичений матеріалами скіфської доби; IV – материковий суглинок.

Планування подвір'я таке. У центральній його частині розташовується невелике житлове приміщення (№ 1) у вигляді напівземлянки. На захід, поряд із ним – досить велика господарська яма (№ 1) з вузькою горловиною. На північ від житла знаходяться 2 приміщення з добре збереженими входами (№№ 2, 4), швидше за все, льохи. Між ними – 4 господарські ями (№№ 2–5), з яких 2 (№№ 4–5) також мали порівняно великі розміри і вузьке горло. На південь від житлового приміщення розміщувалися залишки приміщення № 3, мабуть, виробничого призначення, а за ним – невеликий зольник з ямою (№ 7) в основі. Ще південніше розташовувалася яма № 8 з вузькою горловиною. Вузькогорлі ями великих розмірів, вірогідно, призначалися для зберігання не обмолоченого зерна. Замикала ланцюжок споруд у південній частині подвір'я неглибока яма (№ 9) з вираженим входом, віддалена від ями № 8 приблизно на 8 м (рис. 160: 1).

Насиченість культурного шару в межах розкопу (подвір'я) різна. Основна концентрація знахідок (перш за все, фрагменти ліпної кераміки, імпортного античного посуду, кістки тварин, у меншій мірі – різні вироби з металу, кістки, каменю та ін.) знаходилася безпосередньо в об'єктах і поблизу них. Певним чином це пояснюється й тим, що, у міру того, як будівлі припиняли своє початкове функціонування (особливо це стосується різних ям), вони слугували місцем скидання того чи іншого сміття побутового, будівельного чи виробничого характеру. На решті території подвір'я знахідки зустрічалися спорадично.

Характеристика об'єктів

Житлове приміщення (напівземлянка). Представлене заглибленою в материковий ґрунт на 0,35–0,50 м основою, зорієнтоване за віссю північний захід – південний схід (рис. 161: 1). Реальна глибина основи, тобто від рівня давнього горизонту (далі – ДГ) в зв'язку із розорюванням, точно не встановлювалася, але припустимо, беручи до уваги потужність культурного шару на цій ділянці, вона була не більшою 0,85–1,0 м. Основа приміщення в плані мала досить оригінальну конструкцію. Основна його частина – овальної форми, площею $4,00 \times 1,35$ – $1,70$ м (тобто $5,4$ – $6,8$ м²). Вхід розташовувався з північно-західного боку, де знаходилася добре виражена сходинка напівовальної форми, довжиною 1,0 м, шириною 1,3 м, висотою над рівнем підлоги 0,15 м. Стіни котловану в суглинку нерівні. Підлога (дно) також нерівне, злегка знижувалося від входу до протилежної стінки. Біля південно-східної стіни розташоване вогнище округлої форми розмірами $0,80 \times 0,60$ м. Вирите воно досить недбало, дно нерівне. Глибина цієї заглибини щодо рівня підлоги приміщення – 3–12 см. На самому дні ями для вогнища виявлені дрібні вуглинки і тоненький шар попелу. В ньому знайдено 3 уламки ліпного посуду, в тому числі вінце грубого горшка с пальцьовими защипами по краю, 3 дрібні кістки тварини, 2 шматки керамічних шлаків.

З північного сходу до описаної частини основи приміщення приєднувалася її друга, менша частина, округлої в плані форми, розмірами $1,6 \times 1,5$ м, тобто $2,4$ м². Зі східного краю цієї частини основи приміщення в підлозі знаходилася округла яма ($0,75 \times 0,60 \times 0,20$ м), ймовірно, господарського призначення. В її чорноземному заповненні було знайдено великий залізний ніж. Таким чином, загальна площа основи напівземлянки становила $7,8$ – $9,4$ м², тобто, мала відносно невеликі розміри. Проте не можна виключати, що стіни напівземлянки не розміщувалися безпосередньо по краю заглибленої основи, а перебували від неї на деякій відстані, в результаті чого по периметру здебільшого основи могли розташовуватися земляні лавки-лежанки, що

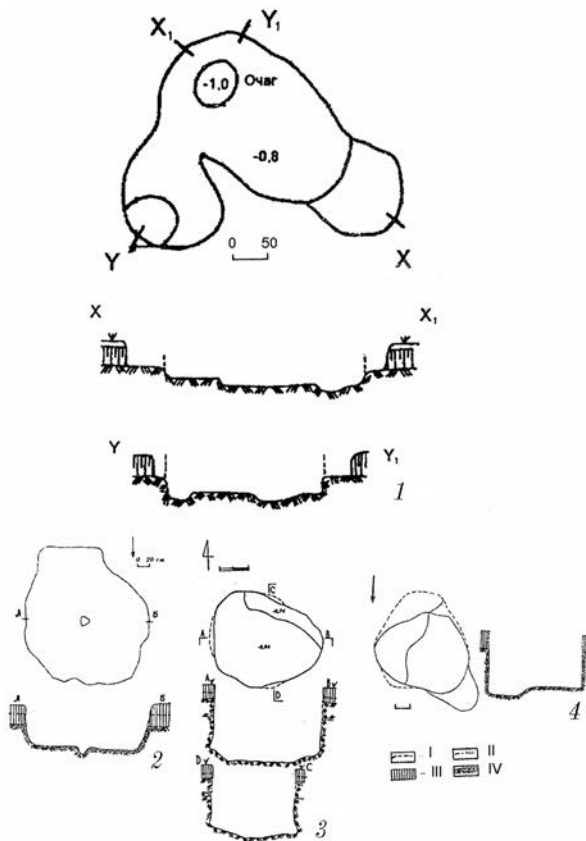

Рис. 161. Селище в урочищі Лісовий Кут.

Плани та перетини приміщень:

1 – приміщення № 1 (житло); 2 – приміщення № 3 (виробничого призначення); 3 – приміщення № 2 (погріб); 4 – приміщення № 4 (погріб).

I – невидима частина приміщення;

II – реконструйована частина;

III – чорнозем; IV – материк.

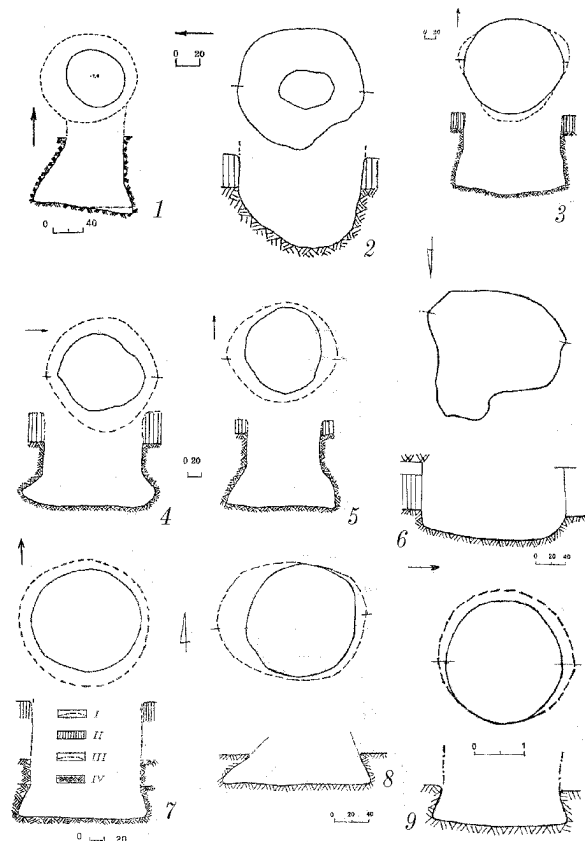

Рис. 162. Селище в урочищі Лісовий Кут.

Плани і перетини господарських ям:

1 – яма № 1; 2 – яма № 2; 3 – яма № 3; 4 – яма № 4; 5 – яма № 5; 6 – яма № 9; 7 – яма № 6; 8 – яма № 8; 9 – яма № 7.

значно збільшувало корисну площу приміщення.

Характер стін та покрівлі цього приміщення не ясні. Але, з огляду на відсутність слідів глиняної обмазки, стовпових ям, можна припустити, що стіни були земляні, а точніше – складені з дернових «цеглин».

У чорноземному заповненні житла, крім згаданих вже знахідок, виявлені різноманітні предмети. Серед них 59 фрагментів ліпного посуду (66 стінок, з них 59 шерехатих, 7 лискованих, 12 вінець горщиків, 7 денець, край миски), фрагмент ручки і вінце світлоглиняної амфори, 2 бронзових наконечники стріл, керамічне пряслице, 3 кам'яних знаряддя праці, 5 шматочків шлаків зі слідами бронзи, досить багато кісток тварин, в тому числі кінських (нижня щелепа, кістки кінцівок), а також щелепа свині.

Серед знахідок, виявлених у безпосередній близькості з житлом (на південь від нього), слід згадати кам'яну зернотерку і нижню щелепу людини (жінка, вік змужнілозрілий)¹.

¹ Визначення здійснене палеоантропологом Інституту археології НАН України к. і. н. Л. В. Литвиною.

Господарські (зернові) ями №№ 1, 3–6, 8. Їх зближують схожі конструктивні особливості – досить вузька горловина, стіни, що розширюються до дна, чим надають їм у перетині дзвоноподібної або грушоподібної форми, і відносно великі розміри.

Яма № 1. Її нечітка пляма була зафіксована на рівні трохи вище залягання материкового суглинку, тобто, ще в стародавньому чорноземі. Верхня частина ями, незважаючи на частковий обвал, мала округлу в плані форму і розміри 1,36 × 1,20 м. Донизу яма дуже розширювалася. Дно майже правильної овальної форми, розмірами 2,24 × 1,96 м. Західна і північно-західна ділянки пориті гризунами. Реконструйована глибина ями 1,80 м. Вона входила в материковий суглинок на 1,4 м (рис. 162: 1).

Заповнення ями досить щільне, пошарове, і свідчить про те, що вона тривалий час стояла відкритою. Сміттєві шари чергуються із прошарками суглинку від обвалів горловини і стін, а також темними гумусними затьоками.

У заповненні ями, на різних рівнях, виявлено значну кількість знахідок, зокрема 133 фрагменти ліпного посуду (107 шерехатих стінок, 5 лискованих, 13 вінець горщиків, 5 донець, 3 вінця мисок), 20 фрагментів античних посудин (18 стінок світлоглиняних і рожевоглиняних амфор, 1 ручка амфори, дно чорнолакової посудини), 3 округлих камені, 6 шматочків бронзового шлаку, 4 шматки обпаленої глини і 240 кісток тварин, в тому числі череп, щелепи, кінцівки коня, щелепу свині та ін. На дні помічена невелика кількість попелу, нечисленні вуглинки. Тут же знайдений мініатюрний залізний ніж.

Яма № 3. У плані майже правильної округлої форми. Діаметр по верху – 1,80 м. До низу, з трьох сторін (північ, захід, південь), яма розширювалася, набуваючи наді дном наступних розмірів: 1,9 (північ – південь) × 2,0 (схід – захід) м. Горловина та стіни (пориті гризунами) частково обвалились. Дно нерівне, злегка заглиблене в центрі у материковий суглинок на 1,22 м. Глибина її від сучасної поверхні 1,52 м (рис. 162: 3). Реальна ж її глибина невідома, проте зрозуміло, що вона була глибша від вказаної.

Заповнення ями зверху – в основному сірий, попелястий чорнозем із невеликими включеннями материкової глини. Глиняний завал від горловини і стін лежав на глибині 0,52 м від рівня материка, із західного боку майже до дна.

У сміттєвому заповненні виявлено різні знахідки, серед яких переважали кістки тварин (240) та уламки ліпного посуду (всього 187: 166 стінок, з них лише 3 лисковані, 9 вінець горщиків, 10 донець, вінце миски і ніжка ліпної миски-вази). Крім того, знайдено 34 стінки амфор, 33 шматки обпаленої обмазки з відбитками прутів, сліди руйнування якоїсь конструкції.

Яма № 4. Попелясто сіра пляма горловини ями, майже правильної круглої в плані форми, виявлена на рівні залягання материкового суглинку, на глибині приблизно 0,50 м від сучасної поверхні. Розміри горловини по верху – 1,50 (північ – південь) × 1,34 (схід – захід) м. Горловина виявилася майже не заваленою, була циліндричною, глибина її в материку становила приблизно 0,50 м. У міру поглиблення яма плавно розширювалася до діаметру 2,0 м. Дно практично рівне. У перетині яма – майже правильної дзвоноподібної форми. Глибина її від рівня материка 1,65 м, від сучасної поверхні 1,62 м (рис. 162: 4).

Заповнення сіре попелясте, з дуже великою кількістю шматків обпаленої обмазки, що зустрічалися від верху до низу, а також звичайним кухонним сміттям. Біля самого дна знайдено 5 гранітних обпалених «сфероїдів». Решта знахідок представлені 112 фрагментами ліпного посуду (85 стінок, в тому числі 7 лискованих, 13 вінець та 9 донець горщиків, 5 вінець мисок), 14 уламками світло- або рожевоглиняних амфор

(12 стінок, 2 вінця), розтиральним каменем, 2 шматками керамічного та 1 бронзового шлаків, 145 кістками тварин.

Яма № 5. Її пляма зафіксована на рівні суглинку, на глибині 0,22–0,24 м від сучасної поверхні. Зверху горловина ями була майже правильної округлої форми з розмірами 1,52 (північ – південь) × 1,36 (схід – захід) м. На глибину 0,60–0,62 м від рівня материка вона була майже циліндричною, а далі до дна плавно розширювалася і набувала в перетині правильної дзвоноподібної форми. Розміри по дну 1,74 (північ – південь) × 2,00 (схід – захід) м. Дно було старанно вирівняним. Яма добре збереглася, лише з північного боку містився завал горловини і стінок. Глибина ями від рівня материка 1,20 м, від сучасної розорюваної поверхні – 1,50 м. Реальна її глибина була дещо більшою (рис. 162: 5).

Заповнення чорноземне, що містило невелику кількість знахідок сміттевого характеру. Це – уламки ліпного посуду (39, з них 34 стінки, 2 вінця і 2 денця горщиків, вінце миски), фрагменти амфор (3 стінки і ручка), 40 кісток тварин.

За деякими підрахунками, всі три описані зернові ями могли вміщати не менше 3,5 т зерна.

Яма № 6. Пляма ями проявилася лише на глибині 0,90 м від сучасної поверхні, в материк. Розміри по верху 1,4 (північ – південь) × 1,52 (схід – захід) м, діаметр дна 1,8 м. У перетині яма близька до дзвоноподібних, впущена в материк на глибину близько 0,80 м. Реконструйована глибина ями 1,6 м (рис. 162: 7).

Заповнення досить однорідне, чорноземне. Поблизу дна був наявний материковий завал стін, що деформувалися. На дні зафіксовані вуглинки і сліди попелу. Знахідок небагато: 33 фрагменти ліпних посудин (29 стінок, 3 вінця горщика, 1 миски), 9 фрагментів амфор (7 стінок, ручка і вінце), 4 шматочки бронзових шлаків, 70 кісток тварин і 1 *людська* (діафіз правої плечової кістки індивіда молодого або середнього віку, на верхньому і нижньому кінцях кістки – *сліди зубів хижої тварини*, можливо собаки¹).

Яма № 8. Її пляма виявлена з рівня материкової глини, приблизно на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні, хоча різноманітні знахідки, мабуть, із заповнення почали траплятися в чорноземному розорюваному шарі вже з глибини 0,20 м.

Яма в плані округлої форми, розміри по верху 1,36 (північ – південь) × 1,30 (схід – захід) м. На рівні дна вона мала овальну форму і розміри 1,36 (північ – південь) × 1,80 (схід – захід) м. Споруда впущена в материк на 0,40 м. Досить рівне дно ями знаходиться на глибині 1,20 м від сучасної поверхні. Реконструйована глибина – не менше 1,0 м. У перетині яма мала дзвоноподібну форму (рис. 162: 8).

Заповнення звичайне, сміттеве, в якому переважали кістки тварин (148) і фрагменти ліпного посуду (115). Ліпна кераміка представлена 93 стінками (88 – шерехаті, 5 – лисковані), 7 вінцями і 12 денцями горщиків, 2 вінцями мисок і фрагментом ручки черпака. Уламки гончарного посуду походили винятково від амфор: 33 стінки і вінця. Серед інших знахідок – біконічне керамічне пряслице та фрагмент ще одного, 2 кістки тварин, 4 кам'яних розтиральника невираженої геометричної форми, шматочки керамічних і бронзових шлаків, 11 фрагментів обпаленої глини зі слідами прутів.

¹ Визначення палеоантрополога Інституту археології НАН України к. і. н. О. Д. Козак. Див.: *Козак 2002*, с. 82.

Непрямими підтвердженнями того, що ями використовувалися для зберігання зерна, є пошкодження деяких із них гризунами, а також сліди вуглинок і попелу на дні. Останнє може свідчити про те, що в ямах запалювалися невеликі вогнища для сушіння стінок чи необмолоченого зерна.

Приміщення №№ 2, 4 (погреби)

Приміщення № 2 (погріб № 1). Поглиблена основа мала в плані форму неправильного овалу (розмірами 2,4 × 2,0 м), витягнутого із заходу на схід, зі звуженою східною частиною. Реконструйована глибина основи від рівня ДГ 1,7 м. Об'єкт впущений у суглинок на 1,4 м. Стінки приміщення нерівні, дно знижувалося з півночі – північного заходу на південь – південний схід. Вони зриті, особливо із західного боку, норами гризунів. З північної, західної та південної сторін біля дна – невеликі підбої. З північного – північно-східного боку приміщення мало сходинку нечітко вираженої форми, шириною близько 0,3 м, що плавно спускалася до дна (рис. 161: 3).

У смітєвому заповненні об'єкта, на різних рівнях, знайдені уламки ліпного посуду (65 стінок посудин із шерехатою поверхнею, в тому числі одна з відбитками тканини, 3 вінця і 5 денців горщиків, вінце миски, фрагмент ручки посудини невизначеної форми), 15 стінок амфор, знаряддя праці з каменю, фрагмент горілої обмазки з відбитком прута.

Приміщення № 4 (погріб № 2). Верхня його частина стала фіксуватися в шарі розорюваного чорнозему за скупченням знахідок смітєвого характеру, на глибині 0,18–0,26 м від поверхні. Сама ж пляма ями проявилася лише з рівня материкового суглинка, на глибині 0,43 м. Із західного і північно-західного боків ями до неї прилягала сходинка довжиною 0,63 м, при максимальній ширині 1,00–1,02 м. Її глибина від рівня виявлення становила 0,12–0,16 м. Стіни ями нерівні, обвалилися, дуже пошкоджені кротовинами. Дно збереглося на більшій частині площі. На відміну від стін, воно було досить рівне, хоча і порушене в окремих місцях землеріями. Глибина дна-підлоги (від рівня виявлення) 0,62 м. Яма впущена в материковий суглинок на 0,88 м, від рівня сучасної поверхні 1,06 м. Можливо, реальна глибина ями була близькою до вказаної. У східній частині дно прокопано вузької канавкою на глибину 0,35–0,80 м. У південно-східній існував невеликий підбій (рис. 162: 4).

У верхній частині заповнення зустрічалося багато попелу, вуглин. Серед інших знахідок, котрі траплялися від верху до низу, 155 уламків ліпного посуду (128 стінок, з них лише 2 лисковані – від черпака та миски, 17 вінців та 4 денців горщиків, 4 вінця мисок, фрагмент покривки), 19 стінок амфор, 2 кам'яних розтиральника, «фішка» із амфорної стінки, 3 уламки глиняної жаровні, фрагмент масивного дископодібного предмету, 14 шматків шлаків зі слідами бронзи, 201 кістка тварини, багато уламків обгорілої обмазки, в тому числі зі слідами побілки на одній із сторін.

Схоже, що ці два приміщення були погребами для збереження припасів. Про це свідчить не тільки їх конструкція, а й численні порушення стін землеріями. Прийшовши у непридатність, об'єкти почали використовуватись для скидання сміття.

Приміщення № 3 (виробничого призначення). Від нього збереглася заглиблена в ґрунт основа, округлої форми, розмірами 2,5 × 2,2 м (тобто, площею 5,5 м²), витягнута по вісі північ – південь, зі злегка звуженою південною горизонтальною частиною, де, можливо, знаходився вхід шириною 1,16 м. Глибина основи – не менше 0,6 м; в материк вона була впущена на 0,20–0,22 м. Материкове дно і стіни – досить рівні. У центрі – яма підтрикутної форми (0,16 × 0,16 м) зі скошеними до центру стінками,

очевидно, від стовпа. Можна припустити, що наземна частина споруди мала легку шалашеподібну конічну конструкцію (рис. 161: 2).

Сміттєве заповнення приміщення у верхній частині містило попел та надзвичайно велику кількість знахідок: 465 фрагментів ліпного посуду (383 стінки, в основному грубого гатунку, 30 вінець і 40 донець горщиків, 2 вінця глечика, 10 вінець мисок), 56 уламків амфор (54 стінок і 2 вінець), 261 кістку тварини (серед них значна кількість кісток великої рогатої худоби, коня, свині), а також 2 керамічних пряслиця (ціле і половинку), шліфувальну плиту і 4 розтиральники. У нижній частині ями знайдено 150 шматків бронзових шлаків, більше двох десятків шлаків від горна із залишками бронзи, шматки мідної руди (про це див. далі).

Маса бронзових шлаків і руди становила 8,4 кг. Потрібно підкреслити, що це місце найбільш значного скупчення бронзових шлаків в межах всього розкопу. Мабуть, описане приміщення якимось було пов'язане з бронзоливарним виробництвом. Слід також зазначити, що поблизу з цією спорудою, культурний шар був надзвичайно насичений знахідками. Серед інших тут знайдені досить великі шматки залізних шлаків загальною масою 2,240 кг. Однак вони перебували поза будь-яким об'єктом.

Господарські ями №№ 2, 9 (незрозумілого призначення)

Яма № 2. Пляма ями неправильної округлої форми була зафіксована на рівні материкового суглинку. Розміри об'єкта по верху – 1,9 (північ – південь) × 0,99 (схід – захід) м, максимальна глибина в материк – 0,48 м. Стінки нерівні, до дна звужувалися. Реальна глибина ями незрозуміла (рис. 162: 2).

Чорноземне заповнення містило невелику кількість знахідок: 8 уламків ліпного посуду (в тому числі вінець горщика, а також стінки посудин, одна з яких лискована), стінку амфори, 4 кістки тварин. Призначення ями не зрозуміле.

Яма № 9. Пляма ями відкрита на рівні материкової глини, на глибині 0,66–0,70 м. Споруда мала неправильну геометричну форму. Основна частина її нагадувала в плані овал, витягнутий зі сходу на захід, розмірами 1,84 × 1,10 м, до якого з північного боку прилягав короткий вхід шириною близько 0,70 м з округлими кутами. Дно рівне, злегка знижувалося в центральній частині. Яма заглиблена в материк на 0,30 м. Дно знаходилося на глибині близько 1,0 м від сучасної поверхні (рис. 162: 6).

У чорноземному заповненні виявлені знахідки, звичайні для сміттевого скидання: фрагменти ліпного посуду (50 стінок від посудин із шерехатою поверхнею, 4 з лискованою), 3 вінця і 5 донець горщиків, 2 вінця мисок, одне від миски із лискованою поверхнею), амфорний бій (63 стінки, ніжка амфори), керамічні шлаки, шматок обпаленої глини, 67 кісток тварин.

Про призначення цієї споруди судити складно. На перший погляд, вона нагадує невеликий льох. Але трактувати її так навряд чи варто, з огляду на певну віддаленість від інших об'єктів подвір'я. Немає підстав пов'язувати її і з будь-яким виробництвом, беручи до уваги повну відсутність відповідних знахідок. Можливо, це була заглиблена «буда» для кількох собак, які охороняли домогосподарство.

Зольник. До моменту досліджень ніяк не виділявся на поверхні ріллі. Мабуть, зольник і спочатку не відрізнявся розмірами, перш за все, висотою, а згодом опинився практично розораний (рис. 160: 1). Об'єкт був виявлений, по-перше, за значною насиченістю чорноземного вмісту знахідками, по-друге, – що більш істотно – стратиграфічно, у вигляді лінз сірого кольору в профілях стінок розкопу, що лежали безпосередньо на материковому суглинку (рис. 160: 2). Південна половина зольника

ґрунтовно зруйнована траншеєю газоконденсатопроводу. Орієнтовний його діаметр – близько 8 м. Максимальна товщина добре виділеного шару попелу 0,5 м.

Під залишками насипу зольника у північній частині, на материковому суглинку, відкритий лише один об'єкт – кругла ґрунтова яма (№ 7) з розмірами по верху 1,00 (схід – захід) × 0,98 (північ – південь) м, заглиблена в материк на 0,20–0,27 м. Дно її рівне, злегка порите гризунами. З північної, південної і західної сторін – невеликі підбої. Діаметр ями по дну – 1,10 м (рис. 162: 9). У чорноземному заповненні знахідок небагато: 39 фрагментів ліпного посуду (26 простих стінок посудин із шерехатою поверхнею, 4 вінця і 2 денця горщиків, 2 вінця мисок, фрагмент чернолискованої стінки миски), 8 стінок червоноглиняних амфор, а також – точильний камінь і 55 кісток тварин, в тому числі фрагменти черепа коня, нижня щелепа вівці, кістки великої рогатої худоби.

Мабуть, через часткове руйнування південної частини зольника, основна кількість знахідок виявлена в його північній половині. Знахідки, в першу чергу уламки посуду і кістки тварин, зустрічалися по всьому шару попелу. Лише в центральній частині зольника, особливо з глибини 0,10–0,15 м, спостерігалася їх концентрація – велика кількість кісток тварин і скупчення шматків обпаленої обмазки, деякі з них мали сліди побілки. Майже в центрі підзольного простору переважали кістки тварин, серед яких знайдений цілий череп коня, щелепи свині, а також кози або вівці.

Можливо, їх знаходження тут не є випадковим, а пов'язане з деякими культовими операціями, здійсненими до насипання зольника. Зовсім не можна виключати, що тут був розташований примітивний наземний жертovníк.

Поблизу північно-західного схилу зольника знайдено залізне шило і *частина людського черепа* – уламок потиличної правої тім'яної кістки індивіду у віці до 30 років зі слідами перебування у вогні¹.

Імовірно, в межах подвір'я існували ще якісь наземні споруди, можливо, виробничого характеру. На користь цього свідчать збережені сліди обмазки з відбитками прутів, глиняні шматки від горна зі слідами бронзи, залізні шлаки, що передбачали наявність відповідної конструкції для виробництва заліза.

Розкоп II

Закладений на місці зольника, розташованого за 240 м на південний захід від розкопу I і за 20 м на захід від валу Великого укріплення Більського городища (рис. 156). Зольник знаходиться на майже пласкому плато (з невеликим нахилом до півдня – долини Більського струмка) і до моменту розкопок був зайнятий посівами люцерни.

Зовні мав вигляд ледь помітного підвищення (висотою не більше 0,20 м) над навколишньою поверхнею, так, що його точний діаметр визначити було важко – близько 30 м.

У центрі зольника був закладений розкоп довжиною 18 м і шириною 4 м, зорієнтований по сторонах світу (рис. 163). Надалі, з метою повного відкриття об'єктів, що перебували на його площі, здійснювалися прирізки зі східного та західного боків, загальною площею 28 м². Таким чином, загальна площа розкопу склала 100 м². Квадрати (2 × 2 м) позначалися літерами алфавіту зі сходу на захід і цифрами з півночі на південь.

¹ Визначення палеоантрополога Інституту археології НАН України к. і. н. О. Д. Козак. Див. також: Козак 2002, с. 83–84.

Поверхня зольника позначалася виразною плямою попелястого кольору на навколишньому темному ґрунті. На ній рясніли матеріальні залишки у вигляді уламків кераміки, печини, кісток тварин і т. п.

Верхній, розорюваний шар, потужністю 0,25–0,30 м, містив велику кількість попелу і різноманітних перемішаних археологічних матеріалів. Надзвичайно насичений культурний шар мав незначну товщину – всього 0,30–0,50 м. З глибини 0,60 м починався перехід до материкового ґрунту, і вже на глибині 0,70–0,80 м чітко позначився глинистий материк (рис. 163). Таке високе залягання материкового ґрунту можна пояснити інтенсивним зливом поверхневого шару, т. я. зольник № 2 розташований на верхній точці плато, звідки на схід і південь починаються плавні скати до ярів. Можливо також, що велика частина поверхневого ґрунту була вилучена ще в давнину для спорудження підсіпок валу, що знаходився в безпосередній близькості на захід від зольника, або ж, що більш вірогідно, була зібрана селітроварями, котрі інтенсивно виварювали селітру у третій чверті XVII ст. на сусідньому мису через яр в урочищі Поле 2-ї бригади (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, с. 20–58; 2010а).

Найбільша потужність культурних нашарувань припадала на центр зольника – до 0,5 м, по краях шар помітно «слабшав», особливо у південній частині до товщини 0,30–0,40 м. Глибина залягання материка у центральній частині, таким чином, дорівнювала 0,80–0,90 м, а по краях він залягав на рівні 0,60 м від поверхні.

У ході розкопок були виявлені 2 житла у вигляді напівземлянок, ледь заглиблених у материк.

Напівземлянка № 1. Знаходилась в площаді квадратів А, Б, В – 3-5, заходячи до прирізки Г – 4, 5 (рис. 163). Приміщення мало форму неправильного прямокутника, витягнутого довгою віссю з північного заходу на південний схід. Його розміри 6,8 × 3,2 м, при цьому північно-західна сторона (3,2 м) була значно ширшою за південно-східну (2,4 м). Таким чином, площа житла становила близько 22 м². Воно було заглиблене в материк всього на 0,10 м, тим не менш, його контури прослідковувалися дуже добре, тому що всюди по периметру виявлені завали обмазки від стінок споруди. Вони склалися з уламків обпаленої глини з чіткими відбитками арматурних прутів, а в деяких місцях, біля самого дна, на окремих уламках стіни збереглися сліди побілки.

У товщі завалів стін напівземлянки вдалося виявити фрагменти згорілих колод. Обмазка залягала на глибині 0,60 м, позначаючи тим самим рівень денної поверхні під час пожежі.

У північно-східній стіні житла знаходився вхід, який представляв собою похилий овал, котрий вдалося простежити з глибини 0,50 м. Довжина входу 1,4 м, його ширина 1,2 м. Він закінчувався невисоким уступом – 0,15 м. Таким чином, дно напівземлянки знаходилося на глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні.

На дні приміщення знахідок трапилося зовсім небагато: окремі кістки тварин, кілька стінок ліпних посудин, 2 уламки вінець горщика з наліпним валиком і проколами, фрагмент чорнолакової грецької посудини. Зате в шарі, що розташовувався на відстані від дна на 0,10–0,15 м, кількість матеріалів була значно більшою – десятки фрагментів ліпної кераміки, близько 30 уламків амфор, безліч кісток тварин і т. п.

Напівземлянка № 2. Розміщувалась на південний захід від напівземлянки № 1 у квадратах А, Д – 4-5, виходячи також у квадрати Б – 4-5 (рис. 163). Як і перша

напівземлянка, житло було зорієнтоване довгою віссю з північного заходу на південний схід, майже паралельно першій оселі № 1. При цьому її північно-східна стіна прилягала до південно-західної стінки напівземлянки № 1, а вхід був розташований у північно-східній стіні, прямо впираючись у стінку першого житла.

Житло № 2 мало прямокутну форму основи зі злегка округленими кутами, тобто цілком подібну до напівземлянки № 1. Довжина його 6,0 м, ширина 3,4 м, тобто, площа складала 20,4 м². Дно будівлі було заглиблене в материк на 0,2 м і знаходилося від поверхні на 1,0 м. Іншими словами, житло № 2, маючи меншу площу, в порівнянні з житлом № 1, виявилось більш глибоким. У південно-західному куті знаходилося округла заглибина до 0,30 м і діаметром близько 1,0 м, швидше за все, – вогнище. Вхід, про який вже згадувалося, мав незначний ухил (усього 0,10 м), його довжина і ширина однакові – 1,2 м.

На відміну від напівземлянки № 1, ніяких конструкцій стін не виявлено, що дозволяє обережно припустити, що стіни могли бути або земляні, або дерев'яні у вигляді зрубу. Також, як і в напівземлянці № 1, на дні не виявлено будь-яких виразних матеріалів, за винятком окремих кісток тварин і кількох фрагментів ліпних посудин. Правда, знайдена *плечова кістка людини*, дуже обвуглена в результаті впливу вогню.

І тут основні матеріали залягали в заповненні житла, над стерильним шаром у 0,20 м товщиною, і приблизно в такій же пропорції, що і в першій напівземлянці.

Що стосується культурного шару, оточуючого обидві напівземлянки, то тут кількість знахідок помітно поступалася числу залишків із заповнення самих землянок (приблизно на 1/3), хоча загальна площа цих квадратів значно більша. Матеріали в культурному шарі розташовувалися рівномірно, по вертикалі, збільшуючись з глибини 0,60 м і рідіючи ближче до материка (0,70–0,80 м).

Про знахідки

Матеріальні залишки представлені, перш за все, керамікою, головним чином – ліпною. Найбільше виявлено уламків стінок і вінець кухонних *горщиків*. Цілі форми не зустрічалися зовсім, але і за фрагментами можна визначити, що найбільш типовим були горщики з майже прямими стінками, денцем з чітко вираженою закраїною і злегка відігнутих вінцем. Вінця під самим краєм були орнаментовані наліпним розчленованим валиком. Проколи трапляються нечасто. Судячи з фрагментів, посуд в основному належав до дрібних форм, діаметр дна яких не перевищував 10–12 см. По-

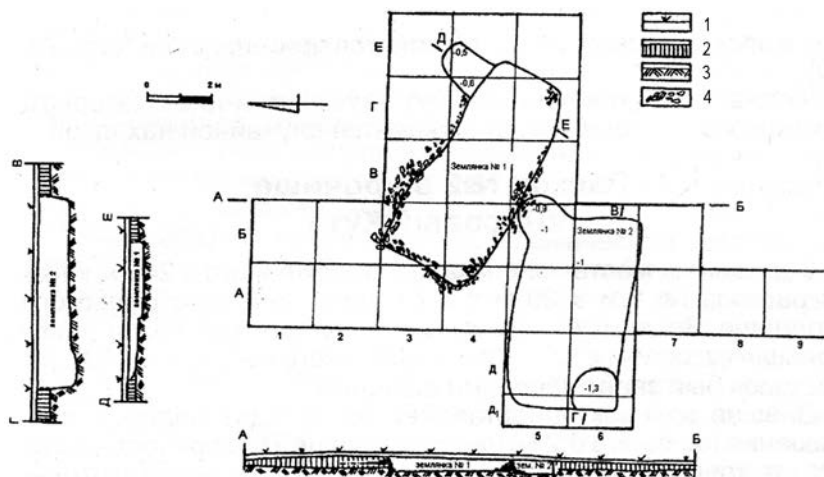

Рис. 163. Селище в урочищі Лісовий Кут. Розкоп II. План і профілі. 1 – орний шар; 2 – культурний шар; 3 – материк; 4 – завали обмазки.

верхня, здебільшого, без лиску, колір – від жовтого до сіро-чорного, з переважанням коричнево-бурих тонів.

Столових форм майже не знайдено, за винятком кількох уламків чернолискованих *черпаків* та *мисок*.

Виявлено значну кількість фрагментів *амфор*, що становили 12,7 % від складу всього керамічного бою.

Знайдено також уламок *чорнолакової імпоротної посудини*.

Інші керамічні матеріали представлені пряслицями звичайних форм, «конусами», безліччю уламків печини з відбитками прутів і т. п.

Кам'яних виробів небагато, в основному це – розтиральник, «сфероїди», відщепи кварциту та ін.

Звертає на себе увагу велика кількість кісток тварин, переважно *великої рогатої худоби* і *свиней* (близько 1000 од.), зосереджених на такій невеликій дослідженій площі.

Датування напівземлянок та зольника

Будь-яких чітких хроноіндикаторів для визначення часу існування об'єктів, відкритих у зольнику, крім, у першу чергу, ліпної кераміки, немає. З огляду на характер орнаментативної кухонного посуду – наліпний валик під самим краєм і рідкісне використання як декору проколів, слід вважати, що час спорудження зольника відноситься до V ст. до н. е. При цьому напівземлянка № 1 видається більш пізньою, ніж напівземлянка № 2, тому що вхід останньої впирався прямо в розвал стіни першої. Якби напівземлянку № 2 будували після зруйнування першого житла то, безсумнівно, б відступили на деяку відстань від смітєвих завалів. Виключено також, що обидва житла функціонували одночасно, оскільки в цьому випадку навряд чи можна було б протиснутися до входу другої напівземлянки. До того ж, кілька уламків обмазки з напівземлянки № 1 виявилися у вході напівземлянки № 2, хоча, зрозуміло, що це могло статися і тоді, коли обидва житла вже були зруйновані.

У будь-якому випадку можна вважати, що обидва об'єкти відносяться приблизно до одного періоду життя на Більському городищі і напівземлянка № 1 загинула у вогні пожежі. Про це красномовно свідчать її обгорілі стіни, величезна кількість попелу та навіть запах гару. Він виразно відчувався при розкопках, незважаючи на завершення такого значного проміжку часу.

Слід зауважити, що ніяких інших об'єктів господарського чи іншого призначення поблизу з відкритими оселями не виявлено, що, ймовірно, пояснюється в цілому невеликою дослідженою площею. Мабуть, свого часу ці напівземлянки входили до складу певних подвір'їв на селищі.

Речовий комплекс

Відсутність, на жаль, конкретної інформації по речовому комплексу з розкопу II, змушує нас зосередити основну увагу на знахідки, виявлені в межах розкопу I, що у кілька разів перевищував за площею розкоп II, і мав цілком досліджені залишки житлово-господарського комплексу.

Не дивлячись на відносно невелику площу подвір'я і відповідно досліджену частину території пам'ятки, в ході розкопок отримано численні і різноманітні археологічні матеріали, які є, на наш погляд, представницьким і основним джерелом у вивченні селища в урочищі Лісовий Кут.

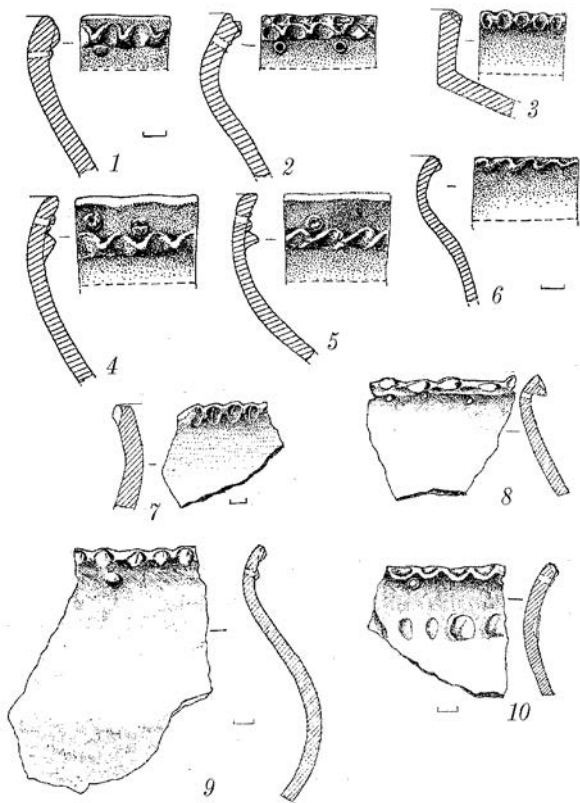

Рис. 164. Селище в урочищі Лісовий Кут. Фрагменти ліпних горщиків.

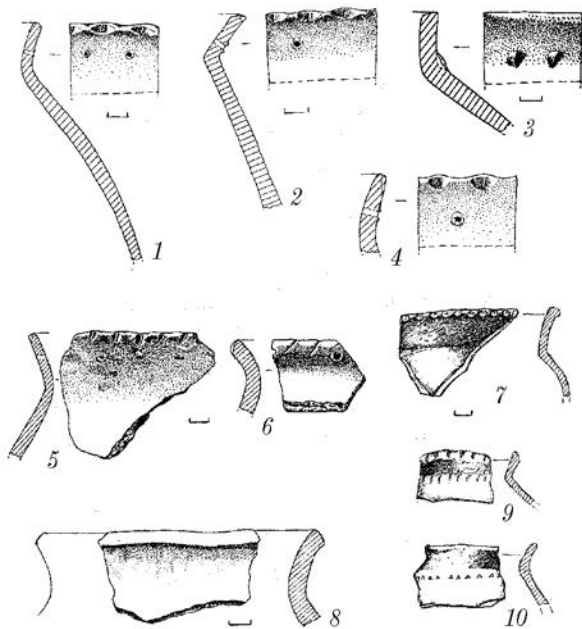

Рис. 165. Селище в урочищі Лісовий Кут. Фрагменти ліпних горщиків.

(цілі форми посуду відсутні). Із них **5543** од. належали ліпним посудинам скіфського часу, **1209** – імпортним гончарним, що в процентному співвідношенні складало приблизно 82% і 18%. Ці дані свідчать про досить значне просування товарів в тарних амфорах на селище Лісовий Кут.

Ліпний посуд представлений в основному посудинами із грубою шерехатою поверхнею, число екземплярів з підлискованою чи лискованою поверхнями невелике, в основному це – столовий посуд. Набір посуду достатньо обмежений.

Як і на більшості поселень скіфської епохи, домінуючим видом були *горщики*, що відрізнялися між собою розмірами, профілюванням, орнаментом. У межах подвір'я виявлено **748** вінець і донець горщиків та більше **4 тис.** стінок. Приблизно в **10** разів менше знайдено уламків *мисок* (**77** од.), що відносяться до категорії столового посуду. По суті, поодинокими були й інші види ліпних посудин: *корчаги* (**6** фр.), *гличики* (**5** фр.), *посудини з носиком-зливом* (**2** фр.), *черпаки* (**2** фр.), банкова посудина типу *кастрюлі* з бічними ручками-упорами (**1** фр.), велика лискована посудина з профільованою ручкою (**1** фр.).

Горщики, виходячи з профілювання вінця і тулуба, можуть бути віднесені, щонайменше, до 4-х основних типів. Найбільшу кількість, безсумнівно, становили посудини 1-го типу – тюльпаноподібного профілю з плавно відігнутиим заокругленим вінцем, майже однаковим по ширині зі стінкою (рис. 164: 1, 4–5, 7, 9–10). Горщики 2-го і 3-го типів (з коротким, плавно відігнутиим вінцем та різко розширеним тулубом; коротким вінцем, відігнутиим під тупим кутом до різко розширеного тулуба) (рис. 164:

Відбитки культурних рослин на ліпній кераміці з поселення Лісовий Кут

№ п/п	Ім'я латинською	Ім'я українською	Кількість	Примітка
1	<i>Panicum miliaceum</i>	Просо посівне	20	
2	<i>Triticum dicoccon</i>	Пшениця двозернянка	4	2 зернівки, 2 колоска
3	<i>Hordeum vulgare</i>	Ячмінь плінчатий	2	
4	<i>Triticum aestivum s.l.</i>	Пшениця голозерна	1	

2–3, 6, 8; 165: 1–3, 5–6, 8–10), мали приблизно однакове, проте менше поширення, ніж посудини 1-го типу. Ще більш рідкісними виявилися горщики 4-го типу, що відрізняються майже прямим, потовщеним по краю вінцем, що переходило в різко розширений округлий тулуб (рис. 165: 7).

Горщики всіх згаданих типів мали пласке дно, іноді без закраїни (рис. 166: 4), яка зазвичай добре виділена (рис. 165: 2). На двох денцях горщиків були наявні відбитки тканини крупного прямого плетіння, на 18 денцях – відтиски зернівок різних злакових, а ще на одному випадку – кісточка дикої сливи. Схоже, виготовлений посуд до обпалювання частенько розміщували на тканині або підсипці із злаковими.

Склад відбитків культурних рослин на ліпній кераміці з поселення Лісовий Кут, за даними визначення відомого палеоботаніка Г. А. Пашкевич (2005, с. 90–92), представлено у таблиці (табл. 5).

Судячи зі збережених фрагментів вінець, денць та стінок, горщики за розмірами варіювали від невеликих (рис. 166: 4) до дуже великих.

Поверхня посудин – сірого або темно-сірого кольорів, лише в окремих випадках підлискована. Частина горщиків у нижній ділянці мала сліди копоті, що свідчить про використання їх для приготування їжі. Черепок таких посудин, як правило, пористий, з різними включеннями, які підсилювали жаростійкість. На ряді горщиків, особливо великих, немає слідів закіпчення, поверхня їх нерідко підлискована. Здається, що такі посудини використовували як тара для зберігання рідких і сипучих матеріалів. Це тим більш імовірно, оскільки корчаги, судячи за кількістю знайдених фрагментів, помітного поширення не отримали.

Більшість горщиків біля вінця або по його краю прикрашені орнаментом. Неорнаментований посуд (рис. 165: 8) – зовсім поодинокий. Види орнаменту такі: 1) наліпний, розчленований пальцевими вдавленнями валик, який поєднується з розташованими вище (рис. 164: 4–5) або нижче нього (рис. 164: 1–2) проколами чи наколами зсередини, котрі утворюють із зовнішнього боку так звані «перлини»; 2) защипи по краю вінця (рис. 164: 3, 7; 165: 7), що іноді імітують наліпний валик (рис. 164: 6); 3) защипи по краю, котрі поєднуються з розташованими нижче проколами (рис. 164: 8; 165: 1) або наколами, яким відповідають із зовнішнього боку «перлини» (рис. 164: 9); 4) защипи по краю вінця, що імітують валик, нижче – проколи, на шийці – круглі вдавлення (рис. 164: 10); 5) пальцеві вдавлення по краю вінця, нижче проколи (рис. 165: 2, 4); 6) коса насічка по краю, котра поєднується з розташованими нижче проколами (рис. 165: 5–6) або рисою (рис. 165: 9); 7) різноманітні наколи із зовнішнього боку шийки посудини (рис. 165: 3, 10). Про ступінь поширення різних видів орнаменту можна навести наступне. Переважна більшість посудин прикрашені орнаментами №№ 2–4 (зашчипи по краю та їх варіації). Решта видів орнаменту будь-

якого поширення не отримали. Вкрай невеликий відсоток горщиків з наліпним валиком із різними варіаціями: на всій площі подвір'я знайдено всього 41 фрагмент. Схоже, що можна вбачати певну закономірність у сполученні тих чи інших видів орнаменту з типами горщиків. Так, орнамент у вигляді наліпного валика притаманний тільки горщикам 1-го і 2-го типів, орнамент у вигляді заціпів з різними варіаціями зустрічається більш широко – на горщиках 1-3-го типів, а прикраси шийки посудини вдавленнями різної форми зафіксовано тільки на горщиках 3-го типу.

Всі миски, виходячи зі збережених частин, мали злегка сплюснений напівкулястий або конічний тулуб, зазвичай пласке дно (рис. 166: 3), зрідка – забезпечене піддоном (рис. 166: 1). Посуд з іншим дном – поодинокий. Край мисок відігнутий під тупим кутом. Поверхня посудин в тій чи іншій мірі підлискована, здебільшого сірого або темно-сірого кольорів, зрідка – чорна, рожева, сіро-помаранчева. Черепок мисок у зламі дуже щільний. Практично всі миски без орнаменту. Лише в одному випадку посудина була вкрита по краю «перлинами».

З огляду на відмінності в оформленні краю мисок, вони можуть бути розподілені на кілька типів: 1) з горизонтально обрізаним краєм, однакової ширини по всій довжині (рис. 166: 5, 10, 13, 15); 2) зі звуженим (рис. 166: 16) чи таким, що в кінці розширюється (рис. 166: 17) з округло-потовщеним краєм, відтягнутим до середини посудини (рис. 166: 7–8, 11); 3) краєм дзюбоподібної форми (рис. 166: 9, 18); 4) горизонтально обрізаним краєм, що розширюється в обидва боки (рис. 166: 20–21). Всі типи мисок, за винятком 4-го типу, відомі приблизно в однаковій мірі. Посудини 4-го типу зовсім нечисленні.

Слід згадати також нижню частину так званої миски-вази, що інколи зустрічається на цьому селищі (рис. 166: 19), а також мініатюрну миску-плошку (рис. 166: 14).

Як вже зазначалося раніше, інші види ліпного посуду нечисленні. *Корчаги*, судячи за вінцями, мали невисоке горло з плавним відігнутих назовні краєм (рис. 167: 3). Тулуб деяких із них прикрашали соскоподібні наліпи (рис. 167: 4). Поверхня посудин лискована, сірого кольору.

Глеки відрізнялися прямим циліндричним горлом, що переходило в тулуб майже під прямим кутом. Край вінець – горизонтально обрізаний. Ручки в перетині круглі (рис. 167: 6–8) або сплюснено-овальні (рис. 167: 9). Описати ліпні посудини інших видів в силу їх фрагментарності важко.

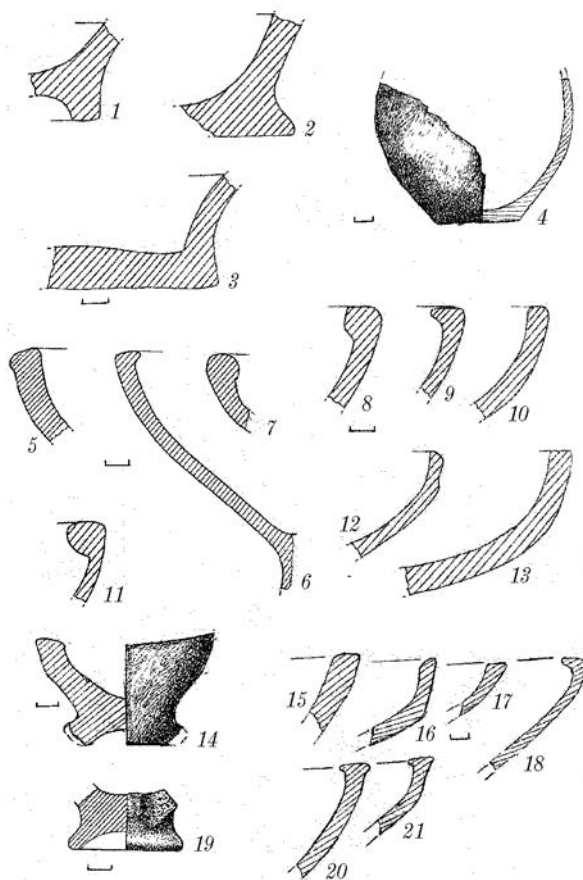

Рис. 166. Селище в урочищі Лісовий Кут.
Фрагменти ліпного посуду:
1–4 – горщиків; 5–21 – мисок.

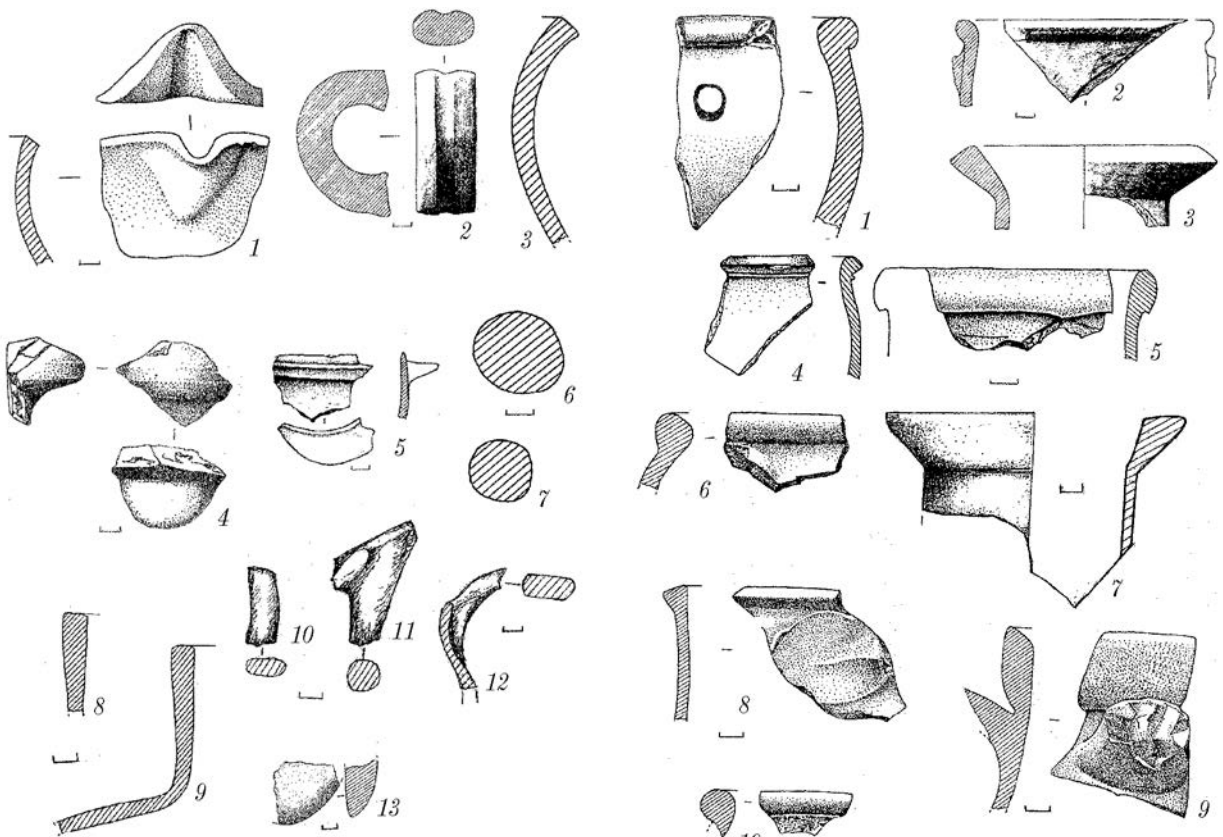

Рис. 167. Селище в урочищі Лісовий Кут.
Фрагменти ліпного посуду рідкісних форм.

Рис. 168. Селище в урочищі Лісовий Кут.
Вінця античних амфор.

Із 1209 фрагментів гончарного посуду 1199 належали амфорам (30 вінець, 53 ручки, 5 ніжок, 1111 стінок) та лише 10 уламків відносилося до інших видів посуду – глеків та столового посуду. Іншими словами, більше 99% імпортованих посудин – це винні амфори.

Особливості профільних частин *амфор* (перш за все, вінець та ніжок) дозволяють визначити, щонайменше, 6–7 центрів, в яких вони були виготовлені. Значна частина їх цілком визначена. У кількісному співвідношенні фрагменти тарних посудин розподіляються таким чином: Хіос (20 фр.), Фасосс (3 фр.) і Протофасосс (3 од.), Самос (1 фр.) і коло Самоса (2 фр.), коло Лесбосу (2 фр.), Мілет-? (1 фр.), невідомий центр (1 фр.). Таким чином, найбільша кількість імпортованого вина надходила в хіоських амфорах. Практично всі з них відносилися до категорії пухлогорлих світлоглиняних посудин (рис. 168: 1–2, 6, 10–11; 169: 1–6, 8–11, 14, 16–18, 21) різних варіантів і датувалися в рамках останньої чверті VI – 1-ої третини або 1-ої половини V ст. до н. е. (Рубан 1983, с. 102–103, рис. 3: 1–3; Марченко, Доманський 1991, с. 58, 59, рис. 1, 2, 3; Монахов 1999, с. 65, табл. 11: 427; с. 74, табл. 16: 12; с. 83, табл. 21: 3; с. 86, табл. 22: 3; с. 110–111, табл. 34: 4; с. 143, табл. 48: 4; Монахов 2003, с. 17, 235, табл. 5: 5–6). Фасосські (рис. 168: 8; 169: 19–20) та протофасосські (рис. 168: 4; 169: 15, 22) посудини відносилися до останньої чверті VI – 1-ої половини V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 55, табл. 8: 1; 65, табл. 11: 427) і 1-ої чверті – 1-ої половини V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 83, табл.

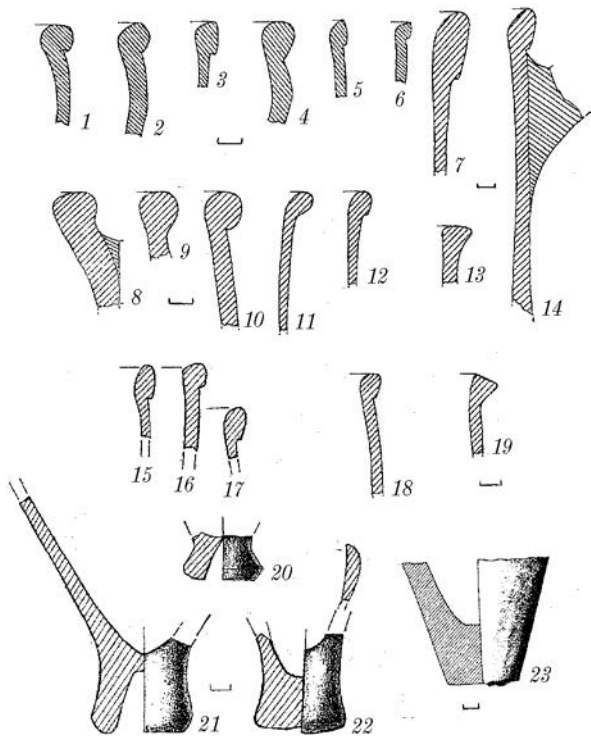

Рис. 169. Селище в урочищі Лісовий Кут. Вінця (1–19) та ніжки (20–23) античних амфор.

21: 3; с. 86, табл. 22: 3; с. 110–111, табл. 34: 4; с. 143, табл. 48: 4). Дата самоської посудини (рис. 168: 12) та амфор кола Самосу (рис. 168: 9; 169: 7) також може бути визначена в рамках 1-ої половини V ст. до н. е. (Марченко, Доманський 1983, с. 57, табл. 1: 9; Монахов 1999, с. 100, табл. 29: 1). Амфора кола Лесбоса (рис. 168: 5) також знаходить аналогії серед посудин 1-ої половини V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 72, табл. 14: 2; с. 79, табл. 18: 8; с. 84, табл. 19: 2; с. 119, табл. 37: 4; с. 121, табл. 38: 1; с. 143, табл. 48: 1). Імовірно, мілетська амфора (рис. 168: 7) може бути датована 1-ою половиною – серединою V ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 34–35, 250, табл. 20: 4). Вінця амфори невідомого центру (рис. 169: 3) нагадує верхню частину посудин, знайдених на Афіньській Агорі (колодязь Q 12: 3), дата яких визначається (за С. Є. Монаховим) 20-ми рр. V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 63, 66, табл. 12: 423–424).

Більшість амфорних ручок у перетині овальної форми (рис. 170), що властиве основним із описаних типів і, перш за все, – хіоським пухлогорлим посудинам.

З трьох уламків чорнолакових посудин відкритого типу (рис. 171: 4–6), два, вірогідно, були блюдцями (рис. 171: 4–5). Про зовнішній вигляд тонкостінних сіроглиняних глеків, від яких збереглося кілька донець (рис. 171: 3, 8), ручок (рис. 171: 1) та стінок (рис. 171: 7), судити складно.

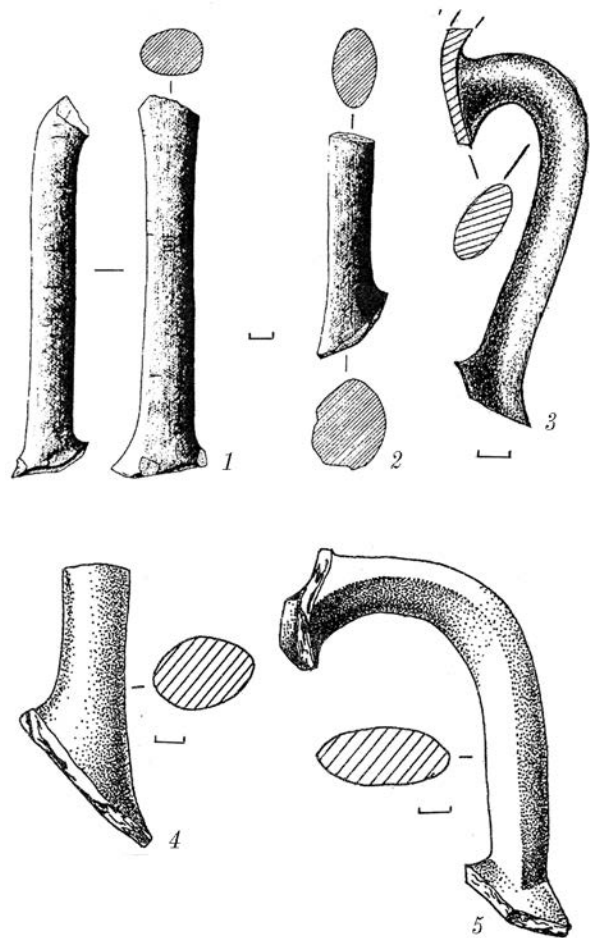

Рис. 170. Селище в урочищі Лісовий Кут. Ручки античних амфор.

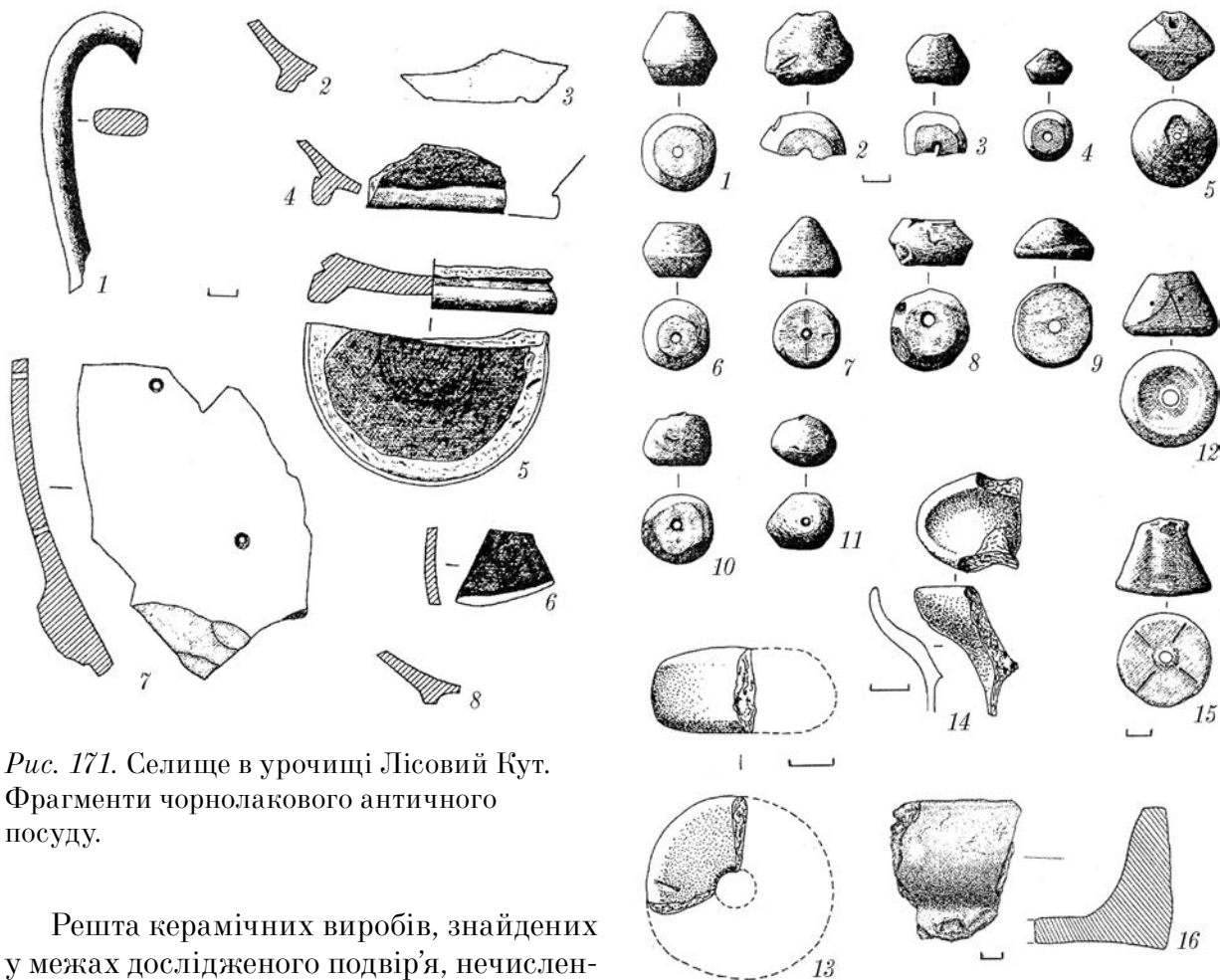

Рис. 171. Селище в урочищі Лісовий Кут. Фрагменти чорнолакового античного посуду.

Решта керамічних виробів, знайдених у межах дослідженого подвір'я, нечисленні. Перш за все, це пряслиця (15 цілих, 5 фрагментів), а також уламки жаровні, фрагментована ллячка, намистина тощо.

Пряслиця різної форми, проте найбільш поширеними є екземпляри конічної (рис. 172: 7, 9), усічено-конічної (рис. 172: 12, 15), біконічної (рис. 172: 5), усічено-біконічної (рис. 172: 3-4, 6) форм.

Вироби іншого вигляду, наприклад, колесоподібні (рис. 172: 13) – рідкісні. Поверхня всіх пряслиць підлискована, сірого, темно-сірого, зрідка – оранжевого кольору. На трьох з них наявний орнамент, нанесений якимось вістрям по сирій глині. У двох випадках він розташований на широкій основі і має вигляд хреста (рис. 172: 7, 15), в центрі якого – отвір для веретена. Одне з пряслиць прикрашено збоку знаком у вигляді недбало нанесеної літери «Х».

Від ллячки (ложки для розливу розплавленого металу) зберігся лише носик-злив шириною 3,5 см (рис. 172: 14). Поверхня ллячки чорного кольору, добре підлискована.

Серед фрагментів глиняної жаровні особливий інтерес представляє бортик зі збереженою частиною дна (рис. 172: 16). По відношенню до дна бортик відігнутий майже під прямим кутом. У перетині він усічено-конічної форми. Висота бортика 9,5 см, ширина 2,0–7,5 см, товщина дна жаровні 2,2–2,3 см. За збереженим фрагментом, ви-

Рис. 172. Селище в урочищі Лісовий Кут. Технічна кераміка (1–13, 15 – пряслиця; 14 – фрагмент ллячки; 16 – уламок жаровні) та керамічна намистина (11).

сота жаровні була приблизно 12 см. На жаль, загальні розміри її не встановлені, але, вірогідно, вона була досить великою. Аналогічні товстостінні жаровні відомі на поселеннях скіфської епохи Лісостепу, особливо – на Лівобережжі (Шрамко 1998, с. 61, рис. 38: 1–2). Є думка, що вони використовувалися для сушки зерна: в цьому випадку їх прикріплювали до верхньої частини печі (Шрамко 1998, с. 117). Однак не виключено, що подібні жаровні могли слугувати і в якості переносних обігрівачів та для освітлення приміщень. У всякому разі, в одній з напівземлянок Мотронинського городища була знайдена в кутку, на узвишші, погано збережена керамічна жаровня, що слугувала, очевидно, саме для таких цілей (Бессонова, Скорый 2001, с. 38).

Рідкісною знахідкою на поселеннях скіфського часу є керамічна куляста *намистина*, досить великих розмірів (рис. 172: 11).

Фрагмент масивного дископодібного предмету (збереглися розміри: 6 × 7 × 3,5 см) з добре заглаженою зовнішньою поверхнею, мабуть, належить *покришці* якоїсь великої посудини (рис. 167: 13).

Цікавий шматок злегка обпаленої глини округлої форми. На нижній частині, із зовнішнього боку, знаходяться відбитки пальців (гончара-?). Добре видно, що глину розривали на шматки, а потім з'єднували. Можливо, це робилося для її ущільнення. Шматки пластичної глини, які були заготовками в роботі гончара, відомі за знахідками на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 103). Аналогічний шматок глини був знайдений і на поселенні скіфського часу Мачухи-1, що також в басейні Ворскли (Мурзин, Ролле, Херц, Скорый, Махортых, Белозор 2002, с. 19).

Представницькою групою знахідок є різноманітні *металеві вироби* – 32 предмети (17 – залізних, 15 – бронзових), які за призначенням поділяються на кілька груп: *знаряддя праці* (10 цілих і частково фрагментованих ножів, 4 шила, серп, пробоець¹), *предмети озброєння* (10 бронзових наконечників стріл), *прикраси* (залізна шпилька і фрагмент бронзового браслета), деталь *кінської упряжі* (бронзова бляшка), кілька бронзових тонких пластинок неясного призначення. Майже половина залізних предметів (знаряддя праці) була вивчена за допомогою металографічних аналізів, що дали

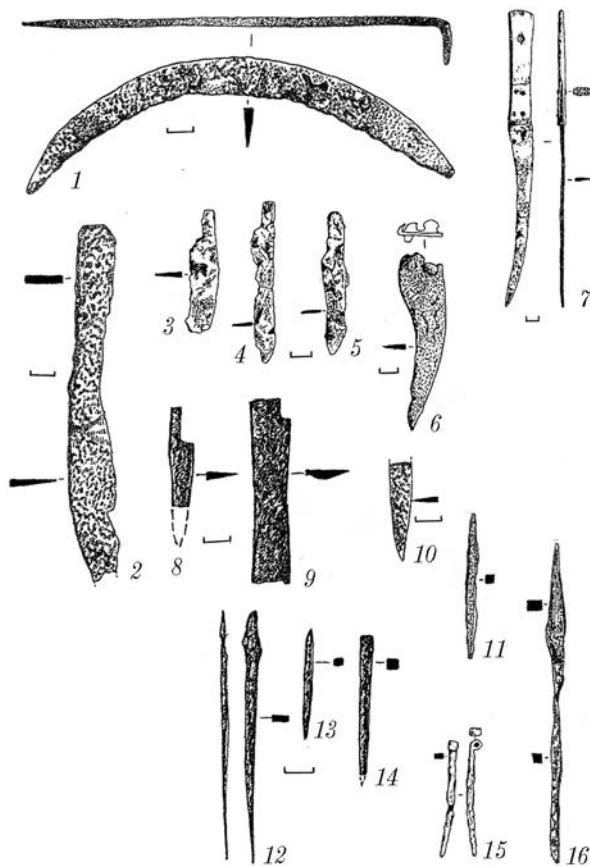

Рис. 173. Селище в урочищі Лісовий Кут. Вироби із заліза: 1 – серп; 2–10 – ножі; 11–13, 16 – шила; 14 – пробійник; 15 – шпилька.

¹ Знайдений в орному шарі поблизу розкопу.

цікаві результати (Мурзин, Ролле, Херц, Скорий, Махортых, Белозор 2002, с. 25¹; Недопако 2005, с. 88–89).

Найкраще зберігся *серп* (довжина понад 15 см, максимальна ширина більше 1,5 см) (рис. 173: 1), з відігнутих під прямим кутом завужених черешком для насаджування дерев'яної ручки, що відноситься до типу стовпчикових серпів (Шрамко 1983, с. 31). Він виготовлений зі сталеві заготовки середньої якості. Робоча частина ретельно прокована і заточена. Подібні серпи добре відомі в матеріалах скіфської епохи Лісостепу, в тому числі – в колі знахідок на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 87, рис. 35: 1–4).

Більшість *ножів*, за винятком невизначених типологічно уламка нижньої частини і заготовки (рис. 173: 8–10), відносяться до групи виробів з горбатою спинкою, поширених за скіфської доби. Вони розрізняються як за розмірами, так і за влаштуванням рукоятки. Виходячи із відмінностей у пристрої руків'я, ножі, за класифікацією Б. А. Шрамка (1983), належать до трьох типів: 1) заклепочні ножі, що мають суцільну рукоятку з пропилом (2 екз.) (рис. 173: 6–7). Особливо вражає ніж, знайдений у житловому приміщенні подвір'я. Він має загальну довжину 30,5 см, при довжині леза у 18 см (рис. 173: 7); 2) ніж із суцільнометалевою рукою (рис. 173: 2), виготовлений з середньовуглецевої сталі невисокої якості, зі збереженою довжиною – понад 12 см; 3) черешкові ножі (4 екз.) з одним упором вниз, у двох з них обламані кінці леза (рис. 173: 3–5, 7). Всі ножі – дуже невеликих розмірів. Один з них (рис. 173: 8), судячи з даних металографії, був виготовлений з маловуглецевої сталі. Що ж стосується заготовки для ножа (рис. 173: 9) і примірника, від якого збереглося вістря леза (рис. 173: 10), то матеріалом для першої послужило кричне залізо невисокої якості, для другого, навпаки, – високоякісна сталь. Здається такі відмінності в матеріалі ножів – в принципі досить універсальних знарядь праці – диктувалися їх конкретним призначенням.

Шила розрізняються за розмірами і виготовленням. Два з них – невеликої довжини, однотипні, кінці з обох сторін загострені, в перетині шила – прямокутні (рис. 173: 11, 13). Одне із шил (рис. 173: 13) виготовлене із залізної заготовки високої якості. Який із загострених кінців служив місцем насадки рукоятки, судити складно. Більшої уваги заслуговують два інших примірники. Один із них має добре виражений звужений держак, прямокутний у перетині, зі збереженими слідами дерева від руків'я і квадратну в перерізі робочу частину з обламаним кінцем (рис. 173: 16). Друге шило – дуже витягнутої форми, з розширенням і виступами у верхній частині держака, на який насаджувалася рукоятка. У перетині робоча частина має вигляд витягнутого прямокутника. Шило виготовлене із залізної заготовки високої якості. Ці два шила відрізняються великими розмірами: збережені частини мають довжину 9–11 см.

Пробоець невеликих розмірів зі злегка обламаним звуженим вістря (зберегся на довжину понад 5 см), квадратний у перетині (рис. 173: 14), виготовлений із сталі високої якості (Недопако 2005, с. 88–89), що, звичайно, було пов'язане з його функціональним призначенням.

Всі *наконечники стріл* – трилопатеві, відносяться до трьох типів. Перший – наконечники зі злегка виступаючою втулкою, баштоподібною витягнутою голівкою та проточеним до половини лопаті ложком (4 прим.). У всіх наконечників на вістрі голів-

¹ Металографічне вивчення знахідок проведене к. техн. н. Д. П. Недопако (Інститут археології НАН України).

ки – невидалений литник (рис. 174: 1–4). Подібні наконечники використовувалися протягом V ст. до н. е. і добре відомі серед знахідок на Більському городищі та в окрузі, наприклад, на Східному укріпленні (Шрамко 1987, с. 52, рис. 18: 12), в похованнях зазначеного часу могильників в урочищах Перещепине і Скоробір (Шрамко 1994, с. 121, рис. 4: 4; 1994а, с. 113, рис. 7: 4; Мурзін, Ролле, Скорий 1995, с. 70, рис. 9: 6–8).

Другий тип – наконечники з виступаючою втулкою, трикутною голівкою і ложком, проточеним до половини лопаті (рис. 174: 6, 8).

До третього типу (наконечники із прихованою або злегка виступаючою втулкою, трикутною голівкою, що має підрізані під гострим кутом лопаті, і ложком, проточеним практично на всю довжину голівки) належать 3 прим. (рис. 174: 7, 9).

Наконечники другого і третього типів також не дають вузької дати і відомі в комплексах протягом всього V ст. до н. е. Аналогічні знахідки вже не раз зустрічалися на Більському городищі, наприклад, на його Східному укріпленні (Шрамко 1987, с. 76, 119, рис. 28: 22; 56: 35, 42), в урочищі Царина в межах Великого укріплення (Мурзін, Ролле, Херц, Махортых, Белозор 1998, рис. 19: 4), в курганах могильника в урочищі Скоробір (Шрамко 1994а, с. 110, рис. 6: 18).

Залізна шпилька (рис. 173: 15), за класифікацією В. Г. Петренка, належить до шпильок 2-го варіанту 21-го типу (шпильки, що мають голівку, згорнуту зазвичай на один поворот петлі) (Петренко 1978, с. 18, 100, табл. 12: 8–28). Аналогічні шпильки добре відомі серед знахідок на Більському городищі (Шрамко 1975, с. 96, рис. 1: 3–6; 1987, с. 44, 46, 54, рис. 12: 11; 14: 6; 20: 1). У цілому ж, такі шпильки були характерні для лісостепових старожитностей протягом усього скіфського часу (Петренко 1978, с. 18).

Від бронзового браслета зберігся тільки невеликий фрагмент, округлий в перетині, довжиною 1,9 см і діаметром 5 мм (рис. 174: 11). Подібні бронзові дровові браслети мали широке розповсюдження у скіфський час.

До категорії нечисленних прикрас (нагадаємо, що до них відноситься і керамічна намистина) належить скляна світлозелена пірамідальної форми підвіска (рис. 174: 14).

Достатньо цікавою знахідкою, що рідко зустрічається на поселеннях, є маленька бронзова бляшка у вигляді голівки хижої птиці (орла-?). На зворотньому боці – на-

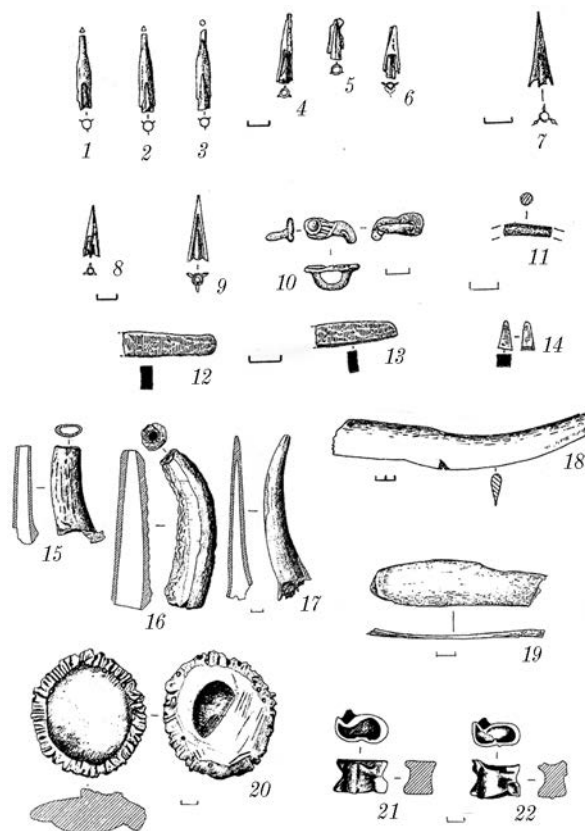

Рис. 174. Селище в урочищі Лісовий Кут. Вироби з бронзи (1–9 – наконечники стріл; 10 – бляшка; 11 – фрагмент браслета; 12–13 – фрагменти плоских платівок), скла (14 – намистина-підвіска); рогу (15–17, 20) та кістки (18–19, 21–22).

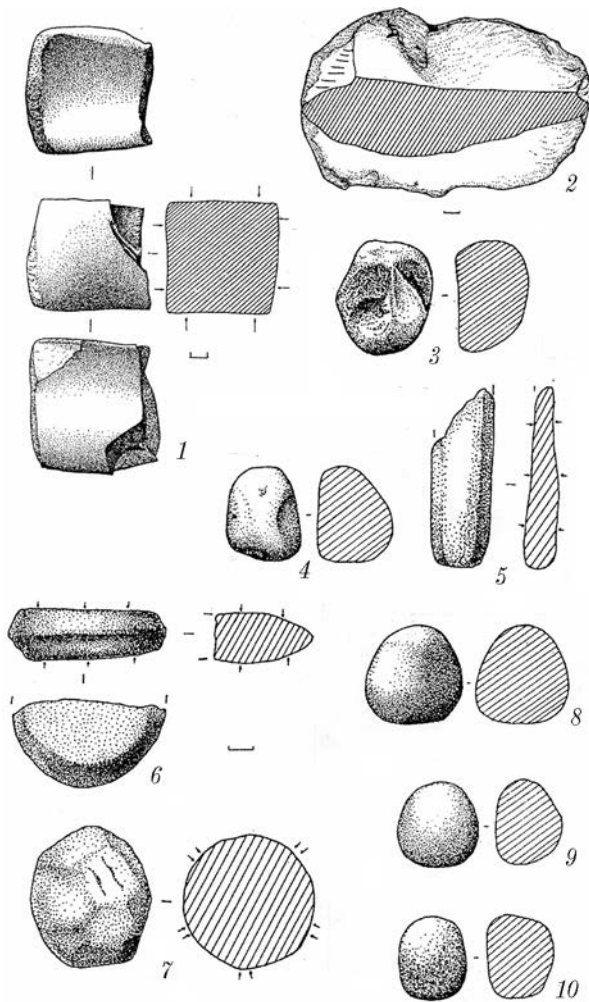

Рис. 175. Селище в урочищі Лісовий Кут.
Вироби з каменю.

числі і на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 47, рис. 15: 3, 5). Три заготовки є частково обробленими рогами кози та вівці, зі слідами пиляння і полірування (рис. 174: 15-17). Мабуть, із них планувалося виготовити ручки якихось металевих інструментів, можливо, шил. Зрізана основа рогу лося (рис. 174: 20), напевно, була заготовкою для округлої бляхи.

Знаряддя праці із каменю, що мають ті чи інші сліди обробки, складають досить вагому групу – 43 знахідки. Особливий інтерес викликає землеробське знаряддя праці – *зернотерка* (а, точніше, її нижня частина), виготовлена із сірого граніту, по формі схожа на овал, зі слідами очевидної спрацьованості поверхні (рис. 175: 2). Вагома частина знахідок представлена різнобічними, більше всього округлої форми, розтиральниками з сірого пісковика, з добре вираженою пласкою робочою поверхнею (рис. 175: 3-4, 7). Схоже, що це були достатньо поліфункціональні знаряддя, котрі могли використовуватися і як верхні камені зернотерок. Виділяється невелика група *точильних брусків*, виготовлених із сірого дрібнозернистого пісковика, різних за формою (рис. 175: 1, 5-6). Нарешті, в колекції виробів із каменю є кілька гранітних

півкругла петля для кріплення до паска (рис. 174: 10). Виріб чудово зберігся, світлосірого кольору, вкритий благородною патиною. Схожі бляшки, що використовувалися як прикраси кінської вузди, добре відомі в пам'ятниках V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 39). Наприклад, вони знайдені в таких поховальних комплексах початку V ст. до н. е., як курган № 401 поблизу с. Журівка, в курганах поблизу Пастирського городища (Петренко 1967, с. 169, табл. 31: 18, 21-22), а також у кургані № 3 першої половини V ст. до н. е. Стеблівського могильника (Скорий 1997, с. 126, рис. 22: 8-9).

Предмети із обробленої кістки в колі знахідок складають у цілому невелику групу – 9 екз. (із них 4 є заготовками). Серед таких виробів – 2 *ножі для очистки шкіри*, із заполірованою поверхнею та слідами використання на робочій поверхні. Виготовлені вони із ребер великих копитних тварин (рис. 174: 18-19). Три *астрагали* мають зрізану спинку і добре заполіровану поверхню (рис. 174: 21-22). Вірогідно, вони використовувались для *розгладжування шкіри*. Аналогічні інструменти, що використовувались в цій справі, відомі на поселеннях скіфської епохи українського Лісостепу (Шрамко 1984, с. 144-146, рис. 1: 1, 4-5, 26), в тому

Табл. 6.

Кісткові залишки домашніх тварин із розкопу I (вся площа розкопу)

Вид тварин	К-сть кісток	Загальна к-сть особин	Лув. особин (0-6 міс.)	Молодих особин (0,5-2,0 роки)	Дорослих особин (2-7 років)	Старих особин (7-12 років)
Корова	660	24	2	5	12	5
Кінь	485	13	-	3	4	6
Коза	140	11	5	5	1	-
Свиня	171	7	4	3	-	-
Вівця	69	3	1	2	-	-
Комолий бик	46	1	-	-	-	1
Всього	1571	59	12	18	17	12

Табл. 7.

Кістяні залишки диких тварин із розкопу I (вся площа розкопу)

Вид тварин	К-сть кісток	Загальна к-сть особин	Лув. особин (0-6 міс.)	Молодих особин (0,5-2,0 роки)	Дорослих особин (2-7 років)	Старих особин (7-12 років)
Кабан	78	3	-	-	3	-
Сайгак	26	2	-	2	-	-
Ведмідь	2	2	-	-	-	2
Всього	106	7	-	-	-	-

Табл. 8.

Кістяні залишки домашніх і диких тварин із зольника на розкопі I

Вид тварин	К-сть кісток	Загальна к-сть особин	Лув. особин (0-6 міс.)	Молодих особин (0,5-2,0 роки)	Дорослих особин (2-7 років)	Старих особин (7-12 років)
Корова	165	5	-	-	3	2
Кінь	152	5	-	-	2	3
Свиня	30	4	1	2	1	-
Комолий бик	64	3	-	-	1	2
Коза	17	1	-	1	-	-
Вівця	12	1	-	1	-	-
Кабан (дик.)	40	2	-	1	1	-
Всього	480	21	1	5	8	7

сфероїдів, деякі з слідами обпаленості на поверхні (рис. 175: 8–10). Останні могли використовуватися як в побуті, так і в культовій практиці.

Дослідження подвір'я дозволило отримати велику палеозоологічну колекцію – 5835 кісток тварин, що складає майже половину всіх знахідок, виявлених у ході розкопок (інші знахідки – 6859 од.). Нажаль, до моменту археозоологічного вивчення матеріалів (2006 р.), із незалежних обставин, зберегти повністю кістки тварин не вдалося: у наявності виявилось лише 2147 од., тобто, більш ніж в 2 рази менше, в порівнянні з реально виявленою кількістю. Але ж, як здається, що здійснені археозоологом В. Л. Бондаренком визначення (табл. 6–8), значною мірою відображають тенденцію ступеня присутності тих або інших домашніх тварин у господарстві поселення, а також диких тварин, що були об'єктами полювання¹.

¹ Висловлюємо щирі вдячність В. Л. Бондаренку (Харків, Археологічний музей Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна) за надані результати визначень.

Стратиграфічні спостереження в районі дослідженого подвір'я свідчать про одношаровість пам'ятки, а невелика потужність культурних нашарувань *a priori* вказує на відносно невеликий період її існування.

Проте, предмети, дата яких добре визначається (античні амфори, бронзові наконечники стріл, бляшка від кінської упряжі), обмежують час існування поселення порівняно широким хронологічним діапазоном – останньою чвертю VI – V ст. до н. е., що охоплює проміжок більше ніж у 100 років. Однак, якщо врахувати, що дати майже всіх амфор укладаються в рамки кінця VI – 1-ої половини V ст. до н. е., а бронзові наконечники стріл описаних типів характерні винятково для V ст. до н. е. (точніше їх датувати складно), загальні хронологічні рамки, в яких існувало подвір'я, цілком можна звузити до 1-ої половини V ст. до н. е. На користь цього свідчить і бляшка у вигляді головки хижого птаха, що знаходить, як уже зазначалося, надійні аналогії в старожитностях початку або 1-ої половини V ст. до н. е.

Не суперечить пропонованій даті і вигляд найбільш масових матеріалів – ліпного посуду, зокрема, найчисленнішої його групи – горщиків. Невелика частина з них прикрашена під вінцем наліпним валиком, позначеним пальцевими вдавленнями (це ознака посудин, як правило, VII–VI ст. до н. е.), але переважна більшість – пальцевими заціпами чи насічками по краю – орнаментом, який отримав поширення з V ст. до н. е.

Зрозуміло, що в даному випадку мова йде про час функціонування конкретного подвір'я. Що ж стосується дати селища у цілому, вона може бути визначена тільки в ході подальших досліджень.

2.4. Соціальна структура, господарські заняття жителів подвір'я та деякі інші питання

Як вже зазначалося раніше, досліджене подвір'я було, мабуть, однією зі ймовірних одиниць забудови поселення. Розміри житлового приміщення, число господарських споруд (навіть, якщо припустити, що частина об'єктів була наземними і зруйнована) свідчать на користь того, що подвір'я було місцем проживання невеликого колективу, швидше за все, малої сім'ї. Разом із тим, спектр господарських занять мешканців цього невеликого домогосподарства був досить широкий. Як і для більшості осілого населення Лісостепу, основними галузями його господарства були *землеробство* і *тваринництво*. При цьому, з огляду на величезну кількість кісток тварин (5835 од.)¹, не можна виключати, що обидві ці галузі були паритетними або, більше того, – тваринництво було домінуючим господарським заняттям.

Про заняття землеробством свідчать різні факти: характерні об'єкти – господарські ями з вузькою горловиною, грушеподібної чи дзвоноподібної форми, в яких зазвичай зберігали необмолочене зерно (нагадаю, що на території подвір'я їх знайдено 6; з огляду на розміри, в них могли зберігатися кілька тонн зерна), землеробські знаряддя праці для збирання врожаю (залізний серп) та його переробки (кам'яна зерно-

¹ Цікаво, що під час досліджень синхронної садиби Мотронинського городища (Дніпровське Лісостепове Правобережжя, басейн р. Тясмин), котра має значно більшу площу і де проживало кілька сімей, знайдено суттєво меншу кількість кісток домашніх тварин – близько 4000 од. (*Скорий 2003, с. 289*).

терка, розтиральник), насамкінець – відтиски самих злакових, збережені на денцях ліпного посуду (табл. 5). Вони свідчать, що мешканці вирощували просо посівне, пшеницю – плівчасту (полбу-двозернянку) і голозерну (м'яку) пшеницю, ячмінь плівчастий. Найбільша кількість відбитків належить просу, що, можливо, реально відображає переважаючу роль цієї агрокультури у землеробстві. В цілому, отримана картина по зерновим повністю відповідає тій, що відома для Більського городища, в першу чергу за матеріалами його Східного укріплення (*Шрамко 1987, с. 86*).

Потрібно підкреслити також, що просо, полба та ячмінь плівчастий (це підтверджено багаторічними дослідженнями і спостереженнями) були основними культурними рослинами племен, які жили на території Лісостепової України в VII–III ст. до н. е. (*Пашкевич 2001, с. 134–137*).

Землеробство, безсумнівно, було орним, з використанням дерев'яного рала і, ймовірно, биків як тяглової сили (кістки останніх виявлені на поселенні) (табл. 6; 8). Як відомо, на Східному укріпленні Більського городища, в одній із ям VI–V ст. до н. е., в свій час були знайдені культові глиняні фігурки – модель рала в комплексі з іншими скульптурками – ярма, дишла, запряжених тварин (волів) (*Шрамко 1984а, с. 251–255*), що підтверджує наведене щодо характеру землеробства.

У колі *домашніх тварин*, судячи з матеріалів всього розкопу і зольника, першість належала великій рогатій худобі (перш за все, корові, в значно меншій мірі – бичку комолому), на другому місці – кінь, роль якого в господарстві і житті населення була великою; важливе місце в стаді домашніх тварин займали коза і свиня, в той час як вівця поширення не отримала. При порівнянні кісток тварин всього розкопу і зольника помітно, що в зольнику майже повністю відсутні кістки кози, добре представлені на площі розкопу, але більше кісток комолого бика (табл. 6; 8). Можливо, це пов'язане з особливостями деяких ритуальних дій, здійснюваних на зольнику.

У цілому, ситуація за складом стада на селищі в урочищі Лісовий Кут близька відомій за матеріалами Більського городища, перш за все, його Східного укріплення, але є й деякі відмінності. Якщо порівняти ситуацію зі слідами тваринництва на селищі в урочищі Царина-Сад, то для останнього пріоритетним було розведення биків, корів, значна увага приділялася свинарству, в меншій мірі в стаді були вівці, кози, коні і собаки.

У досить представницькій остеологічній колекції з Лісового Кута незначне число складають кістки вівці, добре представлені в цілому на Більську (*Шрамко 1973, с. 109; 1987, с. 89*). Не знайдені поки що і кістки собак. Водночас, знахідки останніх дуже звичні на Більському городищі, більше того – вони складають досить високий відсоток в остеологічному матеріалі (*Шрамко 1987, с. 90; Бондаренко 2006; 2006а*). Ймовірно, майбутні дослідження на селищі Лісовий Кут внесуть деякі доповнення до відомої нині остеологічної колекції, у всякому разі, наведене стосується присутності на селищі собак.

Найбільш цінними тваринами для мешканців подвір'я, мабуть, були корова, кінь, бик. Їх забій, на відміну від інших тварин, здійснювався або в дорослому, або в старому віці.

Тваринництво, вірогідно, мало прибудинково-відгінний характер, як це зазвичай властиво осілому населенню.

Заняття тваринництвом мешканці подвір'я поєднували з *мисливством*, що не відіграло якоїсь суттєвої ролі, як і в цілому для мешканців всього Більського городища (*Шрамко 1987, с. 90*), а лише до певної міри різноманітило раціон їх харчування.

Кісток диких тварин серед харчових відходів, знайдених на Лісовому Куті, вкрай мало – менше 1% від загальної кількості. Об'єктами полювання були кабан, сайгак, ведмідь (табл. 7), а також, судячи із однієї з кістяних заготовок – лось. Раціон харчування мешканців подвір'я (і, безсумнівно – всього поселення) урізноманітнювали також шляхом збирання в довколишніх лісах плодів рослин, що, зокрема, підтверджується відбитком дикої сливи на денці однієї з ліпних посудин.

Схоже, важливе місце в господарських заняттях жителів подвір'я займали *металургія* і *металообробка заліза*, а також *бронзоливарне виробництво*. Нагадаємо, що в заповненні заглибленої основи приміщення № 3 знайдено значну кількість бронзових шлаків, шматки мідної руди загальною вагою 8,400 кг, а поблизу приміщення – залізні шлаки¹, загальною вагою 2,240 кг. Залізна руда і піч для її відновлення та отримання криць виявлені не були, але можна припустити, що в якості сировини для залізобного виробництва на селищі Лісовий Кут слугував бурій легковідновлювальний залізняк у вигляді болотної, озерної або лугової руд, а відновлювальний процес для заліза здійснювався у сиродутному горні. Така руда, шлаки (зі вмістом не відновленого заліза до 60%), а також уламки стінок сиродутних горнів знайдені на Західному і Східному городищах (*Шрамко 1987, с. 115*).

В останні роки на Більському городищі виявлені залишки таких горнів, що дозволяють судити щодо їх конструкції.

Отримані залізні губки перетворювали в кричне залізо, придатне для виготовлення знарядь праці та зброї. Судячи з проведених технологічних досліджень залізних знахідок, знайдених на подвір'ї в Лісовому Куті, тут використовували для збільшення твердості заліза такий прийом як цементацію; застосовували збагачення вуглецем-коксування заліза; отримували сталь різної якості, піддаючи її часто додатковій термічній обробці – гартуванню без відпуску. Всі предмети виготовлені методом горячого кування. Особливою якістю металу відрізнявся пробоець, виготовлений із якісної сталі з наступним загартуванням (*Недопако 2005, с. 88–89*).

Знайдені шматки мідної руди переконливо свідчать, що на Лісовому Куті існувало й місцеве виплавлення міді, що була найважливішим компонентом для виробництва бронзи. Втім, знахідки мідної руди на Більському городищі зустрічалися і раніше, під час розкопок В. О. Городцова 1906 р. на Західному укріпленні та в урочищі Царина у межах Великого укріплення Більського городища (*Городцов 1911, с. 122–123*), і пізніше – за досліджень Б. А. Шрамка на Східному укріпленні (*Шрамко 1973, с. 101*).

Було здійснене аналітичне дослідження (насамперед, спектральний і хімічний аналізи) невеликої серії (11 зразків) шлаків мідної руди з досить представницької колекції (десятки зразків) з урочища Лісовий Кут². Ці шлаки є, по суті, «браком» майстра, оскільки весь метал в ряді зразків не вийшов із руди і потрапив у відходи. У зв'язку з цим, вміст чистого металу в шлаках досягає 30%. Спектральний аналіз шлаків показав бронзовий склад з *переважанням міді* і вмістом більше 1% цинку та заліза. Крім цих домішок, в шлаках наявний високий вміст (десяти частки відсотка) кобальту, нікелю, миш'яку. Хімічний склад включень до шлаків металевих утворень

¹ Металографічні дослідження залізних шлаків не проводилися.

² Аналітичне дослідження колекції руди та шлаків з поселення Лісовий Кут здійснив к. техн. н. В. І. Маничев (Інститут геохімії і фізики мінералів НАН України). Щиро вдячні за надану ним інформацію.

демонструє схожість зі шлаками, а саме – переважання міді з підвищеним вмістом тих же домішок, що зафіксовані й у шлаках. Ця важлива обставина може свідчити про спорідненість хімічного складу зазначених шлаків з рудами Бахмутського рудного поля Донецького регіону, іншими словами, дозволяє поставити питання про один із центрів розробки мідної руди, що доставлялася на Більське городище. Примітно, що у вивчених зразках вміст свинцю й олова, на відміну від металу Східного укріплення Більського городища (*Шрамко 1973, с. 102*), виявилось незначним.

У межах подвір'я, безсумнівно, розташовувалася бронзоливарна піч, що підтверджується фрагментами її глиняних ошлакованих стінок з крапельками бронзи на поверхні. Можливо, вона була подібна до тієї, залишки якої відкриті на Східному укріпленні Більського городища (*Шрамко 1973, с. 104, рис. 10*). Про бронзоливарне виробництво, що мало тут місце (у всякому разі, виготовлення наконечників стріл), свідчать розглянуті вже лячки для розливання бронзи, напівфабрикати – наконечники з невидаленими литниками. Слід згадати ще й про стрижень від складової форми для відливання наконечників стріл, що знайдений тут раніше в ході розвідкових робіт (*Мурзин, Ролле, Херц, Махортых, Черненко 1997, с. 11, рис. 11: 8*).

Цілком вірогідно можна припускати про *виробництво* тут *ліпного посуду*, що підтверджується не стільки великою керамічною колекцією (в принципі, посуд міг бути і статтю обмінної торгівлі), скільки знахідкою заготовки глини для роботи гончара. В околицях Більського городища є значні виходи пластичної гончарної глини, що використовувалися ще до недавнього часу (*Шрамко 1987, с. 103*).

Мешканці подвір'я займалися і *косторізною справою*, що підтверджується розглянутими вище заготовками з рогів домашніх і диких тварин. Розвинуте тваринництво поставляло сировину у вигляді кісток тварин в необхідній кількості. До числа знарядь праці, якими обробляли кістку, безсумнівно, належали ножі, перш за все екземпляри з особливо міцним лезом, виготовленим зі сталі (рис. 173: 2, 8, 10). До речі, в двох таких ножів зламані вістря, один ніж зламаний у нижній частині.

До кола домашніх занять жителів входили також *обробка шкур* тварин і *шорництво*, що підтверджується знахідками кістяних ножів-скребків для міздрення і різноманітних залізних шил. Неодмінними заняттями жінок були *прядіння* і *ткацтво*, на що вказують різноманітні за формою важки для веретен – пряслиця. Мабуть, на місці були виготовлені і виявлені вироби з каменю, що не вимагало будь-яких особливих навичок. Можна припустити, що спектр господарських занять населення був ще ширшим, проте сліди їх в силу тих чи інших причин не вдалося зафіксувати.

Однією з безперечних особливостей цього подвір'я (а, ймовірно, і всього селища в урочищі Лісовий Кут) є та обставина, що його мешканці у своїй господарській діяльності поєднували звичайні галузі сільського господарства (землеробство, тваринництво) і пов'язані з ними ті чи інші домашні промисли з металургією і металообробкою, які вже на великих центрах Більського городища (судячи, наприклад, із досліджень на Східному укріпленні) та інших городищах Лісостепу скіфського часу, виділилися в самостійні ремесла (*Шрамко 1987, с. 91*). Можливо, ця консервативна риса була притаманна саме господарству мешканців невеликих поселень, по суті, сіл, на відміну від укріплених поселень міського типу.

Певною мірою доповнюють уявлення про селище в урочищі Лісовий Кут результати згаданих уже рятувальних розкопок в районі прокладання лінії газоконденсатопроводу в 2001 році (Кулатова 2008).

За цих робіт, здійснених Більським загonom Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом І. М. Кулатової, був проведений огляд північної і північно-східної периферії селища, уточнена його площа, що простягається значно далі на північ, ніж визначили її попередні дослідники, а виявлені об'єкти нанесені на план пам'ятки (рис. 176). Також була здійснена зачистка культурних нашарувань у стінках траншеї (рис. 177), зібрані окремі підйомні матеріали. Вивчені залишки 9 господарських ям, матеріали яких попередньо опубліковані (Гейко 2002, с. 3–4 обкл.; Білоусько, Супруненко 2004, с. 140, рис. 2; Супруненко 2007, фото на табл. X після с. 82; Кулатова 2008).

Прокладена без відповідності узгодженому проекту траса траншеї газоконденсатопроводу відхилилася від запланованої більш ніж на 100 м на південний схід. Унаслідок цього північно-східна частина поселення була пошкоджена траншеєю довжиною понад 300 м, шириною 1,1–1,2 м та глибиною 1,0–1,2 м. Будівельна підрядна організація – ПМК-2 тресту «Газпромбуд», після отримання повідомлення про руйнування селища, змушена була зупинити роботи і профінансувати здійснення рятувальних заходів.

Факт руйнування був доповнений актом про, безсумнівно, вандалське ставлення до старожитностей, коли на початку земляних робіт у північно-східній частині селища до зони спорудження траншеї потрапила господарська яма № 7, в якій виявлені кілька цілих ліпних корчаг та античних амфор. Будівельники залишили посудини на місці і передали цю інформацію археологам. Але за час, необхідний для приїзду співробітників загону з Полтави, місцеві діти з с. Більськ розбили всі посудини. Процес реставрації цих унікальних знахідок зайняв більше 9 місяців.

Саме цей випадок і став в кінці квітня 2001 р. своєрідним початком рятувальних робіт. На час їх проведення практично вся траншея траси траншеї, прокладеної з південного сходу на північний захід через територію селища, вже була прокопана. Рятувальні заходи обмежилися мінімальними земляними роботами навколо траси газопроводу, що не перевищувала у відведенні 2,0 м. Дослідження проводилися в межах ділянки прокладання траншеї, переважно в північно-східній і північній периферії пам'ятки (рис. 176), охопивши відстань понад 300 м. Тут ретельно переглядалися викиди, в ряді місць – просівалися відвали, проводилися зачистки стінок траншеї. У наближеній до валу – «нагірній» частині траншеї, зачистки вказали на повне знищення оранкою і будівельними роботами культурного шару. Біля схилу балки – потужність культурних нашарувань збільшувалася, у порівнянні з центральною частиною.

Визначені місця розташування зруйнованих будівництвом об'єктів скіфської епохи досліджувалися шляхом закладки прирізок або вибирання господарських ям (рис. 176).

Унаслідок цих робіт було отримано частковий стратиграфічний перетин північної частини поселення, визначений характер використання території периферії, що, найімовірніше, слугувала господарською зоною і була зайнята присадибними ділянками із зерновими та господарськими ямами (рис. 176–177).

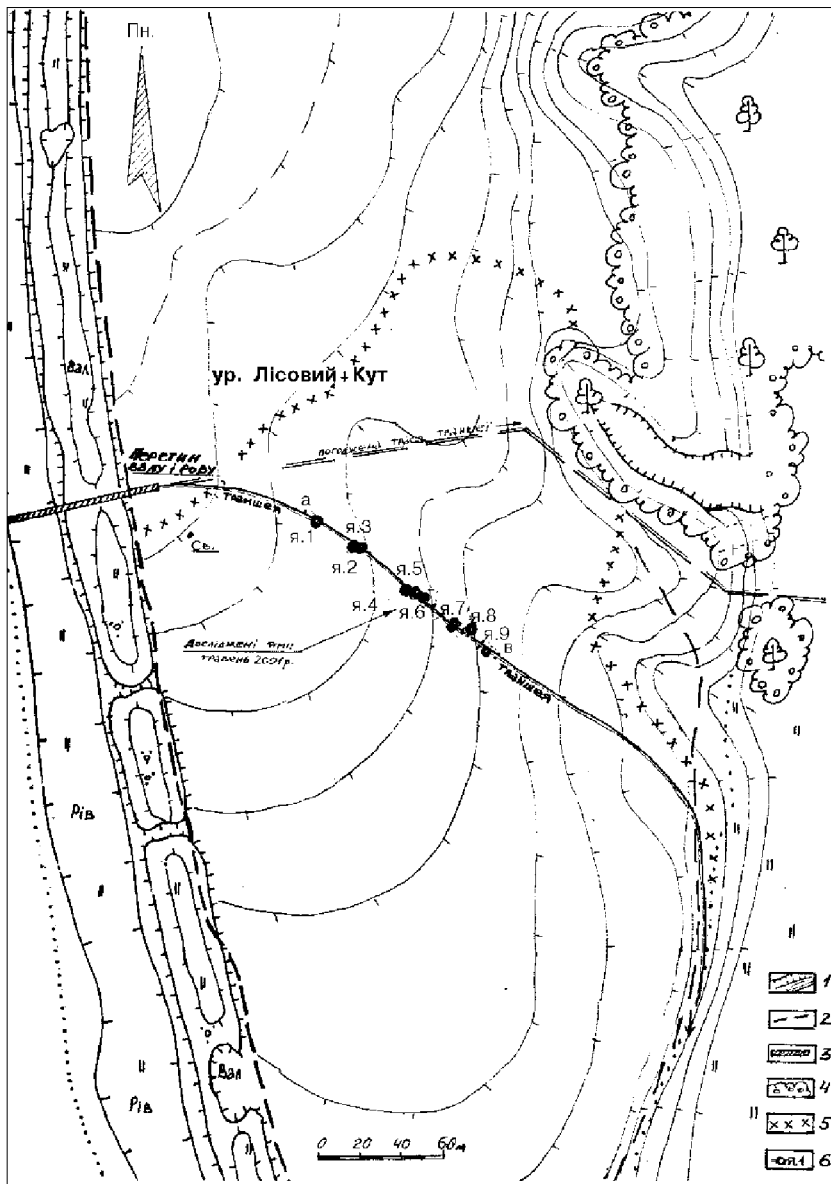

Рис. 176. Схема дослідженої ділянки селища ур. Лісовий Кут. 2001 р.

1 – вал і рів городища; 2 – польові дороги; 3 – перетин валу 1999 р.;
4 – лісонасадження; 5 – північна межа селища; 6 – досліджені рятівними роботами господарські ями.

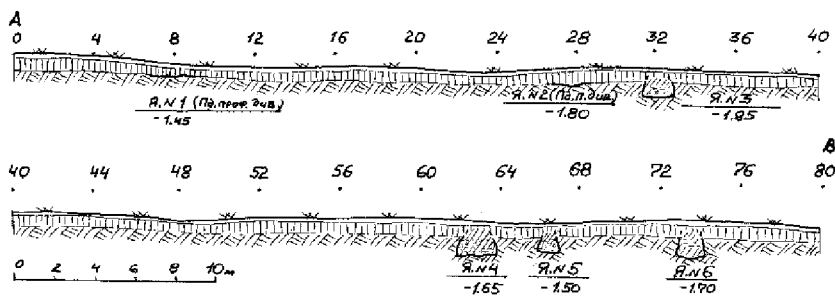

Рис. 177. Лісовий Кут. Профіль зачистки північної стінки траншеї на ділянці А-В.

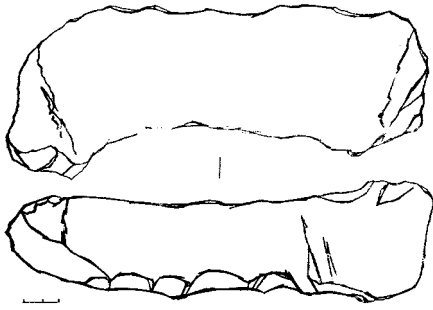

Рис. 178. Лісовий Кут, ур. Зернотерка, кварцит. Підйомний матеріал.

Отримані результати зачисток можна охарактеризувати наступним чином:

0 – 0,25–0,30 м – дерново-розорюваний шар чорнозему, що тоншав до схилу на південний схід;

0,25–0,30 – 0,75–0,80 м – чорноземний культурний шар, де виділявся прошарок стародавнього ґрунту з окремими включеннями кераміки скіфської епохи, поодиноких фрагментів обмазки, кісток тварин, вугілля;

0,75–0,85 м – місцями виявлена присутність тонкого прошарку суглинково-

чорноземного предматерика, переритого землеріями;

з 0,85–0,90 м – суглинок-материк (рис. 177).

На ділянці траншеї на схилі материковий суглинок з рівня 1,65 м підстилався світло-жовтим піском.

Серед підйомних матеріалів на поселенні знайдена масивна, довгастої форми, злегка профільована зернотерка із кварциту, з оббитими краями (рис. 178). Її довжина становила 33,0 см; висота – 8,8 см; ширина – 12,5 см. Також, з-поміж уламків ліпного посуду трапилося кілька фрагментів стінок горщиків пізнього етапу розвитку бондарихинської культури доби фінального бронзового віку.

Нижче наводимо опис досліджених об'єктів.

Господарська яма № 1 виявлена на ділянці за 95 м на південь від валу Великого укріплення (рис. 176). Вона, більш ніж наполовину була зруйнована траншеєю. Яма мала підовальну в плані форму, дзвоноподібний перетин (рис. 179). Впущена з рівня верхньої частини культурного шару. Вона фіксувалася з глибини 0,35 м від сучасної денної поверхні. Загальна глибина 1,45 м від рівня денної поверхні. Діаметр горловини близько 1,20 м, розміри на дні – 1,60 × 1,80 м. Дзвоноподібне розширення приденної частини відзначене з рівня залягання материка. У заповненні у верхній частині містився щільний чорнозем, у нижній – змішаний чорноземно-суглинковий ґрунт, з окремими вуглинами, шматочками обмазки і поодинокими фрагментами ліпної кераміки, зокрема, кількома стінками ліпних горщиків скіфського часу.

Яма належала до числа зернових, датувалася широко – кінцем VI – V ст. до н. е., як і переважна кількість матеріалів з території селища.

Господарська яма № 2 відкрита на ділянці за 120 м на південний схід від валу і за 22 м від ями № 1 (рис. 176). Вона більш ніж на дві третини була зруйнована у верхній частині траншеєю. Мала круглу в плані форму, широкий і високий дзвоноподібний у профілі перетин (рис. 180). Впущена з рівня верхньої частини ерозованого культурного шару, з глибини 0,30 м від рівня денної поверхні. Загальна глибина 1,80 м. Діаметр горловини близько 1,30 м, на днові – 1,70 × 1,80 м. Дзвоноподібне розширення приденної частини відзначалося з рівня залягання материка. У заповненні верхньої частини об'єкта – щільний маслянистий чорнозем, в нижній, з глибини 0,8 м – змішаний чорноземно-суглинковий ґрунт з вуглинками, обмазкою, поодинокими фрагментами ліпної кераміки (рис. 180).

Знахідки, що були в ямі, відрізнялися від інших. Серед них – матеріали, що стосуються початку раннього залізного віку. Стратиграфічно вони не відокремлювалися

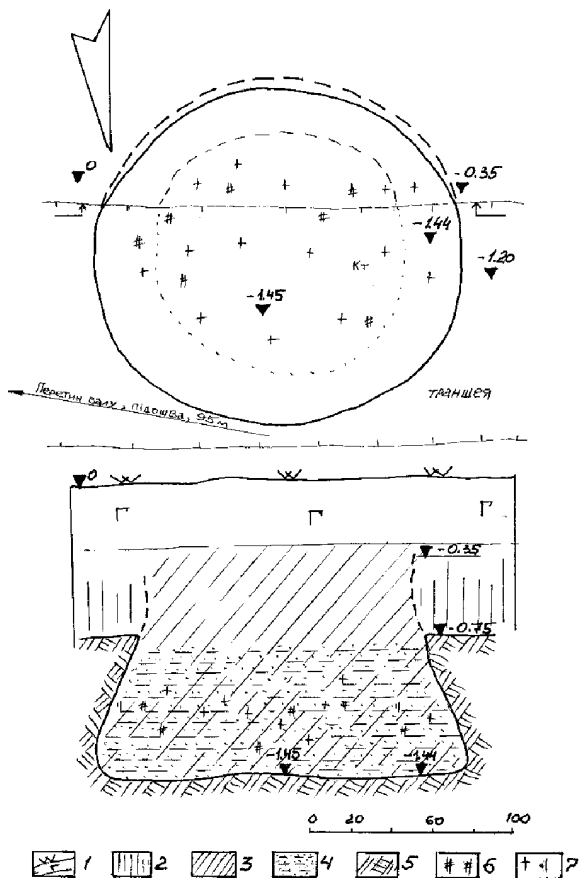

Рис. 179. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 1. План і перетин.

1 – дерновий шар; 2 – чорнозем; 3 – чорноземне заповнення; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – об-мазка, печина; 7 – кераміка та вуглини.

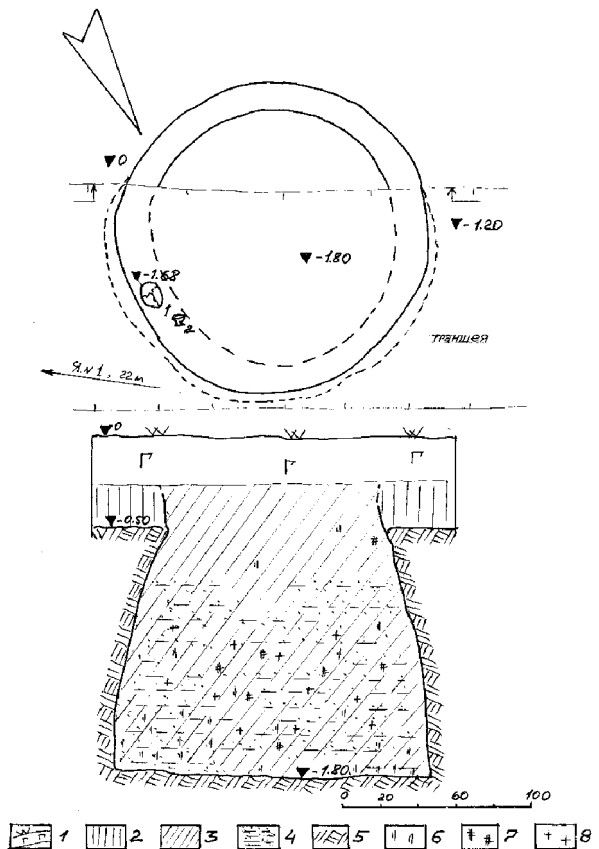

Рис. 180. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 2. План і перетин.

1 – дерновий шар; 2 – чорнозем; 3 – чорноземне заповнення; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – вуглини; 7 – печина, обмазка; 8 – фрагменти кераміки.

від інших, більш пізніх, і залягали у змішаному стані. Найбільш ранні знахідки – це фрагменти: горла корчаги, прикрашеної штапованим орнаментом у вигляді пунктирної лінії, стінки горщика, орнаментованого горизонтальною зигзагоподібною лінією, обточений кружечок-крем'ях зі стінки ліпного горщика. Сюди ж слід віднести уламок вінця горщика банкоподібної форми, прикрашеного пальцевими вдавленнями на зрізі і відбитками зубчастого штапу у вигляді зигзагу. З внутрішнього боку поверхня має сліди розчосів жмутком трави (рис. 181: 2, 7-9). Аналогії такої кераміці відомі в колі старожитностей черноліської культури і жаботинського етапу. Отже, знахідки з ями свідчать про заселення території північно-західного кута Великого укріплення Більського городища і селища в урочищі Лісовий Кут ще в передскіфський час, до зведення там згодом оборонної системи.

Скіфський час репрезентували чимале число уламків посуду, зокрема – фрагменти вінець горщиків, декорованих пальцевими вдавленнями (рис. 182: 1-2), мисок (рис. 181: 8), уламок пряслиця конусоподібної форми (рис. 181: 6). Відзначимо своєрідну добірку придених частин горщиків зі збереженим дном, половина з яких має закраїну-утор (рис. 182: 3).

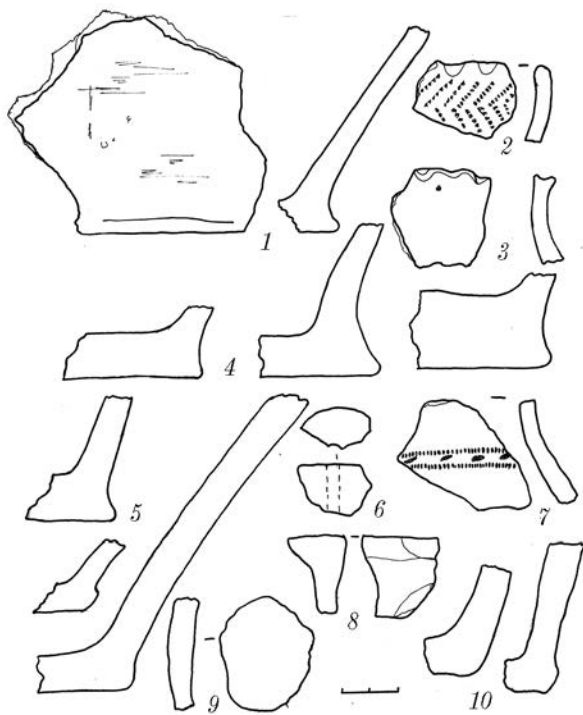

Рис. 181. Лісовий Кут, ур. Господарські ями №№ 1, 2, 3, 4 та 5. Знахідки. Кераміка.

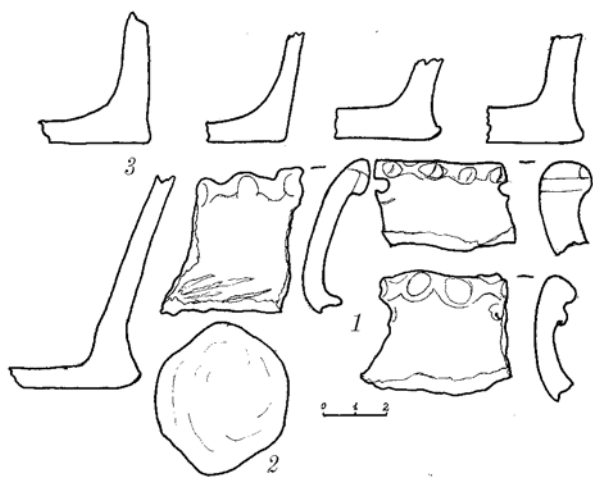

Рис. 182. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 2. Фрагменти ліпного посуду.

В ямі знайдено невелику кількість знахідок, в тому числі уламки вінець горщиків, прикрашених пальцевими вдавленнями по краю, нижче яких іноді містився ряд проколів (рис. 181: 3, 5), а також фрагменти донець і приденних частин горщиків, точильний брусок.

Яма віднесена до числа зернових і датувалася V ст. до н. е.

Група господарських ям №№ 1–3, ніби, окреслюювала своїм місцезнаходженням межі одного із північно-західних подвір'їв досліджуваного селища (рис. 176).

Крім того, в ямі № 2 знайдений *череп дівчинки*. Він лежав на глибині 1,68 м від рівня денної поверхні, в нижній частині заповнення, тім'яною частиною вгору, біля південно-західної стіни (рис. 180). Антропологічні дослідження за кістковими залишками цієї особи у віці 12–15 років дають немало цікавих фактів до характеристики умов життя окремих мешканців селища, присутності в їхньому середовищі домашніх рабів або, що більш імовірно, наложниць (див. Додаток 4, підготовлений А. В. Артем'євим) (*Артем'єв 2003, с. 338*).

Яма була зерною і, напевно, споруджена в кінці VI – V ст. до н. е. Пізніше вона використана для скидання побутових відходів. Більш ранні матеріали потрапили до неї з культурних нашарувань у перевідкладеному стані.

Господарська яма № 3 виявлена за 122 м на південний схід від валу Великого укріплення і за 1,5 м від ями № 2 (рис. 176). Майже наполовину зруйнована траншеєю. Мала округлу в плані форму, високий, дзвоноподібний у профілі перетин (рис. 183). Впущена з рівня середньої частини культурного шару. Фіксувалася з глибини 0,70 м від рівня сучасної поверхні. Загальна глибина – 1,85 м. Діаметр горловини близько 1,35 м, по дну – 1,70 × 1,80 м. Дзвоноподібне розширення приденної частини починалося з рівня виявлення ями. Заповнення – щільний чорнозем, що перерізувався знизу двома несучільними прошарками суглинку. У верхній частині зустрічалися окремі вуглини, поодинокі шматки обмазки, фрагменти ліпної кераміки та кілька уламків кісток тварин.

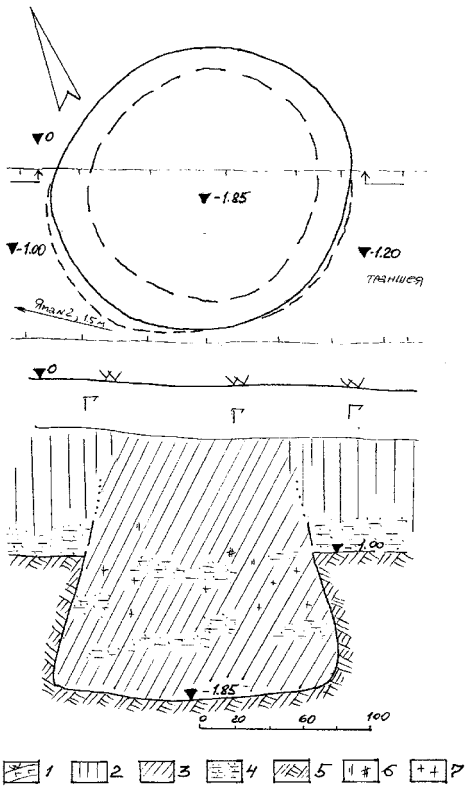

Рис. 183. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 3. План і перетин.

1 – дерновий шар; 2 – чорнозем; 3 – чорноземне заповнення; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – вуглини і обмазка; 7 – уламки кераміки.

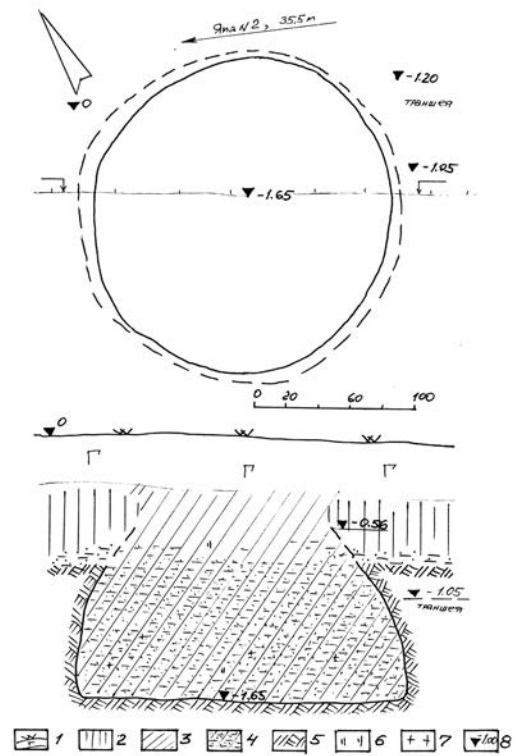

Рис. 184. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 4. План і перетин.

1 – орний шар; 2 – чорнозем; 3 – чорноземне заповнення; 4 – суглинково-чорноземний мішаний ґрунт; 5 – материк; 6 – вуглини; 7 – кераміка; 8 – рівні промірів від 0.

Господарська яма № 4 досліджена у центральній частині селища, за 145 м на південний схід від валу і за 35,5 м від ями № 2 (рис. 176). Наполовину зруйнована зверху траншеєю. Мала круглу в плані форму, низький дзвоноподібний, широкий у профілі перетин, з плавно розширені донизу стінки (рис. 184). Впущена з рівня середньої частини культурного шару, на глибину 0,55 м від денної поверхні. Загальна глибина 1,65 м. Діаметр горловини – близько 1,20 м, на дні – 2,00 м. Дзвоноподібне розширення приденної частини починалося з рівня виявлення. У верхній частині заповнення залягав щільний утрамбований потраплянням талих вод чорнозем, який з материкового рівня переходив у змішаний суглинково-чорноземний ґрунт з поодинокими вуглинками і фрагментами ліпної кераміки, в тому числі уламками донець і приденних частин ліпних горщиків, нижньої частини античної амфори (рис. 184: 4).

Яма відносилася до числа зернових і датувалася V ст. до н. е.

Господарська яма № 5 виявлена у центральній частині селища, за 150 м на південний схід від валу і за 62 м від ями № 1 (рис. 176). На три чверті зруйнована зверху траншеєю. Мала овальну в плані форму, дзвоноподібний вузький за профілем перетин (рис. 185). Впущена з рівня середньої частини культурного шару, що, фактично, визначав рівень залягання похованого ґрунту, з глибини 0,5–0,6 м від сучасної денної поверхні. Загальна глибина 1,50 м. Діаметр горловини – близько 0,80 м, по днові – 1,50 × 1,80 м. Дзвоноподібне розширення приденної частини починалося з рівня

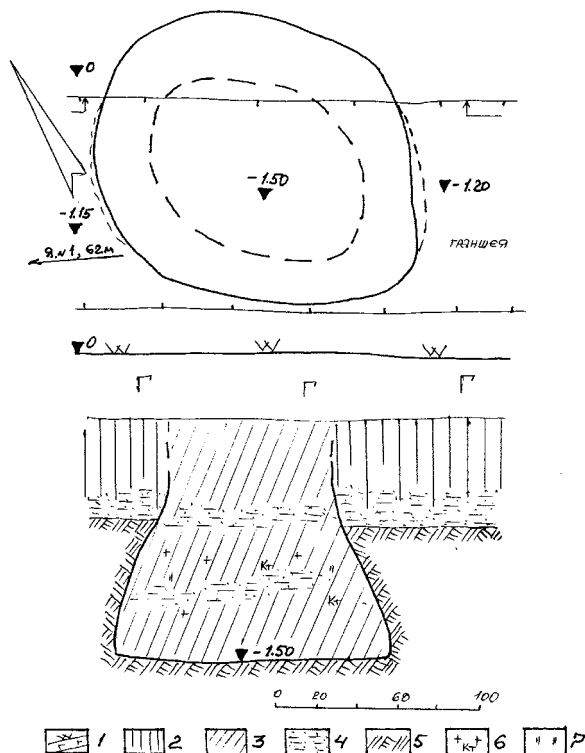

Рис. 185. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 5. План і перетин.

1 – орний шар; 2 – чорнозем; 3 – чорноземне заповнення; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – кераміка, кістки тварин; 7 – вуглини.

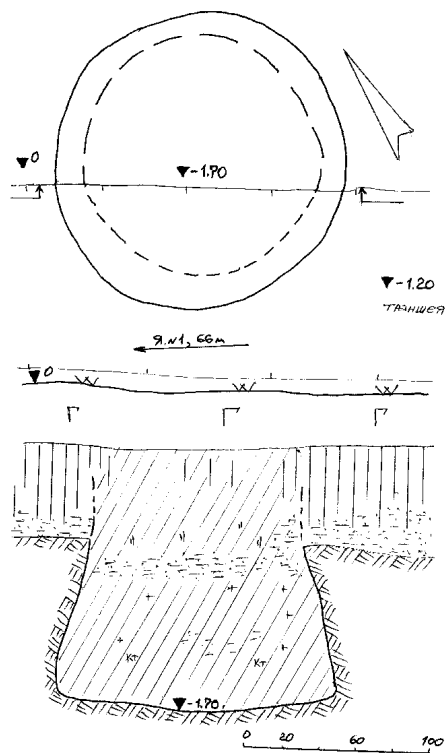

Рис. 186. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 6. План і перетин.

1 – орний шар; 2 – чорнозем; 3 – чорноземне заповнення; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – кістки тварин, вуглини; 7 – кераміка.

предматерика. Черноземне заповнення перетиналося на рівні залягання материка і придення двома тонкими лінзами суглинку. У середній частині заповнення зустрічалися вуглини, поодинокі кістки тварин, фрагменти ліпної кераміки скіфського часу. Крім уламка денця ліпного горщика (рис. 181: 1), виявлено фрагмент стінки амфори, прикрашеної тонкою лінією коричневої фарби.

Яма відноситься до числа зернових і датується V ст. до н. е.

Господарська яма № 6 відкрита у центральній ділянці поселення, за 161 м на південний схід від валу і за 66 м від ями № 1 (рис. 176). На третину зруйнована зверху траншеєю. Мала круглу в плані форму, дзвоноподібний, широкий у перетині розріз (рис. 186). Впущена з рівня середньої частини культурного шару – похованого горизонту, з глибини 0,5 м від поверхні. Загальна глибина – 1,70 м. Діаметр горловини – близько 1,10 м, діаметр дна – 1,60 м. Дзвоноподібне розширення знаходилося на рівні залягання материка. Черноземне заповнення перерізалось тонкою лінзою суглинку. В середній та нижній частинах заповнення зустрічалися вуглини, кістки великої рогатої худоби, уламки кераміки.

Виявлені фрагменти стінки амфори зі слідами ремонту, уламки донець та приденних частин ліпних горщиків (рис. 187: 1).

Яма відноситься до числа зернових і датується V ст. до н. е.

Господарська яма № 7, на дві третини зруйнована зверху прокладанням траншеї, досліджена у центральній частині поселення, за 175 м на південний схід від валу і за

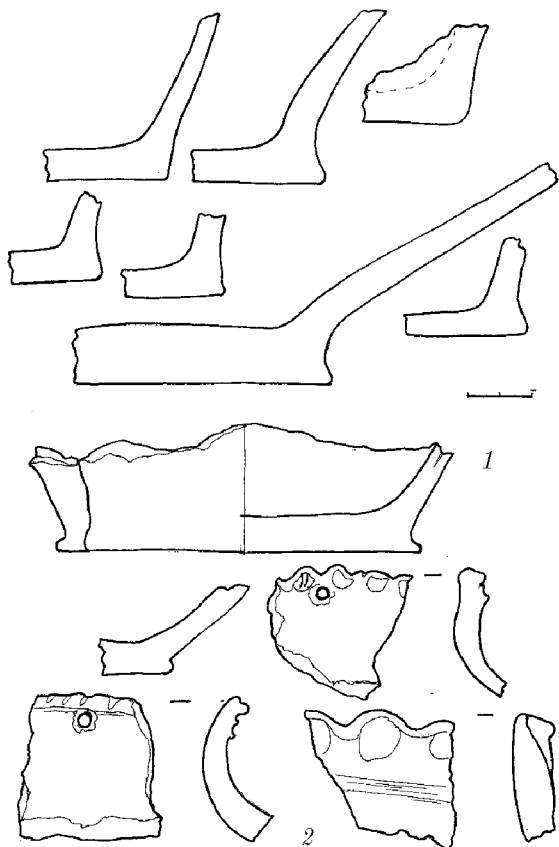

Рис. 187. Лісовий Кут, ур. Господарські ями №№ 6 і 9. Знахідки. Кераміка.

82 м від ями № 1 (рис. 176). Мала овальну в плані форму, грушеподібний, широкий, зі звуженням у приденці, перетин (рис. 188). Впущена з рівня нижньої частини культурного шару, схоже, з поверхні поховального чорнозему. Фіксувалася з глибини 0,70 м від поверхні. Впущена у материк на 1,19 м. Загальна глибина – близько 2,09 м (від рівня виявлення – 1,39 м). Діаметр горловини – 1,25 × 1,35 м, ширина у верхній частині – 1,27 м, діаметр дна – 1,42 м. Найбільше розширення мала на висоті 0,3 м від дна, що складало 1,53 м.

Стінки ями обмазані глиною, випаленою до червоного кольору. На дні, по центру, збереглися залишки попелу по краях та деревне вугілля. Можливо, це свідчить про те, що яма не використовувалась як зернова, а відразу ж після спорудження призначалася для зберігання посуду.

Майже половина ями, а з нею і деякі зразки керамічного комплексу, до глибини 1,64 м, були знищені будівництвом конденсатопроводу. Ще раніше південно-західна частина виявилася прорізаною іншою ямою скіфського часу (яма № 8). Уламки корчаг з ями № 7 знаходилися в її заповненні (рис. 194). Як вже зазначалося раніше, знищення виявлених цілих посудин здійснене місцевими жителями, які в пошуках

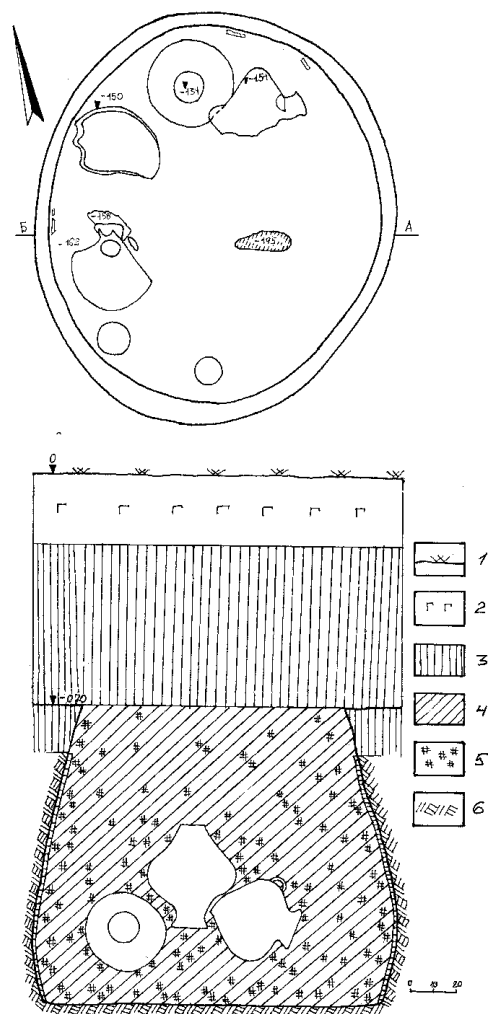

Рис. 188. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 7. План і перетин. 1, 2 – орний шар – чорнозем; 3 – чорноземний культурний шар і похований ґрунт; 4 – чорноземне заповнення; 5 – вуглини; 6 – материк.

Рис. 189. Лісовий Кут, ур. Рештки ями № 7 у траншеї. З південного сходу.

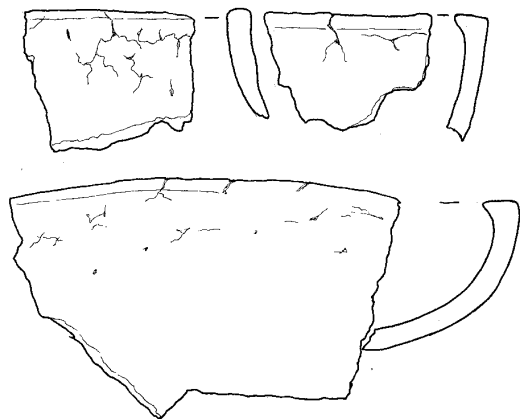

Рис. 190. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 7. Фрагменти мисок і корчаги зі вторинним випалом із заповнення.

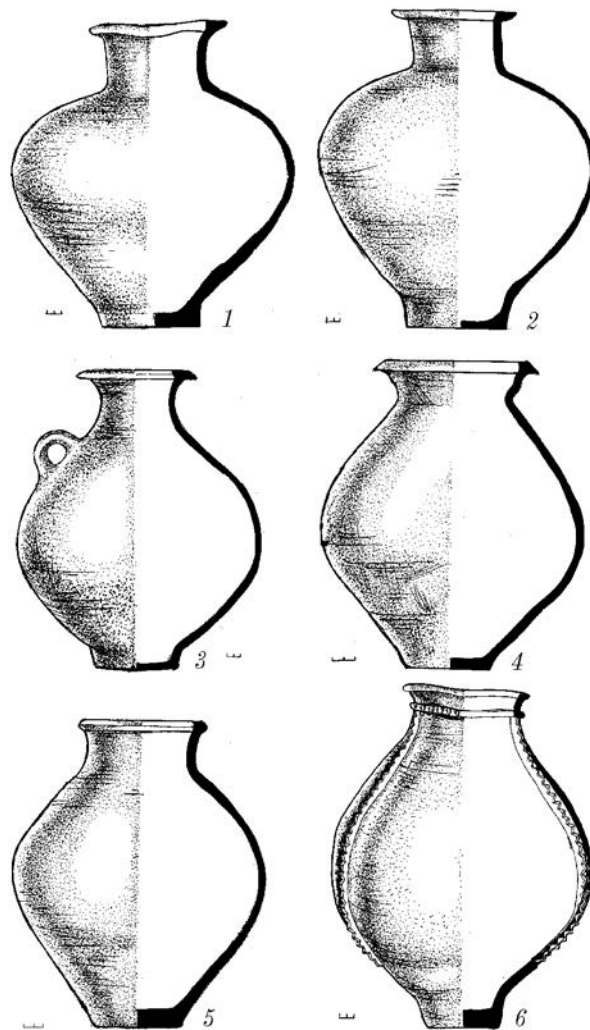

Рис. 191. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 7. Корчаги ліпні.

можливих скарбів залишили цілою лише одну корчагу. В ямі також знайдені фрагменти стінок ліпних мисок зі вторинним випалом, що потрапили сюди внаслідок сповзання нашарувань (рис. 190).

Отже, яма виявилася наповненою посудом: десятком великих ліпних корчаг чотирьох типів і трьома амфорами. Вдалося реставрувати 8 корчаг і дві з трьох (?) амфор.

Корчаги – різних типів. Дві з них мають циліндричне горло з витягнутим назовні, горизонтально обрізаним вінцем, округло-витягнутий тулуб на вузькому піддоні. Розміри посудин: висота 43,3 і 45,0 см, діаметр тулуба 40,2 і 37,8 см, зовнішній діаметр вінця 19,0 і 15,0 см, діаметр денця 15,0 та 14,3 см (рис. 191: 1-2; 309, кол. вкл. V).

Корчаги відносяться до типу 220 (за Б. А. Шрамком, це – глеки «з циліндричним горлом») (Шрамко 1983, с. 70, 122, табл. 48: 2202), що доволі зрідка зустрічаються в керамічному комплексі Лісостепу. В певній мірі до них близькі ліпні глеки з високим горлом, відомі за скіфського часу на Середньому Доні, в основному на пам'ятках IV ст. до н. е. (Пузикова 2001, с. 190, 230, рис. 28: 1).

П'ять послідовних корчаг складають серію посуду з короткою, злегка вигнутою шийкою, округло-витягнутим тулубом, вузьким піддоном, в цілому близьких за зов-

нішнім виглядом, проте з притаманними окремими відмінними ознаками, що дозволяють віднести їх до різних типів¹.

Дві посудини (однотипні, одна зберегла в уламках і відреставрована) (Шерстюк, 2014) мають відігнуте, горизонтально обрізане («дзьобоподібне») вінце і маленьку ручку на плічках (рис. 191: 1; 310: 1, кол. вкл. V). Розміри цієї посудини наступні: висота – 48,5 см, зовнішній діаметр вінця – 18,0 см, внутрішній – 12,1–12,5 см, діаметр тулуба – близько 48 см, діаметр дна – 13,5 × 14,2 см. Аналогічні посудини відомі в матеріалах Більського городища, приміром, його Східного укріплення (Шрамко 1987, с. 111, рис. 50: 8). Розміри другої, відреставрованої посудини: висота – 62,0 см, діаметр краю вінця – 20,0 см, діаметр горла – 16,8 см, діаметр тулуба – 72,5 см, діаметр дна – 16,8 см (рис. 192).

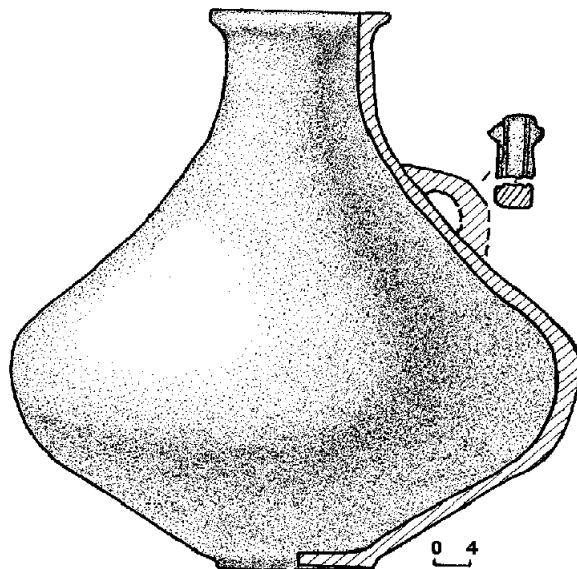

Рис. 192. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 7. Корчага ліпна.

Достатню схожість за зовнішнім виглядом з цією корчагою має посудина з більш широким горлом, але без ручки. Її розміри: висота – 36,0 см, діаметр вінця – 14,8 см, діаметр тулуба – 28,5 см, діаметр денця – 11,8 см (рис. 191: 4; 310: 2, кол. вкл. V).

Дві корчаги, близькі за формою, мають злегка відігнуті округлі вінця і різняться лише наявністю своєрідного декору на одній із них.

Розміри першої посудини: висота – 31,0 см, діаметр її вінця – 16,0 см, діаметр тулуба – 26,5 см, діаметр денця – 10,5 см (рис. 191: 5; 310: 1, кол. вкл. V).

Подібні корчаги досить широко представлені в керамічному комплексі Лісостепу V–IV ст. до н. е., як у Дніпровському Лівобережжі, так і на Правобережжі (Ильинская 1968, табл. LIX: 3; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 192, рис. 51: 3; Петренко 1967, табл. 7: 6).

Корчага, близька за зовнішнім виглядом, але має декор – наліпні валики (Гейко 2011, с. 94, мал. 30). Один из них знаходиться під вінцем і розділений пальцевими вдавленнями, три останні валики, розподілені відтисками палички, розміщуються вертикально на тулубі, від горловини – до денця. Розміри посудини: висота – 51,7 см, діаметр вінця – 18,2 см, тулуба – 48,4 × 48,9 см, дна – 13,0 см (рис. 191: 6; 310: 4, кол. вкл. V). Посуд, прикрашений подібним чином, в тому числі – корчаги, в колі кераміки скіфського часу нам не відомий.

Достатньо неординарною для цього набору ліпних посудин є вузькогорла корчага з широко роздутим, біконічним тулубом і невеликою ручкою, розміщеною на плічках (Гейко 2011, фото на с. 1 обкл.). Розміри посудини: висота – 58,0 см, діаметр вінця зовнішній – 20,0 см, максимальний діаметр тулуба – 59,0 см, дна – 18,0 см. За типологією Б. А. Шрамка, посудина відноситься до корчаг «з еліпсоподібним корпусом» (тип 330). Останні, правда, не мають ручки (Шрамко 1983, с. 71, 122, табл. 48: 3320).

¹ У публікації А. В. Гейка запропонована інша типологія корчаг. Див.: Гейко, 2002.

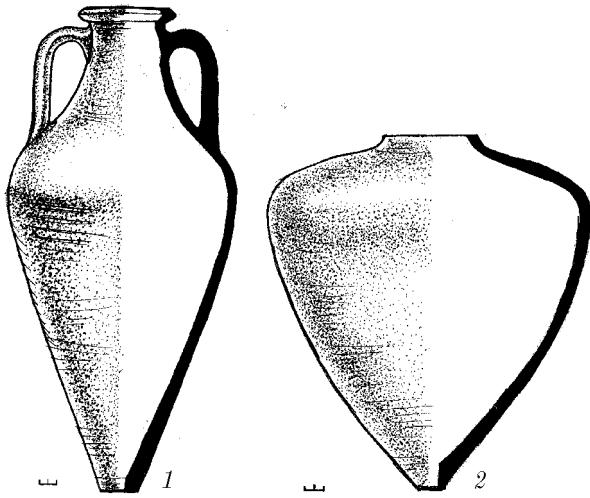

Рис. 193. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 7. Амфори.

Посуд цього типу характерний в основному для епохи скіфської архаїки. Так, наприклад, достатньо близька за пропорціями корчага була знайдена у кургані № 1 поблизу с. Дуванка Золочівського району Харківської обл., що відноситься до кінця VIII – початку VII ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 18, 63, 192, рис. 51: 1). До певної міри нагадує цю корчагу посудина з більш широким горлом і без ручки, виявлена у кургані № 10 (1-а половина V ст. до н. е.) могильника Перещепине I поблизу Більського городища (Мурзин, Ролле, Херц і др. 1997, с. 4, 13, рис. 2: 2). Найявна в комплексі ями № 7 корчага має сліди реставрації (рис. 312, кол. вкл. V).

Одна із амфор (з відбитою ніжкою) відноситься до кола продукції Фасосса і датується 2-ою половиною V ст. до н. е.¹ За типологією С. Ю. Монахова, належить до протобіконічної серії типу III (веретеноподібного) фасосських амфор (Монахов 1999, с. 126, табл. 40: 5; 2003, с. 65, 270–271, табл. 40: 4; 41: 1, 3–4). Її розміри: висота – 74,0 см, діаметр тулуба 33,1 см, вінця – 11,5 см (рис. 193: 1; 311: 1, кол. вкл. V).

У другій з амфор відбиті горловина, ручки і ніжка. Висота тулуба – 42,0 см, діаметр – 41,5 см (рис. 193: 2; 311: 2, кол. вкл. V). За пропорціями тулуба посудина більш за все нагадує амфори невідомих центрів Північної Егеїди на складно профільованій ніжці (так звані «протофасосські», за І. Б. Зеест), що відносяться С. Ю. Монаховим до продукції 1-ої чверті – 1-ої третини V ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 41, 255, табл. 25).

Амфора на горловині та в верхній частині тулуба має сліди ремонту з використанням залізних скоб. Ці скоби, довжиною близько 3 см, були підтрикутними в перетині. З двох сторін вони вставлялися в отвори, діаметром 0,4 см. Таким чином, після ремонту в амфорі могла зберігатися рідина. Зазначимо також, що свого часу реставрувалися стародавнім майстром і ліпні корчаги (Гейко 2002, с. 3 обкл.; 2013, с. 43–45; Супруненко, 2002, фото на с. 6).

Набір глиняних виробів місцевого й імпортного виробництва (рис. на с. 4 обкл.) датується в цілому 2-ою половиною V ст. до н. е. і вже опублікований. Мабуть, така кількість тарного посуду із загальним об'ємом більше 150 л передбачалася не для використання однією сім'єю, а для общинних свят цілої групи місцевого населення.

Слід зазначити, що в середовищі лісостепових племен скіфського часу як тару для зберігання харчових припасів і рідини використовували корчаги місцевого виготовлення та привізні античні амфори. Корчаги становлять незначну кількість серед інших видів ліпного посуду, зокрема, в порівнянні з масою горщиків і мисок. На Східному укріпленні Більського городища корчаг відомо лише 1,2% від загальної кількості посуду (Шрамко 1983, с. 85), а на Кшишівському – 3,3% (Гавриш 2000,

¹ У публікації А. В. Гейка амфора визначена як хіоська та віднесена до останньої чверті VI ст. до н. е. (Гейко 2002), що є неправильним.

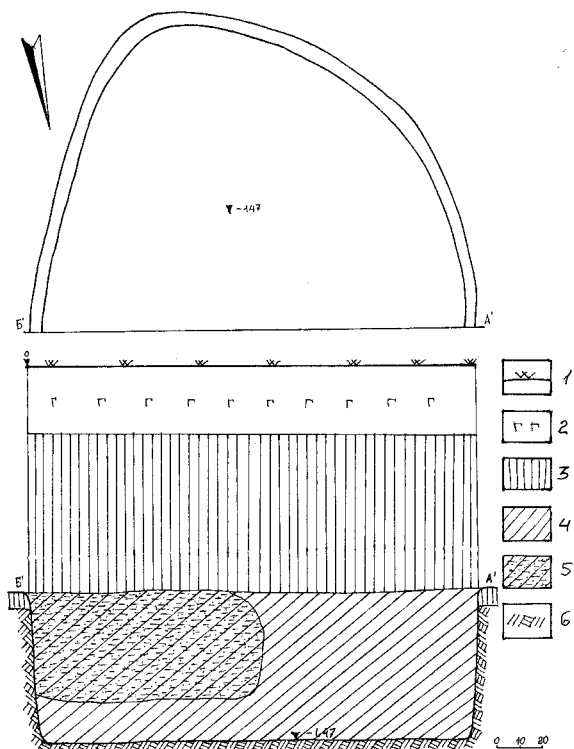

Рис. 194. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 8. План і перетин.

1, 2 – орний шар – чорнозем; 3 – чорноземний культурний шар і похований ґрунт; 4 – чорноземне заповнення; 5 – суглинково-чорноземний мішаний ґрунт; 6 – материк.

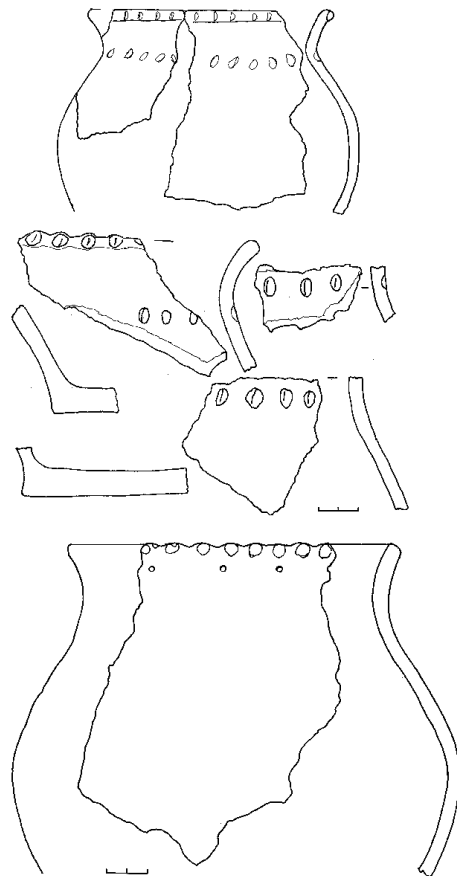

Рис. 195. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 8. Фрагменти ліпного посуду.

с. 102). Корчаги та амфори значно менше, ніж інші види посуду, зустрічаються і серед поховального інвентарю. Тому знахідка в одній ямі 10 корчаг (одна у вигляді виробничого браку) і 3 амфор на селищі в ур. Лісовий Кут є унікальною навіть для грандіозного Більського археологічного комплексу (Гейко 2002, с. 3 обкл.; Шерстюк 2014, с. 127).

Господарська яма № 8 виявлена в центрі поселення, за 175,4 м на південний схід від валу і безпосередньо на південь від ями № 7 (рис. 176). Наполовину зруйнована зверху траншеєю. Яма мала овальну в плані форму, циліндричний широкий, злегка звужений у передденні, перетин (рис. 194). Впущена з рівня основи культурного шару або стародавнього горизонту. Фіксувалася з глибини 0,67 м від рівня сучасної поверхні. Загальна глибина 1,47 м. Діаметр на рівні виявлення – близько 1,80 × 2,00-? м, по дну – 1,70 × 1,90-? м. Звуження стінок починалося в останній третині глибини. Чорноземне заповнення у північно-західній верхній частині містило масив суглинково-чорноземного змішаного ґрунту, скинутого до ями при будівництві якоїсь сусідньої господарської споруди. У середній і нижній частинах заповнення зустрічалися поодинокі вуглинки, потрошені кістки великої рогатої худоби, фрагменти ліпної кераміки: верхніх частин горщиків, прикрашених пальцевими вдавленнями по краю і пальцевими відтисками на шийці, що іноді додатково були орнаментовані проколами (рис. 195).

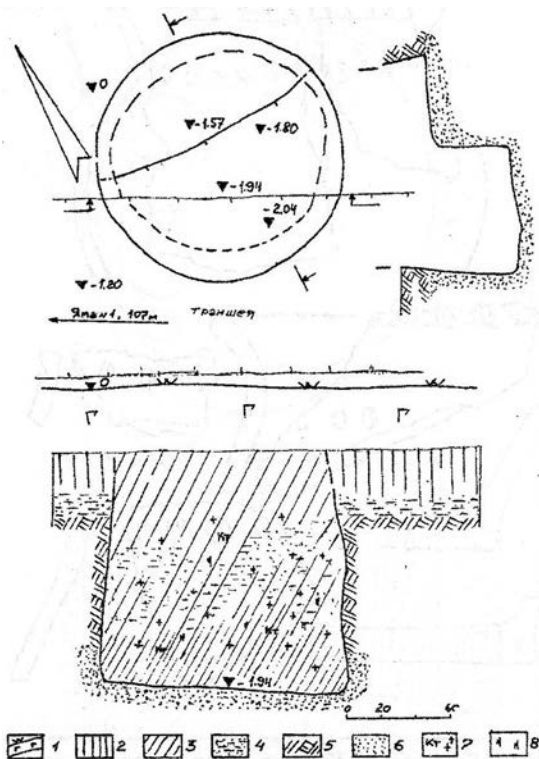

Рис. 196. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 9. План і перетин.

1 – орний шар; 2 – чорнозем; 3 – чорноземне заповнення; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – пісок; 7 – кістки тварин, кераміка; 8 – вуглини.

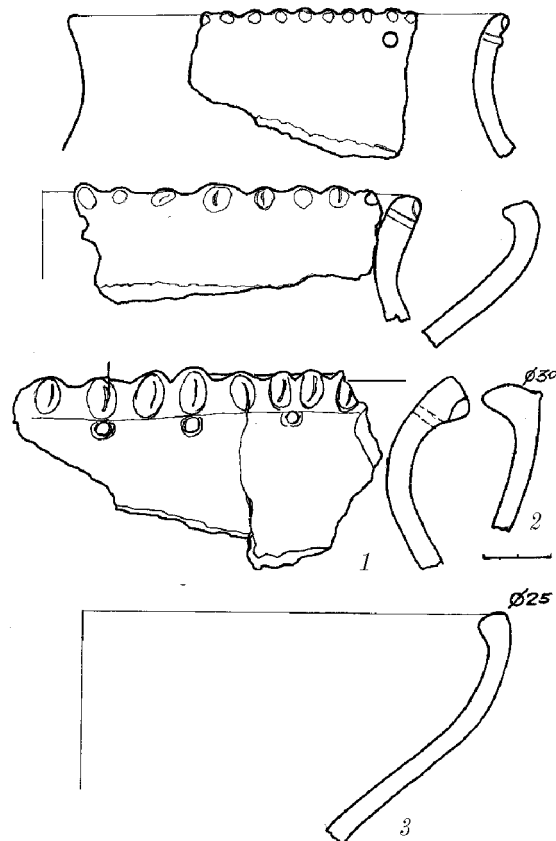

Рис. 197. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 9. Уламки ліпного посуду.

Яма віднесена до числа господарських смітєвих і датується, напевно, V ст. до н. е.

Господарська яма № 9 досліджена на дні траншеї у південно-східній частині поселення, на початку ділянки схилу, за 201 м на південний схід від валу Великого укріплення і за 107 м від ями № 1 (рис. 176). На чверть була зруйнована зверху траншеєю. Яма мала круглу в плані форму, злегка розширений, дзвоноподібний у перетині профіль (рис. 196). Впущена з рівня верхньої частини культурного шару. Зафіксована з глибини 0,35 м від поверхні. Загальна глибина 2,04 м. Діаметр горловини – 1,25 м, на дні – 1,40 м. Істотне розширення стінок донизу починалося з рівня передматерика. Перед дном яма мала похилий виступ – сходинок, що знаходилася на глибині 1,57 м і займала майже третину ями. Черноземне заповнення з середини глибини перетиналося товстою лінзою суглинково-чорноземного змішаного ґрунту. Над ним засвідчені поодинокі знахідки кераміки, більшою мірою наявні в мішаному шарі і перед дном, де вони були разом із вуглинями, кістками домашніх тварин – великої рогатої худоби, вівці або кози, свині.

Із знахідок відзначимо фрагменти вінець мисок з лискованою поверхнею (рис. 197: 3), верхніх частин горщиків, котрі прикрашались пальцевими вдавленнями під зрізом, на шийці або валику, нижче – рядом проколів (рис. 198), приденні і денні частини горщиків, деякі з них мали закраїну. В ямі також знайдені і стінки горщиків зі слідами ремонту у вигляді наскрізних отворів.

Яма датується V ст. до н. е.

Група господарських ям №№ 4–9 окреслювала місцезнаходження ще одного, схоже, найбільш східного на селищі, подвір'я V ст. до н. е. (рис. 176).

Таким чином, у ході рятувальних робіт Більського загону Полтавського Центру археології отримані певні дані щодо господарської забудови північної периферії селища скіфського часу в урочищі Лісовий Кут, виявлено унікальний комплекс керамічної тари в одній із ям другої половини V ст. до н. е., а також отримані надзвичайно цінні відомості щодо стану здоров'я окремих мешканців селища і соціальних реалій суспільства скіфського часу.

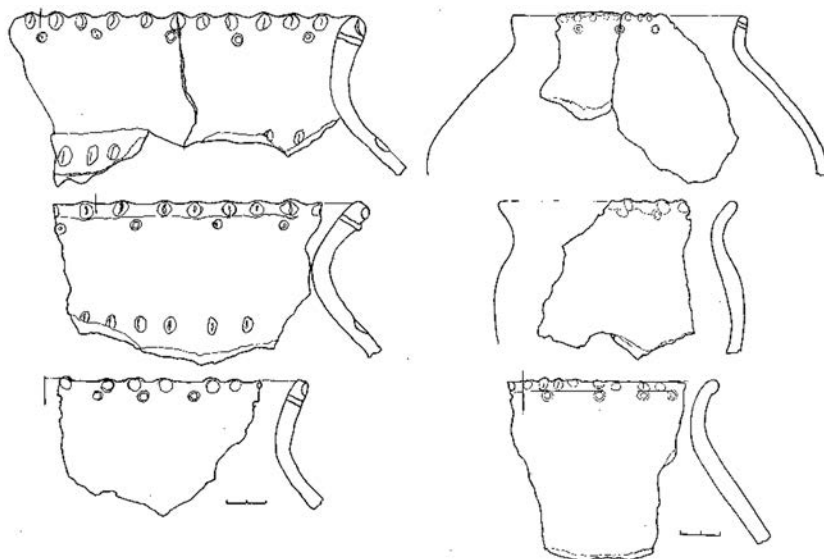

Рис. 198. Лісовий Кут, ур. Господарська яма № 9. Фрагменти кераміки.

* * *

Здається, виникнення селища в урочищі Лісовий Кут у межах Великого укріплення Більського городища в 1-ій половині V ст. до н. е. було пов'язане із переселенням туди частини мешканців із Західного укріплення. На користь цього свідчать як загальний стан матеріальної культури селища, вельми подібної культурі Західного укріплення, так і близькість від нього.

Незважаючи взагалі на невелике число матеріалів, пов'язаних із житлово-господарськими комплексами, відкритими в ході стаціонарних або рятувальних розкопок, цілком очевидно, що житлові споруди мешканців селища Лісовий Кут варіювали по площі. Поряд з невеликими приміщеннями-напівземлянками, типу відкритих у розкопі I, мали місце і досить великі житла, прямокутної форми, площею понад 20 м² з добре виділеними входами і стінами каркасно-стовпової конструкції, або конструкціями, виготовленими із ґрунту чи дерева (розкоп II).

Розділ 3.
ПОЛЕ 2-ї БРИГАДИ

Поле 2-ї бригади, ур.
Вигляд на поселення з південного заходу, 2009.

3.1. Географічне положення, історія дослідження

Поселення в урочищі Поле 2-ї бригади розташоване у вузькій смузі надсхилля плато та площині другої тераси правого берега Більського струмка (інша назва – струмок Тарапунька), фактично, уступу над його стрімким спуском до долини Більського озера. Воно займає площу 100–250 × 560 м або близько 9,5 га. На схід від цієї ділянки розтошована, вірогідно, периферія селища площею понад 18 га. Тобто, загальна площа поселення нараховує більше ніж 27 га. На куті, утвореному виступом молодого лісу та польовою дорогою в бік с. Довжик, над струмком, близько 2,6 га цієї території пошкоджено влаштуванням майданчика пошукової свердловини у 1994–1995 рр. Інші ділянки пам'ятки збереглися, за винятком смуг перетину шлейфами кількох газопроводів (рис. 1: 6, кол. вкл. I; 199; 298: 6; 299: 6).

Абсолютні значення висоти надсхилля плато високої тераси у верхній частині поселення складають 168,4–169,5 м від рівня моря, уступу над схилом – 159,7–161,3 м, відповідно, відносна висота двох ділянок поселення над рівнем заплави струмка – 42,0–43,5 м та 33,0–35,3 м (рис. 199–200).

Напроти через яр з південного заходу – півдня розтошоване селище скіфського часу в урочищі Лісовий Кут.

Поселення в урочищі Поле 2-ої бригади відоме з кінця 1960-х рр. Виявлене розвідками вихованців професора Б. А. Шрамка – С. І. Берестневим та Ю. М. Бойком. Перше повідомлення про місцезнаходження цієї пам'ятки вміщене Б. А. Шрамком у публікації переліку пам'яток Більського городища (*Шрамко 1994, с. 195, № 17*). Відтоді селище кілька разів оглядалося археологами, зокрема, І. М. Кулатовою, яка й запропонувала включити об'єкт до «Наукової концепції Більського археологічного заповідника» (*Наукова концепція 1996, с. 36*).

Невеликі роботи розвідкового характеру виконані на селищі В. В. Приймаком, яким у 2007 р. здійснювалися обстеження у зв'язку із розміщенням опор високовольтної лінії електропередач.

Встановлено, що культурні нашарування тягнуть до засадженого лісом уступу плато навпроти селища в ур. Лі-

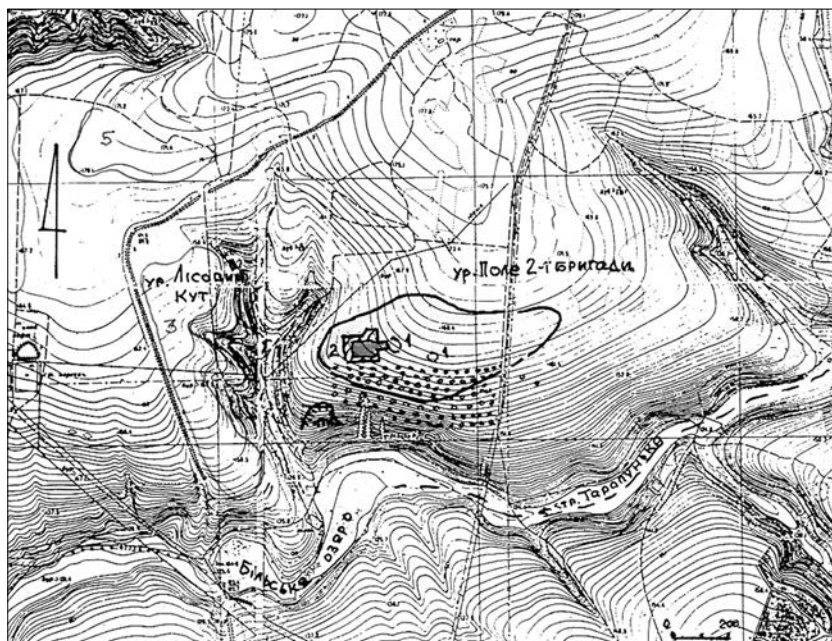

Рис. 199. Більськ, с. Поле 2-ї бригади, ур. Карта місцезнаходження поселення. 1 – зольники; 2 – досліджена ділянка 2008 р.

Рис. 200. Селище Поле 2-ї бригади. Вигляд з південного сходу.

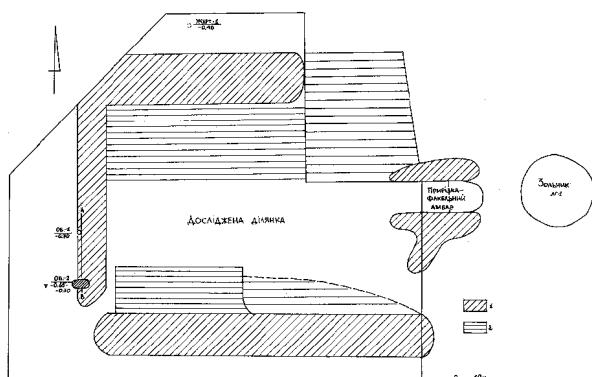

Рис. 201. Селище Поле 2-ї бригади. Ситуативний план дослідженої ділянки. 1 – складовані відвали; 2 – перекриття нашарувань шаром ґрунту.

совий Кут, де на ріллі спорадично траплялася ліпна кераміка скіфського часу (рис. 199–200).

Археологічні дослідження на поселенні проводилися Полтавською експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі – ЦОДПА) під керівництвом О. Б. Супруненка в листопаді–грудні 2008 р. у зв'язку із влаштуванням амбару та майданчика пошукової свердловини¹, а також в жовтні–грудні 2009 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, за участі співробітників ЦОДПА та Історико-культурного заповідника «Більськ» при наглядових роботах з прокладання шлейфу газоконденсатопровода й кабелю вздовж нього (Супруненко, Скорий, Пуголовок, Шерстюк 2008, 288 арк.; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2009, 95 арк.)² (рис. 201). Компромісним рішенням за осінніх умов стала «мінімалізація» цієї ділянки й обмеження площ знімання ґрунту та, відповідно, руйнування культурних нашарувань на загальній площі близько 1,1 га. Всі останні частини ділянки повинні були зайняти масиви відвалів, підсипки, шляхи під'їздів. Місце під свердловину, влаштування амбарів для відпрацьованих рідин і розчинів вивчалось шляхом здійснення археологічного нагляду за зняттям поверхневих нашарувань, а за виявлення об'єктів археологічного характеру – проводилися їх рятувні дослідження.

¹ Свердловина № 404 Більського нафтогазоконденсатного родовища Солохівського промислу.

² У роботах брали участь співробітники Полтавської експедиції: старші наукові співробітники ЦОДПА Артем'єв А. В., Шерстюк В. В., науковий співробітник Мироненко К. М., молодші наукові співробітники Пуголовок Ю. О., Сидоренко О. В., Петров В. О., Полапа В. С., Ольшницький М. П., лаборанти Радченко М. О., Лямкин В. В., а також директор Історико-культурного заповідника «Більськ» Приймак В. В., ст. науковий співробітник Охріменко А. І., реставратор заповідника Штанько А. І., молодший науковий співробітник ЦОДПА Тимошук А. І. Визначення палеозоологічних матеріалів — кісток тварин — здійснене кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником Інституту археології НАН України Журавльовим О. П., палеоантропологічних матеріалів — антропологом ЦОДПА, викладачем Української медичної стоматологічної академії Артем'євим А. В. Опрацювання колекції знахідок з розкопок виконав зав. відділом археології раннього залізного віку ІА НАН України, доктор історичних наук, професор Скорий С. А., графічні роботи за матеріалами колекції здійснені старшим науковим співробітником ЦОДПА Менчинською Т. В.

Внаслідок цих робіт встановлена площа поселення, визначені північні і північно-східні його межі, хронологічна позиція пам'ятки, отримане уявлення про характер нашарувань і наявність перших пам'яток українських поселенців-селітроварників у межах Великого укріплення Більського городища.

Культурні нашарування поселення залягали у надсхиллі, на глибині в 0,40–0,45 м, і пов'язані з верхнім прошарком похованого ґрунту. Товщина цих нашарувань невелика – 0,15–0,20 м. Значна частина верхнього шару вище на плато знищена селітроварами та багаторічною оранкою, збереглися лише рештки заглиблених в перед- і материк об'єктів. Масиви зораного ґрунту зі схилу плато поступово перекрили відкладення нижче над схилом на уступі тераси 10–30-сантиметровим прошарком ерозованого розораного чорнозему. Ось чому поселення довгий час не було виявлене археологами, а його обстеження не давали виразних матеріалів. Щоправда, останніх, як встановлено дослідженнями, було не так вже і багато.

Найкраще збереглися нашарування під лісом, де потужність культурного шару складає 0,6–0,7 м (рис. 200).

При досить скрупульозному огляді поверхні поселення в його центрі, безпосередньо за факельним амбаром старої свердловини, виявлені рештки зольника, у вигляді розораного плаского підвищення округлої форми, розмірами 25 × 30 м і висотою 0,4 м (рис. 201; 257). Ще один зольник, висотою 0,25 м і діаметром близько 16 м, розташований за 95 м на схід – південний схід від першого, ближче до уступа над крутим схилом.

Вздовж уступа над схилом, перед лісовою смугою з півдня, на території поселення зустрічалися окремі уламки гончарного посуду, вкриті ангобовими розписами, що належали до зразків кераміки часу Гетьманщини. Вони були пов'язані з кількома тимчасовими будівлями селітроварів, що використовували цей схил у порубіжжі Козацької держави і Московського царства для промислового видобутку селітри з наявного тут чорнозему і культурних нашарувань (Супруненко, Скорий, Пуголовок 2010, с. 404–405; Супруненко, Пуголовок, Шерстюк 2011; Супруненко, Шерстюк 2011).

3.2. Загальна характеристика території поселення

Стратиграфічні та планіграфічні особливості дослідженої ділянки. Як вже зазначалося, поселення займає ділянку слабко нахиленого на південь плато і надсхилля мису третьої-другої терас Більського струмка (рис. 199). Західна, обрана для спорудження майданчика свердловини, частина цієї ділянки є територією безпосередньо поселення, внизу якої розташовувалися промислові об'єкти й будівлі селітроварників XVII ст.

Загальний перепад висот у межах ділянки складав близько 3,75 м, у середньому – до 6 см на кожний метр схилу. Таким чином, ділянку досліджень можна охарактеризувати як похиле плато між краєм та основою третьої тераси. Ця місцина довгий час розорювалася, принаймні, останні 120 років. Внаслідок цього частина поверхневих чорноземних нашарувань сповзла або була зміщена вздовж схилу, перекривши стародавню денну поверхню шаром у 0,2–0,3 м на уступі другої тераси, вздовж південного краю майданчика.

Уявлення про *стратиграфію* культурних нашарувань на схилі надають два зафіксовані профілі перетинів: широтний (південний профіль), зачищений ділянками

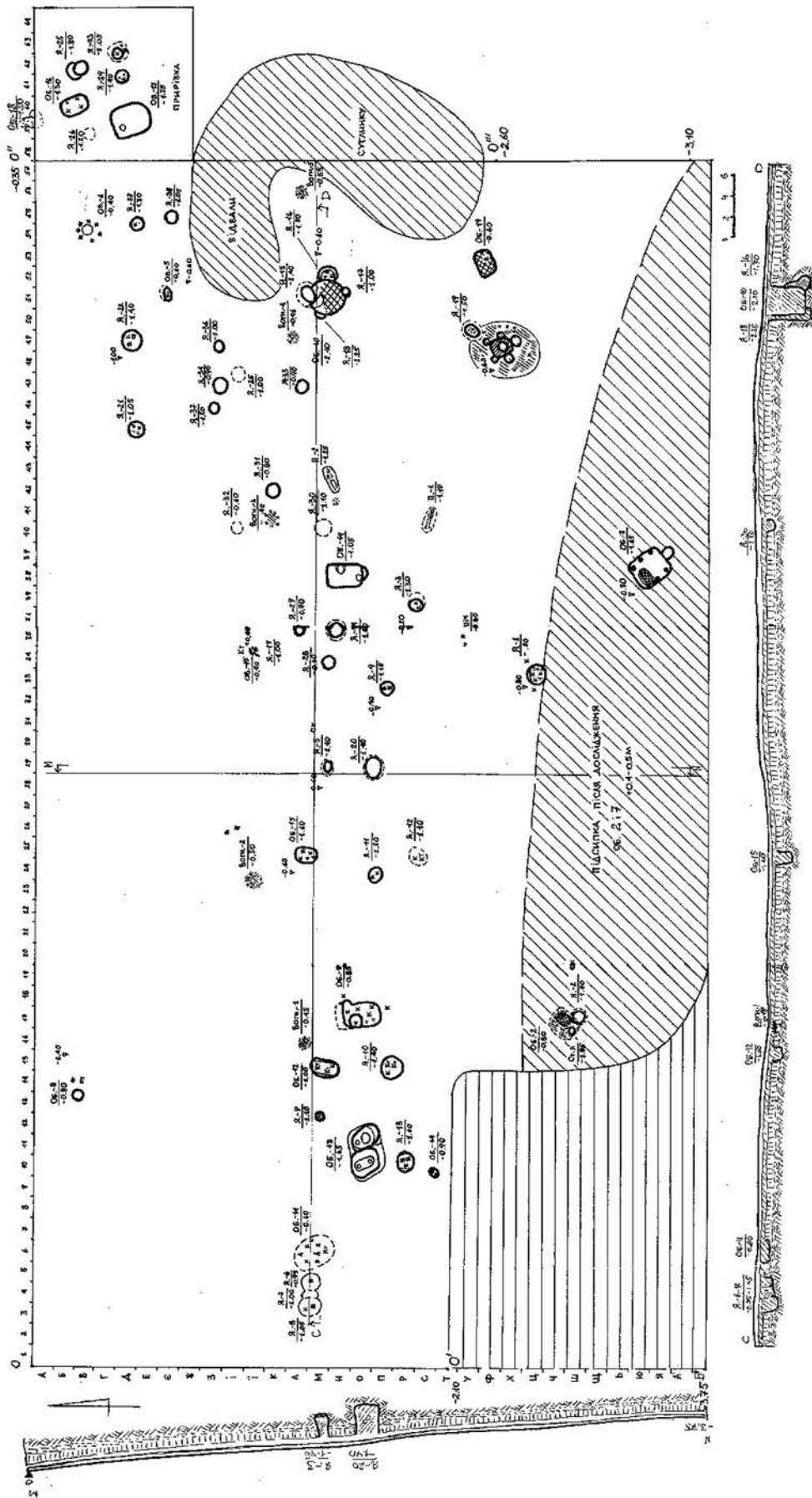

Рис. 202. Селище Поле 2-ї бригади. План і перетини ділянки із дослідженими об'єктами скіфського часу та козацької доби. 2008 р.

через центр майданчика у широтному напрямку – CD, протяжністю 112 м (рис. 202, CD), та меридіональний (східний профіль) – MN, довжиною 62 м (рис. 202, MN). В обох профілях бровок виявлена схожа стратиграфічна ситуація, відмінна, хіба що, наявністю перетнутих об'єктів та заляганням виявлених шарів вище або нижче уступа тераси на південь від майданчика свердловини.

Поверхневі відкладення між 0 – 0,30–0,35 м утворював *орний шар*, основа якого свого часу була денною поверхнею нашарувань скіфської епохи. Він був чорноземний, добре відділений від передматерика масивом розорювання. У верхній частині ділянки він був за потужністю максимальним, за 6–10 м від південного краю – дещо тоншим – близько 0,25–0,30 м. До цього шару потрапили окремі уламки ліпного посуду, амфорний бій, печина, шматки обмазки, кістки тварин, які не надто інтенсивно трапляються на поверхні. Особливо добре помітні результати такого руйнування пам'ятки сільськогосподарськими роботами ХХ – початку ХХІ ст. у додатковому профілі зачистки перетину АВ, закладеному ближче до краю мису, поза дослідженим майданчиком (рис. 201; 203). Тому довелося *зняти орний шар технікою* під час влаштування майданчика свердловини, що супроводжувалося візуальним і металодетекторним контролем.

Орний шар підстидала тонка *збережена частина культурних нашарувань пізньоскіфського часу*, які й так не відрізнялися особливою потужністю. Їх товщина коливалася у різних місцях у межах 0,15–0,35 м, залягаючи на рівнях 0,35–0,50 – 0,75–0,80 м від сучасної денної поверхні. Цей чорноземний шар був насичений матеріалами досить нерівномірно, а загалом – бідно. В основному культурні рештки концентрувалися навкруги об'єктів. Як на нашу думку, нашарування були одночасним утворенням від життєдіяльності і господарювання одного-двох поколінь, належали до пізньоскіфського періоду, і тільки у південній частині ділянки перебивалися котлованами об'єктів ХVІІ ст.

Нашарування підстилав чорноземно-суглинковий, із переважанням чорнозему, шар стародавнього *похованого ґрунту*, з верхньою частиною якого також пов'язані знахідки пізньоскіфського часу на ділянках між об'єктами. З рівня похованого ґрунту, або дещо вище нього – з основи культурного шару, й були впущеними майже всі виявлені комплекси. Узагальнені показники для похованого ґрунту вкладалися за товщиною – 0,25–0,40 м, а стратиграфічно він залягав на рівнях 0,50–0,80 – 0,75–1,20 м від сучасної денної поверхні (рис. 202). Нижче лежав прошарок жовто-сіруватого суглинку (*передматерик*), потужністю 0,1–0,2 м, товщина якого в різних місцях була неоднаковою і мінімальною на схилових ділянках, а з 0,75–0,90 м від поверхні цей масив основи ґрунту підстилав *материк* – палевий лесоподібний суглинок, що на глибині понад 1,0 м (часом вище) містив стовпчасті включення у вигляді розтрісканого від просіву шару коричнево-червоного суглинкового наміву льодовикового походження.

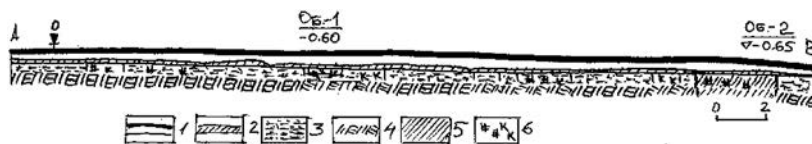

Рис. 203. Селище Поле 2-ї бригади. Додатковий профіль зачистки перетину за віссю А-В. 1 – орний шар; 2 – культурні нашарування; 3 – суглинок; 4 – материк; 5 – чорноземне заповнення об'єктів; 6 – уламки печини та ліпного посуду.

У цілому, наведена картина характерна для всієї дослідженої ділянки.

На території повністю дослідженої частини ділянки майданчика – 7378 м² (64 × 112 м + прирізка 14 × 15 м) виявлені 61 об'єкт скіфської епохи, а також 5 – козацької доби, тобто, частина забудови пізньоскіфського поселення і польовий стан селітроварів третьої чверті XVII ст. (рис. 202). При наглядових роботах восени-взимку 2009 р. загальна площа, охоплена дослідженнями, становила: по шлейфу газоконденсатопровода – понад 280 м², по трасі кабелю – незначно більше 300 м², або разом 580 м², площа в повній мірі досліджених археологічно об'єктів склала 80 м², включаючи зачистки траншей. Внаслідок цих наглядових робіт виявлені 11 об'єктів скіфського часу, а також 1 – козацької епохи. Таким чином, загальна досліджена площа поселення на сьогодні складає більше ніж 8300 м², число вивчених об'єктів скіфського часу – 67 од.

Планіграфічно ділянка пізньоскіфського поселення має вигляд розширеної до північного сходу – до зольника № 1 – смуги забудови з окремих садиб, шириною близько 20 м, розташованої у надсхиллі плато (нижче вершини підвищення) в лінію – з південного заходу на північний схід (рис. 202). Цю ділянку, на наш погляд, складають 3 садиби, з оточенням із господарських споруд (від 1–2 до 2–3), скупчення навколо них господарських ям (зернових, погрібків, смітєвих тощо), рештки «надвірних» (винесених поза житлові будівлі) печей та відкритих вогнищ, в одному випадку – два окремі поховання на території господи, здійснені в час існування поселення чи після припинення життя на ньому. Площі конкретних господ (садиб) уявляються як ділянки від 15 × 25 м (375 м²) до 20 × 30 м (600 м²), без розташованих, вірогідно, вище і нижче садиб городів та, цілком імовірно, садків.

В одному випадку виявлений винесений на північний захід, поза межі поселення, окремий жертovníк (рис. 201), в іншому – вміщення до ями господарського призначення (яма № 19) нижче смуги забудови набору вотивних керамічних предметів (хлібців або «пиріжків») – пожертви богам-покровителям родючості (*Супруненко 2014, с. 63–80*).

3.3. Ділянка досліджень, умови й методика проведення робіт

Досліджена площа. Територія, на якій повною мірою проведені археологічні дослідження, охопила основну робочу частину майданчика свердловини, площею 7378 м² або близько 0,75 га (64 × 112 м). Додамо й зачистку профілю АВ, протяжністю понад 35 м у південно-західній частині запланованого під відведення майданчика та його основи (70 м²), дослідження в цей же час жертovníка № 1 (4 м²) на горішній ділянці землевідводу (рис. 201-202). Наприкінці грудня 2008 р. і на початок січня 2009 р. поряд із майданчиком, зі східного боку, вимушено була закладена прирізка на ділянці під спорудження факельного амбару, площею 210 м² (14 × 15 м), де роботи велися у винятковому темпі під час зимової відлиги (рис. 313, кол. вкл. VI).

Зі врахуванням зачистки профілів бровок CD і MN роботи охопили загалом 7838 м² або 0,78 га.

Система відліку глибин та засади фіксації матеріалів. Система відліку глибин мала свої особливості. За «0» – репер прийнятий найвищий у надсхиллі північно-західний кут майданчика свердловини, де був встановлений тимчасовий бетонний стовп для освітлення. Абсолютна висота цього підвищення становила 168,4 м над рівнем моря. Цей «0» використовувався для визначення глибин у північно-західному

секторі (чверті) ділянки досліджень. Відповідно, північно-східний сектор та прирізка були забезпечені ще одним «0''», що мав пониження на 0,35 м від «0» (рис. 202).

З переміщенням зони досліджень до середньої частини ділянки та установкою бурового обладнання, визначений ще один візуально-помітний (в полі вимірів теодоліту) додатковий «0'» майже в центрі західного борту майданчика, з відносним значенням 2,40 м від рівня «0», який і використовувався для визначення глибин у південно-західному секторі ділянки. Відповідно, зі східного боку був маркірований «0'''» з відносним значенням пониження на 2,60 м, який слугував для визначення глибин та прив'язки об'єктів у південно-східному секторі досліджень (рис. 202). Така кількість точок відліку глибин була необхідна, з огляду на масштаби ділянки, а також на погодні умови, в яких проводилися дослідження. До речі, вона досить реально відображала стан понижень (глибин) об'єктів на досліджуваній ділянці.

Загальний перепад висот на ділянці прокладання шлейфу газоконденсатопровода з ямами (56 м) від рівня 0 складав 1,35 м.

Для ям і об'єкту по трасі кабелю залишений спрощений принцип у вимірах глибин, адже здійснити нівелювання краю схилу у багнюці було справою проблематичною. Вдалося лише прив'язати досліджені ями і варницю до плану ділянки з надійною топоосною.

Фіксація об'єктів на майданчику свердловини здійснювалася за 2-х метровою сіткою квадратів, розбитих з цифровими позначками від «1» до «64» вздовж широтних бортів ділянки, та з абетковими – вздовж меридіональних – від «А» до «Я», і далі – «А», «Б'» (рис. 202). Фіксація об'єктів у прирізках здійснювалася за метровою сіткою квадратів. Для траси шлейфу розміщення об'єктів практично повністю було пов'язане з системою цифрових позначок розкопу на майданчику свердловини. Так як у процесі робіт досліджувалися лише об'єкти, а знахідок виявилось небагато, то всі вони були взяті за комплексами.

3.4. Характеристика об'єктів на майданчику свердловини

Господарські та інші ями

1. *Яма № 1 (господарська, зернова)*, виявлена у кв. 33-ХЦ в центрально-південній пологій ділянці майданчика, з рівня передматерикового суглинка (рис. 202: я. 1), з глибини 0,8 м від «0». Мала круглу по верху форму, вузький уступ-сходинку з північно-східного боку, підовальний у плані обсяг внизу, рівні вертикальні стінки у передденні, завершені рівним дном. Діаметри: на рівні виявлення – 1,55 м, по дну – 1,4 × 1,6 м; глибина – 1,8 м від 0 або близько 1,2 м від рівня похованого горизонту (рис. 204). Розміри уступа-сходинки з північно-східного боку – 0,15–0,25 × 1,4 м, глибина – 1,0 м від «0».

Яма впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення – щільне чорноземне у верхній частині, перекрите тонким прошарком з вуглинями. На рівні 1,4 м від «0» у вмісті ями залягала лінза суглинистого, перемішаного із чорноземом ґрунту, підстеленого перед дном більш сірим за кольором шаром, що містив в основі попелястий чорнозем з уламками кераміки і численними вуглинями. Стінки ями старанно зачищені у давнину, в основі випалені, що було помітно у нижній частині (рис. 205).

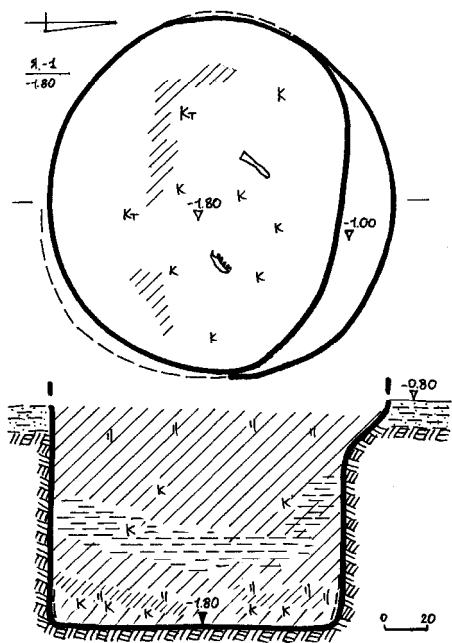

Рис. 204. Селище Поле 2-ї бригади. Яма № 1. План і перетин.

Рис. 205. Селище Поле 2-ї бригади. Яма № 1. Фото.

Визначені кістки тварин належать бичу та свині свійським.

2. *Яма № 2 (господарська, зернова)* досліджена у кв. 17-18-III в південній, положіній ділянці майданчика, з рівня передматерикового дна селітроварні кінця XVII ст. – об'єкта № 2 (рис. 202), з глибини 0,7–0,8 м від «0». Мала округлу в плані, слабо конусоподібну в перетині форму, рівні, дещо розширені до рівного дна вертикальні стінки, незначно закруглені в основі. Діаметри: на рівні виявлення – 1,2 × 1,4 м, по дну – 1,40 × 1,55 м; глибина – 1,7 м від «0» або близько 1,3 м від рівня похованого горизонту (рис. 208).

Яма впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення дуже щільне, затічне чорноземне, особливо в центрі, по краях – мішане, зі значним вмістом суглинку,

В ямі виявлено понад чотири десятки переважно дрібних уламків ліпного посуду, шматки обмазки і печини, кілька невеликих та значно більших кісток свійських тварин, попіл і численні вуглини.

Знахідки. Серед уламків ліпного посуду домінують фрагменти *горщиків* з шерехатою поверхнею сірого або оранжевого кольору (42 фр.). Черепок на зламі досить щільний одноколірний (оранжевий) або двоколірний (чорно-сірий), домішки – крупні й світлі крупинки перепаленого вапняку і конкрецій.

Найбільш виразною знахідкою є верхня частина великого *горщика* тюльпаноподібного профілю, прикрашеного під обламаним вінцем розрідженими нігтьовими насічками (рис. 206: 2). З профільованих уламків варто згадати 17 фрагментів донець посудин від *горщиків* різних розмірів (10 з них – без виділеного піддону, у 7-ми – він виступає досить рельєфно) (рис. 207). Уламків стінок *горщиків* – 22.

Миски представлені двома фрагментами вінця однакового профілю – з горизонтально обрізаним, відтягнутим до середини, звуженим краєм. Поверхня посудин підлискована, ззовні – сірого кольору, з внутрішнього боку – майже чорного (рис. 206: 1). На п'яти з шести уламків обмазки є відбитки гілок, що вказує на належність фрагментів до матеріалів облаштування стін або стелі якоїсь, можливо, житлової будівлі, розташованої неподалік.

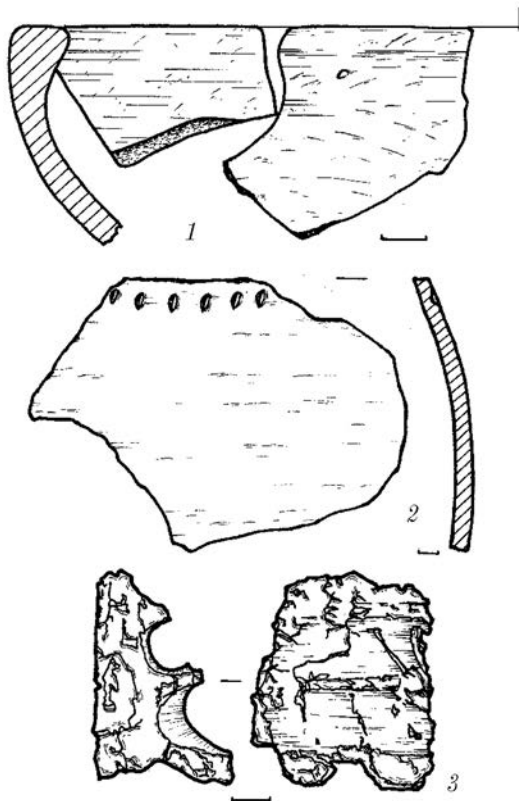

Рис. 206. Селище Поле 2-ї бригади. Яма № 1. Знахідки.

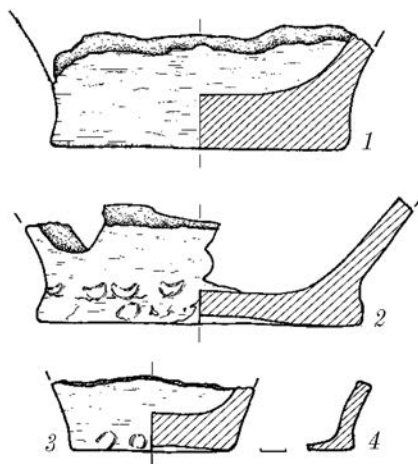

Рис. 207. Селище Поле 2-ї бригади. Яма № 1. Денця ліпних горщиків.

Тісто тарної гончарної посудини світло-оранжеве, дуже щільне, з дрібними білими включеннями. Зовнішня поверхня патинувана. Центр виробництва не визначений.

Господарська яма за козацької доби наполовину перекривалася котлованом промислового об'єкту № 2 (печі).

3. Яма № 3 (*господарська, погрібок*), виявлена у кв. 37-РС в центральній частині майданчика, з рівня передматерика (рис. 202: я. 3), з глибини 0,7 м від «0». Мала

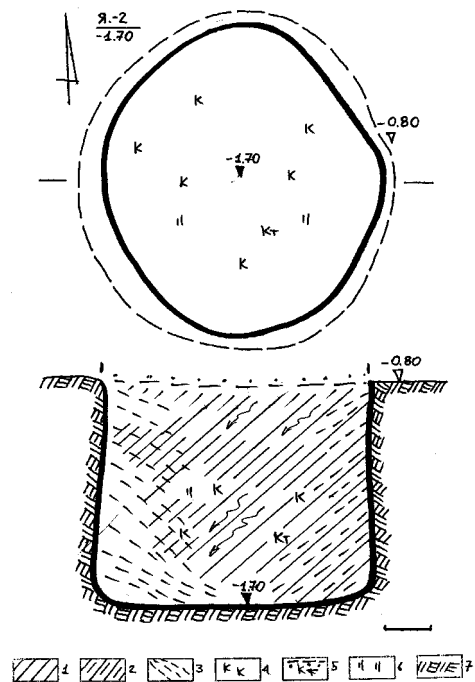

Рис. 208. Селище Поле 2-ї бригади. Яма № 2. План і перетин.

1-2 – чорноземне заповнення різної інтенсивності; 3 – суглинкові прошарки; 4 – уламки кераміки; 5 – кістки тварин; 6 – вуглини; 7 – материк.

окремими вуглинами. Стінки старанно зачищені у давнину, в основі мали слабкі сліди випалу.

В ямі виявлено до 10 здебільшого дрібних уламків ліпного посуду, стільки ж – амфорного гончарного (рис. 314, кол. вкл. VI), кілька кісток свійських тварин, фрагменти обмазки.

Знахідки. Уламки ліпного посуду належать стінкам *горщиків* з шерехатою поверхнею сірого або оранжевого кольорів. Черепок на зламі досить щільний – одноколірний (оранжевий) і двоколірний (чорно-сірий), домішки – світлі, крупні. На глибині 0,9–1,2 м трапилися 9 фрагментів горловини світлоглиняної *амфори*.

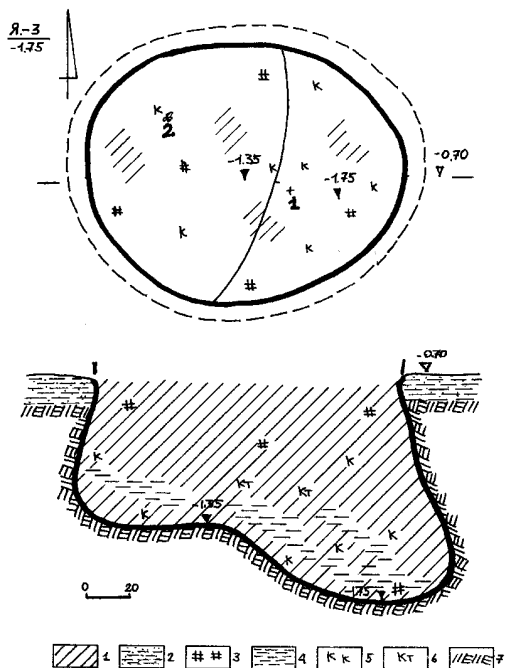

Рис. 209. Селище Поле 2-ї бригади.
Яма (погрібок) № 3. План і перетин.
1 – чорнозем; 2 – суглинок; 3 – обмазка;
4 – глинисті включення; 5 – уламки кераміки;
6 – кістки тварин; 7 – материк.

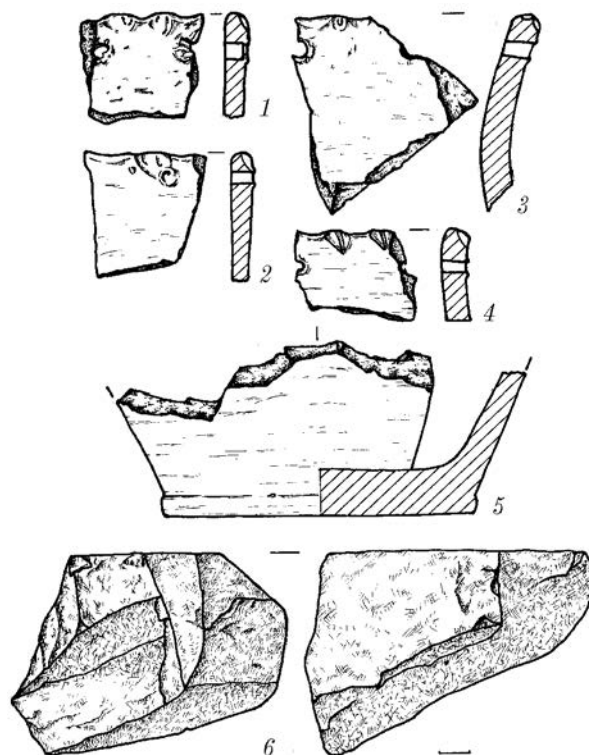

Рис. 210. Селище Поле 2-ї бригади.
Яма (погрібок) № 3. Знахідки.

овальну по верху форму, нерівномірно розширений донизу обсяг, дно з уступом та заглибиною – у вигляді ніші зі східного боку. Діаметри: на рівні виявлення – 1,2 × 1,4 м, дна – 1,30 × 1,60 м; глибина уступу – 1,35 м, ніші – 1,75 м від «0» або близько 1,30 м від рівня похованого ґрунту (рис. 209; 315, кол. вкл. VI).

Яма впушена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення чорноземне, сіро-чорного кольору, у нижній частині підстелене затічним прошарком суглинку від обвалу стін і склепіння ніші. У заповненні виявлені два десятки уламків ліпної кераміки, креміль, шматки обмазки, вуглини, попіл, кілька кісток свійських тварин, в т. ч. незначно обрубаних. До верхньої частини заповнення потрапили (у заглибину на схилі, використану в якості смітцевої ями) й уламки гончарного посуду козацької епохи – третьої чверті XVII ст.

Стінки ями розширені до дна, зі слідами обвалів.

Знахідки скіфського часу концентрувалися в заповненні на глибині 0,80–1,70 м. Представлені винятково фрагментами ліпних горщиків (20 уламків). З них є 4 вінця від слабко профільованих посудин, прикрашених незначно вираженими заціпами по краю, нижче – круглими проколами (рис. 210: 1-4). Денця таких посудин не мали вираженого піддону і належали трьом горщикам різних розмірів (рис. 210: 5). Виявлені уламки стінок від тонкостінних горщиків з незначно підліскованою поверхнею темно-сірого, іноді – майже чорного кольору.

Викликає інтерес уламок верхньої частини глиняної жаровні з широким виступаючим вінцем (рис. 211).

До знарядь праці з каменю відноситься шматок граніту з горизонтально обробленою поверхнею, що використовувався в якості терочника (рис. 210: 6). Зі знахідок

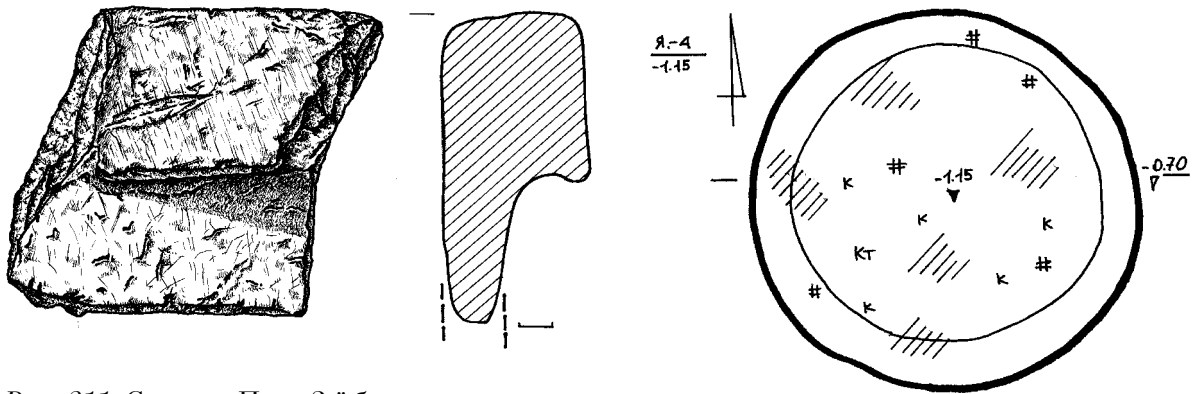

Рис. 211. Селище Поле 2-ї бригади.
Яма (погрібок) № 3. Фрагмент глиняної жаровні.

варто згадати про 5 уламків стінок світло-глиняних гончарних античних *амфор* та розколоте жовно чорного *кремню*.

Яма господарського призначення була рештками погрібка скіфського часу.

4. *Яма № 4 (господарська)*, відкрита у кв. 32-33-П в центральній, незначно пологій ділянці майданчика, з рівня передматерикового суглинку (рис. 202: я. 4), з глибини 0,7 м від «0». Мала круглу форму, вірогідно, грушоподібно розширений донизу обсяг і скруглене дно. Діаметри: на рівні виявлення – 1,4 м (максимальне розширення), дна – 1,05 м; глибина – 1,15 м від «0» або близько 0,7 м від рівня похованого ґрунту (рис. 212).

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення чорноземне, сіро-чорного кольору, в нижній частині підстелене затічним прошарком суглинку. В заповненні виявлено більше десятка уламків ліпної кераміки, вуглини, кістки свійських тварин, обмазка. Стінки і дно незначно скруглені.

Знахідки – фрагменти ліпних *горщиків* скіфського часу (12 уламків). Найвиразніша з них – частина невеличкого горщика (повний профіль) приземкуватої форми, зі злегка відігнутих назовні вінцем, без візерунку. Висота посудини – 6,4 см, реконструйований діаметр по краю вінця – 9,3 см, по дну – 6,9 см. Зовнішня поверхня горщика трохи підлощена, світло-сірого кольору, внутрішня – оранжевого (рис. 213: 3).

Вінця від двох інших горщиків прикрашені по краю нігтьовою насічкою, нижче – круглими проколами. Поверхня сіро-оранжевого кольору, зі слідами лискування (рис. 213: 1). З 9 стінок від посудин різних розмірів – 8 незначно підлисковані. На од-

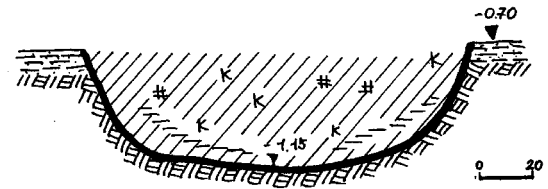

Рис. 212. Селище Поле 2-ї бригади.
Яма № 4. План і перетин.

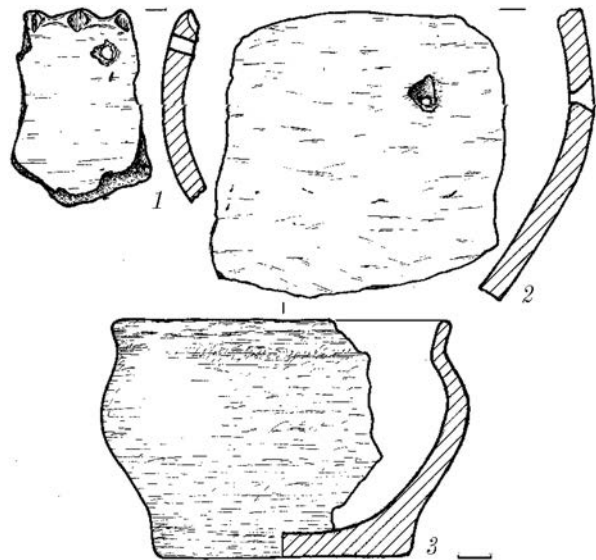

Рис. 213. Селище Поле 2-ї бригади.
Яма № 4. Знахідки.

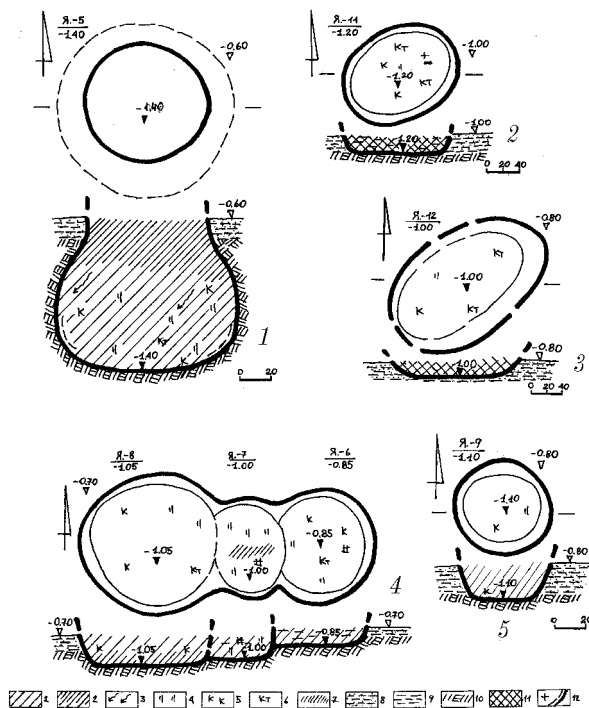

Рис. 214. Селище Поле 2-ї бригади. Господарські ями. Плани і перетини: 1 – яма № 5; 2 – яма № 11; 3 – яма № 12; 4 – ями №№ 6–8; 5 – яма № 7. 1 – чорнозем; 2 – темночорноземне заповнення; 3 – затьoki, зсуви; 4 – вуглини; 5 – фрагменти кераміки; 6 – кістки тварин; 7 – попіл; 8 – суглинок; 9 – глина; 10 – материк; 11 – мішаний ґрунт; 12 – межі об'єктів і місця нівелювання.

Рис. 215. Селище Поле 2-ї бригади. Розчистка ями № 5.

близьче до мису навпроти урочища Лісовий Кут, з рівня передматерикового суглинку (рис. 202: я. 6–8), з глибини 0,7 м від «0». Проте, яма 6, була добре помітна вже з глибини 0,4 м в основі похованого чорнозему. Всі три взаємно перетнуті ями мали округлу форму, і в порядку нумерації, по черзі, незначно перерізали одна одну зі східного боку, «вишикувавшись» за широтною довгою віссю (рис. 214: 4). Складалося вражен-

ній зі стінок помітні сліди затирання травою, інша – має круглий отвір, вірогідно, просвердлений з метою ремонту тріснутої посудини (рис. 213: 2). Зовнішня поверхня всіх уламків стінок – світло-сірого або оранжевого кольорів, внутрішня – оранжева чи сіра.

5. *Яма № 5 (господарська, зернова)*, виявлена у кв. 28-29-МН в центральній, слабо пологій ділянці майданчика, з рівня передматерикового суглинистого прошарку (рис. 202: я. 5), з глибини 0,6 м від «0». Мала круглу форму, вузьку горловину й грушоподібно розширений донизу обсяг, що скруглено завершувався слабо ввігнутих вирівняним дном (рис. 214: 1; 215). Діаметри: на рівні виявлення в горловині – 0,75 × 0,80 м, максимального розширення – 1,1 м, дна – 1,0 м; глибина – 1,4 м від «0» або 0,8 м від рівня виявлення (рис. 316, кол. вкл. VI).

Впущена зі стародавньої денної поверхні. Заповнення щільне чорноземне у верхній частині, підстиалося прошарком сіро-чорного затічного чорнозему з окремими уламками ліпної кераміки, вуглинами, подрібненими кістками і зубами свійських тварин (рис. 214: 1). Нижня частина містила темний чорнозем з вуглинами. Стінки зачищені у давнину і випалені, що особливо було помітно у нижній частині, з глибини 1,1–1,2 м.

Знахідки. У заповненні, на глибини 0,8–1,4 м, виявлені лише три уламки стінок ліпних *горищиків* з грубою шерехатою поверхнею, сірого і світло-оранжевого кольорів.

З визначених назвемо кістки та нижній зуб бика свійського.

6–8. *Об'єкт 11: ями №№ 6–8 (господарські)*, досліджені у кв. 3-5-ЛМ в західній, дещо пологішій ділянці майданчика,

ня щодо поступового переміщення – до остаточного розширення – однієї з господарських ям в якомусь наземному господарському приміщенні. Досліджені нижні частини всіх трьох ям, що мали незначно звужені до рівного дна стінки і добре вирівняне дно.

Перша з них, – яма № 6, – мала діаметри: на рівні виявлення в передденні – $0,65 \times 0,70$ м, по дну – $0,55 \times 0,60$ м; глибину – $0,85$ м від «0»; друга – яма № 7, – відповідно, діаметри: на рівні виявлення – $0,45 \times 0,60$ м, по дну – $0,40 \times 0,55$ м; глибину – $1,00$ м; третя, – яма № 8, – відповідно, $0,85 \times 0,90$ і $0,75 \times 0,80$ м; глибину – $1,05$ м.

Всі ями впущені з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення щільне чорноземне, дещо відмінне за відтінками сірого кольору в кожній із ям, з поодинокими уламками ліпного посуду, обмазки і печини, окремими шматочками кісток тварин і вуглинами. Заповнення ями № 6 відрізнялося наявністю домішок суглинку в основі, а в заповненні ями № 7, крім обмазки і попелу, знахідок не виявлено.

Стінки і дно ям вирівняні у давнину, без слідів випалювання.

Знахідки. У заповненні ями 6, на глибині $0,4$ та $0,7$ м, виявлені три фрагменти стінок ліпних *горщиків* з шерехатою поверхнею. Із зовні – вона сірого кольору, зі зворотного боку – чорна. Черепок грубий пористий, з крупними білими включеннями розтовчених вапнякових конкрецій зі складу місцевого лесу.

Яма № 8 містила знахідки дуже подрібнених уламків ліпних *горщиків* зі слідами слабкого лискування.

9. *Яма № 9 (господарська)*, виявлена у кв. 12-13-М в західній, пологій ділянці майданчика, з рівня передматерикового суглинку (рис. 202: я. 9), з глибини $0,8$ м від «0». Мала округлу форму, рівномірно звужені донизу, ледь скруглені стінки, рівне дно. Діаметри: на рівні виявлення – $0,60$ м, овального в плані дна – $0,42 \times 0,58$ м; глибина – $1,10$ м від «0» або близько $0,65$ м від рівня похованого чорнозему (рис. 214: 5).

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення щільне чорноземне однорідне, з єдиним уламком ліпної кераміки та кількома вуглинами. Стінки і дно ями зачищені у давнину, без слідів випалу.

Знахідки. Уламок стінки ліпного *горщика* з грубою шерехатою поверхнею, сірого кольору ($2,3 \times 3,1$ см).

10. *Яма № 10 (господарська)*, відкрита у кв. 14-15-ПР в південно-західній ділянці майданчика, на легкому схилі, з рівня материка (рис. 202: я. 10), з глибини $0,9$ м від «0». Мала круглу в плані форму, в основі – прямовисні рівні стінки та вирівняне дно. Досліджувалася збережена нижня частина (рис. 216: 2). Діаметр на рівні виявлення і по дну – $1,98 \times 2,02$ м, глибина – $1,40$ м від «0» або близько $0,9$ м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення чорноземне однорідне попелясте, з окремими вуглинами. Стінки і дно – без слідів випалу. Із заповнення походить значна добірка уламків ліпного посуду та ін. знахідок, що залягали на глибинах $0,9$ – $1,2$ м.

Знахідки. Переважають уламки ліпного посуду (45 фр.), з яких майже всі належать *горщикам* (44 фр.). Профільовані частини представлені вінцями і верхньою частиною посудини. Всі мають підлисковану зовнішню поверхню. Верхня частина *горщика* тюльпаноподібного профілю прикрашена по краю вінця чіткими пальцевими защипами. Поверхня зовні і з внутрішнього боку темно-сірого кольору. Тісто щільне, з білими включеннями (рис. 217: 1). Перше з чотирьох вінець орнаментоване пальцевими защипами по краю, друге – нігтьовою насічкою, третє – злегка позначеною ніг-

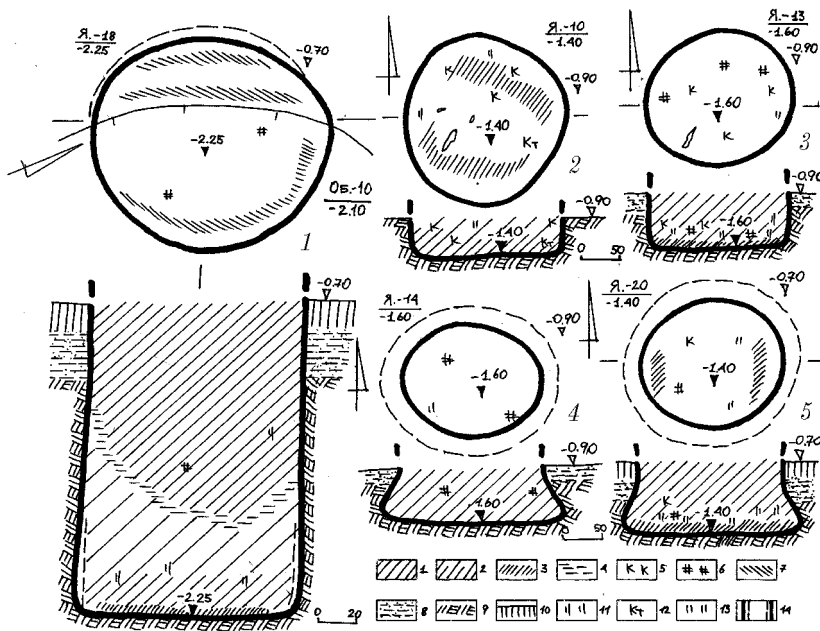

Рис. 216. Селище Поле 2-ї бригади. Господарські ями.

Плани і перетини:

1 – яма № 18; 2 – яма № 10; 3 – яма № 13; 4 – яма № 14;

5 – яма № 20.

1, 2 – чорноземне заповнення; 3 – попіл; 4, 8 – суглинок; 5 – фрагменти кераміки; 6 – шматки печини та обмазки; 7 – попіл; 9 – материк; 10 – похований чорнозем; 11 – вуглини; 12 – кістки тварин; 13 – перегоріла рослинність; 14 – контури ям.

тьовою насічкою, нижче – круглими проколами, четверте – зовсім неорнаментоване (рис. 217: 2-5). Денця горщиків (6 од.) належать посудинам різних розмірів, у більшості – піддон не виступає за межі денця (рис. 218: 4-6), хоча є винятки (рис. 219: 3-4). Стінки (33 фр.) мають в основному шереховату поверхню. Сліди незначного лискування зберігають лише 2 уламки, на одному – два отвори – сліди ремонту (рис. 218: 3). В більшості з них – зовнішня поверхня світло-сіра або оранжева, внутрішня – темна. Черепок на зламі щільний, з білими включеннями.

Миски представлені

лише одним фрагментом вінця тонкостінної посудини з горизонтально обрізаним краєм. Його поверхня сіра, злегка лискована (рис. 219: 1).

Викликає певний інтерес уламок піддону невеличкої мисочки-вази. Її зовнішня поверхня майже чорного кольору, підлискована (рис. 219: 2).

Знайдені також 4 фрагменти світлоглиняних античних *амфор*, один із яких – нижній прицеп ручки, останні – частина горла і 2 стінки (рис. 219: 5).

Знаряддя праці представлені гранітним *терочником* неправильної геометричної форми (рис. 219: 7) і точильним каменем, що має вигляд акуратного точильця-«оселка» прямокутних обрисів, виготовленого з шаруватого сірого талькового сланцю, видозміненого після перебування у вогні (рис. 219: 6). Знайдений і невеликий *бронзовий* трилопатекий *наконечник стріли* з прихованою втулкою й ложком, проточеним майже до вістря. Висота наконечника – 2,5 см, діаметр втулки – 4,0 см. Наконечник відноситься до кінця V-IV ст. до н. е. (рис. 218: 7).

Визначені уламки та цілі кістки тварин належать бичу свійському, вівці або кози свійській, коню свійському та невизначеному виду птаха.

11. *Яма 11 (господарська)*, відкрита у кв. 24-25-ОП у центральній, слабко пологіій ділянці майданчика, з рівня основи передматерикового суглинку (рис. 202: я. 11), з глибини 0,9–1,0 м від «0». Мала овальну форму, видовжену з північного сходу на південний захід, звужені донизу стінки, скруглено завершені вирівняним дном. Діаметри: на рівні виявлення – 1,1 × 1,5 м, дна – 0,95 × 1,30 м; глибина – 1,2 м від «0» або близько 0,8 м від рівня стародавньої поверхні (рис. 214: 2).

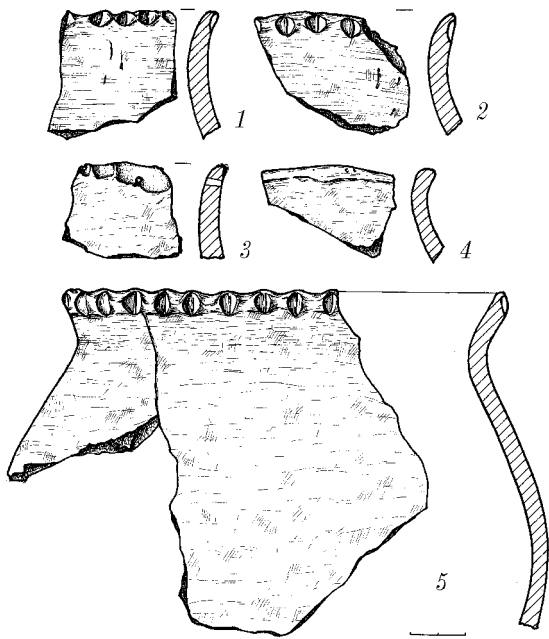

Рис. 217. Селище Поле 2-ї бригади. Господарські ями. Фрагменти ліпних горщиків.

Впущена з рівня похованого горизонту. Заповнення рихле мішане, суглинисто-чорноземне. Стінки і дно вирівняні. Серед знахідок – уламки ліпного посуду, керамічне пряслице, кілька кісток тварин, окремі вуглини.

Знахідки нечисленні, залягали на глибині 1,0–1,2 м. Представлені 4-ма уламками стінок ліпних горщиків з грубою, темно-сірого кольору, поверхнею та ліпним пряслицем. Пряслице має біконічну форму, висоту 1,4 см, максимальний діаметр 2,6 см, діаметр отвору – 0,6 см (рис. 220). Виготовлене з щільного тіста, добре випалене, поверхня темна, майже чорного кольору.

З визначених кісток тварин наявна перша фаланга бика свійського.

12. Яма № 12 (сміттева) неглибока, відкрита у кв. 25-РС в центральній пологій ділянці майданчика, з рівня передматерикового суглинку (рис. 202: я. 12), з глибини 0,8 м від «0». Мала овальну форму, видовжену у напрямку північний схід – південний захід, звужені донизу пологі стінки, ледь скруглено заверші рівним дном. Розміри: на рівні виявлення – 1,40

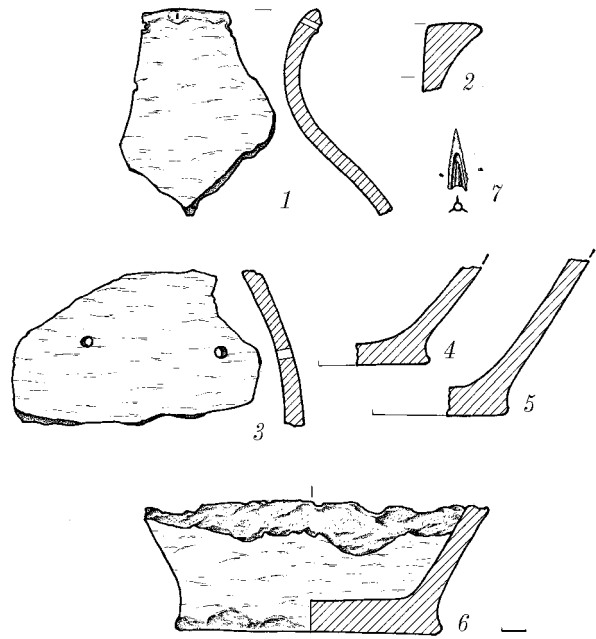

Рис. 218. Селище Поле 2-ї бригади. Уламки ліпного посуду (1–6) та бронзовий наконечник стріли (7).

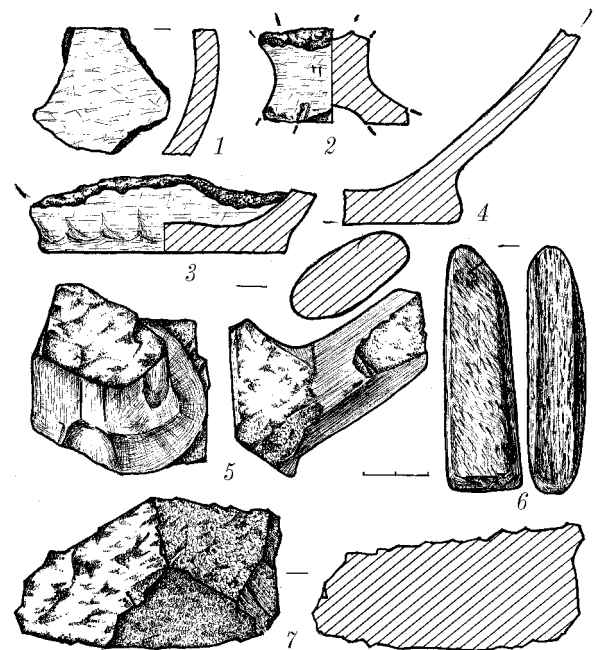

Рис. 219. Селище Поле 2-ї бригади. Фрагменти ліпного посуду (1–4), ручка амфори (5), точильні камені (6–7).

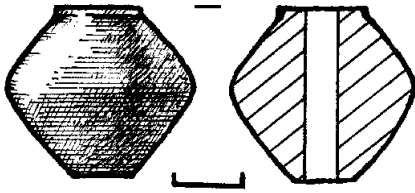

Рис. 220. Селище Поле 2-ї бригади.
Керамічне пряслице.

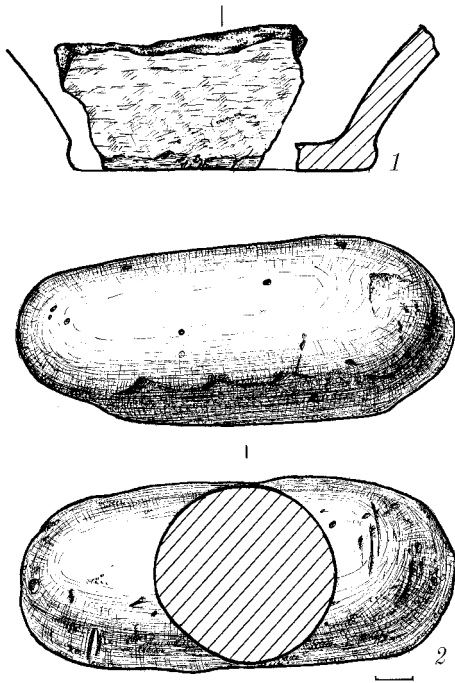

Рис. 221. Селище Поле 2-ї бригади.
Фрагмент денця ліпного горщика (1)
та глиняний «пиріжок» (2).

× 2,05 м, дна – 0,85 × 1,70 м; глибина – 1,0 м від «0» або близько 0,6 м від рівня стародавньої денної поверхні (рис. 214: 3).

Впущена з рівня похованого ґрунту. Заповнення щільне затічне мішане суглинисто-чорноземне. Стінки і дно вирівняні. Знахідки представлені уламками кісток свійських тварин, окремими дрібними фрагментами ліпного посуду, в т. ч. одним великим керамічним «хлібцем-пиріжком», вуглинами.

Виразних знахідок дві. Обидві залягали у передденні ями.

Це – денце ліпного горщика без вираженого піддону, зі злегка лискованою зовнішньою поверхнею світло-оранжевого кольору. Внутрішня його частина має темно-сірий колір. Черепок у зламі щільний, без помітних включень, двоколірний (оранжевий і чорний) (рис. 221: 1). Друга знахідка – ліпний керамічний предмет видовженої форми, зі скругленими краями, який умовно можна назвати циліндром. Виготовлений він з дуже щільної глини, добре випалений – до оранжево-чорного кольору (рис. 221: 2). На поверхні зі всіх боків помітні відбитки зернівок проса звичайного (визначення к. і. н. С. А. Горбаненка). Призначення подібних предметів незрозуміле. Схожі знахідки відомі й на інших поселеннях скіфського часу, зокрема, на Книшівському городищі

(Гавриш 2000, с. 106). Традиційно їх називають серед подібних ліплених виробів у групі вотивних предметів – типу «хлібців» чи «пиріжків».

У заповненні ями виявлені ребро та уламки тазових кісток коня свійського.

13. Яма № 13 (господарська), виявлена у кв. 10-11-Р у південно-західній ділянці майданчика, на легкому схилі, з рівня передматерика (рис. 202: я. 13), з глибини 0,9 м від «0». Мала овальну в плані форму, в основі – прямовисні стінки та вирівняне дно. Досліджувалася збережена нижня половина ями (рис. 216: 3). Діаметр на рівні виявлення і по дну – 1,60 × 1,80 м, глибина – 1,60 м від «0» або близько 1,1 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення темно-чорноземне однорідне, з окремими вуглинами і шматочками печини, у передденні – прошарок попелу. Стінки і дно – без слідів випалу. Із заповнення походить більш-менш значна добірка уламків ліпного посуду.

Знахідки. Належать винятково до уламків ліпних горщиків (25 фр.): 2 вінця, 6 денець, 17 стінок. Одне вінце – від слабо профільованого горщика, прикрашеного

по краю пальцевими заціпами, нижче – розрідженими круглими проколами. Поверхня трохи лискована, ззовні – темно-сіра, з внутрішнього боку – світло-сіра. Тісто черепка на зламі щільне, без помітних домішок (рис. 222: 1). Друге вінце – від неорнаментованої посудини невеликих розмірів з підлощеною поверхнею (рис. 222: 2).

Денця – від горщиків різних розмірів, без виділеного піддону. Їх поверхня незначно лискована, оранжевого або світло-сірого кольорів. Маса на зламі як щільна, так і пориста, оранжевого або чорного кольорів, в окремих випадках – з крупними білими включеннями (рис. 222: 3, 5). Всі стінки горщиків мають сліди легкого лискування, колір й особливості черепка у перетині подібні описаним вище. На двох фрагментах стінок, вірогідно, ділянках плічок посудин, проглядається візерунок у вигляді вдавнених кружечків, нанесених, швидше за все, паличкою або трубчастою кісткою (рис. 222: 4).

З виявлених кісток визначені уламки черепа, зуб, ребра, плеснева кістка бика, променева – коня свійського.

14. *Яма № 14 (господарська)*, виявлена у кв. 35-36-МН у центральній ділянці майданчика, на пологому схилі, з рівня основи передматерика (рис. 202: я. 14), з глибини 0,9 м від «0». Мала овальну форму, в основі – стрімко розширені до вирівняного дна стінки. Досліджувалася збережена нижня третина ями (рис. 221: 4). Діаметр на рівні виявлення – 1,40 × 1,75 м, по дну – 1,85 × 2,20 м; глибина – 1,6 м від «0» або близько 1,1 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення чорноземне однорідне, з окремими вуглинами і шматочками печини. Стінки і дно – без слідів випалу. *Знахідки* відсутні.

15. *Яма № 15 (господарська, погрібок)*, досліджена у кв. 50-52-ЛМ в південно-східній ділянці майданчика, з рівня основи похованого ґрунту (рис. 202: я. 15), з глибини 0,7–0,9 м від «0». Орієнтована за довгою віссю з північного сходу на південний захід. Мала округлу – зверху, видовжено-овальну – по низу форму, з огляду на збережену частину, нерівномірно розширювалася донизу (рис. 223). Дно мало уступ-сходинку з північного боку і заглибину-нішу – з південного сходу. Діаметри: на рівні виявлення реконструйований – близько 1,05 × 1,30 м, на рівні уступу-сходинки – 1,20 × 1,70 м, на дні ніші – 1,30 × 1,80 м; глибина уступа – 2,20 м, ніші – 2,60 м від «0» або близько 2,10 м від рівня похованого ґрунту.

Яма впущена з рівня стародавньої денної поверхні, зруйнована на 2/3 в ході спорудження пізньосередньовічної ями-об'єкту № 10. Верхня частина заповнення – чорно-

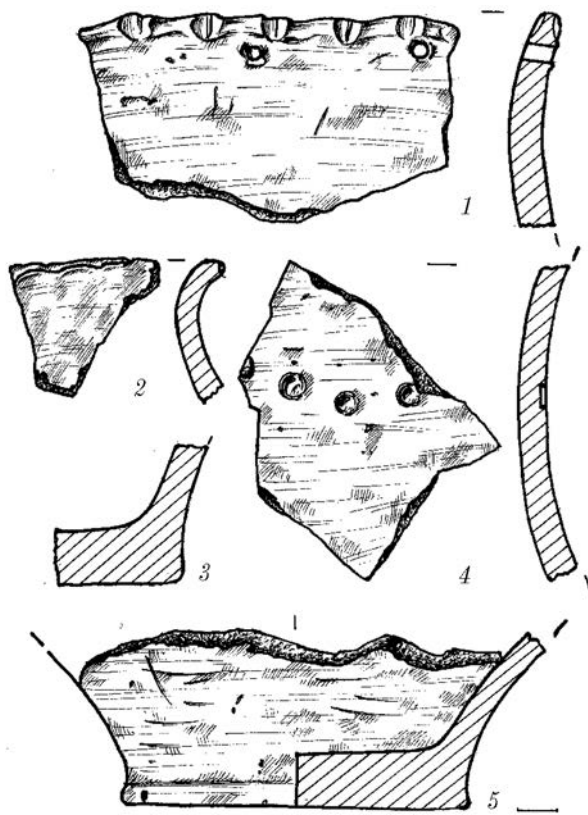

Рис. 222. Селище Поле 2-ї бригади. Фрагменти ліпного посуду.

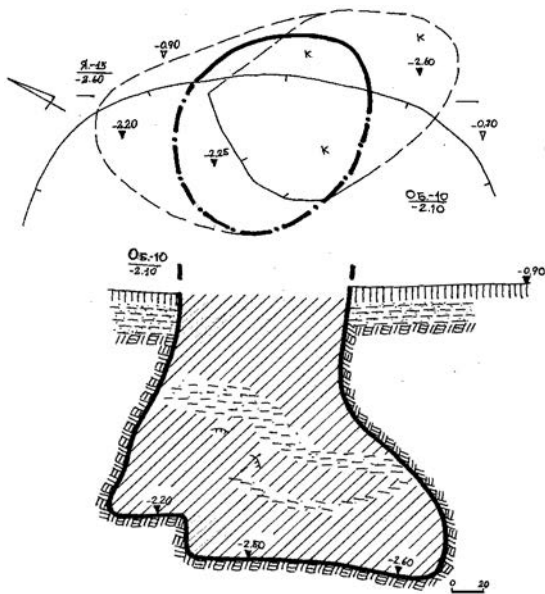

Рис. 223. Селище Поле 2-ї бригади. Яма № 15. План та перетин.

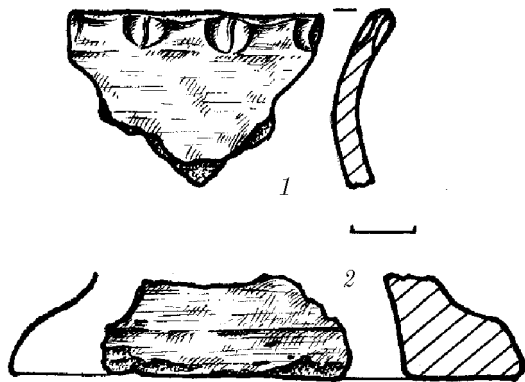

Рис. 224. Селище Поле 2-ї бригади. Яма № 15. Фрагменти ліпного посуду.

земна, сіро-чорного кольору, в середній – наявні шматки дерну і просілі прошарки материкового суглинку, у нижній – вони підстелені рихлим чорноземом. У заповненні виявлено менше десятка дрібних уламків ліпної кераміки, окремі вуглини.

Знахідки скіфського часу походять лише з нижньої частини заповнення, з глибин 2,2–2,6 м. Представлені вони винятково фрагментами ліпних *горщиків* (6 од.), піддону *миски-вази* й уламком стінки світлоглиняної античної *амфори*.

Один з фрагментів ліпного посуду – уламок піддону або ніжки миски-вази. Його поверхня підлискована, світло-сірого кольору (рис. 224: 2). Є фрагмент вінця типового ліпного горщика з акуратними пальцево-нігтьовими зачіпами (рис. 224: 1). Стінки горщиків мають сліди слабого лискування, їх поверхня сірого або оранжевого кольорів.

16. *Яма № 16 (господарська)*, виявлена у кв. 52-53-М в південно-східній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня передматерика, у східній стінці селітроварницької ями-об'єкту № 10 (рис. 202: я. 16), з глибини 1,1 м від «0». Вірогідно, мала округлу форму, дуже розширені в основі до дна, у верхній частині – рівні стінки і дно, заглиблене по краях. Досліджувалася збережена третина нижньої частини ями (рис. 225: 2). Орієнтовний діаметр на рівні виявлення – 0,74 м, по дну – 1,05 м; глибина – 1,70 м від «0»

або близько 1,35 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, зруйнована спорудженням об'єкту № 10, вірогідно, в третій чверті XVII ст. Заповнення щільне чорноземне, у верхній частині та в основі – з кількома прошарками суглинку. Стінки і дно – без слідів випалу.

Знахідки. У заповненні знайдені 6 фрагментів ліпних *горщиків*. Серед них вінце, прикрашене по краю пальцевими відбитками, нижче – горизонтальним рядом проколів. Поверхня оранжевого кольору, підлискована (рис. 226: 1). Є уламок денця горщика без піддону (рис. 226: 2). На двох уламках стінок відзначені сліди лискування, 3 – з шерехатою поверхнею сірого кольору. Черепок на зламі щільний, жовто-коричневий.

17. *Яма № 17 (господарська)*, досліджена у кв. 51-52-Н в південно-східній частині майданчика, на схилі плато, з рівня передматерика, у південній стінці селітро-

варницької ями-об'єкту № 10 (рис. 202: я. 17), з глибини 0,7 м від «0». Вірогідно, мала округлу форму, трохи нахилені до дна, звужені донизу рівні стінки та рівне дно. Досліджувалася збережена половина ями (рис. 225: 1). Діаметр на рівні виявлення – 0,9 м, по дну – 0,85 м; глибина – 1,10 м від «0» або близько 0,55 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення тверде чорноземне, в основі – з кількома вуглинами і шматочками піщини. Стінки і дно – без слідів випалу.

Знахідки. Уламок стінки ліпного горщика з грубою шерехатою поверхнею, без слідів лискування, сіро-чорного кольору (2,5 × 4,0 см). Виявлений у передденні.

18. *Яма № 18 (господарська, зернова)*, виявлена у кв. 50-51-М на південно-східній ділянці майданчика, в схилівій частині плато, з рівня передматерика, у західній стінці та частині дна пізньосередньовічної ями-об'єкту № 10 (рис. 202: я. 18), з глибини 0,7 м від «0». Мала округлу форму, ледь розширені до дна рівні стінки та рівне дно. Досліджувалася збережена третина ями (рис. 216: 1). Діаметр на рівні виявлення – 1,05 × 1,20 м, по дну – 1,10 × 1,22 м; глибина – 2,25 м від «0» або близько 1,80 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення щільне чорноземне однорідне, в середній частині – з тонкою лінзою материкового суглинку, а в основі – з вуглинами і попелом. Стінки та дно – зі слідами випалу.

Знахідки. Виявлені винятково уламки печини, кілька шматочків обмазки та кістки: вівці свійської (лопаткова, променева, п'ясткова і великогомілкова), вівці або кози (суглобова), коня свійського (уламки мозкових і лицевої частин черепа, верхній зуб, нижні щелепи та зуби, 29 хребців, кілька ребер, лопатка, плечові, променеві, ліктюва, тазова кістки і III фаланга).

19. *Яма № 19 (господарська)*, виявлена у кв. 49-50-ТУ в південно-східній ділянці майданчика, на пологому схилі, з рівня передматерика (рис. 202: я. 19), з глибини

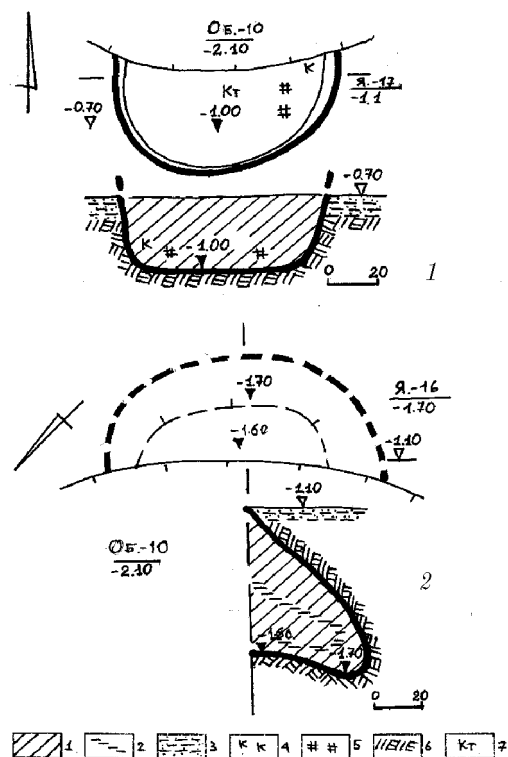

Рис. 225. Селище Поле 2-ї бригади. Ями №№ 16–17. Плани і перетини. 1 – чорнозем; 2 – суглинкові включення; 3 – суглинок; 4 – уламки кераміки; 5 – шматки печини і випаленої обмазки; 6 – материк; 7 – кістки тварин.

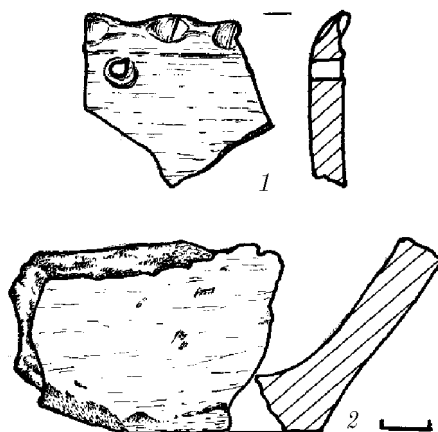

Рис. 226. Селище Поле 2-ї бригади. Фрагменти ліпного посуду.

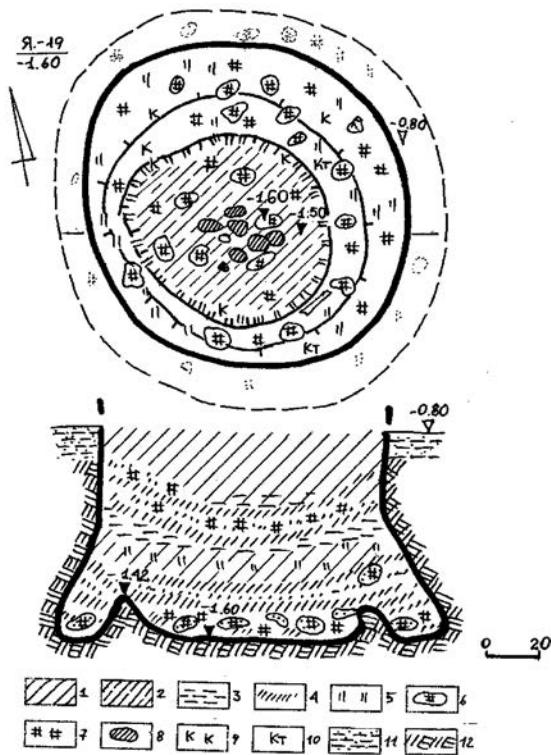

Рис. 227. Селище Поле 2-ї бригади.

Яма № 19. План і перетин.

1, 2 – чорнозем; 3 – суглинок; 4 – попіл;
 5 – вуглини; 6 – шматки печини; 7 – обмазка;
 8 – глиняні вироби; 9 – уламки кераміки;
 10 – кістки тварин; 11 – передматериковий
 суглинок; 12 – материк.

Нижня частина ями була забита попелом, вуглинами, з певним вмістом чорнозему, в якому на дні і в передденні знаходилися 21 цілий та в уламках ліплені керамічні «хлібці», виготовлені з глиняного тіста, змішаного із зернинами проса (*визначення к. і. н. С. А. Горбаненка*).

Центральна заглибина на дні ями, в контурах валикоподібного підвищення, зберігала сліди невеликого вогнища, розпаленого, вірогідно, на поверхні і скинутого зверху до ями з керамічними вотивними виробами, кількома уламками ліпного посуду і кістками тварин. Певний час горіння продовжувалося безпосередньо в ямі, хоча невдовзі було припинене внаслідок засипання попелом.

Стінки ями – без слідів випалу, дно по краях – також, окрім центральної заглибини.

Знахідки. У заповненні ями (на глибині 1,20–1,50 м) виявлені 5 фрагментів від ліпних горщиків скіфського часу (вінці, денце, 3 стінки) і група глиняних предметів овальної форми (21 од.), що лежали практично на дні ями, під стінкою та в центральній заглибині з рештками вогнища (рис. 227-228; 317, кол.вкл. VI).

Вінці *горщика* – тюльпаноподібного профілю, прикрашене по краю орнаментом у вигляді пальцевих вдавлень, а нижче – отворами маленького діаметру. Поверхня підлощена, ззовні – сірого, зсередини – темно-сірого кольорів. Черепок на зламі щільний коричневого, місцями темно-сірого кольорів, з окремими білими включеннями

0,8 м від «0». Мала овальну форму, дещо видовжену з північного заходу на південний схід, в основі – стрімко розширені на третину реальної глибини стінки. Дно в материк мало кільцеве підвищення, типу основи пічної конструкції, діаметром $0,93 \times 1,05$ м і висотою утвореного таким чином валика – до 0,15 м. Досліджувалися збережені нижні дві третини ями (рис. 227). Діаметр на рівні виявлення – $1,25 \times 1,38$ м, по дну – $1,55 \times 1,65$ м; глибина – 1,6 м від «0» або близько 1,1 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення ями мало чорноземно-попелястий вміст і містило чотири прошарки, які варто охарактеризувати особно. На рівні передматерика залягала лінза чорноземного однорідного ґрунту, в основі підстелена незначними включеннями суглинку й уламками печини з окремими вуглинами. Нижче лежав попелястий чорноземний прошарок, потужністю 0,15–0,20 м, також зі шматочками печини. Його відмежовувала знизу тонка кірочка затічного суглинку, що відділяла нижче шар сіро-попелястого ґрунту з численними вуглинами, підстелений лінзою попелу.

(рис. 228: 1). Денце горщика – без утору. Поверхня – шерехата, сіра (рис. 228: 2). Стінки посудин – зі слідами легкого лискування, дві з них мають поверхню чорного кольору, один уламок – коричневу. Черепок на зламі щільний, одноколірний (чорний або коричневий), практично без включень (рис. 228: 1).

Еліпсоподібні глиняні предмети практично однакової форми й розміру. Найбільш великі – 10,6 × 6,0 × 5,0 см і 9,4 × 6,5 × 5,0 см; найменші – 7,0 × 5,2 × 4,5 см та 7,5 × 4,6 × 5,2 см (рис. 317, кол. вкл. VI). Чотирнадцять з них збереглися повністю, інші 7 – у фрагментах. Предмети виготовлені із рихлого тіста, добре випалені. Поверхня ретельно загладжена, світло-коричневого або сірого кольорів (рис. 273). На трьох чітко помітні відбитки пальців (рис. 318, кол. вкл. VI). На поверхні зі всіх боків проглядаються відбитки зерен проса звичайного. Судячи за фрагментованими виробами, такі зернини наявні й у самому тісті. Іншими словами, при замісі глини просо навмисно включалося до складу тіста (Супруненко 2014, с. 71–72, рис. 5).

Описані предмети подібні до глиняних виробів, які іноді, за формою, порівнюють із пиріжками або паляницями (Гавриш 2000, с. 153; Колода 2008, с. 92).

Подібні ліплені вироби, хоча й у невеликій кількості, зустрічаються на поселеннях скіфського часу, зокрема, на пам'ятках Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Так, вони відомі на Кнєшівському городищі у Середньому Прип'їсїллі, причому за розмірами цілком відповідають нашим знахідкам (Гавриш 2000, с. 153), а також на селищі Пасіки-1 на Сїверському Дїнці (Колода 2008, с. 92, рис. 1: 11).

Безперечно, подібні знахідки відносяться до культових предметів, входячи до групи так званих «хлібців». За типологією, запропонованою В. В. Колодою для таких знахідок, описані вироби відносяться до типу IV (Колода 2008, с. 92). Очевидно, такі «пиріжки» використовувалися під час виконання землеробських культурів, що, схоже, підтверджується наявністю на їх поверхні й у самому глиняному замісі відбитків зернівок (Супруненко 2014, с. 73).

Знайдені в ямі кістки, за археозоологічними визначеннями, належали дорослим особинам бика і коня свїйських.

Яма є господарською *скїфського часу*. На певному етапі вона використана як *жертвна*, до якої були вміщені культові керамічні вироби, призначені в якості жертви, певно, божествам родючості та землі. Пізніше яма засипалася винятково рештками горіння, вірогідно, хатнього вогнища.

20. *Яма № 20 (господарська)*, відкрита у кв. 28-29-ОП в центральній ділянці майданчика, на пологому схилі, з рівня основи похованого ґрунту (рис. 202: я. 20), з глибини 0,7 м від «0». Мала овальну форму, зверху рівні прямовисні, а в основі – стрімко розширені до дна стінки і рівне дно. Досліджувалася збережена нижня половина ями (рис. 216: 5). Діаметр на рівні виявлення – 1,6 × 1,8 м, по дну – 2,0 × 2,2 м; глибина – 1,4 м від «0» або близько 0,8 м від рівня похованого чорнозему.

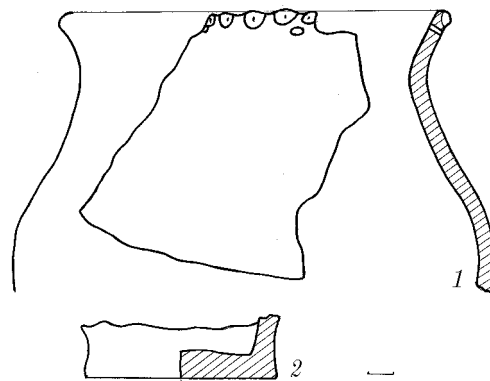

Рис. 228. Селище Поле 2-ї бригади. Яма № 19. Уламки ліпного посуду.

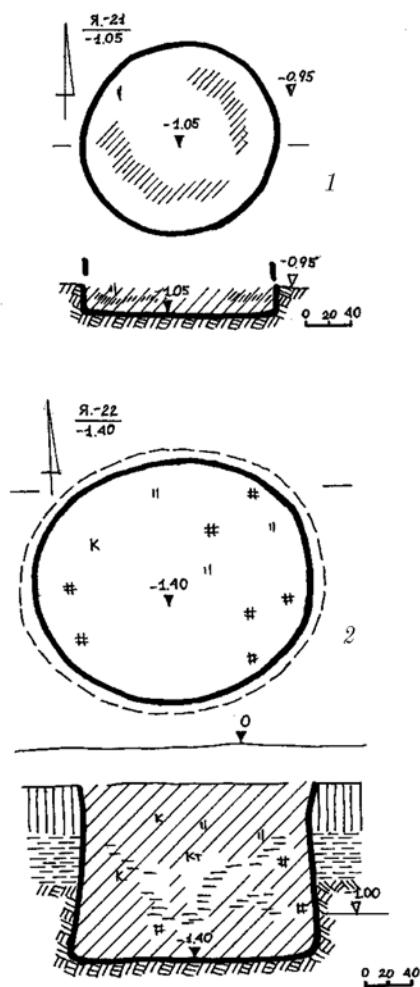

Рис. 229. Селище Поле 2-ї бригади. Ями №№ 21–22. Плани і перетини.

майданчика, у надсхиловій частині плато, з рівня похованого ґрунту (рис. 202: я. 22), з глибини 0,4 м від «0». Мала овальну в плані, слабо конусоподібну в перетині форму, рівні, дещо розширені до рівного дна вертикальні стінки, ледь скруглені в основі. Діаметри: на рівні виявлення – 1,95 × 2,30 м, по дну – 2,05 × 2,40 м; глибина – 1,40 м від «0» або близько 0,9 м від рівня похованого горизонту (рис. 229: 2).

Велика яма впущена з рівня стародавньої денної поверхні і могла бути заглибленою частиною наземної господарської будівлі. Верхня частина заповнення дуже щільна, з окремими вуглинами та єдиним уламком ліпної кераміки, середня частина мала лінзоподібні тонкі включення материкового суглинку, зі шматочками печини й обмазки, ще одним ліпним черепком та кількома кістками однієї дорослої особи бика свійського. Нижня частина переддення містила більш сіро-чорний світліший рихлий чорнозем, зі слідами затьоків. Стінки ями вирівняні у давнину, без слідів випалу.

Знахідки. Два дрібні уламки ліпного посуду належать стінкам *горщиків* з шерехатою, місцями підлисковою, поверхнею сірого кольору. Черепок однорідний щільний, сірий. Розміри – 3,5 × 3,0 та 4,1 × 3,2 см.

З ями походить уламок лицевої частини черепа собаки свійської.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення чорноземне однорідне, в основі – з прошарком вуглин і попелу. Стінки і дно – без слідів випалу.

Знахідки. Фрагмент стінки ліпного *горщика* із шерехатою поверхнею сірого кольору, розмірами 3,2 × 3,6 см.

21. *Яма № 21 (господарська)*, виявлена у кв. 44-45-ДЕ в північно-західній частині майданчика, край початку схилу плато, з рівня материка (рис. 202: я. 21), з глибини 0,95 м від «0». Мала округлу форму, вертикальні прямовисні стінки, рівне дно. Діаметр на рівні виявлення і по дну – 1,6 м; глибина – 1,05 м від «0» або близько 0,6 м від рівня похованого чорнозему (рис. 229: 1). Досліджувалася лише нижня частина ями.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення щільне чорноземне однорідне попелясте, з кількома крупними вуглинами та двома уламками ліпної кераміки. Стінки і дно ями старанно зачищені у давнину, без слідів випалу.

Знахідки. Незначні уламки стінок одного ліпного *горщика* з грубою шерехатою поверхнею, без слідів лискування, сірого кольору (1,7 × 4,1 та 2,4 × 3,0 см).

22. *Яма № 22 (господарська)* відкрита у кв. 49-ГД в північно-західній ділянці

Є заглибленою частиною господарської будівлі або великою господарською ямою скіфського часу.

23. *Яма № 23 (господарська)*. Нижня частина ями досліджена у кв. 62-63-ГД в північно-східному кутку прирізки для факельного амбару, у північно-східній ділянці майданчика, на схилі плато, з рівня материка (рис. 202: я. 23) – глибини 0,9 м від «0». Мала круглу по верху форму, нерівномірно розширені в основі і скруглені до вирівняного дна стінки, що утворювали в основі підовальної форми невеликий обсяг на кшталт ніші-підбою. Досліджувалися збережені дві третини ями (рис. 230: 3). Діаметр на рівні виявлення – 1,20 м, розміри по дну – 1,50 × 1,75 м, глибина – 2,05 м від «0» або близько 1,6 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, верхня частина зруйнована під час закладання траншеї факельного амбару. Заповнення щільне, сіро-чорночорноземне, злегка попелясте, з уламками печини, вугликами, трьома шматочками ліпних посудин. Зі східного боку в середній частині заповнення – масив материкового суглинку. Стінки і дно – не випалені.

Знахідки. Три фрагменти ліпного посуду: стінка *горщика* з шерехатою поверхнею, уламок денця іншого *горщика* зі злегка виділеним піддоном, а також фрагмент *миски* – з темною, майже чорною поверхнею, легким лискуванням, черепок на зламі щільний, без включень (рис. 231).

Серед визначених із заповнення ями – кістки вівці або кози, свині і коня (нижня щелепа і лопатка) свійських.

24. *Яма № 24 (господарська)* вивчена у кв. 61-62-Д в північно-східній частині прирізки для факельного амбару та на північно-східній ділянці майданчика, на схилі плато, з рівня материка (рис. 202: я. 24) – глибини 1,0 м від «0». Мала круглу по верху форму, прямовисні рівні, незначно скруглені до рівного дна стінки. Досліджувалася збережена нижня третина ями (рис. 230: 2). Діаметр – 1,17 м, глибина – 1,40 м від «0» або близько 0,85 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, верхня частина зруйнована під час закладання траншеї факельного амбару. Заповнення щільне, сіро-чорночорноземне попелясте, з вугликами й уламками печини. Знахідки відсутні.

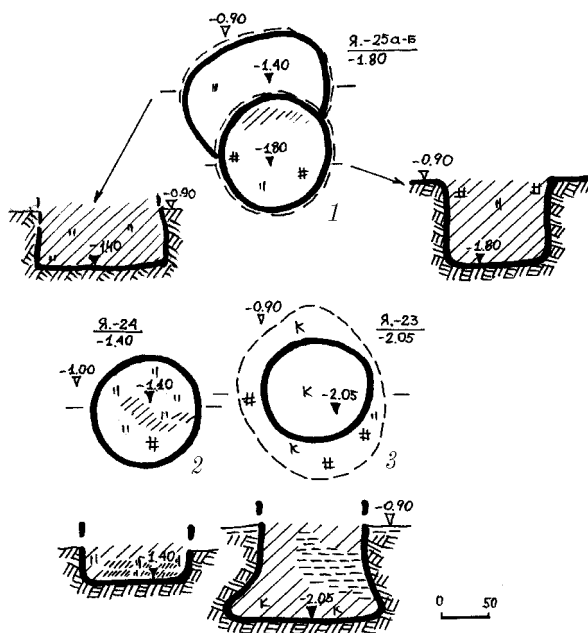

Рис. 230. Селище Поле 2-ї бригади. Ями №№ 23–25. Плани і перетини.

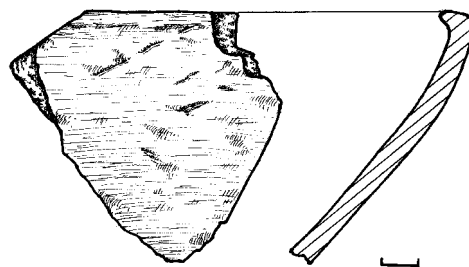

Рис. 231. Селище Поле 2-ї бригади. Яма № 23. Фрагмент ліпної миски.

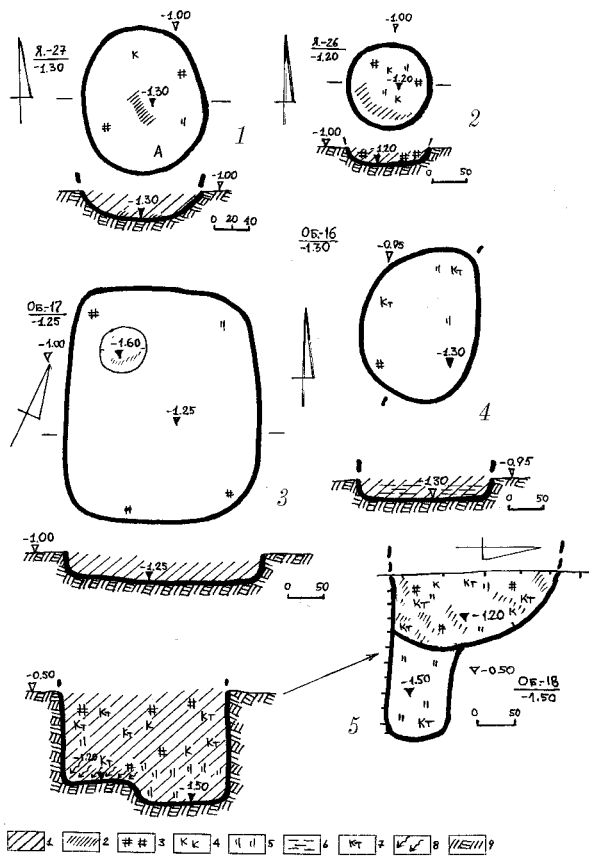

Рис. 232. Селище Поле 2-ї бригади.
 Ями №№ 26–27 (1–2)
 та об'єкти №№ 16–18 (3–5).
 1 – чорноземне заповнення; 2 – попіл; 3 – печина і палений суглинок; 4 – уламки кераміки;
 5 – вуглини; 6 – суглинок; 7 – кістки тварин;
 8 – затьоки; 9 – материк.

26. Яма № 26 (господарська). Нижня частина ями досліджена у кв. 58-59-В в північно-західному кутку прирізки для факельного амбару, у північно-східній ділянці майданчика, на схилій частині плато, з рівня материка (рис. 202: я. 26) – глибини 1,0 м від «0». Вірогідно, мала круглу форму, розширені в основі і скруглені до дна стінки, скруглене, слабко заглиблене дно. Досліджувалася збережена 1/5 нижня частина ями (рис. 232: 2). Діаметр на рівні виявлення – 1,15 м, глибина – 1,20 м від «0» або близько 0,8 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, частково зруйнована під час закладання траншеї факельного амбару. Заповнення щільне сіро-чорноземне попелясте, з уламками печини, вуглинами, двома шматочками денця ліпного горщика, в основі – слідами попелу. Стінки і дно – не випалені

Знахідки. Два фрагменти денця (центральної частини) від ліпного горщика з шерхатою поверхнею сірого кольору (4,3 × 2,2 та 3,5 × 1,7 см).

27. Яма № 27 (господарська). Нижня частина ями виявлена у кв. 54-55-Е в північно-східній ділянці майданчика, на схилій частині плато, з рівня материка (рис. 202: я. 27), з глибини 1,0 м від «0». Вірогідно, мала овальну форму, розширені в основі

25. Ями №№ 25 а-б (господарські).

Ями, з яких менша (яма № 25а) перерізає більшу (яма № 25б), досліджені у кв. 61-62-БВ в північно-східному кутку прирізки для факельного амбару, у північно-східній ділянці майданчика, на схилій частині плато, з рівня материка (рис. 202: я. 25) – глибини 0,9 м від «0». Перша мала круглу, друга – підовальну округлу форми, незначно розширені в основі і ледь скруглені до дна стінки, в одному випадку рівне, в іншому – слабко заглиблене дно. Досліджувалися збережені нижні половини ям (рис. 232: 1). Для ями № 25а діаметри становили: на рівні виявлення – 1,20 м, по дну – 1,25 м; глибина – 1,80 м від «0» або близько 1,35 м від рівня похованого чорнозему; для ями № 25б розміри склали: на рівні виявлення – 1,40 × 1,60 м, по дну – 1,45 × 1,65 м; глибина – 1,40 м від «0» або близько 0,95 м від рівня похованого чорнозему.

Обидві ями були впущені з рівня стародавньої денної поверхні, причому, яма № 25а – через деякий час пізніше від полищеної ями № 25б, і частково зруйновала південну частину останньої. Заповнення ям подібне – щільне сіро-чорноземне, з уламками печини і вуглинами. Інших знахідок не виявлено. Стінки і дно – не випалені. *Знахідки* відсутні.

і скруглені до дна стінки, скруглене і рівномірно заглиблене дно. Досліджувалася збережена нижня частина ями (рис. 232: 1). Діаметр на рівні виявлення – 1,30 × 1,56 м, глибина – 1,30 м від «0» або близько 0,9 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, зруйнована під час закладання траншеї факельного амбару, у зв'язку із обвалом стінки під бульдозером. Заповнення щільне сіро-чорноземне, з уламком стінки ліпного горщика та дрібним амфорним черепком, фрагментами печини, в основі – слідами попелу, вуглинами. Стінки і дно – без свідчень цілеспрямованого випалу.

Знахідки. Виявлені фрагмент стінки ліпного *горщика* з шерехатою поверхнею оранжевого кольору (2,1 × 2,5 см) та уламок стінки античної світлоглиняної *амфори* (1,5 × 3,2 см).

28. *Яма № 28 (господарська).* Частина ями зачищена у кв. 24-М в центральній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня основи похованого чорнозему (рис. 202: я. 28), з глибини 0,55 м від «0», біля місця встановлення без погодження з археологами бурової вежі. Мала округлу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,20 м. Прокопана лише на глибину – близько 0,7 м від «0» або 0,3 м від рівня похованого чорнозему. Впущена з рівня стародавньої денної поверхні.

Не досліджувалася у зв'язку із монтажем, а пізніше – роботою бурової установки. Заповнення сіро-чорноземне, з дрібними уламками ліпного посуду, фрагментами печини. Стінки – без слідів випалу.

Господарська яма належала до кола заглиблених в ґрунт об'єктів *скіфського часу*. Напевне, не дивлячись на поверхневу підсіпку суглинку, знищена під час геолого-пошукових робіт.

29. *Яма № 29 (господарська).* Нижня частина ями виявлена у кв. 35-36-Л в центральній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня передматерика (рис. 202: я. 29), з глибини 0,85 м від «0», біля місця встановлення бурової вежі. Мала круглу форму, діаметр на рівні виявлення – 0,9 × 1,0 м. Досліджувалася лише на глибину близько 1,0 м від «0» або 0,55 м від рівня похованого чорнозему. Впущена зі стародавньої денної поверхні.

Нижче не досліджувалася у зв'язку із монтажем, а пізніше – роботою бурової установки. Заповнення сіро-чорноземне, з уламками ліпного посуду, вуглинами, кістками тварин.

Господарська яма є рештками заглибленого в ґрунт об'єкта *скіфського часу*. Знищена в ході геолого-пошукових робіт.

30. *Яма № 30 (господарська).* Основа ями відкрита у кв. 40-41-М в центральній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня залягання материка (рис. 202: я. 30), з глибини 1,05 м від «0», поряд із місцем встановлення бурової вежі. Мала округлу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,5 × 1,6 м. Не вивчалася.

Здійснена спроба прокопування до глибини близько 1,1 м від «0» або 0,65 м від рівня похованого чорнозему, в ході якої відзначене виклинювання заповнення і ознаки материкового дна. Впущена з рівня стародавньої денної поверхні.

Не досліджувалася у зв'язку із монтажем, а пізніше – заливанням буровими розчинами оточуючої ділянки. Заповнення світле чорноземне, з вуглинами.

Господарська яма є залишками заглибленого в ґрунт об'єкта *скіфського часу*. Зруйнована в ході геолого-пошукових робіт.

31. *Яма № 31 (господарська).* Нижня частина неглибокої ями виявлена у кв. 42-ІК в центрально-східній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня перед-

материка (рис. 202: я. 31), з глибини 0,7 м від «0». Мала круглу форму, рівні в основі до вирівняного дна стінки. Встановлена глибина – 0,8 м від «0». Вибраний вміст чорноземного заповнення не дав жодної зі знахідок. Діаметр на рівні виявлення і дна – 1,30 м.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, зруйнована під час спроби закладання траншеї факельного амбару, у зв'язку із обвалом стінки уступа під бульдозером.

Господарська яма належала до кола заглиблених в ґрунт об'єктів *скіфського часу*.

32. *Яма № 32 (господарська)*. Слід ями відзначений у кв. 40-41-І в центральній східній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня залягання передматерика (рис. 202: я. 32), з глибини 0,6 м від «0». Вірогідно, мала округлу форму. Не досліджувалася.

Діаметр на рівні виявлення орієнтовно становив – 1,1 × 1,2 м, глибина – можливо, 0,60–0,65 м від «0» або близько 0,2 м від рівня похованого чорнозему.

Влаштована у похованому ґрунті, зруйнована під час закладання траншеї факельного амбару, у зв'язку із обвалом стінки під бульдозером. Заповнення сіро-чорноземне попелясте.

Господарська яма належить до числа сміттєвих *скіфського часу*.

33. *Яма № 33 (господарська)*. Нижня частина ями виявлена у кв. 47-ЛІМ в східній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня передматерика (рис. 202: я. 33), з глибини 0,7 м від «0». Мала круглу форму, рівні вертикальні та скруглені в основі до рівного дна стінки. Досліджувалася збережена нижня частина ями (рис. 233: 1). Діаметр на рівні виявлення і по дну – 1,20 × 1,24 м, глибина – 0,90 м від «0» або близько 0,45 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, частково зруйнована під час прокладання траншеї факельного амбару. Заповнення сіро-чорноземне попелясте, з дрібними уламками стінок ліпного посуду, слідами попелу і вуглинами. Стінки та дно – без слідів випалу.

Знахідки. Дрібні фрагменти стінок ліпних *горщиків* з шерехатою поверхнею сірого й оранжевого кольорів (від 0,5 × 0,8 до 1,1 × 2,3 см), 5 од.

34. *Яма № 34 (сміттєва)*. Нижня частина ями досліджена у кв. 46-47-ЗІ в східній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня основи похованого ґрунту (рис. 202: я. 34), з глибини 0,65 м від «0». Мала округлу форму, округлене дно. Вивчалася збережена нижня частина ями, доведеної до материка (рис. 232: 2). Діаметр на рівні виявлення – 1,23 × 1,25 м, глибина – 0,90 м від «0» або близько 0,45 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, пошкоджена під час закладання траншеї факельного амбару. Заповнення щільне сіро-чорноземне, з слідами попелу, вуглинами і таранною кісткою вівці або кози без слідів обробки та помітних слідів обрізання м'яса.

Яма належить до числа заглиблених в ґрунт об'єктів *скіфського часу*.

35. *Яма № 35 (сміттєва)*. Також нижня частина ями досліджена у кв. 47-ІІ в східній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня основи передматерика (рис. 202: я. 35), з глибини 0,8 м від «0». Вірогідно, мала овальну форму, скруглені до рівномірно заглибленого дна стінки, без слідів випалювання. Досліджувалася збережена основа ями. Діаметр на рівні виявлення – 1,50 × 1,60 м, глибина – 1,00 м від «0» або близько 0,55 м від рівня похованого чорнозему (рис. 233: 3).

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні, частково зруйнована під час прокладання траншеї факельного амбару, у зв'язку із обвалом стінки під бульдозером. Заповнення чорноземне, з розвалом дрібного амфорного оранжевоглиняного уламка, слідами вуглин. Дно без свідчень цілеспрямованого випалу.

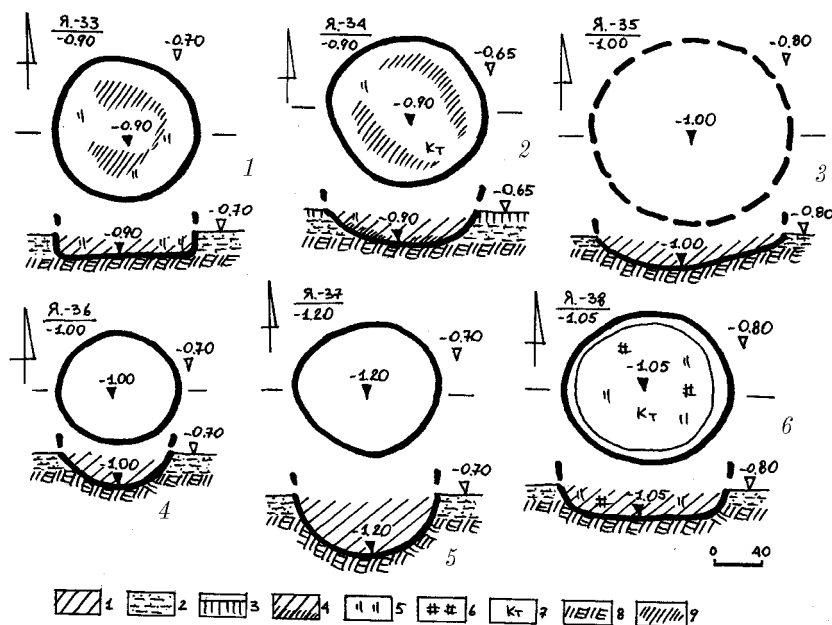

Рис. 233. Селище Поле 2-ї бригади. Ями №№ 33–38. 1 – чорнозем; 2 – суглинок; 3 – похований ґрунт; 4 – чорноземно-попелясте заповнення; 5 – вуглини; 6 – печина і випалений суглинок; 7 – кістки тварин; 8 – материк; 9 – попіл.

36. *Яма № 36 (господарська)*. Подібна, хоча значно менша, нижня частина ями виявлена у кв. 49-І в східній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня передматерика (рис. 202: я. 36), з глибини 0,7 м від «0». Мала округлу форму, скруглене дно. Досліджувалася нижня частина ями (рис. 233: 4). Діаметр на рівні виявлення – 0,82 × 0,98 м, глибина – 1,00 м від «0» або близько 0,4 м від рівня похованого чорнозему.

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення сіро-чорноземне. Стінки і дно – без слідів випалу.

Знахідки не виявлені.

Господарська яма є заглибленим в ґрунт об'єктом скіфського часу.

37. *Яма № 37 (господарська)*. Також нижня частина ями відкрита у кв. 46-ЖЗ в східній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня передматерика (рис. 202: я. 37), з глибини 0,7 м від «0». Вірогідно, мала округлу форму, рівномірно скруглені до округлого материкового дна стінки. Досліджувалася нижня частина ями. Діаметр на рівні виявлення – 1,10 × 1,20 м, глибина – 1,00 м від «0» або близько 0,45–0,50 м від рівня похованого чорнозему (рис. 233: 5).

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення сіро-чорноземне, однорідне. Дно – без свідчень випалу.

Знахідки відсутні. Господарська яма належить скіфському часу.

38. *Яма № 38 (господарська)*. Нижня частина ями виявлена у кв. 65-Є в східній ділянці майданчика, на схилівій частині плато, з рівня основи передматерика (рис. 202: я. 38), з глибини 0,80 м від «0». Мала скруглено-овальну форму, незначно звужені в основі і скруглені до рівного дна стінки, без слідів випалу. Досліджувалася збережена нижня частина ями. Діаметр на рівні виявлення – 1,20 × 1,40 м, по дну – 1,00 × 1,15 м, глибина – 1,05 м від «0» або близько 0,6 м від рівня похованого чорнозему (рис. 233: 6).

Впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення тверде сіро-чорноземне, з уламками печини, слідами попелу, вуглинями та єдиною кісткою – другою фалангою молоді особи бика свійського. Дно – без слідів випалу.

Знахідки не виявлені. Яма належить до кола заглиблених в ґрунт господарських об'єктів *скіфського часу*.

Житлові та господарські об'єкти, печі

39. *Об'єкт № 8 (рештки печі)*. Невелика ямка, оточена суглинковим кільцем розвалу стінок, виявлена у кв. 13-14-БВ, у північно-західній частині майданчика майже на вершині плато мису, з рівня похованого ґрунту (рис. 202: об. 8; 234: 1), тобто, глибини 0,45 м від «0». Мала овальну форму, видовжену майже в меридіональному напрямку, похило звужені донизу стінки, скруглено завершені невеличким дном. Діаметри: на рівні виявлення – 0,50 × 0,70 м, дна – 0,35 × 0,50 м; глибина – 0,8 м від «0» або 0,35 м від рівня стародавньої денної поверхні.

Впущена з рівня похованого ґрунту. Заповнення щільне затічне чорноземне, зі слідами висоленого попелу. Стінки і дно вирівняні. По краю ямки відзначені рештки розвалу порівняно тонкого кільця суглинкового випаленого масиву стінок пічної споруди, товщиною до 10 см, що збереглися на висоту 0,10–0,15 м, і були пошкоджені оранкою. Це «кільце», діаметром 0,8 × 0,9 м, мало розрив з південно-східного боку, де відзначалися вуглини на стародавній денній поверхні. Можливо, саме з цього боку знаходилося устя печі. По краях внутрішньої ямки лежали шматки сірого граніту та дрібні кварцитові уламки, навколо решток стін – розкришена плугами пічина і вуглини. Стінки ямки зберегли сліди випалу вогнем.

У заповненні знайдені численні вуглини, кілька уламків рубаних кісток, фрагменти ліпного посуду, розкришені і цілий амфорні уламки (рис. 234: 1 а, к).

Знахідки, серед яких переважали фрагменти ліпних *горщиків* (16 фр.), не надто численні. Верхні частини горщиків представлені вінцем слабо профільованої посудини, прикрашеної по краю пальцевими заціпами, нижче – круглими проколами (рис. 235: 1). Є два денця, одне з яких – зі злегка виділеним піддоном (рис. 235: 3). З 13 уламків стінок – 5 мають сліди слабого лискування. Зовнішня поверхня у більшості – світло-сірого кольору, внутрішня – оранжева або чорна. Черепок на зламі досить щільний, майже чорного кольору, з білими мінеральними включеннями різних розмірів.

Крім того, у заповненні виявлений уламок стінки світлоглиняної античної *амфори*, вкритої зовні ангобом салатого кольору. а також 4 гранітних камені, один з яких має добре оброблену гладку поверхню і затертості, та, безсумнівно, використовувався як терочник (рис. 235: 2).

Визначені кістки тварин належать особинам бика свійського та коня свійського.

Об'єкт розглядається як рештки печі для просушування сільськогосподарської продукції *скіфського часу*, дещо віддалений від забудованої у давнину ділянки поселення.

40. *Об'єкт № 9 (рештки житлової будівлі)* виявлений у кв. 17-18-НП, у централь-но-західній частині майданчика, в надсхиллі плато мису, з рівня основи похованого ґрунту (рис. 202: об. 9), тобто, глибини 0,7 м від «0». Котлован мав підпрямокутно-заовалену з південного боку форму, зі скругленими кутами, видовжену за довшою віссю в меридіональному напрямку або стінками за сторонами світу. Незначно звужені донизу стінки – скруглено завершені рівним дном, влаштованим на рівні залягання ма-

терика. З північного боку, вздовж стінки, відзначався невеликий уступ, шириною до 0,5 м, що здіймався наді дном на 5 см (рис. 234: 2).

Розміри заглибленої частини котловану – 2,2 × 3,4 м, до північно-східного його кутка примикала підпрямокутна заглибина входу – 0,30 × 1,15 м (загальна площа котловану – близько 8 м²); його глибина – 0,85 м від «0» або 0,45 м від рівня стародавньої денної поверхні.

До середини західної стінки також примикала заглибина решток опалювального пристрою типу відкритого вогнища, для якого у дні відкопана овальна з похилими стінками широтно зорієнтована ямка, розмірами на рівні «підлоги» – 1,0 × 1,2 м, по дну – 0,68 × 0,90 м і глибиною 0,2 м від «долівки». Пічна «яма» заповнена темнішим, вуглистим чорноземним вмістом, з попелом та шматочками вигорілої обмазки в основі.

Котлован впущений з рівня похованого ґрунту. Заповнення щільне чорноземне, зі слідами попелу, вуглинями. Дно вирівняне, без решток стовпових ямок. У заповненні виявлені понад 30 уламків ліпної кераміки, шматки печини й обмазки, кілька кісток тварин.

Знахідки походять із нижньої частини заповнення, переважно, з глибини 0,70–0,85 м. Серед них переважають фрагменти ліпних *горщиків* (27 од.), 7 уламків – профільовані частини (5 вінець і 2 денця). Всі вінця однотипні – від слабко профільованих посудин, прикрашених по краю в тій чи іншій ступені вираженими пальцевими защипами, нижче – круглими проколами (рис. 236: 1–3). Обидва денця – з піддоном, одне з них – від посудини великих розмірів (рис. 236: 4). На ньому є відбитки зернівок. Більшість уламків стінок мають сліди слабкого лискування. Їх зовнішня поверхня – оранжевого кольору, внутрішня – темно-сірого.

Уламки *амфор* (9 од.) відносяться до посудин, щонайменше, трьох центрів. Від світлоглиняних амфор збереглася більша частина ручки з нижнім приліпом (склеєна

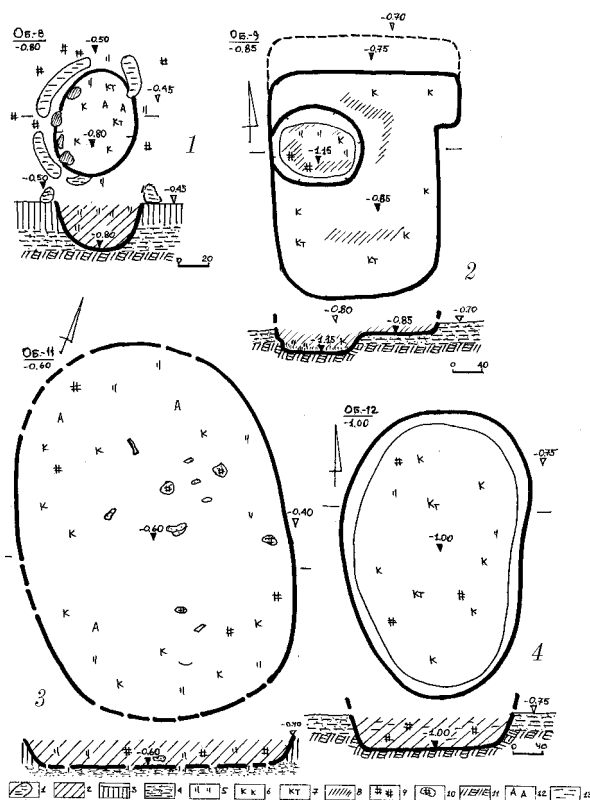

Рис. 234. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкти №№ 8 (залишки печі), 9 (житло), 11–12 (господарські будівлі).

- 1 – суглинкові останці; 2 – чорнозем;
- 3 – похований ґрунт; 4 – суглинок; 5 – вуглини;
- 6 – уламки кераміки; 7 – кістки тварин;
- 8 – попіл; 9 – печина і обпалений суглинок;
- 10 – шматки печини; 11 – материк;
- 12 – уламки амфор; 13 – суглинок.

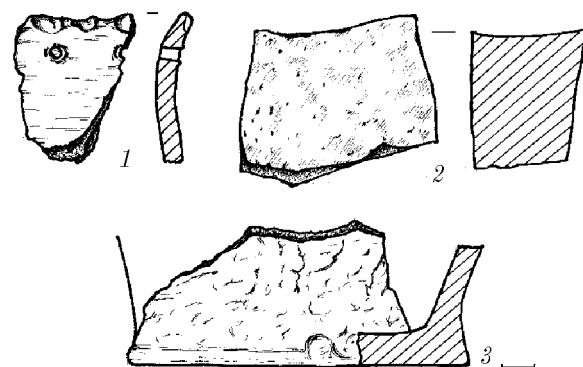

Рис. 235. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт № 8. Уламки ліпного посуду (1, 3) і фрагмент амфорної стінки (2).

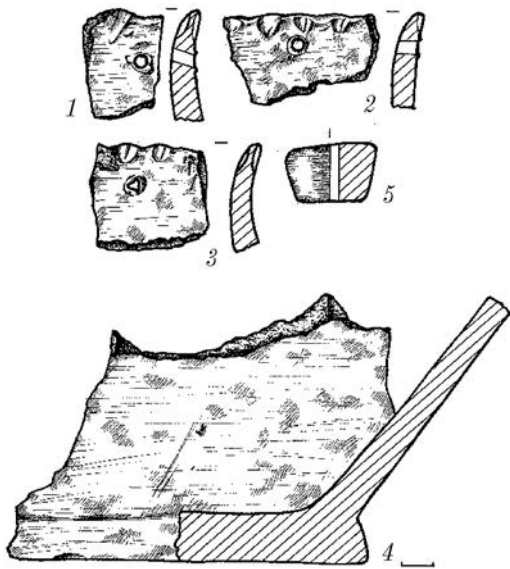

Рис. 236. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт (житло) № 9. Фрагменти ліпного посуду (1-4) та пряслице (5).

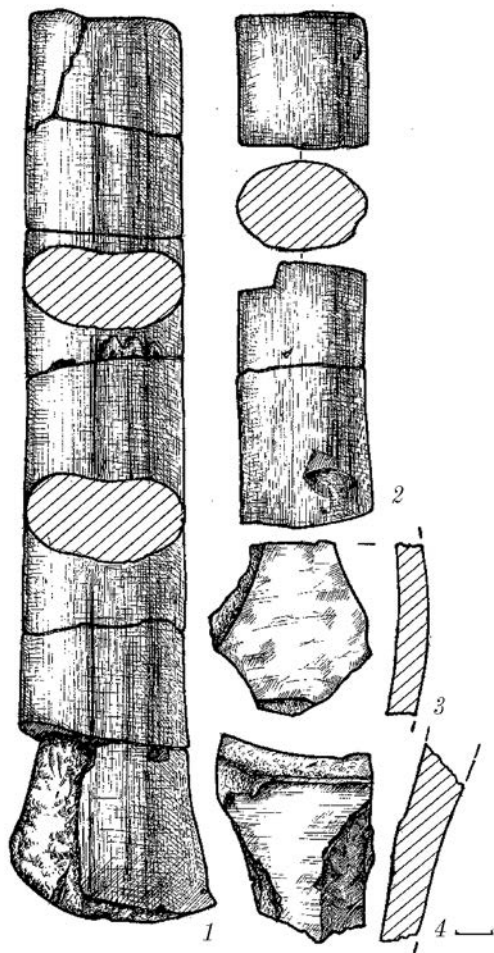

Рис. 237. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт (житло) № 9. Фрагменти амфор.

з 8 фрагментів), а також ще 3 фрагменти від ручок (рис. 237: 1-2). Крім того, наявні ще 3 фрагменти стінок. Уламок стінки амфори зі світло-жовто-гарячим ангобом належить посудині іншого центру. Від амфори ще одного центру збереглося 2 фрагменти стінок світло-сірого кольору, із дрібними золотавими включеннями в тісті.

Серед знахідок – керамічне пряслице зрізано-конічної форми, з темно-сірою лискованою поверхнею. Висота 1,8 см, діаметри 2,5 і 3 см, діаметр отвору – 6 мм (рис. 236: 5).

Кістки тварин належать двом особинам бика свійського і коня свійського.

Об'єкт може розглядатися як залишки котловану наземного, слабко заглибленого в ґрунт житла *скіфського часу*.

41. *Об'єкт № 11 (рештки господарської будівлі)* виявлений у кв. 5-6-ЛН у західній частині майданчика, в надсхиллі плато мису, з рівня похованого ґрунту (рис. 202: об. 11), тобто, з глибини 0,4 м від «0». Мав підпрямокутно-овальну форму, видовжену в напрямку північний захід – південний схід, незначно звужені донизу стінки, скруглено завершені рівним дном, влаштованим на рівні залягання передматерика. Розміри заглибленої частини котловану будівлі – 1,8 × 2,5 м (4,5 м²); глибина – 0,6 м від «0» або 0,2 м від рівня стародавньої денної поверхні (рис. 234: 3).

Котлован впущений з рівня похованого ґрунту. Заповнення щільне чорноземне зі слідами висоленого попелу, вуглини. Дно вирівняне, без решток стовпових ямок. У заповненні виявлені 34 уламки ліпної кераміки та 3 амфорні фрагменти від тарного посуду, в центрі – поодинокі шматки печини і череню опалювального пристрою, що випадково потрапили до заповнення, кістки тварин.

Знахідки. Переважають фрагменти ліпних *горщиків* різних розмірів. Серед них – 6 уламків донець, 3 з яких мають

виділений піддон, а одне – належить товстостінному горщику досить великих розмірів (рис. 238). На одному з денць – відбитки зернівок. Всі уламки стінок горщиків мають сліди слабкого лискування. Поверхня світло-сіра або оранжева. Черепок у зламі для близько половини – дуже щільний, в іншій – надто пористий, включення – білого кольору.

Серед інших знахідок – фрагмент стінки античної *амфори* з світло-оранжевим кольором поверхні.

Визначені кістки тварин належать бичу свійському, вівці або козі, коню свійському, свині свійській, а також єдиній дикій тварині – *зубру*. Не визначений 1 фрагмент кістки ссавця.

Об'єкт може розглядатися як залишки котловану слабо заглибленої в ґрунт господарської будівлі *скіфського часу*.

42. *Об'єкт № 12 (господарська будівля)* виявлений у кв. 14-15-ЛН, у західній частині майданчика, в надсхиллі плато мису, з рівня передматерика (рис. 202: об. 12), тобто, глибини 0,7 м від «0». Мав овальну видовжену форму, орієнтацію майже в меридіональному напрямку, звужені донизу стінки, скруглено завершені рівним дном, влаштованим на рівні залягання материка. Розміри заглибини котловану по верху – 1,2 × 1,9 м, по дну – 1,05 × 1,70 м (1,75 м²); глибина – 1,0 м від «0» або 0,50–0,55 м від рівня стародавньої денної поверхні (рис. 234: 4).

Котлован впущений з рівня похованого ґрунту. Заповнення щільне суглинисто-чорноземне, зі слідами висоложеного попелу, вуглинями, шматочками обмазки. Дно вирівняне, без решток стовпових ямок. У заповненні виявлені 6 уламків ліпної кераміки та кілька кісток тварин.

Знахідки належать фрагментам вінця, денця і 4-х стінок ліпних *горщиків*. Уламок вінця – від *мініатюрної* тонкостінної *посуди* з плавно відігнутих краєм, прикрашеної розрідженими пальцевими заціпами. Зовнішня і внутрішня поверхні – оранжевого кольору, без помітних включень (рис. 239: 1). Денце – без вираженого піддону, поверхня груба, із зовнішнього боку – світло-сірого кольору, з внутрішнього – темна, майже чорна (рис. 239: 2). Черепок на зламі – пористий, з білими включеннями. Всі стінки – з грубою, шерехатою поверхнею, світло- або темно-сірого кольорів. Черепок на зламі щільний, одноколірний (оранжевий) або двоколірний (оранжевий і чорний), з дрібними світлими включеннями.

Інших знахідок не виявлено. Визначені кістки належать вівці або козі, свині свійській та коню свійському.

Об'єкт є котлованом заглибленої в ґрунт господарської будівлі *скіфського часу*.

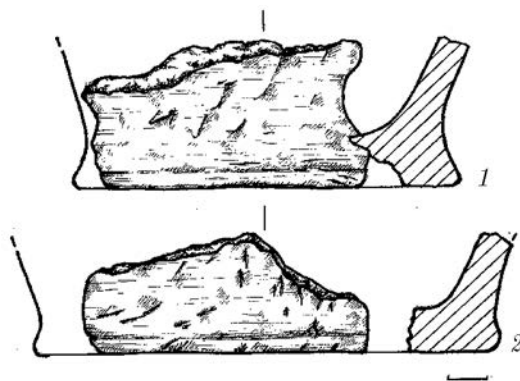

Рис. 238. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт № 11. Уламки ліпного посуду.

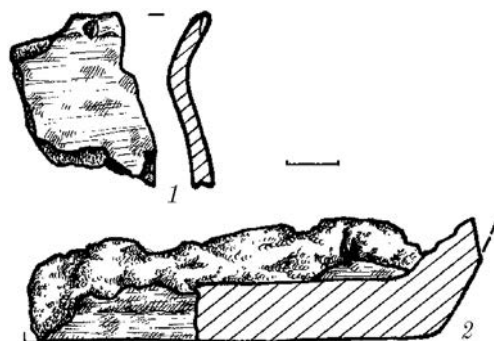

Рис. 239. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт № 12. Фрагменти ліпного посуду.

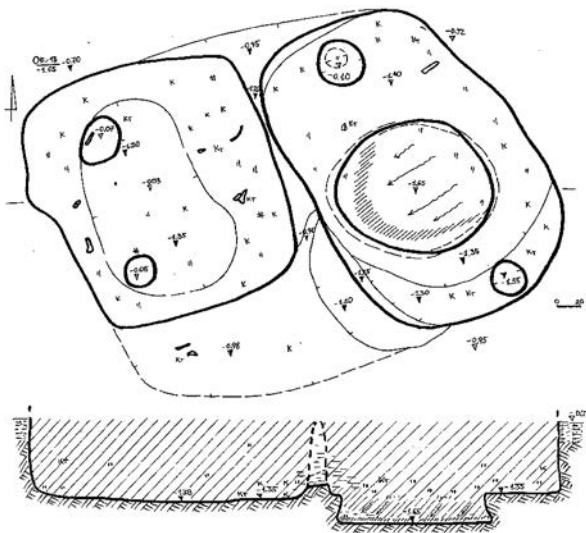

Рис. 240. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт № 13 (господарська будівля).

Рис. 241. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт № 13. Розчистка. Фото.

денний схід. Її розміри становили – $1,90 \times 2,85$ м (понад $5,3$ м²), глибина вирівняного дна знаходилася на рівні $1,35$ м від «0». За довгою віссю приміщення, поряд з його коротшими (широтними) стінками, знаходилися стовпові ямки круглої в плані форми, діаметром $0,30$ – $0,38$ м, простежені на глибину $0,1$ – $0,2$ м від рівня дна. З південно-східного боку, вздовж стінки, дугою розташовувався вузький уступ, шириною $0,3$ м, відзначений на рівні $1,30$ м від «0». А посеред цієї камери – овальна в плані неглибока господарська яма, місцями з дещо розширеними до рівного дна, а місцями – незначно звуженими стінками, що мала глибину $1,65$ м від «0» або $0,30$ м від рівня «долівки». Розміри цієї ями на «підлозі» камери становили – $1,20 \times 1,45$ м, по дну – $1,20 \times 1,43$ м.

Заповнення камери відзначалося щільністю сіро-чорноземного вмісту, з наявністю попелястих відтінків, численних вуглин, дрібних шматочків перегорілої обмазки. Заповнення було чорноземним попелястим, затічним, в основі – підстеленим тонким шаром попелу з численними вуглинами (рис. 240).

До цієї камери з південного заходу вів вузький спуск-коридор входу, орієнтовними розмірами – $0,7$ – $1,0 \times 2,1$ м, що завершувався біля південно-західного кутка заглибленої частини приміщення дугоподібною похилою сходинкою, розмірами – $0,40 \times 1,50$ м. Глибина залягання вирівняного і вичовганого дна входу знаходилася на

43. *Об'єкт № 13 (рештки господарської будівлі)* виявлений у кв. 9-12 – НП у західній частині майданчика, над схилом плато мису, з рівня передматерика (рис. 202: об. 13), з глибини $0,70$ – $0,75$ м від «0». Котлован мав підпрямокутну, швидше, ромбоподібну форму, зі скругленими кутами, стінками, наближено розташованими за сторонами світу. Загальна орієнтація решток будівлі за довгою віссю – по лінії північний схід – південний захід (рис. 240). Лець звужені донизу в основі стінки скруглено завершені вирівняним дном, влаштованим на рівні залягання материка (рис. 241).

Загальні розміри котловану – $3,20 \times 4,10$ м (загальна площа – близько 13 м²); його максимальна глибина – $1,35$ м від «0» або $0,90$ м від рівня стародавньої денної поверхні.

Внутрішній обсяг нижньої частини котловану поділявся на три камери – два господарських приміщення і вхідний «коридор», розташований з південно-західного боку, звідки, вірогідно, й був влаштований вхід до заглибленої частини будівлі.

«Східна» камера мала підпрямокутні обриси, зі скругленими кутами, була зорієнтована по лінії північний захід – пів-

рівні 0,95 м від «0», спуск сходинки – в межах 1,10–1,25 м від «0». Заповнення входу було чорноземним, дуже щільним, з кількома кістками тварин.

«Західна» камера мала також підпрямокутні, ближче до квадратних, обриси, зі скругленими кутами, була зорієнтована по вісі північний захід – південний схід. Її розміри становили – 2,00 × 2,25 м (близько 4,5 м²), глибина дна знаходилася на рівні 1,30–1,35 м від «0» (рис. 240). За довгою віссю приміщення, зміщеними до південно-західної стінки, розташовувалися стовпові ямки від опор округлої в плані форми, діаметрами 0,26 × 0,30 і 0,30 × 0,47 м, заглиблені на 5–7 см від рівня дна. Посеред цієї камери відзначена підовальна в плані незначна вичовгана заглибина в 2–3 см (від рівня «долівки»), розміром – 1,00–1,20 × 1,80 м.

Заповнення цієї камери було також щільним, сіро-чорноземним, з наявністю попелястих включень, численних вуглин, дрібних шматочків обмазки, кісток тварин, уламків кераміки.

Котлован впущений з рівня похованого ґрунту. У заповненні виявлено 26 уламків ліпної кераміки, а також понад 40 дрібних фрагментів посуду.

Знахідки. На глибинах 1,00–1,65 м у заповненні камер і господарської ями виявлені винятково уламки ліпної кераміки скіфського часу, діагностованими серед яких є 26 фрагментів. В їх числі: 5 вінець горщиків, 2 – денець, 16 – стінок, а також – вінце корчаги.

Чотири вінця від слабко профільованих *горщиків*, прикрашених по краю пальцевими заціпами, нижче – проколами (рис. 242: 1-2). Одне з вінець – без орнаменту. Поверхня посудин світла або темно-сіра, підлискована. Денця мають ледь помітний піддон-утор, аналогічних кольорів, також підлисковані (рис. 242: 3-4). Стінки – від посудин різних розмірів, з підлисковою поверхнею. Зовні вони – світло-сірого або світло-коричневого кольорів, зсередини – темні, майже чорні. На одній зі стінок – сліди задимленості. Черепок на зламі різного ступеня щільності, частіше – двоколірний (коричневий, чорний), з білими включеннями.

Вінце *корчаги*, очевидно, досить великих розмірів. Верхній край – горизонтально зрізаний, звужується до завершення. Зовнішня поверхня підлискована, коричневого кольору, внутрішня – сіра. Черепок на зламі – щільний, двоколірний (коричневий і сірий), з дуже дрібними включеннями (рис. 242: 3).

Визначені кістки тварин із заповнення належать бичу свійському (нижній зуб – МЗ, хребець, I фаланга), вівці свійській (таранна кістка, без обробки), свині свійській (верхній зуб), коню свійському (лицьові частини черепа, ребро, п'ясткова кістка, III фаланга).

Об'єкт є котлованом заглибленої в ґрунт господарської двокамерної будівлі зі входом *скіфського часу*.

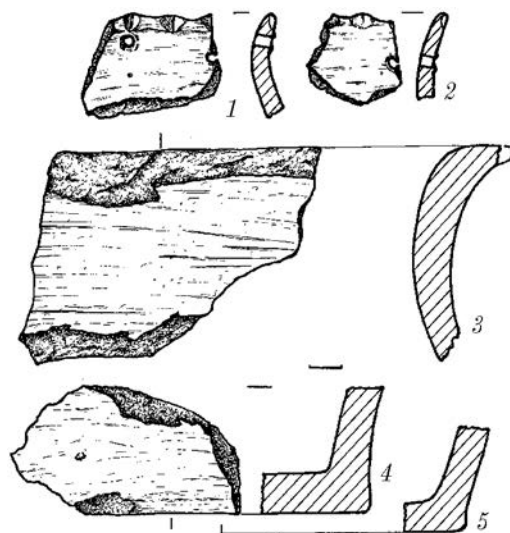

Рис. 242. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт № 13. Фрагменти ліпного посуду.

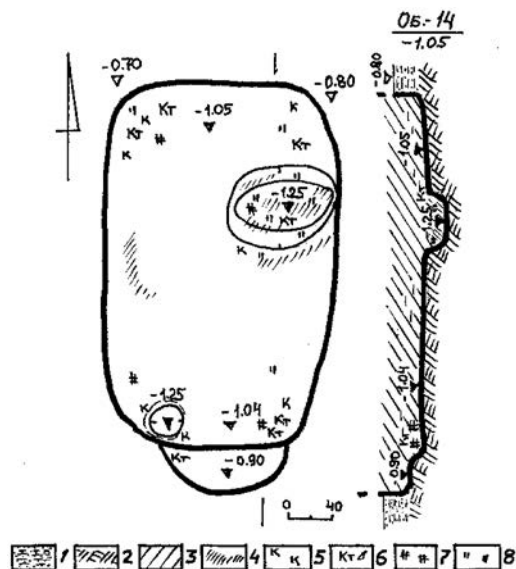

Рис. 243. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт № 14. Житло. План і перетин.
1 – суглинок; 2 – материк; 3 – чорноземне заповнення; 4 – попіл; 5 – фрагменти кераміки; 6 – кістки тварин; 7 – печина; 8 – вуглини.

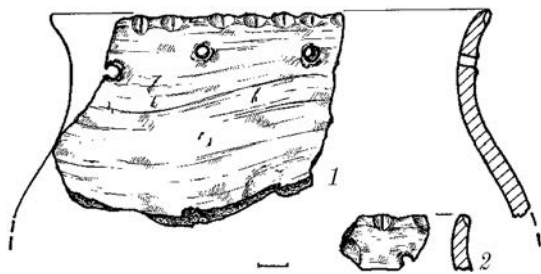

Рис. 244. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкт № 13. Фрагменти ліпного посуду.

0,95 м і глибиною 0,2 м від рівня «долівки». Пічна «яма» заповнена темнішим, вуглистим чорноземним вмістом, з попелом в основі.

Поряд зі входом, з південного заходу, знаходилася ще одна, неглибока, вірогідно, стовпова ямка, діаметром 0,25 м та завглибшки 0,20 м.

Котлован впущений з рівня похованого ґрунту. Заповнення щільне чорноземне, зі слідами попелу, вуглинами. Дно вирівняне, з рештками єдиної стовпової ямки. У заповненні виявлені 14 уламків ліпної кераміки, невиразні шматки обмазки зі слідами відбитків гілочок, ближче до кутів – 8 кісток тварин.

Знахідки. Належать фрагментам ліпних горщиків скіфського часу (14 фр.), серед них – 2 вінця, уламок денця й 11 фрагментів стінок. Одне з вінців – від посудини тюльпаноподібного профілю, прикрашеної по краю орнаментом у вигляді акуратно нанесених пальцевих заціпів, а нижче – круглих проколів. Поверхня сіра, зі слідами лискування, черепок на зламі щільний, чорний, практично без включень (рис. 244: 1). Друге вінце – від тюльпаноподібного горщика, орнамент аналогічний (рис. 244: 2). Обидва денця – від одного горщика – без вираженого піддону, поверх-

44. *Об'єкт № 14 (рештки житлової будівлі)* виявлений у кв. 10-С, у центрально-східній частині майданчика, над схилом плато, з рівня передматерика (рис. 202: об. 14), з глибини 0,7 м від «0». Котлован мав підпрямокутну, меридіально зорієнтовану форму, зі скругленими кутами, або стінками за сторонами світу. Незначно звужені донизу, вони скруглено завершені рівним дном, влаштованим на материках. З південного боку ступінь скруглення кутів котловану була значно більшою. Вздовж південної стінки відзначений невеликий уступ входу, що здіймався наді дном на 0,15 м (рис. 243).

Розміри заглибленої частини котловану – 2,25 × 3,50 м, до південної стінки примикала напівовальна заглибина входу – 0,60 × 1,25 м (загальна площа котловану – близько 8,3 м²); його глибина – 1,05 м від «0» або 0,60 м від рівня стародавньої денної поверхні; глибина вхідного виямку – 0,90 м від «0», відповідно, – близько 0,45 м від рівня давнього горизонту.

До майже середини східної стінки примикала заглибина решток опалювального пристрою типу відкритого вогнища, для якого у дні була відкопана овальна, з похилими стінками, широтно зорієнтована ямка, розмірами на рівні «підлоги» – 0,8 × 1,0 м, по дну – 0,60 ×

ня зі слідами лискування, зовні – сіра, зсередини – темно-сіра. Черепок у зламі пористий, з великими білими включеннями. Більшість стінок мають грубу світло-сіру поверхню, сліди лискування наявні лише на 3-х фрагментах. Черепок на зламі різного ступеня щільності, коричневого або темного кольорів, з незначною кількістю білих включень.

Виявлені кістки належать бику свійському (нижня щелепа, фаланга), вівці або козі (нижня щелепа), свині свійській (верхній зуб), коню свійському (нижні щелепи, суглобова і плеснева кістки).

Об'єкт є залишки котловану наземного, трохи заглибленого в ґрунт житла *скіфського часу*.

45. Об'єкт № 15 (рештки тварини) розкритий в кв. 24-ІІ у центральній частині майданчика, край схилу плато, з рівня похованого ґрунту (рис. 202: об. 15), тобто, з глибини 0,4 м від «0». Сліди ями не виявлені.

Під орним шаром розміщувалося скупчення кісток коня свійського (*польове визначення А. В. Артем'єва*) поганої збереженості, полишених на площі близько 0,65 × 0,80 м, що мало умовну орієнтацію за довшою віссю – з північного сходу на південний захід (рис. 245: 6).

Кістки лежали на одному рівні, були зачеплені бульдозером. З північно-західного боку відзначене скупчення ребер, з південно-східного – ще двох ребер, хребців та уламка тазової кістки. Ніяких знахідок поряд не виявлено.

Кістки коня можуть бути залишками свійської тварини, використаної в їжу. Щодо культурно-хронологічної атрибуції цих решток, то лише надзвичайна крихкість кісток і наявність вапняного нальоту на поверхні можуть виступати підставою для віднесення цієї знахідки до *скіфського часу*.

46. Об'єкт № 16 (господарська будівля) виявлений у прирізці – траншеї факельного амбару, в кв. 59-61-БВ, у північно-східній частині майданчика, в надсхиллі плато мису, з рівня материка (рис. 202: об. 16), з глибини 0,95 м від «0». Мав неправильну овальну, дещо видовжену форму, орієнтацію з півночі – північного сходу на південь – південний захід, вертикальні рівні донизу стінки, скруглено завершені над рівним дном, влаштованим у материк. Розміри заглиблення котловану по верху і по дну – 1,50 × 2,05 м; глибина – 1,3 м від «0» або 0,90-0,95 м від рівня стародавньої денної поверхні (рис. 232: 4).

Котлован впущений з рівня похованого ґрунту. Заповнення щільне суглинисто-чорноземне, з вуглинями, рештками слабого деревного тліну. Дно без решток стовпо-

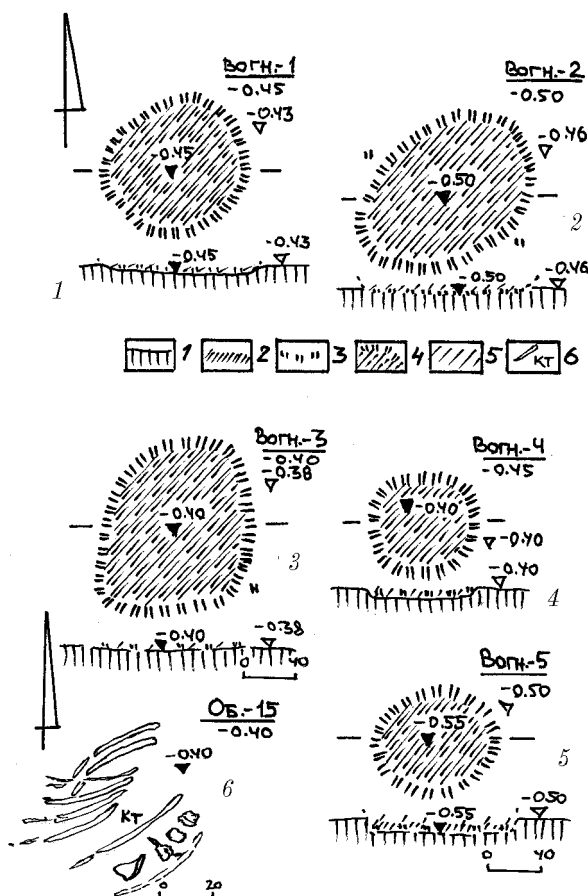

Рис. 245. Селище Поле 2-ї бригади. Вогнища №№ 1–5 (1–5) та об'єкт № 15 (6).

1 – похований ґрунт; 2 – попіл; 3 – вуглини; 4 – межі вогнищ; 5 – чорноземно-попелястий вміст; 6 – кістки тварин.

вих ямок. У заповненні знайдені винятково уламки кісток тварин та єдиний шматок печини.

Знахідки. Визначені в польових умовах А. В. Артем'євим дві кістки тварини (п'ясткова і суглобова), вірогідно, належать коню свійському.

Об'єкт може розглядатися як котлован заглибленої в ґрунт господарської будівлі *скіфського часу*.

47. *Об'єкт № 17 (рештки житла-?)* досліджений у прирізці – траншеї факельного амбару, у кв. 58-60- ГЕ, в північно-східній частині майданчика, над схилом плато, з рівня материка (рис. 202: об. 17), з глибини 1,0 м від «0». Мав підпрямокутну форму, видовжену в напрямку північний захід – південний схід, вертикальні стінки, скруглені біля вирівняного дна, влаштованого в материк. Розміри заглибленої частини котловану будівлі – 2,55 × 3,10 м (7,8 м²); глибина – 1,25 м від «0» або 0,8 м від рівня стародавньої денної поверхні (рис. 232: 3). Верхня частина котловану знесена бульдозером під час неузгодженого влаштування траншеї без участі археологів.

Котлован впущений з рівня похованого ґрунту. Заповнення щільне чорноземне, зі слідами попелу, вуглинами, поодинокими уламками печини та обмазки. Дно вичовгане без решток стовпових ямок. У північно-західному кутку котловану виявлена кругла ямка, діаметром 0,6 м і глибиною 1,60 м від «0» або 0,35 м від рівня дна. В ямці відзначені непевні сліди вогню.

У заповненні виявлені 2 дрібні уламки ліпної кераміки та поодинокі шматки печини й обмазки, три також дрібні кістки тварин. Складалося враження про своєрідне «очищення» решток житла від слідів проживання у давнину, можливо, його полишення з прибиранням хатнього сміття або ж використання старого житла в якості господарської споруди для зберігання якихось припасів.

Знахідки. Фрагменти стінок ліпних *горщиків* зі слідами незначного лискування, розміром від 1,3 × 1,8 до 2,3 × 3,7 см. Черепок щільний, тісто без домішок. Поверхня має сіро-чорний колір.

Єдина визначена кістка – таранна кістка вівці або кози, без слідів обробки.

Об'єкт може розглядатися як котлован заглибленої в ґрунт житлової, полишеної за якихось обставин, будівлі *скіфського часу*.

48. *Об'єкт № 18 (частина господарської будівлі)* досліджувався у прирізці – траншеї факельного амбару, в кв. 59-60-А, у північно-східній частині майданчика, в надсхиллі плато мису, з рівня материка (рис. 202: об. 18), з глибини 0,9 м від «0». Мав неправильну овальну, з дещо видовженою підпрямокутною-? заглибиною, форму, широтну орієнтацію за довшою віссю, вертикальні рівні донизу стінки, скруглено завершені над рівним дном, влаштованим у материк. Розміри дослідженої частини заглибини котловану по верху і по дну – 2,25 × 2,00 м, глибина – 1,50 м від «0» або 1,05 м від рівня стародавньої денної поверхні (рис. 232: 5).

Котлован впущений з рівня похованого ґрунту. Заповнення щільне суглинисто-чорноземне, з вуглинами, уламками печини, фрагментами кераміки. Дно без решток стовпових ямок, з уступом на рівні 1,25 м «0». Вибраний на третину, частина – знищена за несанкціонованого спорудження траншеї амбару (рис. 232: 5).

Знахідки. Частина котловану містила уламки ліпних *горщиків* (20 фр.) і невелику *зернотерку*, неправильної геометричної форми, виготовлену з пісковіку коричневого кольору (рис. 246: 2).

Вінце невеликого тонкостінного *горщика* прикрашене по краю пальцевими защипами. Поверхня темно-сіра, черепок на зламі щільний. Є денце *горщика* зі слабко

виступаючим утором, поверхня підлискована, черепок щільний, без включень (рис. 246: 1).

Усі стінки горщиків – сірого кольору, 6 з них – зі слідами слабого лискування, інші – із шерехатою поверхнею. Черепок щільний, одноколірний (чорний). Кістки тварин із заповнення не визначалися.

Об'єкт є котлованом заглибленої в ґрунт господарської будівлі *скіфського часу*.

49. *Вогнище № 1*. Сліди відкритого вогнища, у вигляді круглої в плані ділянки випаленого ґрунту, з рештками вуглин і попелу, відкриті у кв. 15-16-Л, в західній частині майданчика, на краю плато мису, з рівня залягання похованого ґрунту (рис. 202: *вогн. 1*), з глибини 0,43 м від «0», неподалік об'єкта № 12. Пляма прокалу була тонким шаром перепаленого ґрунту, оконтуреного скупченнями вуглин, містила рештки попелу, загальною товщиною 2–3 см (рис. 245: 1). Можливо, вогнище було розкладене у неглибокій округлій ямці на рівні похованого горизонту, з якого впущені всі об'єкти *скіфського часу*. Знахідок не виявлено.

50. *Вогнище № 2*. Рештки відкритого вогнища у вигляді овальної в плані ділянки випаленого ґрунту, з рештками вуглин і попелу, досліджені у кв. 23-24-ІІ, в північно-західній частині майданчика, на схилі плато мису, у похованому ґрунті (рис. 202: *вогн. 2*) з глибини 0,46 м від «0», на північний захід від об'єкта № 15. Пляма прокалу складала порівняно тонкий шар перепаленого ґрунту, перекритий скупченнями вуглин із попелом, загальною товщиною 3–4 см (рис. 245: 2). Вірогідно, вогнище було розкладене у неглибокій ямці (до 10 см) з рівня похованого горизонту. Знахідок також не виявлено.

51. *Вогнище № 3*. Залишки «плями» відкритого вогнища, у вигляді підовальної в плані ділянки випаленого ґрунту, решток вуглин і попелу, відкриті у кв. 40-41-ІІІ, в центральній частині майданчика, у надсхиллі плато, в похованому ґрунті (рис. 202: *вогн. 3*) з глибини 0,4 м від «0», за близько 5,3 м на північний схід від об'єкта № 14. Пляма прокалу складала дуже тонкий шар прокаленого ґрунту, з поодинокими вуглинами та рештками попелу, загальною товщиною 0,5–1,0 см (рис. 245: 3). Вогнище, ймовірно, було розкладене на підвищенні з рівня похованого ґрунту, з якого влаштовані всі об'єкти *скіфського часу*. Знахідок не виявлено.

Вогнище вважається об'єктом *скіфського часу*.

52. *Вогнище № 4*. Сліди відкритого вогнища, у вигляді круглої в плані ділянки випаленого ґрунту, з рештками вуглин і попелу, відкриті у кв. 49-50-КЛ, в східній частині майданчика, на схилі плато мису, з рівня залягання похованого ґрунту (рис. 202: *вогн. 4*), з глибини 0,4 м від «0», неподалік від скупчення ям біля об'єкта № 10. Пляма прокалу складала тонкий шар перепаленого ґрунту, оконтурений скупченнями вуглин, містила рештки попелу, загальною товщиною 1–2 см (рис. 245: 4). Вогнище було розкладене на рівні похованого горизонту. Знахідок не виявлено.

З огляду на це, вогнище розглядаються серед кола об'єктів *скіфського часу*.

53. *Вогнище № 5*. Рештки вогнища, у вигляді овальної в плані ділянки випаленого ґрунту, вуглин і попелу, відкриті у кв. 56-Л в східній частині майданчика, на схило-

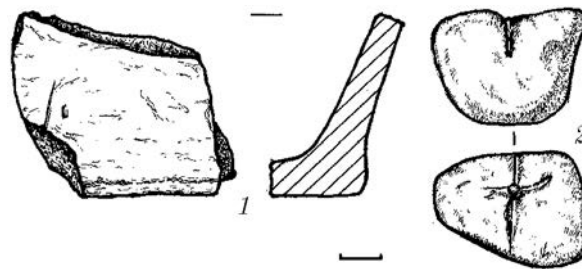

Рис. 246. Селище Поле 2-ї бригади. Фрагменти ліпного горщика (1) та пісковикової зернотерки (2).

вій ділянці плато мису, у похованому ґрунті (рис. 202: *вогн.* 5), з глибини 0,5 м від «0», на північний схід від скупчення ям поряд із об'єктом № 10. Пляма прокалу, вуглин і попелу складала товстий шар перепаленого ґрунту, перекритий скупченнями вуглин з попелом, загальною товщиною 4–5 см. Вірогідно, вогнище було розкладене у неглибокій ямці (до 5 см) з рівня похованого горизонту (рис. 245: 5), з якого випущені й всі об'єкти скіфського часу. У перепаленому масиві ґрунту трапився незначний уламок стінки ліпного *горщика* скіфського часу.

Вогнище віднесене до числа об'єктів *скіфського часу*.

Культові та поховальні об'єкти

54. *Жертовник 1*. Скупчення каменів, кераміки, кісток жертовних тварин у вигляді вимостки, відкрите в північно-західній частині майданчика, на краю плато мису, з рівня залягання похованого ґрунту (рис. 202: *ж.* 1), з глибини 0,40 м від «0». У цілому комплекс жертовника мав підовальну форму, видовжену у меридіональному напрямку, складався із серпоподібної ділянки вимостки, неглибокої круглої ямки та встановленого на північний захід від останньої плаского пісковикового каменю (рис. 245: 5). Загальні розміри – 1,05 × 1,32 м, зорієнтований за довгою віссю – північний захід – південний схід.

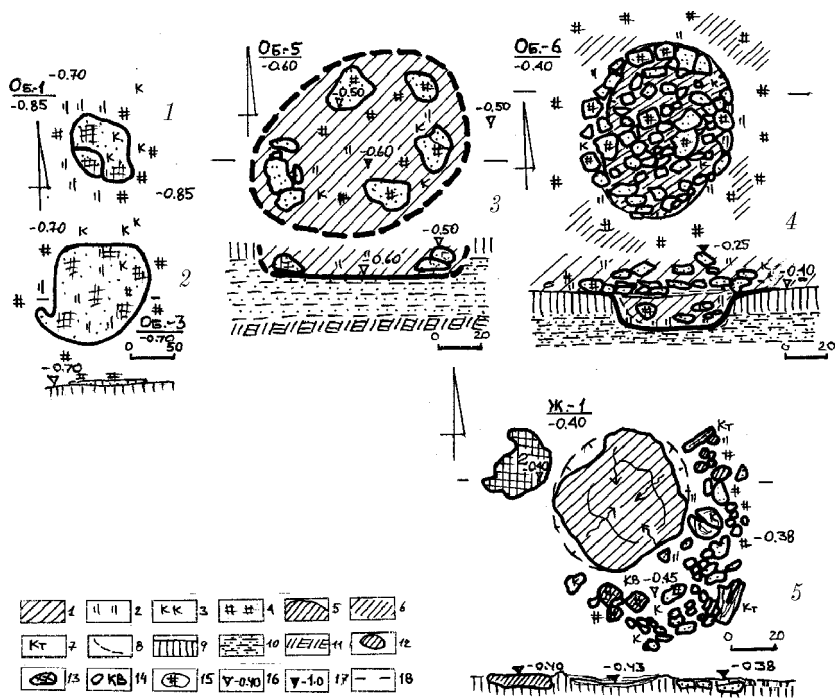
Центром культового місця була невелика неглибока ямка округлої в плані форми, діаметром 0,55 × 0,60 м, випущена з рівня похованого ґрунту, заповнена щільним і пластичним затічним чорноземом, що містила рештки намивання чорного ґрунту, вуглин і попелу. Ямка мала глибину 0,43 м від «0», «розмиті» контури. Реальна її глибина у давнину навряд чи перевищувала 0,1 м. На північний захід від ямки лежав напівкруглий уламок щільного пісковіку незвичного темно-вишневого кольору – шматок плитчака, виходи якого наявні за 1,5 км в одному з ярів біля с. Саранчівки Зіньківського району. До верху камінь був звернений рівною площиною. Розміри каменю – 22 × 32 см, його товщина – 5–6 см (рис. 247: 5). На південний схід – південь від ямки розташовувалася дугоподібна вимостка з викладених на похований ґрунт уламків колотого біло-сірого кварциту (від 3 × 6 × 9 до 5 × 7 × 14 см), кількох дрібних сірогранітних валунів, перекрита фрагментами ліпного посуду й кістками тварин на рівні 0,35–0,38 м від «0», зокрема, рубаними трубчастими кістками великої рогатої худоби, фрагментами лопаток бичка та ін. Між каменями лежали дрібніші шматочки печини, перепаленого ґрунту, вуглини, скупчення попелу та трощена ліпна кераміка. Зі східного боку вимостки, поверх зсипаного попелястого скупчення, лежало акуратно виготовлене ліплене керамічне пряслице (рис. 319, кол. вкл. VI) (*Супруненко 2014, с. 73–74, рис. 6, 17–20*).

До речі, в радіусі 10–15 м під орним шаром навкруги решток жертовника, будь-яких знахідок та археологічних об'єктів не виявлено. Рівень основи похованого ґрунту і передматерика на цій ділянці майданчика не знімався.

Знахідки. Виявлені знахідки належать винятково до скіфського часу. В основному, – це ліпна кераміка (21 фр., з них – вінце *горщика*, 4 денця, 15 уламків стінок, 2 вінця *мисок*), а також ліпне *пряслице* та кам'яний *терочник*.

Вінце *горщика* тюльпаноподібного профілю прикрашене по краю пальцевими защипами, нижче розрідженими круглими проколами. Ще нижче, на плічках, посудина орнаментована скошеними насічками, нанесеними нігтем або паличкою (рис. 248: 2). З 4-х денців горщиків – 3 не мали виступу піддону. На двох денцях (одне збереглося цілим) є відбитки зернівок рослин (рис. 248: 4–5).

Рис. 247. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкти №№ 1, 3, 5–6 та жертовник № 1. 1 – чорноземне заповнення; 2 – вуглини; 3 – уламки кераміки; 4 – шматочки обмазки; 5 – масткі чорноземні плями; 6 – попелясті плями; 7 – кістки тварин; 8 – реконструйовані межі об'єктів; 9 – похований ґрунт; 10 – суглинок; 11 – материк; 12 – камені; 13 – шматки випаленого суглинку; 14 – улами кварциту; 15 – обмазка і печина; 16 – відносні рівні глибин; 17 – глибина від «0»; 18 – попелясті прошарки.

Стінки ліпних горщиків переважно грубі шерехаті, лише на 5-ти уламках поверхня злегка підлощена. Черепок на зламі здебільшого пористий, частіше двоколірний, з білими включеннями різних розмірів.

Вінця мисок мають горизонтально обрізаний, відтягнутий до середини, звужений край. Їх поверхня підлискована, світло-сірого кольору. Черепок на зламі щільний, двоколірний (сірий і чорний) (рис. 248: 1).

Пряслице – біконічної форми, з добре лискованою темносірою поверхнею. Висота виробу – 2,5 см, максимальний діаметр – 2,8 см, діаметр отвору, пробитого зверху – 0,35–0,40 м (рис. 248: 6).

Терочник з сірого граніту мав добре виражену робочу горизонтальну площину (рис. 248: 3).

На території поселення виявлено кілька ґрунтових поховань скіфського часу, котрі складали невеликий (сімейний-?) некрополь представників населення селища, влаштований неподалік одного із жител (Супруненко 2014, с. 77; 2016, с. 259–260, рис. 2). Вірогідно, такі некрополі є провідним типом поховань для рядового населення більських селищ, принаймні, за пізньоскіфського часу, що вже двічі підтверджено знахідками у найближчій окрузі городища (Кулатова 2006, с. 35–37; Кулатова, Супруненко

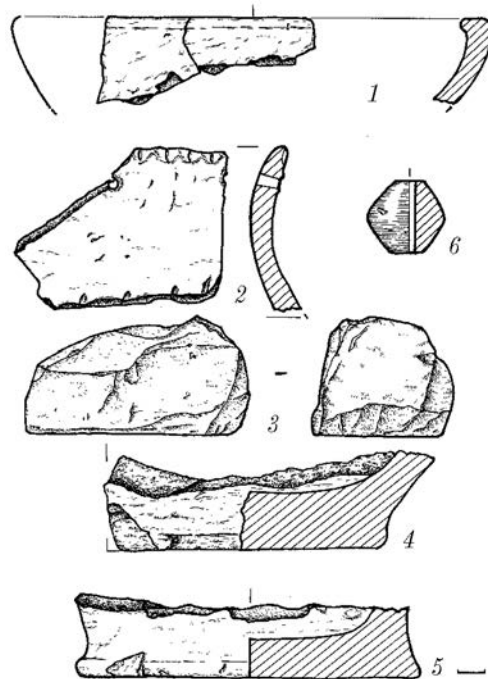

Рис. 248. Селище Поле 2-ї бригади. Жертвник № 1. Фрагменти ліпного посуду (1–2, 4–5), кам'яний терочник (3) і керамічне пряслице (6).

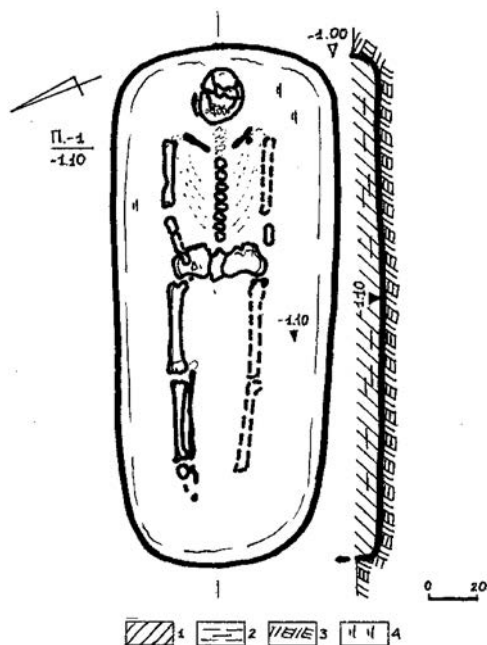

Рис. 249. Селище Поле 2-ї бригади.
Грунтове поховання № 1. План і перетин.

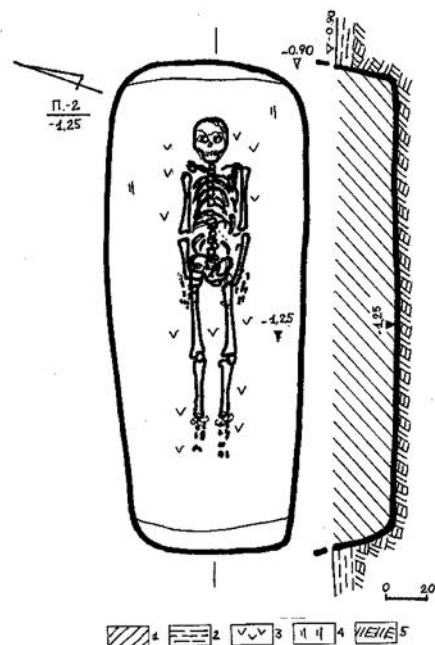

Рис. 250. Селище Поле 2-ї бригади.
Грунтове поховання № 2. План і перетин.

2010, с. 142; Супруненко 2016, с. 258–260; Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018, с. 67). Виходячи з цих знахідок, заможним представникам тогочасної громади споруджували кургани, а всі останні мешканці залишалися похованими у ґрунтових могилах.

55. *Поховання № 1 (грунтове)* досліджене у кв. 40-41-СТ, в південно-східній частині майданчика, у надсхиловій частині плато, з рівня залягання материка (рис. 202: п. 1), з глибини 1,0 м від «0». Поховання влаштоване у видовженій прямокутній в плані, зі скругленими кутами, ямі, розмірами 0,83–0,94 × 2,15 м, впущеній на глибину 1,10 м від «0» (0,65 м від рівня стародавньої денної поверхні), незначно розширеній в оголів'ї та зорієнтованій за довгою віссю у напрямку схід – південний схід – захід – північний захід (рис. 249). Стінки ями в основі ледь звужені до вирівняного дна.

Заповнення суглинисто-чорноземне, з домінуванням ґрунту викиду, майже не «читалося» зверху, тому поховання було значно пошкоджене під час роботи бульдозера. Практично всі кістки, крім розвалу черепа, ключиць, тазу, великих трубчастих кісток правої ноги, були зміщені, проте залишили чіткі відбитки на дні, за якими встановлене майже анатомічно повне розташування скелету.

Похований – чоловік, у віці 25–30 років, зростом 167,0 см, лежав випростано на спині посеред ями, головою на схід – південний схід, руки – вздовж тулуба, кисть правої руки – на миску, лівої – під тазом. Ноги випростані. Зліва неподалік черепа на дні ями, відзначена пара вуглин, ще одна вуглина – біля правого ліктя. Інших знахідок, слідів підстилки і перекриття – не виявлено (Супруненко 2014, с. 77, рис. 8: 1; 2016, с. 259).

56. *Поховання № 2 (грунтове)* виявлене у кв. 42-43-МН, в східній частині майданчика, у надсхиловій частині плато, з рівня залягання передматерика (рис. 202: п. 2), тобто, глибини 0,90 м від «0». Поховання влаштоване у видовженій прямокутній в плані, зі скругленими кутами, ямі, розмірами 0,80–0,98 × 2,34 м, впущеній в материк на глибину 1,25 м від «0» (0,80 м від рівня стародавньої денної поверхні), незнач-

но розширеній в оголів'ї та зорієнтованій за довгою віссю у напрямку – північний схід – південний захід (рис. 250). Впущене з рівня стародавньої похованої поверхні. Коротші стінки ями незначно звужені до вирівняного дна, розміри якого склали 0,80–0,93 × 2,13 м.

Заповнення чорноземне, з прошарком суглинку від викиду, погано «читалося» в плані, яма вибрана лише за меншою щільністю вмісту.

Анатомічно повний скелет похованої – *жінки*, у віці 25–30 років, зростом 161,0 см, зберігся майже недоторкано, що дозволяє відтворити надану позу. Похована лежала випростано посеред ями на спині, головою на північний схід, руки – вздовж тулуба, кисті – на стегнах, ноги випростані, стопи витягнуті.

На третьому спинному хребці жінки відзначені сліди враження стрілою, отриманого задовго до смерті (*див. додаток А. В. Артем'єва*).

Під кістками і навколо скелету виявлені сліди підстилки у вигляді рослинного тліну. Зліва від черепа, у північно-східному кутку ями, на дні відзначена вуглина, ще одна вуглина – неподалік правого плеча похованої. Предметів супутнього інвентарю і залишків пережиття – не виявлено (*Супруненко 2014, с. 77–78, рис. 8: 2; 2016, с. 259–260*).

У заповненні ями виявлені три уламки ліпних *горщиків*, два з яких – фрагменти донець зі злегка виступаючим піддоном та шматочок стінки. Належать двом ліпним посудинам з підлисковою поверхнею. Черепок на зламі одноколірний – чорний, з дрібними білими включеннями. Фрагменти, вірогідно, походять зі складу тризни, звідки й потрапили до заповнення.

3.5. Характеристика об'єктів по трасі шлейфу газоконденсатопровода

Траншея шлейфу шириною 1,20–1,25 м пролягала через ділянку майданчика свердловини, що не була досліджена. Вона зачепила кілька господарських ям і підтвердила порівняно щільну забудову господарськими об'єктами пізньоскіфського та козацького часів. Всі ями отримали порядкову нумерацію у напрямку прокладання шлейфу – з південного сходу на північний захід.

Господарські ями

57. *Яма № 1 (господарська)*. Виявлена у кв. 27-28 Ї, в центральній, порівняно пологій ділянці колишнього майданчика, з рівня збереженої основи культурних чорноземних нашарувань, переkritих мішаним суглинково-чорноземним баластом, і залягання похованого чорнозему (рис. 202; 251: *я. 1*), тобто, з глибини 0,4 м від «0'». Мала круглу в плані форму, вузьку горловину на третину глибини, від якої вирівняні стінки під кутом у 48–52° різко розширювалися до рівного дна (рис. 252). В основі ями стінки були слабо скруглені. Діаметри ями: на рівні виявлення (в горловині) – 1,5 × 1,6 м, по дну – близько 2,2 м; глибина – 1,2 м від «0'» або близько 1,5 м від рівня залягання культурних нашарувань на ділянці. Вивчалася східна половина ями та західна частина її переддення (в ході вибирання траншеї).

Яма впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення – щільне сіро-чорноземне у верхній частині, підстелене тонким прошарком суглинку. Нижче від

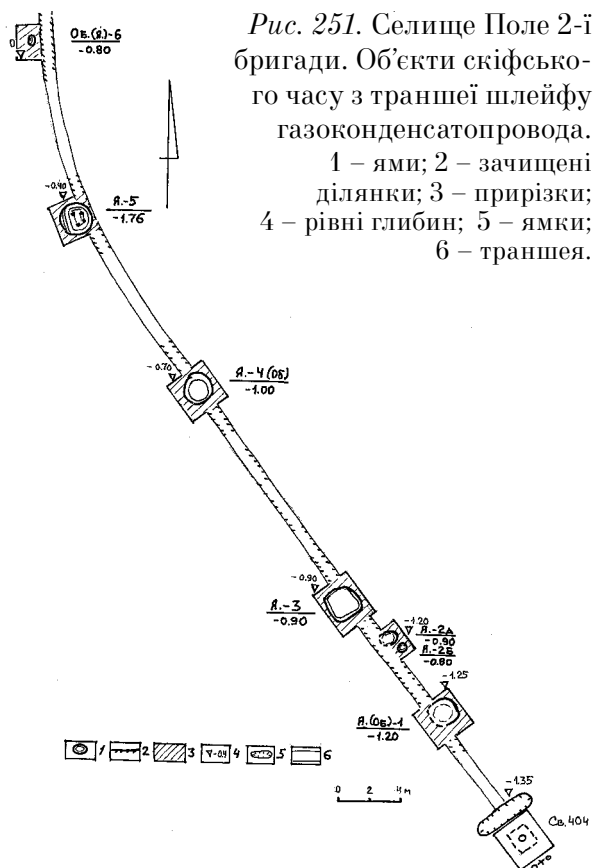

Рис. 251. Селище Поле 2-ї бригади. Об'єкти скіфського часу з траншеї шлейфу газоконденсатопровода. 1 – ями; 2 – зачищені ділянки; 3 – прирізки; 4 – рівні глибини; 5 – ямки; 6 – траншея.

нього, аж до дна, вміст ями складав сіро-коричнюватий чорнозем з лінзоподібними включеннями суглинку.

У заповненні, на різних глибинах, виявлені 4 дрібні уламки стінок ліпного посуду з шерехатою поверхнею (від горщиків), розмірами від $0,5 \times 1,2$ до $1,3 \times 2,1$ см. Тут же відзначені й кілька вуглин. Подібні знахідки походили й з основи збереженого культурного шару в прирізці навколо ями ($1,5 \times 2,9$ м), де також трапився уламок ребра вівці або кози.

Досліджені рештки господарської ями, вочевидь, належать до числа об'єктів поселення пізньоскіфського часу.

58. *Яма № 2а (господарська)*. Відкрита у кв. 25-26 З також у центральній, пологій ділянці колишнього майданчика, з рівня збереженої основи культурних чорноземних нашарувань, перекритих суглинково-чорноземним баластом, і залягання похованого чорнозему (рис. 251:

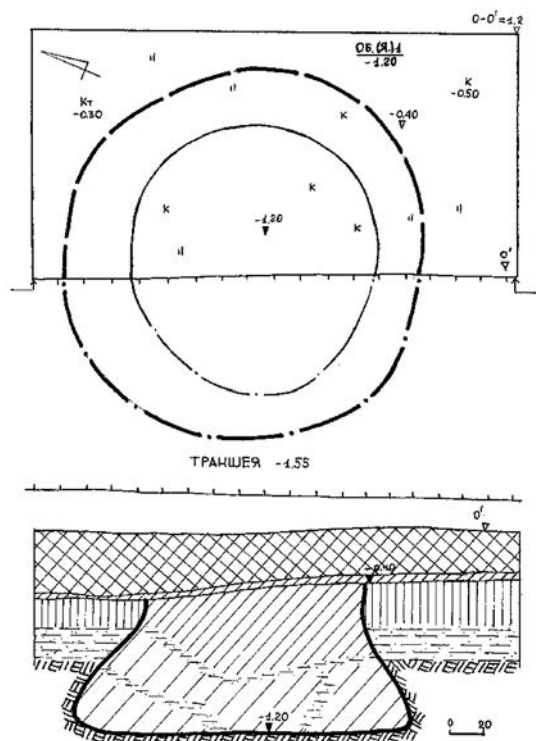

Рис. 252. Селище Поле 2-ї бригади. Траншея газоконденсатопровода. Яма № 1. План і перетин.

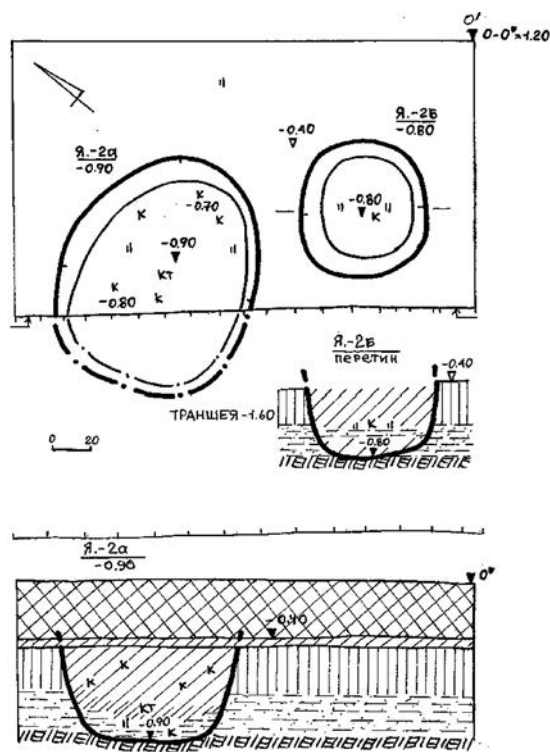

Рис. 253. Селище Поле 2-ї бригади. Траншея газоконденсатопровода. Ями №№ 2а та 2б. Плани і перетини.

я. 2а), з глибини 0,4 м від «0'». Мала овальну в плані форму, видовжену в широтному напрямку, звужені до рівного дна вирівняні стінки (рис. 253). В основі ями стінки були скруглені. Діаметри: на рівні виявлення – $1,01 \times 1,26$ м, по дну – $0,80 \times 1,10$ м; глибина – 0,90 м від «0'» або близько 1,4 м від рівня залягання культурних нашарувань на ділянці. Вивчалася більша східна частина ями; західна – вибрана під час спорудження траншеї.

Яма впущена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення – щільне сіро-чорноземне у верхній частині, під яким до дна залягав тонкий прошарок суглинку.

У нижній частині заповнення виявлені 8 уламків ліпного посуду скіфського часу та кілька вуглин. Вуглини трапилися і в основі збереженого культурного шару у прирізці навколо ями ($1,5 \times 2,5$ м), разом із п'ястковою кісткою коня свійського.

Знахідки. Матеріали з ями малочисленні та не досить виразні, але надійно датують об'єкт пізньоскіфським часом. Знайдені ці ліпні уламки на глибинах 0,60–0,90 м від «0'». З-поміж них: *фрагмент* передвінцевої частини *горщика* скіфського часу з шерехатою поверхнею; *уламки* стінок (6 од.) *горщиків* скіфського часу з шерехатою поверхнею; *фрагмент* приденної частини і денця *горщика* з шерехатою заглаженою поверхнею, зі слабо виділеним утором та пласким дном.

Яма може бути частиною господарської споруди з числа об'єктів селища *пізньоскіфського часу*.

59. *Яма № 26 (стовпова)*. Досліджена у кв. 24 І, у центральній, пологій ділянці колишнього майданчика, з рівня залягання похованого чорнозему (рис. 251: я. 26), з глибини 0,4 м від «0'». Мала округлу в плані форму, трохи звужені до вирівняного дна стінки. В основі стінки були скруглені. Діаметри ямки: на рівні виявлення – 0,7 м, по дну – $0,45 \times 0,50$ м; глибина – 0,80 м від «0'» або близько 1,2–1,3 м від рівня залягання культурних нашарувань на ділянці (рис. 253).

Ямка впущена з рівня похованого ґрунту. Заповнення – щільне сіро-чорне чорноземне зверху, біля дна – з тонким прошарком суглинку, підстеленим сірим чорноземом.

Перед прошарком суглинку в ямці виявлений дрібний уламок стінки ліпного горщика пізньоскіфського часу з шерехатою поверхнею та кілька вуглин.

Ямка може бути частиною (основною стовпа) господарської споруди на селищі *пізньоскіфського часу* і складати єдиний комплекс разом з ямою № 2 а.

60. *Яма № 4 (господарська)*. Виявлена у кв. 19-20 Б, в північно-західній ділянці колишнього майданчика, з рівня залягання похованого чорнозему, перекритого збереженою ділянкою культурних чорноземних нашарувань (рис. 251: я. 4) або з глибини 0,4 м від «0'». Мала овальну в плані форму, вузьку невисоку циліндричну горловину на близько третини глибини, від якої вирівняні стінки під кутом у $45\text{--}50^\circ$ різко розширювалися до рівного дна (рис. 254). В основі ями стінки були скругленими. Діаметри ями: на рівні виявлення (в горловині) – $1,4 \times 1,6$ м, по дну – близько $1,9 \times 2,2$ м; глибина – 1,0 м від «0'» або близько 1,3–1,5 м від рівня залягання культурних нашарувань на ділянці.

Яма впущена з рівня стародавнього похованого ґрунту. Заповнення – порівняно щільне сіро-чорноземне, із попелястими включеннями по краях та спадаючими прошарками суглинку від обвалів стін.

У нижній частині заповнення виявлені 2 уламки стінок від ліпних горщиків з шерехатою поверхнею, розмірами $0,7 \times 1,4$ і $0,5 \times 1,1$ см, дрібні фрагменти обмазки, вуглини, кілька мушель равлика звичайного.

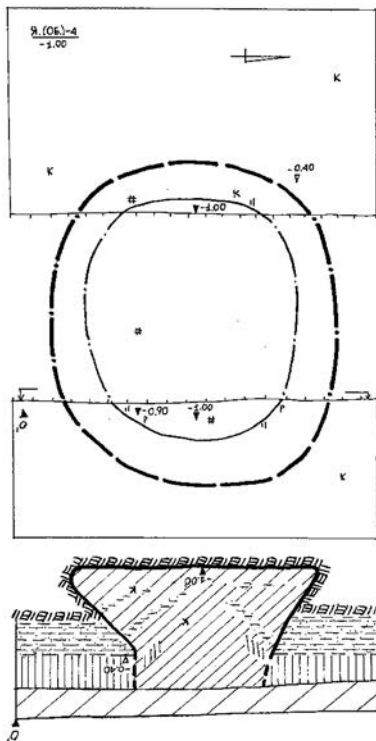

Рис. 254. Селище Поле 2-ї бригади.
Траншея газоконденсатопроводу.
Яма № 4. План і перетин.

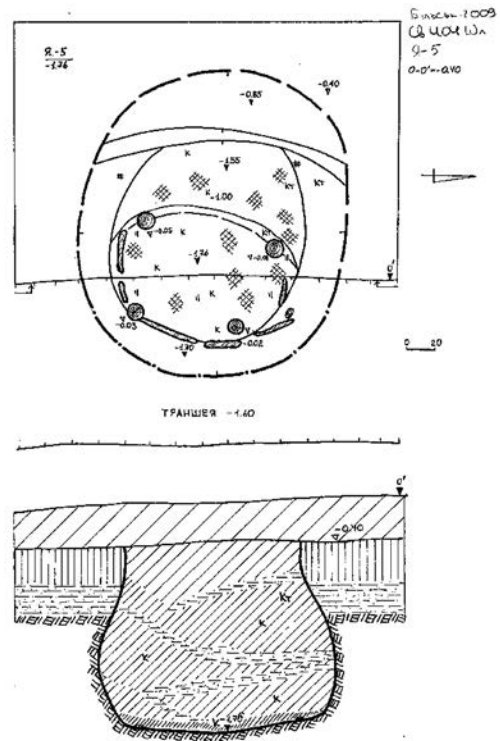

Рис. 255. Селище Поле 2-ї бригади.
Траншея газоконденсатопроводу.
Яма № 5. План та перетин.

Досліджені рештки господарської, можливо, зернової ями належать до числа об'єктів поселення *пізньоскіфського часу*.

61. *Яма 5 (господарська, погрібок)*. Досліджена за 4,2 м на північ від кв. 15-16, вже поза межами північно-західної ділянки колишнього майданчика, з рівня залягання похованого чорнозему, перекритого збереженою ділянкою культурних чорноземних нашарувань (рис. 254: я. 5) або з глибини 0,4 м від «0'». Мала овальну в плані форму, видовжену за широтною віссю симетрії, грушоподібний перетин, зі звуженою невисокою циліндричною горловиною на п'яту частину глибини, від якої згладжені стінки поступово, до середини заглиблення, розширювалися, а нижче – до вирівняного дна звужувалися (рис. 255). В основі ями стінки були дещо скругленими. Діаметри: на рівні виявлення (в горловині) – близько 1,5 м, на місці максимального розширення – 2,0 × 2,4 м, по дну – 1,6 × 1,8 м; глибина – 1,76 м від «0'» або до 2,2-2,3 м від рівня залягання культурних нашарувань на ділянці. Із західного боку яма мала вузьку сегментоподібну в плані приступку, розміром 0,40–0,45 × 1,85 м, заглиблену до рівня 0,85 м від «0'», що здіймалася наді дном на 0,70 м.

Вивчалися більша західна частина ями та нижня частина східної третини (під час вибирання траншеї).

Яма впущена з рівня стародавнього похованого ґрунту. Заповнення – досить щільне коричнево-сіро-чорноземне, із попелястими включеннями по краях і в переденні, лінзоподібними спадаючими прошарками обваленого зі стінок суглинку, поодинокими фрагментами ліпного посуду та кістками тварин.

Максимальна глибина дна відзначалася під горловиною ями, утворюючи овальну в плані вичовгану заглибину в $1,5 \times 1,6$ м, влаштовану у материк до рівня 1,55 м. У східній частині, навпроти приступки-входу, в ній був викопаний виямок овальної в плані форми, розмірами $1,0 \times 1,5$ м, у майже меридіональній орієнтації, доведений до глибини 1,76 м від «0» (рис. 255). Поверхня дна й заглибини зберігали сліди санітарного випалювання соломою.

В основі заповнення виямка виявлені рештки чотирьох стовпчиків та решток дощатої вигородки на кшталт влаштування ящика, розмірами $0,8 \times 1,0$ м, призначеного для зберігання якогось збіжжя. Стовпчики встановлювалися ближче до широтних боків виямку, незначно заглиблювалися у дно (3–5 см). Їх діаметр становив 10–12 см. Сліди дощатої вигородки відзначені зі всіх боків, крім західного – від входу. Ширина дошок не встановлена, проте, їх товщина зафіксована – 3–4 см. Дерев'яна конструкція знищена в пожежі.

У нижній частині заповнення погрібка виявлені уламки ліпного посуду, дрібні фрагменти обмазки і печини, вуглини, кілька мушель равлика звичайного та кістки свійських тварин.

Знахідки. Матеріали з ями представлені порівняно численною добіркою кераміки, що відноситься винятково до фрагментів кухонного посуду пізньоскіфського часу. Знайдені вони на глибині від 1,40–1,60 м.

1. Фрагмент плавно відігнутого вінця тонкостінного *горщика* (рис. 256: 3), прикрашеного по зрізу пальцево-нігтьовими защипами, а також під зрізом – проколом з перлиною-негативом з внутрішнього боку.

2. Уламок плавно відігнутого вінця тонкостінного *горщика* скіфського часу (рис. 256: 4), з комірцевим потовщенням краю.

3. Фрагменти стінок (7 од.) *горщиків* з шерехатою поверхнею.

4. Уламки приденних частин і донець *горщиків* з шерехатою і заглаженою поверхнями, уторами та пласким дном. Утор одного з фрагментів чітко виражений, прикрашений пальцевими защипами і вдавленнями (рис. 256: 5).

З кісток тварин визначені рештки скелетів свійських тварин: молоді особи вівці, коня та бичка, 5 уламків кісток – не атрибутовані.

Господарська споруда – погрібок міг бути призначений для зберігання сільськогосподарської продукції і входив до складу господи однієї із садиб селища пізньоскіфського часу.

Отже, внаслідок наглядних досліджень *по трасі шлейфу* конденсатопроводу від св. № 404 виявлені 5 археологічних об'єктів, що, належали до пізньоскіфського часу. На увагу заслуговують рештки погрібка пізньоскіфської епохи, залишки якого за-

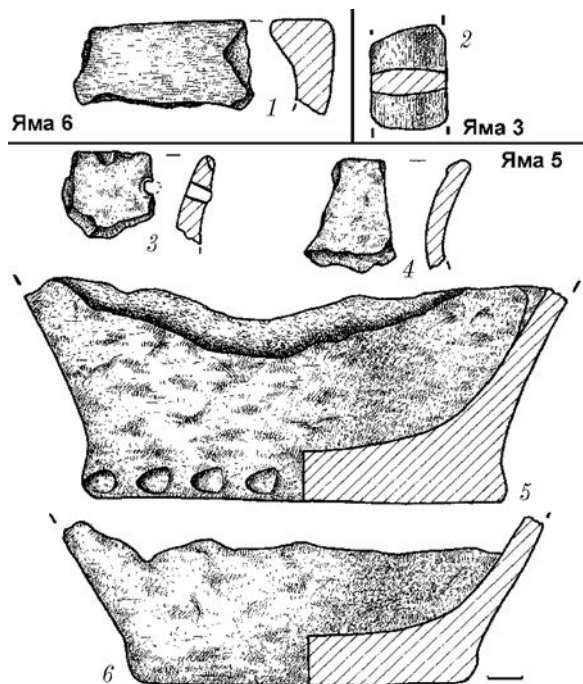

Рис. 256. Селище Поле 2-ї бригади. Траншея газоконденсатопроводу. Знахідки з ям №№ 3 (2), 5 (3–6) і 6 (1).

свідчують нищення господарської споруди в пожежі. В заповненні цієї господарської споруди виявлені матеріали, належні якщо не до початку, то до середини V ст. до н. е.

3.6. Характеристика об'єктів у траншеї електричного кабелю

Наглядові роботи по трасі кабелю включали нагляд за прокладанням вузької траншеї, шириною 0,8 м, протяжністю понад 380 м, спрямованої вздовж уступу схилу другої тераси та польової дороги у південній частині селища – від КТП-361 з трансформаторною будкою та лінії електропередач 10 тис. вольт до свердловини (рис. 257). Роботи здійснювалися у складних погодних умовах. Тому під час ведення досліджень була прийнята спрощена система визначення глибин – від рівня сучасної денної поверхні.

Усі виявлені об'єкти отримали суцільну порядкову нумерацію – ями № 1-5 «каб», вивчена тоді ж селітряна варниця козацького часу – назву «об'єкт 1/2009 р.» (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010а, с. 174–178; Супруненко, Пуголовок, Шерстюк 2011) (рис. 257).

62. *Яма № 1 «каб» (господарська)*. Досліджена за 120,2 м на захід від КТП-361, на уступі другої тераси над яром – вірогідно, колишнім узвозом козацького часу (за 2,0 м від крутого схилу), з рівня залягання похованого чорнозему, перекритого орним шаром (рис. 257: я. 1) або з глибини 0,4 м від «0». Мала округлу в плані форму, дещо витягнуту за меридіональною віссю, грушоподібний перетин, зі звуженою невисокою горловиною на чверть глибини, від якої згладжені стінки поступово, до середини заглиблення, розширювалися, а нижче – звужувалися до скругленого дна (рис. 258). Діаметри ями: на рівні виявлення (в горловині) – 0,85 × 0,90 м, в місці максимального розширення – 1,2 × 1,4 м, по дну – 0,85 м; глибина – 1,50 м від «0» або до 2,0 м від рівня залягання культурних нашарувань на цій ділянці.

Вивчалися більша північно-західна частина ями, південно-східну, через осування відвалів за дощової погоди, довелося вибрати у стінці траншеї.

Яма впущена з рівня стародавнього похованого ґрунту. Заповнення – досить щільне сіро-чорне чорноземне, із затьоками, включеннями по краях та у передденні спадаючих прошарків обваленого зі стінок суглинку, без знахідок фрагментів ліпного посуду та кісток тварин.

Знахідки. Матеріали з ями представлені виключно уламками імпортного тарного посуду античного походження. Це:

1. *Фрагменти* стінок (середньої частини) (3 од.) рожево-червоноглиняної *амфори*, можливо, від однієї посудини. Зовнішня поверхня має сліди вкривання рожевим ангобом. Два з уламків зберігають по одному-два просвердлених отвори від ремонту (рис. 259). У тісті черепка помітні незначні домішки блискіток дрібної слюди.

Яма належить до господарських заглиблених в ґрунт споруд *пізньоскіфського* часу селища в ур. Поле 2-ї бригади.

63. *Яма № 2 «каб» (господарська)*. Виявлена за 160,3 м на захід від КТП-361, над схилом другої тераси (за 8,0 м від скату схилу), з рівня материка, перекритого ерозованим чорноземним орним шаром (рис. 257: я. 2) або з глибини 0,35 м від «0». Мала округлу в плані форму, дещо витягнуту за близькою до меридіональної віссю, звужену невисоку циліндричну горловину на третину глибини, від якої згладжені стінки під гострим кутом у 45–48° розширювалися до рівного дна (рис. 260). Діаметри ями:

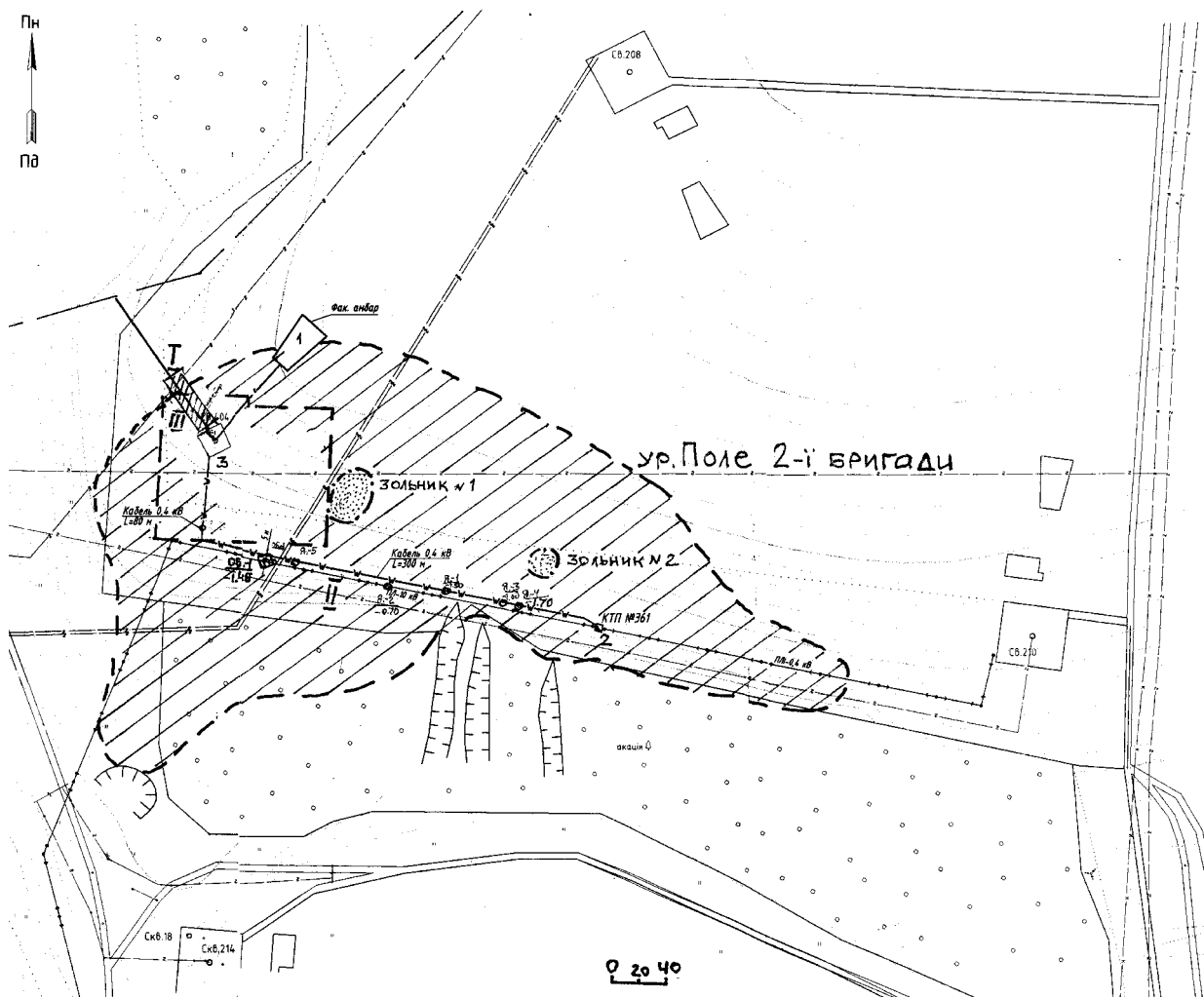

Рис. 257. Селище Поле 2-ї бригади. Схема розташування траншей газоконденсатопроводу (I) й електричного кабелю (II).

на рівні виявлення (в горловині) – $1,2 \times 1,4$ м, по дну – $1,80 \times 1,95$ м; глибина – 0,70 м від «0» або близько 1,2 м від колишнього рівня залягання культурних нашарувань на цій ділянці.

Вивчався весь обсяг ями, перетнутої за віссю північний схід – південний захід траншеєю.

Яма впущена з рівня стародавнього похованого ґрунту. Заповнення – щільне сіро-чорне чорноземне із затьоками, включеннями по краях та у передденні спадаючих прошарків обваленого зі стінок суглинку, окремих вуглин, з мінімумом знахідок та кількох невизначених уламків кісток тварин-ссавців.

Знахідки. Матеріали з ями малочисленні й не надто виразні, датовані скіфським часом. Походять з глибини 0,65 м.

1. Фрагмент вінця великої кухонної корчаги з шерехатою поверхнею, з різко відігнутих, потовщених в основі та загострених краєм (рис. 261: 4), зі скошеним пласким широким зрізом.

2. Фрагмент стінки горщика з шерехатою поверхнею.

Яма належить до господарських заглиблених в ґрунт споруд пізньоскіфського часу.

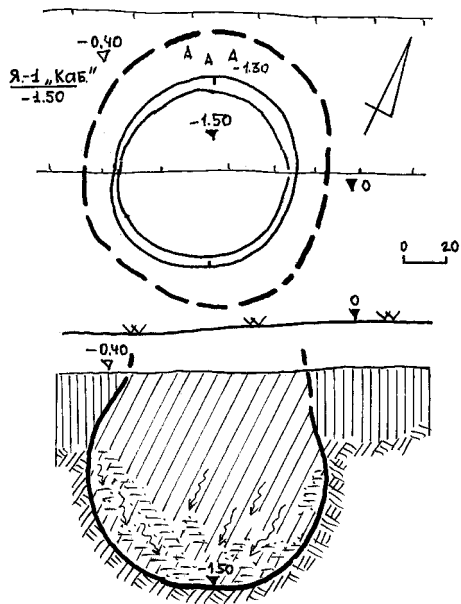

Рис. 258. Селище Поле 2-ї бригади.
Траншея електричного кабелю.
Яма № 1. План і перетин.

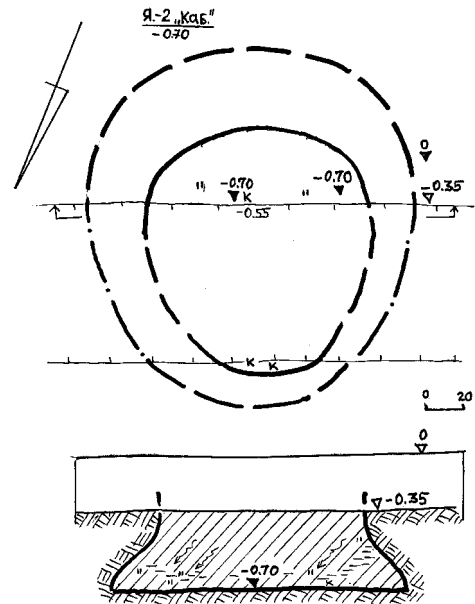

Рис. 260. Селище Поле 2-ї бригади.
Траншея електричного кабелю.
Яма № 2. План і перетин.

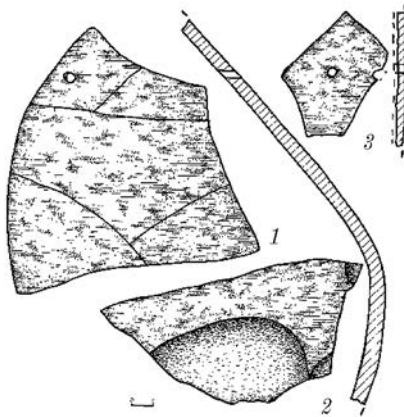

Рис. 259. Селище Поле 2-ї бригади.
Траншея електричного кабелю.
Яма № 1. Уламки амфори.

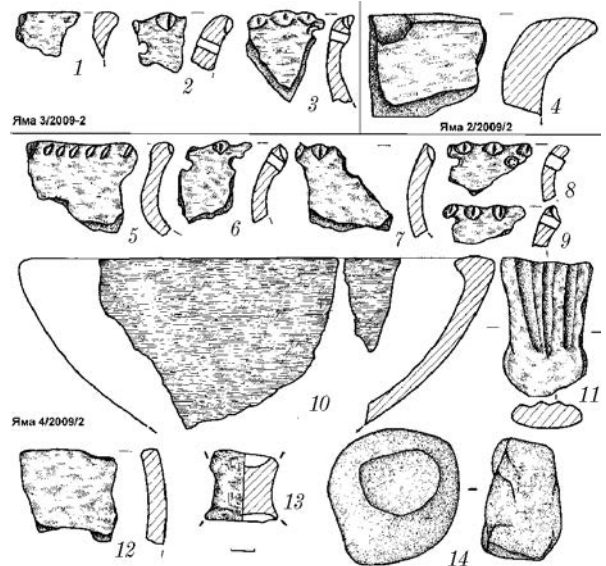

Рис. 261. Селище Поле 2-ї бригади.
Траншея електричного кабелю.
Знахідки з ям.

64. Яма № 3 «каб» (господарська). Досліджена за 76,4 м на захід від КТП-361, на уступі другої тераси над новітнім яром (за 6,0 м від крутого схилу), з рівня залягання похованого чорнозему, перекритого орним шаром (рис. 257: я. 3) або з глибини 0,25 м від «0». Мала круглу в плані форму, сплющено-грушоподібний перетин, зі звуженою невисокою горловиною на чверть глибини, від якої згладжені стінки поступово, до середини заглиблення, розширювалися, а нижче – звужувалися до незначно скругленого дна (рис. 262). Діаметри ями: на рівні виявлення (в горловині) – 0,90 м, в місці максимального розширення – 1,2 м,

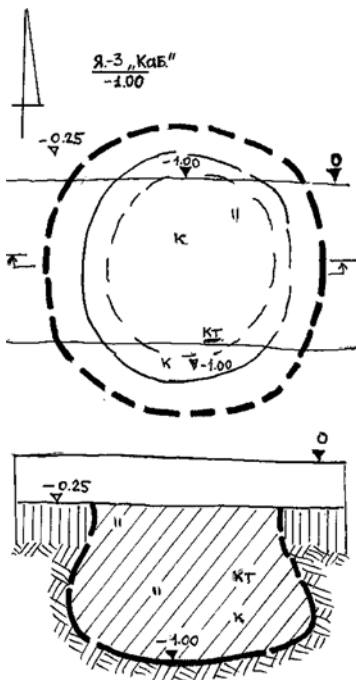

Рис. 262. Селище Поле 2-ї бригади.
Траншея електричного кабелю.
Яма № 3. План і перетин.

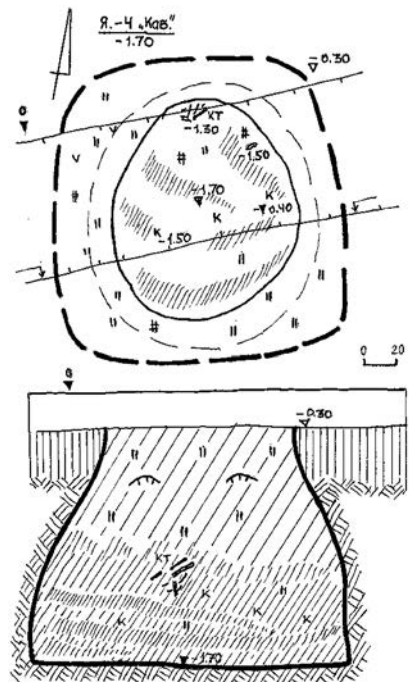

Рис. 263. Селище Поле 2-ї бригади.
Траншея електричного кабелю.
Яма № 4. План і перетин.

по дну – 1,0 м; глибина – 1,0 м від «0» або близько 1,3 м від колишнього ерозованого рівня залягання культурних нашарувань на цій ділянці.

Вивчався весь обсяг ями, яку довелося вибрати в стінках траншеї.

Яма введена з рівня стародавнього похованого ґрунту. Заповнення – щільне сіро-чорне чорноземне, зі включеннями вуглин, кількох фрагментів ліпного посуду та кісток свині і дрібної рогатої худоби (молода особина вівці або кози).

Знахідки. Матеріали зовсім нечисельні, датовані скіфським часом. Походили з глибин – 0,60–1,00 м від «0»: це – *фрагмент* вінця кухонного *горщика* з комірцевим потовщенням краю (рис. 268: 1); *уламки* (2 од.) відігнутих назовні вінець кухонних *горщиків*, прикрашених пальцево-нігтьовими заціпами по зовнішньому зрізу вінця і рядами наскрізних проколів нижче (рис. 261: 2-3); *фрагмент* приденної частини кухонного *горщика* з шерехатою поверхнею (рис. 261: 3).

Яма є господарською, заглибленою в ґрунт спорудою *пізньоскіфського часу*.

65. *Яма № 4 «каб» (господарська, зернова)*. Відкрита за 61 м на захід – північний захід від КТП-361, над схилом другої тераси (за 10,5 м від схилу), з рівня похованого ґрунту, перекритого ерозованим чорноземним орним шаром (рис. 257: я. 4), або з глибини 0,35 м від «0». Мала округлу зверху і підквадратну зі скругленими кутами в основі форму, звужену невисоку циліндричну горловину, від якої вирівняні стінки під кутом в 55–65° вигнуто розширювалися до рівного дна (рис. 263). Розміри ями: на рівні виявлення (в горловині) – 1,1 × 1,3 м, по дну – 1,70 × 1,80 м; глибина – 1,70 м від «0» або близько 2,2 м від колишнього рівня залягання культурних нашарувань на цій ділянці.

Вивчався весь обсяг ями, перетнутої за вісю північний схід – південний захід траншеєю.

Яма впушена з рівня стародавнього похованого ґрунту. Заповнення – сіро-чорне чорноземне, зверху – з дернинами обвалу та вуглинами, нижче – попелясто-сірими лінзоподібними прошарками та більш чорним затічним чорноземом, підстеленими попелястим шаром. У заповненні внизу містилося чимало вуглин, в т. ч. крупних, скелет невеликої собаки, кістки вівці та коня, кілька фаланг бичка, шматки обмазки і печини, відщепи кварциту та шкіряний тлін, а також порівняно значна кількість знахідок у вигляді уламків кераміки, виріб з каменю (рис. 263).

Знахідки. З ями походить найбільша серед досліджених об'єктів кількість кераміки пізньоскіфського часу. Крім того, у верхній частині заповнення трапився уламок гончарного горщика XVII ст., вірогідно, обвалений до вмісту у пізніші часи. Основна частина знахідок залягала на глибинах 1,20–1,60 м від поверхні.

Пізньоскіфський час. 1. *Фрагменти* (3 од.) відігнутих назовні вінець кухонних *горщиків*, прикрашених пальцево-нігтьовими защипами по зовнішньому зрізу і рядами наскрізних проколів нижче (рис. 261: 6, 8–9).

2. *Фрагмент* відігнутого назовні вінця *горщика*, прикрашеного на потовщеному краю зрізу ззовні скошеним рядом насічок (рис. 261: 5).

3. *Уламок* відігнутого назовні вінця кухонного *горщика*, прикрашеного по зрізу пальцево-нігтьовими защипами (рис. 261: 7).

4. *Фрагменти* (28 од.) стінок кухонних *горщиків* скіфського часу, здебільшого із шерхатою поверхнею.

5. *Уламок* приденної частини *горщика*, на пласкому дні з утором, що оформлений додатково легкими вдавленнями по всьому периметру.

6. *Фрагмент* вінцевої частини чорнолискованої (якість лощення – середня) *мисочки-вазочки* з місткістю закритого типу, із потоншеними, дещо загнутими до середини краями (рис. 261: 12).

7. *Уламки* (2 од., певно, від однієї посудини) вінця чорнолискованої великої «вазочки» на конічній пустотілій ніжці-піддоні (якість лощення – середня), із потовщенням-бортиком зсередини та пласким горизонтальним зрізом.

8. *Фрагмент* ручки *корчаги* з підлискованою поверхнею (якість лощення – погана), витягнутої у перетині форми, з трьома паралельними врізними лініями зверху (рис. 261: 11).

9. *Уламок* ніжки піддону чорнолискованої *мисочки-вазочки* (якість лощення – погана) (рис. 261: 13).

10. Частина *розтирача*, шароподібного, з пласкою гранню, виготовленого із кварциту.

Яма є рештками господарської, заглибленої в ґрунт споруди на селищі *пізньоскіфського часу* в ур. Поле 2-ї бригади.

66. *Яма № 5 «каб» (господарська).* Виявлена за 239,7 м на захід від КТП-361, неподалік від схилу другої тераси (за 14,0 м від його скату), з рівня основи похованого ґрунту, перекритого ерозованим орним шаром або з глибини 0,25 м від денної поверхні (рис. 257). Мала круглу в плані форму, звужену невисоку горловину, від якої зглажені стінки під гострим кутом у 45–50° розширювалися до рівного дна (рис. 264). Діаметри ями: на рівні виявлення (в горловині) – 1,45 м, по дну – 1,90 м; глибина – 0,70 м від «0» або близько 1,2 м від колишнього рівня залягання культурних на шарувань на цій ділянці. Вивчався весь обсяг ями, перетнутої за широтною віссю траншеєю.

Яма впушена з рівня стародавнього похованого ґрунту. Заповнення – щільне сіро-чорне чорноземне, зі включеннями у верхній частині вуглин, з мінімумом знахідок та кількома невизначеними уламками кісток ссавців.

Знахідки. Матеріали з ями представлені тільки дрібними уламками стінок ліпних горщиків (9 од.).

Яма – господарська, заглиблена в ґрунт споруда селища пізньоскіфського часу.

Таким чином, на трасі кабелю до св. № 404 досліджені 5 господарських ям здебільшого пізньоскіфського часу, частина з яких містила речові знахідки, що певним чином доповнюють уявлення щодо планіграфії поселення.

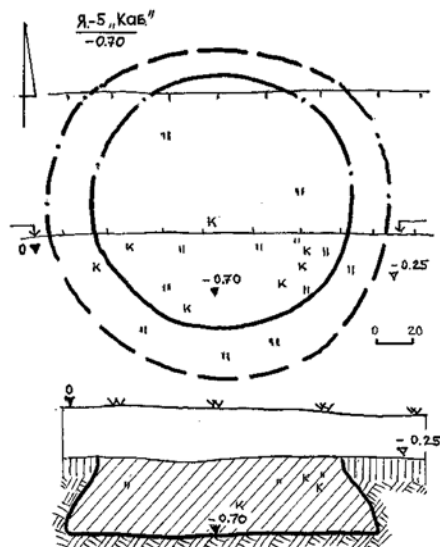

Рис. 264. Селище Поле 2-ї бригади. Траншея електричного кабелю. Яма № 5. План і перетин.

3.7. Речовий комплекс

Матеріали з культурного шару поселення

Певні матеріали виявлені і в культурному шарі поселення та на поверхні розораної ділянки, визначеної під свердловину. Більша їх частина – фрагменти ліпного посуду (78 фр.), уламки античних амфор (10 фр.), бронзовий, вкритий патиною, дволопатовий втульчастий наконечник стріли з шипом на втульці кінця VII – початку VI ст. до н. е. (рис. 265). Виявлені й деякі інші предмети.

Ліпний посуд представлений, в основному, фрагментами горщиків різних розмірів (8 з них – вінця, 10 денець, інші – стінки). Вінця належать посудинам тюльпаноподібного профілю. Три з них – прикрашені защипами по краю, 4 – защипами і додатково нижче – круглими наколами (рис. 266: 2–3). На одному з вінець – імітація наліпного, розчленованого пальцевими защипами валика, а нижче – орнамент у вигляді «перлин» або «горошин» (рис. 266: 1). Денця від горщиків різних розмірів. Більшість із них – з піддоном-утором. Стінки – сірого або коричневого кольорів іззовні. Частина з них (32 фр.) – зі слідами слабого лискування, інші (32 фр.) – мають просту шерехату поверхню. На одній зі стінок – сліди ремонту у вигляді двох круглих наскрізних отворів. Черепок на зламі більшості посудин – пористий, коричневого або чорного кольорів, з білими (іноді досить великими) включеннями.

Фрагмент піддона миски-вази належить посудині, ймовірно, досить великих розмірів. Поверхня добре підлискована, коричневого кольору. Черепок на зламі двоколірний, по краях – коричневий, зсередини – чорний, пористий.

Уламки античних амфор (10 фр.) представлені частиною горловини посудини жовто-гарячої глини, зі слабо вираженим, частково збереженим енгліфічним тавром-клеймом (рис. 266: 4; 267), а також стінками посудин жовто-гарячого кольору глини.

Представляють інтерес кілька індивідуальних знахідок. Серед них – керамічний виріб у вигляді зрізаного конуса, що нагадує зовні пряслице, але не має отвору

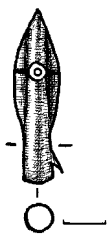

Рис. 265. Селище Поле 2-ї бригади. Бронзовий наконечник ранньоскіфського часу.

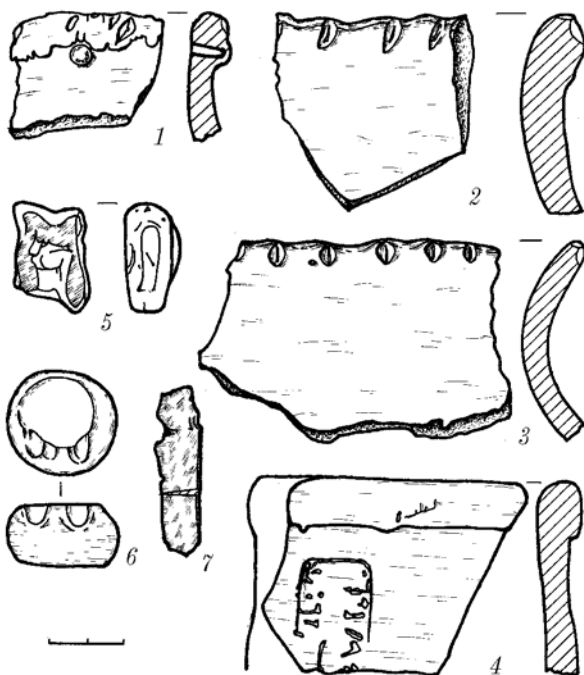

Рис. 266. Селище Поле 2-ї бригади. Знахідки з культурного шару: фрагменти ліпного посуду (1–3), горловина амфори з енгліфічним клеймом (4), астагал з обрізаною спинкою (5), керамічний виріб (6), мініатюрний залізний ніж (7).

Рис. 267. Селище Поле 2-ї бригади. Прорисовка клейма на горловині амфори.

Невелика кількість горщиків не мала орнаментатії. Основна ж частина посуду була орнаментована пальцевими защипами по краю, що найчастіше поєднувалися з наскрізними круглими проколами, іноді на плічках була додаткова коса насічка або круглі наколи. Зрідка на горщиках містилися тільки пальцеві защипи по краю чи пальцеві насічки. Поверхня значної частини посуду не мала лискування. Лише в деяких горщиків вона злегка підліскувана.

(рис. 266: 6), астагал з таранної кістки вівці зі зрізаною спинкою й трикутним отвором з цього ж боку, що, вірогідно, використовувався для гри або гадання (рис. 266: 5).

Знахідки з металу представлені залізним мініатюрним ножем, зі зламаним черешком і кінцем леза (довжина – 4,5 см, максимальна ширина леза – 1,3 см) (рис. 266: 7).

Серед підйомних матеріалів виявлені також кілька шматків бронзових шлаків.

Отже, на дослідженій площі селища (трохи більше 1 га), в об'єктах та культурному шарі, незначно – серед підйомних матеріалів, виявлений речовий комплекс, переважну частину якого складала кераміка, у першу чергу – фрагменти ліпного посуду, значно в меншій мірі – гончарного давньогрецького.

Всього знайдено 514 фрагментів ліпного посуду скіфського часу (з них 77 – як матеріали з шару і підйомні матеріали). Серед ліпного посуду переважають уламки горщиків – 497 фр. (54 вінця, 73 донець, 370 стінки). В одному випадку можна констатувати наявність археологічно цілої посудини. Фрагменти мисок представлені малою кількістю – 14 фр., з яких 7 належать так званим мискам-вазам на високому піддоні (одна, імовірно, могла бути невеликим світильником). Є поодинокі знахідки вінця (2) корчаг.

Судячи за збереженими фрагментами горщиків, лише деякі з них мали тюльпаноподібний профіль, більша ж частина посудин відноситься до категорії слабо профільованих. Лише одне з вінця було прикрашене орнаментом, що імітує наліпний валик, розчленований пальцевими защипами, а нижче – «перлинами».

Миски були однотипні – з горизонтально обрізаним, злегка відтягнутим усередину, звуженим краєм, з лискованою темно-сірою поверхнею.

Античний посуд представлений винятково фрагментами тарних *амфор* – 41 фр. (з них – край горловини, 4 фрагменти ручок, 36 стінки). Переважають уламки світлоглиняних амфор, одна з посудин відноситься до жовтоглиняних, одна – до сіроглиняних, ще одна – до рожево-червоних. У тісті деяких є золотаві блискітки піриту. Уламки столового посуду не зустрічалися.

Таким чином, на дослідженій площі селища виявлено 555 фрагментів посуду (514 – ліпного, 41 – гончарного, що у відсотковому відношенні становить відповідно – 92,4 і 7,6 %).

Серед інших керамічних виробів заслуговують на увагу фрагмент керамічної *жаровні*, котра могла використовуватися як для обігріву житла, так і для сушіння фруктів, керамічні *пряслиця*, предмет у вигляді *циліндра* з округлими сторонами – так званий «піріжок» (Супруненко 2014, с. 79, рис. 10). Але, безсумнівно, найбільший інтерес викликає група ліпних предметів, що мають вигляд своєрідних «піріжків», з відбитками проса на поверхні. Імовірно, вони також, як і глиняні коржі або хлібці, використовувалися під час відправлення землеробських культів. Варто особливо підкреслити, що знахідки подібних «піріжків» зустрічаються вкрай рідко на поселеннях скіфського часу в лісостеповому регіоні, а на території Більського городища на час досліджень в ур. Поле 2-ї бригади були знайдені вперше (Супруненко 2014, с. 71–73). Через кілька років такі ж знахідки трапилися в ямі на Східному укріпленні Більського городища (Задніков 2015, с. 14, 15, рис. 7: 15–26).

До знять праці, крім згаданих керамічних *пряслиць*, відносяться кам'яні *зернотерки* (6 од.), фрагмент розтиральника і невеликий залізний *ніж*. Із предметів озброєння знайдений бронзовий *наконечник стріли* V–IV ст. до н. е. та випадково виявлене вістря стріли келермеського типу – кінця VII – початку VI ст. до н. е.

3.8. Питання хронології

У цілому, речовий комплекс поселення має досить пізній вигляд. Насамперед, це стосується ліпного посуду – як його асортименту, характеру обробки поверхні, так і орнаменту, яким були прикрашені, наприклад, *горщики* – найбільш репрезентативна категорія кераміки. Аналогічний посуд широко відомий на поселеннях, що датуються пізньоскіфським часом, швидше за все, – кінцем V–IV ст. до н. е. Особливо показовою рисою є майже повна відсутність на *горщиках*, що походять із поселення в урочищі Поле 2-ої бригади, орнаменту у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими защипами, який притаманний посуду ранньоскіфського та середньоскіфського часів.

Досить пізній час існування поселення підтверджує і бронзовий *наконечник стріли* V–IV ст. до н. е. Окремі ж знахідки, що походили як з підйомних матеріалів, так і заповнення об'єктів, вказують на епізодичне використання території селища від доби архаїки до фіналу середньоскіфського часу з господарською метою.

3.9. Соціальна структура та господарські заняття мешканців поселення

Отже, в ході проведених робіт не тільки досліджена значна ділянка поселення пізньоскіфської епохи у складі 67 об'єктів, а й встановлені особливості забудови цього селища. Об'єкти забудови репрезентовані нерівномірним рядом житлово-господарських будівель (згрупованих у 3 садиби), витягнутим у широтному напрямку, та скупченнями господарських об'єктів – ям, невеличких споруд, заглибин-сміттезвалищ. Переважна більшість таких об'єктів розташована «вільно», широкими скупченнями, більше – нижче краю схилу плато. В цілому смуга забудови знаходилася під краєм схилу підвищення плато, зверненого до більш стрімкого схилу, і була прикрита природною перешкодою від задування північних і північно-західних холодних вітрів. Вище по схилу від господ розташовувалися відкриті вогнища, нижче – великі ями і погребки. На певну відстань від забудови були віднесені надвірні печі, які, як на наш погляд, були призначені не тільки для приготування їжі, а й для якихось господарських потреб на кшталт просушування сільськогосподарської продукції, виварювання, обробки шкіри тощо. Очевидних майстерень та місць ремісничого виробництва не виявлено.

Житлові приміщення, як в цілому і господарські, були незначно заглибленими в ґрунт, майже не мали стовпів, містили ямки для пічних конструкцій типу простих вогнищ, можливо, з якимись каркасними елементами типу піддонів. Для опалення використовувалися й керамічні великі жаровні.

Каркасно-стовпові конструкції, зі стінами з очерету, гілок, вимазаними глиною, застосовувалися, вірогідно, лише для однієї-двох господарських будівель (об'єкти №№ 12–13). Житла, напевне, були дерев'яними, на зразок зрубів. Відзначені заглибини їх входів, розташованих з боку надсхилля. Площі житлових будівель становили 7,8–8,3 м², не дослідженим залишилася житлова-? будівля 2' площею близько 23 м². Ймовірно, житла були місцями проживання *малих родин*.

Щодо *господарських споруд* – то ці будівлі були різнотипними, невеликими – у вигляді легких навісів або загород із покрівлею, часом опертою на стовпи, або ж дещо значнішими, – площею від 1,75 до 4,50 м². Це – погрібки, ями для припасів та сільськогосподарського збіжжя тощо. Зернові ями визначаються за етнографічною місцевою особливістю – випалом стінок в основі, характерним від епохи раннього залізного віку до початку ХХ ст. Їх – близько чверті від числа виявлених об'єктів. В одному випадку двокамерна господарська будівля об'єкту № 13, що мала площу 23 м², могла слугувати і своєрідним холодним підклітом – господарською заглибленою частиною розташованого зверху рубленого житла. Проте, наявні матеріали досліджень дозволяють лише гіпотетично підходити до таких реконструктивних побудов.

Щодо *культових комплексів*, то в результаті досліджень виявлений один з них, – віддалений на кілька десятків метрів від ряду забудови і розміщений на пануючому підвищенні край селища. Цей жертovníк нагадує вже відомі для Більського городища комплекси (*Шрамко, Задніков 2006*), хоча й певним чином відрізняється від них значно простішими формами та розмірами.

З-поміж об'єктів на поселенні виявлені й два поховання його мешканців, здійснені у материкових неглибоких ямах неподалік від житла. Вони влаштовані у східному секторі орієнтації. Це поховання чоловіка та жінки зрілого віку, які, можливо, й мешкали у дослідженому поряд житлі – об'єкті № 14 (*Супруненко 2016, с. 259*).

У цілому, за планіграфічними спостереженнями та в процесі розкопок, склалося враження про досить недовготривалий проміжок часу функціонування поселення, принаймні, на протязі життя двох-трьох поколінь.

Виявлені об'єкти та різноманітні археологічні артефакти свідчать про *господарські заняття* мешканців поселення. Провідними з них були землеробство і розведення худоби. Про перше з них свідчать специфічні споруди в ґрунті – так звані зернові ями, кам'яні зернотерки, глиняні «коржики» та «пиріжки» з відбитками зернівок, що застосовувалися при відправленні землеробських культив. Про друге – кістки домашньої худоби, судячи з яких мешканці селища розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней. Мисливство і рибальство не мали будь-якого значного місця у господарстві цього населення.

Безумовно, мешканці селища виготовляли ліплений посуд, знаряддя праці з каменю, жінки займалися прядінням і ткацтвом. На жаль, предметів з металу знайдено дуже мало, щоб зробити якісь висновки про розвиток металообробки, крім її наявності (бронзові шлаки).

Поруч із цим поселенням, а точніше – напроти нього, через балку, на невеликій відстані розташоване селище в урочищі Лісовий Кут, що досліджувалося протягом кількох років. Матеріали розкопаної ділянки (подвір'я) дозволяють датувати його в рамках першої половини V ст. до н. е. (*Скорий 2008, с. 169*), тобто, відносити до більш раннього часу, ніж досліджену частину поселення в урочищі Поле 2-ої бригади.

Не можна виключати, що заселення території Поле 2-ої бригади здійснили саме вихідці з Лісового Кута (*Супруненко 2014, с. 80*).

Розділ 4.

ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОЇ ДОБИ В МЕЖАХ ВЕЛИКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА (за матеріалами розвідок)

Перше поле, ур. Загальний вигляд розкопу I.
Розкопки С. А. Скорого, О. Д. Могилова, 2015.

4.1. Про поселення передскіфського часу

На окремих ділянках обширної території, охопленої за скіфської епохи могутнім валом Великого укріплення Більського городища, ще до його спорудження існували неукріплені поселення передскіфського часу, а точніше – VIII–VII ст. до н. е. Ми не знаємо достеменної кількості подібних пам'яток, оскільки деякі з них, безсумнівно, могли бути знищені господарською діяльністю жителів, наприклад, того ж с. Більськ, що знаходиться у центральній частині Великого укріплення і має загальну площу 5,336 км² чи понад 533 га.

Але про наявність окремих поселенських пам'яток вказаного часу можна стверджувати цілком визначено.

1. Селище в уроч. Холодівка (с. Більськ, вул. Ставкова, кол. Чапаєва, 25)

(рис. 1: 26; 298: 26; 299: 26)

Історія відкриття та дослідження. У 1998 р. Т. Мішиною, жителькою садиби по кол. вул. Чапаєва, 25 (південна околиця с. Більськ) були передані І. Б. Шрамко уламки ліпного посуду, в т. ч. корчаг, котрі вона збрала на власному городі. Пізніше, у 2002 р. співробітницею Українсько-Німецької експедиції А. В. Ніколовою тут закладені 2 шурфи, в яких були знайдені уламки ліпного посуду VIII–VII ст. до н. е. (рис. 268) (*Ролле, Герц, Махортых, Белозор 2003, с. 61–63*). У 2013 р. Скіфською археологічною експедицією Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна на чолі з І. Б. Шрамко та С. А. Задніковим оглянута територія селища, встановлена його площа. З метою визначення потужності культурного шару, в південній частині пам'ятки закладені 2 шурфи і невеликий розкоп (площа 24 м²). У результаті визначена товщина нашарувань, що складає 0,20–0,30 м. У розкопі виявлені залишки наземного приміщення – скупчення глиняної обмазки й отриманий представницький речовий комплекс у вигляді фрагментів ліпного посуду – горщиків, мисок, черпаків, корчаг, більшість із яких було прикрашено врізним геометричним орнаментом, заповненим білою пастою, біконічне пряслице та ін. (*Шрамко, Задников 2014, с. 29–34*).

З точки зору топографії селище розташоване в урочищі Холодівка, на початку обводненого яру. Поверхня плато в районі пам'ятки – рівна, з легким нахилом на південь, до яру. До півночі від поселення – вул. Шишкіна з асфальтовим покриттям. На південь – розташовані житлові будинки по вул. Ставковій, на захід – городи місцевих жителів.

За даними візуального вивчення і шурфування селище мало площу приблизно 100 × 50 м (5000 м² або 0,5 га) та протяжність з північного сходу на південний захід. У цілому воно займає територію трьох сучасних земельних ділянок жителів Більська: Н. Мухіної, В. Скічко та А. Бандури (рис. 269).

2. Селище (?) в урочищі Лісовий Кут (рис. 1: 5; 298: 5; 299: 5)

Як вже зазначалося вище, за характеристики поселення скіфської доби в урочищі Лісовий Кут, тут у 2001 р. під час обстеження траншеї газоконденсатопроводу І. М. Кулатовою та А. В. Гейком, в одній із господарських ям поселення, що виявлена

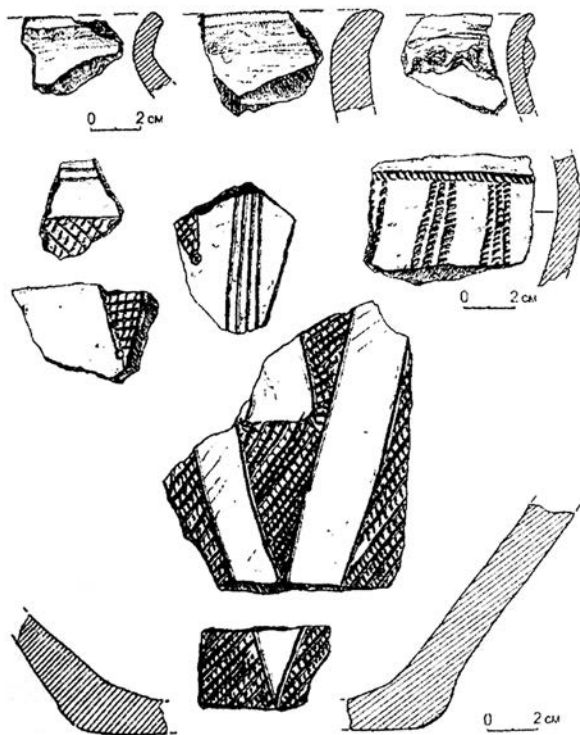

Рис. 268. Холодівка, ур. Фрагменти ліпного чорноліскованого посуду. За А. В. Ніколовою, 2002.

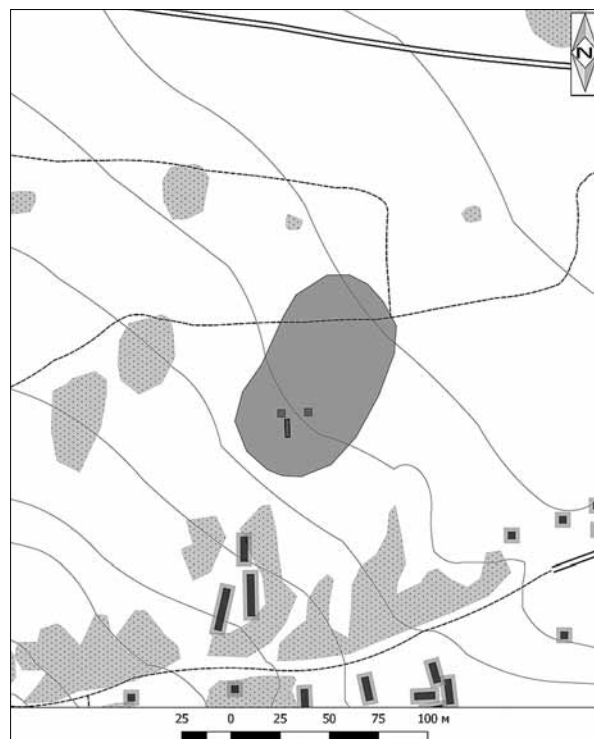

Рис. 269. Холодівка, ур. План поселення. За О. М. Шапородю, 2018.

напівзруйнована яма № 2, де поряд із керамікою кінця VI–V ст. до н. е., були знайдені уламки більш раннього ліпного посуду. Це – горловина корчаги, прикрашеної штапованим орнаментом (рис. 181: 7), стінки горщика, орнаментованого горизонтальною зигзагоподібною лінією. Найбільш ранні знахідки – обточений крем'ях зі стінки ліпного горщика (рис. 181: 9), уламок вінця горщика банкоподібної форми, прикрашеного пальцевими вдавленнями на зрізі вінця і відбитками зубчатого штапу у вигляді ялинкового узору (рис. 181: 2). З середини на внутрішній поверхні він має розчоси. Аналогії такої кераміці відомі серед старожитностей чорноліської культури і жаботинського етапу.

Стратиграфічно ці знахідки не відокремлювались від інших, більш пізніх матеріалів, і залягали у перевідкладеному стані.

Отже, артефакти з ями, безсумнівно, свідчать про заселення території північно-західного кута Великого укріплення Більського городища і селища в урочищі Лісовий Кут іще в передскіфський час, до спорудження там згодом оборонної системи. На це вказують і знахідки поодиноких уламків ліпного посуду пізнього етапу бондарихинської культури фінальної доби бронзового віку.

3. Зольник № 5 (№ 4, за В. О. Городцовим) Західного укріплення Більського городища. Під час його дослідження були виявлені виразні матеріали кінця VIII – початку VII ст. до н. е. (Шрамко Б. 1969. Див. про це ж: Шрамко И. 2004, с. 103–196; 2006, с. 34–42).

4. **Зольник № 19 Західного укріплення Більського городища.** Під час його розкопок також виявлені знахідки кінця VIII – початку VII ст. до н. е. (*Шрамко І. 2006*).

Власне кажучи, практично всіма дослідниками, які вивчали Більське городище, відзначався той факт, що на території, пізніше обнесений дерев'яною стіною, а потім – земляними валами із додатковими дерев'яними конструкціями та ровами, що отримала назву Західне укріплення Більського городища (або Західне укріплення), іще в доскіфський час існувало одне з поселень.

Певно, переліком цих селищ поки-що й обмежується список передскіфських поселень у межах Великого укріплення Більського городища.

4.2. Реєстр пам'яток скіфського часу в межах території, що вивчається

Вивчення селищ у межах Великого укріплення Більського городища, по суті, прямо пов'язане з важливим питанням історії Більського комплексу, а саме – часом спорудження Великого укріплення, відповідно – послідовності створення укріплень Більського центру в цілому, а також причин цієї грандіозної будівельної діяльності. Як відомо, з цього приводу існує кілька точок зору.

Археологічне дослідження масштабної території Більського городища скіфської епохи у басейні Ворскли, охопленої системою оборони Великого укріплення, ведеться досить давно, ще від В. О. Городцова, й, безсумнівно, вже має позитивні результати. У першу чергу, воно пов'язане з іменами Б. А. Шрамка, В. П. Андрієнка, А. О. Моруженко, Ю. М. Бойка, П. Я. Гавриша, І. М. Кулатової, О. Б. Супруненко, С. П. Степановича, а в останні десятиліття – з діяльністю співробітників Історико-культурного заповідника «Більськ» (далі – ІКЗ) у співпраці з полтавськими, сумськими, київськими колегами та представниками інших археологічних інституцій¹.

Результатом цих обстежень стало укладання в різні роки кількох вказівників чи реєстрів пам'яток, у першу чергу – поселень, в тому числі скіфської доби, відкритих на території Великого укріплення². Їх порівняння, з одного боку, показує (що цілком природньо) збільшення загальної кількості відкритих з роками поселень, з іншого – часом свідчить про неточні топографічні прив'язки окремих пам'яток, включення до таких переліків (реєстрів) місць знахідок, скажімо, якоїсь невеликої кількості ліпної кераміки, що взагалі не є свідченням існування на вказаних місцях поселень. Переважна більшість селищ, при цьому, була відкрита шляхом візуального огляду поверхні ґрунту, зі збором відповідних підйомних матеріалів, здебільшого без закла-

¹ Вважаємо нашим приємним обов'язком висловити щиро вдячність усім колегам-археологам, з якими нам випала честь досліджувати протягом кількох років внутрішню територію Великого укріплення Більського городища: О. Б. Супруненко (Полтава), О. В. Короті, Є. М. Осадчому (Суми), І. І. Коросту, М. І. Овчаренку, А. І. Охріменку, В. В. Приймаку, О. М. Шапорді, А. І. Штаньку, Л. А. Охріменко (Історико-культурний заповідник «Більськ», Котельва), Ю. М. Бересту (Охтирка), а також колегам, які проводили за останні роки на вказаній території самостійні археологічні розвідки: І. Б. Шрамко, С. А. Заднікову (Харків), О. Д. Могилову, Д. С. Гречку (Київ), К. І. Панченку (Кропивницький), О. В. Ромашко (Дніпро).

² У межах Великого укріплення відомі й інші категорії пам'яток скіфського часу – кілька курганних груп (наприклад, курганні некрополі «А», «Б»), окремі місцезнаходження та знахідки різноманітних, іноді вельми виразних артефактів.

дання контрольних шурфів з метою вивчення наявності культурних нашарувань. У ході послідувочої перевірки реальної наявності слідів деяких селищ шурфуванням з часом встановлено, що в місцях скупчень та локалізації окремих знахідок – культурних нашарувань, як таких, просто не існувало. Цей факт гостро поставив питання про здійснення ревізії всіх місць попередньої локалізації поселень.

Між тим, варто відзначити, що розуміння території Великого укріплення як області з наявністю слідів заселеності має свою історію і прийшло аж ніяк не одразу. Так, наприклад, у роботі Б. М. Гракова, працюючого, як відомо, у свій час на Більському городищі, опублікованій в 1970 р. (але написаній, безсумнівно, раніше), взагалі відмічається, що величезна площа Великого городища була *незаселеною*, і на ній лише зрідка траплялися зольники, зокрема, поблизу Західного укріплення (*Граков 1971, с. 152–153*).

Однак, пізніше, в ході досліджень території, у першу чергу, експедицією під керівництвом Б. А. Шрамка (*Шрамко 1974, с. 374–375*), з'явилися перші свідчення щодо кількості відкритих селищ. Спочатку мова йшла про 8–9 пам'яток (*Шрамко 1975, с. 68; 1975а, с. 98*), дещо пізніше – не менше, ніж про 10 поселень (*Шрамко 1987 с. 34*).

У найбільш ранньому покажчику поселень території Великого укріплення Більського городища, підготовленому Б. А. Шрамком, фігурує невелика кількість селищ скіфського часу – всього 11 (*Шрамко 1994*). Пізніше, в «Науковій концепції державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» і колективній брошурі «Більське городище» 1999 р. відмічені, як мінімум, 20 селищ на території Великого укріплення, крім просто тих чи інших неординарних знахідок (*Наукова концепція... 1996, с. 42, 44–45; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 26–27*).

Починаючи з 2014 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» та спеціалістами із Полтави, Києва, Сум, Харкова, Дніпра та інших археологічних центрів почалося системне обстеження всієї території Великого укріплення, супроводжуване шурфуванням пам'яток із метою перевірки наявності культурного шару, його потужності і стану збереження.

Наразі результати, отримані в ході перевірки локалізації відомих раніше поселень і відкриття нових, дозволяють назвати 24 селища у межах Великого укріплення (рис. 1; 298; 299). На трьох із них, в урочищах Царина-Сад, Лісовий Кут, Поле 2-ої бригади проводилися стаціонарні розкопки з розкриттям достатньо великих площ. Означені роботи були здійснені в 1997 і 2000 рр. і на поселенні в урочищі Озеро, де відкриті пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності, а також на виявленому в 2015 р. новому селищі – в урочищі Перше поле. Решта – 17 пам'яток – відкриті в ході розвідок, і нині на всіх із них здійснене шурфування. Зрозуміло, що загальна кількість селищ аж ніяк не є абсолютним критерієм їх реальної чисельності за скіфської епохи, а лише відображає рівень наших сьогоднішніх знань.

Наведемо дані про відомі селища, представлені інформацією різного рівня, описуючи пам'ятки всередині Більського «трикутника» за напрямками з півночі до заходу, з півдня на схід.

Дані надаються зі врахуванням 4-х стаціонарно вивчених поселень, у першу чергу – селищ Лісовий Кут, Поле 2-ої бригади, Царина-Сад, Озеро.

Селища біля Куземинських ставків (рис. 1: 2–4; 298: 2–4; 299: 2–4)

Два з них були виявлені в ході розвідок С. А. Скорого, І. І. Короста, В. В. Приймака та О. М. Шапорди у 2015 р., третє, відоме раніше, також було оглянуте у згаданий час.

1. Селище 1. Розташоване за 2,7 км на південний схід від центральної частини с. Куземин Охтирського р-ну Сумської обл. Займає край плато лівого берега штучної водойми (ставка) і тягнеться на 220 м по лінії північний схід – південний захід до мису на краю плато. Площа поселення складає 2,4 га. Максимальна висота над рівнем моря – 176 м. Територія тривалий час розорюється. У процесі дослідження були зібрані різноманітні керамічні матеріали, головним чином – скіфського часу (VII–VI ст. до н. е.), черняхівської культури, а також – більш пізнього періоду. Деякі знахідки черняхівської культури зустрічалися на схилі плато, ближче до ставка. Матеріали скіфського часу концентруються на більш високій частині плато.

У березні 2017 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» (І. І. Корост, О. В. Коротя, В. В. Приймак, М. І. Овчаренко) був закладений шурф № 1 площею 2,0 × 1,0 м. Його географічні координати: N 50°07'51,8" та E 34°37'08,7".

Поряд із шурфом знайдені в достатньо великій кількості матеріали XIX ст., в тому числі мідні монети 1854 і 1866 рр. карбування. Очевидно, тут знаходився хутір, який знищив більш ранні культурні залишки.

2. Селище 2. Знаходиться за 2,8 км на південний захід від центральної частини с. Куземин. Займає край плато правого берега ставка й простягається на 320 м по лінії північний схід – південний захід. У західній частині обмежується неглибоким заболоченим ривчаком-вибалком і залісненим берегом другого зі ставків.

З північного боку селище прилягає до валу Великого укріплення Більського городища.

Перше обстеження пам'ятки здійснене у 2009 р. Л. І. Белінською, однак відповідна наукова документація з цього приводу відсутня.

Площа селища складає 3,3 га, максимальна висота над рівнем моря – 173 м. Відстань між цим поселенням та першим селищем – близько 80–85 м.

Територія пам'ятки деякий час розорюється. Під час обстеження практично на всій його площі – від вала до ставка – зустрічались матеріали скіфської епохи.

У березні 2017 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» (М. І. Овчаренко, А. І. Штанько, Л. А. Цьомкало (Охріменко) та Інституту археології НАН України (С. А. Скорий, Д. С. Гречко) був закладений шурф № 1 площею 1,0 × 1,0 м, орієнтований за сторонами світу. Координати шурфа: N 50°07'57,6", E 34°36'58,1". Поряд із шурфом, на розораній поверхні, виявлені фрагменти ліпної кераміки. Стратиграфія: перший прошарок (0–0,20 м) – ораний шар – чорнозем. Знахідок мало: стінка ліпної посудини з грубою поверхнею, фрагмент амфори світло-коричневого кольору, 2 шматки обпаленої глини – печини. Другий прошарок (0,20–0,40 м) також чорноземний, не розораний. Кількість знахідок у ньому також невелика: 3 стінки ліпної посудини (одна з них підлощена), фрагмент червоноглиняної амфори, 3 шматки печини. Горизонт між 0,40–0,60 м – чорнозем зі включеннями передматерикової глини. Знахідки: 4 стінки ліпного посуду (2 від товстостінних посудин), 2 вінця лощених мисок з горизонтально обрізаним краєм, кварцитовий терочник, 4 кістки тварин. На глибині 0,60–0,80 м залягає передматериковий суглинок, хоча і в ньому трапляються знахідки. В їх числі: 5 стінок від горщиків з грубою шерехатою поверхнею й одна – злегка підлощена, а також – кістка тварини. У кротовині, заглибленій в материк, знайдені стінка ліпної посудини та вінце горщика, прикрашеного проколами. Таким чином, на місці шурфування наявні культурні нашарування потужністю 0,60–0,70 м, хоча й не насичені значною кількістю артефактів.

Орієнтовна дата поселення – VI ст. до н. е. (*Скорий, Приймак, Шапорда 2016, с. 206–207*).

3. Селище 3. Знаходиться за 3,1 км на південний схід від центральної частини с. Куземин. Займає край плато правого берега другого зі ставків і тягнеться на 400 м по лінії північний захід – південний схід, вздовж вибалку, де розташована штучна водойма. З північно-східного боку селище обмежене неглибоким заболоченим рівчаком, з північного – лісом і валами Великого укріплення Більського городища.

Площа селища – 3,8 га, максимальна висота над рівнем моря – 178 м. Знаходиться на відстані 150–300 м від поселення 2. Тривалий час розорюється. Зібрані в ході обстеження пам'ятки знахідки – нечисленні. Кераміка – скіфського часу і черняхівської культури.

У 2016 р. співробітниками ПКЗ «Більськ» І. І. Коростом, М. І. Овчаренком, В. В. Приймаком та А. І. Штаньком за участю Д. С. Гречка (Київ) був закладений шурф № 1 розмірами 2,0 × 1,0 м, зорієнтований по вісі північ – південь. Прив'язка шурфа: N 50°07'47,6" та E 34°36'55,4". Знахідки – кілька фрагментів ліпної кераміки скіфського часу.

У березні 2017 р. співробітниками ПКЗ «Більськ» (М. І. Овчаренко, О. В. Коротя, А. І. Штанько, Л. А. Цьомкало (Охріменко)) та Інституту археології НАН України (С. А. Скорий, Д. С. Гречко) закладений шурф № 2, площею 1,0 × 1,0 м, зорієнтований за сторонами світу. Координати його центру: N 50°07'48,3" та E 34°36'52,8". На розораній поверхні біля шурфа зустрічалися поодинокі фрагменти ліпної кераміки скіфської доби.

Стратиграфія наступна: 0–0,20 м – розораний чорнозем. Знахідки – стінка ліпленої посудини і фрагмент стінки червоноглиняної амфори. 0,20–0,40 м – також розораний чорнозем, але більш насичений артефактами. Це – 2 стінки від грубих товстостінних горщиків, 4 кістки великої рогатої худоби чи коня, шматок печини. На глибині 0,40–0,60 м, у нерозораному чорноземі, кількість знахідок зменшувалася: всього лише 2 стінки грубих ліплених посудин.

Далі, на глибині 0,60–0,80 м, залягали передматериковий і материковий суглинок, де трапилися лише 2 стінки від посудин з грубою шерхатою поверхнею.

Матеріали розвідок і шурфувань дозволяють орієнтовно датувати селище VI–V ст. до н. е. (*Скорий, Приймак, Шапорда 2016, с. 209*).

Достатньо цікавим є розміщення трьох, по суті, синхронних за часом поселень поряд, що створює окремий поселенський мінікомплекс на північній периферії Більського городища. Найбільш перспективним з точки зору майбутнього археологічного дослідження вважаємо поселення 2, що розташоване безпосередньо біля валу Великого укріплення і має на поверхні винятково матеріали скіфського часу.

Дані про пам'ятку опубліковані (*Скорий, Приймак, Шапорда 2016, с. 129; Корост 2016*).

4. Селище в урочищі Лісовий Кут (рис. 1: 5; 298: 5; 299: 5).

Поселення розташоване поблизу північно-західного кута Великого укріплення Більського городища, на мисоподібному похилому підвищенні правого корінного берега Більського струмка – правої притоки р. Суха Грунь. Урочище безпосередньо прилягає до валу Великого укріплення. Зі сходу воно обмежене слабо обводненою балкою, з північного сходу – ярмом, який впадає у цю ж балку та зайнятий

невеликим листяним лісом. Південний схил мису достатньо похилий і спускається до Більського озера (рис. 320, кол. вкл. VII). Територія поселення інтенсивно, протягом тривалого часу, розорюється (рис. 270). Окрім того, через неї пролягає кілька ліній газових комунікацій. В окремих місцях селища слабко проглядаються підвищення, які, вочевидь, є т. зв. зольниками. Орієнтовна площа селища, за уточненими даними 2006 р., складає не менше 13,5 га. Однак, нове обстеження пам'ятки, здійснене 2014 р., дозволило ще більше прояснити ситуацію з реальною площею, яка, насправді, виявилась у 2 рази більшою, ніж вважалося раніше, і складає 26,8 га (*Супруненко, Скорий, Гавриленко, Корост 2015, с. 71*).

Географічні координати крайніх меж селища наступні: південний захід – N 50°06'15,7" та E 34°35'26,3"; південний схід – N 50°06'17,3" і E 34°35'37,4"; північний захід – N 50°06'47,3" та E 34°35'06,7"; північний схід – N 50°06'47,2" і E 34°35'27,7" (рис. 271).

Поселення відкрите у 1985–1986 рр. П. Я. Гавришем. Пізніше, в 1996 р., досліджувалося співробітником спільної Українсько-Німецької експедиції В. Герцем, який дав йому назву за мікротопонімом «Лісовий Кут». На розораній поверхні, в різних місцях, ним були зібрані підйомні матеріали скіфської епохи, що свідчили про заселеність цієї території у вказаний період (*Гавриш 1987, с. 284; Мурзин, Ролле, Херц і др. 1997, с. 10–11, мал. 9–11*). У 1998 р. В. Херцем на східному схилі урочища в достатньо великій кількості були виявлені уламки ліпного посуду скіфського часу, античних амфор, кістки тварин, а також шлаки зі слідами бронзи.

Приймаючи до уваги цю інформацію, на ділянці селища в 1999–2001, 2004 рр. С. А. Скорим, начальником загону спільної Українсько-Німецької експедиції Інституту археології НАН України та Німецької науково-дослідного товариства (DFG), були здійснені стаціонарні дослідження (розкоп I, площа 443 м²), в ході яких відкриті різноманітні об'єкти скіфського часу та отримані достатньо представницькі речові матеріали, попередня публікація яких здійснювалась доволі оперативно¹ (*Мурзин, Ролле, Херц і др. 2000, с. 11–37; 2001, с. 13–30; 2002, с. 4–27; Черненко, Ролле-Герц, Скорий і др. 2005, с. 5–29*). У 1999 р., паралельно з С. А. Скорим, на південний захід від розкопу I, В. П. Білотором були проведені невеликі розкопки на вже згаданому

Рис. 270. Лісовий Кут, ур. Видляд селища з південного заходу. 2015.

Рис. 271. Селища Лісовий Кут (I) та Кут (II). Ортосхема О. М. Шапорди, 2015.

¹ У роботах брали участь аспірант Відділу скіфо-сарматської археології О. Д. Могилов, а також робочі-землекопи, жителі с. Більськ та смт Котельва.

зольнику (розкоп II, площа 100 м²), коротка інформація про які також опублікована (*Мурзин, Ролле, Херц и др. 2000, с. 37–41*).

Таким чином, стаціонарно досліджена площа на поселенні складає 543 м². Матеріали цих досліджень узагальнені в роботі С. А. Скорого (2008).

Отримані в ході розкопок дані свідчать про широкий спектр господарських занять мешканців селища, в числі яких, поряд із традиційними землеробством і скотарством, чимале значення мали металообробка (бронзолivarне та залізоробне виробництво), косткорізна справа та ін.

Окрім цих робіт, весною 2001 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації (далі – ЦОДПА), під керівництвом І. М. Кулатової, здійснив рятувні роботи на північно-східній і північній периферії поселення, там, де була прокладена траншея газоконденсатопроводу. Вона мала довжину близько 300 м, ширину – 1,1–1,2 м, при глибині 1,0–1,2 м й не лише повністю знищила культурні нашарування на значній ділянці поселення, а й порушила частину об'єктів, зокрема, 9 так званих господарських ям. За їх дослідження були отримані вельми цікаві результати (*Гейко 2002; 2011; Білоусько, Супруненко 2004, с. 140, рис. 2; Кулатова 2008; Шерстюк 2014*).

Нарешті, у 2004 р. співробітниками Інституту геофізики НАН України та компанії «Східний Атлас» (Берлін) була здійснена геомагнітна зйомка північної периферії селища від згаданої вище траншеї газоконденсатопроводу. Отримана магнітограма ніби вказувала на відсутність тут аномалій, які можна було б пов'язати з археологічними об'єктами (*Ролле, Орлюк, Романець и др. 2002, с. 23, рис. 9*). Проте обстеження 2012 і 2014 рр. виявили на північній периферії поселення доволі представницькі скупчення підйомних матеріалів на поверхні.

У липні-серпні 2015 р. селище обстежували співробітники Більської археологічної експедиції Інституту археології НАН України, зібравши підйомні матеріали (*Могиллов, Панченко 2016, с. 184–188*).

Усього в ході археологічних досліджень на поселенні відкрито подвір'я (житло напівземлянкового типу, 8 господарських ям, 2 погребі, господарське приміщення, так званий зольник), 2 прямокутних житла напівземлянкового типу і 9 господарських ям.

За даними археологічних розвідок і розкопок датування поселення може бути визначене в рамках кінця VI–V ст. до н. е.

Дані про пам'ятку наведені в численних публікаціях (*Гавриш 1987; Гейко 2002; 2011; Кулатова 2008; Могиллов, Панченко 2016, с. 184–188; Мурзин, Ролле, Херц и др. 1997, с. 10–11, рис. 9–11; 2000, с. 11–37; 2001, с. 13–30; Мурзин, Ролле, Херц и др. 2002, с. 4–27; Ролле, Орлюк, Романець и др. 2002, с. 23, рис. 9; Скорый 2008; Кулатова 2008; Черненко, Ролле-Герц, Скорый и др. 2005, с. 5–29; Шерстюк 2014*) та ін.

5. Селище в урочищі Поле 2-ої бригади (рис. 1: 6; 298: 6; 299: 6).

Розташоване на схід від поселення Лісовий Кут, на схилі плато й вузькій смужці краю другої тераси правого берега Більського струмка (інша назва – Тарапунька), фактично у надсхиллі, над його спуском до Більського озера.

На схід від цієї ділянки на плато розташована доволі значна, більш пласка за рельєфом, периферія селища. Загальна площа поселення 27 га (рис. 320, кол. вкл. VII).

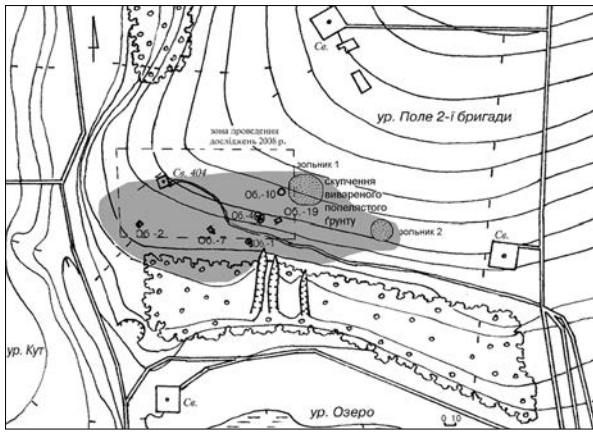

Рис. 272. Поле 2-ї бригади. План селища із нанесенням його території, селітроварницьких об'єктів з розкопок 2008–2009 рр, зольників та сучасних свердловин. 2009.

Пам'ятка відома з кінця 1960-х рр. Була виявлена С. І. Берестневим і Ю. М. Бойком. Перша згадка про неї наводиться у Б. А. Шрамка (1994, с. 195–197). Згодом селище кілька разів оглядалося археологами, зокрема, І. М. Кулатовою, яка запропонувала включити його до наукової концепції Більського археологічного заповідника, і в 2007 В. В. Приймаком, у зв'язку з розташуванням на території опор високовольтної лінії електропередач.

Масштабні рятивні роботи на поселенні були проведені в 2008–2009 рр. Полтавською експедицією ЦОДПА та «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України під керівництвом О. Б. Супруненка, із залученням співробітників ІКЗ «Більськ», у зв'язку з облаштуванням на території пам'ятки майданчика пошукової бурової свердловини та її інфраструктури (рис. 272).

У результаті досліджена площа понад 8300 м², на якій відкрито 72 об'єкти скіфського часу. Вони були згруповані у три ділянки, витягнуті в широтному напрямку.

Досліджено 3 житла зі злегка заглибленою нижньою частиною, ряд надвірних печей, жертovníк, що містили кістки тварин, кераміку, частину невеликого зольника селітроварів XVII ст. та значну кількість так званих господарських ям, призначення яких було різним (рис. 273). Безсумнівний інтерес представляють два виявлені ґрунтові поховання.

Отримані матеріали характеризують господарство мешканців у першу чергу як землеробсько-тваринницьке, доповнене достатньо розвинутими різноманітними до-

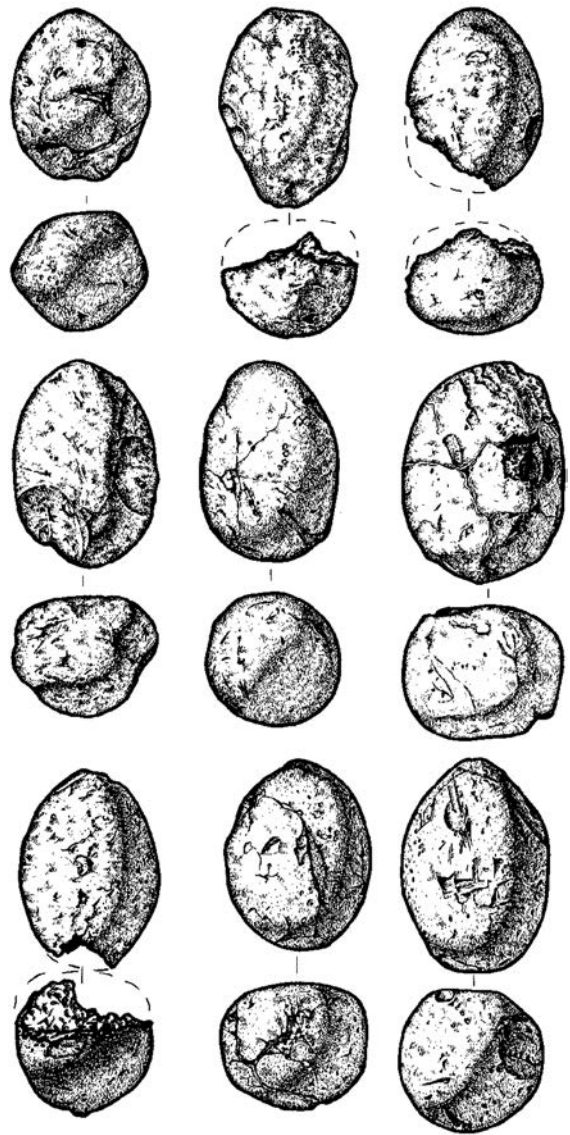

Рис. 273. Поле 2-ї бригади. Яма № 19/2008 р. Вотівні ліпні вироби – «пиріжки».

машніми промислами. На поселенні також вивчалися і більш пізні об'єкти селітроваріння, датовані третьою чвертю XVII ст.

Дата поселення, виходячи з отриманих в ході розкопок та розвідок матеріалів, – кінець V–IV ст. до н. е.

Дані про дослідження наведені в ряді публікацій, більшість яких стосується селітроварницьких об'єктів (*Супруненко, Пуголовок, Шерстюк 2009; Супруненко, Скорий, Пуголовок, Шерстюк, 2008; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010; Супруненко 2014; та ін.*).

6. Селище скіфського часу в урочищі Кут (рис. 1: 7; 271: II; 298: 7; 299: 7).

Знаходиться за 2,60 км на північний захід від центральної частини села, поряд із Більським озером, за 0,3–0,4 км на південний схід від відомого поселення скіфського часу в урочищі Лісовий Кут, північніше озера, й, відповідно, Західного укріплення Більського городища, у безпосередній близькості від ділянки оборонної системи Великого укріплення.

Відкрите П. Я. Гавришем у 1985–1986 рр. за знахідками уламків ліпного посуду бабинської культури (*Супруненко, Кулатова, Степанович 1994; Кулатова 1996, с. 130*). Розвідками Українсько-Німецької експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства у 1996 і 1998 рр. тут виявлені матеріали середнього бронзового і фіналу раннього залізного віків. Вони тяжіли до південного схилу корінного берега над Більським озером. Це – кам'яна свердлена сокира і ранньочерняхівська фібула. Проте дослідники не вирізняли місцезнаходження в окремий пункт (*Мурзін, Ролле, Херц, Скорий, Махортых, Белозер 2000, с. 3, рис. 20: 10*). П. Я. Гавриш також, згадуючи ур. Кут, мав, вірогідно, на увазі селище, яке згодом отримало назву Лісовий Кут. О. Б. Супруненко під час обстежень берегів Більського озера, за знахідками черняхівської кераміки і пряслиця та зразків ліпного посуду бронзового віку, дійшов до висновку щодо доцільності виділення місцезнаходження як окремої пам'ятки (*Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27*). Встановлена за результатами шурфування 1996 р. товщина культурних нашарувань над схилом біля північно-західного берега Більського озера становила лише 0,3–0,4 м. В шурфі (0,5 × 1,0 м) було виявлено кілька уламків ліпного горщика бабинської та чотири фрагменти стінок гончарних посудин черняхівської культур.

Два десятиліття тому в літературі існувала точка зору щодо наявності в ур. Кут двох місцезнаходжень чи поселень різного часу (*Наукова концепція... 1996, с. 44; Більське городище... 2001, с. 4, 6*), проте наразі домінує єдина версія щодо цієї пам'ятки як поселенської багатошарової (чи з матеріалами) кількох епох (*Супруненко, Скорий, Гавриленко, Корост, 2015, с. 72–73, 75, рис. 6: II*).

2015 р. О. Д. Могиловим на території урочища знайдені кілька уламків ліпного посуду скіфського часу, а в 2017 р. науковцями ІКЗ «Більськ» на чолі з І. І. Коростом тут здійснене шурфування (1 × 1 м), котре встановило наявність культурних нашарувань скіфського часу, перекритих зверху чорноземними намивами, баластом з новітніми знахідками і матеріалами скіфської доби. Нашарування археологічного характеру залягають на глибині 0,50–0,75 м, пов'язані з шаром похованого чорнозему і підстиляючого його передматерикового суглинку (до глибини 1,0–1,1 м), містять уламки ліпного посуду (лискованої миски, горщиків) VI–V ст. до н. е. (*Могилов, Панченко 2016, с. 189*).

Таким чином, поселення розміщене на мису першої тераси правого берега р. Тарапуньки (Більський струмок) – правої притоки р. Суха Грунь, безпосередньо над Більським озером. З північного заходу й заходу воно майже впритул прилягає, відділяючись польовою дорогою, до схилу корінного берега під селищем в ур. Лісовий Кут. Висота мису над рівнем заплави струмка становить 2–7 м (рис. 320, кол. вкл. VII). Територія займає прибережну смугу вздовж північно-західного берега озера завширшки 20–60 м. На 2015 р. площа місцезнаходження вбачалася як 4,27 га, а встановлена останніми обстеженнями, зі врахуванням всієї площі мису, – близько 5,0 га (200 × 250 м). Географічні координати крайніх точок поселення наступні: із заходу – 50°06'14,1" та 34°35'28,5"; з півдня – 50°06'16,4" і 34°35'38,3"; сходу – 50°06'13,4" та 34°35'44,2"; півночі – 50°06'07,3" і 34°35'06,2" (рис. 274).

Рис. 274. Кут, ур. Загальний вигляд із квадрокоптера. 2018.

Поверхня задернована, хоча раніше розорювалася під городи. Знахідки, крім уже згаданих вище, репрезентовані зразками подрібненої ліпної кераміки бабинської культури бронзового віку, окремими уламками ліпних посудин скіфської епохи, доволі дрібними стінками гончарного посуду і пряслицем черняхівської культури. За повідомленням колишнього голови місцевого КСП ім. Т. Шевченка М. Г. Гончара, на березі Більського озера у 1970-х рр. виявлений потертий срібний римський денарій з отвором для підвішування, а 1997 р. – уламок стінки сіроглиняного черняхівського гончарного піфоса.

Поодинокі знахідки бабинських матеріалів можуть вказувати на місцезнаходження на мису біля Більського струмка недовготривалого стійбища носіїв цієї культури. Нашарування скіфського часу вочевидь належать окремому невеликому заплавному селищу чи східній периферії більш значного поселення в урочищі Лісовий Кут з низькою топографією. Черняхівські матеріали можуть маркірувати розміщення на мису невеликого висілку одного із сусідніх селищ пізньоримського часу, що розташовані нижче за течією струмка та на р. Суха Грунь (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 68, рис. 58: 5).

Селище малих розмірів може бути віднесене до кола поселень VI–V ст. до н. е. (Скорий 2017, с. 161–162).

Дані щодо пам'ятки вміщені у ряді публікацій (Кулатова 1996, с. 130; Наукова концепція... 1996, с. 44; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Мурзін, Ролле, Херц, Скорий, Махортьх, Белозер 2000, с. 3; Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 68; Супруненко, Скорий, Гавриленко, Корост 2015, с. 71–72; Могилов, Панченко 2016, с. 189; Скорий 2017, с. 161–162).

7. Поселення скіфського часу і пізньозарубинецької культури в урочищі Озеро (рис. 1: 8; 298: 8; 299: 8).

Знаходиться за 3,23 км на захід – північний захід від центральної частини села, за 1,39 км на північний захід від західної його окраїни, по обидва боки від продовження

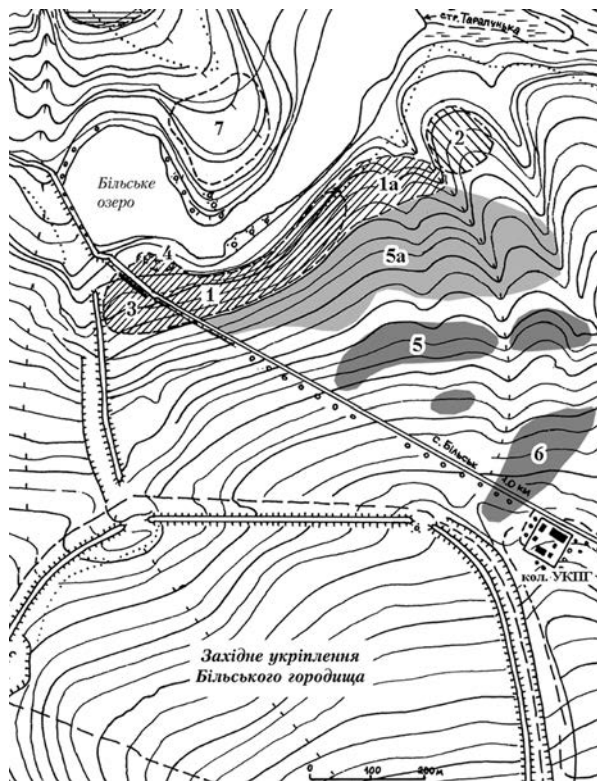

Рис. 275. Озеро, ур. Карта розташування поселень і місцезнаходжень. 2018.

1–1а, 3 – селище Озеро I; 2 – місцезнаходження Озеро II; 4 – кар'єр 1994 р.; 5–5а – місцезнаходження Озеро II з матеріалами козацької доби; 6 – місцезнаходження кераміки кін. XVII ст.; 7 – поселення в ур. Кут.

наш погляд, поселення можна вважати одним багатошаровим та різночасовим поселенням (рис. 275).

Поселення займає лівий берег Більського струмка – Тарапуньки, що є правою притокою р. Суха Грунь, знаходиться на мисоподібному вигині першої тераси лівого берега над Більським озером, тулячись з півдня (з внутрішнього боку) до валу Великого укріплення (рис. 321, кол. вкл. VII). Висота підвищень першої тераси над рівнем заплави тут досягає 2–7 м (максимальна абсолютна висота 134,4 м), задерновані схили вузькою смугою порівняно круто спадають до озера, маючи протяжність 3–10 м. Селище займає вузьку смугу вздовж південно-східного берега озера та краю тераси, завширшки 70–130 м і загальною довжиною у напрямку північний схід – південний захід близько 0,4 км. Загальна площа пам'ятки, вірогідно, досягає 4,2 га (з периферією – близько 6,5 га) (рис. 276).

Поверхня розорюється і більшість знахідок концентрується над схилами тераси, групуючись своєрідними «гніздами» над розораними об'єктами. Прибережна південна частина пошкоджена 1995 р. влаштуванням кар'єру, а також прокладанням асфальтованої дороги, трас не менше 10 шлейфів і кабелів зв'язку. Схили вкриті поодинокими кущами, південно-західна, східна та північно-східна частини – розорюються.

автодороги на ділянці між с. Більськ та Більською УКПГ, в урочищі Озеро. Розташоване південніше озера, майже приликаючи до нього з півдня, приблизно за 0,2 км на південь від селища в урочищі Кут і за 0,2–0,3 км на схід від ділянки системи оборони Великого укріплення.

Ділянка з рештками поселення оглядалася ще 1784 р. О. Ф. Шафонським. Тут у 1980 р. П. Я. Гавришем зібрана невелика кількість уламків ліпного посуду VII–V ст. до н. е., а С. П. Степановичем 1994 р. – окремі фрагменти амфорної тари елліністичної епохи (Супруненко, Кулатова, Степанович 1994, № 20). Рештки поселення виявлені О. Б. Супруненком у 1995–1996 рр. в ході будівництва дороги та влаштування кар'єру на березі Більського озера. В 1997, 1999 і 2000 рр. вздовж автодороги О. Б. Супруненком та І. М. Кулатовою здійснені науково-рятувні дослідження, пов'язані з будівельними роботами. Свого часу існувала думка про існування тут 3 пам'яток, відповідно доби пізнього бронзового віку, доби раннього середньовіччя і козацької епохи, що мали орієнтовні площі 1,2; 6,4 і 1,0 га (Наукова концепція... 1996, с. 44; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27). Між іншим, на

У південно-західній ділянці поселення, за прокладання шлейфів газоконденсатопроводів і кабелів зв'язку у 1997, 1999 і 2000 рр., проведені невеликі охоронні розкопки (близько 200 м²), в ході яких досліджені рештки пізньозарубинецького житла (*Супруненко, Терпиловський 1997*) і господарської будівлі, 5 господарських та сміттєвих ям носіїв пізньозарубинецької культури типу Картамишевого 2 – I – 4-ої половини II ст. н. е., а також частини наземного житла черняхівської культури (*Кулатова, Супруненко 2000*), ям і землянки козацького часу – 3-ої чверті XVII ст. (*Коваленко 1999*), що тягліла до меж першопоселення колишнього села Більськ (пункт Озеро III) на етапі його виникнення.

Рис. 276. Озеро, ур. Вигляд із селища в ур. Лісовий Кут, з північного заходу. 2001.

Розкопками вивчені частини прямокутного в плані житла з рештками глинобитного опалювального пристрою, підлога якого була заглиблена у похований чорнозем на 0,25 м, та господарської будівлі. Основна кількість пізньозарубинецьких знахідок походить із заповнення житла і культурних нашарувань навколо нього. На поселенні переважають уламки груболіпних горщикоподібних посудин (як округлобоких, так і реберчастих), що відрізняються рихлим тістом з домішками крупних зернин шамоту в керамічній масі. Поверхня має сліди грубого загладжування пальцями і тріскою. Вінця частіше за все орнаментовані (близько 50 %) пальцевими вдавленнями або насічками по краю (*Супруненко, Терпиловський 2000*).

Ліпний лискований посуд, кількість якого становить 5–7 %, представлений уламками вінець кількох мисок. Керамічний комплекс доповнений серією уламків світлоглиняних античних амфор, в тому числі фрагментом ручки. З пізньозарубинецьким шаром також пов'язані знахідки ліпного сплющеного пряслиця, фрагмента другого пряслиця та двох заготовок зі стінок античного гончарного посуду. Виявлені кістки диких (олень, лось, кулан, кабан) та свійських (бик, кінь, вівця, свиня і коза) тварин (*Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005*).

Матеріали поселення дозволяють віднести його до групи пізньозарубинецьких старожитностей типу Картамишевого 2, до речі, єдиного збереженого комплексу в межах Великого укріплення (*Поздnezарубинецькие памятники... 2010, с. 139–140, рис. 128–130*). Дещо пізніше південно-західна частина території була обрана для розміщення невеликого черняхівського висілку під валами того ж Великого укріплення Більського городища, а за козацького часу – садиби одного з першопоселенців чи селітроварів (*Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, с. 71*). На входження території до складу Більського першопоселення вказують і знахідки гончарного посуду другої-третьої чвертей XVII ст., розорані попелясті плями від влаштування селітроварницьких печей, поодинокі знахідки залізних виробів тієї епохи. Отримана також певна кількість перевідкладених матеріалів пізньоскіфського часу (IV ст. до н. е.) (*Супруненко, Кулатова 2001*), що дозволяє розглядати цю територію, безсумнівно, як одне з місць проживання населення на останньому етапі існування Більського городища та після його запусіння (*Скорый 2017, с. 162, № 7*).

За 0,22 км на північний схід від пізньозарубинецького поселення I розташоване місцезнаходження уламків ліпного посуду бондарихинської культури і скіфського часу VII–V ст. до н. е., а також подрібнених оранкою стінок коричневоглиняної амфори I – II ст. н. е., котрі тяжіють до західного схилу мисоподібного виступу першої тераси лівого берега Більського струмка, розташованого з північно-східного боку. Його площа становить 90–100 × 120 м (1,2 га), позначаючись з меридіональних боків неглибокими вибалками. Ці знахідки вказують на те, що мис у кінці пізнього бронзового віку був зайнятий невеликим висілком одного з бондарихинських поселень, котрі відомі вище за течією Більського струмка.

Щурфуванням 2003 р. встановлене знищення розорюванням й зливом культурних нашарувань. Місцезнаходження є залишками висілоків або окремих садиб населення доби пізнього бронзового віку та скіфського часу, що пізніше входило до господарської зони пізньозарубинецького селища I в ур. Озеро і прилягало до смуги влаштування промислових об'єктів з видобування селітри у другій чверті – середині XVII ст., розташованої дещо вище за схилом.

Дані про поселення наведені в ряді публікацій та оглядових досліджень (*Шафонський 1851, с. 653; Гавриш 1988, с. 27; Кулатова 1996, с. 127, 130; Степанович 1995, с. 89–90; Наукова концепція... 1996, с. 44; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 26, 27, 79–81; Супруненко, Терпиловський 2000; Супруненко, Кулатова 2001, с. 72–74; Супруненко 2003, с. 64; Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 66–87; Поздnezарубинецькіє пам'ятники... 2010, с. 139–140, рис. 128–130; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, с. 71; Кулатова, Супруненко 2015, с. 269; Скорий 2017, с. 162, № 7).*

8. Селище скіфського часу в урочищі *Перше поле* (рис. 1: 9; 298: 9; 299: 9).

Розташоване за 0,2 км західніше околиці с. Більськ і приблизно за 0,4 км на схід від Західного укріплення Більського городища, обабіч автодороги сс. Більськ – Саранчівка. Вперше описане під час розвідок як два курганоподібні підвищення у 1999 р. 2001 р. розглядалося О. Б. Супруненком як рештки споруд із ґрунту на північний захід від залишків «Південного» валу Великого укріплення. Тоді дослідником зафіксовано два курганоподібних підвищення висотою 0,4–0,9 м, а дещо південніше оглянутий ще один насип (*Кулатова, Супруненко 1999*).

На одному із таких підвищень (висота 0,55 м, діаметр близько 35 м) у 2015 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом О. Д. Моголова був закладений розкоп площею 456 м². У ході проведених робіт підкурганних поховань не виявлено. Стало очевидно, що вказане підвищення має штучне походження і пов'язане з фортифікаційним будівництвом пізньоскіфського часу. Разом із тим, під рештками насипу були виявлені залишки селища скіфської доби. Швидше за все, це – його периферія, оскільки яких-небудь об'єктів знайдено не було.

Товщина культурного шару, тим не менше, в окремих місцях досягала 0,6–0,8 м. На дослідженій площі виявлені різноманітні матеріали, перш за все, кераміка, ліпна й гончарна антична, в тому числі уламки амфор, а також бронзові наконечники стріл, точильний брусок із отвором для підвішування та ін. (рис. 277).

Виявлені артефакти (кераміка, особливо антична, бронзові наконечники стріл) дозволяють віднести рештки селища до середини VI – 1-ої половини V ст. до н. е.

Дані про поселення опубліковані (*Моголов 2016; Моголов, Панченко, Скорий 2016, с. 69–85*).

9. Селище скіфського часу в урочищі Царина-Сад (рис. 1: 10; 298: 10; 299: 10).

Обширне поселення охоплює площу від південно-західної частини Західного укріплення до південної частини сучасного с. Більськ, розташовуючись на добре вираженому підвищенні плато. Частина поселення, східна, була засажена садом, інша, західна, розорюється, займаючи урочище Царина (рис. 278).

До кін. ХХ ст. поселення Сад розглядалось як автономне, не пов'язане із селищем в урочищі Царина. Однак, починаючи з 1990-х років, деякі дослідники стали схилитися до думки, що ці два поселення, очевидно, складають єдиний поселенський комплекс (*Наукова концепція... 1996, с. 44; Супруненко, Скорий, Гавриленко, Корост 2015, с. 80*).

Площа селища Царина-Сад – величезна, близько 105 га (рис. 279).

У його західній частині, в урочищі Царина, де візуально на оранці помітні до десятка так званих зольників, були проведені багаторічні стаціонарні дослідження: в 1906 р. – В. О. Городцовим на зольнику № 9 (*Городцов 1911, с. 120–127; Шрамко 1996, с. 30, 39, табл. XVI–XIX*), 1996 р. – П. Я. Гавришем на зольнику № 1 (*Гавриш 2011; 2012; 2015*), 1997–2005 рр. – В. П. Білозором, начальником загону спільної Українсько-Німецької експедиції, на зольниках №№ 1–4. У 2003 р. в розкопках зольника № 3 брав участь С. А. Скорий. Зрозуміло, що матеріали, отримані в ході розкопок В. П. Білозора, складають основний джерельний фонд для цієї пам'ятки: ним вивчено близько 2000 м² площі, відкрито значну кількість різноманітних об'єктів, отримані значні речові матеріали (*Белозор 2012; 2014; Белозор, Мурзин, Ролле 1999; Махортых, Ролле-Герц, Скорый и др. 2005, с. 50–81; Мурзин, Ролле, Херц и др. 1998, с. 13–22, рис. 18–37; 1999, с. 35–45; 2000, с. 4–11; 2001, с. 31–54; 2002, с. 28–56; Ролле, Герц, Махортых, Белозор 2003, с. 15–60; Черненко, Ролле, Скорый и др. 2004, с. 6–63; Черненко, Ролле-Герц, Скорый и др. 2005, с. 30–52*).

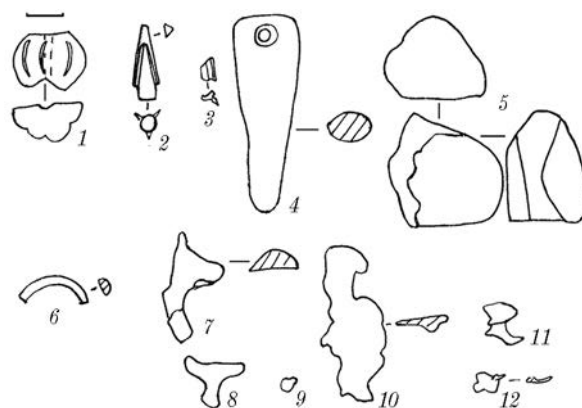

Рис. 277. Перше Поле, ур. Знахідки з розкопу І/ 2015 р. Розкопки С. А. Скорого, О. Д. Могилова. 1 – скло; 2, 3 – бронза; 4, 5 – камінь; 6–12 – мідь.

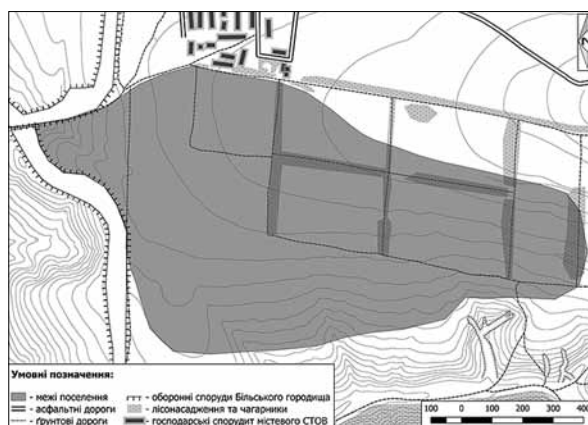

Рис. 278. Царина, Сад, ур. План селища. За О. М. Шапордою, 2018.

Рис. 279. Царина, Сад, ур. Західна частина селища, 2017.

У цілому ж, за роки робіт на селищі Царина розрита площа понад 2363 м².

Окрім стаціонарних розкопок, урочище Царина неоднократно оглядалось в ході розвідок рядом спеціалістів: у 1958 р. – Г. Т. Ковпаненко (1967, с. 71–72, рис. 35), 1969 р. – Б. А. Шрамком (1975а, с. 97; 1987, с. 34, 118, 119, рис. 55: 11; 56: 23–30), 1993 р. – співробітниками спільної Українсько-Німецької експедиції (Мурзін, Ролле 1995, с. 51, 54, рис. 3; Ролле, Херц 1997), пізніше – співробітниками ЦОДПА та ІКЗ «Більськ» у співдружності з полтавськими і київськими археологами (Кулатова, Супруненко 2001, с. 104; Супруненко, Скорий, Гавриленко, Корост, 2015, с. 79–81).

У ході стаціонарних робіт в урочищі Царина виявлено близько 100 об'єктів скіфського часу, серед яких найбільшу кількість складають т. зв. господарські ями. У їх числі виділяються зерносховища, погребки. Житлові споруди представлені 7 землянками, доволі близькими за формою і розміром. Крім того, відкритий ряд об'єктів, пов'язаних із ремісничим виробництвом, в тому числі залишки косторізної майстерні, сліди металургійного виробництва (горн, багаточисленні шлаки), що свідчать про доволі розвинене залізоборне та бронзолivarне, залишки керамічного виробництва та ін.

Надзвичайно важливі об'єкти пов'язані з культовою практикою мешканців цього обширного поселення. У першу чергу мова йде про значний за площею глиняний вівтар у вигляді «сегнерового колеса», ряд жертovníків, з-поміж яких у більшості були виявлені людські кістки, в тому числі – черепи, окремі жертвоприношення тварин.

Східна половина величезного селища, відома під назвою «Сад», також неодноразово оглядалася спеціалістами. Так, в кінці 1990-х рр. розвідками Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної адміністрації тут вивчалися рештки розораних нашарувань поселення першої половини I тис. н. е. з матеріалами пізньозарубинецької та київської культур, виявленого посеред зачепленого оранкою скупчення матеріалів скіфської епохи. На останньому знайдена велика кварцитова зернотерка видовжено-овальної форми з двома піднятими догори краями, характерна для старожитностей скіфської доби (Левченко, Супруненко 2000, с. 127, рис. 2).

У 2015 р. О. Д. Могилімовим та К. І. Панченком здійснене чергове обстеження території, в основному на південь від дороги, що пролягає південніше саду. Тут, на ріллі, зустрічалися поодинокі знахідки стінок посудин скіфського часу, фрагменти печини, окремі кістки тварин. Для встановлення характеру залягання культурних залишків закладений шурф (координати його центру N 50°04'57,6" і E 34°36'49,9"), в якому виявлені нечисленні фрагменти ліпного посуду скіфського часу (Могілов, Панченко 2016, с. 182–183).

У вересні 2016 р. співробітники ІКЗ «Більськ» М. І. Овчаренком, О. М. Шапордю, О. В. Коротею, А. І. Штаньком та С. А. Скорим (м. Київ) проведені додаткові обстеження на поселенні Сад, на території між цим поселенням та селищем в урочищі Царина, закладено 3 шурфи однакової площі (2,0 × 1,0 м). Їх локалізація за географічними координатами наступна: № 1 – N 50°05'04,4" і E 34°36'16,2"; № 2 – N 50°05'09,6" та E 34°36'22,6"; № 3 – N 50°05'00,9" і E 34°36'34,3".

Досліджувані шурфуванням культурні нашарування мають потужність близько 0,90 м й насичені різноманітними матеріалами скіфської епохи (фрагменти ліпного посуду, амфор), окремими кістками тварин, печиною. Отримані артефакти відносяться в основному до VI–V ст. до н. е.

Таким чином, згадані шурфи ліквідують лакуну між двома нібито автономними селищами, і наочно свідчать, що це одне, вельми масштабне поселення.

Продовження досліджень на поселенні Царина-Сад здійснювалося експедицією ІА НАН України під керівництвом Д. С. Гречка у 2016–2017 рр. (рис. 323, кол. вкл. VII).

Під час розкопок безпосередньо на шарі бурого суглинку виявлене жертвоприношення вівці-кози, а також свині, що містилося на глибині 1,5 м. Біля цих культових об'єктів розміщувався глиняний жертвник тарілкоподібної в плані та лінзоподібної у перетині форми, розмірами 0,63 × 0,70 м. Під випаленою обмазкою на ньому були помітні сліди вогню та зафіксований прошарок попелу й деревного вугілля. Ці синхронні культові об'єкти склали єдиний комплекс, пов'язаний з ритуальними діями під час спорудження валу. Останні, певно, розпочалися після ритуального (?) спалення споруди, що знаходилась на місці, де планувалося спорудити насип. А культовий комплекс був одразу після церемонії перекритий наступним шаром насипу валу.

Під насипом виявлений заглиблений у материк об'єкт, що згорів. Матеріали з його верхнього прошарку представлені мініатюрною посудинкою, фрагментами вінець ліпних горщиків з наліпними валиками та наскрізними проколами або пальцевими вдавленнями і проколами, казаноподібної посудини з наліпним валиком та наскрізними проколами, ручками черпаків й уламками чорнолискованих мисок.

У нижньому приденному заповненні споруди знайдено значну кількість фрагментів вінець ліпних горщиків, прикрашених наліпними валиками і наскрізними проколами чи пальцевими вдавленнями з проколами (або перлинами), а також стінок горщиків з горизонтальними наліпними валиками. Виявлено також уламки черпаків, чорнолискованих мисок і корчаг, стінку південноіонійської амфори, пряслиця, кістки тварин. У заповненні будівлі знайдений фрагмент залізної цвяхоподібної шпильки.

Приденний вміст, як вважають дослідники, пов'язаний із функціонуванням будівлі. Верхній шар разом із рештками пожежі відноситься до часу її руйнування. Отже, будівля існувала незначний проміжок часу, і навколо неї синхронні матеріали виявилися відсутніми.

Матеріали з розкопок дослідники відносять до горизонту В (за І. Б. Шрамко) – 2-га чв. – сер. VI ст. до н. е., що передувє виникненню Східного укріплення та, імовірно, створенню укріплень Великого Більського городища. Матеріали досліджень на цій ділянці опубліковані.

Комплекс знахідок репрезентований фрагментами ліпних бортиків мисок, вінець горщиків, корчагоподібних посудин, фрагментами бронзового витого браслета, грушоподібного черпака, мініатюрної посудини, глиняними пряслицями конічної форми, уламком залізної голки, кістяної накладки до руків'я ножа із заклепками, фрагментами дна античної посудини з піддоном (лекіф-?) та амфор VI–V ст. до н. е., металургійними шлаками. Виявлені жертвоприношення вівці-кози й свині та глиняний жертвник тарілкоподібної в плані лінзоподібного перетину. Доведено, що культурний шар поселення потужністю 1,1 м перекривається оборонними спорудами Більського городища. Це дозволяє припустити, що місцеве населення починало обживати досліджену ділянку ще до спорудження на ній елементів фортифікації, зокрема, валів Великого укріплення (рис. 280).

Постає насущним завданням у перспективі провести стаціонарні розкопки саме на східній, по суті, невивченій і доволі обширній території поселення Царина-Сад.

Рис. 280. Царина, Сад, ур. Рештки приміщення 1 під валом Великого укріплення. Розкопки Д. С. Гречка, О. О. Крютченка, 2017.

Дані про поселення наведені у чималому переліку наукових публікацій (Белозор 2012; 2014; Белозор, Мурзін, Ролле 1999; Гавриш 2011; 2012; Городцов 1911, с. 120–127; Гречко, Крютченко 2017; Ковпаненко 1967, с. 71–72, рис. 35; Корост 2016, с. 126; Левченко, Супруненко 2000; Махортых, Ролле-Герц, Скорый и др. 2006, с. 50–81; Могиллов, Панченко 2016, с. 182–183; Мурзін, Ролле 1995, с. 51, 54, мал. 3; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Мурзін, Ролле, Херц и др. 1998, с. 13–22, рис. 18–37; 1999, с. 35–45; 2000, с. 4–11; 2001, с. 31–54; 2002, с. 28–56; Наукова концепція... 1996, с. 44; Ролле, Херц 1997; Ролле, Герц, Махортых, Белозор 2003, с. 15–60; Супруненко, Скорый,

Гавриленко, Корост 2015, с. 79–81; Черненко, Ролле, Скорый и др. 2004, с. 6–63; Черненко, Ролле-Герц, Скорый и др. 2005, с. 30–52; Шрамко 1975а, с. 97; 1987, с. 34, 118, 119, рис. 55: 11; 56: 23–30; Шрамко 1994, с. 195–196; 1996, с. 30, 39, табл. XVI–XIX).

10-12. Селища епохи бронзи і скіфського часу в урочищі Холодівський Яр (рис. 1: 11–13; 298: 11–13; 299: 11–13).

Розташовані приблизно в центральній частині Великого укріплення, на південній околиці с. Більськ, на схід від селища Царина-Сад.

Дані про поселення поки що незначні. Всі вони відкриті в ході розвідок Б. А. Шрамка та В. П. Андрієнка 1969 р., обстежувалися експедиціями О. Б. Супруненка в 1994 р. та ІКЗ «Більськ» останніх років. Орієнтовна площа селищ – 1,8; 4,5 та 1,5 га.

10. Поселення I

Знаходиться за 1,42 км на південь – південний захід від центру села, за 2,08 км на південний схід від Західного укріплення Більського городища, на південній околиці Більська, над північним схилом Холодівського яру.

Відоме за розвідками Б. А. Шрамка 1969 р., обстеженнями І. М. Кулатової і С. П. Степановича 1994 р., І. І. Короста та О. М. Шапорди 2016 р. Останній називає поселення «пунктом III» над Холодівським яром, за порядковою нумерацією Б. А. Шрамка.

Розміщується на підвищенні плато правого корінного берега р. Суха Грунь з абсолютною висотою понад 172 м над рівнем моря. Територія поселення зайнята приватними садибами і присадибними ділянками мешканців села (Супруненко, Кулатова, Степанович 1994, арк. 13; Степанович 1995, с. 89) вздовж вул. Ставкової, частково вкрита чагарниками і деревами. Про одну з цих садиб – гр. Івахно Н. О. – згадував ще Б. А. Шрамко (Шрамко 1987, с. 34; 1994, с. 195).

Територія місцезнаходження підйомних матеріалів становлять 150–200 × 100 м, площа – 1,8 га (рис. 281). На поверхні виявлені уламки стінок ліпних посудин скіфського часу, приденна частина ліпного горщика, шматки печини й уламки обмазки. Південна периферія поселення шурфувалася (1 × 2 м), з географічними координатами 50°04'37,13" пн. ш. та 34°37'14,19" сх. д. Тут на глибині до 0,3 м знайдені винятко-

во уламки гончарного посуду Новітнього часу та сліди вогнища (Шапорда 2016 зв.).

Виходячи з наявності підйомних матеріалів та їх складу з розвідкових обстежень другої половини ХХ ст., рештки селища датуються V–IV ст. до н. е., потребуючи проведення додаткових обстежень й уточнення меж залягання культурних нашарувань.

Дані про поселення опубліковані (Шрамко 1987, с. 34; 1994, с. 195, № 14; Степанович 1995, с. 89, мал. 1; Кулатова 1996, с. 122, 128, рис. 1: 14; Наукова концепція... 1996, с. 44; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Більське городище... 2001, с. 6, 7, № 14; Скорый 2017, с. 165; Шапорда 2017, с. 188–189, рис. 1: 3; 10: 6).

11. Поселення II

Розміщується за 1,36 км на південь від центру села, за 2,25 км на південний схід від Західного укріплення Більського городища, на південній околиці Більська, за 0,17 км на схід від селища Холодівський яр I (рис. 282).

Відкрите В. П. Андрієнком 1969 р. у складі експедиції Харківського державного університету ім. О. М. Горького, що працювала під керівництвом Б. А. Шрамка. Обстежувалося ним же 1971 р. (Шрамко 1969, арк. 20; Андрієнко 1970, арк. 15–20), І. М. Кулатовою та С. П. Степановичем у 1994 р. (Супруненко, Кулатова, Степанович 1994, арк. 14, рис. 22), І. І. Коростом й О. М. Шапордою (Шапорда 2016 зв.), а також С. А. Задніковим та І. Б. Шрамко у 2016 р. Останні дослідники називають поселення «пунктом 4» або «Більськ V» над Холодівським яром, за порядковою нумерацією Б. А. Шрамка у різних джерелах.

Розміщується вздовж краю підвищення плато правого корінного берега р. Суха Грунь з абсолютною висотою 172,5–174 м над рівнем моря, на мисоподібному уступі північного схилу Холодівського яру над двома ставками – другим і третім. Відносна висота над рівнем дна яру – 15–16 м. Територія зайнята сільською забудовою, присадибними ділянками мешканців уздовж вул. Ставкової, вкрита чагарниками і деревами.

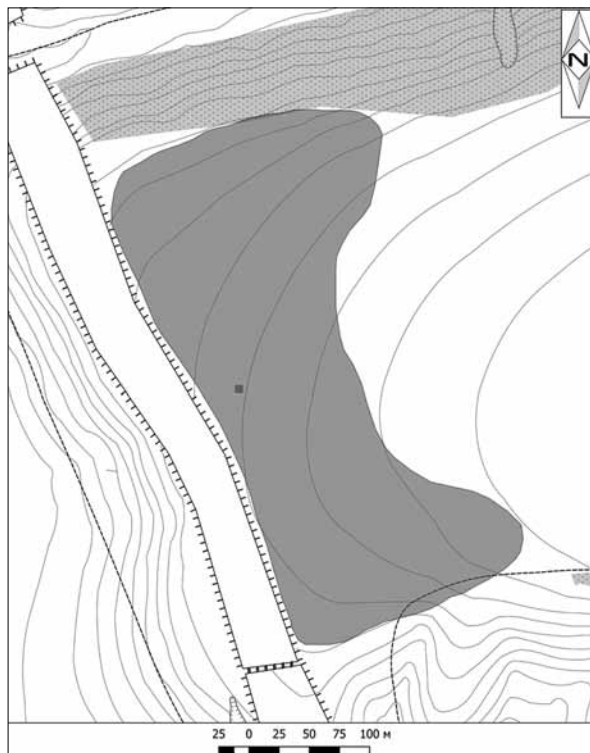

Рис. 281. Холодівський яр, ур. Поселення I. План. За О. М. Шапордою, 2018.

Рис. 282. Холодівський яр, ур. Поселення II. З півдня. 2016.

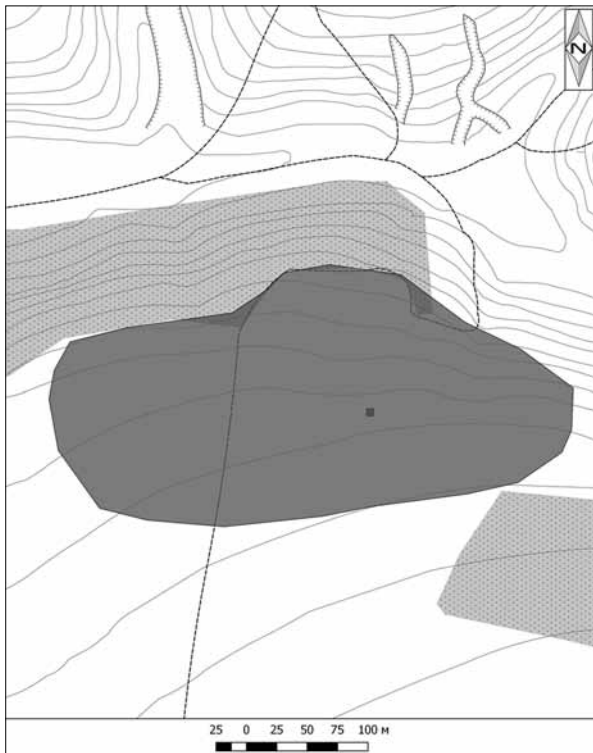

Рис. 283. Холодівський яр, ур. Поселення П. План. За О. М. Шапордою, 2018.

Західна периферійна ділянка поселення шурфувалася О. М. Шапордою (географічні координати шурфу 1 × 2 м: 50°04'57,73" пн. ш. та 34°37'59,33" сх. д.). У шурфі в орному шарі виявлені уламки гончарного посуду козацької епохи, у чорноземі до глибини 0,2–0,4 м – кілька уламків ліпного посуду, що місцями залягали й у передматеріку – до рівня 0,6 м від денної поверхні (рис. 283).

Східна частина поселення (на городах гр. М. Литовченка) прошурфована С. А. Задніковим та І. Б. Шрамко (2 шурфи 1 × 2 м). В обох шурфах виявлені незначної товщини (0,4 м) культурні чорноземні нашарування з невеликою кількістю кераміки бондарихинської культури і скіфського часу. Матеріали скіфської доби також були наявні й у похованому ґрунті – до глибини 0,6 м від рівня сучасної денної поверхні (Задніков 2017, с. 245–247, рис. 1; 2; 4; 5; 7, 10–12; Шапорда 2017, с. 189–190, рис. 1; 14; 10; 7; 12: 12–22).

За підйомними матеріалами і результатами шурфування селище належить до числа обжитих поселенських територій доби фінального бронзового віку XI–IX ст. до н. е. (богуславсько-білозерська та пізньобондарихинська культури). Існування на ньому відкладень скіфського часу дає підстави для віднесення селища й до кола старожитностей VI–V ст. до н. е., потребуючи проведення додаткових обстежень й уточнення меж залягання збережених культурних нашарувань. Поверхневий розораний шар містить здебільшого уламки українського гончарного посуду XVIII–XIX ст.

Дані про поселення опубліковані (Шрамко 1987, с. 34; 1994, с. 195, № 15; Степанович 1995, с. 89, мал. 1; Кулатова 1996, с. 122, 128, рис. 1: 15; Наукова концепція... 1996, с. 44; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Більське городище... 2001, с. 6, 7, № 15; Ромашко 2013, с. 271; Задніков 2017а, с. 245–247, рис. 1; 2; 4; 5; 7, 10–12; Скорий

Розміри території поширення підйомних матеріалів становлять 300 × 100–150 м, їх площа складає близько 4,5 га. На поверхні наявні уламки ліпного посуду скіфського часу, фрагменти печини, сліди обмазки. В західній частині серед підйомних матеріалів на 1994 р. переважали уламки ліпного посуду бондарихинської культури, що стало приводом до розгляду цих ділянок як окремих поселень різних епох. Проте, в ході останніх обстежень кераміка скіфської доби знайдена на всій площі селища, практично всюди траплялися й матеріали фіналу бронзового віку, належні до богуславсько-білозерської та пізнього етапу бондарихинської культури. З-поміж знахідок скіфського часу вирізняються вінця ліпних горщиків з наліпним валиком і проколами під ним, верхня частина чорнолискованої ліпної миски фіналу ранньоскіфського часу, котрі дозволяють датувати нашарування доби раннього залізного віку VI, можливо, початком V ст. до н. е.

2017, с. 165; Шапорда 2017, с. 189–190, рис. 1: 14; 10: 7; 12: 12–22).

12. Поселення III

(рис. 324, кол. вкл. VIII)

Знаходиться за 1,44 км на південь – південний схід від центру села, за 2,35 км на схід – південний схід від Західного укріплення, на південній околиці Більська, з північного боку край витоків Холодівського яру.

Відоме за розвідками Б. А. Шрамка 1969 р. (*Шрамко 1969, арк. 20*), обстеженнями І. М. Кулатової та С. П. Степановича 1994 р. (*Супруненко, Кулатова, Степанович 1994, арк. 14*), О. М. Шапорди 2016 р. (*Шапорда 2016 зв.*), І. І. Короста, О. В. Короті, С. А. Скорого та Д. С. Гречка 2017 р. О. М. Шапорда та І. Б. Шрамко називають поселення «пунктом V» над Холодівським яром, за порядковою нумерацією Б. А. Шрамка.

Розташоване на підвищенні плато правого корінного берега р. Суха Грунь з абсолютною висотою понад 175 м над рівнем моря, біля північного схилу Холодівського яру край його витоків, за 0,1 км на захід від пров. Опішнянський шлях, через вибалок від поселення Холодівський яр II. Відносна висота над рівнем дна яру – 10 м. Територія розорюється, зайнята садибами і ділянками городів мешканців села, скупченнями кущів й дерев, видовжена вздовж вул. Ставкової (рис. 284).

Встановлені наразі розміри – 180 × 90 м, площа – близько 1,5 га. На поверхні виявлені уламки стінок ліпних посудин здебільшого ранньоскіфського часу. Поселення шурфувалася (два шурфи 1 × 1 м; географічні координати: 50°04'10,7" пн. ш. та 34°36'40,2" сх. д.; 50°04'10,5" пн. ш. і 34°36'40,0" сх. д.). У другому з шурфів виявлені культурні нашарування завтовшки 0,5 м з 8-ма стінками ліпних горщиків та вінцем казанкоподібної ліпної посудини із проколами.

За підйомними матеріалами та наслідками шурфування селище може датуватися VI–V ст. до н. е., потребує проведення додаткових обстежень.

Результати обстежень опубліковані (*Шрамко, 1987, с. 34; Степанович 1995, с. 89, мал. 1; Кулатова 1996, с. 122, 128; Наукова концепція... 1996, с. 44; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Більське городище... 2001, с. 6, 7, № 16; Скорый 2017, с. 165–166; Шапорда 2017, с. 190, рис. 1: 15*).

13–14. Селища скіфського часу біля Холодівського Яру (рис. 1: 14; 298: 14; 299: 14).

Розташовані за 1,9 та 0,9 км на південний захід від згаданих вище селищ, вздовж Холодівського Яру. Одне із поселень (№ 13) щільно прилягає до ділянки оборонної системи Великого укріплення, друге (№ 14) знаходиться за 1,0 км на схід від нього (рис. 324, кол. вкл. VIII).

Рис. 284. Холодівський яр, ур. План поселення III. За О. М. Шапордою, 2018.

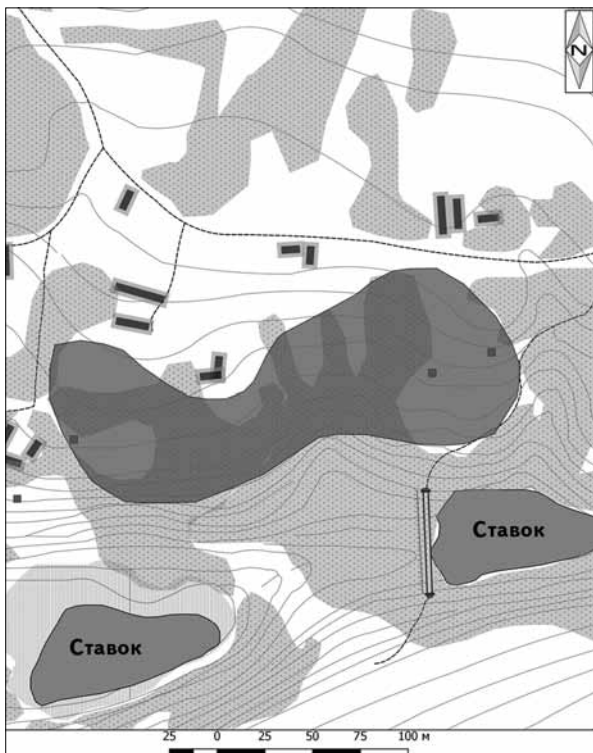

Рис. 285. Холодівський яр, ур. План селища IV. За О. М. Шапордою, 2018.

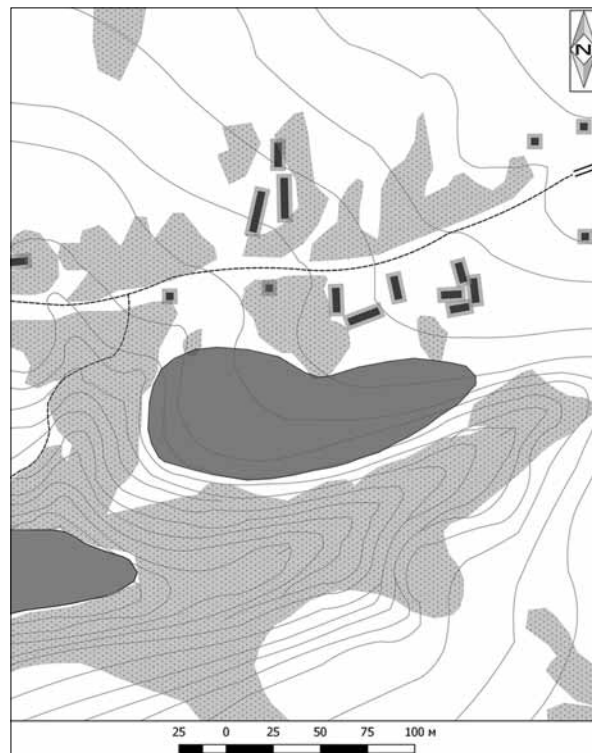

Рис. 286. Холодівський яр, ур. План селища V. За О. М. Шапордою, 2018.

Дані про поселення доволі скупі. Відомі за розвідками Б. А. Шрамка. Весною 2016 р. на селищах проведені розвідки експедицією ІКЗ «Більськ», зібрані матеріали скіфської епохи, за розповсюдженням яких визначені межі пам'яток.

Орієнтовна площа селищ 5,5 та 4,3 га (рис. 285; 286).

У вересні 2016 р. на селищі № 14 співробітники ІКЗ «Більськ» (М. І. Овчаренко, В. В. Приймак, А. І. Штанько, Л. А. Цьомкало (Охріменко)) і С. А. Скорий (м. Київ) заклали шурф (2,0 × 1,0 м) на одній з ділянок розораної поверхні. Локалізація шурфа: N 50°04'37,1" пн. ш. та E 34°37'14,2" сх. д. Невизначні матеріали скіфського часу (дрібні фрагменти ліпного посуду, печина та ін.) зустрічалися на глибині до 0,50 м.

Таким чином, як шар орного чорнозему, так і культурний шар на цій ділянці селища – незначні. Враховуючи невелику кількість знахідок в культурних нашаруваннях, можна припустити, що ми маємо справу з периферією селища.

На другому селищі (№ 13) у березні 2017 р. співробітники ІКЗ «Більськ» (І. І. Корост, М. І. Овчаренко, О. В. Коротя, А. І. Штанько), а також Ю. М. Берест (Охтирський міський краєзнавчий музей), Д. С. Гречко і С. А. Скорий (Інститут археології НАН України) заклали шурф № 1 на ріллі розмірами 1,0 × 1,0 м, зорієнтований за сторонами світу.

Географічні координати шурфа – N 50°04'23,0" пн. ш. та E 034°36'15,6" сх. д. В орному шарі (0–0,20 м) виявлені 3 стінки від грубих ліпних посудин із шерехатою поверхнею. Нижче, з 0,20–0,40 м – знахідки відсутні. Материк тут залягав доволі неглибоко.

У цілому, обидва селища відносяться до скіфського часу, відрізняються вкрай слабкими (ерозованими) культурними нашаруваннями. Дані для якого-небудь вузького датування поки що відсутні.

Деякі дані про розташування поселень опубліковані (*Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Наукова концепція... 1996, с. 44; Шрамко 1994, с. 195–196*).

15. Селище скіфського часу Опішнянський Яр, пункт Г (рис. 1: 15; 298: 15; 299: 15).

Даних про поселення мало. Відкрите в ході розвідок Б. А. Шрамка в 1970-х рр. Площа, судячи за розповсюдженням ліпної кераміки, – 6,5 га. У нещодавно опублікованій роботі О. М. Шапорди наводиться інша площа – 4,7 га (*Шапорда 2017, с. 190*).

Весною 2016 р. експедицією ІКЗ «Більськ» на поверхні зібрані матеріали скіфського часу. Знайдені фрагменти ліпної кераміки можна датувати у межах VII–VI ст. до н. е. (рис. 287; 288).

У вересні 2016 р. співробітники ІКЗ «Більськ» М. І. Овчаренко, В. В. Приймак, А. І. Штанько та С. А. Скорий (м. Київ) заклали шурф на одній із ділянок розораної поверхні, поблизу схилу. Знахідок у цьому районі трапилося в цілому небагато. Розміри шурфа 2,0 × 1,0 м, зорієнтований він за лінією схід – захід. Локалізація шурфа за географічними координатами: N 50°04'11,0" пн. ш. та E 34°36'33,0" сх. д. Невиразні знахідки зустрічались у шарі чорнозему до глибини 0,40 м. У цілому, складається враження, що за шурфування була зачеплена периферія селища.

Відомості про поселення опубліковані (*Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Наукова концепція... 1996, с. 44; Скорий 2017, с. 167; Шапорда 2017, с. 190–191*).

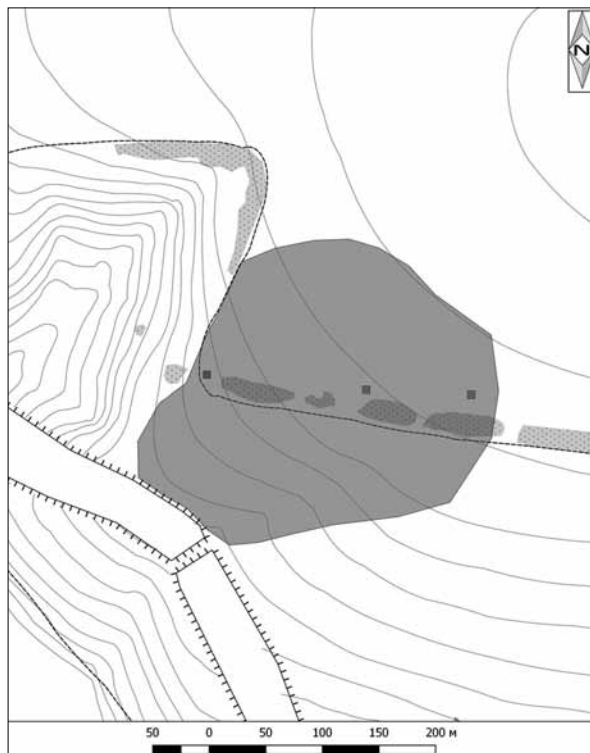

Рис. 287. Опішнянський яр, ур. План селища І. За О. М. Шапордою, 2018.

Рис. 288. Опішнянський яр, ур. Вигляд на селище І з півдня. 2016.

¹ У зв'язку із плутаниною, що виникла із суб'єктивних причин, це поселення у статті С. А. Скорого позначене як селище «к югу от поселения в урочище Холодовский Яр (№ 15)» (*Скорий 2017, с. 166, № 15*), а в роботі О. М. Шапорди (*Шапорда 2017, с. 190–191*): «поселення в урочищі Опішнянський Яр, пункт І» (*Шапорда 2017, с. 190–191*). У цій монографії ми дотримуємося назви, наведеної О. М. Шапордою.

16. Селище скіфського часу напроти Лазьківського ставка

(рис. 1: 16; 298: 16; 299: 16).

Розташоване приблизно за 0,7–0,8 км на південь від вище описаного селища (№ 15), у безпосередній близькості від ділянки лінії оборони Великого укріплення.

Про поселення відомо небагато. Виявлене в ході розвідок Б. А. Шрамка в 1970-х рр. Весною 2016 р. на території пам'ятки проводилися розвідувальні роботи експедицією ІКЗ «Більськ». Зібрані на розораній поверхні матеріали скіфського часу представлені незначними фрагментами ліпної кераміки, шматками печини і дрібними уламками глиняної обмазки. Площа, судячи з поширення кераміки, – 5,4 га.

У березні 2017 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» (І. І. Корост, М. І. Овчаренко, О. В. Коротя, А. І. Штанько), Ю. М. Берестом (Охтирський міський краєзнавчий музей), С. А. Скорим і Д. С. Гречком (Інститут археології НАН України) були закладені 2 шурфи на вказаному поселенні.

Шурф № 1. Розташований на північ від існуючого давнього (?) в'їзду. Географічні координати: N 50°03'41,1" пн. ш. та E 34°36'47,6" сх. д. Розміри шурфа – 1,0 × 1,0 м. Орієнтований за сторонами світу.

У верхньому орному чорноземному шарі (0–0,20 м) знахідки не виявлені. Нижче, також у чорноземі, на глибині 0,20–0,40 м, знайдені фрагменти стінки посудини із грубою поверхнею та вінце горщика з проколами. На глибині 0,40–0,60 м у чорноземі зі включеннями материкового суглинку знахідки були відсутніми. Материк залягає тут на глибині 0,70–0,75 м. Таким чином, цілком очевидно, що на місці шурфування культурні нашарування виражені вельми слабо.

Шурф № 2 закладений безпосередньо навпроти згаданого в'їзду. Його координати: N 50°03'33,9" пн. ш. і E 34°36'49,4" сх. д. Розміри шурфа та орієнтування – аналогічні. Ґрунтовий шар до глибини 0,40 м представляє собою розораний чорнозем. Материковий суглинок залягав з рівня 0,60 м. Знахідки в шурфі відсутні. Лише у кротовині на дні виявлені дрібні фрагменти печини.

Виходячи із характеру підйомних матеріалів та опосередковано даних шурфування, пам'ятку орієнтовно можна віднести до кола поселенських старожитностей VI–V ст. до н. е. При цьому слід відмітити, що, судячи з відсутності значної кількості підйомних матеріалів і слабо насиченого шару на місці шурфування, поселення навряд чи було довготривалим.

Відомості про пам'ятку опубліковані (*Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Наукова концепція... 1996, с. 44; Шрамко 1994, с. 195–196*).

17. Поселення скіфського часу і черняхівської культури біля Висохлого Озера

(рис. 1: 17; 298: 17; 299: 17)

Відоме за даними розвідок Б. А. Шрамка. Поселення розташоване у південній частині Великого Більського укріплення. Зі сходу і півночі пам'ятка обмежена балкою, відгалуженням Опішнянського Яру, так званим Висохлим Озером, із заходу та півдня – валом Більського городища. За 150 м на північний захід від поселення знаходиться Більський курганний некрополь «А». Територія пам'ятки щорічно розорюється. Площа поселення 5,8 га, розміри – 500 × 120 м.

Підйомні матеріали скіфського часу нечисленні і дозволяють орієнтовно датувати це поселення в межах VI–IV ст. до н. е.

У квітні 2017 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» (І. І. Корост, М. І. Овчаренко, А. І. Штанько) були закладені 2 шурфи розмірами 1,0 × 1,0 м.

Шурф 1 мав наступні координати: N 50°02'33,47" пн. ш. та E 34°37'55,69" сх. д., доведений до глибини – 0,71 м. В шурфі відзначена наступна стратиграфічна ситуація: орний шар-чорнозем – 0–0,20 м зі знахідками 6 фрагментів ліпної кераміки скіфського часу та каменю. Наступний, чорноземний шар (0,21–0,45 м) виявився найбільш насиченим знахідками: 14 фрагментів ліпної кераміки. Глибше, у передматериковому суглинку (0,46–0,71 м), виявлені 4 уламки ліпного посуду і каміння.

Таким чином, культурні нашарування на місці шурфування достатньо насичені та мають потужність близько 0,70 м.

Шурф 2 з географічними координатами: N 50°02'34,26" пн. ш. і E 34°37'55,32" сх. д. доведений до глибини 1,37 м. У розораному прошарку (0–0,25 м) виявлена пізня кераміка, уламки каміння. Глибше, але також у частково розораному прошарку, зафіксовані знахідки різного часу: до 20 уламків пізнього гончарного посуду, фрагменти ліпної кераміки скіфського часу, шматки обмазки, залізний предмет незрозумілого призначення та ін. Складається враження, що культурні нашарування скіфського часу були порушені тут більш пізніми перекопами.

Однак, на глибині 0,51–1,10 м виявлені винятково знахідки скіфської доби: 11 фрагментів ліпного посуду (серед них дінце горщика та вінце, прикрашене пальцевими заціпами), фрагментоване пряслице, шматки печини. З глибини 1,11–1,37 м (з рівня залягання материкового суглинку) знахідки відсутні.

Виявлені при шурфуванні матеріали підтверджують дату, запропоновану за матеріалами огляду, а саме: VI–V ст. до н. е.

Дані про пам'ятку опубліковані (*Скорый 2017, с. 168–169*).

18. Поселення скіфського часу Опішнянський Яр, пункт II

(рис. 1: 18; 298: 18; 299: 19).

Розташоване у південній частині Великого укріплення Більського городища. Зі сходу обмежене Опішнянським Яром, з півночі і заходу – сільськогосподарськими угіддями, з півдня прилягає до валу Великого укріплення. Територія щорічно обробляється сільськогосподарською технікою.

Орієнтовні розміри поселення 250 × 120 м, тобто його площа становить близько 3,0 га.

При обстеженні співробітниками ІКЗ «Більськ» були знайдені матеріали скіфської епохи: уламки ліпного посуду, керамічне пряслице, фрагмент кам'яної зернотерки.

У східній частині поселення, біля схилу, закладений шурф № 1 (2,0 × 1,0 м), зорієнтований за меридіональною віссю. Його географічні координати: N 50°02'15,49" пн. ш. та E 34°38'50,88" сх. д.

Стратиграфія наступна: 0–0,1 м – орний чорноземний шар, в якому трапилося 5 фрагментів стінок ліпного посуду; 0,11–0,50 м – чорноземні культурні нашарування, що містили лише 4 невиразних фрагменти стінок ліпного посуду; 0,51–0,60 м – чорнозем із домішками глини (передматерик), де виявлений уламок стінки ліпної посудини. З глибини 0,60 м залягав материковий суглинок.

¹ У зв'язку із плутаниною, що виникла за суб'єктивних причин, це селище у статті С. А. Скорого позначене як селище «біля Сухого Ставка (№ 18)» (*Скорый 2017, с. 169, № 18*), а в роботі О. М. Шапорди – «поселення в урочищі Опішнянський Яр, пункт II» (*Шапорда 2017, с. 226*). У цій монографії ми дотримуємося назви, наведеної у статті О. М. Шапорди після введення її до складу облікової документації.

Зібрані матеріали і знахідки із шурфа дозволяють датувати поселення VI–V ст. до н. е.

Дані про пам'ятку опубліковані (*Шапорда 2017, с. 226*).

19. Селище скіфського часу в урочищі *Кутул* (рис. 1: 20; 298: 20; 299: 20).

Пам'ятка розташована у крайній південній частині Великого укріплення, на мисоподібному виступі плато правого корінного берега р. Ворскли, за 0,6 км на схід-північний схід від південного в'їзду до укріплення та в безпосередній близькості до східної ділянки оборонних споруд, за 7,0 км на північний схід від центру с. Більськ.

Виявлене в 1974 р. експедицією Харківського державного університету ім. О. М. Горького (керівник – Б. А. Шрамко). На жаль, дані про межі і знахідки з його території у звітній документації не наводяться (*Шрамко 1974 зв., арк. 13*).

У 1994 р. обстежене І. М. Кулатовою, С. П. Степановичем та О. Б. Супрунечком. У звітній документації отримало назву – поселення скіфського часу в урочищі Безодня (пункт III) (*Супрунечко, Кулатова, Степанович 1994 зв.*). Під час пізніших оглядів науковцями ЦОДПА на розораній поверхні селища були помічені три плями скупчень матеріалів і попелястого ґрунту діаметром від 12 до 20 м, що можуть бути рештками зольників, а також розорані сліди попелястих плям заповнення порушених оранкою житлово-господарських об'єктів, розташованих у 2-3 ряди за віссю північний захід – південний схід над краєм легкого схилу та вздовж нього (*Кулатова 1996, с. 125*).

Восени 2011 р. краєзнавцем М. О. Радченком на селищі знайдено уламок бронзового дзеркала, відповідники якому набули розповсюдження з кінця III ст. до н. е. (*Кулатова 2016, рис. 1*). Наступного року співробітниками ЦОДПА на території пам'ятки виявлені окремі уламки гончарного посуду черняхівської культури. Саме ж поселення, на думку О. Б. Супрунечка, має розглядатися як крайній населений пункт у складі фортечного комплексу, що забезпечував функціонування південного в'їзду до Великого укріплення Більського городища (*Кулатова 2016, с. 158*).

Під час розвідок весною 2016 р. експедиції ІКЗ «Більськ» на цій пам'ятці зібрані матеріали скіфського часу VI–V ст. до н. е. Площа їх поширення, за місцезнаходженням ліпної кераміки, становила орієнтовно 2,7 га (*Шапорда 2017, с. 224–225*).

У 2017 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» І. І. Коростом, О. В. Коротею, М. І. Овчаренком, В. В. Приймаком, А. І. Штаньком і С. А. Скорим (м. Київ), було закладено 2 шурфи (2,0 × 1,0 м) у східній і центральній частинах поселення, один із яких розташовувався неподалік ґрунтової дороги, поблизу валу Великого укріплення, другий – на північ від нього. Їх географічні координати: N 50°02'07,0" пн. ш. і E 34°39'57,7" сх. д.; другого, відповідно, – N 50°02'08,3" та E 34°39'55,1".

Шурф № 1 доведений до глибини 0,6 м. Стратиграфічно в орному чорноземному шарі (до 0,20 м) містилася незначна кількість знахідок ліпної кераміки скіфського часу; нижче у незайманому чорноземі та підстилаючому його передматеріку знахідки були відсутніми.

Поряд із шурфом № 2, на ріллі, фіксувались окремі знахідки ліпної кераміки скіфського часу. Доведений до глибини – понад 0,80 м. Під час вибирання шурфа встановлена наявність доволі великої т. зв. господарської ями, що пізніше виявилася заповненою сміттям. Вміст її (кераміка, в першу чергу, ліпна, кістки, різного розміру шматки печини, вуглини) почав виявлятися з глибини 0,20 м, позначаючи, таким чином, верхній рівень заповнення. Число знахідок значно збільшувалось по мірі за-

глиблення. З 0,40 м залягало чорноземне щільне заповнення, насичене артефактами, перемежоване на глибині 0,60–0,80 м включеннями материкового суглинку, де місилися різноманітні знахідки. Материкове дно ями відзначене з 0,90 м від рівня сучасної денної поверхні.

З дослідженої частини ями (в межах шурфу) походили 65 фрагментів ліпної кераміки (61 – від горщиків: 52 стінки, в основному, від доволі крупних посудин з грубою шерхатою поверхнею, 5 вінець, 2 із них – із псевдоваликами, один додатково прикрашений нижче проколами, 2 вінця із защипами по краю, одне – додатково вкрите нижче проколами, вінце з ледве вираженими защипами по краю і проколами нижче; 3 денця від горщиків). Серед інших уламків ліпних посудин – частина горловини темнолискованої корчаги, 2 вінця мисок з обрізаним горизонтально краєм та частина тулуба. Амфори представлені 5 стінками, 3 з яких – від червоноглиняних тарних ємкостей, 2 – від амфор світлокоричневого кольору. Знайдене єдине знаряддя у вигляді невеликого кам'яного розтиральника. З-поміж інших знахідок: 21 кістка тварин, в основному від великої рогатої худоби та коня, 32 шматка печини різноманітних розмірів. Наявність останньої у смітєвій ямі свідчить про розташування неподалік житлового чи господарського приміщення.

Особливості ліпного посуду, виявленого в господарській ямі, дозволяють віднести час функціонування об'єкта господарського призначення до VI–V ст. до н. е.

За частиною дна ями встановлено, що до шурфа потрапила лише четверта частина господарської споруди діаметром близько 2,0 м.

З-поміж знахідок із поселення виділяється бронзова бляшка від кінської упряжі з гладким ромбічним щитком та масивною петлею для закріплення на ремені (*Шапорда, Корост 2017, с. 128, рис. 4*). Аналогічна прикраса вузди виявлена В. В. Приймаком 2010 р. в урочищі Барвінкова гора I біля сучасного в'їзду до Великого укріплення Більського городища з боку смт Котельви (*Коротя, Осадчий, Приймак 2010, с. 26–28*). Вона датується V ст. до н. е.

Дані про пам'ятку опубліковані (*Кулатова 1996, с. 125, 126; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Наукова концепція... 1996, с. 44; Кулатова 2016; Більське городище... 2016, с. 148; Скорий 2017, с. 169–171; Шапорда 2017, с. 224–225; Шапорда, Корост 2017, с. 127–128*).

20. Селище в урочищі Безодня, пункт I (рис. 1: 21; 298: 21; 299: 21).

Розташоване у південній частині Великого укріплення, з двох меридіональних боків від лісосмуги, що відходить на схід від польової дороги з Більська до сс. Лазьки, Глинського і Малих Будищ і впирається у східний вал Великого укріплення Більського городища вздовж межі між Котелевським та Зіньківським районами. Північно-східна і східна частини поселення прилягають до валів Великого укріплення та густого лісу. Зі сходу на захід селище розділене на дві частини лісосмугою (рис. 325, кол. вкл. VIII). Висота плато над рівнем заплави, де знаходиться поселення, дорівнює 82 м.

Селище, очевидно, було відоме ще співробітникам Полтавського музею на чолі з О. К. Тахтаєм, які в 1927 р. зібрали тут підйомні матеріали (*А. Т. 1928*), що, на жаль, не збереглися. У 1994 р. селище обстежувалось С. П. Степановичем та І. М. Кулатовою (*Кулатова 1996, с. 125, мал. 5; Скорий, Супруненко, Корост 2015, с. 88*). На перших порах його площа була визначена в межах 2,0 га (200 × 100 м). Однак у процесі обстеження селища на початку 2000-х рр. полтавськими археологами, стало очевидно, що

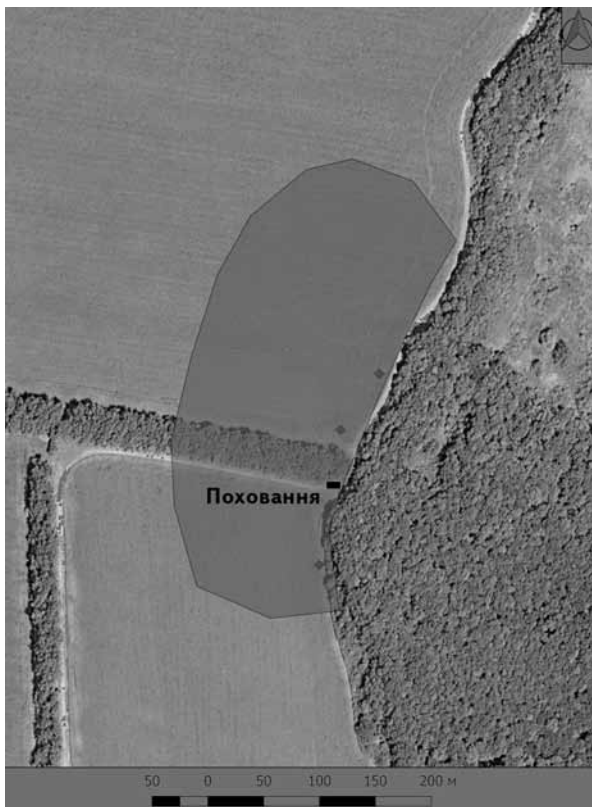

Рис. 289. Безодня, ур. Селище І. Ортоплан О. М. Шапорди, 2016.

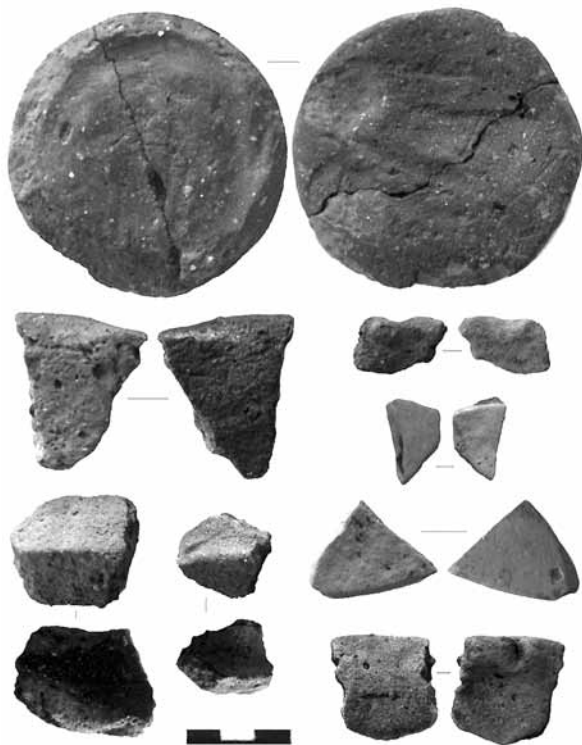

Рис. 290. Безодня, ур. Знахідки. За О. Д. Могиловим, К. І. Панченком, 2015.

площа поселення більш значна, і знахідки фіксуються на території, принаймні, $340 \times 120-160$ м (рис. 289). Тоді ж було звернено увагу на 3 скупчення матеріалів і попелястого ґрунту діаметром $12-20$ м, які, ймовірно, є залишками зольників і слідами, можливо, зруйнованих житлово-господарських комплексів, розташованих, схоже, в 2–3 ряди (Супруненко 2001, с. 74).

У 2015 р. пам'ятка була обстежена з проведенням шурфування О. Д. Могиловим і К. І. Панченком. Виявлені знахідки зустрічалися на території, що простягається з півночі на південь на 400 м, а зі сходу на захід – до 100 м. Орієнтовна площа поселення 4,8 га.

З метою з'ясування характеру культурних напластувань закладено 3 шурфи. Координати центрів шурфів: № 1 – $N 50^{\circ}03'32,5''$, $E 34^{\circ}39'44,0''$; № 2 – $N 50^{\circ}03'28,6''$, $E 34^{\circ}39'42,9''$; № 3 – $N 50^{\circ}03'34,1''$, $E 34^{\circ}39'45,8''$.

Виявлені нечисленні знахідки (до глибини $0,50-0,60$ м) (Могилов, Панченко 2016, с. 171–176) відповідають запропонованим раніше хронологічним рамкам існування селища, а саме – кінець VI–IV ст. до н. е. (рис. 290) (Кулатова 1996, с. 125).

Дані про пам'ятку наведені в ряді публікацій (Кулатова 1996, с. 125; Могилов, Панченко 2015, с. 171–176; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 27; Наукова концепція... 1996, с. 44; Скорий, Супруненко, Корост 2015, с. 88; Супруненко 2001; А. Т[ахтай] 1928 с. 283–284; Шапорда, Корост 2017, с. 124–127).

21. Селище-передмістя Східного укріплення (рис. 1: 21).

Знаходиться зліва від асфальтової дороги із смт Котельва до с. Більськ, за 3,09 км на південний схід від центру с. Більськ. Зі сходу примикає до оборонних споруд Великого укріплення, з півночі обмежується вказаною асфальтовою

Рис. 291. Барвінкова гора II, ур.
Селище-передмістя Східного укріплення.
План за О. М. Шапордюю, 2018.

дорогою, з півдня – дібровою. Із заходу видимі рубежі відсутні. Висота поселення над рівнем заплави р. Ворскли – 80 м, над рівнем моря – 185 м. Розміри пам'ятки становлять 170 × 160 м, площа – 2,3 га.

Селище відоме за обстеженнями Б. А. Шрамка та О. Б. Супруненка (*Бойко 2017, с. 180*). До наукового обігу введене як поселення-передгороддя Східного укріплення (*Наукова концепція... 1996, с. 36*), де ймовірна площа пам'ятки зазначалася як 4,3 га.

З півдня це селище відділяється від іншої пам'ятки скіфського часу в урочищі Барвінкова гора I лише валом та ровом, а відстань між ними становить близько 30 м. Хронологічне співвідношення селищ між собою та їх обох зі спорудженням фортифікації Великого городища і Східного укріплення остаточно не з'ясоване. Розкоп Б. А. Шрамка № 13, матеріали якого залишаються не опублікованими, північним краєм виходив на територію цієї пам'ятки із внутрішнього боку валу, а південним – до селища, що розташоване із зовнішнього боку оборонних споруд. Отже, із вказаних міркувань селище з внутрішнього боку укріплень розглядається як окремий об'єкт археологічної спадщини II в урочищі Барвінкова гора (рис. 292).

На території закладалися два шурфи – найбільш віддалений на захід, біля лісової галявини, що практично не дав виразних матеріалів, і зі східного боку, неподалік валу та дороги, що показав наявність культурного шару скіфського часу (рис. 293).

Рис. 292. Барвінкова гора II, ур.
Вигляд на селище зі сходу. 2018.

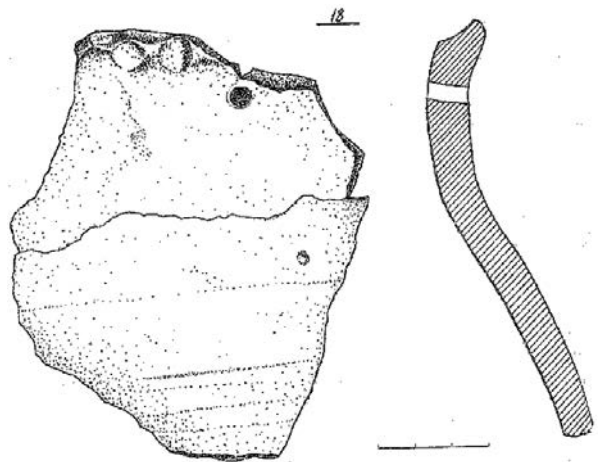

Рис. 293. Барвінкова гора II, ур.
Уламок вінця ліпного горщика.

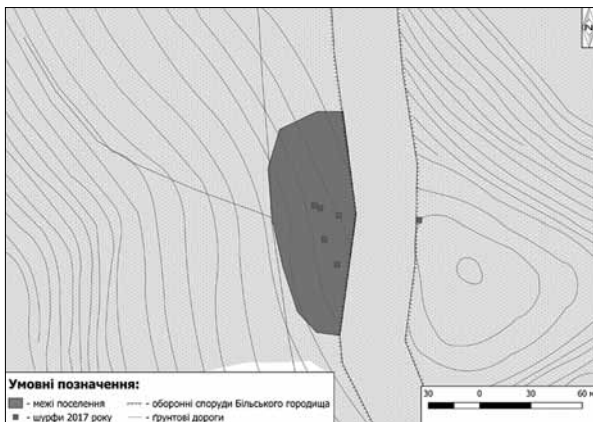

Рис. 294. Селище на північ від Східного укріплення. План. За О. М. Шапордою. 2018.

Потужність культурних відкладень становить близько 0,4 м (Шапорда 2016 зв.). Хоча цих даних недостатньо для вирішення питання про час утворення і динаміку розвитку селища.

План селища, складений Є. М. Осадчим і О. В. Коротею, що включає як ур. Барвінкова гора, так і селище на плато біля в'їзду, доповнено в 2017 р.

Відомості про селище опубліковані (Наукова концепція... 1996, с. 36; Бойко 2017, с. 180; Скорий 2017, с. 172; Шапорда 2017, с. 186).

22. Селище на північ від Східного укріплення Більського городища (рис. 1: 23; 298: 23; 299: 23).

Поселення розташоване на домінуючому підвищенні східного краю водороздільного плато річок Ворскла і Суха Грунь, у безпосередній близькості до внутрішнього боку оборонного валу Великого укріплення Більського городища, за 0,5 км на північний захід від північного в'їзду до Східного укріплення і в 0,7 км на схід – північний схід від східної околиці с. Більськ (рис. 326, кол. вкл. VIII).

Поверхня пам'ятки зайнята лісом і кущами.

Площа селища близько 0,4–0,5 га, розміри – 100 × 400 м (рис. 294).

Відкрите влітку 2016 р. О. В. Ромашко (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара). Нею ж були закладені 3 шурфи (№№ 1–3), в одному із яких (№ 1) знайдені кістки тварин, вуглини, печина, а також частина корчаги і фрагменти деяких інших ліпних посудин скіфського часу. Потужність культурного шару складає 0,20–0,45 м. Максимальна глибина залягання знахідок – 0,6 м.

У двох інших шурфах жодних знахідок не виявлено. Географічні координати шурфів: N 50°05'44,3", E 34°39'50,3"; N 50°05'42,8", E 34°39'47,2"; N 50°05'39,2", E 34°39'48,1".

На початку 2017 р. ще 6 шурфів були закладені співробітниками ІКЗ «Більськ». Практично у всіх з них виявлені фрагменти ліпної кераміки скіфського часу, здебільшого – стінки ліпних посудин, а також печина. В шурфі № 7 знайдений фрагмент залізного серпа з ручкою у вигляді крюка.

Датування поселення – VI–V ст. до н. е.

Дані про пам'ятку опубліковані (Ромашко 2017).

Насамкінець, варто згадати й ще два частково збережені і вже давно відомі селища скіфського часу у центрі села Більськ.

23. Поселення II в центрі села, на території загальноосвітньої школи (рис. 1: 24; 298: 24; 299: 24).

Розташоване у центральній частині с. Більськ, на північ від вигину вул. Центральної, на частково забудованому подвір'ї Більської загальноосвітньої школи і прилеглий до павільйону господарського магазину території, на північ і північний схід від нав-

чальних корпусів школи і 0,2 км на південний захід від приміщення Більської сільської ради.

Відоме за зборами підйомних матеріалів 1969 р. В. П. Андрієнка і початку 1980-х рр. П. Я. Гавриша. Обстежувалося у 1994 р. розвідзагоном ЦОДПА (*Супруненко, Кулатова, Степанович 1994 зв., арк. 18–19*), у 2016 р. О. Б. Супруненком, за участі наукових співробітників ІКЗ «Більськ».

Заходиться у верхній течії Більського струмка, нижче і правобіч ставка, на північно-східному краю мису високого лівого берега цього пересихаючого водотоку, займаючи плато плаского майданчика з абсолютною висотою більше 140 м і пониженням у північно-східний бік, відносною висотою 10–12 м від рівня вузької заплави. Ділянка з культурними нашаруваннями видовжена вздовж струмка у наближеному до широтного напрямку, підтрикутна в плані. Загальні розміри мису становлять 150 × 180 м, площа 2,8 га. Близько її третини забудовано, до половини – задерновано, вкрито садовими насадженнями, частина використовується під городи і квітники. Поселення займало видовжений з південного заходу на північний схід надсхиловий північний край мису завширшки 45–60 м, проте окремі знахідки і рештки зачеплених будівельними роботами об'єктів спорадично виявлялися впродовж 1970–1980-х рр. і південніше, аж до вул. Центральної, а сліди віддаленої на схід периферії позначені вздовж лівого берега струмка окремими знахідками фрагментів ліпного посуду на північ від згаданої вулиці аж до відгалуження від неї вул. Першотравневої.

Орієнтовно визначена площа залягання знахідок на шкільному подвір'ї оцінена як 1,3 га, проте вона в його межах остаточно не встановлена. В кількох трашеях у ході прокладання комунікацій початку 2000-х рр. та за будівництва нового корпусу загальноосвітнього закладу відзначена потужність нашарувань – 0,4–0,6 м. Колишній директор Більської школи, Герой Радянського Союзу І. І. Бабак сповіщав про виявлення в ході земляних робіт середини 1960-х рр. великої ями-погребя з діаметром понад 2 м і глибиною 1,8 м, в якій знайшли числені уламки ліпного посуду скіфської доби, в тому числі великої корчаги (рис. 295).

Речові знахідки представлені двома культурно-хронологічними групами кераміки – бондарихинської культури і скіфського часу, зібраними на городях і в місцях прокладання доріжок.

У першій з них – уламки ліпних горщиків тюльпаноподібних форм бондарихинської культури з дещо відігнутим назовні чи трохи потовщеним краєм, на стінках яких помітні сліди смугастого загладжування тріскою, фрагменти стінок таких же посудин, а також з рядами наколів підквадратною, трикутною і круглою паличками, кругла фішка-крем'ях зі стінки ліпного горщика, уламки донець горщиків із закраїною, вінця і стінки ліпного лискованого тонкостінного столового посуду з коліщатковою та прокресленою орнаментациєю (рис. 296).

Другу групу знахідок складають старожитності скіфської доби. З-поміж них – вінця ліпних горщиків, в т. ч. з пальцево-нігтьовими заціпами і наскрізними отвора-

Рис. 295. Поселення в центрі с. Більськ, по вул. Центральної. Територія у шкільному садку. 2017.

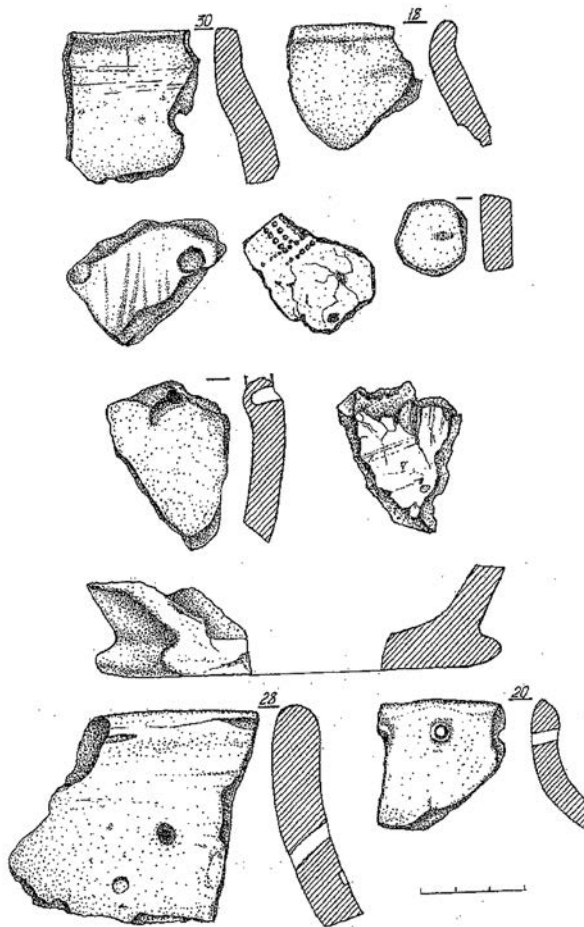

Рис. 296. Поселення в центрі с. Більськ.
Уламки ліпного посуду.
За І. М. Кулатовою, 1996.

Більського ставка (що знаходиться між обома зазначеними пунктами) на схилі підвищення тераси у 2016 р. виявлені окремі уламки ліпного посуду як бондарихинської культури, так і середньо- та пізньоскіфського часу. В такому разі площа поселення має бути збільшена не менше, ніж у чотири рази.

Відомості про селище містяться в кількох опублікованих працях (Шрамко 1987, с. 34; 1994, с. 197, № 22; Степанович 1995, с. 89, 91; Кулатова 1996, с. 130, 131, рис. 6; Більське городище... 2001, с. 4, 6, № 19).

24. Селище в урочищі Шпилівка, на території села (рис. 1: 25; 298: 25; 299: 25).

Розташоване у північно-східній частині с. Більськ, навпроти його центру, найвиразніше на городах трьох садиб по вул. Куземинській (кол. садиби Коваленка П. І., Березіна М. І. та Доценка К. М.), за 0,15–0,22 км на північний захід від приміщення Більської загальноосвітньої школи I–III ст. Матеріали скіфського часу виявлені й на окремих ділянках городів вище – до вершини плато й вододілу із сусіднім із північного боку струмком поза межами села – між горішніми частинами забудови по вул. Куземинській, Першотравневій та вздовж 5-го Куземинського провулку.

ми, уламок вінця сіролискованої корчаги зі слідами реставрації, фрагменти донець ліпних горщиків із закраїною, уламки стінок і вінця амфор. З територією поселення чи його округою пов'язується знахідка залізного кинджала з брускоподібним наверхшям і ниркоподібним перехрестям.

Селище належить до числа наближених до вододілу поселень бондарихинської культури, яких відомо лише кілька в межах Більського археологічного комплексу. Його територія значно активніше використовувалась для проживання населенням скіфського часу у кінці VII, в основному у VI–V ст. до н. е. Поселення потребує проведення додаткових обстежень.

Вірогідно, що це селище та поселення бондарихинської культури в урочищі Майдан (біля перехрестя Центральної і Першотравневої вул.) складають єдиний побутовий багат шаровий комплекс на значно більшій і частково забудованій території. Саме таким його вважав і Б. А. Шрамко (Шрамко 1987, с. 34). Принаймні, в ході закладання зачисток поряд із меморіальним комплексом односельцям та загиблим воїнам у Другій світовій війні на лівому березі струмка і неподалік

Відкрите в 60-х рр. XX ст. розвідками Б. А. Шрамка і В. П. Андрієнка, обстежувалося 1994 р. І. М. Кулатовою та С. П. Степановичем (*Супруненко, Кулатова, Степанович 1994 зв., арк. 20–21*). 2016 р. стан збереження і поширення знахідок до зазначеного вододілу відзначений К. М. Мироненком та О. Б. Супруненком.

Заходиться на схилі і вздовж площини плато мисоподібного уступу правого берега Більського струмка висотою 10–12 м над рівнем вузької заплави. Має розміри 70–100 × 200–220 м (площа понад 2,0 га), зайняте сільською забудовою. Розташоване за 0,25 км нижче за течією струмка від греблі ставка. Ділянка використовується під городи і садки, місцями розорюється, східна частина задернована. Майже посередині перетинається проїздною частиною вулиці Куземинської. Є відомості про потужність культурних нашарувань в 0,5–0,7 м (*Кулатова 1996, с. 134*). Площа поселення має бути в кілька разів більшою. Вона поширюється й на вищі ділянки вододілу, де зустрічаються уламки ліпного посуду скіфської доби.

Вздовж верхньої частини розораного схилу і краю тераси берега виявлені фрагменти ліпного посуду скіфського часу, в т. ч. ліпних горщиків та черпаків з лисковою поверхнею і прокресленою орнаментациєю з інкрустацією білою пастою, уламки амфор. Наявні й частини горщиків без валикової орнаментациї, з проколами під вінцем, ліпних мисок з погано заглаженою поверхнею. Тут же виявлені уламки гончарного посуду козацької доби, представлені верхніми частинами гончарних горщиків третьої чверті XVII і першої половини XVIII ст. з розписами ангобами (рис. 297).

Поселення належить до числа середніх за розмірами селищ скіфського часу, виникнення яких відбулося ще у VII ст. до н. е. (рис. 327, кол. вкл. VIII), а розквіт припадав на VI–V ст. до н. е., а також є місцем започаткування на території сучасного села поселення третьої чверті – кінця XVII ст. (*Гавриш 2012, с. 31*). Потребує додаткових обстежень з метою встановлення меж залягання культурних нашарувань.

Окремі відомості про селище опубліковані (*Степанович 1995, с. 89, 91; Кулатова 1996, с. 134; Гавриш 2012а, с. 31*).

Отже, як бачимо, не дивлячись на далеко неповні дані про селища в межах Великого укріплення Більського археологічного комплексу (що головним чином пов'язане з масштабністю території Великого укріплення), є певні підстави висловити з їх приводу деякі міркування.

Орієнтовна площа пам'яток дозволяє розподілити їх з певною мірою умовності на три основні групи.

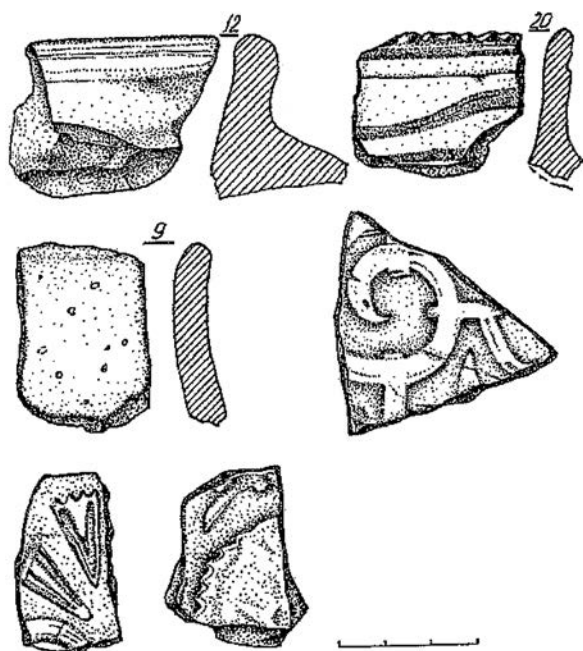

Рис. 297. Шпилівка, ур. Уламки ліпного та гончарного посуду. За І. М. Кулатовою, 1996.

Перша з них – дуже *мали* селища. Їх всього кілька. Три – біля Куземинських ставків (№№ 1–3, за нашим Реєстром), площа відповідно – 2,4; 3,3 і 3,8 га: два – біля Холодівського Яру (№№ 10–11), з площею відповідно – 1,8 та 2,5 га; поселення Опішнянський Яр (пункт II) – 3,0 га (№ 18), селище в урочищі Кутул (№ 19) площею 2,7 га і селище на північ від Східного укріплення Більського городища (№ 22) площею 0,4–0,5 га.

Селищ *середніх* розмірів, площа яких варіює від 3,8 до 8,6 га, – переважна більшість.

Нарешті, наявні дуже *великі* селища за своєю площею, цілком наближені до городищ скіфської епохи, відомих у Лісостепу. Таких селищ в межах Великого укріплення – лише 3: в урочищах – Царина-Сад (№ 9) – 105 га; урочищі Лісовий Кут (№ 4) – близько 27 га; урочищі Поле 2-ої бригади (№ 5) – 27 га. Значна частина великого поселення Царина-Сад (в урочищі Сад) ще не піддавалася стаціонарним археологічним дослідженням.

Слід підкреслити, що наявність у межах Великого укріплення такого значного за площею поселення, яким є селище Царина-Сад, що, між іншим, перевершує за своєю площею як Західне укріплення Більська (95 га), так і Східне (85 га), безсумнівно, потребує пояснення.

Географічне розташування селищ у межах Великого укріплення дозволяє визначити деякі закономірності їх *локалізації*. Майже дві третини з відомих на сьогодні пам'яток (16) знаходяться у безпосередній близькості від системи оборони, іноді, по суті, примикаючи до неї, перш за все, – вздовж західного, південного і частково східного її боків. Мова йде про селища: 1–3) біля Куземинських ставків (№№ 1–3, за Реєстром); 4) Лісовий Кут (№ 4); 5) Кут (№ 6); 6) Озеро (№ 7); 7) Царина-Сад (№ 9); 8) Холодівський Яр (№ 13); 9) Опішнянський Яр, пункт I (№ 15); 10) напроти Лазьківського ставка (№ 16); 11) біля Висохлого Озера (№ 17); 12) Опішнянський Яр (пункт II) (№ 18); 13) в урочищі Кутул (№ 19); 14) урочище Безодня (№ 20); 15) селище-передмістя, на південь від Східного укріплення (№ 21); 16) селище на північ від Східного укріплення Більського городища (№ 22).

Така локалізація селищ аж ніяк не є випадковою і пов'язана, безсумнівно, зі значною площею Великого укріплення, котре потребувало постійного контролю з боку жителів, а у випадку воєнної небезпеки – необхідної оборони. Ясна річ, що при значній віддаленості поселенської структури від лінії укріплень, завжди виникала б проблема оперативного прибуття захисників до оборонної лінії при виникненні воєнної загрози. Поки-що у нас небагато даних про селища поблизу східного боку Великого укріплення – від Східного городища до с. Куземин, вкритій нині доволі густим лісом. Але, зрозуміло, що ці поселення існували (про що свідчить нещодавнє виявлення селища на північ від Східного укріплення), й відкриття їх – справа найближчого майбутнього.

Не дивлячись на відсутність точних (вузьких) дат для більшості цих поселень, напевно чи варто сумніватися в тому, що виникли вони *безпосередньо після спорудження Великого укріплення городища й існували більш-менш синхронно протягом визначеного часу*.

Заслугує уваги розташування групи селищ на схід від Західного укріплення, території яких практично зливаються й утворюють насичену поселенську структуру, протяжністю із заходу на схід: селища Царина-Сад (№ 9), 3 поселення в урочищі Хо-

лодівський Яр (№№ 10–12), а також, імовірно, і дещо меншу структуру – спрямовану у північний бік в межах території сучасного села (№№ 23–24).

Хоча примітно, що центральна частина Великого укріплення, судячи із даних проведених на сьогодні обстежень території, була заселена за скіфської епохи менш інтенсивно, як, між іншим, і його північна периферія.

Вивчення селищ у межах Великого укріплення Більського городища, по суті, прямо пов'язане з надважливим питанням історії Більського комплексу, а саме – щодо часу спорудження Великого укріплення, відповідно – послідовності створення укріплень Більського центру в цілому, а також істинних причин цієї грандіозної творчої урбаністичної діяльності. Системний підхід до вирішення цього питання дозволить обґрунтовано перевести виключно в історіографічну площину недостатньо аргументовані версії, котрі виникли за останні десятиліття.

Розділ 5.

ВЕЛИКЕ УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА: ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ТА ПРИЧИНИ СПОРУДЖЕННЯ

Західне укріплення. Вал і рів та сліди діяльності селітроварів з боку долини Сухої Груні. 2012.

У колі дослідників Більського городища зовсім немає єдності з приводу питання щодо часу виникнення цього напрочуд масштабного поселенського комплексу, найбільшого в Європі, який складається, до того ж, з кількох укріплень. Більш того, думки тих же самих дослідників з часом переживали безперервну еволюцію.

Разом із тим, потрібно підкреслити, що буквально всі автори, які писали про Більськ, підкреслюють поетапність спорудження цього грандіозного комплексу (наприклад: *Городцов 1906, с. 93–94; Ковпаненко 1967, с. 61; Граков 1971, с. 153; Шрамко 1972, с. 89–90; 1973, с. 86; 1987, с. 15–36; 2006, с. 513; Ильинская 1977, с. 74; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 347; Гавриш 1999, с. 67–69; 2004, с. 66–69; 2016, с. 207–208; Гавриш, Копыл 2010, с. 159; Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 70; Шрамко И. Б. 2010, с. 38; 2012, с. 6; Гречко 2012, с. 14; Задніков 2014, с. 17–18; Ольговский 2015, с. 116; 2016, с. 225–228).*

Виняток складають, мабуть, лише праці В. М. Грицюка, який вважає, що майже всі укріплення – Східне, Західне й Велике спочатку замислювалися як єдиний оборонний комплекс, будувалися за єдиним планом, під єдиним керівництвом та протягом невеликого терміну часу (*Грицюк 2004, с. 88; Грицюк, Ефимова 2006, с. 133, 136*).

Правда, ця версія не знайшла поки що підтримки у широкому колі дослідників.

Спробуємо у стислому вигляді викласти основні точки зору з приводу виникнення згаданих головних укріплень Більського комплексу, зосередивши увагу на Великому укріпленні. Звичайно, автори спиралися на географічну структуру пам'ятки, матеріальну культуру поселень, інформацію, отриману під час вивчення оборонних споруд Більська.

Західне – Східне укріплення

На думку першого дослідника Більського городища В. О. Городцова, Західне укріплення, для якого була характерною темнолискована столова кераміка «більського типу», прикрашена геометричним різьбленим орнаментом, виникло раніше Великого укріплення (*Городцов 1906, с. 119–120*).

Пізніше Б. М. Граков, виходячи із уявлень про скіфську хронологію свого часу, датував спорудження Західного укріплення близько середини VI, в будь-якому випадку, не пізніше початку V ст. до н. е. (час існування визначав VI та V ст. до н. е.). При цьому, як він уважав, що приблизно в зазначений час виникло й Східне укріплення, але існувало воно протягом VI–IV ст. до н. е. (*Граков 1971, с. 153*).

Уявлення Б. А. Шрамка про час спорудження Західного укріплення, як, утім Східного й Великого, пережили суттєву й досить цікаву еволюцію. На початку 1970-х рр. дослідник запропонував датувати Західне укріплення 2-ю половиною VII ст. до н. е., а Східне – початком VI ст. до н. е. (*Шрамко 1973, с. 86, 92*). Але буквально через два роки його позиції кардинальним чином змінилися: обидва укріплення, на думку вченого, виникли ще в передскіфський час – у кінці VIII – на початку VII ст. до н. е. (*Шрамко 1975, с. 115; 1975а, с. 67*). Правда, при цьому Б. А. Шрамко робив застереження, що Західне укріплення, якщо й більш стародавнє, ніж Східне, але не набага-

то (*Шрамко 1975, с. 115*). Запропонована дата виникнення вказаних укріплень викликала критику, зокрема, з боку двох провідних українських скіфологів, яким вона здавалася неперекожливою (*Ильинская, Тереножкин 1983, с. 347*). У ряді наступних праць Б. А. Шрамко визначив час існування Більського комплексу в рамках VII – початку III ст. до н. е. (*Шрамко 1984, с. 225; 1987а, с. 439–440; 1987б; 2007, с. 323; 2008, с. 74*). Тим не менш, дослідник іноді повертався до більш раннього датування – рубежу VIII – VII ст. до н. е. (*Шрамко 1987, с. 31; 1997, с. 36; 1999, с. 50*).

Цікаві позиції деяких інших дослідників з цього питання. Так, П. Я. Гавриш спочатку писав, що поява найбільш ранніх укріплень на Більському городищі (маючи на увазі Західне та Східне укріплення) відноситься до 2-ї чверті – середини VII ст. до н. е. (*Гавриш 2004, с. 67*), але пізніше припускав, що Західне укріплення було засновано ще в 2-й половині VIII ст. до н. е., а Східне – приблизно в середині VII ст. до н. е., розводячи, таким чином, їхнє спорудження в достатньо великому часовому інтервалі (*Гавриш, Копыл 2010, с. 157, 159*).

Слід додати, що дослідники, які в тій чи іншій мірі здійснювали польове вивчення оборонних споруд Більського городища (тобто, влаштовували перетини валу, рову та ін.), сходяться думками в одному: спочатку всі укріплення мали лише дерев'яні огорожі. Лише пізніше почали будувати рови й міцні земляно-дерев'яні конструкції, в спорудженні яких виразно фіксуються 3–4 будівельні періоди (*Шрамко І. Б., Шрамко Б. А. 1991, с. 46; Шрамко 1997, с. 36*). Більш того – й, вочевидь, досить закономірно – наразі є підстави визначати дофортечний період в історії Більського городища, маючи на увазі наявність на ранньому етапі лише дерев'яних огорож (*Гавриш 1999*).

І. Б. Шрамко, виділяючи 4 етапи в історії розвитку Більського комплексу, вважає, що заселення території Західного укріплення здійснювалося в 2-й половині VIII – середині VII ст. до н. е., спорудження оборонної системи – в середині VII – 2-й чверті VI ст. до н. е. У 2-й половині VI – 1-й половині V ст. до н. е. виникло Східне укріплення (*Шрамко 2010, с. 38*).

На думку Д. С. Гречка, Східне укріплення було споруджене в середині VI ст. до н. е. (*Гречко 2012, с. 14*).

Близький до подібної версії й С. А. Задніков, який на основі вивчення великої кількості античного імпорту, уточнює час заселення Східного укріплення, а саме: середина – 3-я чверть VI ст. до н. е. (*Задников 2014, с. 17–18*).

Приблизно серединою VI ст. до н. е. датує виникнення Східного городища й П. Я. Гавриш (*2016, с. 208*).

Велике укріплення

Звичайно, дуже актуальним є питання щодо часу спорудження Великого укріплення Більського комплексу, яке охопило досить значну територію.

У свій час В. О. Городцов вказував на те, що під валом Великого укріплення, в районі с. Куземин, начебто, був знайдений зольник, схожий на відомі йому на Західному городищі, що, відповідно, приводило до висновку про більш пізній характер валу Великого укріплення (*Городцов 1911, с. 119–120*). Однак ця теза ніяк не документувалася знахідками.

На початку 1960-х рр. І. І. Ляпушкін уважав, що вали та рови на Більському городищі – явище більш пізнє, і відносяться вони до часу не раніше VI ст. до н. е., до їхнього спорудження там існували неукріплені поселення (*Ляпушкин 1961, с. 29*).

Існуючі з цього питання наступні думки також далекі від одностайності. Достатньо згадати, що вони з часом суттєво змінилися й у основного, такого досвідченого дослідника Більського городища, яким був Б. А. Шрамко. Так, спочатку дослідник уважав, що Західне й Східне городища були об'єднані Великим укріпленням до єдиної системи в VI ст. до н. е. (*Шрамко 1972, с. 89–90*). Однак, з плином часу, Б. А. Шрамко прийшов до висновку, що найбільш ранній і найдавніший вал Великого укріплення був побудований ще в VII ст. до н. е. (*Шрамко 1987, с. 33*). У наступних працях мова йшла вже або про VII – початок VI ст. до н. е. (*Шрамко 2007, с. 323*), або про початок VI ст. до н. е. (*Шрамко 2008, с. 74*). Мабуть, такі зміни у поглядах ученого – цілком закономірні та багато в чому пов'язані, як з уточненнями часу виникнення Західного та Східного укріплень, так і з тими польовими дослідженнями, які поступово здійснювалися на Великому укріпленні, звичайно, зовсім не масштабними темпами для такої гігантської оборонної системи.

П. Я. Гавриш уважав, що Велике укріплення було споруджене ближче до середини VI ст. до н. е., наводячи аргументи на користь цієї дати (*Гавриш 1999, с. 67–69; Гавриш, Копил 2010, с. 160*). Останнім часом він навіть відносив цей процес до останньої чверті VI ст. до н. е. (*Гавриш 2016, с. 209*).

Подібні позиції Д. С. Гречка відображені в одній з недавніх праць, де він достатньо тісно пов'язує появу Великого укріплення з виникненням Східного (*Гречко 2012, с. 14–15*).

І. Б. Шрамко декларує в ряді статей модель освоєння або розвитку Більського центру, вважаючи, що Велике укріплення, котре об'єднало Західне та Східне городища в один поселенський комплекс, було споруджене в 2-й половині VI – на початку V ст. до н. е. або до початку V ст. до н. е. (*Шрамко 2010, с. 38; 2012, с. 6*).

Дата Куземинського укріплення, найбільш пізнього та найменшого за розмірами у Більській оборонній системі, обґрунтовувалася у кількох працях Б. А. Шрамка – IV ст. до н. е. (*Шрамко 1973, с. 93*), IV–III ст. до н. е. (*Шрамко 1975, с. 97*), кінець V ст. до н. е. (*Шрамко 1987, с. 32*).

У принципі, пізній характер цієї пам'ятки ніяких заперечень не викликає. Має місце, правда, інше: або взагалі заперечувати існування цього укріплення (П. Я. Гавриш), або бачити у ньому не замкнуте укріплення (типу городища), а додаткову лінію підсилення фортифікації до Великого укріплення Більська (Д. С. Гречко), на що вже зверталася увага вище.

Такі основні версії щодо виникнення укріплень Більського оборонного комплексу скіфської епохи. Беззаперечно, важливою підтримкою (якщо не основним аргументом) у вирішенні питання щодо часу спорудження Великого укріплення, котре охопило масштабну територію, повинні бути матеріали як археологічного вивчення фортифікації, так і дослідження поселенської структури всередині величезного комплексу. Поки що відомостей про дослідження ділянок фортифікації небагато, але деякі з них заслуговують найпильнішої уваги.

За весь період дослідження Більського комплексу на Великому укріпленні були здійснені 6 перетинів валу й рову на різних ділянках оборонної системи. Перший із них у 1960-х р. виконаний Б. М. Граковим, у районі перетину її шляхом, що веде з с. Більськ до урочища Скоробір: відкрито 4 будівельні періоди, лише у третьому знайдено пряслице й фрагменти вінця ліпного горщика із наліпним валиком та проколами під ним, характерні для VI ст. до н. е. (*Шрамко 1987, с. 32–33, рис. 9*). Другий розріз валу на південь від Східного укріплення городища біля дороги на Котельву

здійснив у 1966 р. Б. А. Шрамко (1973, с. 95–97, рис. 7; 1975, с. 116). Зафіксовано три будівельні періоди, хоча при цьому артефакти для датування виявилися відсутніми. Третій перетин валу також зроблений Б. А. Шрамком у 1974 і 1977 рр. у північно-східному кутку Великого городища, біля околиці с. Куземин, поблизу кар'єру цегельного заводу. Тут також зафіксовані три будівельні періоди за відсутності будь-яких знахідок (Шрамко 1975, с. 114, 116, рис. 9). Четвертий перетин здійснений у 1988–1989 рр. Б. А. та І. Б. Шрамками у північній частині Східного укріплення, біля дороги, що веде до с. Більськ. Незважаючи на відсутність знахідок для датування, тут зафіксовані чотири будівельних періоди й залишки від стародавньої огорожі, котра передувала спорудженню земляно-дерев'яної конструкції (Шрамко І. Б., Шрамко Б. А. 1991, с. 44–49). П'ятий перетин ділянки валу й рову поблизу селища Лісовий Кут, навпроти урочища Перещепине, здійснили полтавські археологи І. М. Кулатова та О. Б. Супруненко у 1997 та 1999 рр. Тут вочевидь засвідчені три будівельні періоди також, як і в попередньому випадку, залишки від первинної огорожі, котра передувала спорудженню оборонної лінії. Доволі чітких хроноіндикаторів на цій ділянці, на жаль, також не знайдено (Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 24–25). Нарешті, слід згадати розкопки експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом Д. С. Гречка у 2016–2017 рр. на ділянці Великого укріплення, на селищі в урочищі Царина. Тут відкрита, безпосередньо під валом, досить велика землянка. Інакше кажучи, ця ділянка фортифікації збудована після припинення функціонування згаданого об'єкту на селищі Царина. Знайдені презентабельні матеріали дозволяють датувати помешкання 2-ю чвертю – серединою VI ст. до н. е. (Гречко, Крютченко 2017).

Було б невірною, якби ми не згадали два намагання датувати ділянки фортифікації Великого укріплення за допомогою хроноіндикаторів, здійснені у свій час Б. А. Шрамком, що викликали певну критику.

У першому випадку вчений запропонував датувати останній будівельний етап ділянки валу в районі урочища Осняги по бронзовому наконечнику стріли VI–V ст. до н. е., знайденому в 1964 р. на гребені валу. При цьому, на його думку, будівельні етапи, що передували цьому, відносяться до більш раннього часу. Однак, як уважають інші фахівці, такий аргумент доволі непевний, тому що наконечник міг потрапити на вершину валу зовсім випадково (Ільинская 1977, с. 78–79; Гавриш 1999, с. 68).

За другим варіантом Б. А. Шрамко запропонував датувати ранній етап спорудження ділянки оборонної системи на селищі Царина VII ст. до н. е., виходячи з того, що внутрішня частина підшви останнього будівельного періоду валу перекривалася культурними залишками селища, котрі відносилися до VI ст. до н. е. Відповідно, на думку вченого, будівельні періоди, які передували цьому, належали до більш раннього часу (Шрамко 1987, с. 33). Але, вірогідно, правий П. Я. Гавриш, який указував на те, що територія селища в урочищі Царина вже давно розорюється, знахідки, в тому числі кераміка, могли бути легко перенесені поза межі залягання культурних нашарувань (Гавриш 1999, с. 68).

У світлі наведених відомостей особливе значення набувають матеріали розкопок київської експедиції 2016 р.

Звичайно, найважливішими питаннями досліджень Більського городища є встановлення призначення цієї величезної укріпленої поселенської структури та причин її побудови.

Цілком природно, що й у даному випадку ми маємо кілька версій, які претендують бути відповідями на ці питання. Наведемо спочатку ті, які хоча й знайшли відо-

браження в науковій літературі, але належної підтримки у фахівців поки що не зустріли. Більш того, деякі з них мають слабку доказову базу й вельми гіпотетичні.

Як не дивно, існує досить прозаїчна точка зору щодо господарського призначення такої великої території, охопленої ровами і валами. У будь-якому випадку, частині цього великого укріплення, відокремленій від більшої його площі так званім Південним валом, відводилася роль таких собі землеробських угідь або загонів великих табунів худоби місцевого населення (*Ліберов 1969, с. 26*). Треба сказати, що ця точка зору не витримує критики (*Шрамко 2006, с. 7*), виходячи з різних думок. По-перше, висловлена вона була в той період, коли територія Великого укріплення була ще дуже мало вивчена. Згадаємо, наприклад, наведену вже думку Б. М. Гракова про її незаселеність у цілому, що – як ми знаємо – не відповідає дійсності. По-друге, Південний вал, який фігурує в міркуваннях П. Д. Ліберова, насправді належить до споруд пізньоскіфського часу, хоча висловлювалися здогадки про його побудову й за епохи пізнього середньовіччя (*Супруненко 2001, с. 73*). Відповідно, наведене припущення відпадає в якості повноцінного аргументу. По-третє, працевзатрати на спорудження Великого Більського укріплення такі, що їх у жодному разі не можна пояснити будь-якою господарською метою. Однак, у використанні вільних від забудови територій у межах Великого укріплення для землеробських чи садових угідь, прибудинкового випасу худоби мати сумніви, звичайно, не варто. Але, звичайно, зовсім не цією основною метою керувалися будівельники такої масштабної фортифікаційної системи.

В. Ю. Мурзіним, як у працях, опублікованих у співавторстві з Р. Ролле, так і в індивідуальних, була висловлена досить цікава точка зору з приводу виникнення «больших городищ лесостепной Скифии», в тому числі – Більського. Суть її в тому, що кочові скіфи-іранці на заключному етапі переднеазійських походів або по їхньому завершенні, в кінці VII–VI ст. до н. е. стали володарюючою силою у Північному Причорномор'ї, підкорили ряд лісостепових територій і як «носители той политической власти, которая организовала и осуществила силами подвластного населения строительство больших городищ Лесостепи» сприяли побудові укріплених центрів-городищ у Лісостепу (у працях згаданого автора мова йде, крім Більського городища, ще про Каратульське біля Переяслава-Хмельницького та Велике Ходосівське під Києвом). У цьому випадку, вважає В. Ю. Мурзін, стає досить зрозумілим наявність на таких городищах, й додамо – на тому ж Більському – великих вільних від забудови територій: тут могли розташовуватися «кибитки и юрты номадов». А на забудованих ділянках таких поселень мешкало місцеве населення, яке постачало кочівникам продукти харчування та ремісничі вироби. Сама ж ідея створення великих городищ могла виникнути у кочовому середовищі «в период переднеазиатских походов под впечатлением огромных городских центров Древнего Востока» (*Мурзін, Ролле 1996, с. 181–182; Мурзін, Ролле 1996, с. 34–41; 2002, с. 41; Мурзін 2011; 2012; 2012a; 2015; Ельников, Мурзін 2016, с. 50–52*).

Ця точка зору, взагалі, цікава, але достатньо вразлива для критики.

Так, Б. А. Шрамко ставив її під сумнів, хоча б тому, що, за його уявленнями, на території Великого укріплення, по-перше, не було настільки багато місця для розташування кочового контингенту, по-друге, дані археологічних обстежень «свободных» територій знайшли на них численні селища місцевого населення, а не «надуманного города кочевнической аристократии» (*Шрамко 2000; 2006, с. 7*). Але, мабуть, найбільш вагомим є наступний контраргумент. Якщо скіфи були пануючою силою, в тому числі у Дніпровському Лівобережжі й, відповідно, – у басейні Ворскли, наві-

що їм було виступати організаторами будівництва могутніх фортифікаційних споруд у цьому регіоні, що вимагали величезних трудових затрат? Кого вони мали боятися на підконтрольних територіях? Як бачимо, питання зовсім не марне, й на нього, на жаль, немає відповіді у працях автора цієї гіпотези.

Версія С. Я. Ольговського, що нещодавно знайшла відображення у науковій літературі, не є в повній мірі оригінальною та у певному сенсі перегукується з позиціями гіпотези В. Ю. Мурзіна.

В уявленні цього дослідника, район Більського городища був не тільки величезним торжищем, де здійснювалися різні торгові операції, а й місцем, яке перманентно відвідувалося скіфським кочівницьким військом на чолі з вождем (або «царём»). Як висновок, за ініціативи скіфського володаря і під контролем кочівницького контингенту місцеве населення звело гігантське укріплення, що, фактично, стало резиденцією «скифского царя с его армией». Як ми бачимо, ідеї про організаційний фактор в особі скіфської кочівницької еліти, що був направлений на побудову величезної фортифікаційної системи руками місцевого населення, у В. Ю. Мурзіна та С. Я. Ольговського досить подібні. С. Я. Ольговський припускається думки щодо тривалого перебування скіфів-кочівників у межах Великого укріплення «во время перерыва между набегами или зимой», внаслідок чого тут споруджувалося житло, наприклад, для «семей военной аристократии», що підтверджується наявністю культурних на шарувань в окремих місцях на території Великого Більського городища (*Ольговский 2015, с. 122; 2016, с. 227–228*).

У цьому випадку, до наведеного вище контраргументу з приводу думки В. Ю. Мурзіна (а він досить доречний і відповідно до версії С. Я. Ольговського), слід додати лише те, що наші знання, у кращому випадку, про досліджені селища в межах Великого укріплення Більського городища (в першу чергу, стаціонарно розкопані селища Царина-Сад, Лісовий Кут, Поле 2-ї бригади, матеріали яких наведені у перших трьох розділах цієї роботи), абсолютно не припускають можливості трактувати знайдені на них житлово-господарські, ремісничі й культові комплекси як сліди проживання скіфів-кочівників або представників їхньої знаті. Безумовно, ми маємо справу із залишками різноманітної життєдіяльності місцевого осілого населення.

Нарешті, розглянемо версію про виникнення Великого укріплення (як, до речі, Західного і Східного також), що, на наш погляд, найбільше заслуговує на увагу. Суть її в тому, що саме небезпека вторгнення з боку степових кочівників-скіфів і була головним стимулом для місцевого землеробського населення Лісостепу будувати достатньо міцні оборонні земляно-дерев'яні конструкції, посилені часто вгорі дерев'яними стінами, та практично обов'язково – досить глибокими ровами. При цьому, найбільші городища, до яких у першу чергу належить Більське, споруджувалися не тільки й не стільки для людей, які безпосередньо там мешкали. Без сумніву, вони були місцем схованки й для мешканців неукріплених сіл округи у випадку військової небезпеки (*Смирнов 1966, с. 59*).

У зв'язку з цим, є певні причини думати, що створення таких фортифікаційних споруд, якими виступали величезні оборонні споруди Більського городища, було спільною справою великих колективів, що вимагала серйозної консолідації суспільства та величезних працевзатрат.

Б. А. Шрамко в свій час писав про те, що Західне та Східне укріплення виникли ще у доскіфський час та ніяк не можуть бути пов'язані з появою скіфів у степовому Північному Причорномор'ї (*Шрамко 1975, с. 115*).

Потім – про це мова йшла вже вище – він омолоджував дату спорудження вказаних фортець, у тому числі Великого укріплення, не виключаючи інколи, що воно було збудоване в VI ст. до н. е., але ніяк із загрозою скіфських вторгнень ці явища не пов'язував. На думку Б. А. Шрамка, між кочівниками – спершу кіммерійцями, а пізніше скіфами – й місцевим населенням Лісостепу існували «длительные мирные контакты», чим і пояснюється розповсюдження у місцевому середовищі деяких елементів іранської кочівницької культури. Ні про яку залежність аборигенного населення від номадів мова не йде. А незначне проникнення скіфів у IV ст. до н. е. (для більш раннього часу цей процес Б. А. Шрамко не припускав), на думку дослідника, було нічим іншим, як мирним осіданням на землю номадів із переходом їх під заступництво («покровительство») лісостепових землеробів (*Шрамко 1997, с. 36*).

До речі, й більшість інших дослідників, які мали відношення до Більського городища, як не дивно, не розглядали скіфський фактор у якості основного стимулу для створення цієї величезної фортифікаційної системи.

Виняток складає П. Я. Гавриш, який уважав, що побудова вже перших фортифікаційних конструкцій на Більському городищі (маються на увазі Західне й Східне укріплення) тісно пов'язані з появою в степах Північного Причорномор'я скіфських кочових орд у 2-й чверті або середині VII ст. до н. е. (*Гавриш 2004, с. 66–69; 2016, с. 208*). Що ж стосується Великого укріплення, котре об'єднало раніше створені в одну велику фортифікаційну систему, то вона, на думку П. Я. Гавриша, була споруджена десь у середині VI ст. до н. е., що співпало із переселенням основних скіфських континентів з території Північного Кавказу до Північного Причорномор'я (*Гавриш 1999, с. 67–69*), або наприкінці означеного століття (*Гавриш 2016, с. 208–209*). Як ми бачимо, ця дата цілком співпадає з уявленнями ряду дослідників Більського городища, хоча й спирається не на прямі археологічні реалії, отримані в ході вивчення цієї пам'ятки, а на достатньо відомі, і, по суті, беззаперечні факти скіфської історії.

У будь-якому випадку, версія про вирішальний скіфський фактор у побудові великих городищ та безпосередньо Більського, заслуговує на найпильнішу увагу. Але при цьому, на наш погляд, вона потребує деякого коригування.

Уважаємо, що спорудження, в усякому разі Західного укріплення, могло бути пов'язане зовсім не з появою у степовій частині Північного Причорномор'я в 2-й чверті або середині VII ст. до н. е. скіфів-кочівників, а із загрозою, що виявилася дещо пізніше й була набагато ближчою. Мова йде про прихід, по завершенні передньоазійських походів у 3-й чверті VII або на рубежі VII–VI ст. до н. е., окремих контингентів скіфів-номадів у різні регіони Лісостепу. Ми називаємо це просування кочівників до меж Лісостепу другою або північнокавказькою хвилею (*Скорый 2003, с. 77–83*). Прибульці освоїли територію Лісостепового Правобережжя практично до широти Києва, а одна із орд закріпилася на Лівобережжі, зокрема, в басейні Сули, про що переконливо свідчать численні кургани Посулля з похованнями, здійсненими за кочівницьким обрядом, при цьому насипи деяких курганів (Старша Могила біля с. Оксютинці, курган поблизу хут. Шумейко) й сьогодні ще вражають своїми масштабами (*Ильинская 1968, с. 10–11, рис. 3–4*).

Що ж стосується спорудження Великого укріплення Більська, то цей процес міг бути простимульований як загальною нестабільною військово-політичною ситуацією в Лісостепу, так і посиленням незадовго до початку скіфо-перської війни степового скіфського об'єднання.

З точки зору етапності спорудження Більських укріплень можна відзначити наступне. Спочатку виникло Західне укріплення, що загалом не викликає на сьогодні будь-яких сумнівів. Потім, до середини 2-ої половини VI ст. до н. е. була створена величезна смуга фортифікації Великого укріплення. А Східне укріплення, мабуть, було створене у найближчий після цього час, шляхом «відсічення» майже правильною дугою оборонного валу частини території Великого укріплення. До речі, саме така послідовність, на наш погляд, підтверджується досить об'єктивним виглядом Більського городища за матеріалами космічної фотозйомки: східна частина оборонної системи Східного укріплення є частиною Великого укріплення, яка точно вписується до складного рельєфу над заплавою Ворскли. Західний же бік плавно відгороджує частину Великого укріплення.

Поява Південного валу, який своєрідно перегороджував вододіли між вибалками на підступах до Східного укріплення Більського городища з південного боку, утворюючи таким чином додаткове коло підсилення оборони найбільш підвищеної ділянки плато ближче до правого корінного берега Ворскли, варто пов'язувати з фортифікаційною практикою вже населення Східного укріплення пізньоскіфського часу. Як показали польові дослідження Д. С. Гречка влітку 2018 р., цей невеликий за висотою вал, із ровом з напільного південного боку, був оборонним заходом другої половини, якщо не кінця, V ст. до н. е. (Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018, с. 68) і викликаний терміновими заходами з підсилення обороноздатності Східного та частини укріплень Великого городищ. Причиною подібних пересторог можна вважати появу у Дніпровському терасовому Лісостепу досить численної групи скіфів-номадів, які переселилися сюди з Приазовських і Нижньодніпровських степів під впливом поширення посухи і зайняли степові та безлісі лісостепові ділянки на південному заході Полтавщини (Скорий 2003, с. 89; Супруненко, Шерстюк 2011, с. 370; Скорий, Супруненко 2015, с. 168). Як здається, до карколомних наслідків таке переселення не призвело, проте на некрополях у межах території Великого укріплення у IV ст. до н. е. з'явилися окремі типово «степові» за обрядом поховальні старожитності (Мурзін, Ролле, Скорий 1995, с. 81–82, мал 2; 3: 21–25).

Вартий уваги факт, що знахідки (насамперед – кераміка), відомі на селищах, розташованих майже по периметру Великого укріплення, частіше за зборами та шурфуванням, зрідка – за стаціонарними розкопками (селище Лісовий Кут) також непрямо свідчать на користь відносно пізнього характеру зведення Великого укріплення.

Дійсно, крім величезного селища Царина-Сад, розташованого поблизу Західного укріплення, на якому зовсім виразно присутні археологічні матеріали, зокрема, ліпна кераміка, в тому числі – столові посудини з різьбленим геометричним орнаментом, інкрустованим білою пастою, бронзові наконечники стріл, у крайньому разі, 2-ї половини VII ст. до н. е. (див. Розділ 4), на інших селищах, що розташовані у безпосередній близькості з фортифікаційною лінією, такі ранні знахідки відсутні.

Це особливо добре підтверджується складом ліпної кераміки, її орнаментикою та ін.

Таким чином, мабуть, одні селища існували на цій території, наприклад, згадане вище селище в урочищі Царина-Сад (у будь-якому випадку, частина об'єктів в урочищі Царина) до зведення Великого укріплення. Інші (а таких – більшість), розташовані у безпосередній близькості до системи оборони, зокрема, в урочищі Лісовий Кут, виникли в найближчий час після її спорудження. Нарешті, треті, до прикладу,

в урочищі Поле 2-ї бригади, з'явилися пізніше, в процесі освоєння цієї величезної території.

Звичайно, вельми важливе питання полягає в тому, чи пов'язане формування селищної структури всередині Великого укріплення з діяльністю населення Західного та Східного укріплень? Звичайно, при вирішенні цього питання повинно враховуватися ряд факторів, серед яких, зокрема – географічне розташування селищ відносно укріплень (хоча це, звичайно, не дуже переконливий аргумент), характер матеріальної культури селищ та укріплень, сліди культової практики, зафіксованої на тих чи інших селищах і відповідно – на Західному та Східному укріпленнях. Останні два фактори є достатньо вагомими.

Свого часу, орієнтуючись виключно на географічне положення деяких селищ відносно укріплень, було запропоновано вважати «предграддями» Західного укріплення селища Царина (й Сад) (№ 9, за нашим Реєстром), а Східного – селища, розташовані у безпосередній близькості з цим укріпленням (як виявилось, насправді зараз можна назвати лише одне з них, що знаходиться на південь від Східного укріплення (№ 21, за нашим Реєстром) (*Наукова концепція... 1996, с. 44; Мурзін, Ролле, Сунруненко 1999, с. 27*).

Ця версія видається вірною. При цьому, пов'язувати появу великого селища Царина-Сад з переселенням якоїсь частини населення Західного укріплення, а селища до півдня від Східного укріплення відповідно – зі згаданого городища, варто не тільки завдяки їхній географічній близькості. На користь цього свідчить у цілому характер матеріальної культури того ж Західного укріплення та селища Царина-Сад і, що дуже важливо, наявність схожої культової практики у вигляді спорудження зольників на обох поселеннях, хоча в деталях, все ж таки, судячи зі своєрідності жертovníків-вівтарів цих поселень, культові операції, здійснювані їх мешканцями, мали свої нюанси.

Присутність згаданого, й на наш погляд, дуже важливого маркеру, яким є зольники, дозволяє узгодити з «етнокультурною лінією» Західного городища появу селищ Лісовий Кут, Поле 2-ї бригади (нагадаємо, що останнє розташоване поблизу селища Лісовий Кут і виникнення якого, швидше за все, пов'язане з переселенням частини мешканців Лісового Кута), а також селища в урочищі Безодня, що знаходяться досить далеко від Західного Більська, у південно-східній частині Великого укріплення. Таким чином, поки що до певної міри можна співвідносити появу кількох селищ у межах Великого укріплення із розселенням частини мешканців Західного укріплення. Інші селища, котрі не мають зольників (а таких серед відомих наразі пам'яток – більшість), мабуть потрібно пов'язувати із населенням, спорідненим із мешканцями Східного укріплення.

Якщо брати до уваги точку зору Б. А. Шрамка про співвідношення з Більським городищем міста Гелону та проживання на Західному городищі – гелонів, а на Східному – будинів, відповідно, згадані селища можна розглядати як заселені гелонами та будинами.

Таким чином, освоєння території Великого укріплення Більського городища здійснювалося представниками різних етнокультурних груп.

ВИСНОВКИ

Вочевидь, основу цієї праці складають, у першу чергу, досить численні матеріали багаторічних стаціонарних чи рятівних розкопок трьох з більше ніж 20 відомих у наш час неукріплених селищ у межах значної території Великого укріплення Більського городища. Мова йде про селища в урочищах Лісовий Кут, Поле 2-ї бригади та Царина-Сад. Географічно вони локалізуються у північно-західній частині цього городища, а два з них (Лісовий Кут та Царина-Сад), фактично, впритул прилягають зсередини до фортифікаційної лінії Великого укріплення.

Згадані пам'ятки охоплюють різні проміжки часу: Царина-Сад, фактично, весь скіфський період, з VII по IV ст. до н. е., Лісовий Кут – кінець VI – V ст. до н. е., Поле 2-ї бригади – V – IV ст. до н. е. Саме завдяки хронологічній асинхронності пам'яток, обговорювати *детально* питання схожості – різниці зовнішнього вигляду селищ, житлово-господарських споруд та матеріальної культури, досить складно та, мабуть, не потрібно.

Разом із тим, усі вказані пам'ятки об'єднують а ргіорі, у будь-якому разі, дві виразні ознаки, на що вже раніше зверталася увага. По-перше, на всіх цих селищах наявні так звані *зольники*, що збереглися з різним ступенем повноти. Ці обставини, що підтверджують схожість культової практики населення, яке мешкало на селищах, схоже, свідчать на користь його етнокультурної єдності. По-друге, привертають увагу вражаючі масштаби селищ, котрі, по суті не поступаються за площею ряду городищ, відомих у Східноєвропейському Лісостепу, а селище в урочищі Царина-Сад більше за площею від Західного укріплення, поблизу якого воно розташоване, та й Східного. Можна висловити (у крайньому разі, поки що для двох із трьох з цих великих селищ – Царина-Сад і Лісовий Кут), обережне припущення про те, що такі великі розміри поселень можуть бути пояснені їхньою конкретною спеціалізацією, ремісничою спрямованістю господарства їхніх мешканців. Дійсно, на селищі в урочищі Царина-Сад зустрічаються виразні сліди виготовлення заліза та бронзолivarної справи, на селищі Лісовий Кут – залишки металургії й обробки заліза, бронзолivarного виробництва. Мабуть, успішна життєдіяльність таких поселень, демографічне зростання населення були пов'язані не тільки з їхнім господарським розвитком, а й гарантованою безпекою території, де вони розміщувалися та були захищені міцною фортифікаційною системою.

Разом із тим, досить зрозуміло – й про це свідчать виразні артефакти, – що для населення всіх трьох селищ, котрі досліджувалися (як зрештою, й для всіх поселень Лісостепу), був характерний розвиток різних домашніх промислів: виготовлення ліпного посуду та інших різноманітних глиняних виробів, обробка дерева, каменю, кістки, шкіри, прядіння, ткацтво, шорництво й ін.

Між тим, основу господарства все ж, вірогідно, складали землеробство і тваринництво.

При цьому, землеробство, як і на всій території Лісостепу, носило орний характер, з використанням тяглової сили, вірогідно, биків. Вирощувалися просо посівне, пшениця плівчата (полба-двозернянка) і голозернова, ячмінь плівчатий, за повною домі-

нантою проса (див. Додаток № 7). Картина землеробських занять населення вказаних трьох поселень, фактично, не відрізняється від тієї, що відома в цілому для Більського городища, особливо, добре вивченого Східного укріплення. Що ж стосується тваринництва (що мало, ймовірно, прибудинковий характер), і сліди якого зафіксовані в процесі досліджень, то тут, схоже, такої єдності не було. В усякому разі, фахівці-археозоологи, які аналізували отримані кісткові матеріали тварин (див. Додатки №№ 2–3, 6), звертають увагу на своєрідність стада тварин на всіх трьох поселеннях. Так, на селищі Царина-Сад на першому місці у стаді була велика рогата худоба, на другому – кінь, на третьому-четвертому, відповідно, дрібна рогата худоба (вівця-коза) і свиня. Ситуація у Лісовому Куті в цілому подібна для перших двох позицій, але свинарство тут займало вже третє місце, а розведення дрібної рогатої худоби – четверте. Досить цікаві дані по селищу Поле 2-ї бригади. Тут основу тваринництва складало конярство, на другому-третьому місцях – розведення великої рогатої худоби і свинарство, набагато менше уваги приділялося дрібній рогатій худобі. Цікаво, що ситуація на цьому селищі з позицією коня в стаді тварин, яких розводили, кардинально відрізняється не тільки від двох попередніх поселень, що згадуються, а й від даних, які наявні по всьому Більському городищу, насамперед, Східному укріпленню, де на першому-другому місцях у стаді тварин були велика рогата худоба і кінь, далі – дрібна рогата худоба, свині (*Шрамко 1987, с. 88–90*). Мабуть, стосовно до тваринництва, для селища Поле 2-ї бригади, можливо припустити деяку спеціалізацію у розведенні тварин, зокрема – коней, що припускає археозоолог О. П. Журавльов (див. Додаток № 6).

Полювання і рибальство при розвиненому тваринництві не відігравали якоїсь суттєвої ролі в господарських заняттях мешканців селищ, хоча здобування, в першу чергу, хутрового звіра, все ж мало місце.

Велика частина імпоротної кераміки, в першу чергу – амфор для вина, в меншій мірі – столового посуду, свідчить про достатньо розвинені економічні зв'язки мешканців селищ з античним світом, що могли мати, як опосередкований характер (тобто, здійснюватися через Східне чи Західне городища), або безпосередньо – за допомогою еллінських купців, які відвідували ці великі населені пункти.

Слід також відзначити, що на селищах, котрі досліджувалися, знайдені вівтарі або жертovníки, сліди здійснення різноманітних культів, у тому числі із залученням тварин, які супроводжувалися їх жертвоприношеннями, й, що особливо важливо, жертвоприношеннями людей. Останнє властиво для культових місць селища Царина-Сад і поки що не має аналогів на інших територіях Більського городища.

Сукупність знайдених у процесі археологічних розвідок та шурфувань (але поки не вивчених стаціонарно) інших 21 селищ цікава, в першу чергу, своєю локалізацією й попереднім датуванням. Більшість цих поселень тяжіє безпосередньо до фортифікаційної лінії Великого укріплення (деякі селища впритул прилягають до оборонних валів), вказуючи, таким чином, що їхня поява пов'язана зі спорудженням цієї масштабної смуги фортифікації. Відсутність на більшості з поселень архаїчних матеріалів, у першу чергу, ранньої кераміки та інших хронологічних маркерів, схоже, свідчить на користь відомої точки зору про те, що оборонні споруди Великого укріплення виникли не раніше VI ст. до н. е., найвірогідніше, в середині 2-ї половини століття.

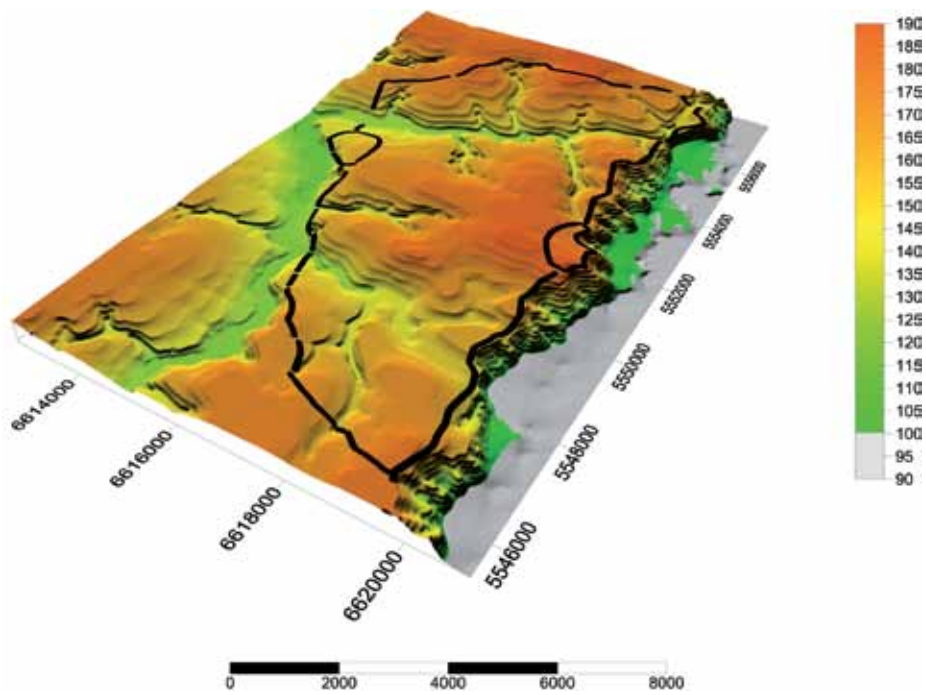
Зрозуміло, все, що відомо нам зараз, хоча й по невеликій кількості досліджених пам'яток на території укріплень Більського городища, не дає ніяких підстав бачити в ньому результат будівельної діяльності місцевого населення під контролем скіфів-

номадів або (що зовсім невірогідно) розцінювати його як якусь ставку кочових скіфів на чолі з царем тощо.

Територія, яка охоплювалася грандіозним Великим Більським укріпленням, – це не тільки система селищ або сіл, висловлюючись сучасною мовою. До неї входили свого часу орні землі, садки, пасовища, ділянки, задіяні під захоронення, що підтверджується наявністю курганних могильників та, вірогідно, ще не відкритих ґрунтових некрополів. До того ж, на ній існували просто вільні від вказаних функцій ділянки, де відбувалися торжища, проводилися племенні свята, відбувалися культові заходи, нарешті, у випадку військової небезпеки – ховатися мешканці численних селищ, розташованих у безпосередній близькості від Більського центру. Останні склали, немов би, його сільськогосподарську область, своєрідну хору.

Без перебільшення можна вважати, що дослідження території Великого укріплення Більського городища має доволі значні перспективи. У зв'язку з тим, представлену роботу потрібно розглядати як початок великої розмови на таку важливу історичну тему.

ДОДАТКИ

Просторова модель Більського городища.
За О. В. Коротю, 2017.

Людські жертвоприношення на зольниках в урочище Царина¹

У 1999–2005 рр. паралельно із дослідженням курганів проводилося археологічне та антропологічне вивчення території зольників в урочищі Царина. Ця робота присвячена вивченню антропологічних матеріалів за допомогою широкого спектру палеопатологічних методів: дослідження палеопатологічних особливостей кісток, діагенетичних процесів та характеристик матеріалу жертвників і зольників VII–IV ст. до н. е. Більського городища.

Вступ. Елементом культури давніх народів Євразії, починаючи з епохи пізньої бронзи, були так звані зольники. Багато дослідників схиляються до думки, що вони являли собою культові об'єкти. Поширена також думка, що зольники були своєрідними жертвниками осілих землеробських і скотарських племен Лісостепу з розвинутим культом вогню і домашнього вогнища (Русанова 1998). У доскіфську та скіфську епохи зольники, як правило, насипалися над місцями жертвоприношень. Про це свідчать знайдені в них вотивні предмети, посудини, а також скупчення кісток тварин.

До складу жертвоприношень, що зустрічаються в зольниках різних епох, окрім кісток і цілих кістяків тварин, входять кісткові останки та цілі людські кістяки. Прикладом таких знахідок є поховання дитини під жертвником у передмісті Неаполя Скіфського (Махнева, Колтухов 1980), кістяк, виявлений у зольнику біля села Пожарная Балка (Ляпушкин 1951), людські кістки, черепи та скелети доби античності і середньовіччя, описані М. І. Винокуровим (2004). Зольники із людськими жертвоприношеннями відомі, зокрема, у пам'ятниках Фракийського Гальштату (Гольцева, Кашуба 1995).

Добре відомі знахідки уламків черепів, нижніх щелеп, а також кісток кінцівок (в основному, плечових і стегнових) у культових комплексах чи у культурному шарі городищ скіфського часу Середнього Подніпров'я (Андриенко 1977; Шрамко 1987; Бессонова, Скорий 2001).

На жаль, антропологічні і тафономічні особливості цих кісток, зокрема із зольників скіфського часу, практично не досліджені. Хоча, можливо, в них криється розгадка призначення цих споруд та деяких культів, пов'язаних із людськими жертвоприношеннями.

За час розкопок 1999–2005 рр. на зольниках в урочищі Царина на Більському городищі у жертвниках, ямах та у культурному шарі зольників були знайдені фрагменти людських кісток, скелетів та черепів, що належали щонайбільше 32 індивідам.

Матеріали. Людські кістки були знайдені та досліджені на першому (14 прим.), третьому (8 кісток) та четвертому (9 кісток) зольниках. Вони розподілились наступним чином. 5 з 32 зразків – цілі черепи без нижніх щелеп та 16 – уламки черепів: 7 повних фрагментованих черепних склепінь, 5 уламків лобних кісток, 2 верхні та 2 нижні щелепи; кістяк без черепа та 10 довгих кісток посткраніального скелету: одна ліва плечова кістка, одна права велика гомілкорова кістка, 5 правих і 3 лівих стегнових кістки.

Специфічним виявився статево-віковий розподіл у цій «серії». Шість фрагментів належали жінкам, 17 – чоловікам та 9 – особам невизначеної статі. Більшість кісток (21 фрагмент) належали індивідам дорослого віку (від 20 до 40 років), лише п'ять – індивідам зрілого віку, три – дітям 7–14 років, один – дитині 3–7 років та два – підліткам.

Кістки розподілились специфічно і за місцями знаходження. Так, на чотирьох жертвниках у зольниках 1 і 3 було знайдено 7 зразків черепів без нижніх щелеп (5 із них – цілі), а також неповний посткраніальний скелет дитини 10–11 років. Черепи належали чотирьом чоловікам молодого і зрілого віку, двом молодим жінкам та одній літній особі невизначеної статі. У той же час, у ямах поряд із кістками тварин, у заповненні землянок та у культурно-

¹ В основу додатку покладені статті, що були опубліковані раніше (Козак 2004; Козак, Шульц 2006).

му шарі зольників, було знайдено лише фрагментовані рештки – окремі кістки скелетів, а також уламки черепів.

Методи. Кістки досліджувались за патологічними програмами, розробленими російськими і німецькими антропологами. Визначались стать та вік індивідів, фіксувались діагенетичні зміни та особливості, сформовані за життя та під час смерті людей. Серед них – травми, запальні та інші зміни на кістках, які могли вказувати на специфіку зовнішнього середовища існування та харчування індивідів, а також фізичні прикмети будови кістяків. Крім того, у випадках, коли це було можливо, проводились виміри черепів та кісток для визначення краніологічного типу і зросту індивідів. Кістки досліджувались за макроскопічними методиками в Інституті археології НАН України, рентгенологічно та гістологічно – в лабораторії палеопатології Університету м. Геттінген у Німеччині.

Нижче наводиться опис знайдених кісток і результати проведених досліджень.

Результати дослідження

Зольник № 1

Жертовник 2. На цьому місці було знайдено три черепи, що лежали основами догори. Черепи хорошої збереженості, належали чоловікам 40–50 років (інд. 1 та 3) та, можливо, чоловіку 40–65 років.

Найкраще зберігся череп, що належав чоловіку 40–50 років (*03-Z1-s2/1*). Шви майже цілком закриті зсередини. Стертість зубів помірна – сильна, особливо значна в області різців та ікол.

Рельєф на черепі розвинутий добре. У деяких місцях спостерігається осифікація місць прикріплення лицьових м'язів. Краніологічно череп брахікранний, при середньому подовжньому і великому поперечному діаметрі. Відносно низький. Обличчя широке і середньовисоке, сплюснене на верхньому рівні і відносно добре профільоване на середньому. Перенісся нешироке і високе. Ніс широкий, сильно виступаючий. Орбіти широкі і низькі (рис. 1).

Уздовж середньої лінії черепа на лобовій і тім'яній кістках, на виличній кістці й на надбрівних дугах спостерігалися ознаки загоєної запальної реакції. Численні отвори різного розміру на надбрів'ях були слідами посиленого кровопостачання (симптом «апельсинової шкірки»), або ж являли собою мікрофістули, утворені внаслідок гнійного запалення в лобових пазухах.

Комірки соскоподібних виростків посмертно відкриті, сліди запальних процесів у них, як і в барабанній порожнині, відсутні. Що стосується зубної системи, слідів гострих захворювань також не виявлено. Карієсу і зубного каменю немає. Передні зуби стерті у деяких місцях до шийки з утворенням вторинного дентину. Це є вказівкою на поступовий, повільний процес стирання. Нажаль, через відсутність нижньої щелепи важко стверджувати, чи така швидкість стирання генетично обумовлена, чи вона була наслідком дієти, певних побутових або професійних навичок. Присутність множинних відколів емалі на різцевих краях зубів, а також виїмок, протертих у жувальній поверхні перших молярів (рис. 2), свідчить на користь останніх припущень.

Чоловік страждав слабким пародонтозом. Виявлена горизонтальна (вікова) і вертикальна (ясеневі кишені 14 і 24 зубів) атрофія альвеолярного виростка. Гіпоплазія емалі, що відображає стресові епізоди у віці 3–6 років, зафіксована на різцях, іклах та премолярах.

Слід надрізу гострим лезом довжиною 10 мм розташований під лівим виличним виростком верхньої щелепи над другим моляром. Надріз був зроблений знизу вгору, ймовірно, з переду – назад. Особливості поверхневої структури надрізу свідчать про те, що він був здійснений перімортально по вологій кістці, можливо, з метою відділення м'яких тканин.

Отвір 1–3 мм шириною і 13 мм довжиною зроблено в правому вінцевому шві трохи вище скроневої лінії. Удар нанесено дуже гострою, пласкою у перетині вістря, зброєю, зверху вниз із великою силою, оскільки досить товста і міцна в цьому місці кістка пробита наскрізь з утворенням тріщини на внутрішній поверхні черепа.

Як вказувалося вище, череп лежав на жертovníку потиличним отвором вгору. Потилічні виростки зруйновані, здебільшого посмертно. Сам потиличний отвір розширений вперед надрізом у вигляді прямокутника (рис. 3). Кістка основи черепа зрізана спереду – назад і справа – наліво. Знаряддя зруйнувало кістку в основі правого потиличного виростка, але, ймовірно, застрягло в основі лівого виростка. Не виключено, що ці маніпуляції були спрямовані на те, щоб відокремити череп від хребта. У процесі маніпуляції або трохи пізніше (випадково) виявилася зруйнованою і задня частина піднебінної кістки.

Череп має кремове забарвлення, вкритий патиною, що може бути наслідком довгого перебування на відкритому повітрі або в попілі.

Другий череп (*03-Z1-s2/2*) знаходився неподалік описаного. Збереглася лише черепна кришка без обличчя й основи. Цей череп належить більш грацильному індивіду. Пряме й високе, дуже опукле чоло, а також слабкий розвиток надперенісся і, в цілому, рельєфу, свідчить про жіночу стать, однак, верхній край орбіт тупий і широкий, що вказує на користь чоловічої статі. Розбалансування в облітерації швів ускладнює визначення віку. Він міг коливатися від пізнього дорослого до старечого, тобто, від 40 до 60–65 років. Валок вздовж зрослих вінцевого і сагітального швів припускає трохи раннє їхнє заростання. У той же час тім'яно-потилічний (лямбдоподібний) шов практично відкритий, а потилічна кістка висунута назад (батроцефалія). Череп різко доліхокранний, вузький, з вузьким чолом і середньошироким на верхньому рівні обличчям. Візуально перенісся широче. Усі ці особливості можуть бути генетично обумовленими, однак батроцефалія з незрощенням чи вторинним відкриттям лямбдоподібного шва вказує на травму, отриману в молодому віці, що спровокувала перераховані особливості. Підтвердження цієї тези було виявлено на внутрішній поверхні черепа, в області злиття поперечних і сагітального синусів у вигляді добре організованої гематоми. Крім того, на зовнішній поверхні черепа зафіксовані дрібні нарости – наслідки загоєної запальної реакції окістя.

Череп білого кольору, черепна кришка по краю оббита чи обгризена посмертно.

На цьому ж жертovníку знайдена лобна і, фрагментарно, права тім'яна кістки, що належали, ймовірно, чоловіку старше 40 років (*03-Z1-s2/3*). З краніологічних показників варто відзначити лише дуже виступаючий ніс. На внутрішній поверхні помітні сліди запалення – менінгіту, у вигляді множинних нерівностей і пластинок. Слід перімортального терасоподібного перелому зафіксований на уламку тім'яної кістки (подібний *02-Z4/6*). Кістка кремово-коричневого кольору.

Уламки лобних кісток (правої і лівої), що належать різним індивідам, знайдені в ямі 6. Перша (*03-Z1/1*), судячи з добре виражених лобних бугрів, вузького верхнього краю орбіти і сплющеного ареалу глабелли, належала жінці. Збережені ділянки черепних швів не мають слідів облітерації, що вказує на молодий вік. Кістка оббита посмертно чи у час, близький до смерті. Як і в попередньому випадку, на внутрішній черепній поверхні виявлені сліди запальної реакції, однак, дуже слабкі. Симптом «апельсинової шкірки» на надбрів'ях і сліди хронічного запалення в лобовому синусі довершують опис. Кістка сірого кольору.

Від другого індивіда, ймовірно, чоловіка старше 35 років (*03-Z1/2*) залишився уламок лівої лобової кістки світло-кремовевого кольору. Перенісся дуже широче, дуже розвита скронева лінія, вона, як і інші виступаючі частини кістки, вкрита новоствореною кістковою плівкою (результат запальної реакції). На цій кістці виявлена особливість, яка дотепер не зустрічалася або не була відзначена на Більському городищі. Лобну кістку і скроневу лінію перетинають дві горизонтальні подряпини 21 і 7 мм довжиною, що є наслідком скальпування (рис. 4).

В ямах, серед кісток тварин, виявлені діафізи лівої стегнової кістки (*04-Z1/1*) і лівої плечової кістки (*04-Z1/2*), що належали, ймовірно, молодим чоловікам (?). Епіфізи обох кісток оббиті чи обгризені тваринами. На задній поверхні проксимальної частини діафіза плечової кістки розташована поперечна борозна глибиною до 3 мм. Нижній край борозни гладкий. Сама борозна нагадує слід ріжучого знаряддя, наприклад, ножа. Однак не можна виключити випадкове (діагенетичне) походження борозни (корінь-?).

Знайдена також частина щелепи (ліва половина) із прижиттєво обламаним першим і цілим третім мандибулярними молярами (04-Z1/3). Кістка і зуби цілком чорного кольору. За таблицею, запропонованою J. Wahl (1981, цит. за: Wolf 1999, s. 20), колір кістки відповідає температурі спалювання близько 400°. Кістка розколота посмертно. Визначення статі ускладнене. Значно виражені щелепно-під'язична лінія і жувальна горбкуватість, під'язична ямка широка і глибока. Розвиток рельєфу вказує на чоловічу стать індивіда, однак розмір кістки свідчить, швидше, за жіночу стать. Це могла бути жінка з добре розвинутою мускулатурою або чоловік. Вік індивіда точно визначити неможливо, ймовірно, це молода чи зріла людина. Жувальна поверхня зуба (третього моляра) зашліфована. Усі горбки стерті. У декількох місцях відкритий дентин. Стертість зуба відповідає, таким чином, балу 4 за схемою, запропонованою W. R. K. Perizonius та віку більш ніж 35 років за схемою Д. Бротвелла (Brothwell 1965, с. 69).

До патологічних прижиттєвих змін на нижній щелепі відносяться: помірний пародонтит (захворювання ясен запальної природи); на корені третього моляра розташовані дві слабко помітні поперечні лінії, аналогічні гіпоплазії емалі, що утворилися у віці між 14–15 і 16–17 роками.

У 5 мм від латерального краю під'язичної ямки під щелепно-під'язичною лінією розташовані два отвори ромбоподібної форми (рис. 7). Нахил назад довгої осі ромбів – близько 40° до вертикалі. Розміри отворів – 6 × 8 мм (ближній) і 4,5 × 5 мм (дальній) чи, при вимірі за сторонами 5 × 5 і 3 × 3 мм. Сторони двох ромбів строго паралельні. Відстань між ними – 3 мм. Більший (ближчий до сагітальної площини) отвір цілком проникає крізь поверхневу пластинку (внутрішню) у тіло нижньої щелепи. Нижній і латеральний (бічний) краї отвору гострі, медіальний край нерівний – надколотий. Верхній край рівний, за 1 мм уздовж нього пролягає тріщина, що обмежує злегка втиснену ділянку. Менший (далекій) отвір поверхневий. Кістка лише втиснута на глибину до 2 мм. Краї змінені так само, як і у більшому отворі. Можливо, слід третього поверхневого «отвору» знаходиться на одній лінії з першими двома, та помітний на верхньому фотознімку (рис. 5), як тонке заглиблення, паралельне вертикальній стороні меншого ромбу. Характер країв і розташування отворів дозволяє зробити наступні висновки.

1. Отвори утворилися перимортально (тобто, незадовго до, під час чи відразу після смерті індивіда). Зміни країв і глибина отворів вказують на те, що під час нанесення удару кістка була «жива», закрита м'якими тканинами, якими удар був пом'якшений.

2. Отвори зроблені одночасно або один за одним.

3. Удари нанесені з великою силою зі значної відстані гострим(и) колючим(и) знаряддям (знаряддями), ромбоподібним(и) у перетині або ж зблизька знаряддям, подібним долоту. В останньому випадку нижня щелепа повинна бути відділеною від черепа та, можливо, позбавлена м'яких тканин. На користь цього свідчать подряпини з внутрішньої сторони тіла та відколи на гілці щелепи.

4. Обидва удари нанесені з внутрішньої поверхні правої частини тіла нижньої щелепи у напрямку праворуч – знизу – назад.

5. Характер і глибина проникнення в кістку обох отворів дозволяє зробити висновок про те, що удари були нанесені однаковими (або одним і тим же) знаряддями. Предмет був ромбоподібний у перетині, на відстані більше 2 мм від кінчика мав перетин 3 мм. Судячи із розмірів другого отвору, що проникнув у кістку наскрізь, але не досяг протилежної (зовнішньої) стінки щелепи, на відстані менше 6 мм від кінчика знаряддя мало перетин 5 мм. Не виключено, що зброя (знаряддя) мала 2 або 3 наконечники (типу дво- чи тризуба).

Ця «травма» не має слідів загоєння, тому, якщо вона була нанесена ще живій людині, повинна була стати причиною смерті. Однак, більш ймовірним здається те, що після смерті індивіда, відділення щелепи від черепа та позбавлення її м'яких тканин, з нею були проведені певні маніпуляції (пробивання дірок у кістці), мета яких залишається незрозумілою. Після чого кістка була спалена.

Індивіду (04-Z1/4) належить уламок лобної кістки. Нахил чола, відсутність вираженого перенісся і надбрівних дуг, лобні горби, а також ширина верхнього краю орбіт вказує на жі-

ночу стать. Однак кістки мають значну товщину, що не характерно для жінок. Вік, імовірно, молодий (*adultus*). Прижиттєвих змін або травм, нанесених у час, близький до смерті, на фрагменті не виявлено.

Ліва стегнова кістка індивіда (*05-Z1/1*) збереглася повністю в проксимальній частині. Відсутня лише дистальна чверть діафізу з дистальним епіфізом. Кістка належала чоловіку (30) 35–40 років. Шорстка лінія виражена досить сильно, що вказує на навантаження м'язів стегна. Дистальний край відбитий спіралью, по ще вологій кістці, скол вкритий патиною. Кістка коричневого кольору.

У культурному шарі зольника знайдена також права велика гомілкорова кістка (*05-Z1/2*) підлітка віком 16–18 років (дистальний епіфіз злитий із тілом, проксимальний метафіз – відкритий, епіфіз відсутній). Кістка кремового та білого кольорів без помітних патологічних змін.

Уламок лівої тім'яної кістки (*05-Z1/3*) білого кольору, із попелястою патиною, належить, можливо, молодій жінці (?).

Ліва верхня щелепа (*05-Z1/4*) дитини 7–12 років. Зафіксовано незначний пародонтоз. Несправжні моляри стерті до кореня. На цих же зубах відмічено мезіодистальний карієс. Сліди стоматиту, запалень у пазухах та носовій порожнині, як і гіпоплазія емалі та зубний камінь, відсутні.

У заповненні землянки 1 було знайдено черепне склепіння дитини 7–14 років (*05-Z1/5*). Із прижиттєвих змін слід відмітити невелике (5–7 мм) вдавнення, розташоване на правій тім'яній кістці поряд із сагітальним швом, 10 мм позаду від вінцевого шва. Внутрішня пластинка черепа в цьому місці дещо потовщена. Невеликі дерево- та куцоподібні вдавнення судин, розташовані у збільшених пальцеподібних вдавненнях по всьому черепу. Вони маркують геморагічні зміни у стадії загоєння. Виходячи з описаного, вдавнення можна розглядати як травму.

У лівій збереженій орбіті спостерігається легка порозніть навколо отвору судини та окремі кратероподібні отвори, що відповідають першій ступені розвитку *Cribra orbitalia*. Склепіння кремового кольору, оббите та обгризене хижаками по периметру.

Зольник № 3

Під час археологічних розкопок поблизу Західного укріплення Більського городища в 2000 р., в урочищі Царина в зольнику № 3, виявлені два жертovníки, у 2003 р. – ще один. За спостереженнями археологів, зольник знаходився на великому глиняному майданчику, що утворився в результаті зняття ґрунтового шару. У центрі, на цьому своєрідному «подіумі» був влаштований *жертovníк № 1*. Цей комплекс датується VII ст. до н. е. (*Мурзин, Ролле и др. 2001*).

Жертovníк являв собою споруду в формі усіченого конуса, що здіймалася над материковою площадкою на 0,5 м. Він містив кістки тварин і два людських черепи. Вся споруда була промазана глиною. Серед кісток тварин переважали кістки лошат (*Мурзин, Ролле и др. 2001*) – черепа, хребці, плоскі і трубчасті кістки. На багатьох із них, а саме, на тілах хребців, ребрах, лопатках і гілках нижньої щелепи, виявлені надрізи. Вони знаходилися, наприклад, з вісцерального (внутрішнього) боків ребер і на передній частині тіл хребців. Не виключено, що ці кістки були рештками тризн, що здійснювалися як частина ритуальних дій.

Людські черепи лежали у нижньому шарі (очевидно, в фундаменті споруди). Один з них (*00-Z3-s1/1*) знаходився потиличним отвором угору, обличчям звернений до центру жертovníка, поруч із черепом коня, що лежав у тому ж положенні (рис. 6). Другий череп (*00-Z3-s1/2*), очевидно, був зміщений з початкового місця і розміщувався на правому боці на краю жертovníка. Обидва черепи не мали нижніх щелеп. Вони були заповнені ґрунтом, в якому зустрічалися дрібні кістки тварин, шматки обгорілої деревини чи вугілля, численні крихти рожево-білого вапна. Наявність останніх, імовірно, варто розглядати як сліди діяльності гризунів. У порожнинах (очницях, вушних проходах і альвеолах передніх зубів, втрачених посмертно) черепа № 2, а також, навколо його правої тім'яної і потиличної кісток, виявлений

щільний жовтуватий ґрунт (суглинок), що візуально відрізнявся від ґрунту зольника і заповнення самого жертovníка. Подібна ситуація вказує на те, що череп був переміщений на жертovníк тоді, коли м'які тканини були вже зруйновані. Те ж саме, ймовірно, стосується й іншого черепа. Збереженість кісток була відмінною, очевидно, завдяки консервуючій дії глини і попелу.

Перший череп (00-Z3-s1/1) із згаданих вище – жіночий (рис. 7а). Про це свідчить розвиток рельєфу потилиці і вилиць, товщина надорбітального краю. Надбрів'я виражене слабо, чоло широке і похиле. Соскоподібні відростки відносно добре розвинені, що може бути викликане значним розвитком грудинно-ключично-соскоподібного м'яза (m. Sternocleidomastoideus), що розпрямляє хребет, нахилиє голову вбік і відкидає її назад. На підставі ступеня облітерації швів і стану стертості зубів вік жінки можна визначити як молодий (18–20 років).

Стан зубів у цілому добрий. Гіпоплазія емалі відсутня, карієсу немає, сліди зубного каменю помітні на щічній поверхні лівих молярів. Зміни пародонта слабкі. Синуси лицьового відділу, за винятком ґратчастого лабіринту (sinus etmoidalis), не мають запальних змін. Сліди запалення (стоматиту) відзначені на твердому піднебінні у вигляді порозу і нерегулярної структури й особливо помітні з правої сторони. У порожнині середнього вуха ліворуч – в області промонторіуму, а також на дні зовнішнього вушного проходу, знаходяться численні балки нерегулярної структури, що свідчать про перенесене хронічне захворювання середнього вуха (otitis media). Зміни даху орбіт – пори середнього розміру (не виключена cibra orbitalia), поряд із деякими круглими глибокими і відносно широкими (5–6 мм) отворами зі слідами перебудови і легкою порозною плівкою, свідчать про процеси, можливо, пов'язані з інфекцією слізних залоз. Одношаровий наліт осифікованого періосту вкриває обидві тім'яні кістки в області апоневрозу. Подібні зміни можуть бути наслідком запалення після ушибу, слід якого у вигляді невеликого, ледь помітного заглиблення розташований нижче і дорсальніше лівого тім'яного горба. Специфічна стертість передніх зубів має, ймовірно, штучне походження, пов'язане з професійною діяльністю або звичками. Дрібні відколи емалі на оклюзивній поверхні передніх зубів, вказують на вживання твердої їжі. Не виключено, що цим викликаний і перелом правого бічного різця. Коронка відламана майже посередині з оголенням пульпи.

Особливо цікавими виявилися результати дослідження слідів травм. На верхній щелепі праворуч відзначений перелом другого моляра (рис. 7б). Тріщина пролягає по діагоналі через коронку зуба і поширюється на альвеолярний відросток щелепи. У задньому внутрішньому куті зуба відзначена щербина нерівної форми глибиною до 2 мм, утворення якої, вочевидь, передувало перелому. Виличний відросток правої скроневої кістки обламаний (відсічений) у самій основі (рис. 7в). Поверхня зламу згладжена, колір більш темний, ніж у самих кісток. Видимі сліди загоєння відсутні в обох випадках. Це дає підставу припустити, що травма нанесена під час смерті, чи після неї по ще сирій кістці ззаду зброєю типу сокири.

У лівій скроні виявлений великий (20 мм у діаметрі) отвір правильної овальної форми, з гострими, але більшою частиною ушкодженими посмертно, краями (рис. 7а). По зовнішньому контуру отвору на тім'яній і скроневої кістках фіксуються сліди депресійного перелому. Можливо, внаслідок удару відбулося розходження вінцевого (у нижній третині) і метопічного швів. Удар нанесено з великою силою зброєю, округлою в перетині.

Потиличні виростки частково зруйновані і викришені спереду. Задня третина залишилася чітко обмеженою і недоторканою. Ушкодження симетричні. Судячи з кольору кістки в ушкодженні, що не відрізняється від кольору інших кісток, руйнування відбулися прижиттєво або під час смерті індивіда. Соскоподібні виростки цілі.

Закінчуючи характеристику черепа № 1, відзначимо, що на потиличній кістці, праворуч позаду за великим потиличним отвором зафіксовані численні мікроподряпини, що йдуть від точки, розташованої на перетині сагітальної площини і заднього краю потиличного отвору. Подряпини мають вигляд півкола. Створюється враження, що череп повертали кілька разів на якомусь абразивному матеріалі, можливо, гальці чи грубому піску. Вісь обертання знаходилась трохи позаду від правого потиличного виростка.

Череп № 2 (00-Z3-s1/2) належав чоловіку (рис. 8а). Потиличний горб розвинутий погано, але виїма лінія добре помітна. Вік визначався за ступенем облітерації швів (*Vallois 1937*) і станом стертості зубів (*Герасимов*, цит. за: *Алексеев, Дебец 1964*). Він відповідає 25–35 рокам.

Множинні вставні кісточки відзначені в тім'яно-потиличному шві. Сліди тім'якової кістки помітні також в області лівого птеріона.

Череп має невелику асиметрію: лівий потиличний виросток розташовано глибше правого; ліва частина обличчя помітно нижче правої; відмінність є також у метричних ознаках – так, відстань Брегма – Поріон праворуч на 6 мм перевищує цю відстань ліворуч (133 і 127 мм). Значна різниця відзначена також у розмірах яремного отвору і виступанні потиличних виростків.

За краніологічними характеристиками череп мезокранний при великому подовжньому і середньому поперечному діаметрах та середній висоті. Чоло широке, високе, середньо опукле. Обличчя невисоке і широке, однак, вилиці виступають слабко і виличний діаметр малий на межі з середнім. Перенісся високе, ніс лепторинний і дуже вузький, середньо виступаючий. Орбіти широкі і низькі. Обличчя мезогнатне при невеликому альвеолярному прогнатизмі. Грушоподібний отвір має форму передносових ямок, іклова ямка глибока.

На надбрів'ях помітні сліди гіперваскуляризації.

Стертість зубів – слабка і помірна. Карієс не відзначений. Сліди зубного каменю виявлені на щічній поверхні 26 і 27 зубів. Тверде піднебіння має нерегулярну пористу структуру, що є наслідком запалення (стоматиту). Пародонтоз незначний (1–2 бали за методикою М. Шульца (*Schultz 1988*)), редукція альвеолярного відростка особливо помітна з язикового боку. Ознаки запальних процесів альвеолярного відростка відсутні. Невелике потовщення задньої частини верхньощелепової кістки – утворення овальної форми довжиною близько 10 мм, що має «пухку» поверхневу структуру з відбитками судин, можливо, є наслідком абсцесу, що зажив, або осифікованого гематомою. Подібні явища часто зустрічаються у сучасній медичній практиці при утрудненому прорізуванні зубів мудрості.

Із травматичних змін потрібно відзначити короткий (близько 10 мм) надріз на правій тім'яній кістці без слідів загоєння (рис. 8б). Навколо потиличних виростків у місцях прикріплення зв'язок і мембран, що з'єднують голову із хребтом, розташовані три вогнища деструкції округлої форми, діаметром до 6 мм (рис. 8в). Вони мають нерівні, «рвані» краї, сліди загоєння відсутні. Не виключено, що вони можуть представляти собою наслідки певних перімортальних маніпуляцій – наприклад, відділення черепа від хребта шляхом різкого обертання. Однак, можливо, вони отримали випадкове посмертне походження. *Жертовник № 2*, що згідно зі стратиграфічними спостереженнями та археологічними матеріалами, датується більш пізнім часом, а саме – V ст. до н. е. (*Мурзин, Ролле і др. 2001*), знаходився біля основного господарського комплексу, північніше скупчення більш древніх ям. За спостереженнями В. П. Білозора, жертовник являв собою яму, діаметром близько 50 см, заповнену глинистою масою, що піднімалася майже на 80 см вище рівня краю ями. У верхній частині конус жертовника мав щільну консистенцію і складався з глини більш жовтого кольору. Зі східного боку, на висоті 20 см від рівня материка, в конус був «вмонтований» череп людини без нижньої щелепи (00-Z3-s2/1). Поруч із черепом знаходилася мініатюрна посудинка. Тут же знайдений фрагмент зооморфної глиняної статуетки (*Мурзин, Ролле і др. 2001*).

Відносно погана збереженість черепа з другого жертовника не дозволяє точно визначити стать індивіда, хоча ряд ознак (розвиток рельєфу на черепі, слабкий розвиток надбрівних дуг і зовнішнього потиличного горба, гострий надорбітальний край, короткий шилоподібний відросток і розміри черепа) свідчать про його належність жінці. Вік відповідає 20–25 рокам.

На жаль, череп досить зруйнований. Візуально він низький і різко доліхокранний, при великому подовжньому і дуже малому поперечному діаметрах. Чоло середньошироке, опукле. Перенісся вузьке, невисоке. Розміри піднебіння й альвеолярної дуги середні.

Різці та ікла з боку язикової поверхні стерті дуже сильно. Стертість відповідає ортогнатному прикусу, але інтенсивність дозволяє припустити її штучне походження (подібно інд.

№ 1 з першого жертovníка). Пародонтозу, зубного каменю і карієсу не відзначено. На дні обох максиллярних синусів помітний легкий пороз, на стінках зафіксовані окремі кісткові спікули. Соскоподібні відростки сплюснені. На зламі правого відростка в термінальних ячеїках виявлені множинні нерегулярні спікули, що, можливо, є наслідком хронічного мастоїдиту (запалення в соскоподібному виростку). Крім того, правий слуховий отвір значно ширший від лівого. При детальному дослідженні виявилось, що передній край отвору піддався активній деструкції, можливо внаслідок утворення абсцесу або іншого патологічного процесу. У барабанній порожнині правого, як і лівого вуха помітні множинні пластинки і спікули – наслідки хронічного отиту. В області сагітального, сигмоподібного синусів, а також у confluent sinus структура поверхні шорсткувата, нерівномірна і складається з множинних пластинок, що піднімаються над поверхнею кістки. Ці утворення можуть бути наслідком синус-тромбозу внаслідок ускладнення мастоїдиту (Schultz 1988).

На правій тім'яній кістці трохи вище тім'яного отвору видно добре загоєний слід від удару, довжиною 28 і шириною 9 мм, що йде уздовж сагітального шва. Навколо цього рубця, як і на всій правій тім'яній кістці, розташована порозна плівка осифікованого періосту, утворена в результаті запалення окістя в процесі загоєння травми.

На лівій стороні лобної кістки вздовж скроневої лінії фіксується слід рубаного удару, що відокремив латеральну частину очниці й врізався на 15 см у лобну кістку (рис. 9). Травма, ймовірно, була причиною смерті. Можливо, за цим ударом послідувало падіння людини на правий бік так, що відбувся відлом частини лобної кістки, що лежала нижче.

У 2003 р. на *жертovníку № 3* виявлений ще один череп і неповний посткраніальний скелет дитини 10–11 років.

Череп без нижньої щелепи гарного стану збереженості належав чоловіку 25–35 років (03-Z3-s3/1). Череп доліхокранний, при дуже великому поздовжньому і малому поперечному діаметрах. Чоло середньошироке (рис. 10). Слід зазначити опуклість основи черепа (аналогічно інд. 2 з першого жертovníка). Ця особливість робить череп високим по абсолютному розміру, у той час, як вушна висота черепа потрапляє до категорії середніх розмірів. Обличчя відносно вузьке і низьке, мезогнатне. Вилична ширина мала. Ніс широкий за покажчиком, короткий, слабко виступаючий. Перенісся широке і високе, за покажчиком – середнє. Горизонтальне профілювання різке на середньому і помірне на верхньому рівнях.

З особливостей черепа слід зазначити кістку інків. Уздовж сагітального шва зафіксовані сліди загоєних запальних змін окістя. На зубах відмічено помірний розвиток зубного каменю, мезіальний карієс правого першого моляра, легка атрофія альвеолярного виростка. Чіткі контури ямки скронево-нижньощелепового суглоба поряд з осифікацією місць прикріплення лицьових м'язів та значною стертістю задніх зубів вказують на підвищену мастикаторну активність, ймовірно, пов'язану із особливостями дієти.

Лівий соскоподібний виросток і потиличні виростки зруйновані перімортально чи по смертно (аналогічно першому черепу з жертovníка № 1) (рис. 11а). На лівому краї потиличного отвору помітні численні сліди зубів гризунів (рис. 11б).

У цьому ж жертovníку виявлені кістки посткраніального скелету дитини віком 10–11 років (03-Z3-s3/2). Довгі кістки грацильні, мають вузькі діафізи і відносно широкі метафізи. На лівій плечовій кістці присутній надліктьовий отвір значних розмірів. У місцях прикріплення м'язів відзначені деструктивні зміни і новоутворена кістка – так звані міотендопатії, які є слідами значних фізичних навантажень. Кріброзні зміни зафіксовані в області шийки стегна і плеча симетрично. На зламі великої гомілкової кістки виявлені лінії Харріса – сліди зупинок росту організму під час голоду або хвороб. На крилі збереженої лівої лопатки присутня велика ділянка новоствореної кісткової плівки, причому зафіксована вона з двох сторін (рис. 12а-б). Під плівкою (калюсом), рентгенограма показала наявність тонкої тріщини (рис. 12в). Тріщина добре помітна також на гістологічному препараті (рис. 12г). Таким чином, можна припустити, що незадовго до загибелі (2–3 тижні) дитина (імовірно, дівчинка) вдарилась, або ж її вдарили в спину, що призвело до перелому кістки. Подібні травми, поряд із контекстом поховання, можуть вказувати на жорстоке поводження жителів Більського

городища з певною категорією населення (потенційними жертвами). Слідів посмертних маніпуляцій на кістках не виявлено.

На третьому зольнику у культурному шарі та у ямі 4 виявлено також окремі кістки та їх фрагменти.

Нижня щелепа (05-Z3/1) належала дорослому чоловіку. Передні зуби стерті досить сильно (центральні різці – до кореня), з утворенням вторинного дентину, що вказує на повільне стирання, можливо, у процесі діяльності. Відзначені помірні запальні процеси в області пародонту, які є ускладненням зубного каменю. Лівий центральний різець не закладено, що є досить рідкісною генетичною аномалією. Голівки обох нижньо-щелепових виростків обламани посмертно, однак патина на зламах вказує на досить давнє їх походження. Не виключено, що ця щелепа могла належати одному з черепів, знайдених на жертovníках. Колір кістки – кремовий.

Два уламки черепа (правої тім'яної кістки) кремово-коричневого кольору, знайдені в квадраті Г1-7, належали, вірогідно, одному індивіду (05-Z3/2). Стать визначити неможливо, однак, структура диплоє та будова ділянки вінцевого шва на одному з фрагментів вказує на молодий вік людини. На внутрішній поверхні черепа у дещо збільшених пальцеподібних вдавленнях фіксуються дрібні треки судин, що свідчить про певний менінгіальний процес (запалення оболонок мозку або наслідки травми-?). Кістка була розбита в давнину, що засвідчує патина на зламах. Задній край кістки, можливо, обгризений хижаками.

У ямі 4 також знайдено діафіз правої стегнової кістки білого кольору (05-Z3/3). Кістка належала молодому чоловіку. На дистальному та проксимальному кінцях фрагменту зафіксовані сліди зубів хижаків (собаки чи вовка).

Зольник № 4

Серед кісток тварин і битої кераміки виявлені дві людські праві стегнові кістки з відбитими епіфізами, що належали молодим інвалідам (01-Z4/1 та 01-Z4/2). Стать визначити неможливо. Кістки мають світлий білий і жовтувато-кремовий колір. Колір кісток, їхня консистенція може вказувати на перебування у високих температурах. На одній з кісток (01-Z4/1) дистально край відколу заповірений. Такі зміни можуть бути викликані, наприклад, тертям об стінки посудини при варінні. Округла форма деяких відколів може бути наслідком укусів хижаків (вовка чи собаки) (White 1992). На проксимальному і дистальному кінцях цієї ж кістки помітні глибокі прямі борозни клиноподібної у перетині форми. Не виключено, що вони є слідами певних посмертних маніпуляцій.

У 2002 р. у ямах 5, 8, 2, а також у кв. А-22, АБ-20, У-15-16 серед розбитих кісток тварин були виявлені людські кістки, що належать 7 індивідам. Серед них – уламки чотирьох черепів (один із яких – дитячий, 3 –дорослих) та діафізи двох правих і однієї лівої стегнових кісток з оббитими й обгризеними епіфізами. Кістки мали білий, сірий, темно-коричневий колір, на деяких зберігся зольний наліт. Більшість сколів кісток – темного кольору, вкриті патиною. Консистенція кісткової тканини свідчить про деякий ступінь її кальцинації, ймовірно, внаслідок перебування у високих температурах.

02-Z4/1 (зольник 4, яма 5, зачистка). Уламок верхньої щелепи дорослого чоловіка (25–35 років). Цей чоловік за життя страждав пародонтозом (2–3 бали). На збережених зубах є сліди досить розвинутого зубного каменю (3 бали). Стертість зубів помірна – сильна. Особливо вона виражена позаду на передніх зубах, що вказує на прогенічний прикус, або на професійне використання зубів. Розташування ліній гіпоплазії емалі відповідає віку 2–4 років.

Перімортально обламана частина носової кістки. На лобному відростку виличної кістки з боку орбіти відзначені дві неглибокі борозни, що, можливо, мають штучне походження (сліди надрізів-?). Поверхня кістки патинувана, кістка має сіро-коричневий колір і дуже легка.

02-Z4/2 (зольник 4, кв. А22, шт. 3). Уламок діафіза правої стегнової кістки чоловіка (?) молодого – змужнілого віку (25–50 років). Рельєф розвинутий відносно сильно. Епіфізи оббиті. На краях діафіза є сліди зубів хижаків. Проксимально розташовані поперечні борозни, що мають 1–3 мм у ширину, неглибокі, еродовані, вірогідно, є посмертними.

02-Z4/3 (зольник 4, кв. А-Б20, шт. 3–4, бровка). Уламок правої тім'яної кістки (лобна частина з невеликою ділянкою сагітального шва) людини, ймовірно, чоловіка старше 30 років. Гістологічний аналіз вказує на вік 40–45 років. Кістка темного сіро-коричневого кольору. Поверхня піддалася значній ґрунтовій ерозії. При ударі кістка видає сухий дзвінкий звук (керамічний). У скроневій області присутній правильний округлий відкол, подібний на слід удару значної сили тупим, округлим у перетині знаряддям у праву скроневу область голови.

02-Z4/4 (зольник 4, яма 8). Уламок діафіза правої стегнової кістки чоловіка. Кістка велика, шорстка лінія значно виражена. Кістка білого кольору з темними ділянками попелу, що прикипів. Проксимально (на рівні верхньої третини діафіза) розташовані відколи спіральної форми, гладкі, вкриті патиною, утворені перимортально. Дистально – на рівні метафаза відзначені сліди великих зубів (ймовірно, собачих) (рис. 13а, б).

02-Z4/5 (зольник 4, кв. В15-16, шт. 2). Діафіз лівої стегнової кістки сірого кольору (ймовірно, патинований внаслідок тривалого перебування в попелі). Ліди зубів хижих тварин помітні з обох кінців діафіза. Можливо, епіфізи були оббиті і, пізніше, обгризені. Значний розвиток шорсткої лінії свідчить про ймовірну приналежність кістки чоловікові. Вік за гістологічним визначенням – не старше 30 років.

02-Z4/6 (зольник 4, яма 21). Фрагмент лобної кістки. Розвиток надорбітального краю і глабелли вказує на чоловічу стать індивіда. Збережена ділянка вінцевого шва не має слідів облітерації, що свідчить про молодий вік. Розвиток внутрішньої мікроскопічної структури кістки свідчить про вік не більше 26–27 років. Лобний синус добре пневматизований, без слідів патологічних змін. На внутрішній стороні лобної кістки розташовані збільшені пальцеподібні вдавлення та велика кількість пахіонових грануляцій (*foveolae granularis*) (рис. 14а). Останні, як видно із рентгенограми (рис. 14б), об'єднанні з судинами диплое. Ячейки диплое в районі грануляцій розріджені та збільшені. На жаль, причина появи цієї ознаки, як і ступінь її патологічності, до сих пір не визначені. Відколи по краях фрагмента старі (заполіровані і патиновані), але посмертні. Праворуч, недалеко від вінцевого шва, розташований слід терасоподібного, ймовірно, прижиттєвого, перелому (найбільший діаметр компресії – близько 10 мм) (рис. 14в). Кістка має білий колір із кремовим коричневим відтінком, при ударі видає керамічний звук.

02-Z4/7 (зольник 4, яма 21). Фрагменти правої тім'яної і потиличної кісток, а також скронева кістка дитини (3–7 років). Соскоподібний відросток ще не сформувався, ячейки ще не повністю пневматизовані (спонгіоза). Ще не закритий отвір Хушке (у нормі зберігається до 5–6 років). Дослідження порожнини середнього вуха за допомогою ендоскопа не виявило патологічних змін у барабанній порожнині.

На потиличній кістці зсередини уздовж сагітальної лінії і *confluent sinuum* (рис. 15а) виявлені ознаки загоєного перісинуозного процесу / гематоми у виді товстого білястого порозного добре організованого нальоту (наслідки синустромбоза). Уздовж потилично-тім'яного шва на тім'яній кісті розташована ділянка поротичного гіперостозу (рис. 15б, в). Гістологічний аналіз хворої ділянки тім'яної кістки показав на дуже добре загоєний процес, можливо, травматичного походження. На поверхні зовнішньої пластинки черепа спостерігаються наслідки старої субперіостальної (під окістям) реакції, у диплое – острівки тангенціальних ламелл (поперечних пластинок), які маркують процес загоєння (рис. 15г).

Кістки сіро-коричневого кольору. Відколи округлої форми в базальній частині потиличної кістки є слідами зубів. При ударі кістки видають характерний керамічний звук.

Резюме результатів та можливості інтерпретації. Каталогизувавши досліджені рештки, ми прийшли до необхідності класифікації характеристик та змін, знайдених на людських кістках із зольників Більського городища. Ми залишили поза увагою краніологічні та остеологічні характеристики, а також етнічну належність індивідів, що будуть проаналізовані у майбутньому. Потрібно відразу ж зазначити, що як краніологічна, так і остеологічна серії є екстремально малими, що значно зменшує достовірність отриманих статистичних результа-

тів. Деякі показники, такі як зріст, взагалі не піддаються розрахунку, оскільки відсутні необхідні для обчислень елементи скелетів (у вказаному випадку – епіфізарні частини кісток).

Досліджені нами зміни можна поділити на три групи. По-перше – це прижиттєві патології і травми, які свідчать про певні умови середовища та спосіб життя населення, що вивчалось. По-друге – це так звані перімортальні (у час близький до часу смерті) та постмортальні (посмертні) зміни, які можливо проінтерпретувати як наслідки ритуальних дій та певних звичаїв людей, що населяли Більське городище за скіфської епохи.

Прижиттєві патологічні зміни на кістках. Розглядаючи патологічні зміни на кістках скелету, в першу чергу слід зазначити, що розмір серії не дає можливостей зробити статистичні розрахунки, оскільки індивіди представлені у більшості окремими кістками і кількість їх коливається від 1 до 20.

Збережені системи зубів у більшості випадків характеризуються посиленою стертістю зубної емалі. Так, екстремальна стертість зубів заднього ряду спостерігається у дорослої жінки-? із жертovníка 3 (зольник № 3) та у дитини 7–12 років, щелепи якої знайдено на зольнику 1 (інд. 4). Навпаки, посилена стертість передніх зубів та протерті у них борізки відзначені у двох чоловіків та двох молодих жінок із жертovníків 1 та 3 зольника № 3. Молодий вік, наявність вторинного дентину (повільне стирання) та специфічне (локальне у межах групи зубів) розташування ознаки свідчить про можливе використання зубів як інструменту у певних видах діяльності. Наприклад, у жінок – для виробки шкіри, у чоловіків – в якості третьої руки при їзді на коні. З іншого боку, такі зміни можуть свідчити про споживання грубої твердої їжі (наприклад, горіхів або твердих коржів, імовірно, виготовлених з молочних чи рослинних продуктів (*Бужилова 2002*)). Підтвердженням цього є також мікропереломи емалі зубів. Подібні зміни були віднайдені нами і в індивідів з курганів Перещепинського могильника (2000–2002 рр.). Ця ознака видається характерною для скотарського кочівницького населення.

Із захворювань зубів слід відмітити карієс у дитини та жінки (2 з 9 випадків) та зубний камінь, знайдений як у жінок, так і у чоловіків (5 з 9 випадків), що супроводжується атрофією альвеолярних виростків (пародонтозом) у різних ступенях прояву. Абсцеси та інші ускладнення зубних захворювань у цих людей відсутні.

У 4 з 11 випадків (у трьох чоловіків та однієї жінки – 36%) на лобних кістках (надбрівні дуги) виявлено так званий «симптом апельсинової шкірки». Точна етіологія цього явища невідома. За даними О. П. Бужилової (1999), це може бути пов'язане із тривалим перебуванням на холодному вологому вітрі (так званий, холодний стрес) та розглядається як наслідок певної професійної діяльності. Причиною цього явища дослідниця вважає гіперваскуляризацію (збільшення кількості дрібних судин – капілярів для локального зігрівання) виступаючих частин обличчя внаслідок компенсаторної реакції судин на холодну вологу. Іншою причиною може бути запалення лобних пазух. Проведені нами на різному матеріалі попередні дослідження показують, що дрібні отвори у надбрівних дугах представляють собою мікрофістули, у той час як новоутворена плівка є наслідком реакції окістя на запальний процес у лобних пазухах. Однак, вказані дві ознаки – «апельсинова шкірка» та сліди хронічних інфекцій у фронтальному синусі не завжди трапляються одночасно. Можливо, в залежності від імунітету людини, гострі інфекції у навколоносових пазухах можуть спричинити появу симптому на надбрів'ях до появи хронічних змін у самому синусі. Не виключено, однак, що ця ознака має й іншу етіологію (наприклад, хронічне подразнення виступаючих, вкритих волоссям частин голови паразитами), або ж викликана кількома причинами.

Синусити (запалення навколоносових пазух) трапились у половині з 8 випадків: у 2 індивідів спостерігались наслідки можливого фронтиту, у молодій жінки із жертovníка 1 зольника № 3 – запалення ячеек градчастого лабіринту (етмоїдит) та наслідки гаймориту (або максиллярного синуситу) – у жінки з жертovníка 2 зольника № 3. У всіх випадках, імовірно, первинним вогнищем інфекції була слизова оболонка носа.

Наслідки хронічного запалення у середньому вусі та ячейках соскоподібного виростка (отиту та мастоїдиту) віднайдені у двох молодих жінок, при чому у випадку 00-Z3-s2/1 обидві хвороби супроводжувалися гнійним запаленням у зовнішньому вушному проході.

Наслідком або ускладненням отитів, мастоїдитів та синуситів можуть бути запалення оболонки мозку – менінгіти або також синустромбози, які супроводжуються збільшенням проникності стінок судин головного мозку. Вони викликають специфічні зміни на внутрішній поверхні черепа та у борознах мозкових синусів, що виражаються у нашаруваннях новоутвореної кістки та потовщенні внутрішньої пластинки черепа з численними вдавленнями дрібних судин. Останні зміни представляють собою організовані епідуральні крововиливи. Вони трапляються у більшості випадків у дітей та молодих індивідів, можуть, однак, бути наслідками певних захворювань чи травм у дорослому віці (*Schultz 2001*). На дослідженому матеріалі у трьох з 12 індивідів знайдено сліди геморагій, у двох – запальні зміни у вигляді пластинок, у двох – наслідки синустромбозів (в одному випадку, пов'язаного з травмою черепа, у двох – з мастоїдитом), загалом 58%.

Геморагії на внутрішній поверхні черепа у дітей та, зрідка, у молодих індивідів, можуть бути свідченням авітамінозу С (цинги). Нажаль, діагностика цієї хвороби досить складна і неможлива за відсутності інших кісток. Лише в одному випадку, у дитини 7–14 років, сліди крововиливів на внутрішній поверхні черепа асоціюються з геморагічним новоутворенням на склепінні орбіт, що дозволяє припустити наявність цієї хвороби. Загалом, цинга траплялась з досить високою частотою у дітей з поховань в курганах, розташованих на території Більського городища. Це захворювання до сих пір вважалось маркером землеробських популяцій, можливо, внаслідок недостатнього дослідження у населення з іншим економічним устроєм. Не виключено, що у весняно-зимовий період на території Степу і Лісостепу у ранньому залізному віці відчувалася нестача вітаміну С, подібно як і в середньовіччі. Хоча у населення, що займалося скотарством, можливість споживання молока в необмеженій кількості повинна була компенсувати нестачу аскорбінової кислоти в організмі. З іншого боку, не виключено, що діти на жертovníках та супроводжуючі в курганах, могли походити з інших, нескотарських, популяцій.

Інші авітамінози, як і анемії, в цій серії не відмічені.

Гіпоплазія емалі зубів віднайдена зрідка – лише у двох індивідів з 9 доступних для дослідження. Періоди стресу припадають на вік 3–6 та 2–4 років, в якому у більшості популяцій світу відбувалося відняття дитини від грудей та перехід її на доросле харчування, як і інциденти більшості дитячих інфекційних захворювань. В одному випадку гіпоплазія знайдена на корені моляру та є, припустимо, наслідком захворювань або голоду, перенесених індивідом у віці 14–15 та 16–17 років.

Дуже мала кількість маркерів стресу вважається свідченням високого рівня життя. Відсутність карієсу, на думку М. Б. Козловської та Ю. В. Зінкевич (*2001*) є очікуваною особливістю для скотарського населення, в раціоні якого переважає білкова їжа (м'ясо, молочні продукти). Неспецифічні інфекційні захворювання (мастоїдит, отит, синусит) можуть бути, ймовірно, за все, наслідками переохолодження, ніж перебування у сирих приміщеннях, що погано провітрювалися. Сліди хронічної форми цих захворювань свідчать про розвинений імунітет, оскільки є ознаками активного супротиву організму інфекціям (*Ortner 1994*).

Загалом, дослідження інфекційних та зубних захворювань дозволяє припустити відносно сприятливі умови дитинства індивідів, знайдених на території зольників. На жаль, невелика вибірка і відсутність порівняльного матеріалу не дає можливості зробити висновок про те, чи належали ці індивіди до населення, що займалося скотарством або землеробством. Можливо, вони походили з різних груп, які не належали до населення, що проживало на території Більського городища.

Добра збереженість черепів дозволила дослідити їх краніологічні характеристики (*Козак 2001; 2003*). На жаль, за наявності поодиноких черепів важко судити про їх належність до певної антропологічної групи чи серії. Крім того, краніологічна серія з Більського городища доволі мала і, до того ж, ще не досліджена, а лісостепові серії в цілому вивчалися спорадич-

но. В основному, черепи із жертovníків близькі до описаної С. І. Круц (1998) бориспільської групи. Деяка різниця відноситься, швидше, до індивідуальних варіантів. Черепи з більш пізніх жертovníків, візуально доліхокранні, нагадують черепи правобережних лісостепових груп. Однак, певних висновків про належність цих людей до складу місцевого або іншого населення зробити на сьогодні ще неможливо.

Особливу увагу привертають загоєні та незагоєні травми, знайдені на кістках. Лише в одному випадку ми мали можливість зафіксувати загоєну тріщину крила лопатки у дитини з жертovníка З зольника № 3. Удар нанесено за 2–3 тижні до смерті. В останніх випадках знайдено лише травми черепа – загалом на 9 з 20 доступних для дослідження кісток (45%). Загоєні травми (в основному – поверхневі) трапились: в двох випадках у дітей 7–14 та 3–7 років, дві травми віднайдені у молодих жінок, та одна – у можливої жінки. Всі ці травми розташовані справа або ззаду та можуть свідчити про певні особливості міжособових стосунків у даному суспільстві (специфічне ставлення до жінок і дітей).

Загалом, дослідження прижиттєвих травм у людей, рештки яких виявлені на зольниках, дозволяють зробити висновок про жорстоке поводження з ними за життя. Не виключено, що ці індивіди представляють особливу категорію населення (слуг, рабів, полонених).

У обох молодих жінок із жертovníків 1 та 2 третього зольника віднайдені травми черепа, що могли стати причиною смерті. Травми розташовані зліва і спереду. Одна з травм нанесена ззаду. Перімортальні травми зафіксовані також на кістках черепів чотирьох чоловіків та одного чоловіка-?. Усі вони розташовані з правої сторони черепа, лише одна – зверху зліва.

Перімортальні та постмортальні зміни. Особливу увагу слід звернути на перімортальні зміни, що можуть бути пов'язаними з ритуальними діями. Нагадаємо, що ця серія представляє собою колекцію окремих кісток, зібраних на території зольників, у тому числі, на жертovníках. Більшість з цих людей принесено в жертву, про що свідчать незагоєні травми на черепах та саме розтошування кісток.

Кістки, знайдені на жертovníках, це – цілі черепи, їх частини та один неповний посткраніальний скелет дитини. Привертає увагу зміна потиличних виростків на всіх черепах, на яких збереглися кістки основи. У трьох з чотирьох черепів вони зруйновані, причому сліди руйнування однакові. Потиличні виростки викришені посмертно. В одному випадку (череп № 1 з першого зольника) частина основної кістки спереду від потиличного отвору вирізана гострим знаряддям. В іншому випадку (череп з 3 жертovníка на зольнику № 3) зруйновано лівий соскоподібний виросток. Останні дві «травми» можуть пояснити зміни на потиличних виростках. Не виключено, що вони представляють собою наслідки декапітації (*Manchester 1983*) – відділення голови від тулуба. Потрібно відмітити, що в одному випадку на зольнику (не на жертovníку) знайдена нижня щелепа із зруйнованими виростками, що також непрямо може вказувати на наявність обрядів декапітації. У третьому випадку (жінка з першого жертovníка на зольнику № 3) «вбивство» або принесення в жертву проходило в кілька етапів, свідченням чому є, додатково до зруйнованих потиличних виростків, округлий отвір з розтріскуванням у лівій скроні (удар нанесено з великою силою), а також, відбитий з основи виличний виросток правої скроневої кістки разом із тріщиною третього правого моляру та альвеолярної кістки. Останній удар нанесено ззаду, коли голова лежала обличчям вниз, знаряддям типу сокири (не виключена також невдала спроба декапітації). У четвертому випадку – у чоловіка з першого жертovníка зольника № 3 зміни навколо виростків дозволяють припустити відкручування голови, внаслідок чого ділянки кістки були вирвані разом із зв'язками, котрі поєднували зуб другого шийного хребця з основою черепа. У цьому випадку, не слід однак виключати випадкові посмертні зміни. У двох чоловіків та жінки з жертovníків зафіксовані незанесені зрізи на черепах, які могли бути як наслідками тортур, вбивства, так і ритуальних процедур, що проходилися з черепами одразу після смерті.

Загалом на зольниках знайдені рештки 17 черепів, що ще раз підтверджує особливе значення черепа (голови) у ритуалах лісостепового населення скіфського часу.

До наслідків посмертних маніпуляцій з кістками та черепами відносяться сліди скальпування (інд. 03-Z1/2), пробивання дірок у нижній щелепі (інд. 03-Z1/3), а також відділення м'яких тканин від кісток, відзначені у кількох випадках.

Відносно довгих кісток скелету – на них, окрім перімортальних спіральних переломів внаслідок розбивання кістки, зафіксовані лише посмертні зміни.

Колір більшості кісток (як фрагментів черепів, так і довгих кісток), а також їх консистенція та вага, вказують на зміни в структурі органічної частки кісткової тканини внаслідок тривалого перебування на відкритому повітрі (сонце) або у відносно високих температурах. Останнє стосується, в першу чергу, стегнових кісток. На одній з них були знайдені сліди поліровки, що можуть бути наслідками тертя об стінку глиняної посудини при варінні. Як і очікувалось, гістологічні дослідження (02-Z4/3, 02-Z4/4, 02-Z4/6, 02-Z4/7) не показали змін кісткової структури, характерних для кісток, що перебували у високих температурах. Це, однак, не виключає процесів «мацерації» кісток, у тому числі і шляхом виварювання. Лише у одному випадку – для уламка нижньої щелепи (04-Z1/3) – спостерігалися явні зміни від перебування у відкритому вогні при температурі в 300–400 градусів (*Doklady 1999, p. 38*).

Завершуючи резюме, необхідно згадати посмертні зміни, які є наслідком діагенетичних процесів. Білий та кремовий колір кісток свідчить про тривале перебування на відкритому повітрі. Епіфізи довгих кісток є місцем концентрації кісткового мозку – найбільш ласою частиною кістки для канібалів та хижих тварин. Саме ці частини найбільш часто «обгризають» собаки чи інші хижаки. І ці частини найчастіше відсутні на досліджених кістках. На збережених кінцях діафізів спостерігаються сліди зубів хижих тварин – вовків або собак (рис. 13, порівн. з *O'Connor 2000, Fig. 5:5, s. 49*).

Деякі інші зміни, котрі можна сплутати з перімортальними травмами, викликають зуби дрібних гризунів – щурів, мишей, землерийок, т. ін. Ці зміни знайдені нами на краях потиличного отвору черепа (03-Z3-S3/1) та зображені на рис. 11б.

Крім цього, на кістках спостерігаються сліди життєдіяльності рослин, мікроорганізмів, грибів, водоростей і комах, помітні більшою частиною лише на мікроскопічному рівні.

* * *

Людські жертвоприношення і ритуальне використання частин людського тіла відомі у багатьох культурах, починаючи з глибокої давнини. Найчастіше об'єктом культових дій були черепи (голови). Звичай концентрувати в одному місці голови для накопичення і використання життєвої сили, що в них перебувала, й одночасного відібрання її у супротивника, був відомий багатьом народам (*Дмитриев 1997; Винокуров 2004*). Виготовлення чаш із черепів (чимало таких чаш та їхніх заготовок, на думку Б. А. Шрамка (1987), було знайдено на Більському городищі) і скальпування мали відношення до демонстрації та використання цієї сили. Культ черепа пов'язаний був із поклонінням предкам, вождям або героям, а образ шанованого заступника роду перегукувся з похоронним культом і культом родючості (*Бессонова 1983; Пономарев 2001*), домашнього вогнища, розповсюдженими, зокрема, у лісостепових скіфів (*Русанова 1998*). Жертвоприношення, в тому числі і людські, відіграють важливу роль у семантиці цих культів. Цей звичай в обрядах культу родючості можна вважати універсальним. У літературних і історичних джерелах, за винятком Геродота, важко знайти прямі вказівки на обряд відсікання голови як спосіб принесення жертви (*Масленников, Бужилова 2001*). З іншого боку, М. І. Винокуров (2004) вважає, що обряд відсічення голови, «терзання» тіла та ритуальний канібалізм пов'язані з культом богів хтонічного кола, у першу чергу, з Діонісом. Людські черепи не є рідкісними знахідками. Прикладами таких знахідок є пізньоскіфський жертвник з відрубаною людською головою, відкритий за розкопок боспорського міста Ілурата (*Гайдукевич 1958*), таврійський жертвник з відсіченою головою хлопчика, присвячений, на думку О. О. Масленнікова та О. П. Бужилової (2001), Артеміді Ортії. Жертвник із черепом дитини і фрагментами черепа дорослого індивіда був відкритий також на Книшівському городищі (*Гавриш 2000*).

Не виключено, що присутність голови коня, що присвячується в давньоіндійській міфології богу Агні (*Раєвський 1985*), і сліди тризни на кістках тварин в архаїчному жертovníку із зольника № 3 пов'язують їх із певними солярно-хтонічними культами. Більш пізні жертovníки могли мати відношення до обрядів культу предків або похоронного культу (*Козак 2004*). Інші тварини, наприклад, собаки також відігравали значну роль у культу населення Більського городища. На зольниках були знайдені кілька цілих скелетів собак, в хребті однієї з яких стирчав наконечник стріли. Ймовірно, ця собака була також принесена в жертву. У певних регіонах собаку розглядають як провідника до царства мертвих (*Винокуров 2004*).

У всіх випадках наявність слідів людських жертвоприношень і ритуального використання черепів мало в основі давні традиції (поки складно стверджувати – місцевого чи чужорідного населення), відгуки яких збереглися на території Євразії аж до епохи середньовіччя.

Не менш значимими є обряди, в яких використовувалися стегові кістки (нагадаємо, що серед досліджених матеріалів за кількістю вони стоять на другому місці після черепів). Ці обряди, на думку М. Б. Меднікової (*2004*), А. С. Сироватко і М. В. Козловської (*2004*) можуть бути пов'язані із культом відродження роду.

Загалом, проведені аналізи патологічних прижиттєвих і посмертних змін на кістках в основному підтверджують описи жертвоприношень у скіфів, наведені Геродотом. Подальше антропологічне дослідження зольників та жертovníків скіфського часу дозволить розширити знання про культу та обряди наших предків у цей час, та, можливо, віднайти витоки цих обрядів.

Остеологічні матеріали із зольників в урочищі Царина у Більську

У 2003 р. мені були передані на визначення остеологічні матеріали з нашарувань VII–VI ст. до н. е. селища скіфського часу в урочищі Царина у с. Більськ Полтавської області (розкопки В. П. Білозора). Попередні результати цих досліджень саме і будуть представлені у цій роботі.

Відзначу, що ці остеологічні матеріали представляють собою типи інакші, ніж кухонні залишки, на що вказує значна роздрібленість кісток і наявність на них зарубок та порізів, залишених під час обробки туш тварин.

Кістки тварин були отримані з кількох синхронних об'єктів. Даю перелік цих знахідок.

Зольник 1: бик домашній – 347 кісток, вівця домашня – 22 кістки, коза домашня – 17 кісток, вівця і коза – 69 кісток, свиня домашня – 57 кісток, кінь домашній – 188 кісток, собака домашній – 19 кісток, лисиця звичайна – 1 кістка, кабан – 8 кісток, олень благородний – 21 кістка (із них – 17 фрагментованих рогів), косуля європейська – 1 кістка. Не визначено 11 уламків кісток савців.

Землянка 1: свиня домашня – 21 кістка, олень благородний – 1 кістка (фрагмент рогу).

Яма 1: бик домашній – 19 кісток, свиня домашня – кістка; кінь домашній – 4 кістки.

Яма 2: бик домашній – 13 кісток, вівця домашня – кістка, коза домашня – 1 кістка, свиня домашня – 1 кістка; кінь домашній – 30 кісток, собака домашній – 1 кістка.

Яма 3: бик домашній – 16 кісток, коза домашня – 2 кістки, вівця або коза – кістка, свиня домашня – 15 кісток, кінь домашній – 8 кісток, собака домашній – 3 кістки.

Яма 4: бик домашній – 9 кісток, коза домашня – 1 кістка, свиня домашня – 6 кісток, кінь домашній – 5 кісток, собака домашній – 1 кістка.

Яма 5: бик домашній – 11 кісток, вівця чи коза – 1 кістка, свиня домашня – 3 кістки, кінь домашній – 10 кісток, не визначений – фрагмент кістки савця.

Яма 6: бик домашній – 8 кісток, вівця чи коза – 3 кістки, свиня домашня – кістка, кінь домашній – 19 кісток.

Зольник 3: бик домашній – 893 кістки, вівця домашня – 22 кістки, коза домашня – 19 кісток, вівця або коза – 205 кісток, свиня домашня – 180 кісток, кінь домашній – 635 кісток, собака домашній – 35 кісток, бобер річковий – 1 кістка, кабан – 5 кісток, олень благородний – 3 кістки. Не визначені – 841 фрагмент кісток савців.

У зв'язку з тим, що всі перераховані вище об'єкти можна вважати синхронними, то особини я рахував разом у вмісті нашарувань. Ось результати цих підрахунків.

Бик домашній дав 7 молодих, 6 напівдорослих і 23 дорослих особини. *Вівця домашня* – 4 напівдорослих і 4 дорослих особини. *Коза домашня* – 2 напівдорослих і 10 дорослих (за роговими стрижнями – 3 самця і 7 напівсамок). *Вівця-коза* – 6 молодих особин. *Свиня домашня* – 8 молодих, 7 напівдорослих і 9 дорослих особин. *Кінь домашній* – 6 молодих, 4 – напівдорослих і 19 – дорослих. *Собака домашній* – 2 молодих особини і 4 дорослих.

Бобер річковий – молода особина. *Лисиця звичайна* – одна особина. *Кабан* – 2 напівдорослі й одна доросла особини. *Олень благородний* – молода і 2 дорослих особини. *Косуля звичайна* – доросла особина.

Таким чином, за кількістю особин (далі я буду використовувати лише цей показник) із домашніх тварин на бика домашнього припадало 29 %, вівцю домашню – 7 %, козу домашню – 10 %, на вівцю і козу (до виду не визначені) – 5 %, на свиню домашню – 20 %, коня домашнього – 24 % і на собаку домашнього – 5 %.

Відтак, основу тваринництва тут складала *велика рогата худоба*, їй трохи поступалося *конярство*, потім – *розведення дрібної рогатої худоби та свинарство*.

Оскільки в кухонних залишках переважали напівдорослі та дорослі особини, можна стверджувати якісну кормову базу тваринництва, що дозволяла залишати на зиму не лише основне поголів'я стада, а й підростаючий молодняк.

У диких савців по 11% припадало на бобра річкового, лисицю звичайну і косулю європейську, і по 35,5 % – на кабана та оленя благородного. Склад цієї фауни вказує на наявність поблизу городища у той час значних лісових масивів. Про це може свідчити й переважання дрібної рогатої худоби – кіз, тварин, пристосованих до стійлового утримання і кормів з листя та молодих пагонів дерев. Для утримання овець бажано було мати відкриті степові простори з відповідним набором трав.

Усього домашні тварини складали 93%, дикі – 7% від загальної кількості особин. Це вказує на те, що *розвинуте тваринництво* забезпечувало населення усім необхідним, і особливої потреби полювати на дику звірину у жителів цього поселення не було.

Результати дослідження остеологічних матеріалів із розкопок на Більському городищі

У ході проведення спільної Українсько-Німецької археологічної експедиції мені була надана можливість визначення остеологічного матеріалу, отриманого у результаті розкопок 1997–2005 рр. на поселеннях скіфського часу в урочищах Царина і Лісовий Кут.

Усі матеріали оброблялися статистичним методом за видовим складом, включаючи кісткові залишки з жертвних місць, де знаходились не зруйновані частини кістяків свиней, кіз та овець у віці від 2 місяців до 1 року.

Для позначення вікових характеристик свійських тварин були застосовані наступні усереднені умовні показники:

- корови і коні молочного віку – 0-6 міс.
 - молоді – 0,5-3,0 роки
 - дорослі – 3-12 років
 - старі – 12-20 років
- свині молочного віку – 0-6 міс.
 - молоді – 0,5-2,0 роки
 - дорослі – 2-6 років
 - старі – 6-10 років
- вівці та кози молочного віку – 0-6 міс.
 - молоді – 0,5-2,0 роки
 - дорослі – 2-8 років
 - старі – 8-12 років

У 2006 р. також були досліджені 7680 одиниць остеологічних матеріалів, отриманих в результаті розкопок Українсько-Німецької археологічної експедиції на Більському городищі та його околицях за минулі роки.

Ці кісткові матеріали представлені типовими кухонними відходами, що складаються з фрагментованих кісток поданих нижче видів тварин та їх відсотковим співвідношенням до загальної кількості досліджених кісток.

1997 р. Урочище Царина, зольник № 1

Загальна кількість фрагментованих кісток 507 од.

Сільськогосподарські тварини:

- корова (безрогої породи) – 156 кісток від 2-х дорослих особин – 30,76 %
- кінь – 127 кісток від 1 молоді і 1 дорослої особин – 25,04 %
- свиня – 109 кісток від 3-х молочного віку і 4-х молодих особин – 21,49 %
- вівця – 31 кістка від молоді особини – 6,11 %
- коза – 30 кісток від 1 молочного віку і 1 молоді особин – 5,91 %

мисливсько-промислові види:

- олень – 22 кістки від дорослої особини – 4,33 %
- кабан – 32 кістки від молоді особини – 6,31 %

Співвідношення тварин за віковими показниками:

- особин молочного віку – 25 %
- молодих особин – 50 %
- дорослих особин – 25 %

2005 р. Урочище Царина, зольник № 1

Загальна кількість фрагментованих кісток 2515 од., із них 5 од. дрібних фрагментів кісток черепної коробки людини – 0,19 %

Сільськогосподарські тварини:

– корова – 972 кісток від 1 молочного віку, 12 молодих, 8 дорослих і старої особин – 38,64 %

– кінь – 537 кісток від 7 молодих, 10 дорослих і 3 старих особин – 21,35 %

– свиня – 460 кісток від 35 молочного віку і 12 молодих особин – 18,29 %

– вівця – 92 кістки від 3 молочного віку, 4 молочних і 2 дорослих особин – 3,65 %

– коза – 321 кістка від 2 молочного віку, 18 молодих і 5 дорослих особин – 12,76 %

домашні тварини:

– собака – 15 кісток від 1 молоді, 4 дорослих і 4 старих особин – 0,59 %

мисливсько-промислові види:

– олень – 50 кісток від 4 молодих і 9 дорослих особин – 1,98 %

– косуля – 3 кістки від дорослої особини – 0,11 %

– кабан – 46 кісток від 3 молочного віку, 5 молодих і 2 дорослих особин – 1,82 %

– ведмідь – 3 кістки від 1 молоді і 1 дорослої особини – 0,11 %

– лисиця – 11 кісток від 1 молочного віку, 1 молоді, 1 дорослої і 2 старих особин – 0,43 %

Співвідношення тварин за віковими показниками:

– особин молочного віку – 27,54 %

– молодих особин – 38,32 %

– дорослих особин – 28,14 %

– старих особин – 5,98 %

1999 р. Урочище Царина, зольник № 2

Загальна кількість фрагментованих кісток 203 од.

сільськогосподарські тварини:

– корова – 109 кісток від 1 молоді і 1 дорослої особин – 53,69 %

– кінь – 60 кісток від старої особини – 29,55 %

– свиня – 20 кісток від молоді особини – 9,85 %

– вівця – 7 кісток від молоді особини – 3,44 %

– коза 6 кісток від молоді особини – 2,95 %

домашні тварини:

– собака – 1 кістка від старої особини – 0,49 %

Співвідношення тварин за віковими показниками:

– молодих особин – 57,14 %

– дорослих особин – 14,28 %

– старих особин – 28,57 %

2000 р. Урочище Царина, зольник № 3

Загальна кількість фрагментованих кісток 1258 од.

сільськогосподарські тварини:

– корова – 222 кістки від 5 молодих, 5 дорослих і 6 старих особин – 17,64 %

– вил – 8 кісток від 1 молоді і 1 старої особини – 0,63 %

– кінь – 156 кісток від 2 молодих, 6 дорослих і 5 старих особин – 12,40 %

– свиня – 612 кісток від 13 молочного віку і 12 молодих особин – 48,64 %

– вівця – 131 кістка від 1 молочного віку і 5 молодих особин – 10,41 %

– коза – 126 кісток від 2 молочного віку і 6 молодих особин – 10,01 %

мисливсько-промислові види:

– олень – 2 кістки від молоді особини – 0,15 %

– качка – 1 кістка від молоді особини – 0,07 %

Співвідношення тварин за віковими показниками:

- особин молочного віку – 22,22 %
- молодих особин – 45,83 %
- дорослих особин – 15,27 %
- старих особин – 16,66 %

2005 р. Урочище Царина, зольник № 3

Загальна кількість фрагментованих кісток 1207 од.

сіельськогосподарські тварини:

- корова – 270 кісток від 2 молочного віку, 6 молодих , 8 дорослих і 2 старих особин – 22,36 %
- кінь – 372 кістки від 1 молочного віку, 3 молодих і 1 дорослої особини – 30,82 %
- свиня – 276 кісток від 5 молочного віку, 3 молодих і дорослої особини – 22,86 %
- вівця – 228 кісток від 3 молочного віку і 3 молодих особин – 18,88 %
- коза – 52 кістки від 1 молочного віку і 3 молодих особин – 4,30%

домашні тварини:

- собака – 6 кісток від 1 молоді і 1 дорослої особин – 0,49 %

мисливсько-промислові види:

- олень – 3 кістки від дорослої особини – 0,24 %

Співвідношення тварин за віковими показниками:

- особин молочного віку – 26,08 %
- молодих особин – 41,30 %
- дорослих особин – 28,26 %
- старих особин – 4,31 %

2002 р. Урочище Царина, зольник № 4

Загальна кількість фрагментованих кісток 1885 од.

сіельськогосподарські тварини:

- корова – 598 кісток від 7 молодих, 20 дорослих і 18 старих особин – 31,72 %
- корова безрогої породи – 67 кісток від молоді і 3 дорослих особин – 3,55 %
- кінь – 553 кістки від 2-х молодих, 16 дорослих і 17 старих особин – 29,33 %
- свиня – 319 кісток від 10 молочного віку і 24 молодих особин – 16,92 %
- вівця – 63 кістки від 10 молодих і 5 дорослих особин – 3,34 %
- коза – 181 кістка від 8 молочного віку, 14 молодих і 3 дорослих особин – 9,61 %

домашні тварини:

- собака – 16 кісток від 2 молочних, 1 молоді, 5 дорослих і 2 старих особин – 0,84 %

мисливсько-промислові види:

- олень – 24 кістки від 1 молоді і 1 дорослої особини – 1,27 %
- кабан – 61 кістка від 4 молодих і 3 дорослих особин – 3,23 %
- гуска – 2 кістки від молоді особини – 0,10 %
- качка – 1 кістка від молоді особини – 0,05 %

Співвідношення тварин за віковими показниками:

- особин молочного віку – 41,17 %
- молодих особин – 36,87 %
- дорослих особин – 31,28 %
- старих особин – 20,67 %

1999 р. Лісовий Кут, зольник № 2

Загальна кількість фрагментованих кісток 480 од.

сіельськогосподарські тварини:

- корова – 165 кісток від 3 дорослих і 2 старих особин – 34,37 %
- корова безрогої породи – 64 кістки від 1 дорослої і 2 старих особин – 13,33 %

- кінь – 152 кістки від 2 дорослих і 3 старих особин – 31,66 %
- свиня – 30 кісток від 1 молочного віку, 2 молодих і 1 дорослої особин – 6,25 %
- вівця – 12 кісток від 1 молодої особини – 2,50 %
- коза – 17 кісток від 1 молодої особини – 3,54 %

мисливсько-промислові види:

- кабан – 40 кісток від молодої і дорослої особин – 8,33 %

Співвідношення тварин за віковими показниками:

- особин молочного віку – 4,76 %
- молодих особин – 23,80 %
- дорослих особин – 38,09 %
- старих особин – 33,33 %

1999 р. Лісовий Кут, розкоп № 2

Загальна кількість фрагментованих кісток 768 од.

сільськогосподарські тварини:

- корова – 210 кісток від 2 молодих, 3 дорослих і 4 старих особин – 27,34 %
- корова безрогої породи – 15 кісток від дорослої особини – 1,95 %
- кінь – 200 кісток від 2 дорослих і 5 старих особин – 26,04 %
- свиня – 166 кісток від 2 молочного віку і 4 молодих особин – 21,61 %
- вівця – 38 кісток від 3 молодих і дорослої особин – 4,94 %
- коза – 85 кісток від 1 молочного віку і 5 молодих особин – 11,06 %

мисливсько-промислові види:

- олень – 11 кісток від 1 дорослої особини – 1,43 %
- косуля – 5 кісток від дорослої особини – 0,65 %
- кабан – 38 кісток від 2 молодих особин – 4,94 %

Співвідношення тварин за віковими показниками:

- особин молочного віку – 8,10%
- молодих особин – 43,24 %
- дорослих особин – 24,32 %
- старих особин – 24,32 %

2000, 2004 рр. Лісовий Кут, розкоп № 1

Загальна кількість фрагментованих кісток 1370 од.

сільськогосподарські тварини:

- корова – 635 кісток від 3 молодих, 9 дорослих і 3 старих особин – 46,35 %
- корова безрогої породи – 46 кісток від старої особини – 3,35 %
- кінь – 312 кісток від 2 молодих, 3 дорослих і 3 старих особин – 22,77 %
- свиня – 122 кістки від 3 молочного віку і 2 молодих особин – 8,90 %
- вівця – 69 кісток від 1 молочного віку і 2 молодих особин – 5,03 %
- коза – 102 кістки від 3 молочного віку, 3 молодих і 1 дорослої особин – 7,44 %

мисливсько-промислові види:

- сайгак – 13 кісток від 1 молодої особини – 0,94 %
- кабан – 70 кісток від 2 дорослих особин – 5,10 %
- ведмідь – 1 кістка від 1 старої особини – 0,07 %

Співвідношення тварин за віковими показниками:

- особин молочного віку – 18,60 %
- молодих особин – 30,23 %
- дорослих особин – 34,88 %
- старих особин – 16,27 %

До вище описаних кісткових матеріалів із розкопу № 1 були долучені скупчення кісток із наступних об'єктів:

Яма № 3

Загальна кількість цілих кісток та їх фрагментів – 133 од.

- корова – 50 кісток від 1 молочного віку і 1 молоді особин – 37,59 %
- кінь – 50 кісток від молоді і старої особин – 37,59 %
- свиня – 16 кісток від особини молочного віку – 12,03 %
- коза – 17 кісток від 2 особин молочного віку – 12,78 %

Яма № 4

Загальна кількість цілих кісток та їх фрагментів – 341 од.

- корова – 155 кісток від 1 молоді, 2 дорослих і 1 старої особин – 45,45 %
- кінь – 107 кісток від дорослої і старої особин – 31,37 %
- свиня – 33 кістки від молоді особини – 9,67 %
- коза – 14 кісток від дорослої особини – 4,10 %
- сайгак – 13 кісток від молоді особини – 3,81 %
- кабан – 18 кісток від дорослої особини – 5,27 %
- ведмідь – 1 кістка від старої особини – 0,29 %

Приміщення № 3

Загальна кількість цілих кісток та їх фрагментів 93 од.

- корова – 70 кісток від 1 дорослої і 1 старої особин – 75,26 %
- кінь – 16 кісток від старої особини – 17,20 %
- коза – 7 кісток від 2 молодих особин – 7,52 %

Інформація, отримана під час дослідження остеологічних матеріалів із зольників в урочищі Царина на території Великого укріплення Більського городища, дозволяє визначити склад і стан стада сільськогосподарських тварин як стабільної і розвиненої галузі господарства у місцевого населення скіфського часу.

Відсутність ознак хронічних хвороб на кістках, а також значний відсоток забою молодих тварин, дає підстави вважати успішним ведення місцевого тваринництва м'ясо-молочного напрямку.

На зольнику № 3 до особливо інформативних знахідок 2005 р. можна віднести знайдені там повні скелети молодих домашніх тварин із ями № 1, які належали трьом молочним особинам домашньої свині і трьом ягнятам того ж віку. Також показовим є жертвний комплекс № 4, що складався із трьох голів великої рогатої худоби, одна з яких мала не існуючу нині породну ознаку комолості. Ряд ознак, які відносять до двох породних різновидів, відмічені у великої рогатої худоби (*Цалкин 1966, с. 18–55*), коней і собак (*Бондаренко 2006, с. 120–122*). У свиней, кіз та овець очевидних породних ознак відзначено не було. Черепи домашніх свиней так само однотипні і близькі за своєю будовою до дикої лісової свині. Є підстави припускати, що частина поголів'я свиней утримувалась на вільному випасі, оскільки багаточисленні сліди погризів на крупних кістках із кухонних відходів можуть свідчити про такий спосіб утримання домашніх свиней. Тварини, відвідуючи місця викидів кухонних залишків, поїдали майже всі дрібні кістки та епіфізарні частини крупних кісток. Це підтверджується слідами свинячих зубів на кістках, а також характерним виробленням корінних зубів майже на всіх знайдених щелепах свиней. Логічне припущення, що кісткові матеріали, які не мали слідів погризів тварин, могли закопуватися або присипатися шаром попелу чи ґрунту, що спостерігається в жертвних місцях покладання молодих тварин із не зруйнованими скелетами або їх частинами.

Примітні знахідки неймовірно потужних для звичайного благородного оленя основ рогів, що залишилися після обрізання під заготовки для кустарного виробництва. Величина в розтині і по окружності біля основи рогу не співвідноситься із сучасними формами європейського благородного оленя й вимагає більш детального вивчення всіх знайдених кісткових матеріалів, пов'язаних із цим видом тварин.

Ураховуючи видовий склад домашніх сільськогосподарських тварин, території, що прилягали до городища скіфського часу, складалися із достатньо обширних пасовиськ для ви-

пасання худоби та заготівлі кормів на зиму. У той же час поблизу були наявні значні лісові масиви, що дозволяли місцевому населенню займатися хутровим промислом та полюванням на крупну лісову дичину. *Мисливство не було життєво важливим засобом добування їжі, оскільки продукти домашнього м'ясо-молочного тваринництва задовольняли основні потреби місцевого населення.*

Рибальство, зважаючи на повну відсутність риб'ячих кісток серед кухонних залишків, як промисел, очевидно, особливого значення не мало.

Нижче наведені середні відсоткові показники співвідношення видів тварин, отримані по всьому досліджуваному масиву пам'яток в урочищі Царина з 1997 по 2004 р.

Пріоритетним напрямком м'ясовиробництва можна вважати розведення великої рогатої худоби, відсотковий склад кісткових залишків якого складає в середньому за всім комплексом 34,5 %. Співвідношення кісток коня (в середньому 24,1 %), що також вживався в їжу, вказує на достатньо розвинуте табунне господарство із застосуванням селективного відбору за породними ознаками, відмінними морфологічно і за цільовим призначенням. Аналогічні відмінності спостерігаються й на кістках великої рогатої худоби, де, крім фізичних якостей тварин, проводився відбір за ознакою комолості. Свинарство, враховуючи малий відсоток зрілих особин, носило сезонний характер напіввільного випасу з осіннім забоєм. Породні ознаки у свиней не відмічені, розміри не крупні, черепні проміри близькі до вихідної дикої форми лісової свині. Тим не менше, свинарству приділялося достатньо уваги, середній відсоток кісток свині в кухонних залишках складав 24,2 %. Не конкуруючи на пасовищах, як додаткове джерело харчування, слугувало розведення малої рогатої худоби (у середньому 18,7 %), шкури і шерсть від якої доповнювали кінцеві м'ясопродукти.

На загальному фоні успішного ведення тваринництва незначне харчове значення мав також мисливський промисел на лісову дичину, що складав у середньому по всьому комплексу 2,8 %.

Деяко відмінні від наведених вище дані отримані під час дослідження кісткових залишків із розкопок на поселенні Лісовий Кут, де відзначена більша кількість кісток великої рогатої худоби (в середньому 42,8 %) і коней (в середньому 26,8 %), з малим забоєм молодняка і великим відсотком кісток від старих особин. У кухонних залишках удвоє менший склад кісток свині (в середньому 12,2 %) і малої рогатої худоби (в середньому 11,5 %), але більш високий відсоток залишків диких тварин (в середньому 7,1 %), що добувалися мисливством.

Одонтологічний аналіз кісток черепа із ями № 2 на селищі в урочищі Лісовий Кут

До цікавих висновків підводить вивчення жіночого черепа, виявленого в ямі № 2 на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут в межах Великого укріплення Більського городища 2000 р. У результаті досліджень ідентифіковані останки дівчини віком 12–15 років. Зупинимось детальніше на описі особливостей зубощелепнолицевої області, де особливий інтерес викликають бокові ділянки верхньої щелепи.

Ліва сторона щелепи: зуб 16 – з оголеним передньо-щокковим коренем; 15 – втрачений після смерті (встановлено по лунці, без слідів зарощення); 14 – підданий вторинній деформації – нахил коронки в сторону; 15 і 16 – за умови відсутності вторинної деформації 16-го і неможливості встановлення цього явища для 15-го, – на 30°. Значна відстань між лункою відсутнього 15 і 16 зубів (за рахунок чого й помітно оголення кореня 16).

Права сторона: наявний молочний зуб – 65, втиснений між наявними 25-им і 26-им як своєрідний шарнір. Зуб 65 – з каріозною порожниною на контактній поверхні, дотичної до 25-го зуба. Порожнина глибока, з'єднується з порожниною зуба, при цьому коронка зруйнована на 1/3, й утворений дефект анатомічно охоплює коронку 25-го.

Діагноз: Хронічний періодонтит – 65-го зуба, з випливаючою звідси симптоматикою (крім косметичного дефекту та незручності). Корінь 65-го – повністю розсмоктаний (внаслідок фізіологічних явищ при зміні прикусу та дії патології). Добре помітно оголення передньо-щоккового кореня 26-го зуба, у зв'язку з розташуванням у проміжку між ним і 25-им, 65-го зуба, що затримався, тобто, клінічна картина тут відображає таке на цій ділянці щелепи справа (за умови наявності 55-го зуба, що затримався у зміні і набув, якщо можна так висловитися, якості надкомплектного зуба). Зуб 55-й, ймовірно за все, був за життя втрачений, згодом, разом з 15-им (55-й тримався лише за рахунок пресу 15–16-го, як і 65–1, між 25-им і 26-им). Слід відзначити нахил коронки 25-го в бік 26-го (65). Констатований факт затримки зміни зубів, навіть із урахуванням індивідуальної розмитості строків прорізування.

Описана симптоматика досить характерна для дітей початку ХХІ ст., у яких часто відзначається затримка як окремих зубів, так і їх залишків (коренів, іноді – частин інших складових зуба, якщо вони піддані дії якої-небудь стоматологічної патології). Це пов'язано з недостатнім стимулюванням зміни зубів на ділянках, де це відбувається. Із застосуванням засобів, спрямованих на прискорення випадання зубів, що затрималися (вживання грубої і твердої їжі, механічного впливу, подразнення), сьогодні, як правило, зуби, що затрималися, випадають, або ж такі зуби у лікарській практиці підлягають видаленню.

Звідси *висновок:* їжа, яку вживала дівчина, була достатньо м'якою, щоб стати подразником і впливати на видалення зубів, що затрималися. У своїх спостереженнях та аналізах зубощелепної системи давніх людей ще не доводилось стикатися з подібною аномалією, тим більше, подібні відомості щодо населення скіфського часу в регіоні відсутні. Не відома ця патологія і в літературі – навпаки, часто відмічалось, що люди епохи раннього заліза вживали досить грубу їжу, що зовсім не в'яжеться з описаним випадком. Очевидно, дівчина вживала продукти, добре оброблені і доведені до м'якої консистенції, рідко їла сухарі, скоринки коржів, яблука, інші фрукти та овочі. У протилежному випадку навряд чи спостерігалось таке явище, коли тимчасовий зуб затримувався в зубній дузі своїм корінням практично тільки за рахунок стиснення сусідніх, постійних зубів.

Це непряме свідчення, що доводить відмінності в різниці застосовуваних раціонів, досить наочно й яскраво ілюструє не тільки соціальне розшарування у середовищі населення Більського городища, але, ймовірно, немісцеве походження похованої. Відмітимо також доволі вагомні аргументи для висновку щодо тривалого проживання дівчини в чужорідному середовищі, заснованому, хоча б, на вживанні їжі не із «спільного казана» (*Артемьев 2003, с. 338*).

Аналіз антропологічних матеріалів із селища в урочищі Поле 2-ї бригади

Антропологічні визначення були розпочаті у польових умовах, під час ексгумації похованих, і закінчені в лабораторних.

Матеріалом досліджень слугували залишки двох індивідів гарного стану збереженості. Основною проблемою дослідження був неповний збір кісткових препаратів одного із похованих. Анатомічний порядок кісток одного із захоронених індивідів виявився порушений.

Проведені статевовікові визначення, розрахований зріст людей, відзначені особливості розвитку тілесних тканин людського організму.

Індивід 1. Поховання 1 (грунтове захоронення скіфського часу). Надані кісткові фрагменти правої ноги дорослої людини. У наявності фрагменти стегнової, великої і малої гомілкових кісток.

Кістки масивні, з вираженим рельєфом у місцях кріплення м'язів. Будова голівки стегна, кут його нахилу – за чоловічим типом. Будова внутрішньої кісткової речовини, ступінь зрощення діафізів і епіфізів вказують на віковий інтервал життя людини у 25-30 років. Зріст людини складав за життя – 166,0-168,0 см.

Патологій у кістковій тканині не виявлено.

Індивід 2. Поховання 2 (грунтове захоронення скіфського часу). До аналізу наданий повний кістяк дорослої людини (з неповним набором зубів). Більшість морфологічних статевих ознак належало саме особі жіночої статі. Вік жінки на момент смерті складав – 25-30 років. Такий висновок можна було зробити за ступенем стертості зубів, строкам зрощення черепних швів, будовою внутрішньої речовини кісток, ступенем і строкам зрощення діафізів та епіфізів кісток. Зріст жінки складав – 160,0-162,0 см.

Слід відзначити, що форма вестибулярної поверхні фронтального ряду зубів – трикутної форми, що відповідає подібній формі обличчя людини за життя.

Із відмічених особливостей привертає увагу відхилення в розвитку зубощелепнолицевої системи. Виявлена діастема на нижній щелепі. Аномалія досягає в розмірах 3-х мм.

Із ознак, які також можна віднести до редукції зубної системи, відзначена відсутність одного із зубів мудрості. За життя жінки не прорізався 38-ий зуб (нумерація зубів подана згідно класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я). Місця для його прорізування недостатньо. Цю аномалію слід діагностувати як первинну адентію (вроджена відсутність фолікула зуба).

Зубні мінералізовані відкладення (камені) виявлені лише у фронтальній ділянці нижньої щелепи (від зубів 3-го до 43-го включно), у вигляді «нависаючого кома». Камені зубів були як над-, так і під'яснові. Бокові сегменти зубної дуги вільні від зубних каменів.

Відзначена реакція III хребця на травму (поранення), отриману задовго до смерті. Наявна консолидація кістки. Форма пошкодження нагадує рівнобедрений трикутник. По краях дефекту спостерігався кістковий тяж/гребінь, до 1 мм висотою над рівнем кісткової тканини, що охоплювала всю пошкоджену поверхню (ніби оточуючи інорідне тіло). Таким чином, травмуючий агент мав форму рівнобедреного трикутника. Розміри поверхонь трикутника – близько 5 мм, що співвідноситься із розмірами наконечника стріли.

Крім спонукаючих факторів ризику (адентія, діастема, зубні нашарування), хвороб зубної системи не виявлено. Особливості редукційних процесів і форма зубного каменю були

піддані звірці із подібними в інших відомих нам індивідів досліджуваного періоду з тієї ж території, котрі походили із ґрунтових захоронень.

До таких об'єктів відносяться дві людини, кісткові залишки яких походять із поховань №№ 1-2 ґрунтового некрополя в ур. Перещепине, виявленого 2001 р. (*Кулатова 2006; Кулатова, Супруненко 2010*). У цих індивідів відмічаються схожі форми зубного нальоту (лише у фронтальному сегменті зубних дуг). Відповідно, за цією ознакою, обидві невеликі серії досліджуваних людей із ґрунтових могильників можуть вважатися близькими.

Остеологічні матеріали з поселення в урочищі Поле 2-ї бригади

2008 р. Полтавською археологічною експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під керівництвом О. Б. Супруненка були проведені рятівні розкопки ділянки поселення пізньоскіфського часу у північно-західній частині Великого укріплення Більського городища. Остеологічні матеріали передані мені для їх визначення та опрацювання¹. Датування кісток тварин проведене за археологічними матеріалами і віднесене до кінця V – IV ст. до н. е. Кістки виявлені в наступних об'єктах.

Яма № 1. Гл. 0,8–1,40 м.

Бик свійський: нижня щелепа – 1 (стан зубного ряду: всі постійні), ребро – 1. *Свиня свійська:* ребра – 2, п'ясткова без епіфізу – 1.

Яма № 3

Кінь свійський: плечова – 1, інші суглобові – 1.

Яма № 3. Гл. 0,80–1,90 м.

Вівця та коза: ребро – 1. *Свиня свійська:* зуб нижній – 1, ребра – 2, великогомілкова без епіфізу – 1, малоогомілкова – 1, плеснова – 1. *Кінь свійський:* зуб верхній – 1. *Птах* (вид?) – 1.

Яма № 5. Гл. 0,80–1,40 м.

Бик свійський: зуб нижній – 1.

Яма № 10. Гл. 0,70–1,20 м.

Бик свійський: таз – 2. *Вівця та коза:* плечова – 1, великогомілкова – 2. *Кінь свійський:* нижня щелепа – 1, хребець – 1, I фаланга без епіфізу – 1, II фаланга без епіфізу – 1. *Птах* (вид?) – 1 кістка.

Яма № 11. Гл. 1,00–1,20 м.

Бик свійський: II фаланга – 1.

Яма № 12. Гл. 0,80–1,00 м.

Кінь свійський: ребро – 1, таз – 1.

Яма № 13. Гл. 0,90–1,40 м.

Бик свійський: лицьові частини черепа – 2, зуб верхній – 1, ребра – 2, плеснова – 1. *Кінь свійський:* променева без нижнього епіфізу – 1.

Яма № 18

Вівця свійська: лопатка – 1, променева – 1, п'ясткова – 1, великогомілкова – 1. *Вівця та коза:* інша суглобова – 1. *Кінь свійський:* мозкові частини черепа – 4, лицьові частини черепа – 4, зуб верхній – 1, нижні щелепи – 5 (стан зубного ряду: M₃ є 1, всі постійні – 2), зуби нижні – 2, хребці – 29, ребра – 7, лопатка – 1, плечова – 3, променева – 3, ліктьова – 1, таз – 1, III фаланга – 1.

¹ Щиро дякую О. Б. Супруненку за надання матеріалів та можливість цієї публікації.

Яма № 19. Розвал печі. Гл. 1,50–1,10 м.

Бик свійський: п'яткова – 1. *Кінь свійський:* плечова – 1, плеснова – 1.

Яма № 22. Гл. 1,00–1,40 м.

Собака свійський: лицьова частина черепа – 1.

Яма № 23. Гл. 1,60–2,05 м.

Вівця та коза: зуб нижній (M_3) – 1. *Свиня свійська:* зуб нижній (M_3 в стані прорізування) – 1. *Кінь свійський:* нижня щелепа – 1, лопатка – 1.

Об'єкт № 8

Бик свійський: лицьова частина черепа – 1, зуб верхній – 1, нижня щелепа – 1 (стан зубного ряду: M_3 є), п'ясткова – 1, таранна – 1, плеснова – 1. *Кінь свійський:* зуб верхній – 1, нижні щелепи – 3 (стан зубного ряду: M_3 ще немає – 1, M_3 є – 1), зуби нижні – 2 (з них 1 ікло), великогомілкова – 1, таранна – 1.

Об'єкт № 9. Житло. Яма. Гл. 1,15 м.

Бик свійський: плеснова – 1, II фаланга – 1. *Кінь свійський:* п'ясткова – 2, стегнова – 1, таранна – 1, п'яткова – 2, грифельна – 1, плеснова – 1.

Об'єкт № 11. Гл. 0,40–0,60 м.

Бик свійський: ребра – 2, плечова – 1. *Вівця та коза:* нижня щелепа – 1 (стан зубного ряду: всі постійні). *Кінь свійський:* зуб нижній – 1, плечова – 1, променева – 1, таз – 1, великогомілкова – 1, I фаланга – 1. *Зубр:* променева – 1. *Не визначено:* 1 фрагмент кістки ссавця.

Гл. 0,85–1,05 м.

Бик свійський: плечова – 1. *Вівця та коза:* мозкові частини черепа – 2. *Свиня свійська:* нижня щелепа – 1.

Об'єкт № 12. Гл. 0,75–1,00 м.

Вівця та коза: великогомілкова – 1. *Свиня свійська:* нижня щелепа – 1 (стан зубного ряду: M_3 прорізується), інші суглобові – 1, I фаланга без епіфізу – 1. *Кінь свійський:* стегнова – 1.

Об'єкт № 13. Гл. 0,90–1,65 м.

Бик свійський: зуб нижній (M_3) – 1, хребець – 1, I фаланга – 1. *Вівця свійська:* таранна – 1. *Свиня свійська:* зуб верхній – 1. *Кінь свійський:* лицьові частини черепа – 2, ребро – 1, п'ясткова – 1, III фаланга – 1.

Об'єкт № 14. Гл. 0,90–1,05 м.

Бик свійський: нижня щелепа – 1 (стан зубного ряду: всі постійні), I фаланга – 1. *Вівця та коза:* нижня щелепа – 1. *Свиня свійська:* зуб верхній – 1. *Кінь свійський:* нижні щелепи – 2, інші суглобові – 1, плеснова – 1.

Загальний перелік знахідок кісток наведено у Таблиці 1.

Усі ці кістки походять від наступного мінімального числа особин:

Бик свійський: 2 напівдорослі та 2 дорослі. *Вівця свійська:* 1 доросла. *Вівця та коза:* 1 доросла. *Свиня свійська:* 1 молода, 2 напівдорослі та 1 доросла. *Кінь свійський:* 1 молода, 1 напівдоросла та 3 дорослі (за нижніми щелепами з них – 1 самець та 1 самка). *Собака свійський:* 1 доросла. *Зубр:* 1 доросла.

Характер остеологічних матеріалів вказує на те, що всі ці кістки є кухонними рештками. Про це свідчать і роздробленість кісток, і наявність на них порізів та зарубок, залишених при розбиранні туш.

На жаль, через невелику вибірку майже не вдалося провести біометричну обробку даних, що дозволила б вийти на порідний склад свійських тварин (Таблиця 2). Тому дати характеристику свійським тваринам на даному етапі досліджень практично неможливо.

Єдиною ознакою, яка дозволила розрахувати повний біометричний ряд, була медіальна висота блоку плечової кістки коня свійського (Таблиця 2). Порівнюючи її з аналогічними з інших пам'яток цього часу на території України, слід зазначити, що достовірної різниці між ними не було. Так, критерій оцінки t , при порівнянні з кістками зі скіфського Кам'янського городища (Журавлев 1995, с. 135–136, табл. 3), складав – 0,30. А з античного міста Ольвія (Журавльов 2003, с. 90–101, табл. 2) дорівнював з архаїчних шарів – 0,68, з елліністичних – 0,55 та з римських +2,08. Оскільки достовірною вважається різниця при значенні t не менше ніж $\pm 2,59$ (Лакін 1972, с. 100), то було б дуже привабливо зробити висновок, що у населення скіфського часу на Більському і Кам'янському городищах та в еллінів у Ольвії були одні й ті ж самі породи свійських коней. Але чи можна робити такі висновки за однією-єдиною ознакою?

Отже, на Більському городищі було добре розвинене тваринництво, забезпечене хорошою кормовою базою. За моїми даними (Таблиця 3) основу його складало конярство (31,25% від числа особин свійських тварин – тут і далі). Друге-третє місце поділяло скотарство (розведення великої рогатої худоби), на жаль, цей термін часто і, на мою думку, неправильно вживається як синонім терміну «тваринництво» та свинарство (по 25%). Меншу увагу приділяли дрібній рогатій худобі (12,5%). І зовсім мало було собак (6,25%). Щодо останніх, то їх в їжу *тут навряд чи вживали*, і кістки собак в кухонні рештки могли потрапити випадково. Звичайно, вибірка невелика і не дотягує до мінімальної в 500 кісток (Журавлев 1991, с. 137–138), за якими можна вже робити більш або менш надійні висновки. Але, не маючи нічого іншого, доводиться спиратися на неї. І ці дані розходяться з тими, які отримали мої попередники на цьому ж городищі (Цалкін 1966, с. 101, Прилож. VI). Тут і далі всі порівняння будуть здійснюватися за показником «число особин» («мінімальне число особин»). За даними, які навів В. І. Цалкін, перше місце у тваринництві Більського городища VI–V ст. до н. е. займала свиня (38%), за нею – дрібна рогата худоба (22%), бик (17%), собака (12%) та кінь (11%). В чому причина таких великих розбіжностей, стверджувати важко.

Можливо, свою роль відіграла невелика вибірка, яка була в моєму розпорядженні. Я мав близько 200 кісток, у В. І. Цалкіна стоїть величезне число – до 7 тисяч. Можливо, свою роль відіграли різні часи існування поселень. У В. І. Цалкіна – це VI–V ст. до н. е., у нас – кінець V–IV ст. до н. е. Вірогідно, населення цієї ділянки Більського городища, матеріали з якої потрапили на визначення, спеціалізувалося саме на конярстві. Можливо... Втім, цих «можливо» може бути ще багато. Отже, питання залишається відкритим.

Поблизу Більського городища проведені розкопки селища скіфського часу в ур. Холодівщина-1 VI–IV ст. до н. е. (Журавльов 2003, с. 122, табл. 6). Тут у тваринництві перше місце було за свинарством (33%), друге – займало скотарство (28%), далі йшли розведення дрібної рогатої худоби (22,5%), коня (13%) та собаки (3,5%). Таким чином, ці дані наближаються до результатів по Східному Більському укріпленню, наведених В. І. Цалкіним, і зовсім не схожі на ті, які були отримані мною. Цікаво, що при вибірці в 704 кістки жодної кістки від диких ссавців знайдено не було.

На городищі Ширяєве VI–V ст. до н. е. (Підоплічко 1956, с. 125–126) у тваринництві перше місце займала свиня (31%), далі – бик (24%), дрібна рогата худоба (19%), кінь та собака (по 13%). Отже, за розвиненим свинарством це городище близьке до Більського, за В. І. Цалкіним. Але частки інших свійських тварин не співпадають. І знову повна розбіжність із даними, отриманими мною.

На селищі Судіївка (Полтавська область) VII–IV ст. до н. е. (Підоплічко 1956, с. 110) перше місце належало дрібній рогатій худобі (36%), далі – свині (26%), собаці (16%), біку (14%),

коню (7%) та ослу (1%). Отже, ніякої схожості ні з Більськом, ні з іншими скіфськими городищами на території Полтавської області. Можливо, на поселенні в ур. Поле 2-ої бригади був свій самобутній тип тваринництва. Переважання свині на вказаних вище городищах легко пояснити їх лісовим розташуванням. А от перевага дрібної рогатої худоби явно свідчить про наявність значних відкритих ландшафтів, де могли її випасати.

Цікавою є велика кількість собак. Невже їх тут вживали в їжу? На жаль, В. І. Цалкін, інтерпретуючи остеологічні матеріали з відомих йому скіфських городищ, чомусь не звертав уваги на такі розбіжності у тваринництві на них. Можливо, він ставив перед собою інші завдання, зокрема, узагальнити та усереднити відомі йому остеологічні матеріали. Тому і пропустив подібні «дрібниці».

На поселенні Пожарна Балка (Полтавська область) VII–VI ст. до н. е. (*Журавлев 1997, с. 133–134*) у тваринництві перше місце займала дрібна рогата худоба (43%), практично вдвічі менше було бика (22%) і свині (21%), ще менше – собаки (8%) і коня (6%). Отже, знову перевага дрібної рогатої худоби, але мало собак. Ще один тип тваринництва?

На городищі Полкова Микитівка (Харківська область) VI–V ст. до н. е. (*Журавлев 1997, с. 134*) також перше місце в тваринництві займала дрібна рогата худоба (34%), за нею – бик, свиня (18%), кінь (13%) і собака (11%). І знову повних аналогій такому типу тваринництва немає.

На Басівському городищі (Сумська область) VI–IV ст. до н. е. (*Цалкін 1966, с. 102, Прилож. X; Журавлев, Маркова 1994, с. 57–60; Журавльов 1997, с. 51, Табл. 6*), за даними В. І. Цалкіна, в тваринництві перше місце займала свиня (31%), друге – бик (24%), третє-четверте – дрібна рогата худоба та кінь (по 20%), на останньому місці був собака (5%). Отже, і тут повної аналогії з Більськом немає. Розвиток свинарства легко пояснити лісовим розташуванням обох пам'яток. Але частки інших свійських тварин зовсім інші. Цікавим є те, що дані, отримані мною та О. В. Марковою відрізняються від того, що навів В. І. Цалкін. За нашими даними, у тваринництві переважало скотарство (32%), свинарство займало друге місце (28%), за ними знаходилося розведення дрібної рогатої худоби та коней (по 18%), на останньому місці був собака (4%). Чим пояснити, чому свинарство і скотарство помінялися місцями? Хіба що величиною вибірок. У нашому розпорядженні було вдвічі більше кісток, ніж у В. І. Цалкіна.

З території Харківської області є дані по двох пам'ятках: скіфського часу V–III ст. до н. е. Люботинському городищу і пізньоскіфському поселенню Пересічне I–II ст. н. е. (*Цалкін 1966, с. 100, Прилож. VI*). На них у тваринництві перше місце займала свиня (25%), їй ненабагато поступалася дрібна рогата худоба (22%), ще трохи менше було бика та коня (по 20%), на останньому місці був собака (12%). Такого співвідношення між свійськими тваринами на городищах скіфського часу Лівобережної України ще не було. Знову ще один тип тваринництва? Чи справа лише у дуже широкому датуванні? В Пересічному перше місце в тваринництві займав бик (35%), друге та третє місця поділяли дрібна рогата худоба і свиня, ще менше було коня (7%), собаки (6%). Судячи з цього, в перші століття нашої ери скіфське населення тут досить істотно змінило пріоритети у тваринництві. Але чому, я поки що пояснити не берусь. Можливо, відбулися зміни в оточуючих ландшафтах, зокрема, скорочення площі лісів. Це і викликало зменшення поголів'я свиней. І, як вже можна було звикнути, повних аналогій з Більськом немає і тут.

На цьому порівнянні зі городищами скіфського часу Лівобережної України можна закінчити. Переходимо до Правобережної України.

На Хотівському городищі (Київська область) V–III ст. до н. е. (*Цалкін 1966, с. 102, Прилож. XI*) у тваринництві перше місце належало коню (39%), за ним йшли бик (23%), дрібна рогата худоба (19%), свиня (17%) та собака (2%). Отже, спеціалізоване поселення скіфських конярів, як і на нашій ділянці Більська? Виникає ще одне питання. Чому так мало свиней? Адже лісів поруч з поселенням повинно було бути навіть забагато. В усякому разі, на мою думку, тут існував ще один самобутній тип тваринництва скіфських племен. І, напевне, не останній.

З території Черкаської області є дані по двох ранньоскіфських городищах. На Трахтемирівському VI ст. до н. е. (*Белан 1982, с. 51*) у тваринництві переважала свиня (29%), за нею йшли кінь (27%), бик (24%), дрібна рогата худоба (19%) і собака (1%). Отже, аналогії з Більським тут немає. Проте, судячи з цих даних, отримуємо ще один тип тваринництва. На Шарпівському городищі V–IV ст. до н. е. (*Підолічко 1956, с. 161–162*) перше місце у тваринництві належало дрібній рогатій худобі (26%), їй лише трохи поступався бик (25%), далі йшли кінь (19%), свиня (17%) та собака (12%). Ще один тип тваринництва? І знову немає аналогій з Більським городищем. Мені може хтось закинути, що шукати аналогії так далеко не варто. А як тоді бути з Хотівським городищем?

Є ще дані по кількох городищах скіфської доби з території Західної України.

На ранньоскіфському поселенні Дунайок у Хмельницькій області (*Підолічко 1956, с. 150*) у тваринництві переважали скотарство та свинарство (по 26,5%), третє та четверте місця поділяли дрібна рогата худоба і собака (по 21%), на останньому місці був кінь (5%). Знову повна відсутність аналогій з Більським городищем та ще й новий тип тваринництва на дачу. Цікаво, чому тут такий високий відсоток свійської собаки?

На поселенні Залісся (Тернопільська область) VII–VI ст. до н. е. (*Журавлев 1997, с. 133*) у тваринництві переважали скотарство та свинарство (по 30,5%), за ними йшло розведення дрібної рогатої худоби (22%), коня (11%) та собаки (6%). Аналогії з Більським городищем немає і тут. За розвиненими скотарством і свинарством Залісся дуже схоже на Дунайок. Але тут зовсім інші частки решти свійських тварин. Знову новий тип тваринництва?

На поселенні Іване Пусте (Тернопільська область) VII–VI ст. до н. е. (*Журавлев 1997, с. 133*) у тваринництві переважала дрібна рогата худоба (36%), за нею йшли свиня (29%), бик (24%), кінь (8%) та собака (3%). Знову аналогії з Більським городищем немає. І знову ще один тип тваринництва?

Підводячи підсумки, можемо констатувати, що для поселень і городищ скіфського часу на території України характерно кілька типів ведення тваринництва. Очевидно, лісове оточення сприяло розвитку свинарства. Наявність відкритих ландшафтів давало змогу розводити дрібну рогату худобу. Є спеціалізовані пункти конярства. І, на мою думку, скіфське населення такої великої території не могло бути цілком однорідним. Можливо, вказані види тваринництва були пов'язані і з локальними варіантами скіфської культури. Цікаво було б разом із археологами перевірити, чи є розбіжності не тільки в тваринництві, а й у матеріальній культурі між цими поселеннями та городищами.

Залишається розглянути питання полювання у населення скіфського часу.

На Більському городищі, за моїми даними, дикі тварини склали лише 6% від загальної кількості особин ссавців (таблиця 3). Знайдено лише 1 кістку від 1 дорослої особини зубра. За даними, наведеними В. І. Цалкіним (*Цалкин 1966, с. 101, Прилож. VII*), цей показник є ще нижчим – всього 4%. Отже, полювання в господарстві населення Більського городища особливої ролі не відігравало. Набір мисливської здобичі був таким. Основну частку у здобичі складав кабан (46%, тут і далі відсотки подаються від загального числа особин диких ссавців) та олень звичайний (38%). За ними – косуля звичайна (7%), вовк сірий, тхір степовий та лось (по 3%). Отже, в полюванні простежується як хутрянний напрямок (вовк і тхір), так і м'ясний (копитні). На жаль, за остеологічними матеріалами визначити співвідношення між цими напрямками неможливо. Шкурки з хутрових звірів намагалися зняти одразу після здобуття звіра, інакше б псувалося хутро. І тушки таких звірів, якщо їх м'ясо не вживалося в їжу, залишалися, разом із кістками, на місці полювання. На поселення та городища потрапляли кістки лише тих тварин, яких здобували біля поселення чи й на ньому самому. Як, на мою думку, в цьому випадку і вовк, і тхір могли спробувати напасти на свійських тварин або птахів на самому Більському городищі чи біля нього. У м'ясних тварин на поселення або городища доставлялися якщо не цілі туші, то значні частини їх, зрозуміло, разом з кістками. От і спробуйте тут щось підрахувати.

На городищі Ширяєве (*Підолічко 1956, с. 125–126*) дикі тварини склали 31% від загальної кількості особин ссавців. Це набагато більше, ніж на Більському городищі і, як буде

показано нижче, також на решті поселень скіфської епохи, розташованих на території Полтавської області. Перші місця в мисливській здобичі займали кабан, олень звичайний та лось (по 17,3%). На решту – бобра річкового, вовка сірого, лисицю звичайну, тхора звичайного, видру, ведмедя бурого, козулю звичайну і тура або зубра – припадало по 6%. Отже, полювання тут мало значну роль в господарстві населення, на відміну від Більського городища. При цьому чітко простежувався хутровий напрямок у мисливстві. Можна припустити, що розвитку полювання тут сприяло лісове розташування Ширяєвого. На останнє вказує і напрямок тваринництва, про що вже писалося вище.

На поселенні Судіївка (*Підоплічко 1956, с. 110*) дикі тварини складали лише 5% від загальної кількості особин ссавців. Це практично не відрізняється від даних по Більському городищу і є ще одним доказом наявності біля цього городища відкритих ландшафтів, про що вже писалося вище. І склад мисливської здобичі був дуже бідним: всього два види. З них на зайця русака припадало 75%, а на козулю звичайну – 25%.

На Пожарній Балці (*Журавлев 1997, с. 133–134*) дикі тварини складали 6% від загального числа особин ссавців. Майже, як на Більському городищі. В мисливській здобичі 50% припадало на зайця русака, 33% – на кабана і 17% – на лисицю звичайну. Перелік здобутих видів, на мою думку, свідчить саме про незначний розвиток тут мисливства. Адже переважали ті тварини, яких було найлегше здобути, та й ще, можливо, так би мовити, не відходячи від дому. В цьому Пожарна Балка поступається навіть Більському городищу. Там набір видів значно більший.

У Полковій Микитівці (*Журавлев 1997, с. 134*) дикі тварини також мали незначну частку – всього 5% від загального числа особин всіх ссавців. Майже, як на Більському городищі. І тут склад мисливської здобичі був досить бідним. 66% складав кабан і по 17% припадало на оленя звичайного та лося. Отже, за перевагою копитних, Полкова Микитівка не відрізняється від Більського городища, але тут зовсім відсутні хутрові звірі, які складали основу полювання в Пожарній Балці. Якось спеціалізація мисливства та поширення видів? Чи просто, як б сказав, «царське полювання», тобто, цим займався лише якийсь прошарок населення? Цікаво знати, а що дають археологічні матеріали.

Отже, на території Полтавської області полювання на більшості городищ скіфського часу практичного значення не мало, за винятком, хіба що, городища Ширяєве. На мою думку, про що я вже писав вище, воно було викликане лісовим розташуванням останнього городища. Але стверджувати це остаточно я не наважуюсь.

На Басівському городищі, за даними В. І. Цалкіна (*Цалкин 1966, с. 102, Прил. X*) дикі тварини складали 16% від загального числа особин ссавців. Це, звичайно, більше, ніж на Більському городищі, але все-таки замало, щоб говорити про значний розвиток полювання на Басівському городищі. У складі мисливської здобичі переважали ведмідь бурий, олень звичайний та лось (по 20%), далі йшли бобер річковий, лисиця звичайна і кабан (по 10%), останні місця припадали на зайця русака та вовка сірого (по 5%). Отже, ці дані вказують на значний розвиток хутрового напрямку в полюванні. А от за нашими даними (*Журавлев, Маркова 1994, с. 57–60; Журавльов 1997, с. 51–52, Табл. 2*), дикі тварини складали 13% від загального числа особин ссавців. Іншим був і склад мисливської здобичі. Перше місце займав кабан (31%), за ним йшли лось (23%), олень звичайний та козуля звичайна (по 13%), бобер річковий (10%), заєць русак (5%), лисиця звичайна та ведмідь бурий (по 2%). Тобто,десь подівся чітко виявлений нашими попередниками хутровий напрямок, перевагу отримали м'ясні види. Як пояснити таку значну різницю в наведених вище даних? Адже вибірки були значні в обох випадках – загалом кожна більше ніж 100 особин.

На Люботинському городищі (*Цалкин 1966, с. 100, Прил. VI*) дикі тварини складали 13% від загального числа особин ссавців. Майже, як на Басівському, і набагато більше, ніж на Більському городищах. Але для того, щоб стверджувати про істотну роль мисливства в господарстві цього населення, таких даних все ж таки замало. У мисливській здобичі переважав кабан (37,5%), за ним йшли лисиця звичайна (18,75%), козуля звичайна (12,5%), заєць русак, бобер річковий, ведмідь бурий, кіт дикий (не знаю, кого мав на увазі В. І. Цалкін під

цією назвою, може kota лісового-?) та олень звичайний (по 6,25%). Привертає увагу значна кількість хутрових тварин, як тут, так і на Басівському (за даними В. І. Цалкіна, наші результати дають іншу картину). На Більському городищі значну перевагу мали копитні. І за даними В. І. Цалкіна, та й за моїми. В остеологічних матеріалах, які визначав я, як вже згадувалося, була одна єдина кістка від дикого ссавця, і належала вона зубру (таблиця 3).

У Пересічному (*Цалкин 1966, с. 100, Прил. VI*) дикі тварини склали 12% від загального числа особин всіх ссавців. Тобто, мисливство і тут особливого значення не мало. Хоча було розвинене краще, ніж на Більському городищі. Основну частку в мисливській здобичі складав олень звичайний (30%), за ним йшли бобр річковий (23%), кабан (15%), заєць русак, куниця (вид-?), борсук та козуля звичайна (по 8%). І тут чітко простежується хутровий напрямок, на відміну від Більського городища.

Отже, можна ризикнути стверджувати, що на території Сумської та Харківської областей, у населення скіфського часу були більш розвинені і мисливство, і хутровий промисел, ніж на городищах з території Полтавської області. Правда, не треба забувати про Ширяєве. А от чому, залишається лише гадати. Може, справа дійсно в ландшафтній ситуації?

На Правобережній – ситуація була наступною.

На Хотівському городищі (*Цалкин 1966, с. 102, Прил. XI*) дикі тварини склали 19% від загального числа особин всіх ссавців. Це, звичайно, більше, ніж на Більському городищі, але не настільки, щоб можна було вказувати на істотну роль мисливства в господарстві населення. Цікаво інше: при такому все-таки істотному відсоткові диких тварин маємо дуже бідний їх видовий склад: всього 4 види. 55% відсотків мисливської здобичі складав кабан, по 18% припадало на оленя звичайного та лося і 9% було у зайця русака. Як це прокоментувати, я поки що не знаю.

На Шарпівському городищі (*Підоплічко 1956, с. 161–162*) дикі тварини склали 14% від загального числа особин всіх ссавців. Знову можна лише повторити те, що вже зазначалося вище для більшості городищ скіфської доби. Перше місце в мисливській здобичі займав олень звичайний (30%), за ним йшли ведмідь бурий (20%), заєць русак, лисиця звичайна, кабан, лось і тур (по 10%). Отже, і тут чітко простежується хутровий напрямок в мисливстві. Може, цьому сприяли ліси біля цього городища?

На Трахтемирівському городищі (*Белан 1982, с. 51*) дикі тварини склали 15% від загального числа особин всіх ссавців. Як на більшості скіфських городищ, перелічених вище. За винятком, звичайно, городищ з території Полтавської області. В мисливській здобичі переважали кабан і олень звичайний (по 35,5%), за ними йшли лось (13%), козуля звичайна (8%), бобр річковий і лисиця звичайна (по 2,5), а також заєць русак, тур і зубр (по 1%). Отже, і тут простежується хутровий напрямок у полюванні.

На поселенні Дунайок (*Підоплічко 1956, с. 150*) дикі тварини склали 10% від загального числа особин всіх ссавців. Мисливську здобич складали лише заєць русак та борсук (по 50%). Таким чином, про розвиток мисливства тут мови бути не може.

В Заліссі (*Журавлев 1997, с. 133*) дикі тварини склали 22% від загального числа особин всіх ссавців. Отже, тут, на відміну від Більського городища та більшості скіфських городищ з території Полтавської області, мисливство давало істотну добавку тваринництву. Правда, меншу, ніж на Ширяєвському городищі. Очевидно, причиною цього було лісове розташування поселення. В мисливській здобичі переважав кабан (52%), за ним йшли олень звичайний і козуля звичайна (по 13%), лось (8%), тур (6%), заєць русак, ведмідь бурий, леопард і тур або зубр (по 1%). Переважали копитні, але і хутрові звірі також були у наявності.

На поселенні Іване Пусте (*Журавлев 1997, с. 133*) дикі тварини склали 18% від загального числа особин всіх ссавців. Це менше, ніж у Заліссі, але значно більше, ніж на Більському городищі. Чи можна цей відсоток вважати істотним доповненням тваринництву, я сказати не наважуюсь. У мисливській здобичі переважав, як і в Заліссі, кабан (46%), за ним йшли олень звичайний (23%), заєць русак, тур і тур або зубр (по 7,75%). Отже, тут, на відміну від Заліссі, хутрових звірів майже немає. Є лише один єдиний заєць русак. Таким чином, і

в мисливстві, як і в тваринництві, спостерігаються відмінності між Іване Пусте і Заліссям. Невже справді тут були два типи ведення і тваринництва, і мисливства?

Підводячи підсумки, можна зробити висновок, що на Більському городищі було дуже розвинене тваринництво, з достатньою кормовою базою. І це явно не сприяло розвитку мисливства. Цікавою є різниця у складі свійських тварин з ділянки, звідки були надані остеологічні матеріали мені, і тими ділянками городища, матеріалами яких оперував В. І. Цалкін. Невже й справді мені трапився район городища, де займалися переважно конярством? Взагалі, більшість городищ скіфського часу території Полтавської області характеризувалася розвиненим тваринництвом, при цьому розвиненим настільки, що особливої потреби у полюванні не було. І цим вони відрізняються від більшості подібних городищ і селищ з території України. Є лише один виняток: городище Ширяєве, де мисливство давало істотне доповнення тваринництву.

Таблиця 1.

Перелік знахідок кісток з поселення Поле 2-ї бригади (V–IV ст. до н. е.)

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Зубр
1. Частина скелету							
Мозкові частини черепу			2		4		
Лицьові частини черепу	3				6	1	
Зуби верхні	2			2	3		
Нижні щелепи	3		2	3	11		
Зуби нижні	2		1	2	5 ¹		
Хребці	1				30		
Редра 5			1	3	9		
Лопатка		1			2		
Плечова	2		1		6		
Променева+ліктюва		1			6(1) ²		1
П'ясткова	1	1		1(1)	3		
Таз	2				3		
Стегнова					2		
Великогомілкова		1	3	1(1)	2		
Малогомілкова				1			
Тарана	1	1			2		
П'ясткова	1				2		
Грифельна					1		
Інші суглобові			1	1	2		
Плеснова	3			1	2		
I фаланга	2			1(1)	2(1)		
II фаланга	2				2(1)		
III фаланга					2		
Разом ³	31	7	9	16	105	1	1
2. Число особин							
Молоді				1	1		
Напівдорослі	2			1	1		
Дорослі	2	1	1	2	3 ⁴		
Разом	4	1	1	4	5	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп							
M ₂ ще немає					1		
M ₂ прорізується				2			
M ₂ є	2		1		2		
Всі постійні	2		1		2		
Разом	4		2	2	5		

¹ З них 1 ікло.

² В дужках тут і далі наведено кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

³ Крім того, знайдено: 2 кістки птахів (вид-?), не визначено 1 фрагмент кістки ссавця.

⁴ З них за нижніми щелепами 1 самець та 1 самка.

Мінливість кісток ссавців з поселення Поле 2-ї бригади

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Бик свійський	Вівця свійська	Свиня свійська
1. Товщина діастеми нижньої щелепи	1(-)16,00 ¹		
2. Висота діастеми її	1(-)26,50		
3. Висота перед Р2 її	1(-)38,00		
4. Альвеолярна довжина (далі – АД) Р2-Р4 її	1(-)50,00		
5. Довжина МЗ	2(35-35)35,00		
6. Ширина МЗ	2(13,5-16,5)15,00		
7. Повна довжина (далі – ПДВ) лопатки		1(-)178,50	
8. Ширина нижнього кінця (далі – ШНК) її		1(-)40,00	
9. Великий діаметр (далі – ВД) суглобової западини (далі – СЗ) її		1(-)31,00	
10. Малий діаметр (далі – МД) СЗ її		1(-)25,00	
11. Віддаль від гребеня до СЗ її		1(-)25,00	
12. Ширина шийки (далі – ШШ) її		1(-)24,00	
13. Відношення 8 до 7		1(-)22,50	
14. Відношення 10 до 8		1(-)62,50	
15. Відношення 10 до 9		1(-)80,50	
16. Відношення 11 до 12		1(-)1,12	
17. Відношення 12 до 11		1(-)89,50	
18. Медіальна висота блоку (далі – МВБЛ) плечової	1(-)42,00		
19. Ширина верхнього кінця (далі – ШВК) променевої		1(-)37,00	
20. Ширина верхньої суглобової поверхні (далі – ВСП) її		1(-)32,50	
21. Медіальний поперечник (далі – МП) ВСП її		1(-)19,50	
22. Латеральний поперечник (далі – ЛП) ВСП її		1(-)14,50	
23. Ширина діафізу (далі – ШД) її		1(-)19,00	
24. Відношення 21 до 20		1(-)60,00	
25. Відношення 22 до 21		1(-)74,50	
26. ШВК п'ясткової (у свині – п'ясткової-III)		1(-)21,00	1(-)16,50
27. Поперечник верхнього кінця (далі – ПВК) її	1(-)37,50	1(-)15,00	1(-)17,50
28. ШД її		1(-)13,50	1(-)12,50
29. Поперечник діафізу (далі – ПД) її			1(-)10,50
30. Відношення 27 до 26		1(-)71,50	1(-)106,00
31. Відношення 29 до 28			1(-)84,00
32. ШД великогомілкової		1(-)16,50	
33. ШНК її		1(-)28,50	
34. Поперечник нижнього кінця (далі – ПНК) її		1(-)22,50	
35. Відношення 34 до 33		1(-)79,50	
36. Зовнішня довжина (далі – ЗД) таранної	1(-)60,00	1(-)27,50	
37. Внутрішня довжина її	1(-)55,00	1(-)25,50	
38. ШВК її	1(-)40,50	1(-)19,50	
39. ШНК її	1(-)37,50	1(-)17,00	
40. Відношення 39 до 36	1(-)62,50	1(-)62,00	
41. ПДВ плеснової (у свині – плеснової-IV)	2(223-225,5)224,25		
42. ШВК її	2(50-52,5)51,25		1(-)14,50
43. ПВК її	2(47,5-48)47,75		1(-)23,00
44. ШД її	2(28,5-30)29,25		1(-)11,50
45. ПД її	2(26,5-26,5)26,50		1(-)10,00
46. ШНК її	1(-)62,50		
47. ПНК її	2(32,5-33,5)33,00		
48. Відношення 42 до 41	2(22-23,5)22,75		
49. Відношення 44 до 41	2(12,5-13,5)13,00		
50. Відношення 46 до 41	1(-)27,50		
51. Відношення 43 до 42	2(91,5-95)93,25		1(-)158,50
52. Відношення 45 до 44	2(88,5-93)90,75		1(-)87,00

53. Відношення 47 до 46	1(-)52,00		
54. Індекс медіальних валиків її	2(74-74,5)74,25		
55. Індекс латеральних валиків її	1(-)72,50		
56. ПДВ I фаланги	2(60-66)63,00		
57. Довжина по середній лінії (далі – ДСРЛ) її	2(52-52,5)52,25		
58. ШВК її	2(30,5-33,5)32,00		
59. ПВК її	2(35,5-36)35,75		
60. ШД її	3(23,5-27)25,00		
61. ПД її	3(17,5-18,5)18,17		
62. ШНК її	2(28,5-30,5)29,50		
63. ПНК її	2(22,5-22,5)22,50		
64. Відношення 58 до 56	2(46-56)51,00		
65. Відношення 60 до 56	2(35,5-45)40,25		
66. Відношення 62 до 56	2(43-51)47,00		
67. Відношення 59 до 58	2(107,5-118,5)113,00		
68. Відношення 61 до 60	3(68,5-78,5)72,83		
69. Відношення 63 до 62	2(74-79)76,50		
70. ПДВ II фаланги	1(-)39,50		
71. ДСРЛ її	(34,5-36,5)35,50		
72. ШВК її	2(29,5-29,5)29,50		
73. ПВК її	1(-)32,50		
74. ШД її	2(22-23)22,50		
75. ПД її	2(21-21)21,00		
76. ШНК її	2(23,5-24,5)24,00		
77. ПНК її	2(27-27,5)27,25		
78. Відношення 72 до 70	1(-)74,50		
79. Відношення 74 до 70	1(-)55,50		
80. Відношення 76 до 70	1(-)59,50		
81. Відношення 73 до 72	1(-)110,00		
82. Відношення 75 до 74	2(91,5-95,5)93,50		
83. Відношення 77 до 76	2(115,5-117)116,25		
84. Висота в холці самок (в см)	2(119-120,5)119,75		

¹ Тут і далі наведено: кількість вимірів (межі мінливості) середнє арифметичне±його помилка.

Таблиця 2 (закінчення)

Ознака (мм, %)	Кінь свійський	Собака свійський	Зубр
1. Від орбіти до нижньоочного отвору черепа		2(26-26)25,50	1(-)23,00
2. Ширина носового отвору його		1(-)19,50	
3. Ширина морди в різцях його	1(-)66,50 ²		
4. Ширина морди в іклах його		1(-)35,00	
5. Ширина морди над P ¹ його		1(-)33,50	
6. Ширина морди над P ¹ -P ² найменша його		1(-)32,50	
7. Ширина морди над P ⁴ -M ¹ найбільша його		1(-)66,00	
8. Ширина морди по задніх краях нижньоочних отворів його		1(-)46,00	
9. Ширина морди в діастемі його	1(-)57,50		
10. Ширина морди між передніми краями альвеол P ² його	1(-)62,50		
11. Довжина діастемі його	2(79-81)80,00		
12. Довжина альвеоли ікла його		2(11-11,5)11,25	
13. Ширина альвеоли ікла його		2(8,5-9,5)9,00	
14. АД зубного ряду верхньої щелепи його	1(-)160,00	2(64-64,5)64,25	
15. АД передкорінних його	1(-)90,00	2(46,5-46,5)46,50	
16. АД корінних його	2(71-73)72,00	2(16-17)16,50	
17. Довжина P ²	2(26-39)37,50		
18. Ширина P ²	2(22,5-22,5)22,50		
19. Довжина протокону P ²	2(8,5-9,5)9,00		
20. Відношення 19 до 17	2(22-26,5)24,25		
21. Довжина P ³	2(25,5-26,5)26,00		
22. Ширина P ³	2(24,5-26,5)25,50		
23. Довжина протокону P ³	2(8,5-10)9,25		

24. Відношення 23 до 21	2(33,5-37,5)35,50		
25. Довжина P ⁴	1(-)25,50		
26. Ширина P ⁴	1(-)27,00	1(-)9,50	
27. Довжина протокону P ⁴	1(-)10,00		
28. Відношення 27 до 25	1(-)39,00		
29. Довжина M ¹	2(21,5-22)21,75		
30. Ширина M ¹	2(25,5-26)25,75		
31. Довжина протокону M ¹	2(10,5-12,5)11,50		
32. Відношення 31 до 29	2(48,5-58)52,75		
33. Довжина M ²	2(21,5-23,5)22,50		
34. Ширина M ²	2(25-28)26,50		
35. Довжина протокону M ²	2(10,5-11,5)11,00		
36. Відношення 35 до 33	2(49-49)49,00		
37. Довжина M ³	2(24,5-24,5)24,50		
38. Ширина M ³	2(22,5-22,5)22,50		
39. Довжина протокону M ³	2(11-12)11,50		
40. Відношення 39 до 37	2(45-49)47,00		
41. Ширина в різцях нижньої щелепи	1(-)58,50 ²		
42. Ширина в діастемі її	1(-)40,00		
43. Ширина між передніми краями альвеол P ₂ її	1(-)44,50		
44. Довжина діастемі її	1(-)72,50		
45. Товщина діастемі її	2(17,5-18,5)18,00		
46. Висота діастемі її	2(42-42)42,00		
47. Висота перед P ₃ її	2(49-51)50,00		
48. Висота позаду M ₃ її	1(-)95,00		
49. АД P ₃ -P ₄ її	1(-)86,00		
50. АД M ₁ -M ₃ її	1(-)78,00		
51. Довжина P ₂	2(32-32)32,00		
52. Ширина P ₂	2(17,5-17,5)17,50		
53. Довжина P ₃	1(-)25,00		
54. Ширина P ₃	1(-)18,50		
55. Довжина P ₄	1(-)26,00		
56. Ширина P ₄	1(-)18,00		
57. Довжина M ₁	1(-)23,00		
58. Ширина M ₁	1(-)16,50		
59. Довжина M ₂	2(21,5-24,5)23,00		
60. Ширина M ₂	2(16-16)16,00		
61. Довжина M ₃	3(29,5-31,5)30,67		
62. Ширина M ₃	3(14,5-14,5)14,50		
63. ШНК лопатки	1(-)77,50		
64. ВД СЗ її	1(-)48,00		
65. МД СЗ її	1(-)45,00		
66. Відношення 65 до 63	1(-)58,00		
67. Відношення 65 до 64	1(-)94,00		
68. ШВК плечової	2(77,5-86)81,75		
69. ШНК її	2(69-69,5)69,25		
70. Ширина нижнього суглобового блоку (далі – ШБЛ) її	2(64,5-65)64,75		
71. МВБЛ її	4(46-52,5)48,625±1,66		
72. Найменша висота посередині блоку її	2(32-34)33,00		
73. Відношення 71 до 70	2(71,5-72,5)72,00		
74. Відношення 72 до 70	2(49-52,5)50,75		
75. ШВК променевої	2(69-70)69,50		
76. Ширина ВСП її	2(64,5-65)64,75		
77. МП ВСП її	2(35-35)35,00		
78. ЛП ВСП її	2(28,5-28,5)28,50		
79. ШД її	2(36-38)37,00		1(-)50,00
80. ШНК її	1(-)63,50		1(-)88,00
81. ШБЛ її	1(-)53,50		
82. Відношення 77 до 76	2(54-54,5)54,25		
83. Відношення 78 до 77	2(81,5-81,5)81,50		
84. Ширина горбистості ліктьової	1(-)29,50		

85. ПДВ п'ясткової	1(-)209,00 ³		
86. ЗД її	1(-)200,00		
87. ШВК її	2(46-46)46,00		
88. ПВК її	2(31-32,5)31,75		
89. ШД її	2(30-31)30,50		
90. ПД її	1(-)21,50		
91. ШНК її	1(-)46,00		
92. ПНК її	1(-)35,00		
93. Відношення 37 до 35	1(-)35,00		
94. Відношення 39 до 35	1(-)14,80		
95. Відношення 41 до 35	1(-)22,00		
96. Відношення 38 до 37	2(67,5-70,5)69,00		
97. Відношення 40 до 39	1(-)69,50		
98. Відношення 42 до 41	1(-)76,00		
99. Індекс гребеня її	1(-)84,50		
100. Довжина кульшової западини тазу	1(-)69,50		
101. Ширина кульшової западини його	1(-)63,00		
102. ШД великогомілкової	1(-)38,00		
103. ШНК її	2(68-74,5)71,25		
104. ПНК її	2(41,5-44)42,75		
105. Відношення 104 до 103	2(59-61)60,00		
106. Висота таранної	3(51,5-56,5)54,33		
107. ШНК її	3(49-53)51,33		
108. Відношення 107 до 106	3(92-96,5)94,25		
109. ПДВ п'ясткової	1(-)101,00		
110. Ширина на рівні вінцевого відростку її	2(41,5-43)42,25		
111. Поперечник там же її	2(45-49)47,00		
112. ПДВ плеснової	1(-)248,50 ³		
113. ЗД її	1(-)241,50		
114. ШВК її	1(-)45,50		
115. ПВК її	1(-)44,00		
116. ШД її	1(-)28,50		
117. ПД її	1(-)24,00		
118. ШНК її	2(45-47,5)46,25		
119. ПНК її	2(35,5-36,5)36,00		
120. Відношення 114 до 112	1(-)18,50		
121. Відношення 116 до 112	1(-)11,50		
122. Відношення 118 до 112	1(-)18,00		
123. Відношення 116 до 113	1(-)11,80		
124. Відношення 115 до 114	1(-)96,50		
125. Відношення 117 до 116	1(-)84,00		
126. Відношення 119 до 118	2(77-79)78,00		
127. Індекс гребеня її	2(81-84,5)82,75		
128. ПДВ І фаланги задньої	1(-)82,00 ⁴		
129. ДСРЛ її	1(-)74,50		
130. ШВК її	1(-)52,50		
131. ШД її	1(-)34,50		
132. ПД її	1(-)20,00		
133. ШБЛ її	1(-)44,50		
134. Поперечник нижнього суглобового блоку її	1(-)25,00		
135. Відношення 130 до 128	1(-)64,00		
136. Відношення 131 до 128	1(-)42,00		
137. Відношення 133 до 128	1(-)54,50		
138. Відношення 132 до 131	1(-)58,00		
139. Відношення 134 до 133	1(-)56,00		
140. Довжина переднього краю III фаланги задньої	1(-)49,00		
141. Ширина її	1(-)73,50		
142. Висота її	1(-)27,00		
143. Відношення 141 до 140	1(-)150,00		
144. Відношення 142 до 140	1(-)55,00		
145. Відношення 142 до 141	1(-)36,50		
146. Висота в холці (в см)	2(128-128,5)128,25		

² Від самки.

³ Від дрібного (висота в холці 128,5 см) тонкононого коня.

⁴ Від напівтонкононого коня.

Таблиця 3

Співвідношення між ссавцями з поселення Поле 2-ї бригади

Вид	Кістки		Особини	
	Абс.	%	Абс.	%
1. Свійські				
Бик свійський <i>Bos taurus</i> L.	31	18	4	25
Вівця свійська <i>Ovis aries</i> L.	7	4	1	6,25
Вівця та коза <i>Ovis et Capra</i>	9	5	1	6,25
Свиня свійська <i>Sus domestica</i> Gray	16	10	4	25
Кінь свійський <i>Equus caballus</i> L.	105	62	5	31,25
Собака свійський <i>Canis familiaris</i> l.	1	1	1	6,25
Разом	169	100	16	100
2. Дикі				
Зубр <i>Bison bonasus</i> L.	1	100	1	100
Разом	1	100	1	100
3. Співвідношення між свійськими та дикими				
Свійські	169	99	16	94
Дикі	1	1	1	6
Разом	170	100	17	100

Палеоетноботанічні дослідження¹

Заняття осілого населення скіфського часу землеробством вже давно не ставиться дослідниками під сумнів. Підтвердження цьому знаходимо й у свідченнях Геродота (*Herod.*, IV, 17), який навів легенду про походження скіфів, де згадані, зокрема, рало та ярмо. Також у Геродота є згадки про вирощування проса (а також конопель) у скіфів (*Herod.*, IV, 17). Не є винятком у відношенні існування землеробства і давні мешканці Більського городища. Так, у ході досліджень 1981 р. експедицією під керівництвом Б. А. Шрамка в одній із ям VI–V ст. до н. е. на Східному укріпленні було виявлено культовий комплекс глиняних моделей, у тому числі рала, ярма і великої кількості фігурок свійських тварин (*Шрамко 1984; 1996*). Крім того, за час досліджень Більського городища виявлено велику кількість знарядь для збирання врожаю (*Шрамко 1987*, с. 87, рис. 35); відтоді й дотепер їх кількість суттєво зросла. Не дивно, що й знаряддя для переробки врожаю (зернотерки) також широко відомі на пам'ятках скіфського часу (див.: *Шрамко 1987*). Існують також і дослідження палеоетноботанічних матеріалів, що походять з Більського городища. Чи не перші такі палеоетноботанічні матеріали, опубліковані Б. А. Шрамком, походять із розкопок кінця 1960-х рр. Так, було оприлюднено знахідку обгорілих зерен, зразок 1 (№ 508/19-68; яма 3, зольник 19, Західне укріплення, друга половина VII ст. до н. е.) та відбитків на кераміці; зразок 2 (№ 206/19-67; яма 1, те саме) (*Шрамко 1973*, S. 154–157) за визначенням співробітників Всесоюзного інституту рослинництва – М. М. Якубцинер, Р. Х. Макашева, М. В. Лук'янова, В. Н. Лисова і Р. А. Удачина. В 1970-х рр. на пропозицію Б. А. Шрамка визначила склад обвуглених зернівок з ями 3, зольника 19 (друга половина VII ст. до н. е.) та з ями 1 того самого зольника співробітниця Ботанічного саду Молдавської РСР З. В. Янушевич. Дослідниця опрацювала обгорілі зерна об'ємом близько 600 см³ з проб 235/19-67 (яма 1, те саме), 508/19-68 (яма 3) (*Шрамко, Янушевич 1985*, с. 50–55; *Янушевич 1986*, с. 23–29). У цій суміші переважали зернівки двох зернових культур: пшениці двозернянки (47 од.) та ячменю плівчастого (42 од.). Невелику домішку складала зернівка пшениці спельти, пшениць м'яких голозерних, ячменю голозерного та насінин гороху. Знайдено також насінини трьох бур'янових рослин: мишію (*Setaria sp.*), гірчака березкоподібного (*Polygonum convolvulus*), споришу звичайного (*Polygonum aviculare*).

Крім цього, З. В. Янушевич, проаналізувала також палеоботанічні матеріали з городищ Трахтемирівське, Коломацьке та деяких поселень Лівобережного Лісостепу. У матеріалах з городища Коломацьке також переважали зернівки пшениці двозернянки, з кургану 1 в урочищі Осняги – зернівки пшениці двозернянки та пшениці спельти, з селища у с. Мала Рублівка – зернівки жита (*Шрамко, Янушевич 1985; Янушевич 1986*, с. 23–31). Про обвуглене просо з Більського городища згадував лише Б. О. Шрамко. А от серед відбитків на фрагментах кераміки просо абсолютно переважає. Наприклад, на 15 фрагментах з Більського городища знайдено 85 відбитків зернівок проса та лише 8 відбитків зернівок ячменю плівчастого, 2 відбитки пшениці двозернянки, 1 відбиток насінини гороху (*Шрамко, Янушевич 1985; Янушевич 1986*, с. 32). Таке саме співвідношення зафіксовано і серед відбитків зернівок на фрагментах кераміки з Коломацького городища, городища Циркуни і селищ Лихачівка, Мисове.

На підставі цих досліджень З. В. Янушевич дійшла висновку, що головними рослинами, що їх вирощували племена скіфського часу Лісостепу, були пшениця двозернянка, просо та ячмінь плівчастий. До цього списку вона ще включила пшениці м'які голозерні, жито, горох

¹ Матеріали були проаналізовані у різні роки; тут вони подаються у хронологічній послідовності проведення археологічних розкопок.

і коноплі (Ковпаненко, Янушевич 1975, с. 148–150; Janushevich 1981, s. 87–93; Шрамко, Янушевич 1985) Та згодом З. В. Янушевич висловила сумнів щодо м'яких голозерних пшениць: «Голозерная пшеница в отпечатках на керамике на скифских поселениях пока не обнаружена, отсутствует она и в сколько-нибудь значительном количестве среди обугленных остатков зерна» (Янушевич 1986, с. 35). Знахідки цих пшениць дуже незначні. Так, в матеріалах Трахтемирівського городища виявлено лише три відбитки, а серед маси обугленого зерна з Більського городища знайдено 2 зернівки м'яких голозерних пшениць (*Triticum aestivum-comtractum*). Ця незначна кількість у подальших працях зовсім не згадується, а основними культурними рослинами названі півчастий ячмінь, пшениця двозернянка (полба) та просо, доповнює цей список жито і горох. М'які голозерні пшениці, як уважала дослідниця, на той час були бур'янами серед посівів пшениці двозернянки та ячменю півчастого (Янушевич 1986, с. 35).

В Інституті археології НАН України у 1980–1990-х рр. були продовжені роботи з вивчення рослинних решток та їх відбитків з розкопок пам'яток скіфського часу Лісостепу. Отримано дані з поселень VII–VI ст. до н. е. Іване-Пусте, Залісся з Тернопільщини та Мачухи (VII–VI ст. до н. е.), Свиридівка (VI–IV ст. до н. е.), Глинського (VI–IV ст. до н. е.) і Книшівського городищ (VII–III ст. до н. е.) Полтавської та Сумської областей, з Мотронинського городища. На поселеннях Глинськ, Мачухи і Свиридівка (розкопки А. В. Гейка) вивчено відбитки рослинного походження на фрагментах стінок та денечь різноманітного посуду. Найбільша кількість зафіксованих відбитків належала зернівкам проса. Зафіксовані також відбитки зернівок пшениці двозернянки, ячменю півчастого, ячменю голозерного. На Книшівському городищі (розкопки П. Я. Гавриша) у заповненні ями 131 основну масу склали обуглені зернівки півчастого ячменю (1996 зернівок) з незначною домішкою поодиноких зернівок пшениці двозернянки та ячменю голозерного (*Hordeum vulgare var. coeleste*) (Пашкевич, Гейко 1998, с. 38–40). Серед маси обугленого зерна з поселення Іване-Пусте переважали зернівки проса. Там же були зернівки ячменю півчастого, півчастих пшениць – двозернянки, однозернянки та спельти, м'яких голозерних пшениць, серед бобових – насіння гороху та сочевиці (*Lens culinaris*), а з технічних виявлено також насіння льону (*Linum usitatissimum*). Чотири зразки з поселення Залісся містили обуглені зернівки проса загальним об'ємом 12,2 мл. Ще два зразки склалися з суміші насіння льону та зернівок жита, півчастого ячменю, пшениці двозернянки, пшениці м'якої і насіння сочевиці.

У матеріалах з Мотронинського городища найбільша кількість відбитків належить зернівкам проса. Разом із відбитками зернівок траплялися відбитки соломи, листя та півок, тобто полови. Друге місце посідають відбитки зернівок ячменю півчастого. На третьому місці за кількістю відбитків знаходиться пшениця. У трьох випадках це були зернівки пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum s. l.*), у двох – півчастої пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*). Відбитки зернівок пшениць м'яких голозерних передають їх характерну округлу форму з середніми розмірами 6,2 × 3,6 мм (Пашкевич 2001).

Отже, досліджені матеріали дали можливість підтвердити висновки З. В. Янушевич про те, що головними рослинами, вирощуваними населенням скіфського часу на території Лісостепу України у VII–III ст. до н. е. були пшениця двозернянка, просо та ячмінь півчастий. До цього списку ще можна включити пшеницю спельту й жито; сочевицю й горох; льон та коноплі. Питання про вирощування голозерних пшениць залишається відкритим. Лише подальше накопичення матеріалів дозволить зі впевненістю відповісти на питання – чи були ці пшениці бур'янами в посівах інших зернових культур, чи їх вирощували.

На Більському городищі дослідження палеоетноботанічних матеріалів поновлено у 1990-х рр. під час роботи Українсько-Німецької археологічної експедиції. Матеріали для палеоетноботанічних досліджень частково відбирав С. А. Скорий за 1993, 1999–2001, 2004 рр., визначення здійснила Г. О. Пашкевич (Пашкевич 2005, с. 90–96). Збір даних за 2000, 2001, 2008 рр. провів С. А. Горбаненко, визначення здійснила Г. О. Пашкевич.

Більське городище, розкопки 1993 р. Матеріали надійшли з *курганів 1 і 2, рову 13*. Переглянуто 2 фрагменти денця: фр. б/н з кургану 1 – по всій поверхні сліди рослинної суміші, серед якої є відбитки зернівок: ячменю (*Hordeum vulgare*) – 1, проса (*Panicum miliaceum*) – 1; фр. б/н з кургану 2 – відбитки 3 зернівок проса.

Разом відбитків: 4 проса, 1 ячменю.

Крім того, на аналіз надійшла аморфна маса темно-коричневого кольору масою близько 1 кг із заповнення черепа (теляти-?), з *поховання 1 кургану 1/1993 р.* Дослідження під мікроскопом виявило наявність рослинних уламків невідомого походження, серед яких є виразні квіткові плівки мишію сизого *Setaria glauca* й кілька його ж зернівок.

У 1993, 2000–2001 рр. в ур. **Перецепине** на Більському городищі експедицією ЦОДПА під керівництвом О. Б. Супруненка та І. М. Кулатової проводились археологічні дослідження курганного могильника скіфського часу. Під час розвідок та розкопок були знайдені фрагменти кераміки з порожнинами. При дослідженні їх у лабораторних умовах під мікроскопом виявилось, що вони утворились в результаті потрапляння зернівок у глиняне тісто.

На аналіз надано 5 фрагментів кераміки з розкопок 2000 р. На 3-х з них було виявлено 5 відбитків зернівок культурних рослин, відомості про які частково опубліковано (*Пашкевич, Горбаненко 2010*).

Поховання № 2/2000: 1) відбиток зернівки проса розмірами: 2,0 × 1,5 мм; 2) відбиток зернівки проса розмірами: 2,0 × 1,8 мм.

Поховання № 4/2000: 1) відбиток зернівки проса розмірами: 2,0 × 1,6 мм; 2) відбиток зернівки ячменю плівчастого розмірами: 7,0 × 2 мм; 3) відбиток зернівки пшениці двозернянки розмірами: 6,2 × 2,4 мм.

Усі відбитки знаходилися на денцях ліпного посуду.

На аналіз також було надано 5 виробів з глини із курганів 2 і 3 з розкопок 2001 р. На 4-х з них було виявлено відбитки зернівок культурних рослин:

Курган № 2/2001: 1) відбиток зернівки ячменю голозерного (*Hordeum vulgare var. coeleste*); 2) 2 відбитки зернівки пшениць голозерних.

Курган № 3/2001: 1) 6 відбитків зернівок проса розмірами: 1,9–2,2 × 1,4–1,8 мм; 2) відбиток зернівки ячменю плівчастого.

Отже, на 7 з 10 наданих на аналіз глиняних виробів з курганного могильника в ур. Перецепине виявлено відбитки зернівок культурних рослин: проса (9), ячменю плівчастого (2), ячменю голозерного (1), пшениці двозернянки (1), пшениці голозерної (1), а також кілька зернівок бур'яну мишію сизого.

Матеріали зберігаються в фондах ІКЗ «Більськ».

Під час робіт на Більському городищі Українсько-німецької експедиції неодноразово відбиралися зразки для палеоетноботанічних досліджень.

У 1999 р. з розкопок в ур. **Лісовий Кут** у межах Великого укріплення Більського городища, розкоп 1 (початок V ст. до н. е.; роботи С. А. Скорого) відібрано 15 фрагментів кераміки, імовірно, з відбитками рослинного походження. На восьми з них виявлені відбитки.

Фр. 39 – відбиток зернівки пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*) на зовнішній поверхні денця; фр. 126 – відбиток колоска пшениці двозернянки на зовнішній поверхні денця; фр. 144 – відбитки 3 зернівок проса посівного на зовнішній поверхні денця і зсередини; фр. 186 – відбиток насінини вики ервілії (*Vicia ervilia*) на зовнішній поверхні денця; фр. 189 – відбиток зернівки проса посівного на внутрішній поверхні денця; фр. 261 – відбитки 2 зернівок ячменю плівчастого на зовнішній поверхні денця; фр. 263 – відбиток зернівки пшениці двозернянки на зовнішній поверхні денця; фр. 275 – відбиток колоска пшениці двозернянки на зовнішній поверхні денця.

Таким чином, у матеріалах з розкопок 1999 р. зафіксовано відбитки зернівок пшениці двозернянки (2); 2 колоски цієї ж пшениці двозернянки; зернівок ячменю плівчастого (2); зернівок проса посівного (4); насінини вики ервілії (1).

У 2000 р. продовжено дослідження в ур. Лісовий Кут (розкопки С. А. Скорого), де з розкопу 1, приміщення 3, переглянуто 7 денець, імовірно, з відбитками рослинного походження.

Фр. 261 – відбитки 3 зернівок ячменю плівчастого; фр. 275 – невизначений фрагмент кісточки сливи (*Prunus* sp?) розмірами 12 × 6 мм.

У 2001 р. з досліджень селища в ур. Лісовий Кут (розкопки С. А. Скорого), з розкопу 1, садиби 1, відібрано 18 фрагментів денець, імовірно, з відбитками рослинного походження. На чотирьох з них на зовнішній поверхні виявлено відбитки зернівок, лусочок і уламків соломин.

Фр. 49 – відбиток зернівки проса посівного; фр. 63/3 – відбитки 2 зернівок проса посівного; фр. б/н – відбитки 4 зернівок проса посівного і зернівки бур'янової рослини проса курячого (*Echinochloa crusgalli*); фр. б/н – 2 зернівок проса посівного, 1 зернівки пшениць м'яких голозерних (*T. aestivum* s. l.).

Отже, результати досліджень матеріалів з розкопок 2001 р. такі: виявлено відбитки зернівок проса посівного (9), пшениць м'яких голозерних (1), бур'янової рослини проса курячого.

У 2004 р. з досліджень палеоетноботанічних матеріалів з розкопок поселення в ур. Лісовий Кут (розкопки С. А. Скорого) для аналізу надано 18 фрагментів денець. На семи з них були наявні виразні відбитки зернівок культурних рослин та насіння бур'янів. Відбитки зернівок і супутніх їм лусочок знаходилися, як правило, на зовнішній поверхні денець.

Фр. 6 – відбитки 6 зернівок проса посівного; фр. 7 – 2 зернівок проса посівного; фр. 10 – 3 зернівок проса посівного; фр. 24 – 2 зернівок проса посівного; фр. 35 – зернівки проса посівного; фр. 54 – 5 зернівок проса посівного; фр. 18 – насінини підмаренника чіпкого (*Galium aparine*).

Отже, на 6 денцях виявлено виразні відбитки зернівок проса посівного (16), на одному – відбиток насінини бур'янової рослини підмаренника чіпкого.

Загальна кількість матеріалів, досліджених із розкопок 1999–2001, 2004 рр. в ур. Лісовий Кут становить 58 фрагментів переважно денець. З них на 21 виявлено відбитки зернівок культурних рослин та насіння, а також насінин бур'янових рослин. Переважну більшість становлять відбитки зернівок проса посівного (33), що, зважаючи на надані матеріали (денеця, під які робилася підсипка, в основному із зернівок проса) не викликає подиву.

Знаходження відбитків зернівок на кераміці пов'язано з технологічними прийомами, а саме – підсипкою зернівок під виготовлений сирий посуд для запобігання його прилипання до підставки та додаванням рослинної маси в глину при виготовленні посуду.

Для давніх землеробських племен додавання рослинних решток в глину під час виготовлення ліпного посуду та обмазки було поширеним технологічним прийомом. Завдяки цьому збільшувалась пластичність глиняного тіста, зменшувалась можливість зсідання готового посуду та обмазки при їх підсушуванні і випалюванні (Бобринський 1978, с. 90–91, 101–102). Ці прийоми були характерними для племен, які виготовляли посуд вручну в хатніх умовах. Як влучно висловився Р. Денелл, одні й ті самі руки ліпили горщики і збирали врожай (Denell 1972, р. 151). Отже, є підстава стверджувати, що відбитки рослинного походження дають надійну інформацію щодо рослин, вживаних у минулому.

Крім проса, виявлено відбитки зернівок: пшениці двозернянки (2 зернівки і 2 колоски), ячменю плівчастого (6); пшениць голозерних (1), насінини вики ервілії (1). З бур'янових рослин виявлено відбитки проса курячого і підмаренника чіпкого (по 1 од.). З фруктових – імовірний відбиток кісточки сливи (розкопки 2000 р.).

Ці матеріали зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ» та ІА НАН України.

У листопаді–грудні 2008 р. на Більському городищі експедицією ЦОДПА під керівництвом О. Б. Супруненка проводились науково-рятивні дослідження поселення в ур. **Поле**

2-ї бригади (цю назву дав ще Б. А. Шрамко) кінця V–IV ст. до н. е. У ході досліджень було виявлено *яму 19*, в якій знаходилися глиняні «хлібці» (інв. № 75–95) – 21 прим. (попереднє повідомлення включене до відповідної статті О. Б. Супруненка (*Супруненко 2013*, с. 70–73)).

Усі «хлібці» мали розміри 10–15 см; візуальний аналіз показав, що вони виготовлені з глини із великою домішкою органічної речовини. Складалося враження, що «хлібці» взагалі не були обпалені, або випал був дуже слабкий – глиняне тісто крихке, за структурою (і випалом) нагадувало глиняну обмазку.

Крім того, не полишає відчуття, що «хлібці» ліпилися поспіхом – аби лише надати їм видовжено-овальної форми (близької до яйця). Поверхня не вирівнювалася і не загладжувалася. Так, на №№ 84, 93 виявлено навіть відбитки пальців. На № 84 помітно заглиблення з відбитками жмутка трави. Можливо, це було певною «окрасою». У такому випадку взагалі не може йти мови про повний випал.

Результати аналізу показали, що зовнішня поверхня рясно вкрита відбитками зерновок і проса. Також вони виявлені і на зламах. Отже, при підготовці глиняного тіста зернівки проса просто були досипані в глину і перемішані.

Імовірно, це має свідчити про певні культові дії, пов'язані з родючістю та врожайністю (див. вище, розд. 3).

Крім «хлібців» на аналіз було надано супутню кераміку з *ями 19*. Фр. 96 – частина стінки та вінця. Виявлено відбиток, імовірно, зернівки пшениць голозерних; фр. 97 – денце невеликих розмірів, рясно вкрите відбитками плівок проса. Також виявлено 4 відбитки зернівок проса.

Проаналізовано також керамічні матеріали з інших об'єктів.

Яма 1 – фр. 4, денце, рясно вкрите відбитками плівок проса.

Яма 3 – фр. 12, денце, виявлено відбиток зернівки ячменю плівчастого; фр. 17, жаровня, рясно вкрита відбитками трави, полови.

Яма 10 – фр. 105, денце, рясно вкрите відбитками плівок та зернівок проса; фр. 109, приденна частина, виявлено відбиток зернівки проса.

Яма 13 – фр. 58, денце, рясно вкрите відбитками плівок проса; виявлено також відбиток зернівки ячменю плівчастого, 2 відбитки зернівок проса та, імовірно, відбиток горішка конопель (*Cannabis sativa*). Фр. 59 – денце, рясно вкрите відбитками плівок проса; виявлено також відбиток зернівки проса. Фр. 60, стінка, орнамент; виявлено відбиток зернівки проса.

Яма 15 – фр. 70, вінце, виявлено відбиток зернівки проса, та, імовірно, пшениць голозерних.

Об'єкт 9 – фр. 25, вінце, виявлено відбиток зернівки проса, 2 відбитки зернівок ячменю плівчастого, та, імовірно, пшениці однозернянки (*T. monococcum*). Фр. 28, денце, вкрите відбитками плівок проса. Виявлено відбиток зернівки проса, та, імовірно, зернівки пшениць голозерних, відбиток горішка конопель (*Cannabis sativa*).

Об'єкт 11 – фр. 49, денце, рясно вкрите відбитками плівок проса; також виявлено 5 відбитків зернівок проса.

Об'єкт 12 – фр. 53, денце, рясно вкрите відбитками плівок проса.

Аналіз матеріалів з інших об'єктів (об'єкти 3, 8, 10, 13, 15; ями 4, 10, 11, 12, 16, 23; поховання 2) результатів не дав.

Отже, на наданих на аналіз глиняних виробих з ур. Поле 2-ї бригади виявлено відбитки зернівок культурних рослин: проса (17), ячменю плівчастого (3), пшениць голозерних (3-?), пшениці однозернянки (1-?) та горішків конопель (2). Кількість відбитків проса на «хлібцях» не підраховувалася.

Матеріали зберігаються в фондах ІКЗ «Більськ».

Подібні глиняні «хлібці» були знайдені під час розкопок культового комплексу під зольником № 2 на поселенні Горіховий Гай 2 біля с. Протопопівка Дергачівського району Харківської обл. (VI ст. до н. е.) експедицією ХНУ ім. В. Н. Каразіна під керівництвом Д. С. Гречка.

Знайдено близько ста «хлібців», виготовлених із глини з домішкою рослинної маси. Для палеоетноботанічного дослідження відібрано 48 цілих «хлібців», на яких зафіксовані відбитки соломин, колоскових та квіткових плівок. Відбитки зернівок знайдено лише на шести виробках. Крім відбитків зернівок проса, знайдено ще відбитки зернівки пшениці двозернянки та спельти, ячменя плівчастого (*Гречко, Пашкевич 2006*). Проаналізовано також «хлібці» з Мотронинського городища.

У 2013 р. в ході дослідження на **Східному укріпленні Більського городища** археологічною експедицією під керівництвом І. Б. Шрамко на *розкопі 35, яма 20*, виявлені обгорілі макрорештки зернівок культурних рослин. Проба перебувала під дією вогню (пожежі-?), завдяки чому і була законсервована та збереглася до наших днів. Складалася з обгорілих зернівок проса; інших домішок (зернівок культурних рослин або бур'янів) не виявлено.

Зернівки не очищені від лусочок. Із їх маси утворилися характерні грудочки (знахідки таких грудочок широко відомі з матеріалів усіх «землеробських» культур) через те, що у результаті дії вогню лусочки проса добре спікаються між собою; нині проба майже розсипалася на окремі зернівки. З огляду на це, можна припустити, що ця проба перебувала під дією вогню не дуже тривалий час.

Матеріали зберігаються в фондах Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

* * *

Зважаючи на вибіркковість і несистемне вивчення описаних вище палеоетноботанічних матеріалів з Більського городища, їх статистичний аналіз поки що залишається неможливим. За результатами порівняльного аналізу (див., напр.: *Янушевич 1976; 1986; Janushevich 1981; Шрамко, Янушевич 1985; Гаврилюк, Пашкевич 1991; Pashkevich 1983; 1984; Лебедева 2001*, та ін.), можемо констатувати, що, як і загалом на скіфських пам'ятках, широко представлені зернівки проса, пшениці плівчастої двозернянки, ячменю плівчастого. Можливо, до складу рослин, вживаних мешканцями городищ скіфського часу, можна зарахувати ще бобові рослини: віку ервілію й горох, а з технічних – коноплі.

Усі три головні для населення скіфського часу зернові культури – просо, пшениця двозернянка та ячмінь плівчастий мають такі спільні агробіологічні властивості, як стійкість до погодних умов, витривалість, непримхливість до якості ґрунтів. Плівчастий ячмінь, як і просо, швидко досягає і може давати по два врожаї на рік. До того ж, ячмінь не тільки зернова культура, а ще й фуражна, і може використовуватись для відгодівлі коней та свиней. У середньовіччі ячмінь мав навіть назву «кінського». Використовують у господарстві також і відходи від обмолоту, оскільки солома і полова мають добрі харчові якості, за якими наближаються до сіна (*Растениеводство 1986, с. 124*).

Просо було не тільки у списку головних вирощуваних зернових культур, а й використовувалось, як свідчать знахідки відбитків його зернівок та решток від обмолоту на фрагментах кераміки та «хлібцях», як домішки в глиняне тісто під час виготовлення посуду. Таке використання проса обумовило найбільшу кількість відбитків його зернівок, порівняно з іншими культурними рослинами. Виникає питання: чи займало просо одне з провідних місць серед вирощуваних рослин? Існуючі палеоетноботанічні дані свідчать, що просо в останніх століттях I тис. до н. е. та в перших століттях н. е. було добре відомою культурною рослиною, перш за все, у Східній і Центральній Європі. Обвуглені зернівки проса та відбитки його зернівок знайдені в матеріалах із території Словаччини (*Hajnalová 1975, s. 38–39; 1989, s. 29*), Німеччини (*Knörzer 1991, s. 196–197*), Польщі (*Gizbert, Wozniak 1964, s. 76; Wasylkova 1984, p. 261*). Найбільші його знахідки зафіксовано в Польщі. Тобто, простежується певна закономірність – значення проса зменшується при просуванні зі сходу на захід.

Серед культурних рослин Степової Скіфії у період V–IV ст. до н. е. просо також відіграло важливу роль (*Pashkevich 1984, p. 282; Гаврилюк, Пашкевич 1991, с. 57–59*).

Очевидно, що причина такого значення проса полягала в його певних агробіологічних особливостях. Просо має короткий вегетаційний період (60–90 днів), тому є доброю культурою для районів з короткими вегетаційним періодом та дощовим сезоном. Перевагу віддає родючим, добре зволуженим ґрунтам. Просо – рослина, що погано росте в умовах забур'янення, тому в минулому давало добрі врожаї лише в місцях, звільнених від лісу (підсіка) чи від степової рослинності (цілина). До того ж, зерно, зібране на підсіках, було чистішим від бур'янів, мало добру схожість, морозостійкість. Можливо, з цих причин на території Правобережної України довго, аж до початку ХХ ст., існувало підсічне землеробство і просо було однією з головних зернових культур (Петров 1968, с. 173). Завдяки швидкому досягненню, просо можна використати для пересіву у випадках вимерзання пшениці або ячменю. Важливим при цьому є те, що терміни посіву можуть бути пізніми. Кількість насіння, необхідна для пересіву, невелика. За підрахунками Колумелли, проса треба було в 20 разів менше від середньої норми посіву пшениці й у 40 разів менше норми посіву полби.

Просо походить з Південно-Східної Азії, звідки потрапило до Європи з кочовими племенами (Жуковський 1964, с. 229). Певно, що привабливими для цих племен були, перш за все, такі якості, як швидкість та легкість приготування їжі з пшона (тобто, обтовченого проса). Каша з пшона приємна на смак і швидко готується, а з борошна робили коржі. Крім того, вироби з пшона дуже поживні. Адаже за кількістю білків (12–14 %) пшона займає одне з перших місць серед інших круп.

М. І. Вавілов також визначав просо як улюблений злак кочівників і саме з ними пов'язує його появу в Європі (Вавілов 1987, с. 65): «Просо может высеваться очень поздно, в разные периоды и не связывать кочевников. Для посева ... требуется очень малое количество семян; просо чрезвычайно транспортабельно, необычайно засухоустойчиво, идет даже на песчаных почвах ... и поэтому является до сих пор непременным атрибутом кочевого хозяйства полупустынных районов Азии и юго-востока европейской части РФ». Описуючи різні форми господарства в афганських племен, М. І. Вавілов зазначав: «Даже кочевники занимались земледелием, особенно при длительных перекочевках с юга страны на север» (Вавілов 1987, с. 105–106) і підкреслював зручність проса як посівної культури: «... небольшое количество по весу семян для посева на га, и в то же время невзыскательность к условиям. Поэтому просо – это спутник кочевых и полукочевых племен» (Вавілов, Букиннич 1959).

Зараз просо росте переважно у Східній та Центральній Азії, Індії. Дикі родичі до цього часу невідомі. У то й же час, бур'янові форми проса *Panicum miliaceum* subsp. *ruderale* широко розповсюджені у Центральній Азії від Арало-Каспійського басейну на заході до Монголії на сході. Ще в недавні часи ці бур'яни поширились з Центральної Азії до Європи та Північної Америки. Можливо, що Центральна Азія була місцем, де саме і з'явилося культурне просо (*Panicum miliaceum*) (Zohary, Hopf 2000, p. 83).

На території України просо почали культивувати з неоліту, проте, порівняно з ячменем та пшеницею, в зовсім невеликій кількості. Значно збільшується його значення в епоху бронзи та раннього заліза, розширюється і територія посівів. Для цього періоду його знахідки відомі, крім степової, також з лісостепової і лісової зон.

У господарстві використовується солома та полова – на годівлю худобі, а зернівки – для годівлі птахів. Перші писемні свідчення про використання проса кочівниками наводить Пліній, який повідомляв, що сармати готували з пшона кашу та смачний хліб: «просо особливо любляють у Кампанії, де з нього роблять особливо білу кашу. Готують з нього і дуже смачний хліб. Сарматські племена головним чином їдять цю кашу, а також сиру муку, з додаванням кобилячого молока або крові, пущеної з жил на стегні у коня. Ефіопи не знають ніяких злаків, окрім проса та ячменю» (Plin., с. 312).

За Колумеллою, «з проса готують хліб, який можна не без задоволення їсти, поки він ще не захолов. З могару, якщо його обтовкти та відсіяти від висівок, а також із пшона виходить

каша, в якій завгодно кількості; вона навіть смачна, особливо з молоком» (*Колумелла, II, 9, 19*).

За свідцтвами давньогрецьких авторів, у I ст. н. е. просо та могогар були в числі провідних зернових культур. Страбон називав просо однією з головних культур типової кампанської сівозміни після полби. Про надійність проса він писав так: «... наймогутніший засіб проти голоду, тому що просо стійке проти всілякої погоди і в ньому ніколи не буває недоліку, хоча б інший хліб погано вродився» (цит. за: *Кузищин 1968, с. 111, 113*).

Важливим моментом, на якому також хотілося б акцентувати увагу, що знахідок, які б засвідчували існування привласнюючої галузі господарювання – збиральництва, з-поміж археологічних матеріалів, надзвичайно мало. Так, досі чи не єдиний (відомий нам) випадок, що засвідчує існування цієї галузі, виявлення шкаралупи ліщини з ями 3 зольника 19 Західного укріплення Більського городища (розкопки Б. А. Шрамка 1968 р.) (*Шрамко, Янушевич 1985, с. 50*). У цьому контексті вважаємо надзвичайно важливою знахідку імовірного відбитка кісточки сливи, оскільки вона підтверджує існування збиральництва й розширює асортимент «дарів природи», яким давні мешканці віддавали свої вподобання. До числа рослин, які могли збирати, слід віднести також куряче просо (*Echinochloa crusgalli*). Зернівки цієї рослини збирали і використовували в їжу, особливо в скрутні часи (*Рева М., Рева Н. 1976*).

Для неупереджених висновків відносно значення проса у господарстві племен скіфського часу необхідне проведення системних пошуків, у тому числі – тотального перегляду виробів з глини з метою зняття відбитків зернівок, а також запровадження флотації з об'єктів, пов'язаних із життєдіяльністю населення скіфського часу.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Література

- Алексеев В. П., Дебец Г. Ф.* Краниометрия. Методика антропологических исследований. – Москва: Наука, **1964**. – 127 с.
- Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья // Свод археологических источников. – М.: Наука, **1978**. – Вып. Г 1-12. – 104 с.
- Артемов А. В.* Изучение антропологических коллекций из раскопок курганов скифского времени у Бельська // АБУ 2001 – 2002 рр. – Київ: ІА НАНУ, **2003**. – С. 335–339.
- Артемов А. В.* Заболевание зубов населения Бельского городища скифского времени // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – Київ; Полтава, **2012**. – С. 54–55.
- Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В.* Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). – Киев, **2000**. – 244 с.
- Белан Н. Г.* Фауна Трахтемирівського городища // Археологія. – **1982**. – № 38. – С. 50–63.
- Білозор В. П.* Про жертвовники з людськими черепами в ур. Царина на Більському городищі // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології: матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, **2004**. – С. 9–10.
- Більське городище* – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, **2001**. – № 2 (10). – Додаток 1 і 2 до Рішення Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 року. – С. 4–8.
- Белозор В. П.* О зольниках раннего железного века // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – Київ; Полтава, **2012**. – С. 19–21.
- Белозор В. П.* О характерных чертах домостроительства Бельского городища // Феномен Більського городища 2014. – Київ; Полтава, **2014**. – С. 24–25.
- Белозор В. П., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Раскопки зольника на Бельском городище // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова). – Запорожье, **1999**. – С. 30–35.
- Бессонова С. С.* Центральный зольник Мотронинского городища // Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. – Москва, **1999**. – С. 113–126.
- Бессонова С. С., Скорый С. А.* Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.). – Киев; Краков, **2001**. – 239 с.
- Більське городище* в наукових працях Б. А. Шрамка / Укл. С. А. Задніков, І. Б. Шрамко. – Котельва; Харків, **2016**. – 606 с.
- Білоусько О. А., Супруненко О. Б.* Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V століття): підручник. – Полтава: Оріяна, **2004**. – 160, 4 с.
- Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. – Москва: Наука, **1978**. – 272 с.
- Бойко Ю. Н.* Социальный состав населения бассейна р. Ворсклы в скифское время (VII–III вв. до н. э.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, **1986**. – 19 с.
- Бойко Ю. Н.* Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) // Древности. – Харьков, **1994**. – С. 29–42.

- Бойко Ю. М.** Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби. – Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПіК; ІКЗ «Більськ», 2017. – 188 с.
- Бондаренко В. Л.** Остеологические материалы из зольников № 1 и № 3 в урочище «Царина» Бельского городища // Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2005 г. – Киев, 2006. – С. 92–98.
- Бондаренко В. Л.** Породні лінії собак раннього залізного віку у лісостепу Східної Європи (за результатами розкопок Більського городища). // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 120–130.
- Буржилова А. П.** Болезни в средневековой Руси // Восточные славяне. Антропологическая и этническая история. – Москва: Научный мир, 1999. – С. 243–253.
- Буржилова А. П.** Антропологические материалы из Новохарьковского могильника: оценка состояния здоровья популяции // Новохарьковский могильник Золотой Орды. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2002. – С. 146–154.
- Вавилов Н. И.** Происхождение и география культурных растений. – Л., 1987. – 440 с.
- Вавилов Н. И., Букин Д. Я.** Земледельческий Афганистан // Избр. тр. Н. И. Вавилова. – Москва, 1965. – Т. 5. – С. 45–404.
- Вертієнко Г. В.** Жертовники з черепами в уроч. Царина Більського городища (до суті ритуалу) // Археологія. – 2017. – № 3. – С. 5–17.
- Винокуров Н. И.** Практика человеческих жертвоприношений в античное и средневековое время (по материалам Крымского Приазовья) // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии. – Москва: Изд-во ИА РАН, 2004. – Вып. 3. – С. 55–87.
- Гайдукевич В. Ф.** Илурат. Итоги археологических исследований 1948–1953 гг. // МИА. – 1958. – № 85. – С. 9–149.
- Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А.** Земледельческий компонент в экономике степных скифов конца V – IV вв. до н. э. // СА. – 1991. – № 2. – С. 51–64.
- Гавриш П. Я.** Археологические исследования в междуречье Псла и Ворсклы в ходе работы над «Сводом памятников истории и культуры» // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987 г.): тез. докл. – Киев, 1987. – С. 284.
- Гавриш П. Я.** Новые поселения скифского времени на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Областной научно-практический семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1988. – С. 27–28.
- Гавриш П. Я.** До питання про утворення Великого Більського городища // Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я. – Запорозжє, 1999. – С. 7–69.
- Гавриш П. Я.** Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). – Полтава: Археологія, 2000. – 232 с.
- Гавриш П. Я.** Куземинське укріплення в Більському городищі // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 116–123.
- Гавриш П. Я.** Дофортєчний період в історії Більського городища // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – 2004. – Т. XI. – С. 66–69.
- Гавриш П. Я.** Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі // АЛЛЮ. – Полтава, 2006. – № 1. – С. 11–20.
- Гавриш П. Я.** Нові дослідження селища Царина у Більському городищі // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011. – Київ; Полтава, 2011. – С. 60–78.
- Гавриш П. Я.** Розкопки селища скіфської доби в урочищі Царина на території Більського городища // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ; Полтава, 2012. – С. 43–46.
- Гавриш П. Я.** Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. – Полтава: Дивосвіт, 2012a. – 276, 24 с.

- Гавриш П. Я.* Матеріали селища Царина у Більському городищі // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2014. – Котельва; Київ, **2015**. – С. 39–60.
- Гавриш П. Я.* Дослідження поселення у сільській окрузі мегаполіса Гелону // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016. – Київ, **2016**. – С. 73–86.
- Гавриш П., Копил В.* Загадка стародавнього Гелона. – Полтава, **2010**. – 211 с.
- Гавриш П.* Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – Полтава, **2016**. – 238 с.
- Гейко А. В.* Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, **2002**. – № 1. – С. 3–4 обкл.
- Гейко А.* Гончарство населення скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Полтава: ТОВ «АСМІ», **2011**. – 248 с.
- Гейко А.* Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї / Анатолій Гейко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», **2013**. – 176 с.
- Гольцева Н. В., Каиуба М. Т.* Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднепровья. – Тирасполь, **1995**. – 272 с.
- Городцов В. А.* Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Труды XIV АС. – М., **1911**. – Т. 3. – С. 93–161.
- Граков Б. Н.* Скифы. – Москва: Изд-во МГУ, **1971**. – 170 с., 28 табл.
- Гречко Д. С.* Про час та причини припинення функціонування Більського городища // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ; Полтава, **2012**. – С. 14–15.
- Гречко Д. С.* Об одном из способов погребения у земледельцев Восточноевропейской Лесостепи скифского времени // Восточноевропейские древности. – Воронеж, **2012a**. – С. 118–124.
- Гречко Д. С.* Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ; Котельва, **2015**. – С. 35–49.
- Гречко Д. С., Крютченко О. О.* Дослідження в ур. Царина Могила в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва, **2017**. – С. 80–97.
- Гречко Д. С., Крютченко О. О., Ржевуська С. С.* Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України: дослідження 2014–2018 рр. // Більський феномен – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018). – Київ; Полтава, **2018**. – С. 48–70.
- Гречко Д. С., Пашкевич Г. А.* Палеоботаническое исследование глиняных лепешек из раскопок культового комплекса первой половины VI в. до н. э. на поселении Ореховая Роща 2 // АДУ 2004–2005 р. – Київ, **2006**. – С. 151–152.
- Грицюк В. М.* Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища // Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2003 г. – Киев, **2004**, – С. 86–97.
- Грицюк В. Н., Ефимова И. А.* Новое в изучении оборонительных укреплений Бельского городища // Махортых С. В., Ролле-Герц Р., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2005 г. – Киев, **2006**. – С. 123–142.
- Дмитриев С. В.* Тема отрубленной головы и политическая культура народов Центральной Азии (общеазиатский контекст) // Стратум плюс. Структуры и катастрофы. – СПб., **1997**. – С. 212–219.
- Другий рік роботи* Центру охорони та досліджень пам'яток археології: звіт про діяльність / [Укл. Супруненко О. Б.] – Полтава: Археологія, **1996**. – 40 с.
- Дубовская О. Р.* Раннескифские погребения у ст. Новокорсунской // СА. – **1990**. – № 4. – С. 182–189.

- Ельников М. В., Мурзин В. Ю.* Кочевники Украины. – Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. – 280 с.
- Жуковский П. М.* Культурные растения и их сородичи. – Л.: Колос, 1964. – 792 с.
- Журавлёв О. П.* Животноводство и охота у племён эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – Киев, 1991. – С. 137–138.
- Журавлёв О. П.* Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Гаврилюк Н. А. Скотоводство Степной Скифии. (Препринт). – Киев, 1995. – С. 128–138.
- Журавльов О. П.* Археозоологічні дослідження пам'яток України // АДУ 1993 р. – Київ, 1997. – С. 49–52.
- Журавлёв О. П.* Животноводство и охота у античного и скифского населения Украины во второй половине I тыс. до н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. – Одесса: Ветаком, 1997а. – С. 132–135.
- Журавльов О. П.* Свійський кінь в Ольвії // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 87–103.
- Журавльов О. П.* Остеологічні матеріали з поселення скіфського часу в урочищі Холодівщина поблизу Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2. – С. 119–123.
- Журавлёв О. П., Маркова Е. В.* Костные остатки из скифского Басовского городища // Тез. докл. Международной археологической конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвящённой 95-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова. – Запорожье, 1994. – Т. 2. – С. 57–60.
- Журавлёв О. П., Маркова Е. П., Сычёва Л. В.* К истории животноводства Ольвийской сельской округи // Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья: (Археологическая карта). – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 98–113.
- Задников С. А.* Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2014. – 19 с.
- Задников С. А.* Изучение Восточного укрепления Бельского городища в 2014 г. // АДУ – 2014. – Київ, 2015. – С. 163.
- Задников С. А.* Східне укріплення Більського городища: результати досліджень 2014 року // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ; Котельва, 2015а. – С. 7–17.
- Задников С. А.* Исследование Восточного Бельского городища 2015 г. Раскоп № 35 // Археологічні дослідження Більського городища – 2015 р. – Київ; Котельва, 2016. – С. 36–50.
- Задников С. А.* Роботи на Східному укріпленні Більського городища // АДУ – 2015. – Київ, 2016а. – С. 131–132.
- Задников С. А.* Дослідження Східного Більського городища в 2016 р. Розкоп 35 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва: Майдан, 2017. – С. 36–65.
- Задников С. А.* Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва: Майдан, 2017а. – С. 245–264.
- Задников С. А., Корост І. І., Приймак В. В., Гонкало О. В.* Розвідки на території Більського археологічного комплексу // АДУ – 2015. – Київ, 2016. – С. 132–135.
- Задников С. А., Приймак В. В., Гонкало О. В.* Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2015. – Київ; Котельва, 2016. – С. 137–148.
- Задников С. А., Шрамко І. Б.* Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більського городища // АДУ 2006–2007 рр. – Київ, 2009. – С. 8–10.
- Задников С. А., Шрамко І. Б.* Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва, 2017. – С. 245–264.
- Ильинская В. А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – Киев: Наукова думка, 1968. – 203 с.

- Ильинская В. А.* Может ли Бельское городище быть городом Геллоном // Скифы и сарматы. – Київ: Наукова думка, **1987**. – С. 73–95.
- Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И.* Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. – Киев: Наукова думка, **1980**. – С. 31–63.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII–IV вв. до н. э. – Киев: Наукова думка, **1983**. – 380 с.
- Ковпаненко Г. Т.* Племена скифського часу на Ворсклі. – Київ: Наукова думка, **1967**. – 186 с.
- Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифської епохи Дніпровського Лесостепного Правобережжя (Києво-Черкаський регіон). – Киев: Наукова думка, **1987**. – 333 с.
- Ковпаненко Г. Т., Янушевич З. В.* Отпечатки злаков на керамике из Трахтемировского городища // Скифский мир. – Киев: Наукова думка, **1975**. – С. 147–152.
- Козак А. Д.* Некоторые итоги антропологического исследования материалов из раскопок 2001 года // Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. – Киев, **2002**. – С. 69–84.
- Козак А. Д.* Результаты антропологических исследований на Бельском городище в 2002 г. // Ролле Р., Герц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой экспедиции 2002 г. – Киев, **2003**. – С. 72–85.
- Козак А. Д.* К вопросу о человеческих жертвоприношениях в зольнике раннескифского времени Бельского городища // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии. – Москва, **2004**. – Вып. 3. – С. 112–121.
- Козак О., Шульц М.* Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища // Більське городище та його округи (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, **2006**. – С. 77–100.
- Козловская М. Б., Зенкевич Ю. В.* Некоторые итоги изучения антропологических материалов из курганов скифского времени могильника «Терновое I – Колбино» // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – Москва: Наука, **2001**. – С. 144–156.
- Колода В. В.* Коллекция культовых предметов скифского времени (из фондов Харьковского педуниверситета) // Проблемы археологии Восточной Европы. – Харьков, **2008**. – С. 91–99.
- Корост І. І.* Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016. – Київ, **2016**. – С. 123–131.
- Корост І. І., Шапорда О. М.* Охоронні роботи на поселенні ранньоскифського часу в ур. Перемірки у Більську // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016. – Київ, **2016**. – С. 87–93.
- Коротя О. В., Гречко Д. С.* Археологічне вивчення північної частини Великого валу Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва, **2017**. – С. 265–275.
- Коротя О. В., Осадчий Є. М.* Городище раннього залізного віку в урочищі Барвінкова Гора у Більську // АЛЛУ. – Полтава, **2008**. – №№ 1–2. – С. 30–33.
- Коротя О. В., Осадчий Є. М., Приймак В. В.* Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е – I тис. н. е). – Полтава, **2010**. – С. 17–28.
- Коротя О. В., Кравченко М. І, Овчаренко М. І. та ін.* Дослідження округи Більського городища в 2013 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013. – Київ; Полтава; Котельва, **2014**. – С. 83–93.
- Коротя О. В., Приймак В. В., Охрименко А. І. та ін.* Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) // Пам'ятки археології північно-західного і західного

секторів округи Більського городища (І тис. до н. е. – І тис. н. е.). – Котельва; Київ, 2010. – С. 29–73.

Круц С. И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) // Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. – Киев, 1997. – С. 91–106.

Кузицин И. М. Очерки по истории земледелия Италии II в. до н. э. – I в. н. э. – Москва: Изд-во МГУ, 1966. – 313 с.

Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла (по материалам охранных исследований Полтавского краеведческого музея). – Москва; Полтава, 1993. – 108 с.

Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 121–137.

Кулатова І. М. Тесло із Західного укріплення Більського городища // Полтавський археологічний збірник – 1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 280–281.

Кулатова І. М. Рештки ґрунтового некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – Вип. III. – С. 33–38.

Кулатова І. М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1–2. – С. 137–147.

Кулатова І. М. Уламок дзеркала з поселення в ур. Безодня // Феномен Більського городища – 2016. – Київ; Полтава, 2016. – С. 258–260.

Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001–2002 рр. – Київ: ІА НАНУ, 2003. – С. 25–28.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Вип. 3. – С. 57–65.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського Центру археології в 1994 р. // Проблеми археології, стародавньої та середньовічної історії України: тез. доп. – Харків, 1995а. – С. 51–53.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 1 (10). – С. 99–105, вкл. IV.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // АБУ 2000–2001 рр. – Київ: ІА НАНУ, 2002. – С. 167–168.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Курганы скіфського часу західної округи Більського городища. – Київ, 2010. – 200 с., IV кол. вкл.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Більське городище в науковій і пам'яткоохоронній діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології // Старожитності раннього залізного віку. – Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. – С. 265–278.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. Пізньоскіфські та пізньозарубінецькі старожитності Полтавщини. – Київ; Полтава: Археологія, 2005. – 100 с.

Лакін Г. Ф. Биометрия. – Москва: Высшая школа, 1973. – 344 с.

Лебедева Е. Ю. Новые данные о земледелии на Среднем Дону в скифское время // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потуданской экспедиции ИА РАН, 1993–2000 гг.). – Москва: Наука, 2001. – С. 188–195.

Левченко Д. І., Супруненко О. Б. Поселення першої половини I тис. н. е. в ур. Сад у с. Більськ // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1-2 (8-9). – С. 126–127.

- Либеров П. Д.* Проблемы будинов и гелонов в свете новых археологических данных // МИА. – 1969. – № 151. – С. 5–26.
- Ляпушкин И. И.* Поселение скифского времени близ д. Пожарная Балка Полтавской обл. // КСИИМК. – 1951. – Вып. 37. – С. 125–130.
- Ляпушкин И. И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – 1961. – № 104. – 384 с.
- Марченко К. К., Доманский Я. В.* Комплекс вещественных находок на античном поселении Куцуруб-1 // АСГЭ. – 1991. – № 3. – С. 57–76.
- Масленников А. А., Бужилова А. П.* «Ифигения на Меотиде» (материалы к обсуждению существования ритуальной декапитации в античном Приазовье) // Древности Боспора. – 1999. – Вып. 2. – С. 174–183.
- Махнева О. А., Колтухов С. Г.* Культовое сооружение II в. н. э. на пригородной территории Неаполя Скифского // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.: тез. докл. XVIII конференции Института археологии. – Днепропетровск, 1980. – С. 96–97.
- Махортых С. В.* Скифська вузда Перещепинського могильника // Більське городище та його округу (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 57–76.
- Махортых С. В.* К истории изучения курганных некрополей Бельского городища // Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого. – Киев; Полтава, 2009. – С. 268–278.
- Махортых С. В.* Погребальные сооружения и обряд Перещепинского некрополя // Стратум плюс. Музеи и вещи железного века. – 2010. – № 3. – С. 215–235.
- Махортых С. В.* Снаряжение коня скифского времени в бассейне Ворсклы (по материалам некрополей Бельского городища) // Актуальні проблеми археології України. Археологія і давня історія України. – Київ, 2010а. – Вип. 4. – С. 55–68.
- Махортых С. В.* Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища // Стратум плюс. Понтийские тетради. – 2013. – № 3. – С. 223–256.
- Махортых С. В., Джонсон Д., Тэйлор Т.* Исследования курганов скифского времени в окрестностях Бельского городища в 2015 г. // Археологічні дослідження Більського городища – 2015. – Київ; Котельва, 2016. – С. 3–25.
- Махортых С., Ролле Р.* Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией // АЛЛУ. – 2006. – № 1. – С. 3–10.
- Махортых С., Ролле Р.* Воинские погребения на некрополях Бельского городища // Terra scythica. – Новосибирск, 2011. – С. 149–154.
- Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2005 г. – Киев, 2006. – 142 с.
- Медведев А. П.* Гелон Геродота: к проблеме соотношения античного нарратива и историко-археологических реалий // Античный мир и археология. – Саратов, 2002. – Вып. 11. – С. 131–140.
- Медникова М. Б.* Феномен искусственно обработанных бедренных костей человека: археологические артефакты // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии. – 2004. – № 3. – С. 224–227.
- Мелюкова А. И.* Вооружение скифов // САИ. – Москва: Наука, 1964. – Вып. Д 1-4. – 90 с.
- Могиллов О. Д.* Керамічний комплекс скифського часу з урочища Перше поле на Більському городищі // Феномен Більського городища – 2016. – Київ; Полтава, 2016. – С. 117–126.
- Могиллов О. Д., Панченко К. І.* Розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2015. – Київ; Котельва, 2016. – С. 179–204.
- Могиллов О. Д., Панченко К. І.* Розвідки на поселеннях Більського городища // АДУ 2015. – Київ, 2016а. – С. 137–139.

- Могиллов О. Д., Скорий С. А., Панченко К. І.* Розкопки на Більському городищі в 2015 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2015. – Київ; Котельва, **2016**. – С. 51–86.
- Могиллов О. Д., Скорий С. А., Панченко К. І., Ромашко О. В., Кравченко О. М.* Роботи на Більському городищі // АДУ – 2015. – Київ, **2016**. – С. 139–140.
- Монахов С. Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье (комплексы керамической тары VII–II веков до н. э.). – Саратов: Изд-во Саратовского университета, **1999**. – 678 с.
- Монахов С. Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. – Москва: Киммериада; Саратов: Изд-во Саратовского университета, **2003**. – 351 с.
- Моруженко А. А.* Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. – Киев: Наукова думка, **1975**. – С. 133–146.
- Мурзін В. Ю.* Більське городище та місто Гелон // Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко. – Харьков, **2011**. – С. 220–224.
- Мурзін В. Ю.* Бельское городище // Peregrinationes Archaeologicae in Asia et Europa. Joanni Chochorowski deducate. – Kraków, **2012**. – С. 461–466.
- Мурзін В. Ю.* Ще раз про Більське городище та місто Гелон // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ; Полтава, **2012a**. – С. 9–13.
- Мурзін В. Ю.* Про північні межі Геродотової Скіфії // Археологія. – **2013**. – № 2. – С. 29–33.
- Мурзін В. Ю.* Дружинний некрополь в округе Бельского городища // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, **2015**. – Т. XVII. – С. 110–119.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р.* Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтав. літератор, **1995**. – Вип. 3. – С. 50–56.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р.* Скіфські міста у Лісостепу (до постановки питання) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, **1996**. – С. 181–182.
- Мурзін В., Ролле Р.* Большие городища лесостепной Скифии // Історія Русі-України: історико-археологічний збірник – Київ, **1998**. – С. 34–41.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А.* Дослідження курганів на території Більського городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтав. літератор, **1995**. – Вип. 3. – С. 79–96.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А.* Дослідження Перещепинського курганного могильника // Археологія. – **1995a**. – № 2. – С. 63–72.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р., Супруненко О. Б.* Більське городище. – Київ; Гамбург; Полтава, **1999**. – 104 с.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. В.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. – Киев, **1997**. – 25 с.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. – Киев, **1998**. – 60 с.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. – Киев, **1999**. – 60 с.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. – Киев, **2000**. – 60 с.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. – Киев, **2001**. – 72 с.
- Мурзін В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. – Киев, **2002**. – 88 с.

- Наукова концепція** державного археологічного заповідника «Більське городище скифського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б. – Полтава: Археологія, **1996**. – 60 с.
- Недопако Д. П.** Технологічні дослідження залізних виробів з поселення в урочищі Лісовий Кут // Черненко Е. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2004 г. – Киев, **2005**. – С. 88–89.
- Ольговский С. Я.** Цветная металлообработка Северного Причерноморья VII–V вв. до н. э. По материалам Нижнего Побужья и Среднего Поднепровья. – Москва, **2014**. – 279 с.
- Ольговский С. Я.** К интерпретации Большого Бельского городища // Старожитності раннього залізного віку. Археологія і давня історія України. – 2015. – Вип. 2 (15). – Київ, **2015**. – С. 115–123.
- Ольговский С. Я.** К интерпретации случайных находок литейных форм для отливки скифских наконечников стрел // Материалы научно-практической конференции по сохранности объектов археологического наследия памяти А. Г. Векслера. – М., **2016**. – С. 225–228.
- Осадчий Є. М., Коротя О. В.** Укріплення раннього залізного віку поблизу с. Куземин // АЛЛУ. – Полтава, **2003**. – № 2. – С. 115–118.
- Охріменко А. І., Приймак В. В., Приймак В. М.** Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, **2006**. – № 1. – С. 122–125.
- Пашкевич Г. А.** Палеозитоботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э. – II тыс. н. э. Каталог I. – Препр. – Киев, **1991**. – 48 с.
- Пашкевич Г. А.** Палеоботанические исследования материалов Мотронинского городища // Бессонова С. С., Скорый С. А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.). – Киев; Краков, **2001**. – С. 133–137.
- Пашкевич Г. А.** Палеоботаническое исследование материалов из раскопок Бельского городища // Черненко Е. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2004 г. – Киев, **2005**. – С. 90–96.
- Пашкевич Г. О., Гейко А. В.** Палеоботаничні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скифського часу з Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя // АЛЛУ. – Полтава, **1998**. – № 1–2. – С. 83–84.
- Пашкевич Г. О., Горбаненко С. А.** Палеозитоботаничні дані з розкопок курганів 2000 р. в ур. Перещепине. Додаток // Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скифського часу західної округи Більського городища. – Киев, **2010**. – С. 176.
- Пеляшенко К. Ю.** Кружковидные черпаки раннескифского времени лесостепной части Среднего Поднепровья // Стратум плюс – **2014**. – № 8: «Война и мир» на берегах Понта Эвксинского. – С. 51–64.
- Пеляшенко К. Ю.** Посуда малих розмірів у керамічному комплексі Більського городища Скифії // Феномен Більського городища – 2016. – Київ; Полтава, **2016**. – С. 82–90.
- Петренко В. Г.** Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. // САИ. – Москва: Наука, **1967**. – Вып. Д 1–4. – 180 с.
- Петренко В. Г.** Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. // САИ. – Москва: Наука, **1978**. – Вып. Д 4–5. – 143 с.
- Петров В. П.** Подсечное земледелие. – Киев: Наукова думка, **1968**. – 228 с.
- Підопличко І. Г.** Матеріали минулих фаун УРСР. – Київ: Вид-во АН УРСР, **1956**. – Вип. 2. – 234 с.
- Плиний Гай.** Естественная история. Книга XVIII // ВДИ. – **1949**. – № 2. – С. 273–317.
- Позднесарубиницькі пам'ятники** на території України (вторая половина I – II вв. н. э.) // Раннеславянский мир: археология славян и их соседей. – Москва: Наука, **2010**. – 332 с.

- Полін С. В.* Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. – 1987. – № 59. – С. 17–36.
- Пономарев Л. Г.* Салтовський ритуальний комплекс в окрестностях Тиритаки // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе: история и современность. Тезисы докладов к III Международной Крымской конференции по религиоведению. – Севастополь, 2001. – С. 30–31.
- Приймак В. В.* К вопросу о северных пределах Геродотовой Скифии // Феномен Більського городища – 2016. – Київ; Полтава, 2016. – С. 35–45.
- Приймак В. В., Коротя О. В.* Поселення басейну р. Грунь-Ташань // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – Київ; Полтава, 2010. – С. 105–107.
- Приймак В. В., Коротя О. В., Овчаренко М. І. та ін.* Розвідки в окрузі Більського городища // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка. – Київ; Полтава, 2014. – С. 108–111.
- Приймак В. В., Овчаренко М. І., Цьомкало Л. А., Шапорда О. М., Штанько А. І.* Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ; Котельва 2015. – С. 96–106.
- Пузикова А. И.* Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). – Москва: Изд-во «Индрик», 2001. – 271 с.
- Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры. – Москва, 1985. – 256 с.
- Растениеводство.* – Москва: Агропромиздат, 1986. – 512 с.
- Рева М. Л., Рева Н. Н.* Дикі їстівні рослини України. – Київ: Наукова думка, 1976. – 166 с.
- Ржевуська С. С.* Культіві комплекси в оборонних спорудах Більського городища (за матеріалами розкопок 2016–2017 років) // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. – Київ, 2017. – С. 56–59.
- Роздобудько М. В., Тетеря Д. А.* До питання про так зване Каратувльське городище // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 233–234.
- Ролле Р., Херц В.* Исследования в урочище «Царина Могила» // АДУ 1993 р. – Київ, 1997. – С. 94–95.
- Ролле Р., Герц В., Махортых С. В., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2002 г. – Киев, 2003. – 85 с.
- Ролле Р., Орлюк М., Романець А., Ульрих Б., Цольнер Б.* Археогеофізичні дослідження Більського городища та його округи // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 19–32.
- Ромашко В. А.* Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). – Киев, 2013. – 592 с.
- Ромашко О. В.* Розвідки на території Полтавської області у межах Великого укріплення Більського городища в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва, 2017. – С. 238–244.
- Рубан В. В.* О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хисосских амфор) // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 96–113.
- Русанова И. П.* Культурные зольники скифского времени // МАИЭТ. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 160–172.
- Русяева А. С.* Проникновение эллинов на территорию украинской Лесостепи в архаическое время (к постановке проблемы) // ВДИ. – 1999. – № 4. – С. 84–97.
- Скорый С. А.* Стеблѣв: скифский могильник в Поросье. – Киев, 1987. – 173 с.

- Скорый С. А.* Скифская усадьба в Причерноморской Лесостепи // Stratum plus. – 2001–2002. – СПб.; Кишинёв; Одесса; Бухарест, **2003**. – № 3. – С. 263–292.
- Скорый С. А.* Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – К., **2003а**. – 161 с.
- Скорый С. А.* Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999–2001 и 2004 гг.) // Revista arheologică – **2008**. – Vol. IV. – nr. 1. – С. 146–179.
- Скорый С. А.* К Реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва, **2017**. – С. 153–178.
- Скорый С. А., Приймак В. В., Шапорда О. М.* Нові поселення доби раннього заліза на півночі Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2015. – Київ; Котельва, **2016**. – С. 205–209.
- Скорый С., Супруненко О.* Кургани скифського часу на території Єристівського кар'єру в околицях м. Комсомольська // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, **2015**. – Вип. VIII. – С. 146–170.
- Скорый С. А., Супруненко О. Б., Корост І. І.* Розвідки на Більському городищі та в його окрузі // АДУ – 2014. – Київ: ІА НАНУ, **2015**. – С. 173.
- Скорый С. А., Супруненко О. Б., Приймак В. В., Коротя О. В.* До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища // Археологія. – **2008**. – № 3. – С. 102–105.
- Смирнов А. П.* Скифы. – Москва, **1966**. – 200 с.
- Степанович С. П.* Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтав. літератор, **1995**. – Вип. 3. – С. 87–92.
- Супруненко О. Б.* Перший рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтав. літератор, **1994**. – Вип. 2. – С. 229–231.
- Супруненко О. Б.* Розкопки Більського курганного некрополю «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, **1996**. – С. 88–120.
- Супруненко О. Б.* Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, **2001**. – № 2 (10). – С. 72–77.
- Супруненко О. Б.* Історична точка опори: календар. 2003 р. – Полтава: Сімон, **2002**. – 28 с.
- Супруненко О. Б.* Перше десятиріччя діяльності Полтавського Центру археології // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, **2003**. – С. 60–69.
- Супруненко О. Б.* Поховання Більського курганного некрополю „Б” (за розкопками 1995 р.) // АЛЛУ. – Полтава, **2006**. – № 2. – С. 114–122.
- Супруненко О. Б.* З історії археологічних досліджень на Полтавщині. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, **2007**. – 124 с., VIII кол. іл.
- Супруненко О. Б.* Рятівні дослідження в окрузі Більського городища // АДУ – 2012. – Київ; Луцьк, **2013**. – С. 282–283.
- Супруненко О. Б.* Культові і поховальні комплекси на пізньоскифському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» // Археологічні дослідження Більського городища – 2013. – Київ; Полтава; Котельва, **2014**. – С. 62–82.
- Супруненко О. Б.* Ґрунтові некрополі лісостепоного населення скифської доби у Дніпровському Лівобережжі // Старожитності раннього залізного віку. – Київ, **2016**. – С. 257–269. – (АДІУ, вип. 2 (19)).
- Супруненко О. Б., Корост І. І., Шапорда О. М.* Роботи в урочищі Перемерки у Більську // Археологічні дослідження Більського городища – 2015. – Київ; Котельва, **2016**. – С. 126–136.

- Супруненко О. Б., Корост І. І., Шапорда О. М.* Роботи в ур. Перемірки у Більську // АДУ – 2015. – Київ: ІА НАНУ, 2016а. – С. 148–149.
- Супруненко О. Б., Кулатова І. М.* Нові дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро у Більську // АБУ 2000–2001 рр. – Київ, 2001. – С. 72–74.
- Супруненко О. Б., Кулатова І. М.* Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську // АБУ 2000–2001 рр. – Київ: ІА НАНУ, 2002. – С. 70–72.
- Супруненко О. Б., Скорий С. А., Пуголовок Ю. О.* Дослідження на поселенні пізньоскіфського часу в уроч. Поле другої бригади у Більську (2008–2009 рр.) // АДУ – 2009. – Київ; Луцьк: ІА НАНУ, 2010. – С. 404–407.
- Супруненко О. Б., Скорий С. А., Гавриленко І. М., Корост І. І.* Розвідки на території та в окрузі Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ; Котельва, 2015. – С. 68–95.
- Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В.* Селітряна варниця на пізньоскіфському поселенні в Більську / АДУ – 2010. – К.: ІА НАНУ, 2011. – С. 330–332.
- Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.* Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 70–76.
- Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.* Польовий стан селітроварів на Більському городищі // Переяславіка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 5 (7). – С. 362–372.
- Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.* Селітроварницький стан на Більському городищі. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 96 с., 4 кол. вкл.
- Супруненко О., Шерстюк В., Пуголовок Ю.* Селітряна варниця на Більському городищі (за дослідженнями 2009 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010а. – Вип. 19. – С. 174–179.
- Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.* Кургани Нижнього Прип'ялля. – Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК; «Гротеск», 2011. – 472 с., XXIV кол. вкл.
- Сыроватко А. С., Козловская М. В.* Обработанные бедренные кости человека с Протопоповского городища Дьяковской культуры // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии. – М., 2004. – № 3. – С. 228–231.
- Т[ахтай] А.* Археологічна робота Музею 1926–27 р. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 283–289.
- Цалкин В. И.* Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА. – Москва, 1966. – № 135. – 157 с.
- Черненко Е. В., Ролле Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2003 г. – Киев, 2004. – 100 с.
- Черненко Е. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2004 г. – Киев, 2005. – 96 с.
- Шапорда О. М.* Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва, 2017. – С. 179–237.
- Шапорда О. М., Корост І. І.* Розвідки у Більському мікрореєоні // АДУ – 2015. – Київ, 2016. – С. 149–151.
- Шапорда О. М., Корост І. І.* Поселення південної частини Більського городища // Михайло Рудинський і Полтавський музей. – Полтава: Дивосвіт, 2017. – С. 124–130.
- Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием

Шафонским, с четырьмя географическими картами / Издание Судьенко М. И. – К.: тип. Имп. ун-та св. Владимира, **1851**. – 697 с., 4 карты.

Шерстюк В. В. Корчага з селища в урочищі Лісовий Кут на Більському городищі // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007). – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, **2014**. – С. 125–128.

Шрамко Б. А. Исследование лесостепной полосы УССР // АО 1966 г. – Москва: Наука, **1967**. – С. 199–201.

Шрамко Б. А. Исследование Западного и Восточного Бельского городищ // АО 1966 г. – Москва: Наука, **1969**. – С. 273–275.

Шрамко Б. А. Основные результаты раскопок 1970–1971 гг. на Бельском городище (город Гелон) // Тез. докл. на секциях (пленумах), посвящённых итогам полевых исследований 1971 г. – Москва, **1972**. – С. 89–90.

Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – Киев: Наукова думка, **1973**. – С. 82–112.

Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир. – Киев: Наукова думка, **1975**. – С. 94–132.

Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема // СА. – **1975а**. – № 1. – С. 65–85.

Шрамко Б. А. Новые исследования Бельского городища // АО 1974 г. – Москва: Наука, **1975б**. – С. 374–375.

Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы: учебное пособие. – Харьков, **1983** – 133 с.

Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. – **1983а**. – № 23. – С. 73–92.

Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, **1984**. – С. 142–156.

Шрамко Б. А. Модель бычьей упряжки скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – Москва: Наука, **1984а**. – С. 254–255.

Шрамко Б. А. Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – Киев: Наукова думка, **1984б**. – С. 218–230.

Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – Киев: Наукова думка, **1987**. – 182 с.

Шрамко Б. А. Раскопки Гелона // АО 1985 г. – Москва: Наука, **1987а**. – С. 439–440.

Шрамко Б. А. Підсумки досліджень Більського городища // Археологія. – **1987б**. – № 57. – С. 75–81.

Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтав. літератор, **1994**. – Вип. 2. – С. 195–197.

Шрамко Б. А. Розкопки курганів VII–IV ст. до н. е. поблизу Більська // Археологія. – **1994а**. – № 4. – С. 117–133.

Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. – Харьков, **1994б**. – С. 102–126.

Шрамко Б. А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку. – Полтава: Археологія, **1996**. – С. 67–87.

- Шрамко Б. А.** Возникновение и развитие Бельского городища // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. научной конференции. – Харьков, **1997**. – С. 36.
- Шрамко Б. А.** Люботинское городище // Люботинское городище. – Харьков, **1998**. – С. 9–131.
- Шрамко Б. А.** Возникновение Бельского городища // Древности. – Харьков, **1999**. – С. 50–58.
- Шрамко Б. А.** Некоторые вопросы развития строительства в Лесостепной Скифии // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, **2000**. – С. 28–30.
- Шрамко Б. А.** Деякі підсумки дослідження Більського городища // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, **2006**. – С. 5–18.
- Шрамко Б. А.** На захист В. О. Городцова (з приводу публікації П. Я. Гавриша) // Археологія. – **2006**. – № 3. – С. 84–86.
- Шрамко Б. А.** Деякі підсумки дослідження Більського городища // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, **2007**. – С. 5–15.
- Шрамко Б. А.** Основні підсумки досліджень Більського городища // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, **2007а**. – С. 323–334.
- Шрамко Б. А.** Бельское городище // Кузык В. И., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. – Москва, **2008**. – Т. IV. – С. 78–84.
- Шрамко Б. А., Янушевич З. В.** Культурные растения Скифии // СА. – **1985**. – № 2. – С. 47–64.
- Шрамко І. Б.** Жертовник на Західному укріпленні Більського городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтав. літератор, **1994**. – Вип. 2. – С. 193.
- Шрамко І. Б.** Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности 1994. – Харьков, **1994а**. – С. 190–191.
- Шрамко І. Б.** Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Древности 1995. – Харьков, **1995**. – С. 174.
- Шрамко І. Б.** Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, **1995а**. – Вип. 3. – С. 66–71.
- Шрамко І. Б.** Раскопки Западного укрепления Бельского городища // АДУ 1993 р. – Киев, **1997**. – С. 96–97.
- Шрамко І. Б.** Работы на Западном укреплении Бельского городища в 1995–1997 годах // Древности 1997–1998. – Харьков, **1999**. – С. 208–209.
- Шрамко І. Б.** Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, **2000**. – С. 30–31.
- Шрамко І. Б.** О начальном периоде существования Бельского городища // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології. Матеріали Міжнародної конференції. – Киев, **2004**. – С. 103–106.
- Шрамко І. Б.** Ранній період в історії геродотовського Гелону // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, **2006**. – С. 33–56.
- Шрамко І. Б.** Исследование зольника 10 на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. // АДУ 2008. – Киев, **2009**. – С. 323–324.
- Шрамко І. Б.** Бельское городище: основные этапы развития // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). – Харьков, **2010**. – С. 31.

- Шрамко И. Б.** Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс лесостепной Скифии // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ; Полтава, **2012**. – С. 5–8.
- Шрамко И. Б.** Большие городища Лесостепной Скифии // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VIII Международной научной конференции. 9–10 ноября 2012 г. – Харьков, **2012a**. – С. 36.
- Шрамко И. Б.** Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968) 3–5 декабря 2012 г. Санкт–Петербург. – СПб.: СОЛО, **2012b**. – С. 168–172.
- Шрамко И. Б.** Землянка раннескифского времени из зольника № 28 Западного Бельска // Проблемы истории и археологии Украины: материалы IX Международной научной конференции. 30–31 октября 2014 г. – Харьков, **2014**. – С. 33.
- Шрамко І. Б.** Дослідження Західного укріплення Більського городища на ділянці розкопу 2 // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ; Котельва, **2015**. – С. 18–34.
- Шрамко И. Б.** Работа на Западном Бельском городище в 2014 году // АДУ 2014. – Київ, **2015**. – С. 197–198.
- Шрамко І. Б.** Дослідження Більського городища // АДУ 2015. – Київ: ІА НАНУ, **2016**. – С. 156.
- Шрамко І. Б.** Результати робіт на Західному укріпленні в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва, **2017**. – С. 66–79.
- Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Культурні споруди VI ст. до н.е. Західного Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, **2006**. – № 2. – С. 12–28.
- Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Розкопки зольника № 5 в 2004 р на Західному укріпленні Більського городища // АДУ 2004–2005 рр. – Київ; Запоріжжя: ІА НАН України; Дике поле, **2006a**. – Вип. 8. – С. 58–62.
- Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. // АБУ 2005–2007 рр. – Київ; Запоріжжя, **2007**. – Вип. 9. – С. 429–431.
- Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р // АДУ 2006–2007. – Київ, **2009**. – С. 363–365.
- Шрамко И. Б., Задников С. А.** Работы на Западном укреплении Бельского городища // АДУ 2010. – Киев; Полтава, **2011**. – С. 384–385.
- Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Роботи на Більському городищі // АДУ 2012 р. – Київ, **2013**. – С. 291–292.
- Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Дослідження Більського городища у 2013 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013. – Київ; Полтава; Котельва, **2014**. – С. 5–64.
- Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Дослідження Більського городища // АДУ 2013. – Київ, **2014a**. – С. 225–226.
- Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Попередні підсумки дослідження могильника Скоробір у 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва, **2017**. – С. 9–20.
- Шрамко І. Б., Шрамко Б. А.** Оборонні споруди Великого Більського городища // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава, **1991**. – С. 44–49.
- Щербаківський В.** Географічне положення міста Гелон Геродота // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. – Київ; Котельва, **2017**. – С. 343–360.
- Янушевич З. В.** Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. – Кишинев: Штиинца, **1986**. – 90 с.

- Brothwell D. R.** The Palaeopathology of Early-Middle Bronze Age Remains from Jericho // Kenyon K. M. ed. Jericho II. – London: Palestine Exploration Society, **1965**.
- Dennell R.** The interpretation of plant remains Bulgaria // Papers in economic prehistory. – **1972**. – P. 149–159.
- Dokládal M.** Morfológie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob. – Brno, **1999**. – 185 s.
- Gizbert W., Wozniak Z.** Rolnicza osada w Nowej Hacia-Mogila // Materiały archeologiczne. – **1964**. – N 5. – S. 69–79.
- Hajnalová E.** Some aspects of plant growing in the La Tene and early Roman periods in North-West Slovakia // Folia Quaternaria. – Kraków, **1975**. – 46. – P. 35–40.
- Hajnalová E.** Sučasne poznatki z archeobotaniky na Slovensku // Acta Interdisciplinaria Archeologica. – **1989**. – 6. – S. 3–192.
- Janushevich Z. V.** Die Kulturpflanzen Skitiens // Zeitschrift für Archaeologie. – **1981**. – № 15. – S. 87–93.
- Knörzer K. H.** Deutschland nördlich der Donau // Progress in Old World Palaeoethnobotany: A retrospective view on the occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany. – Rotterdam; Brookfield, **1991**. – S. 189–206.
- Manchester K.** The Archaeology of Disease. – Bradford, **1983**. – P. 63.
- O'Connor T.** The archaeology of animal bones. – Sutton Publishing, **2000**. – 206 p.
- Ortner D. J.** Descriptive Methodology in Paleopathology. // D. Owsley, R. L. Jantz (ed) Skeletal Biology in the Great Plains. – Washington, London, **1994**. – P. 73–80.
- Pashkevich G. A.** Subfossile Reste von Kultur- und Wildpflanzen aus Fundplätzen in der Ukraine aus den letzten Jahrhunderten v. u. Z. und der ersten Halfen des 1. Jahrtausends u. Z. // Zeitschrift für Archäologie. – **1983**. – 17. – S. 47–57.
- Pashkevich G. A.** Palaeoethnobotanical examination of archaeological sites in the Lower Dnieper region, dated to the last centuries BC and the first centuries AD // Plants and ancient man. Studies in palaeoethnobotany. – Boston, **1984**. – P. 277–283.
- Schultz M.** Paläopathologische Diagnostik. In Knussmann R. (Hgb) Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen. – B. 1 – Stuttgart, **1988**. – S. 480–496.
- Schultz M.** Paleohistopathology of Bone: a New Approach to the Study of Ancient Diseases // Yearbook of physical anthropology. – **2001**. – Vol. 44. – P. 106–147.
- Shramko Irina.** Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age // International Symposium on Funerary Anthropology «Homines, Funera, Astra». Fifth edition. Death and animals from Prehistory to Middle Ages. (Abstracts). 11 December 1918. University of Alba Iulia, 18–21 october 2015. – Alba Iulia, **2015**. – P. 46–47.
- Sparkes B. A., Talcott L.** Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4 th centuries BC // The Athenian Agora. – New Jersey, **1970**. – Vol. 12. – Part 1.
- Sparkes B. A., Talcott L.** Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4 th centuries BC // The Athenian Agora. – New Jersey, **1970a**. – Vol. 12. – Part 2.
- Vallois H. V.** La duree de la vie chez l'homme fossile // L'Anthropology. – **1937**. – Vol. 47. – P. 499–532.
- White T. D.** Prehistoric Cannibalism at Mancos. – Princeton, **1992**. – 333 p.
- Wolf M.** Ergebnisse macro- und mikroskopischer Untersuchungen an den römischen Brandgräbern von Rheinzabern (Reinland-Pfalz) // Beiträge zur Paläopathologie. – Hrgb.: Schultz M. – Bd. III. – Göttingen: Cuvillier Verlag, **1999**. – 171 s.
- Zohary D., Hopf M.** Domestication of plants in the Old World. The origin and spread of cultivated plants in the West Asia, Europe and the Nile Valley. – New York: Oxford University press, **2000**. – 316 p.

Джерела

Андриенко В. П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1971/101; НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 8. – Спр. За. – 34 арк.

Андриенко В. П. Отчёт о раскопках и разведках археологической экспедиции Донецкого государственного университета в Полтавской области в 1977 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/117. – 56 арк.

Коваленко О. В. Звіт про охоронні дослідження землянки XVIII–XIX ст. на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. у 1999 році // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/127а; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 299. – 9 арк., 5 арк. іл.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Звіт про розкопки та розвідки на Полтавщині в 1994 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/66. – 24, 13 арк., 58 рис., інв. опис – 3+2 арк., списки, акти – 3+2 с.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 79. – 47 арк.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Звіт про розкопки кургану у складі Більського курганного некрополю «Г» в ур. Перемірки поблизу Західного укріплення Більського городища в 1999 р. (Полтавська обл.) // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1999/68б. – 16 арк., 43 табл., інв. оп. – 5 арк., акти – 2 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 242. – 56 арк.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Звіт про охоронні дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області [2000 р.] // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/98. – 16 арк., 27 рис., інв. оп. – 11 арк., акт – 1 арк.; НА ЦОДПА. – Спр. 297. – 34 арк.

Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища у 1994 році (Полтавська обл.) // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – 48, 2 арк., 96 рис., інв. опис – 15 арк., списки, акти – 2+2 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – 50 арк.

Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. Н., Сапегін С. В. Звіт про археологічні розвідки на трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» – УСК «Селещина» на території Диканьського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/68. – 45 арк., 63 табл., інв. опис – 40 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 231. – 90, 64 арк.

Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В., Тимощук А. І. Звіт про дослідження на земельній ділянці під проходження нафтопроводу-шлейфу від свердловини № 402 до УКПГ «Більськ» в ур. Перещепине, на території курганного некрополю скіфського часу, інші наглядові роботи в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району та розвідки у Зіньківському і Полтавському районах Полтавської області в 2005–2006 рр. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/11. – 40 арк., 77 рис., інв. опис – 17 арк., акти – 2 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 453. – 133 арк.

Супруненко О. Б., Скорий С. А., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В. Звіт про дослідження поселення скіфського часу в урочищі Поле 2-ї бригади в ході спорудження майданчика свердловини № 404 Більського НГКР Більської сільради Котелевського р-ну Полтавської обл. в 2008 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008/96. – 91 арк., 191 рис., інв. опис – 40 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 566. – 288 арк.

Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. Звіт про охоронні дослідження поселення пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) біля с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 1997 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/81. – 10 арк., 16 рис., інв. оп. – 8 арк., сп., акт – 8 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 153. – 14, 7 арк.

Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Звіт про дослідження в ур. Поле 2-ї бригади в ході облаштування свердловини № 404 Більського НГКР на території Більського

городища у Котелевському районі Полтавської області у 2009 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2009/28; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 588. – 95 арк.

Шанорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/ б. н. – 272 арк.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского университета в 1969 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53. – 35 арк., 35 табл. іл.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1974 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1974/48.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ, Запоріжжя
АДІУ – Археологія і давня історія України, Київ
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ, Луцьк, Полтава
АЛІУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО – Археологические открытия, Москва
АС – Археологический съезд
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург
ВДИ – Вестник древней истории, Москва
ДГУ – Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ІА НАНУ – Інститут археології НАН України, Київ
ІКЗ – Історико-культурний заповідник
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Москва, Ленинград, Санкт-Петербург
МАЕСУ – Музей археології та етнографії Слобідської України, Харків
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
СА – Советская археология, Москва
САИ – Свод археологических источников, Москва
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації (сьогодні – Полтавської обласної ради), Полтава
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

РЕЗЮМЕ

С. А. Скорий, В. П. Білосор, О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова

СЕЛИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ В СИСТЕМІ ВЕЛИКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Монографія присвячена результатам вивчення матеріалів *сільських поселень*, виявлених у різний час в межах Великого укріплення Більського городища скіфського часу в басейні р. Ворскли (Дніпровське Лісостепове Лівобережжя).

У *Вступі* подана коротка оцінка Більського городища як феномена скіфської епохи євразійського рівня, виходячи з наступних міркувань. По-перше, грандіозних розмірів пам'ятки (більше 5000 га), по-друге, масштабності та складності укріплень; по-третє, комплексного характеру цього поселення, наявності у межах Великого укріплення, крім згаданих селищ, трьох городищ – Західного, Східного та Куземинського, та, як мінімум, двох курганних могильників («А» та «Б»).

Стисло викладена історія польових досліджень різних пам'яток Більського комплексу, здійснених та здійснюваних великим науковим колективом з різних інституцій. Особливо підкреслений найважливіший внесок у цей процес експедицій Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна під керівництвом професора Б. А. Шрамка (1958-1994 рр.), І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова (з 1994 р.). Відзначена велика роль у вивченні Більського вузла пам'яток багаторічних експедицій – Українсько-Німецької Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства (1994-2006 рр., керівники В. Ю. Мурзін – Є. В. Черненко – С. В. Махортих – Р. Ролле), Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівники О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова), Полтавського педагогічного університету ім. В. Г. Короленка (П. Я. Гавриш), а в останні два десятиліття – Історико-культурного заповідника «Більськ» (керівники В. В. Приймак, І. І. Корост) та ряду інших.

Актуальність цієї роботи також і в тому, що питання про призначення Більського комплексу, як і раніше, залишається доволі дискусійним в археології раннього залізного віку та скіфознавстві зокрема. Про це свідчить чимало праць, опублікованих в останній час, автори яких лише певною мірою спираються на конкретні археологічні джерела, а більше – на загальноісторичні міркування.

У дослідженні подані матеріали стаціонарних археологічних розкопок на трьох селищах у межах Великого укріплення й різноманітна інформація про більше ніж два десятки інших неукріплених поселень. Роботи на них покищо обмежувалися лише візуальним вивченням й розкриттям обмежених площ з метою оцінки характеру культурних нашарувань.

Розділ I присвячений селищу в урочищі **Царина (Царина-Сад)** – найкраще вивченому поселенню у межах Великого укріплення, що знаходиться за 1 км на південний захід від с. Більськ. Його площа, з урахуванням розташованого до південного сходу від нього селища в урочищі Сад (а це – один комплекс), складає більше 100 га.

Розкопки проведені лише в урочищі Царина. Роботи на території урочища Сад обмежилися в наш час тільки шурфуванням. Вивчення пам'ятки пов'язане з іменами В. О. Городцова (1906 р.), П. Я. Гавриша (1996 р.), і особливо загону Українсько-Ні-

мецької експедиції під керівництвом В. П. Білозора (9 польових сезонів). Загальна відкрита площа складає 2363 м².

Дослідженнями були охоплені ділянки п'яти (з восьми зафіксованих) зольників і частина простору біля зольника № 1. В основному, під зольниками відкрито 95 об'єктів скіфського часу. В деяких випадках вони розташовувалися скупчено, складаючи житлово-господарські, ремісничі або культові комплекси.

Отримано величезний археологічний (ліпна й антична кераміка, знаряддя праці з каменю, кістки, металу, предмети озброєння, прикраси тощо) та палеозоологічний матеріал.

Більшість об'єктів (75) – так звані *господарські ями* різної форми, глибини й розмірів.

Безумовно, можна говорити про 7 житлових заглиблених у ґрунт приміщень (*землянок*). Їхні розміри свідчать про те, що вони були місцем проживання *малої сім'ї*.

До об'єктів, пов'язаних із ремеслом, належать 2 приміщення (№ 3/2003; яма № 7/2003): перше з наявністю залишків зруйнованого горну, – з металургійним виробництвом, друге – із заготовками з кістки й рогу – косторізною майстернею.

Дуже цікаву групу складають *об'єкти культового призначення* – вівтар у вигляді «сегнерового колеса» великих розмірів (8 × 8 м), вирізаний у материковій глині, й 6 жертвників, найчастіше у вигляді підвищень. У п'яти випадках у них були знайдені людські залишки, в тому числі черепа. При цьому, одного разу людський череп був навмисно вмонтований у таке підвищення. Подібні вівтарі невідомі в інших місцях Більського археологічного комплексу.

Цікавий жертвник з трьома бичачими головами. Жертвники, де містяться тільки кістки тварин, безперечно, пов'язані з тваринницькими культурами.

Час функціонування селища укладається в рамки другої половини VII – V/IV ст. до н. е.

Освоєння мешканцями простору на частині поселення в урочищі Царина, безумовно, проходило у напрямку від оборонної системи Західного укріплення з півночі на південь, що добре підтверджується археологічними матеріалами.

Господарство мешканців було комплексним і основу його, безперечно, складали *орне землеробство й тваринництво*, до того ж, яка з цих галузей була домінуючою, – стверджувати важко.

Пріоритетним напрямком м'ясовиробництва можна вважати розведення великої рогатої худоби. Свинарство, враховуючи малий процент зрілих особин, носило сезонний характер напіввільного випасу з осіннім забиттям. На загальному фоні успішного ведення скотарства, невелике харчове значення мав також *мисливський промисел* на лісову дичину.

Як і на багатьох поселеннях Лісостепу, у мешканців селища були розвинені різноманітні *домашні промисли* – виготовлення ліпного посуду, технічної і культової кераміки, косторізна справа, виробництво різних виробів із каменю.

Засвідчені розкопками і залишки металургійного виробництва, яке можна розглядати як ремісниче: бронзолivarне, але ще більше – виробництво заліза. Так, наприклад, ряд бронзових наконечників стріл має невідділені литники, що прямо вказує на місцеве виготовлення. Сліди металургії заліза у вигляді шлаків зустрічаються скрізь. Крім того, під зольником № 1 знайдено зруйнований горн, глиняні сопла із мундштуками для подавання повітря до металоплавильного горну. Значна кількість шлаків (тільки в одному місці їх знайдено більше 50 кг) свідчить на користь того, що

вироблена продукція призначалася не тільки для мешканців селища, а й могла слугувати предметом продажу та обміну.

Про зовнішні зв'язки мешканців із оточуючим світом, зокрема – еллінським, свідчить значна кількість керамічного імпорту (в першу чергу, амфор, хоча зустрічається і різноманітний столовий посуд), що складає 15-20 % від загальної кількості виявленої кераміки, а також окремі імпортні вироби – прикраси.

У розділі II подані матеріали, що були отримані у ході розкопок селища в урочищі **Лісовий Кут**. Воно розташоване поблизу північно-західного кута Великого укріплення Більського городища, безпосередньо прилягаючи до його валу. За даними останнього обстеження, площа селища складає 26,8 га.

Пам'ятка відкрита у 1978–1979 рр. П. Я. Гавришем. У 1996 р. розвідки на ньому проводив співробітник Українсько-Німецької експедиції В. Херц. Стаціонарні розкопки здійснені в 1999–2001 та 2004 рр. загоном Українсько-Німецької експедиції під керівництвом С. А. Скорого. У 1999 р. невеликий розкоп на селищі заклав також В. П. Білозер.

Загалом тут досліджена площа 543 м².

У 2001 р. науково-рятивні роботи по траншеї газопроводу через поселення здійснила експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом І. М. Кулатової. Досліджені 9 так званих господарських ям, в одній із яких знайдено чудовий та унікальний для Лісостепу набір посуду – ліпного й античного тарного.

Під час стаціонарних робіт повністю досліджено житлово-господарський комплекс (розкоп 1, площа 443 м²) з 14 об'єктів, що може розглядатися як садиба (подвір'я), місце проживання малої родини – одиниці забудови поселення. Воно включало в себе житло – овальну напівземлянку невеликої площі досить оригінального облаштування, кілька погребів та господарських ям, у тому числі для зберігання зерна, невеликий зольник. Мабуть, площа подвір'я зі врахуванням огорожі складала не менше 500 м².

На південний захід від подвір'я і розораного зольника (розкоп II, площа 100 м²) відкриті два житла – досить великі за площею напівземлянки (20–22 м²) з прямокутною основою. В одній зафіксовані залишки вогнища, у другій – сліди побілки стін. Стіни жител були або складені із пластів дерну, або ж споруджені із дерева у вигляді зрубу.

Таким чином, на цьому поселенні, у всякому випадку, в межах дослідженої площі, зустрічається інший тип жител, ніж на селищі Царина-Сад, де всі досліджені житлові приміщення були землянками.

У ході розкопок знайдено речовий комплекс, багато в чому близький тому, що відомий на поселенні Царина-Сад, певної фази побутування останнього, та багаточисленні кістки тварин.

Час функціонування селища Лісовий Кут, з урахуванням хроноіндикаторів, якими є антична кераміка (столова й тарна, в тому числі – цілі ємності), бронзові накопичувачі стріл, обмежується *кінцем VI – першою половиною V ст. до н. е.*

Господарські заняття мешканців досить близькі тим, сліди яких фіксувалися на поселенні Царина-Сад, хоча є й деякі відмінності.

Домінували, безперечно, *орне землеробство* і *тваринництво*, до того ж (враховуючи знахідки величезної кількості кісток домашніх тварин) вони були або паритетними, або переважало тваринництво.

Вирощувалися культурні рослини, характерні для лісостепового осілого населення: просо, пшениця-двозернянка, ячмінь плівчастий, пшениця голозерна, при повному домінуванні проса.

Стадо домашніх тварин багато в чому було подібне до того, що перебувало на поселенні Царина-Сад, тобто, перевага надавалася великій рогатій худобі, коневі, меншу роль грали коза, свиня. Однак, у порівнянні з тваринництвом на селищі Царина-Сад, на Лісовому Куті, певне розповсюдження отримало вівчарство. Різні домашні промисли – цілком звичайні.

Однією з особливостей селища в урочищі Лісовий Кут є те, що його мешканці у своїй господарській діяльності поєднували звичайні галузі сільського господарства (землеробства, тваринництва) й пов'язані з ними ті чи інші домашні промисли, з *металургією* й *металообробкою*, які вже на великих центрах Більського городища (судячи, наприклад, із досліджень на Східному укріпленні) та інших городищах Лісостепу скіфського часу, вирізнялися у самостійні ремесла. Можливо, ця консервативна риса була притаманна саме господарству мешканців невеликих поселень, фактично, сіл, на відміну від укріплених поселень міського типу.

Виникнення селища в урочищі Лісовий Кут у межах Великого укріплення Більського городища в кінці VI – першій половині V ст. до н. е. пов'язане з переселенням туди частини мешканців із Західного укріплення. На користь цього свідчать як загальний вигляд матеріальної культури селища, дуже схожої до культури Західного укріплення, так і територіальна близькість до нього.

Розділ III присвячений результатам польових досліджень (2008-2009 рр.) на селищі в урочищі **Поле 2-ої бригади** Полтавською експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом О. Б. Супруненка.

Селище відкрито в кінці 1960-х рр. С. І. Берестневим та Ю. Н. Бойком. Неодноразово оглядалося різними археологами. У 2007 р. невеликі розвідувальні роботи, в зв'язку з будівництвом високовольтної лінії електропередач на ньому провів В. В. Приймак.

Поселення розташоване на плато другої тераси правого берега Більського струмка (р. Тарапунька), навпроти селища в урочищі Лісовий Кут.

Загальна площа складає 27 га. Дослідження на селищі мали рятівний характер і були пов'язані з будівництвом майданчика під бурову свердловину.

Загальна досліджена площа складала 8300 м². У ході робіт відкрито 67 об'єктів скіфського часу.

У ряді випадків вони ґрупувалися в окремі житлово-господарські комплекси, в яких слід вбачати садиби. Є підстави виділити, принаймні, три такі садиби, витягнуті вздовж схилу плато ланцюжком у широтному напрямку. Площа садиб – від 375 до 600 м², без урахування можливих присадибних ділянок. Житлові приміщення цих садиб – *наземні*, прямокутної форми, зі злегка заглибленою основою. Площа їхня невелика: 7,8–8,3 м². Безперечно, вони були місцем проживання *малої сім'ї*.

Інші об'єкти на вивченій площі розташовані досить хаотично. Серед них найбільше число (кілька десятків) складають так звані господарські ями. Серед них – зернові, грушоподібної або дзвоноподібної форм, з вузьким горлом, погребки, звичайні смітєві ями. Крім того, зафіксовані залишки господарських приміщень із заглибленими основами, відкриті вогнища. У числі культових споруд – невеликі вівтарі у вигляді скупчення кісток тварин, вугілля, іноді – фрагментів кераміки й каміння.

Безперечний інтерес мають знайдені на селищі два ґрунтових поховання – чоловіка й жінки, 25-30 років, похованих за пізньоскіфським обрядом, але без супутніх речей.

Багаточисленні речові знахідки, серед яких переважає ліпний посуд, звичайні для поселень скіфського часу в Лісостепу. Заслужують на увагу знайдені в одній з господарських ям більше ніж 20 цілих і багаточисленні фрагменти так званих «хлібців», виготовлених з глини, в яку додане просо. Вірогідно, вони були аксесуарами землеробського культу.

Господарські заняття населення також близькі тим, що мали місце на поселеннях Царина-Сад і Лісовий Кут, які розглядалися вище. Однак, тут основу тваринництва складало конярство, на другому-третьому місцях – розведення великої рогатої худоби й свинарство, значно менше уваги приділялося малій рогатій худобі.

Потрібно також відзначити, що на селищі Поле 2-ої бригади відсутні достовірні сліди косторізної справи й, особливо (що важливо), очевидні залишки металургії бронзи і заліза.

Характер ліпного посуду, нечисельний античний керамічний матеріал, бронзовий наконечник стріли вказують на досить пізню дату поселення – кінець V – IV ст. до н. е. Планіграфічні спостереження в ході розкопок вказують на те, що селище в урочищі Поле 2-ої бригади існувало незначний проміжок часу – буквально на протязі життя двох-трьох поколінь. Не можна виключати, що воно було засноване вихідцями з поселення Лісовий Кут, котре знаходилося поблизу.

Розділ IV презентує інформацію про відомі на сьогодні селища скіфської епохи в межах Великого укріплення Більського городища. Їхня велика частина (за виключенням лише кількох, що були охоплені стаціонарними розкопками) відома за матеріалами археологічних розвідок на цій великій території. В першу чергу, вони пов'язані з іменами Б. А. Шрамка, В. П. Андрієнка, Ю. М. Бойка, П. Я. Гавриша, С. П. Степановича, І. М. Кулатової, О. Б. Супруненко, а в останні десятиліття – діяльністю співробітників Історико-культурного заповідника «Більськ» у співдружності з полтавськими, сумськими та кийвськими колегами.

У наш час на згаданій території достовірно відомо 24 селища скіфського часу. Принципово важливо, що за останнє десятиліття було проведено шурфування практично на всіх пам'ятках, з метою виявлення культурних нашарувань скіфського часу та їх характеру.

Датування селищ у окремих випадках варіює, хоча переважає VI–V ст. до н. е.

Орієнтовна площа пам'яток дозволяє поділити їх з долею умовності на три основні групи: 1) дуже *малі* селища (площа 1,8–3,8 га); їх всього кілька; 2) селища *середніх розмірів* (площа 3,8–8,6 га); вони складають переважну більшість; 3) дуже *великі* селища, що за своєю площею наближаються до городищ скіфської епохи в Лісостепу. Їх у межах Великого укріплення відомо лише три: в урочищах – Царина-Сад – 105 га; Лісовий Кут – біля 27 га; Поле 2-ої бригади – також 27 га. Значна частина величезного поселення Царина-Сад (в урочищі Сад) ще не була об'єктом стаціонарних археологічних розкопок.

Слід підкреслити, що наявність у межах Великого укріплення такого значного за площею поселення як Царина-Сад, до слова, котре перебільшує за розмірами як Західне укріплення Більська (95 га), так і Східне (85 га), безперечно, потребує пояснення.

Спостерігається закономірність у *локалізації* селищ на Великому укріпленні. Більше половини з них (15) знаходиться у безпосередній близькості до системи оборони,

іноді, прилягаючи до неї, насамперед – до західного, південного, і частково східного її боків. Це видається не випадковим, і пов'язане, беззаперечно, з величезною площею Великого укріплення, яке, потребувало постійного контролю з боку мешканців, а у випадку військової небезпеки – необхідної оборони. При значному віддаленні поселенської структури від лінії укріплення, завжди виникала б проблема оперативного прибуття мешканців на лінію оборони за виникненням військової загрози.

Поки немає відомостей про селища у східній частині Великого укріплення – від Східного городища до Куземина, вкритій у наш час досить густим лісом. Але, звичайно, ці поселення існували, й відкриття їх – справа найближчого майбутнього.

Незважаючи на відсутність вузьких дат для більшості селищ, навряд чи потрібно мати сумнів у тому, що виникли вони *безпосередньо після спорудження Великого укріплення городища та існували більш-менш синхронно на протязі певного часу.*

Заслугує на увагу розташування групи селищ на схід від Західного укріплення. Вони практично зливаються між собою й утворюють насичену поселенську структуру, що простяглася із заходу на схід: селища Царина-Сад та поселення в урочищі Холодівський Яр.

Цікаво, що центральна частина Великого укріплення, судячи з даних обстежень, була заселена менш щільно, як, до речі, і його північна периферія.

Вивчення селищ Великого укріплення Більського городища пов'язане з найважливішими питаннями історії Більського археологічного комплексу: про час спорудження Великого укріплення, послідовність створення укріплень Більського центру, а також причини цієї грандіозної творчої діяльності.

Цьому й присвячений заключний у монографії *розділ V*. У колі дослідників Більського городища немає єдності у питанні про *час виникнення* цього дуже масштабного поселенського комплексу, що складається, до того ж, із кількох укріплень. Більш того, думки самих дослідників з часом переживали безперечну еволюцію.

Разом із тим, слід підкреслити, що буквально всі автори, які писали про Більськ, підкреслюють *поетапність* спорудження цієї грандіозної пам'ятки. Мабуть, тільки В. М. Грицюк уважав, що Східне, Західне й Велике укріплення спершу планувалися як єдиний оборонний комплекс, споруджувалися за одним планом, під єдиним керівництвом і протягом невеликого терміну часу. Ця версія, однак, не знайшла підтримки в колі дослідників.

Далі викладаються уявлення науковців про час виникнення Західного та Східного укріплень Більського городища, починаючи від В. О. Городцова – Б. М. Гракова – Б. А. Шрамка та до думок сучасних учених, зокрема, П. Я. Гавриша, І. Б. Шрамко, С. А. Задникова, Д. С. Гречка та ін. Найбільш переконливою виглядає точка зору, що заселення території Західного городища відбулося в другій половині VIII – середині VII ст. до н. е., а спорудження системи оборони датується серединою VII – другою чвертю VI ст. до н. е. (І. Б. Шрамко).

Виникнення ж Східного укріплення відноситься до другої половини VI – першої половини V ст. до н. е. (І. Б. Шрамко), середини VI ст. до н. е. (Д. С. Гречко) або (за даними античного імпорту) – до середини – третьої чверті VI ст. до н. е. (С. А. Задніков).

Дуже актуальними є питання про час, причини зведення й призначення *Великого укріплення* Більського комплексу.

Про більш пізній характер цієї фортифікації (в порівнянні із Західним та Східним укріпленнями) писав уже В. О. Городцов. Правда, пізніше Б. А. Шрамко припускав можливість побудови цієї оборонної системи в VII ст., однак із часом дійшов думки – до VI ст. до н. е. У наш час ряд дослідників вважає, що Велике укріплення було

створене до середини VI ст. до н. е. (П. Я. Гавриш), його будівництво тісно пов'язане зі спорудженням Східного укріплення (тобто, середина – друга половина VI ст. до н. е.; Д. С. Гречко) або відноситься до другої половини VI – початку V ст. до н. е. (І. Б. Шрамко). Зроблені в різний час перетини на ділянках Великого укріплення, хоча й продемонстрували стратиграфічно кілька етапів зведення фортифікації, фактично, не дали ніяких ґрунтовних хроноіндекаторів. Винятком є розкопки експедиції Інституту археології НАН України (керівник Д. С. Гречко), яка відкрила під ділянкою валу Великого укріплення в районі селища Царина кілька об'єктів, у тому числі, землянку, матеріали з якої датуються другою половиною VI до н. е., іншими словами, це – хронологічний репер, котрий свідчить, що ця ділянка оборони належить до більш пізнього періоду.

Найважливішими питаннями вивчення Більського городища є призначення цієї величезної укріпленої структури та причини її спорудження.

Існує кілька версій, що претендують бути відповідями на ці питання. *Перша* з них, доволі прозаїчна, про *господарське призначення* такої величезної території, у всякому разі, частини її, відокремленої так званим Південним валом, відводилася роль певних земельних угідь або загонів для великих стад худоби (П. Д. Ліберов). Ця версія не витримує критики, виходячи з різних положень (Б. А. Шрамко).

Друга версія висловлена В. Ю. Мурзіним та Р. Ролле. Суть її в тому, що скіфі-іранці на заключному етапі передньоазійських походів або по їхньому завершенні, в кінці VII – VI ст. до н. е. стали «носіями тієї політичної влади, яка організувала й здійснила силами підвладного населення будівництво великих городищ Лісостепу», в тому числі Великого укріплення Більського городища. «Ідея створення таких укріплень виникла в кочовому середовищі під впливом величезних міських центрів Давнього Сходу». На забудованих ділянках цих поселень мешкало місцеве населення, яке постачало кочівникам продукти харчування й ремісничі вироби. На великій, вільній від забудови території, могли розташовуватися «кібітки та юрти номадів».

Ця точка зору, в цілому, цікава, але достатньо вразлива для критики (Б. А. Шрамко). Додамо також наступний контраргумент. Якщо скіфи були панівною силою, в тому числі на Дніпровському Лівобережжі та, відповідно, – у басейні Ворскли, навіть їм було виступати організаторами будівництва могутніх фортифікаційних споруд у цьому регіоні, що потребували величезних трудових витрат? Кого їм слід було боятися на підвладних територіях? Як ми бачимо, питання зовсім не марне, й на нього, на жаль, немає відповіді у працях авторів цієї точки зору.

Версія С. Я. Ольговського, що знайшла нещодавно відображення в науковій літературі, не повною мірою оригінальна й частково перегукується з позиціями В. Ю. Мурзіна – Р. Ролле. Більське городище – не тільки величезне торжище, а й місце, постійно відвідуване скіфською кочовою раттю на чолі з вождем (або «царем»). Як наслідок, за ініціативи скіфського володаря й під контролем кочового контингенту автохтони звели велетенське укріплення, що стало резиденцією «скіфського царя з його армією». С. Я. Ольговський припускає тривале перебування скіфів-кочівників на Великому укріпленні «під час перерви між набігами або взимку», внаслідок чого тут споруджувалися житла, наприклад, для «родин військової аристократії». Це підтверджує наявність культурного шару в окремих місцях на території Великого укріплення.

У даному випадку, до наведеного вище контраргументу з приводу думки В. Ю. Мурзіна – Р. Ролле (а він досить доречний і до версії С. Я. Ольговського), слід додати: наші знання, у всякому разі, про досліджені селища в межах Великого укріплення, без-

перечно, свідчать, що ми маємо справу із залишками різноманітної життєдіяльності місцевого осілого населення.

Нарешті, згадаємо *третю* версію про виникнення Великого укріплення (як, втім, Західного та Східного також). Вона, на наш погляд, найбільш заслуговує на увагу. Суть її в тому, що саме небезпека вторгнень з боку степових скіфів-кочівників була головним стимулом для хліборобського населення Лісостепу будувати могутні оборонні дерево-земляні конструкції, посилені часто зверху дерев'яними стінами, а з півного боку, – доволі глибокими ровами. Ця точка зору, як не дивно, не отримала якої-небудь популярності.

Активний її прибічник П. Я. Гавриш уважав, що спорудження вже перших фортифікаційних конструкцій на Більському городищі (Західного та Східного укріплень) прямо пов'язане з появою у степу Північного Причорномор'я скіфських кочових орд у другій чверті або середині VII ст. до н. е. Що ж стосується Великого укріплення, котре об'єднало раніше створені в одну велику фортифікаційну систему, то воно, на думку П. Я. Гавриша, було споруджене десь до середини VI ст. до н. е., що співпало із переселенням головних скіфських контингентів на територію Північного Причорномор'я.

Проте, гадаємо, що спорудження, в усякому разі, фортифікації на Західному укріпленні, пов'язане зовсім не з появою у Північному Причорномор'ї в другій чверті або середині VII ст. до н. е. скіфів-кочівників, а із загрозою, що з'явилася дещо пізніше й була значно ближче. Мова йде про прихід, по завершенні передньоазійських походів, у третій чверті VII або на рубежі VII – VI ст. до н. е. окремих контингентів скіфів-номадів у різні регіони Лісостепу, в тому числі – на Лівобережжя, зокрема, до басейну Сули. Про це переконливо свідчать численні кургани Посулля з похованнями, здійсненими за обрядом кочівників.

Що ж стосується спорудження Великого укріплення Більського городища, то цей процес міг бути стимульований як загальною нестабільною військово-політичною ситуацією в Лісостепу, так і посиленням незадовго до початку скіфо-перської війни степового скіфського об'єднання.

З точки зору поетапності спорудження більських укріплень можна відзначити наступне. Спершу виникло Західне укріплення, що в цілому не викликає наразі ні в кого будь-яких сумнівів. Потім до середини – другої половини VI ст. до н. е. була споруджена фортифікація Великого укріплення. А Східне укріплення, мабуть, створене найближчим після цього часом шляхом «відокремлення» майже правильною дугою оборонного валу частини території Великого укріплення.

У *Висновку* підводяться підсумки дослідження й висловлюється думка про те, що монографія, яка публікується, презентує лише певні свідчення про Велике укріплення Більського городища і є початком великої розмови про феноменальну сутність грандіозної фортифікації скіфського часу, приводом до суперечки, що може бути плідно продовжена по мірі нарощування обсягу нових свідчень щодо селищ у межах Великого Більська.

Робота супроводжується обґрунтованими додатками з палеоантропології, палеозоології, палеоботаніки, що розширюють наші уявлення про мешканців Великого укріплення Більського городища, їхні господарські заняття й духовне життя.

SUMMARY

S. A. Skoryi, V. P. Belozor, O. B. Suprunenko, I. M. Kulatova

THE SCYTHIAN TIME SETTLEMENTS IN THE GREAT FORTIFICATION OF BILSK SITE OF ANCIENT SETTLEMENT SYSTEM

Monography is dedicated to the results of study of *village settlements*, found in various times within the Great Fortification of Bilsk site of ancient settlement dated to the Scythian Time in the Vorskla River basin (the Dnieper River Forest-steppe Left-bank area).

Brief review of Bilsk site of ancient settlement as the Scythian Time phenomenon of European Asian level is given in *Introduction* on the assumption of the following ideas. Firstly, huge size of a monument (over 5000 ha); secondly, fortifications immensity and complexity; thirdly, complex character of a given settlement: existence of three sites – Western, Eastern and Kuzemyn and, at least, two burial mounds (“A” and “B”), within the Great Fortification, except for the mentioned settlements.

History of different monuments in Bilsk complex field research, provided and still providing by big scientific collective from different establishments, is given in short. Important implement into this process of the V. N. Karazin Kharkiv National University under professor B. A. Shramko (1958-1994), I. B. Shramko and S. A. Zadnikov (since 1994) leading is emphasized especially. Remarkable role in studying Bilsk monuments cross point of longstanding expeditions – the Ukrainian-German Institute of Archaeology of NAS of Ukraine and the German Scientific Research Society (1994-2006, supervised by V. Yu. Murzin – Ye. V. Chernenko – S. V. Makhortykh – R. Rolle), the Centre of Defense and Research Archaeological Monuments of Department of Culture of Poltava Region State Administration (supervised by O. B. Suprunenko, I. M. Kulatova), the V. H. Korolenko Poltava National Pedagogical University (P. Ya. Havrysh), and during last two decades – the Historic Culture Preserve “Bilsk” (supervised by V. V. Pryimak, I. I. Korost) and others is outlined.

Relevance of a given work consists of the question of Bilsk complex meaning, which is still very debatable in the early Iron Age archaeology and the Scythes history study in particular. It can be proved by the whole range of recently published works, whose authors rest upon concrete archaeological sources only to a certain extent, and give priority to common historic ideas.

Materials of permanent archaeological excavations at three settlements within the Great Fortification and various considerations about more than twenty other unfortified settlements are presented in the research. Works there had been limited only with visual study and excavating at small territories to evaluate cultural layers' character.

Chapter 1 is dedicated to a settlement in **Tsaryna Stow (Tzaryna-Sad)** as the most studied site within the Great Fortification, located in 1 km to the southwest from Bilsk Village. Its area, including a settlement in Sad Stow (which belongs to the same complex) to the southeast from it, is more than 100 ha.

Excavations were carried out in Tsaryna Stow only. Works at the territory of Sad Stow were limited with pitting by now. Monument study is connected with names of V. O. Horodtsov (1906), P. Ya. Havrysh (1996) and detachment of the Ukrainian-German expedition

supervised by V. P. Belozor (9 field seasons) in particular. Total uncovered area accounted for 2363 m².

Lots of five (of eight found) ash-boxes and part of space near ash-box # 1 were explored. 95 objects dated to the Scythian Time were discovered mainly under ash-boxes. In some cases, they were placed closely, making household, craft or cult complexes.

Great amount of archaeological (molded and antique ceramics, tools made of stone, bone, metal, weapon samples, jewels etc.) and paleo-zoological materials is received.

Most of objects (75) are so-called *middens* of different forms, depths and sizes.

It is certainly can be stated about 7 domestic establishments deepened in ground (*dug-outs*). Their size proved that they were inhabited by *small family*.

2 units (# 3/2003; hole # 7/2003) belong to objects connected with *craft*: the first one contained remains of ruined kiln – with metallurgical production, the second one contained work pieces of bone and horn – with bone-carving workshop.

An interesting group consists of *objects of cultural purpose* – chancel of “Segner wheel” shape of a great size (8 × 8 m), carved in continental clay, and 6 credence tables of half-pace form in most cases. In five cases human remains, including skulls, were found. In one case herewith a human skull was built in such half-pace on purpose. Such chancels are unknown in other places of Bilsk archaeological complex.

Credence table with bull heads is rather interesting. Credence tables, which contained animal bones only, were connected with animalistic cults without any doubts.

Time of settlement functioning can be limited with the second half of the 7th – 5th/4th cc. BCE.

Development of the territory in part of settlement in Tsaryna Stow by inhabitants, were certainly directed from Western fortification system, from north to south, which is perfectly evidenced by archaeological materials.

Inhabitant households were complex and based on *land plough* and *stock farming* for sure, and it is hard to say which of these fields dominated.

Stock-rearing can be regarded as a main direction of meet producing. Pig-breeding had season nature of half-restricted gazing with autumn butchering, taking into consideration small quantity of mature animal units. *Hunting* wild fowl also had quite small food meaning comparing to successful stock farming.

Inhabitants of a settlement had developed variety of *domestic crafts* –molding vessels producing, technical and cult ceramics, bone carving, stone tools making – as in many others Forest-steppe settlements.

Remains of metallurgic production, which could be regarded as craft: *bronze* and even more *iron molding*, were evidenced. For example, range of bronze arrow heads had undeleted funnels, which points to the making place directly. Traces of iron metallurgy in form of slags were met everywhere. In addition, ruined kiln, clay chock tubes with die for air delivery into metal molding kiln were found under ash-box # 1. Appreciable quantity of slags (more than 50 kg in one place only) proved that readymade products were meant not only for settlement inhabitants, but could also be used for trade and exchanging.

Foreign contacts of local inhabitants with external world, Hellens in particular, can be proved by great amount of ceramic import (primarily amphoras, though various forms of vessels are met), worked out 15-20 % from total quantity of found ceramics, and separate imported samples, jewels in particular.

Chapter 2 contains materials, received during excavations at **Lisovyi Kut Stow**. It is situated near the northwest corner of the Great Fortification of Bilsk site of ancient settle-

ment, attached to its wall directly. Settlement area is 26,8 ha according to recent investigation.

Monument was discovered by P. Ya. Havrysh in 1978-1979. In 1996 investigation there was carried out by employee of the Ukrainian-German Archaeological Expedition V. Kherts. Permanent excavations at monument were carried out in 1999-2001, 2004 by division of the Ukrainian-German Expedition supervised by S. A. Skoryi. In 1999 small dig at the settlement was also made by V. P. Belozor.

Total excavated area was 543 m².

In 2001 an expedition of the Centre of Defense and Research Archaeological Monuments of Department of Culture of Poltava Region State Administration supervised by I. M. Kulatova carried out rescuing dig in gas-line trench through the settlement. 9 of so-called middens were explored, great and unique for Forest-steppe molded and antique dish set were found in one of them.

Living-household complex (site I, square 443 m²) of 14 objects, which can be observed as an estate (*farmstead*), a place where small family lived – unit of settlement building – were explored completely during permanent works. It included a dwelling – small oval half-dugout of original construction, several cellars and middens, with ones for holding grains, small ash-box. Area of a household with a fence was probably no less than 500 m².

Two dwellings – quite big in size *half-dugouts* (20-22 m²) with square foundation – were discovered to the southwest of a household, in process of ploughed ash-box investigation (site II, square 100 m²). Remains of a fireplace were recorded in one, traces of walls whitewashing – in the other. Walls of dwelling were either built of turf layers or erected of wood in form of log construction.

Consequently, another type of dwellings, as opposed to Tsaryna-Sad Settlement with all explored dwellings belonging to dugouts, was found at explored area at list.

A material complex, rather close in the phase of its existence to the one from Tsaryna-Sad Settlement, and numerous bones of animals were found during excavations.

Time of Lisovyi Kut Settlement functioning is limited with *the late the 6th – the first half of the 5th cc. BCE*, taking into consideration chronological indicators like antique ceramics (table and package ware, including unbroken vessels), bronze arrow heads.

Housekeeping of inhabitants was rather close to the ones fixed in Tsaryna-Sad Settlement, though with some variations.

Land plough and *stock farming* certainly dominated. They were either equal or stock farming prevailed (minding a substantial number of found animal bones).

Cultivated plants typical for Forest-steppe sedentary inhabitants were planted: millet, two-grained wheat, barley, bare-grained wheat with complete prevailing of millet.

Domestic animal stock was quite similar to Tsaryna-Sad one. Cattle, horses were preferred; goats and pigs were less popular. Though, unlike stock farming in Tsaryna-Sad Settlement, sheep breeding was rather developed. Different home-crafts were quite usual.

Main peculiarity of a settlement in Lisovyi Kut Stow is the fact that its inhabitants in their domestic activity combined ordinary features of agriculture (*crop farming, stocking*) and related home-crafts with *metallurgy* and *metalwork*, which stood out into separate crafts in big centers of Bilsk site of ancient settlement (judging, for example, by exploration at the Eastern Fortification) and other sites of ancient settlement in Forest-steppe of the Scythian Time. This conservative feature was possibly typical just for household of inhabitants of small settlements, like villages, inhabitants on the contrary to fortified urban-type settlements.

Appearing of a settlement in Lisovyi Kut Stov within the Great Fortification of Bilsk site of ancient settlement in the late 6th – the first half of the 5th cc. BCE is connected with partly immigration of inhabitants from the Western Fortification there. In support of this fact not only facies of the settlement material culture, rather similar to the Western Fortification culture, but also territorial closeness to it evidences.

Chapter 3 is dedicated to the results of field investigation (2008-2009) in settlement in **Pole Druhoi Bryhady Stov** by the Poltava expedition of the Centre of Defense and Research Archaeological Monuments of Department of Culture of Poltava Region State Administration supervised by O. B. Suprunenko.

Settlement, discovered in the late 1960s by S. I. Berestnev and Yu. M. Boiko, was observed by different archaeologists. Small investigative works connected with the building of high-voltage powerline were performed by V. V. Pryimak in 2007.

Settlement is located on an upland of the second terrace of the Bilsk Stream right bank (the Tarapunka River) against the settlement in Lisovyi Kut Stov.

Total area is 27 ha.

Exploration of the settlement had rescuing character and was connected with the building of a drilling pad.

Total explored area is 8300 m². 67 objects dated to the Scythian Time were discovered during this work.

In a range of cases they were grouped in separate living-household complexes, where estates should be considered. It is arguable that at least there were three of such estates, stretched along upland in lateral direction. Estates area vary from 375 to 600 m² without taking into consideration probable farmlands. Domestic establishments of these estates are aboveground, square cut, with a bit deepened basis. Their area is small: 7,8-8,3 m². They are obviously a place of living of small family.

Other objects at explored territory located quite chaotic. The biggest number (several dozens) among them composed so-called middens. Grained, of pear-shaped or bell-shaped, with neck, cellars, ordinary rubbish-dumps are among them. Besides it, remains of utility rooms with deepened basis, open fireplaces are fixed. Small chancels made of animal bones, coal and sometimes ceramic and stone fragments are among cult buildings.

Two soil burials of a man and a woman of 25-30 years old, buried according to the late Scythian rite, but without conducted things, cause no doubtful interest.

Numerous material findings, including molded ceramics, are typical for settlements of the Scythian Time in the Forrest-steppe. More than 20 complete and many fragmented so-called “breads”, made of clay with millet found in one of middens are worth special attention. Probably they were elements of agricultural things.

Household activity of inhabitants was close to above-mentioned Tsaryna-Sad and Lisovyi Kut Settlements. Though the basis of stock farming here were horsing, the second and the third place belonged to cattle and pig breeding, less attention was paid to small cattle breeding.

It also should be mentioned that trustful traces of bone carving and especially metallurgy of bronze and iron are absent in Pole Druhoi Bryhady Settlement.

Molded ceramics character, rare antique ceramic materials, bronze arrow head are pointed to rather late time of inhabiting – the late 5th–4th cc. BCE. Planigraphic observation in the process of excavations evidenced that settlement in Pole Druhoi Bryhady Stov existed for short time – during two-three generations. We cannot also ignore the fact, that it might be founded by natives of nearby Lisovyi Kut Settlement.

Chapter 4 represents information concerning all recently known settlements of the Scythian Time within the Great Fortification of Bilsk site of ancient settlement. Most of them (excluding only some excavated permanently) are known according to the materials of archaeological investigations at this wide territory. First of all, they are connected with names of B. A. Shramko, V. P. Andriienko, Yu. N. Boiko, P. Ya. Havrysh, S. P. Stepanovych, I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko, and during recent decades – with activity of the Historic and Culture Preserve “Bilsk” employees together with colleagues from Poltava, Sumy and Kyiv.

24 settlements of the Scythian Time are known at mentioned territory for sure. It is principally important, that pitting was carried out at almost all monuments during the recent decades aiming finding cultural layer of the Scythian Time and its character.

Settlements' dating varies in some cases, though the 6th – 5th cc. BCE prevail.

Oriented area of monuments let to divide them with some condition into three main groups: 1) very *small* settlements (area 1,8-3,8 ha): they are rather few; 2) settlements of *middle size* (area 3,8-8,6 ha): they dominate; 3) very *big* settlements, that come close by its area to sites of the Scythian Time in Forest-steppe. Only three of them are known within the Great Fortification: in Tsaryna-Sad Stow – 105 ha; in Lisovyi Kut Stow – near 27 ha; in Pole Druhoi Bryhady Stow – also near 27 (?) ha. Significant part of great Tsaryna-Sad settlement (in Sad Stow) was not excavated permanently.

It should be highlighted that existence of Tsaryna-Sad Settlement of sufficient size, being even bigger than both the Western Fortification of Bilsk (95 ha), and the Eastern (85 ha), within the Great Fortification, should be explained without any doubts.

Regularity in settlements *localization* in the Great Fortification can be observed. More than half of them (15) are situated near the defense system, joining it occasionally at the western, southern and partly eastern sides. It can be considered as deliberate and connected with big area of the Great Fortification, which needed constant control provided by inhabitants, and necessary defense in case of war. If settlement structure situated very far from fortification line, the problem of inhabitants' quick coming in case of war emergency would always exist. There are still no evidences concerning settlements in the eastern part of the Great Fortification – from the Eastern site of ancient settlement to Kuzemyn, covered with rather thick forest nowadays. Though obviously these settlements existed and their discovery will happen soon.

In spite of absence of strict dates for most settlements, it is quite obviously that they appeared *right after the Great Fortification building and existed more or less simultaneously during definite time.*

Location of settlements group to the east from the Western Fortification is worth attention. They joined practically together and created crowded settlement structure, which stretched from west to east: Tsaryna-sad Settlement and three settlements in Kholodyvskyi Yar Stow.

It is noteworthy, that according to the exploration data the Great Fortification central part was less populated as its northern outskirts.

Study of Bilsk site of ancient settlement Great Fortification is connected to the most important questions of Bilsk archaeological complex history: time of the Great Fortification building, order of the Bilsk center fortification creating, and also reasons of this immense creative activity.

All those points are touched in *Chapter 5*, which ends the monography. There is no unity in question of this huge settlement complex *appearing time*, which, in addition, con-

sists of several fortifications. Moreover, opinions of the same scientists in this concern developed a lot through time.

Meanwhile, it is noteworthy, that literary all authors, who wrote about Bilsk, emphasized *phasing* of this great monument building. Perhaps, only V. M. Hrytsiuk considered that Eastern, Western and Great Fortifications had been designed as one defensive complex, built according to one plan under sole supervision during quite short term. However, this version was not supported by other explorers.

Scientists' ideas concerning appearing time of Bilsk site of ancient settlement Western and Eastern Fortifications are given further, starting from V. O. Horodtsov – B. M. Hrakov – B. A. Shramko to opinions of modern researchers as P. Ya. Havrysh, I. B. Shramko, S. A. Zadnikov, D. S. Hrechko and others. The most convincing point of view is that settling the Western site of ancient settlement happened in the second half of the 8th – mid-7th cc. BCE, while defensive system building can be dated to the mid-7th – second quarter of the 6th cc. BCE (I. B. Shramko). Appearing of the Eastern Fortification belonged to the second half of the 6th – first half of the 5th cc. BCE (I. B. Shramko), middle – third quarter of the 6th cc. BCE (S. A. Zadnikov).

Questions concerning time, reasons of building and purpose of *the Great Fortification* of Bilsk complex are extremely essential.

V. O. Horodtsov wrote about later character of this fortification (comparing to the Western and Eastern Fortifications). Though later B. A. Shramko admitted the possibility of building this defensive system in the 7th c., but later he leaned toward the 6th c. BCE. Nowadays the whole range of scientists believes that the Great Fortification was created before the mid-6th c. BCE (P. Ya. Havrysh), its building was closely connected with the Eastern Fortification creating (in the middle – second half of the 6th c. BCE; D. S. Hrechko) or can be dated to the second half of the 6th – early 5th cc. BCE (I. B. Shramko). Cuts at parts of the Great Fortification, made in different times, albeit demonstrated several stages of fortification building stratigraphically, in fact, did not give any considerable chronographic indicators. Exclusion can be made for excavations carried out by the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine expedition (supervised by D. S. Hrechko), which discovered several objects including dugout with materials dated to the second half of the 6th c. BCE under part of the Great Fortification wall. In other words, this is a chronological ranging mark, which evidences that given defense part belongs to later period.

Purpose of this huge fortified structure and reasons of its building are the main questions of Bilsk site of ancient settlement study.

There are several versions, which might be the answers to these questions. The *first one* is rather prosaic and concerns domestic purpose of such wide territory, at any rate, its part separated by so-called Southern wall, which played role of commercial lands or night house for cattle (P. D. Liberov). This version is beneath criticism because of different statements (B. A. Shramko).

The *second version* belongs to V. Yu. Murzin and R. Rolle. The core of it is that Scytho-Iranians were “holders of those political power, which organized and made by forces of subservient population building of big sites of ancient settlements in Forest-steppe”, including also the Great Fortification of Bilsk site of ancient settlement, at final stage of Western Asian campaigns or after their decline in the end of the 7th – 6th cc. BCE. Idea of such fortification creating appeared among nomads under influence of huge city centers of the Ancient East. Local inhabitants, who gave nomads food and craft tools, lived at built-in sites of such settlements. “Nomad tilt carts and yurtas” could situate at free territory.

Generally speaking, this point of view is interesting, but can be easily criticized (B. A. Shramko). Following objection can be added. If the Scythes had domain power, including the Left-bank Dnieper River territory and, consequently, the Vorskla River basin, why should they be organizers of such great fortifications building in this region, as it demanded so big expenses? Whom should they be afraid of at subservient lands? Apparently, the question is not idle and, unfortunately, authors of this version have no answer in their works.

Version of S. Ya. Olhovskiy, which was recently reflected in scientific literature, is not completely original and partly resonates with positions of V. Yu. Murzin – R. Rolle. Bilsk site of ancient settlement was not only huge market, but also a place visited by the Scythian nomad host led by headman (or “tsar”) permanently. As a result, autochthons erected great fortification, which became a residence of “the Scythian tsar with his army”, upon an initiative of the Scythian chieftain and control of nomad contingent. S. Ya. Olhovskiy concedes long-termed being of the nomad Scythes at the Great Fortification “during break between raids and winter”. That’s why dwellings, for example, for “military aristocratic families”, were built here. It is proved by cultural layer in some places at the territory of the Great Fortification.

In this case, the following statement should be given as an addition to abovementioned counter-argument concerning opinion of V. Yu. Murzin – R. Rolle (as it is also rather convenient to S. Ya. Olhovskiy’s version): our knowledge about explored settlements within the Great Fortification at least, evidences that we obviously deal with remains of the most various life activity of local sedentary population.

Finally, the *third version* of the Great Fortification (as also Western and Eastern) appearing should be mentioned. In our opinion, it is worth the very attention. The bottom line is, that danger of invasion from the steppe nomad Scythes was *main* stimulus for farming population of Forest-steppe to build strong defensive soil-wooden constructions, increased with wooden walls atop and rather deep graffs at floor-level side. This point of view is surprisingly unpopular.

P. Ya. Havrysh as an active supporter considered, that building of the first fortified constructions at Bilsk site of ancient settlement (Western and Eastern Fortification) is closely connected with the Scythian nomad tribes coming to Steppe in the second quarter and mid-7th c. BCE. Speaking about the Great Fortification, this united created earlier to one wide fortified system, according to P. Ya. Havrysh’s opinion, it was erected near the mid-6th c. BCE, which coincides with moving of the main Scythian contingents from territory of the Northern Caucasus in the Northern Black Sea Region.

We believe, that the Western Fortification is connected not with the nomad Scythes appearing in the Northern Black Sea Region in the second quarter and mid-7th c. BCE, but with threat, which showed itself later and was much closer. This refers to coming of separate contingents of the nomad Scythes to different regions of Forest-steppe, including the Left-bank area and the Sula River basin in particular, after the Western Asian campaigns in the third quarter of the 7th or the border of the 7th – 6th cc. BCE. Numerous barrows with burials according to nomad tradition in the Sula River area prove this.

Speaking about building of the Great Fortification in Bilsk site of ancient settlement, it might be stimulated either by common nonstable military and politic situation in Forest-steppe, or by increasing of the Steppe Scythian Union right before the Scythian-Persian War.

Minding stepping character of Bilsk fortifications building the following statements can be mentioned. At first the Western Fortification appeared, which raises no doubts now. The Great Fortification was built after that in the middle – second half of the 6th c. BCE. The Eastern Fortification was probably erected soon after that by “cutting” the part of the Great Fortification territory with almost regular arc of defense wall.

Conclusion contains the results of exploration and idea that this monography, which presents only some information concerning the Great Fortification of Bilsk site of ancient settlement is just a beginning of a long discussion about phenomenal identity of the Scythian Time grand fortification; argument, which may be fruitfully continued with new facts about settlements within Great Bilsk.

Monography is provided by solid appendixes in Paleo-anthropology, Paleo-zoology, Paleo-botanic, that widen our vision of the Great Fortification of Bilsk site of ancient settlement inhabitants, their fatigue duties and spiritual life.

РЕЗЮМЕ

С. А. Скорый, В. П. Белозор, А. Б. Супруненко, И. Н. Кулатова

СЕЛИЩА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В СИСТЕМЕ БОЛЬШОГО УКРЕПЛЕНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Монография посвящена результатам изучения материалов *сельских поселений*, обнаруженных в различное время в пределах Большого укрепления Бельского городища скифского времени в бассейне р. Ворскла (Днепровское Лесостепное Левобережье).

Во *Введении* дается краткая оценка Бельского городища, как феномена скифской эпохи евразийского уровня, исходя из следующих соображений. Во-первых, грандиозных размеров памятника (более 5000 га), во-вторых, масштабности и сложности оборонительных сооружений; в-третьих, комплексного характера данного поселения: наличие в пределах Большого укрепления, помимо упомянутых селищ, трёх городищ – Западного, Восточного и Куземинского, и, как минимум, двух курганных могильников («А» и «Б»).

Сжато изложена история полевых исследований различных памятников Бельского комплекса, осуществлённых и осуществляемых большим научным коллективом из различных институций. Особо подчёркнут важнейший вклад в этот процесс экспедиций Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина под руководством профессора Б. А. Шрамко (1958–1994 гг.), И. Б. Шрамко и С. А. Задникова (с 1994 г.). Отмечена значительная роль в изучении Бельского узла памятников многолетних экспедиций – Украинско-Немецкой Института археологии НАН Украины и Немецкого научно-исследовательского общества (1994–2006 гг., руководители В. Ю. Мурзин – Е. В. Черненко – С. В. Махортых – Р. Ролле), Центра охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации (руководители А. Б. Супруненко, И. Н. Кулатова), Полтавского педагогического университета им. В. Г. Короленко (П. А. Гавриш), а в последние два десятилетия – Историко-культурного заповедника «Бельск» (руководители В. В. Приймак, И. И. Корост) и ряда других.

Актуальность данной работы состоит и в том, что вопрос о назначении Бельского комплекса по-прежнему остается чрезвычайно дискуссионным в археологии раннего железного века и скифоведении в частности. Об этом свидетельствует ряд работ, опубликованных в последнее время, авторы которых лишь в определённой степени опираются на конкретные археологические источники, а более – на общеисторические соображения.

В исследовании представлены материалы стационарных археологических раскопок на трёх селищах в пределах Большого укрепления и разнообразные сведения о более двух десятках иных неукреплённых поселений. Работы на них пока ограничивались лишь визуальным изучением и вскрытием ограниченных площадей с целью оценки характера культурных наслоений.

Раздел I посвящён селищу в урочище **Царина (Царина-Сад)** – наиболее хорошо изученному поселению в пределах Большого укрепления, находящемуся в 1 км

к юго-западу от с. Бельск. Его площадь, с учётом расположенного к юго-востоку от него селища в урочище Сад (а это – один комплекс), составляет более 100 га.

Раскопки проведены лишь в урочище Царина. Работы на территории урочища Сад ограничились в настоящее время шурфовкой. Изучение памятника связано с именами В. А. Городцова (1906 г.), П. А. Гавриша (1996 г.) и особенно отряда Украинско-Немецкой экспедиции под руководством В. П. Белозора (9 полевых сезонов). Общая вскрытая площадь составляет 2363 м².

Исследованиями были охвачены участки пяти (из восьми зафиксированных) зольников и часть пространства вблизи зольника № 1. В основном, под зольниками, открыто 95 объектов скифского времени. В некоторых случаях они располагались кучно, составляя жилищно-хозяйственные, ремесленные или культовые комплексы.

Получен огромный археологический (лепная и античная керамика, орудия труда из камня, кости, металла, предметы вооружения, украшения и пр.) и палеозоологический материал.

Большинство объектов (75) – так называемые *хозяйственные ямы* различной формы, глубины и размеров.

Определённо можно говорить о 7 жилых углубленных в грунт помещениях (*землянках*). Их размеры свидетельствуют о том, что они были местом обитания *малой семьи*.

К объектам, связанным с *ремеслом*, относятся 2 помещения (№ 3/2003; яма № 7/2003): первое, содержащее остатки разрушенного горна, – с металлургическим производством, вторая – с заготовками из кости и рога – косторезной мастерской.

Интереснейшую группу составляют *объекты культового назначения* – алтарь в виде «сегнерова колеса» больших размеров (8 × 8 м), вырезанный в материковой глине, и 6 жертвенников, чаще всего в виде возвышений. В пяти случаях в них были обнаружены человеческие останки, в том числе черепа. При этом один раз человеческий череп был преднамеренно вмонтирован в такое возвышение. Подобные алтари неизвестны в иных местах Бельского археологического комплекса.

Интересен жертвенник с тремя бычьими головами. Жертвенники, содержащие только кости животных, несомненно, связаны с животноводческими культурами.

Время функционирования селища укладывается в рамки второй половины VII – V/IV вв. до н. э.

Освоение жителями пространства на части поселения в урочище Царина, безусловно, происходило по направлению от оборонительной системы Западного укрепления, с севера на юг, что хорошо подтверждается археологическими материалами.

Хозяйство жителей было комплексным и основу его, несомненно, составляли *пахотное земледелие* и *животноводство*, причём какая из этих отраслей являлась доминирующей – утверждать трудно.

Приоритетным направлением мясопроизводства можно считать разведение крупного рогатого скота. Свиноводство, учитывая малый процент зрелых особей, носило сезонный характер полувольного выпаса с осенним забоем. На общем фоне успешного ведения животноводства, небольшое пищевое значение имел также *охотничий промысел* на лесную дичь.

Как и на многих поселениях Лесостепи, у обитателей селища были развиты разнообразные *домашние промыслы* – изготовление лепной посуды, технической и культовой керамики, косторезное дело, производство разнообразных изделий из камня.

Засвидетельствованы остатки металлургического производства, которое вполне можно рассматривать в качестве ремесленного: *бронзолитейное*, но ещё более – *железоделательное*. Так, например, ряд бронзовых наконечников стрел имеет неудалённые литники, что прямо указывает на местное изготовление. Следы металлургии железа в виде шлаков встречены повсеместно. Кроме того, под зольником № 1 найден разрушенный горн, глиняные сопла с мундштуками для подачи воздуха в металлургический горн. Значительное количество шлаков (только в одном месте их найдено более 50 кг) свидетельствует в пользу того, что производимая продукция предназначалась не только для обитателей селища, но и могла служить предметом продажи и обмена.

О внешних связях жителей с окружающим миром, в частности – эллинским, свидетельствует немалое количество керамического импорта (в первую очередь амфор, хотя встречается и разнообразная столовая посуда), составляющего 15–20% от общей численности найденной керамики, а также отдельные импортные изделия, в частности – украшения.

В *разделе II* представлены материалы, полученные в ходе раскопок селища в урочище **Лисовый Кут**. Оно расположено вблизи северо-западного угла Большого укрепления Бельского городища, непосредственно примыкая к его валу. По данным недавнего обследования площадь селища составляет 26,8 га.

Памятник открыт в 1978–1979 гг. П. А. Гавришем. В 1996 г. разведки на нём производил сотрудник Украинско-Немецкой археологической экспедиции В. Херц. Стационарные раскопки осуществлены в 1999–2001, 2004 гг. отрядом Украинско-Немецкой экспедиции под руководством С. А. Скорого. В 1999 г. небольшой раскоп на селище заложил также В. П. Белозор.

В общей сложности тут вскрыта площадь 543 м².

В 2001 г. спасательные раскопки в траншее газопровода через поселение осуществила экспедиция Центра охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации под руководством И. Н. Кулатовой. Исследованы 9 так называемых хозяйственных ям, в одной из которых найден великолепный и уникальный для Лесостепи набор посуды – лепной и античной.

В ходе стационарных работ полностью исследован жилищно-хозяйственный комплекс (раскоп I, площадь 443 м²) из 14 объектов, который может рассматриваться в качестве усадьбы (*подворья*), места проживания малой семьи – единицы застройки поселения. Оно включало в себя жилище – овальную *полуземлянку* небольшой площади довольно оригинального устройства, несколько погребов и хозяйственных ям, в том числе – для хранения зерна, небольшой зольник. По-видимому, площадь подворья с учётом изгороди составляла не менее 500 м².

К юго-западу от подворья, при исследовании распаханного зольника (раскоп II, площадь 100 м²) открыты 2 жилища – довольно большие по площади *полуземлянки* (20–22 м²) с прямоугольным основанием. В одной зафиксированы остатки очага, в другой – следы побелки стен. Стены жилищ были либо сложены из пластов дёрна, либо сооружены с дерева в виде сруба.

Таким образом, на этом поселении, во всяком случае, в пределах исследованной площади, встречен иной тип жилищ, нежели на селище Царина-Сад, где все исследованные жилые помещения являлись землянками.

В ходе раскопок обнаружен вещевой комплекс, во многом близкий тому, что известен на поселении Царина-Сад, определённой фазы бытования последнего, и многочисленные кости животных.

Время функционирования селища Лисовый Кут, с учётом хроноиндикаторов, каковыми являются античная керамика (столовая и тарная, в том числе – целые соуды), бронзовые наконечники стрел, ограничивается *концом VI – первой половиной V вв. до н. э.*

Хозяйственные занятия обитателей весьма близки тем, следы которых фиксировались на поселении Царина-Сад, хотя есть и некоторые отличия.

Доминировали, несомненно, *пахотное земледелие* и *животноводство*, причём (учитывая находку огромного количества костей домашних животных) они были либо паритетными, либо преобладало животноводство.

Выращивались культурные растения, характерные для лесостепного оседлого населения: просо, пшеница-двузернянка, ячмень плёнчатый, пшеница голозёрная, при полном доминировании проса.

Стадо домашних животных во многом было подобно тому, которое имелось на поселении Царина-Сад, т. е. предпочтение отдавалось крупному рогатому скоту, лошади, меньшую роль играли коза, свинья. Однако, в отличие от животноводства на селище Царина-Сад, на поселении Лисовый Кут определённое распространение получило овцеводство. Различные домашние промыслы – вполне обычны.

Одной из несомненных особенностей селища в урочище Лисовый Кут является то, что его жители в своей хозяйственной деятельности сочетали обычные отрасли сельского хозяйства (земледелие, животноводство) и связанные с ними те или иные домашние промыслы, с *металлургией* и *металлообработкой*, которые уже на крупных центрах Бельского городища (судя, например, по исследованиям на Восточном укреплении) и иных городищах Лесостепи скифского времени, выделились в самостоятельные ремёсла. Возможно, эта консервативная черта была присуща именно хозяйству обитателей небольших поселений, по сути, сёл, в отличие от укреплённых поселений городского типа.

Возникновение селища в урочище Лисовый Кут в пределах Большого укрепления Бельского городища в конце VI – первой половине V вв. до н. э. связано с переселением туда части обитателей с Западного укрепления. В пользу этого свидетельствуют как общий облик материальной культуры селища, весьма подобной культуре Западного укрепления, так и территориальная близость к нему.

Раздел III посвящён результатам полевых исследований (2008–2009 гг.) на селище в урочище **Поле 2-ой бригады** Полтавской экспедицией Центра охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации под руководством А. Б. Супруненко.

Селище открыто в конце 1960-х гг. С. И. Берестневым и Ю. Н. Бойко. Неоднократно осматривалось различными археологами.

Поселение расположено на плато второй террасы правого берега Бельского ручья (р. Тарапунька), напротив селища в урочище Лисовый Кут.

Общая площадь составляет 27 га.

Исследования на селище носили спасательный характер и были связаны с сооружением площадки под буровую вышку.

Общая исследованная площадь составляла 8300 м². В ходе работ открыты 67 объектов скифского времени.

В ряде случаев они группировались в отдельные жилищно-хозяйственные комплексы, в которых следует видеть усадьбы. Есть основания утверждать, по меньшей мере, о трех таких усадьбах, вытянутых вдоль склона плато в широтном направлении. Площадь усадеб – от 375 до 600 м², без учёта возможных приусадебных участков. Жилые помещения этих комплексов – *наземные*, прямоугольной формы, со слегка углубленным основанием. Площадь их невелика – 7,8–8,3 м². Несомненно, они являлись местом обитания малой семьи.

Остальные объекты на изученной площади расположены достаточно хаотично. Среди них наибольшее число (несколько десятков) составляют так называемые хозяйственные ямы. В их числе – зерновые, грушевидной или колоколовидной формы, с узким горлом, погребки, обычные мусорные ямы. Кроме того, зафиксированы остатки хозяйственных помещений с углублёнными основаниями, открытые очаги. В числе культовых сооружений – небольшие алтари в виде скопления костей животных, углей, иногда – фрагментов керамики и камней.

Несомненный интерес имеют обнаруженные на селище два грунтовых погребения – мужчины и женщины, 25–30 лет, похороненных по позднескифскому обряду, но без сопровождающих вещей.

Многочисленные вещевые находки, среди которых преобладает лепная посуда, обычны для поселений скифской эпохи в Лесостепи. Заслуживают внимания найденные в одной из хозяйственных ям более 20 целых и многочисленные фрагменты так называемых «хлебцов», изготовленных из глины, в которую добавлено просо. Очевидно, они являлись аксессуарами земледельческого культа.

Хозяйственные занятия населения также близки тем, что имели место на рассмотренных выше поселениях Царина-Сад и Лисовый Кут. Однако, здесь основу животноводства составляло коневодство, на втором-третьем местах – разведение крупного рогатого скота и свиноводство, гораздо меньше внимания уделялось мелкому рогатому скоту.

Нужно также отметить, что на селище Поле 2-ой бригады отсутствуют достоверные следы косторезного дела и особенно (что важно) явные остатки металлургии бронзы и железа.

Характер лепной посуды, немногочисленный античный керамический материал, бронзовый наконечник стрелы указывают на довольно позднюю дату поселения – конец V–IV вв. до н. э. Планиграфические наблюдения в ходе раскопок указывают на то, что селище в урочище Поле 2-ой бригады существовало незначительный промежуток времени – буквально на протяжении жизни друх – трех поколений. Нельзя исключать, что оно было основано выходцами близлежащего поселения Лисовый Кут.

Раздел IV презентует сведения практически обо всех известных на сегодня селищах скифской эпохи в пределах Большого укрепления Бельского городища. Их большая часть (за исключением лишь нескольких, подвергшихся стационарному раскопкам) известна по материалам археологических разведок на этой обширной территории. В первую очередь они связаны с именами Б. А. Шрамко, В. П. Андриенко, Ю. Н. Бойко, П. А. Гавриша, С. П. Степановича, И. Н. Кулатовой, А. Б. Супруненко, а в последние десятилетия – деятельностью сотрудников Историко-культурного заповедника «Бельск» в содружестве с полтавскими, сумскими и киевскими коллегами.

В настоящее время на упомянутой территории достоверно известно о существовании 24 селищ скифского времени. Принципиально важно, что за последнее десятиле-

тие была проведена шурфовка практически на всех памятниках, с целью выявления характера и мощности культурного слоя скифского времени.

Датировка селищ в отдельных случаях варьирует, хотя преобладает VI–V вв. до н. э.

Ориентировочная площадь памятников позволяет разделить их с долей условности на три основные группы: 1) *малые* селища (площадь 1,8–3,8 га); их всего несколько; 2) селища *средних размеров* (площадь 3,8–8,6 га): они составляют подавляющее большинство; 3) очень *большие* селища, по своей площади вполне приближающиеся к городищам скифской эпохи в Лесостепи. Их в пределах Большого укрепления известно лишь три: в урочищах – Царина-Сад – 105 га; Лисовый Кут – около 27 га; Поле 2-ой бригады – также около 27 га. Значительная часть огромного поселения Царина-Сад (в урочище Сад) ещё не подвергалась стационарным археологическим раскопкам.

Следует подчеркнуть, что наличие в пределах Большого укрепления столь значительного по площади поселения Царина-Сад, к слову, превосходящего по размерам как Западное укрепление Бельска (95 га), так и Восточное (85 га), несомненно, нуждается в объяснении.

Наблюдается закономерность в *локализации* селищ в пределах Большого укрепления. Более половины из них (15) находится в самой непосредственной близости к системе обороны, иногда, примыкая к ней, прежде всего – по западной, южной и частично восточной её сторонах. Это представляется не случайным, и связано, несомненно, с огромной площадью Большого укрепления, которое нуждалось в постоянном контроле со стороны жителей, а в случае военной опасности – необходимой обороне. При значительном же удалении поселенческой структуры от линии укрепления, всегда возникала бы проблема оперативного прибытия жителей на линию обороны при возникновении военной угрозы. Пока нет сведений о селищах в восточной части Большого укрепления – от Восточного городища до Куземина, покрытой в настоящее время довольно густым лесом. Но, разумеется, эти поселения существовали, и открытие их – дело ближайшего будущего.

Несмотря на отсутствие узких дат для большинства селищ, вряд ли стоит сомневаться в том, что возникли они *непосредственно после сооружения Большого укрепления городища и существовали более-менее синхронно на протяжении определённого времени*.

Заслуживает внимания расположение группы селищ к востоку от Западного укрепления. Они практически сливаются между собой и образуют насыщенную поселенческую структуру, протянувшуюся с запада на восток: селища Царина-Сад и поселения в урочище Холодивский Яр.

Примечательно, что центральная часть Большого укрепления, судя по данным обследований, была заселена менее значительно, как, впрочем, и его северная периферия.

Изучение селищ Большого укрепления Бельского городища связано с важнейшими вопросами истории Бельского археологического комплекса: о времени сооружения Большого укрепления, последовательности создания укреплений Бельского центра, а также причинами этой грандиозной созидательной деятельности.

Этому и посвящён завершающий монографию *раздел V*. В кругу исследователей Бельского городища нет единства в вопросе о *времени возникновения* этого чрезвычайно масштабного поселенческого комплекса, состоящего, к тому же, из нескольких

укреплений. Более того, мнения одних и тех же исследователей со временем переживали определенную эволюцию.

Вместе с тем, нужно подчеркнуть, что буквально все авторы, писавшие о Бельске, подчёркивают *поэтапность* сооружения этого грандиозного памятника. Пожалуй, лишь В. Н. Грицюк полагал, что Восточное, Западное и Большое укрепления изначально задумывались как единый оборонительный комплекс, сооружались по одному плану, под единым руководством и в течение небольшого срока. Эта версия, однако, не нашла поддержки в кругу исследователей.

Далее излагаются представления исследователей о времени возникновения Западного и Восточного укреплений Бельского городища, начиная от В. А. Городцова – Б. А. Гракова – Б. А. Шрамко и до мнений современных исследователей, в частности П. А. Гавриша, И. Б. Шрамко, С. А. Задникова, Д. С. Гречко и др. Наиболее убедительным выглядит точка зрения, что заселение территории Западного городища произошло во второй половине VIII – середине VII вв. до н. э., а сооружение системы обороны датируется серединой VII – второй четвертью VI вв. до н. э. (И. Б. Шрамко). Возникновение же Восточного укрепления относится ко второй половине VI – первой половине V вв. до н. э. (И. Б. Шрамко), середине VI в. до н. э. (Д. С. Гречко) или (по данным античного импорта) – к середине – третьей четверти VI в. до н. э. (С. А. Задников).

Чрезвычайно актуальны вопросы о времени, причинах сооружения и назначении *Большого укрепления* Бельского комплекса.

О более позднем характере этой фортификации (по сравнению с Западным и Восточным укреплениями) писал уже В. А. Городцов. Правда, позже Б. А. Шрамко допускал возможность сооружения этой оборонительной системы в VII в., однако со временем склонился к VI в. до н. э. В настоящее время ряд исследователей полагает, что Большое укрепление было создано к середине VI в. до н. э. (П. А. Гавриш), его строительство тесно связано с созданием Восточного укрепления (т. е. середина – вторая половина VI в. до н. э.; Д. С. Гречко) или относится ко второй половине VI – началу V вв. до н. э. (И. Б. Шрамко). Сделанные в различное время разрезы на участках Большого укрепления, хотя и демонстрировали стратиграфически несколько этапов возведения фортификации, по сути, не дали никаких обстоятельных хроноиндикаторов. Исключением является раскопки экспедиции Института археологии НАН Украины (руководитель Д. С. Гречко), открывшей под участком вала Большого укрепления в районе селища Царина несколько объектов, в том числе землянку, материалы из которой датируются второй половиной VI в. до н. э. Иными словами, это хронологический репер, свидетельствующий, что данный участок обороны относится к более позднему периоду.

Важнейшими вопросами изучения Бельского городища является назначение этой огромной укрепленной структуры и причины её сооружения.

Существует несколько версий, претендующих быть ответами на данные вопросы. *Первая* из них, довольно прозаическая, о *хозяйственном назначении* столь обширной территории, во всяком случае части её, отделённой так называемым Южным валом, которой отводилась роль неких земледельческих угодий или загонов для крупных стад скота (П. Д. Либеров). Эта версия не выдерживает критики, исходя из различных положений (Б. А. Шрамко).

Вторая версия высказана В. Ю. Мурзиным и Р. Ролле. Суть состоит её в том, что скифы-иранцы на завершающем этапе переднеазиатских походов или по их окон-

чанию, в конце VII–VI вв. до н. э., явились «носителями той политической власти, которая организовала и осуществила силами подвласного населения строительство больших городищ Лесостепи», в том числе и Большого укрепления Бельского городища. «Идея создания таких укреплений возникла в кочевой среде под впечатлением огромных городских центров Древнего Востока». На застроенных же участках таких поселений обитало местное население, поставляющее кочевникам продукты питания и ремесленные изделия. На большой, свободной от застройки территории могли располагаться «кибитки и юрты номадов».

Данная точка зрения, в общем, интересна, но достаточно уязвима для критики (Б. А. Шрамко). Добавим также следующий контраргумент. Если скифы являлись господствующей силой, в том числе в Днепровском Левобережье и, соответственно, – в бассейне Ворсклы, зачем им было выступать организаторами строительства могучих фортификационных сооружений в этом регионе, требующих огромных трудовых затрат? Кого им следовало опасаться на подвластных территориях? Как мы видим, вопрос отнюдь не праздный, и на него, увы, нет ответа в работах авторов этой точки зрения.

Нашедшая недавно отражение в научной литературе версия С. Я. Ольговского не в полной мере оригинальна и частично перекликается с позициями В. Ю. Мурзина – Р. Ролле. Бельское городище – не только огромное торжище, но и место, permanently посещаемое скифской кочевой ратью во главе с вождём (или – «царём»). Как следствие, по инициативе скифского владыки и под контролем кочевого контингента автохтоны возвели гигантское укрепление, ставшее резиденцией «скифского царя с его армией». С. Я. Ольговский допускает продолжительное пребывание скифов-кочевников на Большом укреплении «во время перерыва между набегами или зимой», вследствие чего здесь сооружались жилища, например, для «семей военной аристократии». Это подтверждает наличие культурного слоя в отдельных местах на территории Большого укрепления.

В данном случае, к приведённому выше контраргументу по поводу мнения В. Ю. Мурзина – Р. Ролле (а он вполне уместен и к версии С. Я. Ольговского) следует добавить: наши знания, во всяком случае, об исследованных селищах в пределах Большого укрепления, бесспорно, свидетельствуют, что мы имеем дело с остатками самой разнообразной жизнедеятельности местного оседлого населения.

Наконец, упомянем *третью версию* о возникновении Большого укрепления (как, впрочем, Западного и Восточного также). Она, на наш взгляд, наиболее заслуживает внимания. Смысл её в том, что именно опасность вторжений со стороны степных скифов-кочевников являлась основным стимулом для земледельческого населения Лесостепи сооружать мощные оборонительные земляно-деревянные конструкции, усиленные зачастую сверху деревянными стенами, а с напольной стороны, – довольно глубокими рвами. Эта точка зрения – как не странно – не получила какой-либо популярности.

Активный её сторонник П. А. Гавриш полагал, что сооружение уже первых фортификационных конструкций на Бельском городище (Западного и Восточного укреплений) напрямую связано с появлением в степях Северного Причерноморья скифских кочевых орд во второй четверти или середине VII в. до н. э. Что же касается Большого укрепления, объединившего ранее созданные в одну обширную фортификационную систему, то она, по мнению П. А. Гавриша, была сооружена где-то к середине VI в.

до н. э., что совпало с переселением основных скифских контингентов с территории Северного Кавказа в Северное Причерноморье.

Впрочем, считаем, что сооружение, во всяком случае, фортификации Западного укрепления, связано вовсе не с появлением в Северном Причерноморье во второй четверти или середине VII в. до н. э. скифов-кочевников, а угрозой, которая проявилась несколько позже и была гораздо ближе. Речь идёт о приходе, по завершению переднеазиатских походов, в третьей четверти VII или на рубеже VII–VI вв. до н. э. отдельных контингентов скифов-номадов в различные регионы Лесостепи, в том числе – на Левобережье, в частности в бассейн Сулы. Об этом убедительно свидетельствуют многочисленные курганы Посулья с захоронениями, осуществленными по кочевническому обряду.

Что же касается сооружения Большого укрепления Бельского городища, то этот процесс мог вполне быть стимулирован как общей нестабильной военно-политической ситуацией в Лесостепи, так и усилением незадолго до начала скифо-персидской войны степного скифского объединения.

С точки зрения поэтапности сооружения бельских укреплений можно отметить следующее. На первых порах возникло Западное укрепление, что в общем не вызывает сейчас ни у кого каких-либо сомнений. Затем к середине – второй половине VI в. до н. э. была сооружена фортификация Большого укрепления. Восточное же укрепление, вероятно, создано в ближайшее после этого время, путём «отсечения» почти правильной дугой оборонительного вала части территории Большого укрепления.

В *Заключении* подводятся итоги исследования и высказывается мысль о том, что публикуемая монография, презентующая лишь определённые сведения о Большом укреплении Бельского городища – это начало большого разговора о феноменальной сущности грандиозной фортификации скифской эпохи, спора, который может быть плодотворно продолжен по мере наращивания объема новых сведений по селищам в пределах Большого Бельска.

Работа сопровождается основательными приложениями по палеоантропологии, палеозоологии, палеоботанике, расширяющими наши представления об обитателях Большого укрепления Бельского городища, их хозяйственных занятиях и духовной жизни.

Наукове видання

**Скорий Сергій Анатоліович,
Білозор Володимир Павлович,
Супруненко Олександр Борисович,
Кулатова Ірина Миколаївна**

**Селища скіфського часу
в системі Великого укріплення Більського городища**

Колективна монографія

Відповідальний редактор – І. І. Корост.
Дизайн та комп'ютерна верстка – С. В. Хорєв.
Переклад на англ. мову – Н. Г. Кондратенко.
Фото – авторські, О. В. Короті, М. О. Радченка, О. М. Шапорди.

Оригінал-макет підготовлено у Полтавському краєзнавчому музеї
імені Василя Кричевського.

Здано в набір 04.05.2019. Підписано до друку 11.12.2019.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура NewStandard.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 44,64. Ум. друк. арк. 43,17.
Наклад 300 прим. (1-й запуск – 150 прим.). Вид. № 302.

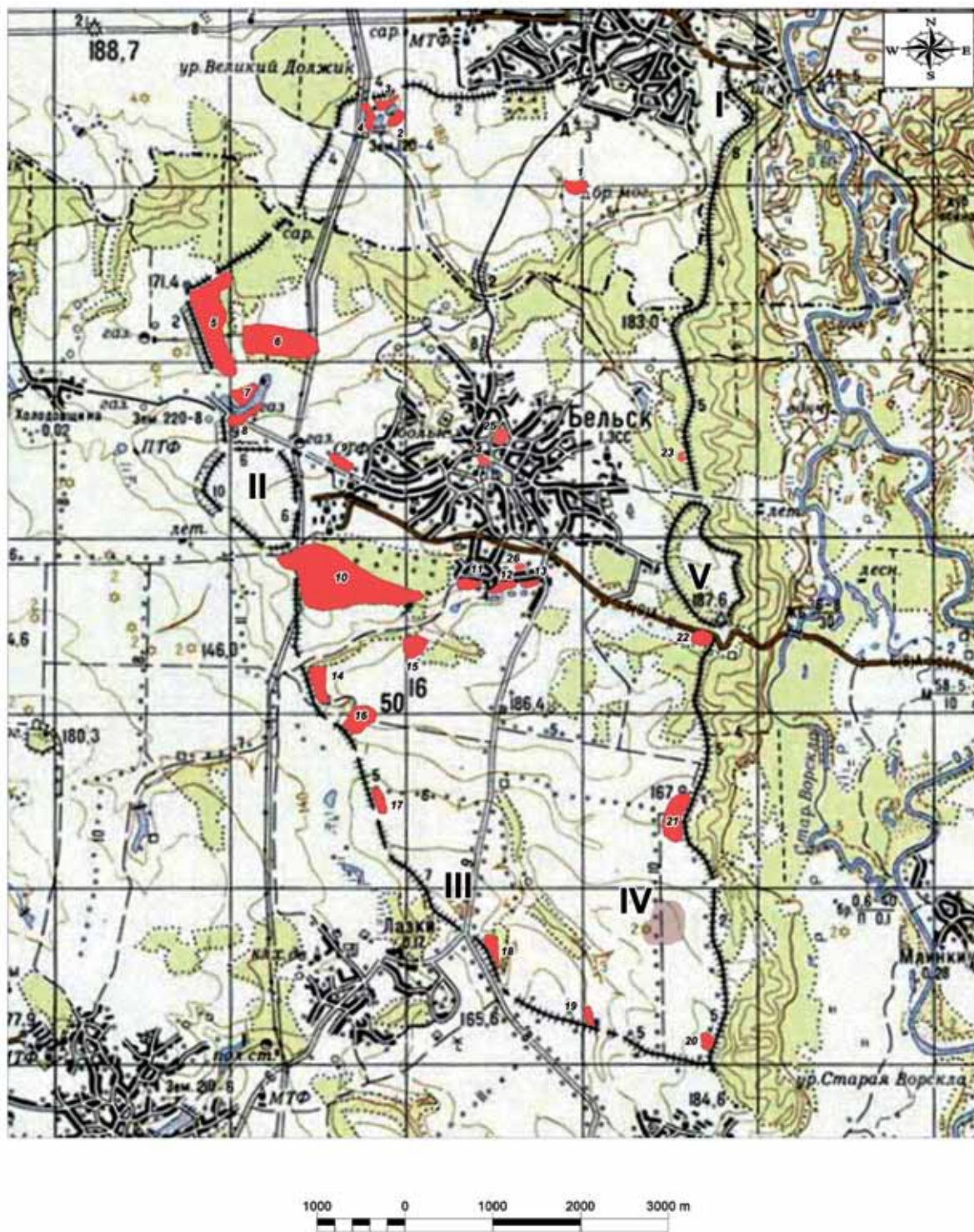

Рис. 1. Більський археологічний комплекс. Городища, селища та могиляники у межах Великого укріплення. Географічна карта М 1 : 100000.

I – Куземинське укріплення; II – Західне укріплення; III – Більський курганний некрополь «А»;
IV – Більський курганний некрополь «Б»; V – Східне укріплення.

Селища та поселення: 1 – Геюсів яр; 2–4 – біля Куземинських ставків; 5 – Лісовий Кут; 6 – Поле 2-ї бригади; 7 – Кут; 8 – Озеро; 9 – Перше поле; 10 – Царина-Сад; 11–13 – Холодівський яр I–III; 14 – Холодівський яр IV; 15 – Опішнянський яр I; 16 – навпроти Лазьківського ставка; 17 – біля Висохлого Озера; 18 – Опішнянський яр II; 19 – Лазьки (черняхівська культура); 20 – Кутул; 21 – Безодня I; 22 – Барвінкова Гора II (селище на південь від Східного укріплення); 23 – селище на північ від Східного укріплення; 24 – поселення II, Центр; 25 – Шпилівка; 26 – Холодівка.

Рис. 298. Більський археологічний комплекс за космічною фотозйомкою.

I – Куземинське укріплення; II – Західне укріплення; III – Більський курганний некропіль «А»;

IV – Більський курганний некропіль «Б»; V – Східне укріплення.

Селища та поселення: 1 – Геюсів яр; 2–4 – біля Куземинських ставків; 5 – Лісовий Кут; 6 – Поле 2-ї бригади; 7 – Кут; 8 – Озеро; 9 – Перше поле; 10 – Царина-Сад; 11–13 – Холодівський яр I–III; 14 – Холодівський яр IV; 15 – Опішнянський яр I; 16 – навпроти Лазьківського ставка; 17 – біля Висохлого Озера; 18 – Опішнянський яр II; 19 – Лазьки (черняхівська культура); 20 – Кутул; 21 – Безодня I; 22 – Барвінкова Гора II (селище на південь від Східного укріплення); 23 – селище на північ від Східного укріплення; 24 – поселення II, Центр; 25 – Шпилівка; 26 – Холодівка.

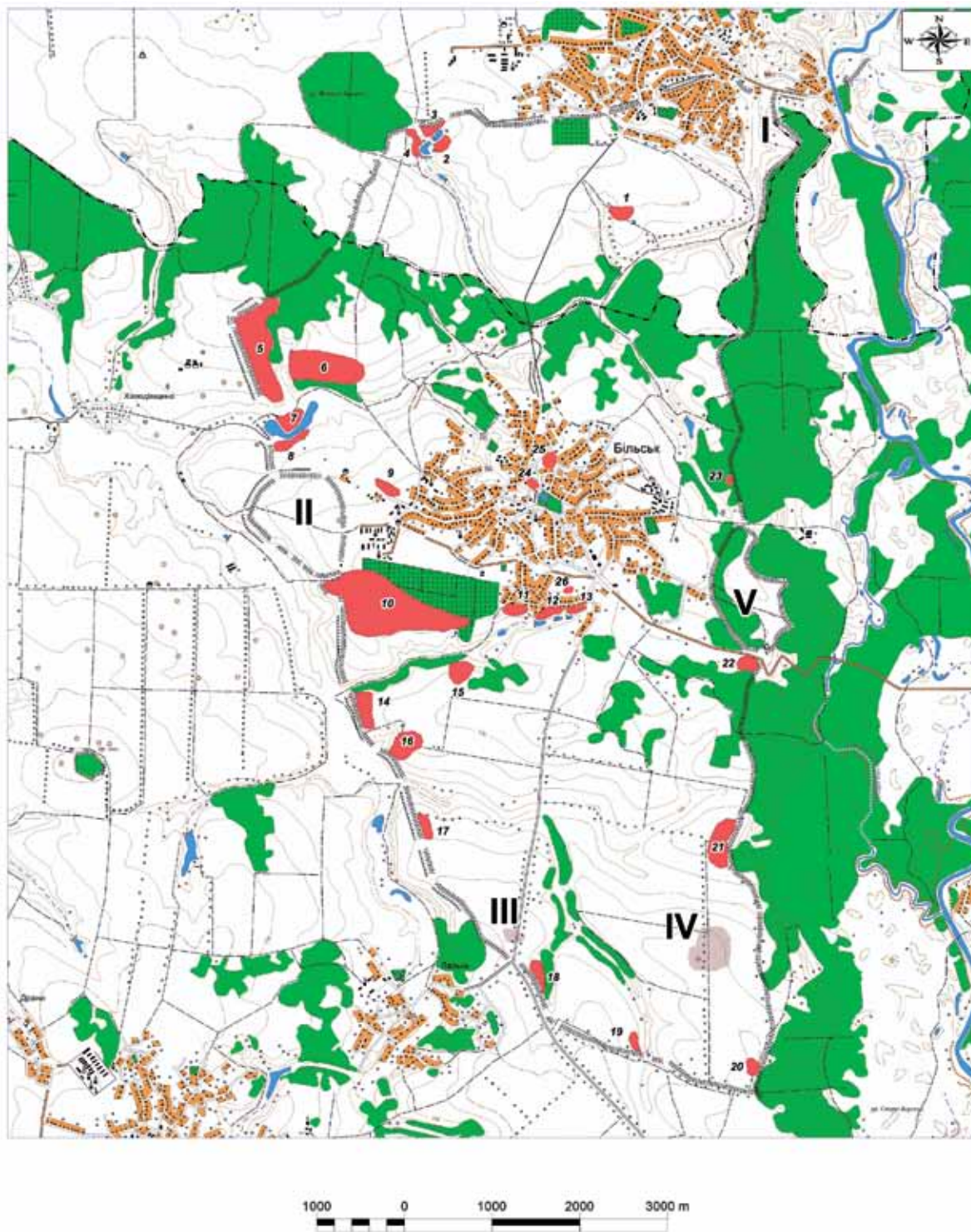

Рис. 299. Більський археологічний комплекс. Городища, селища та могили у межах Великого укріплення. Топографічна карта.

I – Куземинське укріплення; II – Західне укріплення; III – Більський курганний некрополь «А»;
IV – Більський курганний некрополь «Б»; V – Східне укріплення.

Селища та поселення: 1 – Геюсів яр; 2–4 – біля Куземинських ставків; 5 – Лісовий Кут; 6 – Поле 2-ї бригади; 7 – Кут; 8 – Озеро; 9 – Перше поле; 10 – Царина-Сад; 11–13 – Холодівський яр I–III; 14 – Холодівський яр IV; 15 – Опішнянський яр I; 16 – навпроти Лазьківського ставка; 17 – біля Висохлого Озера; 18 – Опішнянський яр II; 19 – Лазьки (черняхівська культура); 20 – Кутул; 21 – Безодня I; 22 – Барвінкова Гора II (селище на південь від Східного укріплення); 23 – селище на північ від Східного укріплення; 24 – поселення II, Центр; 25 – Шпилівка; 26 – Холодівка.

Селище Царина-Сад

Рис. 300. Район зольника № 1.
Яма № 2/2003. Бронзовий
наконечник стріли у хребці собаки.

Рис. 301. Район зольника
№ 1. Яма № 3/2003.
Частина рогового
псалія.

Рис. 302. Район зольника № 1.
Землянка № 2/2003.
Заготовка з кістки.

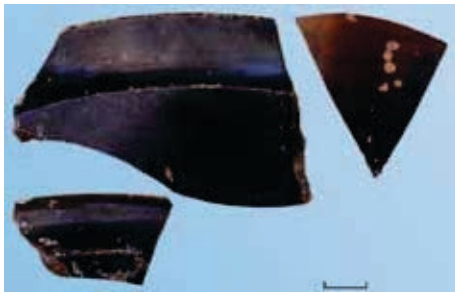

Рис. 304. Зольник № 1.
Фрагменти чорнолакового посуду.

Рис. 305. Зольник № 3.
Яма № 17/2003. Фрагменти
античного столового посуду.

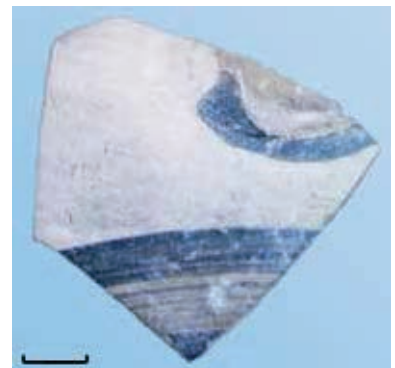

Рис. 303. Зольника № 1.
Уламок амфори
з розписом.

Рис. 306. Зольник № 3.
Залізне тесло.

Рис. 307. Зольник № 4. Розкоп 2001 р. Південна частина.

Селище Царина-Сад

Рис. 308. Зольник № 4. Глиняні пряслиця.

Селище Лісовий Кут

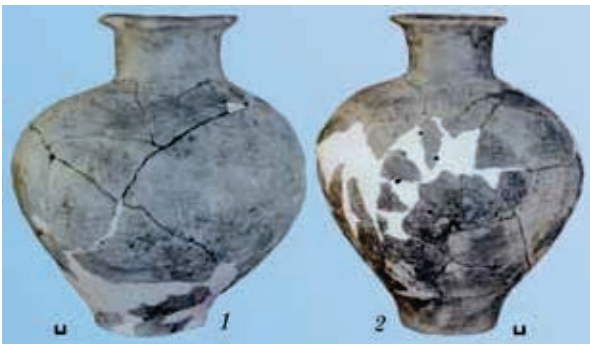

Рис. 309. Яма № 7/2001. Корчаги ліпні.

Рис. 310. Яма № 7/2001. Корчаги ліпні.

Рис. 311. Яма № 7/2001. Амфори.

Рис. 312. Яма № 7/2001. Корчага ліпна: сліди реставрації.

Селище Поле 2-ї бригади

Рис. 313. Умови завершення науково-рятувних робіт у грудні 2008 р.

Рис. 314. Яма № 2/2008. Фрагменти античних амфор.

Рис. 315. Яма № 3/2008. Вигляд із заходу.

Рис. 316. Яма № 5/2008. Вигляд із заходу.

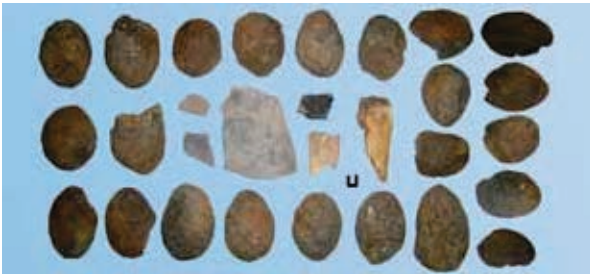

Рис. 317. Яма № 19/2008. Знахідки.

Рис. 318. Яма № 19/2008. Глиняні «пиріжки» з відбитками пальців.

Рис. 319. Жертовник № 1/2008. Зі сходу, в процесі розчистки.

Селища на території Великого укріплення

Рис. 320. Селища в ур. Лісовий Кут, Кут та Поле 2-ї бригади. З квадрокоптера, з південного сходу. 2019.

Рис. 321. Селище в ур. Озеро І. З північного заходу, з ур. Лісовий Кут. 2001.

Рис. 322. Селище в ур. Царина-Сад. Центральна частина. З південного заходу. 2015.

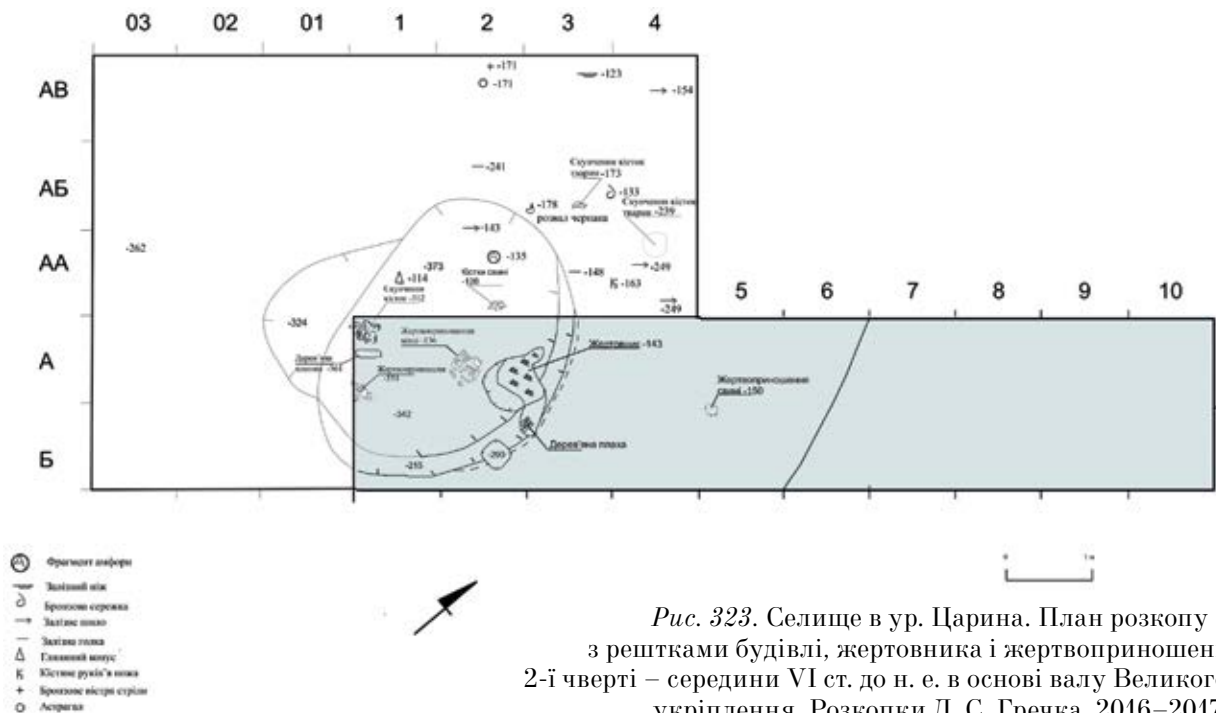

Рис. 323. Селище в ур. Царина. План розкопу 1 з рештками будівлі, жертовника і жертвоприношень 2-ї чверті – середини VI ст. до н. е. в основі валу Великого укріплення. Розкопки Д. С. Гречка, 2016–2017.

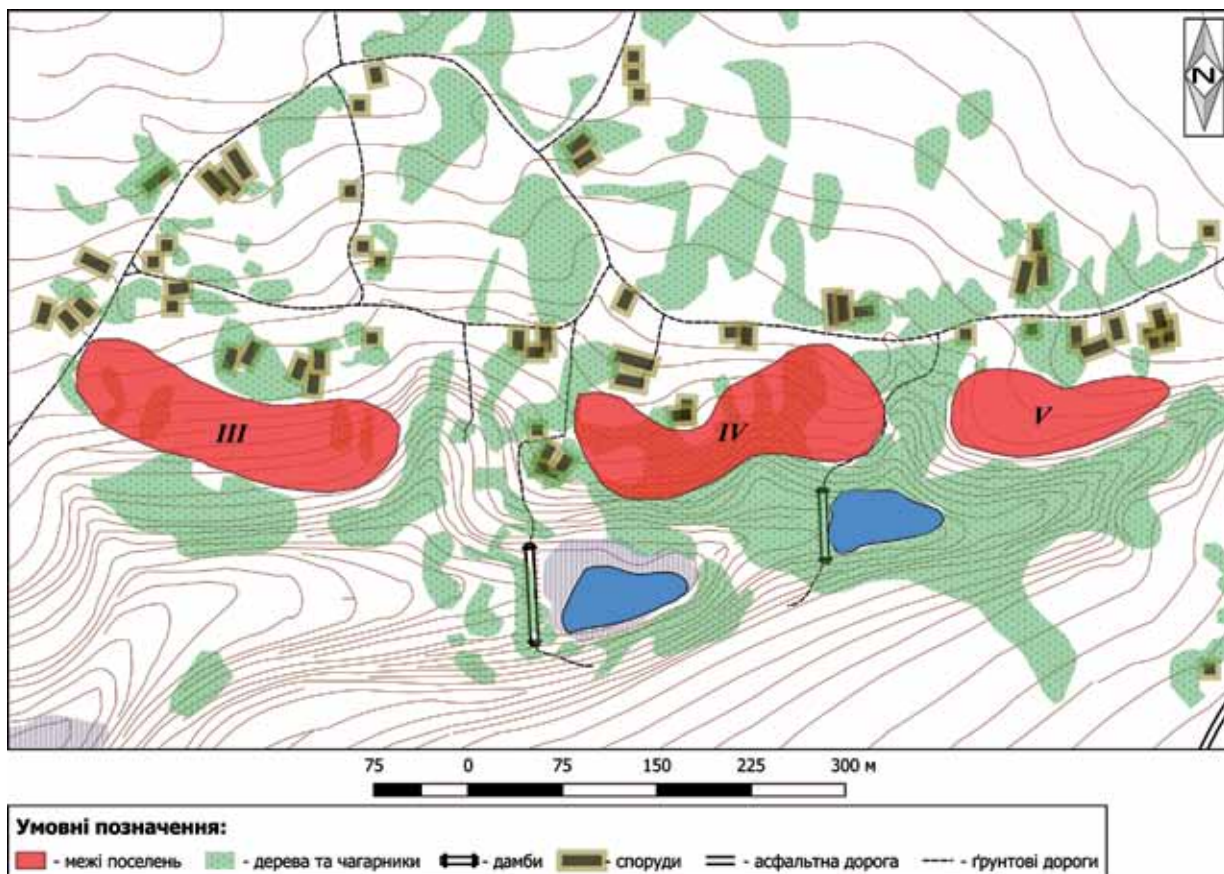

Рис. 324. Селища в ур. Холодівський яр. Поселення III, IV і V. План. За О. М. Шапордою, 2018.

Рис. 325. Селище I в ур. Безодня. З півдня. 2016.

Рис. 326. Селище на південь від Східного укріплення в ур. Барвінкова гора II. З квадрокоптера. 2019.

Рис. 327. Селище в ур. Шпилівка. Ранньоскіфська бляха з чотирипелюстковою розеткою та голівками хижого птаха. Випадкова знахідка, приватна збірка.

Додаток № 1

Рис. 1. 03-Z1-s2/1. Череп чоловіка 40–50 років у фронтальній та латеральній проекціях.

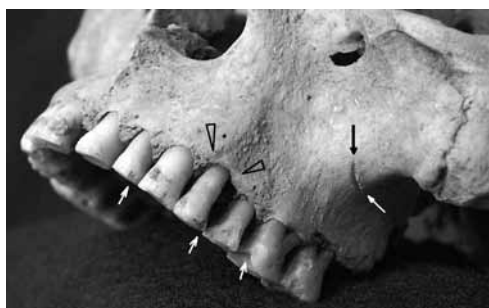

Рис. 2. 03-Z1-s2/1. Протерті виїмки та сколи емалі на зубах (стрілки). Пародонтоз. Слід надрізу на лівій верхній щелепі.

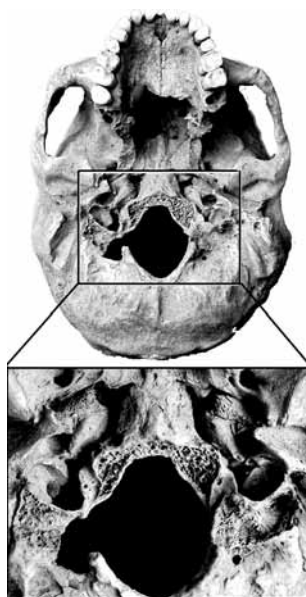

Рис. 3. 03-Z1-s2/1. Основа черепа. Чорними стрілками показані зруйновані потиличні виростки, білими – зріз кістки основи черепа.

Рис. 4. 03-Z1/2. Лобна ліва кістка чоловіка зі слідами скальпування (стрілками показані подряпини). Біла стрілка розташована на лівій скроневій лінії.

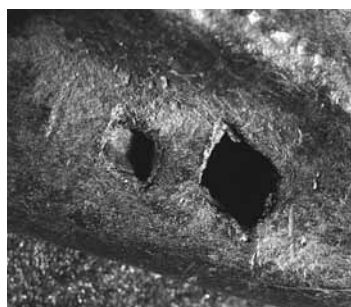
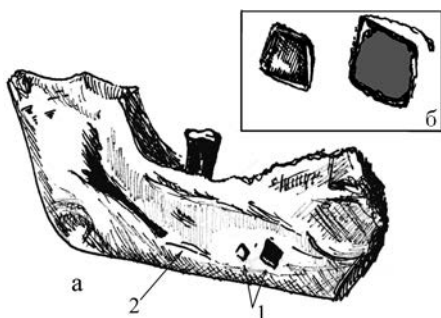
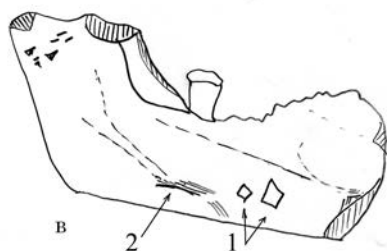

Рис. 5. 04-Z1/3. Нижня щелепа. Вигляд зсередини. Прорисовка та фотографії перимортальних змін (а та в – прорисовки щелепи; б – прорисовка отворів; 1 – отвори (на фотографії справа від меншого отвору помітне вдавнення від можливого третього удару); 2 – подряпини, можливі наслідки видалення м'яких тканин).

Додаток № 1

Рис. 6. Зольник 3. Жертовник 1. Черепи жінки та коня, розташовані потиличними отворами догори, обличчям до центру жертовника. Фото Ренати Ролле.

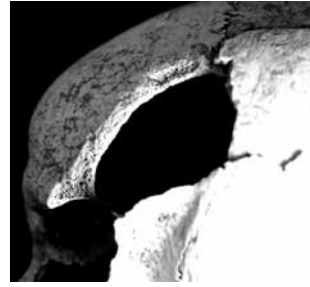

Рис. 9. 00-Z3-s2/1. Зруб у правій лобній кістці молодої жінки. Череп у латеральній проекції.

Рис. 7. 00-Z3-s1/1. Латеральна проекція черепа молодої жінки (а).

У лівій скроні – можлива перимортальна травма; б – тріщина у другому максиллярному молярі, викликана ударом; в – зруб (злом) виличного виростка правої скроневої кістки.

Рис. 8. 00-Z3-s1/2. Фронтальна проекція черепа чоловіка (а).

б – стрілками відмічено перимортальний надріз на тим'яній кістці; в – вогнища деструкції навколо потиличних виростків.

Додаток № 1

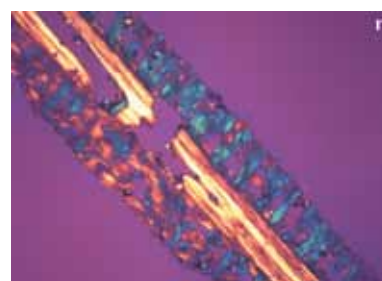
Рис. 10. 03-Z3-s3/1. Череп чоловіка 25–35 років у фронтальній та латеральній проекціях. Лівий соскоподібний виросток зрізано.

Рис. 11. 03-Z3-s3/1. Основа черепа чоловіка 25–35 років. а – стрілками показані зруйновані потиличні виростки (порівн. з рис. 3); б – сліди зубів гризунів на краю потиличного отвору.

Рис. 12. 03-Z1-s2/2. Крило лівої лопатки дитини 10–11 років.
 а – вигляд спереду (вісцерально); б – вигляд ззаду (дорсально):
 стрілками показані межі новоутвореної кістки (калюсу);
 в – рентенограма препарату: стрілками відмічена лінія перелому;
 г – гістологічний препарат – поперечний зріз кістки товщиною
 70 мікрон. Великі стрілки – локалізація перелому;
 1 – здорова поверхня кістки; 2 – калюс;
 д – тріщина та калюсна формація у гістологічному препараті.
 Збільшення у 25 разів в поляризованому світлі.

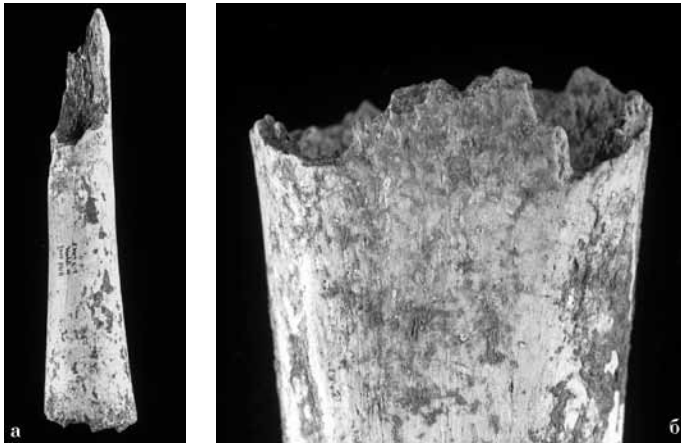

Рис. 13. 02-Z4/2. Діафіз правої стегнової кістки:

а – вигляд спереду, великою стрілкою показаний спіральний перимортальний скол, малими – сліди зубів хижаків у дистальній частині діафізу; б – дистальна частина діафізу кістки зі слідами зубів собак (вовка).

Рис. 14. 02-Z4/6. Лобна кістка молодого чоловіка.

а – вигляд зсередини (ліва орбіта – зверху зліва). На кістці розташовані заглиблення грануляцій; б – пахіонові грануляції (foveolae granularis) на рентгенограмі препарату. Помітно поєднання заглиблень з диплоетичними судинами та розрідження диплоє; в – слід перимортального терасовидного перелому на зовнішній поверхні кістки.

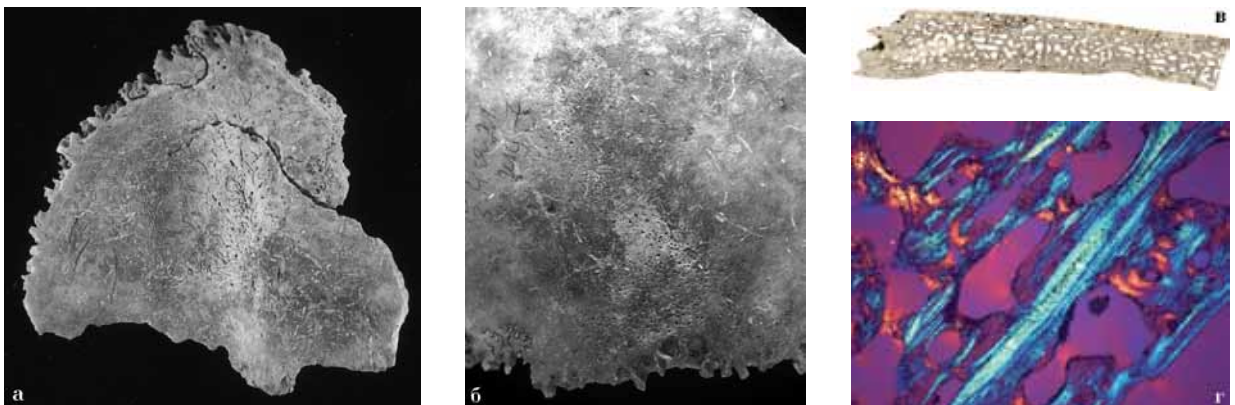

Рис. 15. 02-Z4/7. Фрагменти черепа дитини 3–7 років.

а – потилична кістка зсередини. Помітне новоутворення білого кольору (організована гематома) та сліди зубів хижаків знизу; б – тім'яна кістка поряд з лямбдоподібним швом вкрита новоутвореною плівкою, можливо, геморагічного походження; в – деталь новоутворення (= б); г – гістологічний препарат товщиною 70 мікрон з хворої ділянки кістки: справа – лямбдоподібний шов, границя між старою поверхнею кістки та новоутворенням не диференціюється.

СКОРИЙ
Сергій Анатолійович
доктор історичних
наук, професор,
завідувач відділу
археології раннього
залізного віку
Інституту археології
НАН України

БІЛОЗОР
Володимир Павлович
(1952–2014)
кандидат історичних
наук, науковий
співробітник відділу
археології раннього
залізного віку
Інституту археології
НАН України

СУПРУНЕНКО
Олександр Борисович
кандидат історичних
наук, старший науковий
співробітник,
директор Полтавського
краєзнавчого музею
імені Василя
Кричевського

КУЛАТОВА
Ірина Миколаївна
провідний науковий
співробітник Центру
охорони та досліджень
пам'яток археології
Полтавської обласної
ради